

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
A.A. BAKIXANOV ADINA TARİX İNSTİTUTU

QAFAR CƏBİYEV

GİRDİMAN TARİXİ

(IV-IX əsrlər)

«Şərq-Qərb»
BAKI - 2010

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur*

Redaktor:

Y.M.Mahmudov

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

İ.A.Babayev

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

V.H.Əliyev

AMEA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor

Q. C. Cəbiyev. Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər). Bakı, «Şərq-Qərb»,
2010, 616 səh.

Əsərdə erkən orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında mövcud olan inzibati-siyasi vahidlərdən birinin - Girdiman vilayətinin tarixindən bəhs olunur. Yazılı mənbələrin məlumatları, arxeoloji materiallar, qədim toponimlər və etnik-mədəni realiaqlar əsasında Girdiman ərazilərinin indiyədək güman edildiyi kimi Albaniyanın qərbində, yaxud da şimal-qərbində deyil, Şirvan ərazisində olduğu əsaslandırılır. Ərazinin təbii-coğrafi xarakteristikası və əhalinin məskunlaşma dinamikası verilməklə maddi-mədəniyyət abidələri və təsərrüfat həyatından bəhs olunur. Girdiman vilayətinin Albaniyanın iqtisadi, siyasi, hərbi, dini və mədəni həyatında yeri və rolu araşdırılır. Bir sözlə, bu kitab Albaniyanın inzibati-siyasi vahidlərindən biri olan Girdiman vilayətinin tarixinə həsr olunmuş ilk xüsusi tədqiqat əsəridir.

ISBN 978-9952-448-99-3

© Qafar Cəbiyev, 2010

GİRDİMANIN GERÇƏK TARİXİ

XX əsrin 50-ci illərində respublikamızda nüfuzlu albanşünaslıq məktəbi hələ formalaşmadığından antik dövrdə Şimali Azərbaycan ərazisində təşəkkül tapmış Albaniya dövlətinin tarixi ilə daha çox Azərbaycandan kənar olan elmi mərkəzlərdə məşğul olublar. Bu səbəbdən də 30-40-cı illərdə SSRİ xalqlarının tarixinə dair Moskvada, yaxud da Moskvanın sifarişi ilə aparılan tədqiqatlar ermənilərin və onların təsiri altına düşən ifrat ermənipərəst dairələrin nəzarətində olub. O illərdə SSRİ tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərin Qafqaz Albaniyası tarixinə dair fəsil və bölmələrinin yazılmasının Moskva tərəfindən məhz S.T.Yeremyana həvalə edilməsi də buna sübutdur. Təbiidir ki, bu qəbildən olan əsər və tədqiqatlarda Albaniya tarixinin bir sıra prinsiplial məsələləri bilərəkdən, həm də məqsədli şəkildə təhrif olunaraq saxtalaşdırılmışdır. Girdiman tarixi və Girdiman ərazilərinin lokalizəsi ilə bağlı əvvəlcə SSRİ tarixşünaslığında, daha sonra isə Azərbaycan tarixşünaslığında özünə yer alan və uzun illər ərzində tədqiqatçılar arasında çox ciddi polemikaya səbəb olan yanaşma və ehtimallar da məhz bu zəmində meydana gəlmişdir.

Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan albanşünasları tərəfindən Albaniya tarixi həm arxeoloji, həm də mənbəşünaslıq baxımından intensiv surətdə öyrənilməkdədir. Z.M.Bünyadovun, İ.H.Əliyevin, M.X.Şəriflinin, Y.A.Paxomovun, Z.İ.Yampolskinin, R.B.Göyüşovun, C.Ə.Xəlilovun, A.B.Nuriyevin, Q.Ə.Qeybullayevin, N.İ.Rzayevin, K.H.Əliyevin, T.M.Məmmədovun, S.M.Qaziyevin, Ö.Ş.İsmizadənin, R.M.Vahidovun, F.L.Osmanovun və qeyrilərinin tədqiqatlarında bu araşdırmalar xüsusilə geniş spektrdə aparılmışdır. Bununla belə Albaniyada mövcud olmuş inzibati-siyasi vahidlərdən heç birinin tarixi indiyədək xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Girdiman tarixi barədə isə bu və ya digər əsər və tədqiqatlar çərçivəsində olduqca yığcam, bir çox hallarda ziddiyyətli məlumatlar verilməklə kifayətlənilmişdir. Bu baxımdan tarix elmləri doktoru Q.C.Cəbiyevin oxuculara təqdim olunan «Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər)» əsəri Albaniyada mövcud olmuş inzibati-siyasi vahidlərdən birinin - Girdiman vilayətinin erkən orta əsrlər tarixinə həsr olunmuş ilk monoqrafik tədqiqat əsəridir.

Əsərdə irəli sürülən və Azərbaycan tarix elmi üçün tamamilə yeni olan bəzi məqamlar üzərində xüsusi dayanmaq istərdim. Əvvəla Girdiman vilayətinin lokalizəsi barədə. Məlum olduğu kimi, Albaniyanın iqtisadi, siyasi, hərbi, dini və mədəni həyatında aparıcı mövqe tutan Girdiman vilayətinin lokalizəsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında bu günədək çox ciddi fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, əksər tədqiqatçılar Girdiman vilayəti ərazilərini Albaniyanın qərbində lokalizə ediblər. İlk dəfə məhz Q.C.Cəbiyev Girdimanın Şirvan ərazisində, daha konkret desək Ağsuçay, Girdimançay və Göyçay çayları hövzəsində lokalizəsinə dair mülahizəni bir sıra çox ciddi elmi dəlillər əsasında sübuta yetirməyə çalışmış və buna müvəffəq olmuşdur. Koryunun, M.Kalankatuklunun, habelə orta əsr ərəb

coğrafiyaşünas və səyyahlarının Albaniyaya dair qeydlərində Girdimanın məhz Şirvan ərazisində lokalizəsini təsdiqləyə biləcək bir sıra prinsipial əhəmiyyətli məqamlar üzərində dayanan müəllif, öz mülahizəsini, həmçinin Albaniyanın qərbində, daha doğrusu Şəmkir, Daşkəsən, Gədəbəy, Tovuz, Qazax və Ağstafa rayonları ərazisində Girdimanla bağlı heç bir arxeoloji və memarlıq abidəsinin, habelə qədim toponimlərin olmaması, Şirvan ərazisində isə bu cür abidə və toponimlərin mövcudluğu ilə də əsaslandırmağa çalışıb. Qafqaz ərazisində Girdiman adı ilə məlum olan yeganə çayın, Girdiman hökmdarları Xursun və Cəsur Vardanın adını daşıyan qədim yaşayış yerlərinin, Cavanşirin adını daşıyan yaşayış yeri və VII əsrə aid möhtəşəm qalanın məhz Şirvan ərazisində olması da müəllifin fikrincə, Girdiman vilayətinin lokalizəsi ilə bağlı son və qəti fikir söyləmək üçün kifayət qədər ciddi arqumentlər hesab edilməlidir.

Əsərdə Girdiman vilayətinin təbii-coğrafi şəraiti və orada əhalinin məskunlaşma dinamikasından bəhs olunur, ərazinin əlverişli iqlim şəraitinə, flora və faunasına, əkin yerləri, örüş sahələri və su ehtiyatlarının zənginliyinə, müxtəlif istiqamətdə olan karvan yollarının bilavasitə oradan keçməsinə və nəhayət, arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilən çox zəngin maddi-mədəniyyət qalıqlarına istinadən Girdiman ərazilərinin minilliklər boyu intensiv məskunlaşma rayonu olduğu bildirir. Müəllifin qənaətinə görə erkən orta əsrlər dövründə bir sıra daxili və xüsusən də xarici amillərin təsiri altında Girdiman vilayətinin əhalisi Alazan-Həftəran vadisi ilə Qaraməryəm tirəsi arasındakı ənənəvi yaşayış yerlərini tədricən tərk edərək Böyük Qafqazın Cənub yamacındakı dağlara və dağətəyi ərazilərə çəkilib. Beləliklə də, V əsrin sonu - VI əsrin əvvəllərindən başlayaraq həmin ərazidə çoxsaylı müdafiə tikililəri və yaşayış yerləri meydana gəlir. Fikrimizcə, müəllifin bu mülahizələri Albaniyanın erkən orta əsrlər dövrünə aid tarixi-coğrafiyasını işləmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir.

Albaniyanın digər bölgələri kimi, Girdiman vilayətinin ərazisi də ilk orta əsr abidələri ilə olduqca zəngindir. Hansı ki, həmin abidələr barəsində əsərdə təfsilatı ilə bəhs olunur, Girdimanın yaşayış yerləri, qala və istehkamları, oradakı məbədilər və qəbir abidələri barəsində ətraflı məlumat verilir. Şəhər və şəhərliplə yaşayış məntəqələrindən Qəbələ, Qalagah, Mehrəvan, Qırlartəpə, Lahıc, kəndtipli yaşayış məskənlərindən Pəldahar, Kürdüvan, Həsən bəyin yeri, Aşağı Qaraməryəm, Yekəxana, Tərkəş, Kələş, qəbir abidələrindən Gəndob və Ərəbcəbirli nekrpolları, Girdiman və Kilsədəğ məbədləri, habelə bir sıra digər abidələr və həmin abidələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlardan bəhs olunur. Xatırladaq ki, bu abidələrdən bir qismi ilk dəfə olaraq məhz Q.C.Cəbiyev tərəfindən tədqiq olunub. Əsərdə, həmçinin əvvəllər tədqiq olunmuş abidələrin də xeyli qisminin dövrü və təyinatı ilə bağlı bir sıra yeni mülahizələr irəli sürülüb.

Mehrəvan şəhərində Q.C.Cəbiyevin rəhbərliyi ilə aparılmış arxeoloji tədqiqatları xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim. Məlum olduğu kimi, tarixi mənbələrdə adı çəkilən Mehrəvan şəhərinin yeri uzun illər idi ki, elm üçün sirr

olaraq qalırdı. Bu şəhərin lokalizəsi ilə bağlı müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən söylənilmiş mülahizələr ciddi elmi dəlillərlə əsaslandırılmadığından, ehtimal olaraq qalırdı. İlk dəfə məhz Q.C.Cəbiyev 2004-cü ildə apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Ağsu rayonunun Bəyimli kəndi yaxınlığındakı 9 hektar əraziyə malik qala yerinin Mehrəvan şəhərinin qalıqları olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırmışdır.

Girdiman abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunan zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri yerli əhalinin məşguliyyəti və təsərrüfat həyatı barədə kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır. Müəllif arxeoloji materiallara, həmçinin mənbə məlumatlarına istinadən erkən orta əsrlərdə bəhs olunan ərazidə əkinçiliyin, maldarlığın, ovçuluğun və sənətkarlığın yerli əhalinin təsərrüfat həyatındakı rolunu və əhəmiyyətini göstərə bilib. Əsərdə sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələri, o cümlədən metalışləmə, dulusçuluq, daşışləmə, toxuculuq, ağacışləmə, sümüküşləmə və şüşə məmulatı istehsalı barəsində xüsusilə ətraflı bəhs olunur. Müəllifin keramika istehsalı tarixi və texnologiyası, o cümlədən dulus çarxının kəşfi və təkmilləşdirilmiş dulus kürələrinin meydana gəlməsi ilə bağlı mülahizələri də elmi cəhətdən maraqlı doğurur.

Erkən orta əsrlərdə Albaniyanın iqtisadi, siyasi, hərbi, dini və mədəni həyatında Girdiman vilayəti aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. Bu da hər şeydən öncə vilayətin təbii-iqtisadi imkanları, Girdiman feodallarının hərbi-siyasi nüfuzu və onların ölkədə siyasi hakimiyyətə təsir dairəsinin genişliyi ilə izah oluna bilər. Hansı ki, əsərdə bütün bunlar barəsində ətraflı bəhs olunur.

Girdiman hökmdarı Cavanşirin böyük sərkərdə, mahir diplomat, bacarıqlı dövlət xadimi, ən başlıcası isə vətəninə və xalqını sonsuz məhəbbət hissi ilə sevən alovlu bir vətənpərvər kimi təqdim olunması, əsərin mühüm üstünlüklərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Xatırladaq ki, indiyədək Albaniya tarixi barədə yazılan tədqiqat əsərlərinin heç birində Cavanşirin xidmətləri və onun hərbi yürüşləri barəsində bu dərəcədə əsaslı və əhatəli bəhs olunmayıb.

IV-IX əsrlərdə Girdimandakı mürəkkəb dini durum və bu müstəvidə cərəyan edən hadisələr, ərazidə məskunlaşan insanların etnik mənsubiyyəti, onların dili, mədəniyyəti və nəhayət, alban əlifbasının meydana gəlməsi ilə bağlı məsələlər də təqdim olunan kitabda kifayət qədər əhatəli şərh olunub.

Bir sözlə, Q.C.Cəbiyevin «Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər)» əsəri Azərbaycan albanşünaslığına yeni töhfə kimi dəyərləndirilə bilər. Ümid edirik ki, bu əsər gələcəkdə Albaniyada mövcud olan digər inzibati-siyasi vahidlərin tarixinin də ayrı-ayrılıqda tədqiqinə təkan olacaqdır.

Göründüyü kimi, Q.C.Cəbiyevin «Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər)» adlı əsəri Azərbaycan tarix elminin çox mühüm və olduqca aktual problemlərindən birinə həsr olunmuşdur. Bir daha xatırladım ki, bu mövzu milli tarixşünaslığımızda indiyədək ayrıca bir problem kimi tədqiq olunmamışdır və bu mövzunun hərtərəfli araşdırılması tarix elmimiz üçün çox gərəkdir.

Girdiman probleminin dərin elmi əsaslarla araşdırılması tarixşünaslığımız üçün bir də ona görə aktualdır ki, bu mövzu yaxın keçmişdə - sovet hakimiyyəti illərində xüsusi məqsəd güdən basqılara və saxtalaşdırmalara məruz qalmışdır. Azərbaycanın qədim tarixi vilayəti olan Girdimanı Şirvandan uzaqlaşdırıb indiki Ermənistanla sərhəd regiona aparıb çıxaran erməni saxtakarları, əslində mifik «Böyük Ermənistan» saxtakarlığına haqq qazandırmaq və ölkəmizə qarşı ərazi iddialarını «əsaslandırmaq» məqsədi güdüdü. Erməni tarixşünaslığında «Gardman» xəstəliyi bu gün də davam edir və getdikcə «şiddətlənməkdədir». Buna görə də Qafar Cəbiyevin həmin problemi xüsusi tədqiqat mövzusu olaraq araşdırması olduqca təqdirəlayiq haldır.

Əsərin xronoloji çərçivəsi düzgün müəyyənləşdirilmişdir. Çünki IV-IX əsrlər tarixi Girdimanın ən yüksək tərəqqi dövrüdür. Bunu ərazinin qiymətli arxeoloji və tarixi abidələrlə son dərəcə zəngin olması bir daha sübut edir.

Müəllif məlum olan bütün ilk mənbələrin məlumatlarını və arxeoloji araşdırmaların nəticələrini təhlil edir, üzləşdirir, müqayisələr aparır, mövcud elmi ədəbiyyata öz tənqidi münasibətini bildirir. O, ciddi və inkarolunmaz elmi əsaslara söykənərək S.T.Yeremyanın və digər üzdənirəq erməni tarixçilərinin saxtalaşdırmalarını və onun «ardıcılığının» qeyri-elmi iddialarını rədd edir. Girdimanın real tarixini - Şirvan ərazisində yaranmış, təşəkkül tapmış və öz inkişafının zirvəsinə yüksəlmiş tarixini təqdim edir.

Əsər mühüm elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik olduğu qədər də əməli əhəmiyyətə malikdir. Şübhə etmirəm ki, bu əsər Girdimanın tarixi ilə bağlı çox məsələlərə aydınlıq gətirəcəkdir.

Q.C.Cəbiyev tərəfindən təqdim olunan Girdiman tarixi real tarixdir, olmuş tarixdir, bizim tariximizdir. Bu təkcə müəllifin deyil, ümumiyyətlə tarix elminin də böyük uğurudur.

Müəllifin Girdimanın IV-IX əsrlər tarixinə həsr olunmuş əsəri elmimizdə yenilikdir, tarixi saxtalaşdıranlara, xüsusilə erməni saxtakarlarına tutarlı cavabdır, tarixi həqiqəti müdafiə edən araşdırmaadır. Onun apardığı ciddi tarixi-arxeoloji araşdırmalar sayəsində gəldiyi elmi nəticələr kifayət qədər əsaslandırılmışdır və inandırıcıdır.

Yaqub Mahmudov
*AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi*

GİRİŞ

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi uzun illərdir ki, tarixçilər və arxeoloqlar tərəfindən davamlı şəkildə öyrənilməkdədir. Bununla belə, Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı inzibati-siyasi vahidlərin tarixi hələ də lazımınca öyrənilməyib. Deməli, ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında onların iştirakı və rolu da hələlik dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Bu cəhətdən uzun müddət Albaniyanın iqtisadi, siyasi, hərbi, dini və mədəni həyatında çox mühüm yeri olan Girdiman vilayəti tarixinin öyrənilməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Yazılı mənbələrdən məlum olduğu kimi Girdiman knyazları və yepiskopları hələ Arşaqilər dövründə ölkədə böyük nüfuz sahibi olublar. Mehranilərin hakimiyyəti dövründə isə Girdiman knyazları bütövlükdə Albaniyada siyasi hakimiyyəti də ələ alıblar. Girdiman yepiskoplarından bir neçəsi alban katalikosu kürsüsünə yüksəlib. Bütün bunlar barəsində yazılı mənbələrdə yalnız ümumi şəkildə məlumat verilir. Araşdırıcılar isə hələlik həmin məlumatları Albaniya tarixi kontekstində sadəcə olaraq yada salmaqla kifayətlənilər. Halbuki ötən əsrin ortalarından etibarən tədqiq olunan çoxsaylı arxeoloji abidələr, Girdiman hökmdarları tərəfindən təqribən V-VIII əsrlərdə tikilən əzəmətli məbəd, qala və istehkamlar, əsrlər boyu Girdiman tarixini özündə yaşadan toponimlər, orada məskunlaşan etnosların dili və mədəniyyəti - bütün bunların yazılı mənbələrin məlumatları ilə əlaqələndirilərək kompleks şəkildə öyrənilməsi zəruriyyəti təqdim olunan əsərin aktuallığına dəlalət edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsinin IV-IX əsrləri əhatə etməsi bir çox mühüm amillərlə əlaqədardır. Birincisi, Girdiman vilayətinin adı yazılı mənbələrdə ilk dəfə olaraq məhz IV əsrə aid hadisələrlə əlaqədar çəkilir. Məlum olduğu kimi IV əsrdə Albaniyada artıq yeni ictimai-iqtisadi formasiya olan feodal cəmiyyəti tədricən formalaşmaqda idi. Əsasında iri torpaq sahibliyi dayanan ilkin inzibati-siyasi vahidlərin də məhz bu dövrdə təşəkkül tapdığı güman edilir. Tədqiqat işinin xronoloji çərçivəsinin IV əsrdən götürülməsi də elə bu amillərlə izah oluna bilər.

Əsərin xronoloji çərçivəsinin IX əsrin əvvəllərində olan dövrü əhatə etməsi də bir sıra çox mühüm elmi-məntiqi əsaslarla izah oluna bilər. Birincisi, IX əsrin əvvəllərində, daha doğrusu 822-ci ildə Mehranilər sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi II Varaz Tiridat öldürülüb. 854-cü ildə isə Girdimanın sonuncu hakimi Qetric ərəblər tərəfindən əsir alınıb. IX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda, o cümlədən Şirvanda yeni feodal dövlətləri meydana gəlir. Bununla da inzibati-siyasi vahid olmaq etibarı ilə Girdimanın mövcudluğu sona yetir. Elə bu səbəbdən də sonrakı dövrə aid mənbələrdə inzibati-siyasi və dini vahid olaraq Girdimanın adı çəkilmir. İkincisi, erkən orta əsrlər xronoloji baxımdan məhz IX əsrin əvvəllərində olan dövrü əhatə edir. Göründüyü kimi, təqdim olunan əsər də Azərbaycan tarixinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən bütöv bir dövrünü - erkən orta əsrlər dövrünü əhatə edir.

IX əsrin əvvəllərində Girdiman ərazisindəki ilk orta əsr yaşayış məskənlərinin bir qisminə (Mehrvan, Qəbələnin Səlbir hissəsi və s.) həyat tamamilə dayanır və bir sıra yeni yaşayış məntəqələri meydana gəlir. Həyat davam etməkdə olan əski yaşayış yerlərində isə yeni dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən (şirli keramikanın meydana gəlməsi, dulus dəzgahında istehsal olunan keramikanın kəmiyyət etibarını ilə artması, keyfiyyətinin yaxşılaşması, məmulatın çeşid müxtəlifliyinin çoxalması və s.) keyfiyyətə yeni mədəni təbəqə formalaşmağa başlayır. Əsərin xronoloji çərçivəsinin IX əsrin əvvəllərindəki olan dövrlə tamamlanması da sözsüz ki, yuxarıda sadalanan amillərlə əlaqədardır.

«Girdiman tarixi (IV-IX əsrlər)» əsərinin tədqiqat obyektini coğrafi ədəbiyyatda Böyük Qafqazın Cənub yamacı, Alazan-Həftəran çökəkliyi, Həftəran yaylası və Aşağı Şirvan düzü adı ilə bəlli olan geniş bir ərazini (təqribən 7 000 km²) əhatə edir. Bolsulu çay şəbəkəsi, əkinə yararlı münbit torpaqları, geniş sahəni əhatə edən yay və qış otlaqları, zəngin bitki və heyvanat aləmi bu ərazidə hələ e.ə. V minillikdən başlayaraq ilk yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsinə zəmin olmuşdur. Yerli əhalinin daha çox qədim Girdiman əraziləri kimi tanıdığı bu yerlər erkən orta əsrlərdə xüsusilə intensiv məskunlaşma rayonu olmuşdur. Ərazidəki çoxsaylı şəhər və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələri (Qəbələ, Mehrvan, Girdiman, Qalagah, Qırlartəpə, Lahıc), digər yaşayış yerləri və nekropollar (Həsənbəyin mülkü, Səngər yeri, Kənd yeri, Tərkəs, Ərəbcəbirli, Aşağı Qaraməryəm, Kələş və s.) buna sübutdur. Oradakı neçə-neçə əzəmətli qalalar (Girdiman, Cavanşir, Niyal, Fit, Xanəgah, Xaçmaz, Bum, Vəndam, Xosrov və Qız qalaları), habelə digər müdafiə tikililəri (Xiroki müdafiə səddi, Həzrə qülləsi, Qalatap və s.) IV-IX əsrlərdə Girdiman vilayətinin istər lokal, istərsə də regional xarakterli hərbi əməliyyatlarda fəal iştirakından xəbər verir. Müxləlif tiplərdən olan qəbir abidələri (küp qəbirlər, təknə qəbirlər, torpaq qəbirlər, sərdabə tipli qəbirlər, daş qutu qəbirlər və s.), bütülər və nəhayət, dini əhəmiyyətli obyektlər (Kilsədəğ məbədi, Girdimandakı Allah evi və s.) Girdiman əhalisinin mədəni səviyyəsinin, dini baxışlarının öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Arxeoloji qazıntılar, təbii dağıntılar və tikinti-abadlıq işləri zamanı üzə çıxan istehsal ocaqları və rəngarəng çeşidli zəngin maddi mədəniyyət nümunələri ölkənin təsərrüfat həyatını, mədəni, iqtisadi və ticarət əlaqələrini daha dərindən və daha əhatəli şəkildə öyrənməyə imkan verir.

İnzibati-siyasi vahid olmaq etibarını ilə Girdiman vilayəti bütün ilk orta əsrlər boyu Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, dini, hərbi və mədəni həyatında aparıcı yer tutmuşdur, hansı ki, bütün bunlar ilk dəfə olaraq müəllif tərəfindən xüsusi tədqiqat obyektini kimi araşdırılmışdır.

Əsərin işlənməsində məqsəd yazılı mənbələr, arxeoloji komplekslər və memarlıq abidələri, onlardan aşkar edilən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri əsasında erkən orta əsrlərdə Girdiman vilayətində, bütövlükdə Qafqaz Albaniyasında cərəyan edən hadisə və prosesləri, ölkənin təsərrüfat həyatını, dini

və mədəni durumu araşdırmaqdır. Müəllif qarşıya qoyduğu məqsədi reallaşdırmaq üçün konkret olaraq aşağıdakı məsələlərin həllinə çalışmışdır:

- Girdiman vilayəti ərazilərinin lokalizəsini dəqiqləşdirərək onun arxeoloji xəritəsini işləmək;
- Ərazinin təbii-coğrafi xarakteristikasını vermək və əhalinin məskunlaşma dinamikasını izləmək;
- Lokal miqrasiyanın səbəb və nəticələrini araşdırmaq;
- Girdiman abidələrini və oradan məlum olan maddi mədəniyyət nümunələrini sistemləşdirərək onların təsnifatını vermək;
- Əhalinin məşğuliyyətini - əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq və sənətkarlığın inkişafı sahəsində müşahidə olunan progressiv və regressiv meyilləri izləyərək ümumiləşdirmək;
- Cəmiyyətin sinfi tərkibini və sosial vəziyyətini öyrənmək;
- Ölkədə gedən etnik, dini və mədəni proseslərin konkret olaraq Girdiman vilayəti təmsalında izlənilməsi;
- Bizans və Sasani imperiyaları, ərəb Xilafəti və Xəzər xaqanlığı, habelə qonşu ölkələrlə Albaniyanın hərbi, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrində Girdiman vilayətinin və böyük Mehrani knyazlarının rolunu və xidmətlərini öyrənmək;
- Ölkədə xristianlığın və İslamın yayılmasında, bütpərəstliyə və zərdüştiliyə qarşı mübarizənin təşkilində Girdiman knyazlarının və yepiskoplarının iştirakını və rolunu müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat işinin metodoloji əsasını hadisə və prosesləri tarixi inkişafda dərk etməyə imkan verən dialektik materialist baxışı təşkil edir. Araşdırmalar zamanı yeri gəldikcə tarixi, statistik və tipoloji materialdan, habelə təhlildən geniş istifadə olunmuşdur. Tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində alban cəmiyyətinin maddi əksi olan müxtəlif xarakterli abidə - komplekslərin analoji abidə - komplekslərlə, həmçinin yazılı mənbə məlumatları ilə müqayisəli və əlaqəli şəkildə tədqiqi müəllifin istifadə etdiyi başlıca metodik üsuldur. Tədqiq olunan abidələrin və maddi mədəniyyət nümunələrinin təsnifatı və təhlili müasir arxeologiya elmində qəbul olunan və geniş surətdə istifadə edilən prinsip və üsullara əsaslanır.

Əsərin yazılmasında antik və orta əsr mənbələrindən, Girdiman abidələrində aparılmış tarixi, arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların materiallarından, muzey, fond və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan maddi mədəniyyət nümunələrindən, slavyan-rus, rus-sovet və erməni-gürcü müəlliflərinin, xüsusilə də Azərbaycan albanşünaslarının əsərlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Strabonun, Koryunun, Yeqişenin, Sebeosun, Lazar Parpetsinin və xüsusən də alban tarixçisi M.Kalankatuklunun əsərlərində Albaniya tarixinə, o cümlədən Girdiman tarixinə dair olduqca qiymətli məlumatlar verilmişdir. Girdiman probleminə, həmçinin orta əsr ərəb coğrafiyaşünas və səyyahlarının əsərlərində də bu və ya

digər dərəcədə toxunulmuşdur. Bütün bunların arxeoloji materiallarla əlaqəli və müqayisəli şəkildə araşdırılmasının əlbəttə ki, çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır.

XIX əsrdə və XX əsrin I yarısında Qafqaz Albaniyası tarixinin istər arxeoloji, istərsə də mənbəşünaslıq baxımından araşdırılması istiqamətində müəyyən təşəbbüslər göstərilə də, bütövlükdə bu işlər ardıcıl və sistemli olmamışdır. Üstəlik, Azərbaycandan kənar və kənar müəlliflər tərəfindən hazırlanan və daha çox çar Rusiyası və Sovet imperiyasının maraqlarını əks etdirən bu tədqiqatlarda təbiidir ki, Azərbaycanın qədim tarixi hərtərəfli və obyektiv araşdırıla bilməzdi. 30-50-ci illərdə SSRİ xalqlarının tarixinə dair Moskvanın sifarişi ilə hazırlanan fundamental əsərlərin Albaniya tarixinə dair bölmələrinin yazılmasının üzdənirəq qafqazşünas S.T.Yeremyana həvalə edilməsi əslində bir çox prinsiplə əhəmiyyətli məsələlərə münasibətdə ermənipərəst konsepsiyaların əldə özünə yer alması ilə nəticələnmişdir.

Keçən əsrin ortalarından etibarən Albaniya tarixinin istər tarixi və istərsə də mənbəşünaslıq baxımından öyrənilməsi sahəsində daha çox milli albanşünas kadrların intensiv və səmərəli fəaliyyəti ilə səciyyəvi olan yeni mərhələ başlayır. Görkəmli mənbəşünas alimlər Z.M.Bünyadov, M.X.Şərifli, İ.H.Əliyev, Y.A.Paxomov, N.M.Vəlixanlı, K.H.Əliyev, T.M.Məmmədov, F.C.Məmmədova, tanınmış arxeoloqlar S.M.Qazıyev, R.M.Vahidov, Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Aslanov, Q.M.Əhmədov, C.Ə.Xəlilov, R.B.Göyüşov, İ.A.Babayev, A.B.Nuriyev, F.L.Osmanov, Q.İ.İone, Q.O.Qoşqarlı və qeyrilərinin tədqiqatlarında Albaniyanın ilk orta əsrlər tarixinin bu və ya digər məsələləri yazılı mənbələr və arxeoloji materiallar əsasında öyrənilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda ümumi şəkildə olsa da inzibati-siyasi vahidlərin, o cümlədən Girdiman vilayəti tarixinin də ayrı-ayrı problemlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Z.M.Bünyadov, M.X.Şərifli, İ.H.Əliyev, F.C.Məmmədova, Q.Ə.Qeybullayev və F.L.Osmanov isə Girdiman vilayətinin lokalizəsi ilə bağlı öz mülahizələrini bildirmişlər. Lakin bütövlükdə, Albaniyanın digər inzibati-siyasi vahidləri kimi, Girdiman vilayətinin tarixi də hələlik nə arxeoloji, nə də mənbəşünaslıq baxımından xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. Elə bu səbəbdən də, hətta, son illər Azərbaycan tarixinə dair nəşr olunmuş ümumiləşdirici əsərlərdə belə, Girdiman vilayətinin lokalizəsi, təbii-coğrafi şəraiti, şəhərləri, digər yaşayış məntəqələri, qəbir abidələri, qala və istehkamları, orada yaşayan əhalinin məskunlaşma dinamikası, etnik və sosial tərkibi, məşğuliyyəti, dini baxışları və mədəni səviyyəsi barədə məlumatlar öz əksini tapmayıb. Bu cəhətdən müəllif tərəfindən 2003-2008-ci illərdə nəşr olunan monoqrafiya və məqalələr istisnaqlıq təşkil edir.

Əsər giriş, 6 fəsil, nəticə və mətnə əlavə edilən albomdan ibarətdir. I fəsil Girdiman vilayətinin öyrənilmə tarixinə həsr edilib. II fəsildə Albaniyanın inzibati-siyasi vahidləri və Girdiman vilayətinin lokalizəsi, III fəsildə ərazinin təbii-coğrafi şəraiti və əhalinin məskunlaşma dinamikasına dair məsələlər araşdırılır. Əsərin IV fəslində Girdiman vilayətinin maddi-mədəniyyət abidələri və orada aparılan

arxeoloji tədqiqatlardan, V fəsildə Girdiman əhalisinin təsərrüfat həyatından bəhs olunur. Kitabın VI fəslində Albaniyanın iqtisadi, siyasi, hərbi, dini və mədəni həyatında Girdiman vilayətinin yeri və rolunun araşdırılmasına həsr edilib. Əsərə əlavə edilmiş albomda Girdiman abidələrinin fotosu, planı, arxeoloji qazıntılardan görüntülər və həmin abidələrdən tapılan maddi mədəniyyət nümunələrinin rəsmləri verilmişdir.

Müəllif hesab edir ki, monoqrafiyada toxunulan məsələlər gələcəkdə aşağıdakı elmi-nəzəri problemlərin və əməli vəzifələrin həllində araşdırıcılara yardımçı ola bilər:

- Azərbaycan və Qafqazın ilk orta əsrlər tarixinin və arxeologiyasının elmi problemlərinin həllində;

- Çoxcildlik Azərbaycan tarixi və arxeologiyasının yazılmasında;

- Qafqaz Albaniyasının inzibati-siyasi xəritəsinin hazırlanmasında;

- Qafqaz arxeologiyası üzrə ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında;

- Erkən orta əsrlərdə Albaniyada müşahidə olunan dini və etnomədəni proseslərə dair əsər və məcmuələrin hazırlanmasında;

- Azərbaycanın ilk orta əsrlərə dair arxeoloji külliyyatının hazırlanmasında;

- Azərbaycanın ilk orta əsrlərə aid maddi mədəniyyət tarixinin yazılmasında;

- Azərbaycanın ilk orta əsrlərə dair dekorativ-təbiiq sənətləri üzrə ümumiləşdirici əsərlərin işlənməsində;

- Ayrı-ayrı sənət sahələri üzrə əsər, albom və bukletlərin hazırlanmasında;

- Azərbaycan və Qafqaz arxeologiyasına dair dərslik və metodik vəsaitlərin hazırlanmasında;

- Ali məktəblərdə ixtisas kurslarının tədrisində;

- Elmi-kütləvi nəşrlərin hazırlanmasında.

Müəllif Girdiman tarixinə dair doktorluq dissertasiyası üzərində işləyərkən və çapa hazırlayarkən dəyərli məsləhət və tövsiyələrini əsirgəməyən bütün insanlara, ilk növbədə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə görkəmli mütəxəssis kimi tanınan akademik Nailə xanım Vəlixanlıya, akademik Teymur Bünyadova, AMEA-nın müxbir üzvləri Yaqub Mahmudova və İlyas Babayevə, Girdiman abidələrinin arxeoloji tədqiqi sahəsində xüsusi xidmətləri olan arxeoloq Fazil Osmanova dönə-dönə minnətdar olduğunu bir daha dilə gətirməyi özünə borc bilir.

Müəllif əsərin nəşrində ona hər cəhətdən dəstək olan insanlara tariximizin öyrənilməsinə və təbliğinə göstərdikləri diqqətə və qayğıya görə dərin təşəkkürünü bildirir, bu yolda qarşılaşdığı biganə insanlara, vəzifə borcunu dərk etməyən, yaxud da sadəcə olaraq dərk etmək istəməyən insanlara isə islah olmağı, haqq yoluna qayıtmağı tövsiyə edir.

I FƏSİL

GİRDİMAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR

Girdiman vilayəti qədim Qafqaz Albaniyası ərazisində insanların daha erkən məskunlaşdığı ərazilərdəndir. Qırlartəpədə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində hələ eneolit dövründən başlayaraq təqribən 7000 il ərzində bu ərazilərdə intensiv həyat olduğunun müəyyənləşdirilməsi deyilənlərə sübutdur. Erkən orta əsrlərdə Girdiman vilayəti ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında xüsusi ilə önəmli rola malik olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, Girdimanın Azərbaycanın dövlətçilik tarixindəki yeri və rolu milli tarixşünaslığımızda hələlik yetərinə əraşdırılmayıb. Bu, əlbəttə, müəyyən mənada Girdiman tarixi ilə bağlı mənbə məlumatlarının azlığı və keyli dərəcədə ziddiyyətli xarakter daşması ilə əlaqədar olub. Lakin əsas səbəb bu deyil. Fikrimizcə, Girdiman tarixinin öyrənilməsi sahəsində aparılan tədqiqatların istiqamətinə, xarakterinə və nəticələrinə prinsiplial şəkildə təsir edən çox ciddi amillərdən biri də məhz sovet tərakkür sistemi olub. Gizli deyildir ki, uzun illər ərzində sovet tarixşünaslığında əsas «strateji yüksəkliklər»ə nəzarət edən ermənilər Albaniya tarixinin istisnasız olaraq bütün problemlərinin araşdırılmasında Azərbaycan tarixçilərinə daim əngəl olmağa çalışmışlar. Onlar qədim erməni mənbələrinin zəmanəmizə qədər gəlib çatan, hətta, birtərəfli məlumatlarını da özlərinə xas üslubda «redaktə» edərək əsaslı surətdə erməniləşdirmişlər. Nəticədə, Albaniya tarixinin bir çox məsələlərini, o cümlədən Girdiman problemini onilliklər boyu sözün əsl mənasında çox ciddi polemika mövzusunə çevirmişlər. Bu, əslində Azərbaycan və erməni tarixçiləri arasında Qarabağ müharibəsindən çox-çox əvvəllər başlanan və daha geniş sahələri əhatə edən mövqə müharibəsi idi. Fikrimizcə, bütün bunlar, həmçinin, 60-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində aparılan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatların nəticələri, bütövlükdə, Girdiman vilayəti tarixinin müasir reallıqlar müstəvisində araşdırılmasını aktual edir.

GİRDİMAN TARİXİ ANTİK VƏ ORTA ƏSR MƏNBƏLƏRİNDƏ

Məlum olduğu kimi, tarixi mənbələrdə Albaniya haqqında ən erkən məlumatlara Strabon, Klavdi Ptolemey və Böyük Plininin əsərlərində rast gəlirik [276]. Lakin həmin müəlliflərin qeydlərində bilavasitə Girdiman haqqında məlumatlar yox dərəcəsinədir.

Bununla belə onların Albaniya tarixinin bu və ya digər məsələləri ilə bağlı çoxsaylı məlumatlarının bir qismini həm də Girdiman tarixinə aid etmək üçün kifayət qədər məntiqi əsaslar olduğu da danılmazdır. Məsələn, Strabonun Qafqaz dağlarından axıb gələrək Kürə qovuşan çayların ətraf ərazilərdə «torpağın

məhsuldarlığını artırması» və bu çayların «gətirdiyi çoxlu çöküntülərin keçidləri tutması» barədəki fikirlərini eyni ilə Girdiman vilayətinin çaylarına da aid etmək olar [617, 475]. Yəni, Kürün sol qolu olan Göyçay, Girdiman, Türyan və digər çayların əsrlər boyu Böyük Qafqazın meşə və dağ yamaclarını yuyaraq gətirdiyi lyos çöküntüləri Şirvanın aran ərazilərinin torpaq örtüyünün münbitləşməsi ilə nəticələnib. Güman etmək olar ki, bu çayların Həftəran yaylasını və Qaraməryəm tirəsini yararaq əmələ gətirdiyi paleodərə-keçidlər də məhz Strabonun qeydlərində xatırladılan keçidlərdəndir.

K.Ptolemeyin «Coğrafiya dərsliyi» əsərində də Albaniya tarixinə dair bir sıra maraqlı məlumatlar vardır. Fikrimizcə, onun adını çəkdiyi və koordinatlarını göstərdiyi şəhər, kənd və çayların bir qismi məhz Girdiman ərazisindədir. Məsələn, Ptolemeyə görə «Alban çayı və Kaysi çayı arasında yerləşən» Xabala (Qəbələ - Q.C.) şəhəri buna sübutdur [586, 24]. Bəzi müəlliflərə görə Ptolemey tərəfindən adı çəkilən Alban çayı Oğuz, Qəbələ və Ağdaş rayonları ərazisindən axaraq Kürə qovuşan Türyançaydır. A.Yanovski və S.Yuşkovun fikrincə isə Ptolemey tərəfindən adı çəkilən «Alban» çayı Oğuz və Şəki rayonları ərazisindən axan Əlcıyan çayına daha çox uyğun gəlir [668, 672]. «Kaysi» isə fikrimizcə daha çox «Qaraçay» və ya «Qarasu» hidroniminə uyğun gəlir. Məlumat üçün bildirik ki, Qarasu Türyançayın ikinci adıdır. Daha doğrusu, çayın aşağı axarında ona Qarasu, yuxarı hissədə isə Türyançay deyirlər. Qaraçay isə Qəbələ şəhərinin qərb sahili boyunca axır. Göründüyü kimi, bu halda həm Alban, həm də «Kaysi» (yəni, Qaraçay, yaxud Qarasu) çayları Qəbələnin qərb tərəfindəndir. Halbuki, Ptolemeyin xəritəsində Alban çayını Qəbələdən şərq tərəfdə axtarmaq lazım gəlir.

«Coğrafiya dərsliyi» əsərində adı çəkilən və koordinatları etibarı ilə Qəbələyə yaxın ərazilərdə olan «Xabota», «Mozuata», «Misia», «Xadaxa» və «Alam» kimi yaşayış məntəqələrini də fikrimizcə məhz Girdiman ərazisində axtarmaq daha məntiqə uyğun olardı. Bu cəhətdən «Xadaxa»nın Oğuz rayonu ərazisindəki Xalxal, «Alam»ın isə Qəbələ rayonu ərazisindəki Zalam yaşayış məntəqələrinə daha çox uyğun gəldiyini söyləmək olar. Məlumat üçün bildirik ki, adı çəkilən hər iki yaşayış məntəqəsi ətrafında antik dövrə aid yaşayış yeri və nekropollar mövcuddur.

Eramızın I yüzilliyində yaşamış Roma tarixçisi Böyük Plininin «Təbiət tarixi» əsərində öz əksini tapmış bir sıra məlumatların da Albaniya tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti olduğu şəksizdir. Maraqlıdır ki, antik dövr müəllifləri içərisində ilk dəfə məhz o, Qəbələnin «Albanıyanın baş şəhəri olduğunu» yazıb [34, 25].

Orta əsr müəlliflərindən Favstos Buzandın [631], Moisey Xorenlinin [529], Yeqişenin [420], keşiş Sebeosun [446] və bir sıra başqalarının əsrlərində də Albaniya ilə bağlı məsələlərə kifayət qədər geniş yer verilmişdir. Lakin unutmamaq olmas ki, erməni müəllifləri əksər hallarda Albaniyaya, albanlara və ümumiyyətlə, qonşulara münasibətdə qərəzli, birtərəfli və ziddiyyətli fikirlər söyləmişlər.

Əlbəttə, vətənimizin tarixi ilə bağlı hər hansı bir məlumatın nə vaxt və ya kimlər tərəfindən qələmə alınması bizim üçün az əhəmiyyətlidir. Əhəmiyyətlisi odur ki, həmin qaynaqlarda Albaniyanın sərhədləri, şəhərləri, habelə siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı yetərincə material var. Elə Girdiman haqqında yazılı mənbələrdə ilk məlumata da məhz IV əsrin sonu - V əsrin əvvəllərində yaşamış Favstos Buzandın «Erməni tarixi» əsərində rast gəlirik. Əsasən IV əsrdə baş verən hadisələrin şərhini verilmiş bu əsərdə bir neçə yerdə Girdiman nahararının və Girdiman knyazlığının adı çəkilir. Əsərin XVII bölməsində alban nəslindən olan keşiş Şahakanın «Böyük Ermənistan»ın [255, 12; 446] patriarxı kürsüsünə necə gəlib çıxmasından bəhs edən müəllif daha sonra belə yazır: «Onu knyaz Mardpetə tapşırıdılar. Onlar, həmçinin Girdiman knyazını və daha 10 başqa nahararı hakim təyin etdilər» [631, 37-38]. Favstos Buzand öz əsərinin «Albanlar haqqında olan xüsusi bölməsində Albaniyanın digər vilayətləri ilə yanaşı, Girdimanın da adını çəkərək belə yazır: «O (yəni, sərkərdə Muşeq - Q.C.), «həmçinin albanların ölkəsinə müharibəyə getdi və onları darmadağın etdi. Bir çox nahararı, o cümlədən tutmuş olduqları Uti, Şakaşen və Girdiman nahararlarını onlardan aldı» [631, 162].

V əsr müəllifi Yeqişe əsasən Sasanilərin Erməniyə, İberiya və Albaniyada törətdikləri amansız zülm və ədalətsizlikləri və yerli əhalinin yadelli işğalçılara qarşı etiraz çıxışlarını qələmə alıb [420]. Doğrudur, erməni tarixçisinin zamanəmizə gəlib çıxmış «Vardan və erməni müharibəsi» adlı əsərində bilavasitə Girdiman vilayətinə dair məlumatlar yoxdur. Bununla belə, onun Albaniya və albanlar barəsində yazdıqlarının Girdiman tarixinə aidiyyəti olmadığını da demək olmaz. Yəni, Yeqişenin qeydlərində dolayısı yolla da olsa Girdiman haqqında məlumatlar tapmaq mümkündür.

Girdimanın adı Moisey Xorenlinin «Ermənistan tarixi» əsərində də çəkilir. Albaniya ərazilərinin İberiyadan başlayaraq Şərqi doğru Xəzər dənizi və Sarmatiyayaqədək əhatə etdiyini, orada çoxlu çay və zəngin bitki növləri, habelə şəhərlər və qalalar olduğunu qələmə alan erməni tarixçisi daha sonra belə yazır: «O (yəni, Albaniya - Q.C.), aşağıdakı əyalətlərə bölünüb: Nibuh, Xanbizaniya, Qolmal, Saxed, Saxeoniya, Eror, Qambaci, Mərzbanan, Xalarasti, İvalakani və ermənilərdən aldıkları Sikazeniya, Girdiman». [529, 225]. Xatırladaq ki, İ.İ.Şopen Albaniya tarixinə dair məqaləsində Moisey Xorenlinin adını çəkdiyi əyalət-vilayətlərin bir çoxunun unudulduğunu yazır [663, 415-416]. O, həmçinin bəzi əyalət-vilayət adlarının paralellərini də verməyə çalışıb və bu zaman fikrimizcə, çox ciddi uyğunsuzluqlara yol verib [663, 416].

Girdiman tarixinə dair ən mükəmməl tarixi mənbə Moisey Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsəridir [120]. Xatırladaq ki, həmin əsərdə Girdiman vilayətinin, Girdiman qalasının, Girdiman məbədinin, Girdiman hökmdarlarının və Girdiman yepiskoplarının adları tez-tez çəkilir. Bundan əlavə «Albaniya tarixi» əsərində adı çəkilən bir çox yerlərin, təsviri verilən görüş və hadisələrin, barəsində söhbət açılan hərbi əməliyyatların da birbaşa Girdiman vilayəti ilə əlaqəsi olmuşdur. Bir

sözlə, M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərini müəyyən mənada həm də Girdiman tarixi kimi dəyərləndirmək olar.

«Albaniya tarixi» əsəri və onun müəllifi barədə uzun illər ərzində üzdənirəq erməni tarixçiləri tərəfindən olmazın hədyanlar yazılıb. Təbiidir ki, ermənilər Albaniya tarixini saxtalaşdırarkən, daha doğrusu, erməniləşdirərkən ilk növbədə məhz alban tarixçisinin qeydlərinə əl gəzdirmək məcburiyyətində olublar.

Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan albanşünasları tərəfindən ilk növbədə məhz M.Kalankatukluya istinad etməklə ermənilərin tariximizi saxtalaşdırmaq cəhdləri çoxsaylı ciddi elmi dəlillərlə büsbütün ifşa edildi [43; 151; 157; 277] Bu baxımdan «Albaniya tarixi»ndə toxunulan ayrı-ayrı məsələlərin izahına və şərhinə dair Z.M.Bünyadovun və F.C.Məmmədovanın tədqiqatlarının əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır [346; 350; 507].

M.Kalankatuklunun əsəri Vətənin qeyri-adi özəllikləri haqqında qeydlərlə başlanır: «...Qafqaz dağlarının qoynunda yerləşən Alban ölkəsi öz saysız-hesabsız təbii sərvətləri ilə həddindən artıq gözəl və heyranedicə bir məmləkətdir... Onun dağlarında qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarılır» [120, 16]. Çar Volozex şimal tayfaları üzərində öz hakimiyyətini bərqərar edəndə o, yanına şimal düzənliklərində və Qafqaz dağları ətəklərində, dağlardan cənubdakı dərələrdə, çöllərdə və düzənlik başlanan yerlərdə yaşayan vəhşi qəbilələrin başçılarını çağırıb, onlara qarət və qətlərdən əl çəkib, çarın vergilərinin itaətlə ödənilməsinə əmr etdi. Çar qəbilələr üzərinə hakim və canişinlər təyin edir və onun əmri ilə Yafəs nəslindən və Sisakan (Sünik) soyundan olan Aran onlara hakim təyin olunur [120, 17]. Alban tarixçisi daha sonra yazır: «Uti, Girdiman, Tsovd və Qarqar knyazlıqlarında yaşayan xalqlar da həmin Aranın oğullarının nəslindəndir» [120, 17].

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi IV əsrin əvvəllərindən etibarən Albaniyanın digər vilayətlərində olduğu kimi, Girdiman vilayətində də xristianlıq geniş yayılaraq dövlət dini statusu qazanmışdı [384, 37-47]. Təsədüfi deyildir ki, məhz o dövrdən başlayaraq Girdiman yepiskopları ölkənin dini və siyasi həyatında olduqca mühüm rol oynamağa başlayır. Hətta, müqəddəs Yeliazarın (682-688-ci illərdə katalikos olub) vəfatından sonra Albaniya knyazı Varaz-Tiridatın arvadı Sparamanın dəstəyi ilə Girdiman yepiskopu Nerses Albaniya katalikosu seçilir [120, 175]. M.Kalankatuklunun yazdığına görə «katalikos (yəni, Nerses - Q.C.) Girdiman kilsə dairəsindəndir. Katalikos kürsüsündə 17 il oturdu» [120, 205]. Alban tarixçisinin yazdığına görə, Nersesdən başqa Girdiman yepiskopları Teodoros 4 il, Qaik isə 14 il Albaniya katalikosu olublar [120, 206-207]. M.Kalankatuklunun Girdiman vilayətində xristianlığın yayılması ilə bağlı qeydləri də maraqlı doğurur. Bu məsələ ilə əlaqədar o yazır ki, Mesrop öz şagirdləri ilə səyahətə çıxarkən xəbər alır ki, «Girdimanda hələ büt-pərəstlikdən qalan var. Sünikdən keçərək Girdiman knyazı Xursun yanına gəlir. Onun köməyi ilə Mesrop büt-pərəstləri müstəqim yola döndərir...» [120, 33].

«Albaniya tarixi»nin müəllifi öz əsərinin XXXIII fəslini bütövlükdə 488-ci ildə çağırılmış Aquen məclisinə və orada qəbul olunmuş qərarlara həsr edib [120, 72]. Hənsi ki, həmin məclisdə Girdiman knyazı Xurs, Girdimanın sahibi Cəsur Vardanla bərabər, Qəbələnın yepiskopu Manase və Göyçay keşişi Poqos da iştirak edibdir. Maraqlı burasıdır ki, Aquen məclisində qəbul olunan qanunları çarın vəziri Mutak, sərkərdə Mirhərik, qəbilə başçıları Marut, Turazd, Asparakos, Şama, Bakur, Ratan, Arğeş, Girdimanın sahibi Cəsur Vardan, Xurs, Bermusan, Xosken, patriarx Pivroq və Albaniyanın bütün əsilzadələri imzalamış, Albaniya çarı Vaçaqan isə öz möhürüylə təsdiq etmişdir [120, 75]. Fikrimizcə, alban tarixçisinin bu məlumatı həm də ölkənin mənəvi-siyasi həyatında Girdiman vilayətinin bir növ aparıcı rolunun göstəricisi kimi izah oluna bilər. Sözsüz ki, əgər belə olmasaydı, Girdiman vilayəti həmin məclisdə bir neçə nümayəndə ilə, o cümlədən vilayətin sahibi ilə təmsil olunmazdı.

Alban tarixçisinin əsərində Mehranilərin Albaniyaya gəlişi, Girdiman ərazilərinə sahib olması, daha sonra isə bütövlükdə Albaniyada hakimiyyəti ələ alması və nəhayət, onların Bizansla, Sasanilərlə, Xilafətlə, Xəzər xaqanlığı ilə, habelə qonşu xalqlarla münasibətləri barəsində olduqca ətraflı bəhs olunur. Əslində «Albaniya tarixi»nin ikinci kitabı, demək olar ki, bütünlüklə Girdimana, Mehranilərə və onların hərbi-siyasi və diplomatik əlaqələrinə həsr edilib [120, 70-103]. Burada Mehranilərin ilk nümayəndəsi olan Mehranın İran şahı Xosrovun intiqamından qaçaraq 30000 ailə ilə birlikdə Girdiman vilayətinə gəlməsi, orada Mehrəvan adlı şəhər salması, hiylə yolu ilə Girdiman əyanlarını yanına dəvət edərək onları qılıncdan keçirməklə mülklərinə sahib çıxması, Vardın oğlu Vardanın 3 il ərzində Girdiman qalasını tikdirməsi və nəhayət, Albaniyada hökmranlıq edən Aranşahları qonaq edərək onların 60 nümayəndəsindən 59-nu zəhərləyərək hakimiyyəti ələ almaları barədə təfəsilatı ilə söhbət açılır [120, 101]. M.Kalankatuklu Mehranilər sülaləsinin təmsilçilərinin eyni zamanda həm Girdimanın sahibi və həm də Albaniyanın hökmdarı olduqları barədə fikirləri təkrar-təkrar işlədir. Məsələn: «İraklinin çarlığı illərində (610-641-ci illər), İranda Yezdagirdin şahlığının süqutu vaxtında (632-651-ci illər), Erməniyədə Yezrın katalikosluğu (630-641-ci illər), sərkərdə Muşeqin dövründə (630-635-ci illər), Sünik knyazı Qriqorun (təqribən 640-cı ildə vəfat edib) və yepiskopu Matuşaqın vaxtında, Albaniya hökmdarı və Girdiman sahibi Varaz Qriqorun (636-cı ilədək Albaniyanın çarı olub) çarlığında, mən ...Birti vəngini zamanın qəmli fəlakətləri üzündən tərk etdim» [120, 112].

Alban tarixçisi Bizans imperatoru II Konstantın Cavanşirə məktubunu da öz kitabına daxil edib. Məktubda deyilir: «Sənə, hökmdar Cavanşirə, Girdimanın sahibinə və Albaniya knyazına, apoipata və proton patrika və Şərqi hökmdarına - Xilaskar Xaçın ilahi qüvvəsindən mərhəmət və bərəkət, bizim imperator şəxsimizdən isə salam və məhəbbətimiz» [120, 126]. Fikrimizcə, bu yerdə katalikos Vironun İran şahı Xosrova məktubunu da xatırlatmağa dəyər. 34 il

katalikos kürsüsündə əyləşən və ölkənin dini-siyasi həyatında çox mühüm xidmətləri olan Viro həmin məktubu ilə şahdan xahiş edirdi ki, bu ölkənin (yəni, Albaniyanın - Q.C.) hökmdarlarına məktub yazanda onların ünvanları belə yazılsın: «Girdiman hökmranı və Albaniya knyazına». M.Kalankatuklu qeyd edir ki, Vironun vaxtında qüvvədə olan bu cür müraciət formasını «indiyədək tətbiq edirlər [120, 205].

«Albaniya tarixi» əsərindən götürdüyümüz bu misallardan görüldüyü kimi, M.Kalankatuklu Albaniyanı idarə edən şəxsləri «knyaz», Girdimanı idarə edən şəxsləri isə «sahib», «hökmran» kimi təqdim edir. Bu isə o deməkdir ki, Girdimanın Albaniyadan ayrılıqda siyasi vahid olduğunu düşünmək üçün əsas yoxdur. Odur ki, bəzi müəlliflər tərəfindən Girdimanın çarlıq, yaxud da dövlət kimi təqdim olunması bizcə, tarixi gerçəklilyə uyğun deyil.

Albaniyanın yerli əhalisinin etnik mənsubiyyəti barəsində mənbələrdə həm oxşar, həm də ziddiyyətli məlumatlar çoxdur [379, 71-198]. Məsələn, Strabon Albaniyada müxtəlif dillərdə danışan 26 tayfa olduğu və onların bir-biri ilə çətin ünsiyyətə girdiyini yazır [617, 476]. VII əsr müəllifi Əkbər Abid ibn Şərya əl-Cürumi isə yazır ki, Xilafət ordusu Azərbaycanı tutarkən I Müaviyənin ərəb sərkərdəsinə «Sən Azərbaycan haqqında nə deyə bilərsən?» sualına o belə cavab verib: «Azərbaycan ta qədim zamanlardan türk ölkəsi olub və türklərlə də məskunlaşıb» [356, 408].

Xatırladaq ki, M.Kalankatuklu da Albaniya knyazları və Girdiman hökmdarları, onların nəsil şəcərəsi barəsində yeri gəldikcə geniş məlumat verib. O, Albaniya - Girdiman hökmdarlarının hərbi-siyasi və diplomatik fəaliyyətindən bəhs edən səhnələri xüsusi bir ilhamla qələmə alıb [120, 117-156]. Görkəmli siyasi xadim, mahir diplomat, cəsur və qüdrətli sərkərdə kimi təkcə Azərbaycanda deyil, Şərqdə, Qərbdə, Şimal ölkəsində və hətta, uzaq Hindistanda belə məşhur olan Cavanşirin görüşləri, döyüşləri, mükafatları, dostları, müttəfiqləri, rəqibləri və düşmənləri barədə məlumatlara, hekayətlərə və şərhlərə «Albaniya tarixi» əsərində xüsusilə geniş yer ayırıb [120, 150]. Daha konkret desək, əsərin II kitabına daxil edilmiş XIX, XXI, XXII, XXIII, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX, XXXI, XXXVI, XXXVII fəsilləri bütünlüklə Cavanşirə həsr edilmişdir. Şair Dəvdəkin Cavanşirin ölümünə həsr etdiyi ağı-poema isə M.Kalankatuklu tərəfindən bütünlüklə kitaba daxil edilib [120, 147-150].

Girdiman tarixinin bu və ya digər məsələlərinə dair məlumatlara orta əsr ərəb mənbələrində də kifayət qədər geniş yer ayrılmışdır. Həmin müəlliflərin əsərlərində daha çox VIII-X əsrlərdə Albaniyada yaşayan xalqların həyatı, məşguliyyəti, şəhərlər, qalalar, ticarət yolları, ölkənin təbii sərvətləri və adət-ənənələri barədə qeydlərə rast gəlirik. Lakin ərəb mənbələrinə müraciət edərkən onu da nəzərə almaq lazımdır ki, həmin müəlliflərin demək olar ki, əksəriyyəti özündən əvvəl yazılmış əsərlərdən istifadə etdikləri barədə məlumat verməmişlər. Ona görə də bu və ya digər məlumat bəzən bir neçə müəllifin əsərində təkrar

olunur. V.V.Bartold bu cəhəti nəzərə alaraq yazır ki, ərəb coğrafiya ədəbiyyatından istifadə edərkən onun xüsusiyyəti və xronoloji baxımdan qeyri-müəyyənliyi vəziyyəti ağırlaşdırır. «Biz bilirik ki, bir müəllif X əsrdə yazıb, digər isə XI əsrdə, bundan belə nəticə çıxarmaq lazım deyildir ki, axırıncı müəllifin verdiyi məlumat sonrakı dövrə, birinci müəllifin verdiyi məlumat isə nisbətən əvvəlki dövrə aiddir, çünki bütün müəlliflər öz əsərlərini, istinad etdikləri müəllifin kim olduğunu və onun hansı dövrə aid olduğunu müəyyən etmədən yazılı əsərlərə əsasən yazmışlar. Beləliklə, çox zaman XI əsrin müəllifi X əsrin müəllifinə nisbətən daha qədim əsərdən istifadə etmiş olur» [321, 561]. Minnətdarlıq hissi ilə deməliyik ki, ərəb mənbələrinin bir qismi ilk dəfə tanınmış şərqsünas alim, mərhum akademik Z.M.Bünyadov tərəfindən rus və ya Azərbaycan dillərinə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan tarixinə dair ərəb mənbələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və araşdırılması sahəsində görkəmli mənbəşünas alim, akademik Nailə xanım Vəlixanlının xidmətləri də xüsusilə qeyd olunmalıdır. Elə bu əsər üzərində işləyərkən də daha çox məhz onun tərcümələrindən istifadə olunmuşdur.

Əbu əl-Qasim Übeydullah ibn Abdullah ibn Xordadbeh (təqribən 820-ci ildə adlı-sanlı iranlı ailəsində doğulub, 833-842-ci illərdə hakimiyyətdə olan xəlifə əl-Mütəsimin dövründə poçt rəisi işləyib) - «Yollar və məmləkətlər» kitabının müəllifidir [236, 14]. Tədqiqatçıların fikrincə, bu əsər Azərbaycanın, ümumiyyətlə Qafqazın tarixi coğrafiyasını öyrənmək baxımından çox mühüm əhəmiyyəti olan orta əsr mənbələrindəndir. İbn Xordadbeh bu əsərində Azərbaycanın bir çox yaşayış məntəqələrinin adını çəkir, onları fərqləndirən cəhətləri və aralarındakı məsafələri göstərir. Onun qeydlərində Girdiman vilayətinə daxil olan ərəzilərdəki yaşayış məntəqələri barəsində də məlumatlara rast gəlirik. İbn Xordadbehin belə bir məlumatı xüsusilə maraq doğurur. O yazır: «Farslar bu yerləri dirilik bulağı və Musa qayasının yerləşdiyi Şirvana qədər ələ keçirdilər» [236]. Məlum olduğu kimi erkən orta əsrlərdə irandilli əhəlinin daha çox məskunlaşdığı ərəzi, məhz dağlıq Şirvan, o cümlədən də Girdiman ərəziləri olub. Bu mənada həmin ərəzilərdə indinin özündə də, İran elementlərinin kifayət qədər güclü olması təsadüfi hesab edilə bilməz.

İbn Xordadbehin «Yollar və məmləkətlər» əsərində bir neçə yerdə Lahıcın adı çəkilir. Mənbəşünaslıqla məşğul olan alimlərin, demək olar ki, əksəriyyəti ibn Xordadbehin «əl-Lariz», «Laziqə» və «Lizanşah» kimi təqdim etdiyi ərəzinin məhz Lahic olduğunu bildirirlər [523, 35].

Əbu əl-Abbas ibn Yəhya ibn Cabir əl-Bəlazuri Ermənistanın və Azərbaycanın Xilafət orduları tərəfindən işğalına ayrılıqda xüsusi bölmə həsr edib. Əl-Bəlazurinin özünün yazdığına görə, o, nə Azərbaycanda, nə də Ermənistanda olub və sadəcə olaraq həmin yerlərdə olan insanların məlumatlarından bəhrələnməklə bu əsəri yazıb. Elə bu səbəbdən də bir çox digər orta əsr müəllifləri kimi əl-Bəlazurinin də Azərbaycanla bağlı məlumatlarında çoxlu yanlışlıqlar var.

Məsələn, onun Azərbaycana aid məlumatları da kitabın «Ermənistanın fəthi» bölməsinə daxil etməsi buna sübutdur.

Əl-Bəlazurinin yazdığına görə, Xilafət istilası başlananda Allan xəzərlərin, Erməniyə isə Bizansın əlində idi. Xəzərlərin növbəti basqınlarından hiddətlənən Qubad on iki minlik ordu ilə Allan vilayətinə daxil olaraq Araz çayı ilə Şirvan arasındakı ərəziləri ələ keçirir, sonra isə Beyləqan, Bərdə və Qəbələ şəhərlərini tikir [320, 5]. Əslində isə hərbi əməliyyatlar zamanı dağıntıya məruz qalmış bəzi şəhərlərdə, o cümlədən Qəbələdə müəyyən bərpa işləri görülüb.

Əl-Bəlazuri Sasani hökmdarları tərəfindən Şirvan və Allan qapıları arasında çiy kərpicdən müdafiə məqsədi daşıyan sədd tikildiyi, orada 360 şəhər salındığı barədə məlumat verir [320, 5]. Xatırladaq ki, IX əsr ərəb müəllifi İbn Xordadbeh də Qafqaz dağında tikilən qəsrlərin sayının 360 olduğunu yazır [236, 18]. Əl-Bəlazurinin qeydlərində, həmçinin sasanilər tərəfindən Arran və Şamaxı qapılarının, habelə Girdiman qalasının tikintisi barəsində məlumatlar da öz əksini tapıb [320, 6]. Ərəb müəllifinin əsərində adı çəkilən həmin qala, qapı və şəhərlərin müdafiəsi məqsədilə bu yerlərə soqdiya və fars mənşəli əhalinin köçürülməsi barədə məlumatlara da rast gəlirik [320, 6-7]. Əl-Bəlazurinin yazdığına görə, ərəb sərkərdəsi Həbibin başçılıq etdiyi qüvvələr bir sıra yerləri, o cümlədən Şamaxı və Girdimanı ələ keçirərək onlarla sülh sazişi bağladı. Sazişə görə, ibadət edən, torpaq və can vergisi ödəyən insanlara toxunulmazlıq vəd olunurdu [320, 13]. Lakin əl-Bəlazurinin qeydlərindən aydın deyil ki, o, Girdimanın ələ keçirilməsini yazarkən nəyi nəzərdə tutur. Əlbəttə, söhbət ya Girdiman vilayətinin, yaxud da Girdiman qalasının ərəblər tərəfindən zəbt olunmasından gedir. Bununla belə, fikrimizcə, söhbətin məhz Girdiman qalasından getdiyini düşünmək üçün daha ciddi məntiqi əsaslar mövcuddur. Birincisi: əl-Bəlazuri öz qeydlərinin əvvəlində Girdiman vilayəti deyil, məhz Girdiman qalasının adını çəkir. İkincisi: o, Şamaxı və Girdimanın ərəblər tərəfindən zəbt olduğunu yazır. Bizə belə gəlir ki, ərəb müəllifi bu yerdə əgər Girdiman qalası deyil, Girdiman vilayətini nəzərdə tutmuş olsaydı, onda Şamaxı əvəzinə də Şirvan yazmış olardı. Bu arqumentlər onu deməyə əsas verir ki, əl-Bəlazuri burda vilayətlərin deyil, şəhər-qalaların istilasını nəzərdə tutub.

Əbu əl-Həsən Əli ibn əl-Hüseyn ibn Əli əl-Məsudinin «Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cəvahir» («Qızıl yuyulan yer və cavahirat mədənləri») adlı əsərində Dərbənd şəhəri, ona yaxın ərəzilər, orada yaşayan xalqlar və onların dövlətləri barədə kifayət qədər maraqlı məlumatlar verilib. Məsələn, əl-Məsudi Qafqaz dağları barəsində belə yazır: «Qabh - böyük sahəli əzəmətli dağdır; bir çox məmləkəti və xalqı əhatə edir. Bu dağda 72 millət yaşayır. Hər millətin öz padşahı və bir-birindən fərqlənən dili vardır. Bu dağ keçid və vadilərə malikdir» [236, 51]. Əl-Məsudin irandilli əhalinin Qafqaza köçürülməsi ilə bağlı məlumatları da maraqlı doğurur. O, yazır: «Ənuşirəvan... bu şəhəri (yəni, Dərbəndi - Q.C.), onun quru, dəniz və dağlarda uzanan səddini tikdirdiyi zaman, müxtəlif xalqları və

onların hökmdarlarını buraya köçürtdü. Onlara müxtəlif dərəcə verdi, hər birini xüsusi rütbə ilə o birindən fərqləndirdi, aralarında müəyyən sərhəd təyin etdi» [236, 51-52].

Əl-Məsudinin əsərində Lahıcla bağlı məlumatlara da rast gəlirik. Məsələn: «Şirvan torpağına Qabh dağı yanında başqa bir məmləkət də həmsərhəddir. Bu yer Layzan adlanır. Hökmdarı isə Layzan şahdır» [236, 52; 523, 191]. Müəllif davam edərək daha sonra yazır: «...Hal-hazırda Şirvanı işğal etmiş və tutmuşdur. Həmçinin o, Muğanıya adlanan məmləkəti də zəbt etmişdir» [236, 52]. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, əl-Məsudinin əsərində iki «Muğan» barəsində söhbət gedir. Onlardan birinin Xəzər dənizi sahilində, digərinin isə Qəbələ ilə qonşu olduğu, daha doğrusu Göyçay və Girdiman çaylarının aşağı axarı boyunca olan ərazilərdə olduğu bildirilir. Həm də o, bu Muğanın Xəzər dənizi sahilindəki Muğan ölkəsi ilə qarışdırılmamasını tövsiyə edir [236, 64]. Fikrimizcə, Ağsu çayı sahilində Muğanlı adlı yaşayış məntəqəsinin olması faktı da orta əsrlərdə Şirvan ərazisinin bir hissəsinin həqiqətən Muğan adlandırıldığına dair əl-Məsudinin qeydlərinin doğruluğuna dəlalət edir.

Əl-Məsudinin Azərbaycan barəsindəki daha bir qeydi də maraq doğurur. O, yazır: «Bu dağın (Qafqaz - Q.C.) vadi, keçid və dərələrində yaşayan millətlər, göylərə ucalan əlçatmaz və sıldırımli dağlardan, meşə və cəngəlliklərin qalınlığından, yuxarıdan (dağlardan) axıb gələn suların coşqunluğundan, çay və daşların böyüklüyündən bir-birlərini tanımırlar [236, 52]. Əl-Məsudi qeydlərinin məbədini Lahıcla bağlayaraq belə yazır: «Məhəmməd ibn Yəzid həmin yerlərdən Xursan-şah və Zədən-şahi öz torpaqlarına qatdı... Bu vaxtdək o, ondan əvvəl atası başqa məmləkətləri deyil, yalnız Layzanı idarə etmişdilər» [236, 53].

V.F.Minorskinin fikrincə, ərəb müəllifinin burada adını çəkdiyi «Zədən» «Vardan» kimi başa düşülməlidir [523, 192]. Yeri gəlmişkən deyək ki, görkəmli mənbəşünas alim N.M.Vəlixanlı da bu fikrə etiraz etməyib [236, 64]. Lakin Vardanın yeri barədə heç bir mülahizə söyləməyib. Bizə belə gəlir ki, burada Mehranilərin nümayəndəsi olan Vardan barədə söhbət gedir. Vardanın adını daşıyan yer isə Oğuz rayonu ərazidəki «Vardanlı» kəndidir. Görünür, Girdiman hökmdarlarının nüfuzunun artdığı dövrdə həmin ərazilər də Mehranilərin mülklərinə daxil olubdur [54; 57].

Əbu İshaq İbrahim ibn Məhəmməd əl-Farisi əl-İstəxri özünün «Məmləkətlərin yolları kitabı»nda Azərbaycanın sərhədləri, şəhərləri, dağları, dəniz və gölləri haqqında məlumat vermiş, şəhərlər və digər iri yaşayış məntəqələri arasındakı məsafəni göstərmişdir. Əsərin Azərbaycana aid hissəsi akademik N.M.Vəlixanlı tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur [236, 85-102]. Qeyd edək ki, əl-İstəxrinin əsərində Girdiman vilayətinin tarixinin tədqiqi baxımından maraq doğuran məsələlər də vardır. Məsələn, əl-İstəxri yazır ki, Bərdədən «1 fərsəxdən də az məsafədə, onunla yaxın münasibətdə olan əl-Əndərab adlanan yer vardır... Bura hər cür meyvəli bostan və bağlarla doludur. Fındığı

Səmərqənd findığından, şabalıdı əş-Şam şabalıdından daha yaxşıdır. Burada, həmçinin, bir cür meyvə yetişir ki, onu ruqal (zoğal) adlandırırlar. O, təqribən üvəz kimidir. Bunun tumları yetişdikdə, yemək üçün şirin, yetişməzdən əvvəl isə acı olur» [24, 207]. Hesab edirik ki, əl-İstəxrinin bu məlumatlarını bilavasitə Girdiman ərazilərinə aid etmək olar. Birincisi, ona görə ki, Bərdə yaxınlığında şabalıd və findığın bol olduğu yer indiki Qəbələ, Oğuz və İsmayılı rayonlarının ərazisi ola bilərdi. Məlumat üçün bildirək ki, bir çox meyvələrdən fərqli olaraq şabalıd heç də hər yerdə bitmir və əgər bitsə də bar vermir. Şəxsi müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, şabalıd meyvəsi indiki Azərbaycan ərazisində ən çox Qəbələ və Oğuz ərazisində rayonlaşıb, İsmayılı, Şəki, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarında isə nisbətən az yayılıb. Əl-İstəxri Azərbaycan şəhərləri barəsində məlumat verərək onları iki qrupa ayırır: 1) böyük şəhərlər; 2) kiçik şəhərlər.

Kiçik şəhərlər sırasında Beyləqan, Varsan, Şamaxı, Şirvan, Qəbələ, Şəki, Gəncə, Şəmkir, Xunan və əl-Abxaz şəhərinin adını çəkir [236, 89]. N.Karaulov istisna olmaqla [236, 97] tədqiqatçıların əksəriyyəti əl-Abxazın Lahıca uyğun gəldiyini yazırlar. Əl-İstəxrinin yazdığına görə, Bərdədən Bərzəncə 18 fərsəx, Bərzəncədən əş-Şəmaxiyyəyə 14 fərsəx, əş-Şəmaxiyyədən Şirvana 3 gün, Şirvandan əl-Abxaza 2 gün yol getmək gərəkdir [236, 91]. Yeri gəlmişkən, bəzi tədqiqatçılar əl-İstəxrinin adını çəkdiyi və digər yaşayış məntəqələri ilə məsafəsini göstərdiyi İbn Kəndman qalasının Mehranilər tərəfindən tikilən Girdiman qalası olduğunu ehtimal edir. Əl-İstəxrinin yazdığına görə, Bərdədən Gəncəyə 9 fərsəx, Gəncədən Şəmkirə 10 fərsəx, Şəmkirdən Xunana 21 fərsəx, Xunandan İbn Kəndman qalasına 10 fərsəx, oradan Tiflisə isə 12 fərsəxdir [236, 91].

Markvart və N.Karaulov əl-İstəxri tərəfindən xatırlanan İbn Kəndman qalasının Kürə Xram çaylarının qovuşduğu yerdə olan Qız qalası olduğunu ehtimal edirlər. Fikrimizcə, İbn Kəndman qalasının Girdiman qalası olduğunu düşünənlər, sadəcə olaraq, bu adların zahiri oxşarlığına əsaslanıblar. Amma unudublar ki, əl-İstəxri «Kəndman» deyil, «İbn Kəndman» qalası barədə məlumat verir [236, 91]. Yəni «Kəndman», haradasa, «Girdiman»la qarışıq salmaq olar, amma «İbn Kəndman»ın qarışıq salınması qeyri-mümkündür. Çünki bu adlar arasında heç zahiri bənzərlik də yoxdur.

Əl-İstəxrinin davamçısı və orta əsr Azərbaycan tarixinə dair bir sıra qiymətli məlumatların müəllifi olan İbn Havqəl özünün də yazdığı kimi İbn Xordadbeh və bir sıra digər səyyah və tarixçilərin əsərlərinə yaxından bələd olub və qeydlərində onların məlumatlarından istifadə edib. Onun qeydlərində Şirvan və Girdiman əraziləri ilə bağlı qeydlər də öz əksini tapıb. Məsələn, İbn Havqəlin yazdığına görə, bir sıra digər şəhərlər kimi, Lahıca da məhsuldar əraziləri, geniş və yararlı təsərrüfat sahələri ilə diqqəti cəlb edir [236, 110]. Maraqlıdır ki, İbn Havqəl X əsrdə şan-şöhrət sahibi olan hökmdarlar arasında Lahıca şahının da adını çəkir. O, bu münasibətlə belə yazır: «Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd əl-Əzdi, sonra əl-Abxaz (akademik N.Vəlixanlının fikrincə burada Abxaz əvəzinə Laican

işlədilməlidir - *Q.C.*) şahı - onun mülkü Qabh dağının bəzi qolları ilə birləşir və nahiyələri Abxazşah adlanır [236, 113]. V.F.Minorskinin fikrincə, müəllif burada «əl-Əzdi» yox, «əl-Yezidi» yazmalıydı [523, 88-89].

X əsr ərəb səyyah - coğrafiyaşünaslarının son və böyük nümayəndəsi, orijinal əsərlər müəllifi olan əl-Müqəddəsinin «İqlimlərin öyrənilməsi üçün ən yaxşı bölgü» adlı əsərində dünyanın bir sıra ölkələri ilə yanaşı, Azərbaycanın da vilayət, nahiyə və şəhərlərinin ümumi coğrafi təsviri, əhalisi, ticarət, sənətkarlıq və təsərrüfat həyatı, dil, din və məişəti barədə zəngin məlumat toplanıb. «Axar suları, bağları və gəzməli yerləri olan Şamaxı, binaları daşdan tikilmiş böyük şəhər Şirvan, gözəl (çiçəkli) düzəngahdakı Varsan..., vilayətin bütün şəhərləri kimi səfəli yerdə yerləşən Laican... başdan-başa bağ olan Muğan və başqa şəhərlər» [236, 128-129]. Görün, ərəb müəllifi Azərbaycan şəhərlərinin necə də poetikcəsinə təsvirini verib. Maraqlıdır ki, müəllif bir çox digər şəhərlər kimi Lahıcı da Bərdənin şəhərlərindən biri kimi qələmə alıb [236, 129]. Onun verdiyi məlumata görə, Bərdicdən əş-Şəmaxiyyəyə 2 mərhələ, sonra Şirvana 3 mərhələ, sonra əl-Abxaza (bəzi müəlliflər onun Lahıc, bəziləri isə Car olduğunu güman edirlər - *Q.C.*) 2 mərhələ, sonra Samur körpüsünə 2 mərhələ və oradan da Bab-əl-Əbvaba 3 mərhələdir [236, 136].

Digər orta əsr müəllifləri kimi əl-İdrisinin (1100-1165-ci illər) «Ölkələri gəzməkdən yorulmuşun əyləncəsi» əsərində də Qabh (Qafqaz) dağının keçidlərində 300-dən çox qəsər olduğu [236, 152] barədə məlumat verilir. Onun qeydlərində həmçinin, Lahıcın adı çəkilir və onun ətraf şəhərlərlə məsafəsi göstərilir [236, 150].

Girdiman vilayətinin tarixi ilə bağlı İbn əl-Əsirin (1160-1234) və Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində də müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Onlar irandilli əhalinin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsinə xüsusilə daha geniş yer ayırıblar [27, 164-168; 112, 9; 241, 164-168]. Məsələn, Yaqut əl-Həməvi yazır ki, Bab əl-Əbvabdan o yana uzanan dağlarda 70-dən çox xalq yaşayır, bunlardan hər biri ayrıca öz dilində danışır və bu dili qonşular başa düşmür [27, 167].

Bəllidir ki, Sasani hökmdarları imperiyanın şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından Azərbaycan ərazilərinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu, ərəb müəllifinin qeydlərindən də açıq-aydın hiss olunur. Görün, Yaqut əl-Həməvi bu barədə nə yazır: «Bu diyarın əhəmiyyətinə görə Sasani şahları ona çox göz qoyur və şimal tayfalarının basqınlarından qorxu çəkərək oradakı bütün işləri diqqətlə izləyirdilər. Buna görə, bu yeri müdafiə etmək üçün bir sıra ölkələrdən köçürülüb gələn və şahların inandıqları adamlar buraya qarovul qoyulmuşdular» [27, 167]. Yaqut əl-Həməvin qeydlərindən aydın olur ki, köçərilərin hücumlarının qarşısını almaq üçün ləzgilərlə, şirvanlılarla yanaşı, Lahıc əhalisindən də istifadə olunurdu. Əsərdə deyilir: «Orada qarovul çəkənlərin içərisində tabasaranlı adlanan bir xalq var, onun qonşuluğunda filan xalqı, sayca çox olan igid lakz xalqı, layzanlar (lahıclar), şirvanlılar və başqalarıdır. Çoxlu

qorxmaz atlı və piyada döyüşçüləri olan bu xalqların hər birinə qorumaq üçün ayrıca yer verilmişdir» [27, 167]. Əlbəttə, bütün bunlar erkən orta əsrlərdə imperiyanın şimal sərhədlərini möhkəmlətmək və yerli əhali arasında özünə ictimai dayaq yaratmaq məqsədilə Sasanilərin geniş miqyaslı köçürmə siyasətində maraqlı olduğundan xəbər verir.

GİRDİMAN TARİXİ RUS-SOJET TARİXŞÜNASLIĞINDA

Azərbaycan ərazisində zaman-zaman çox güclü dövlətlər olmuşdur. Cavanşirin, Uzun Həsənin, I Şah İsmayılın və neçə-neçə qeyrilərinin hakimiyyəti illərində bu dövlətlər zəmanəsinin ən qüdrətli imperiyaları ilə qarşı-qarşıya durmaq qüdrətində olduqlarını dəfələrlə hərb və siyasət meydanında sübuta yetirmişlər. Lakin Azərbaycan dövlətlərindən heç birisi başqa xalqlara və dövlətlərə qarşı istilaçılıq siyasəti yeritməmişdir. Əfsuslar olsun ki, azərbaycanlıların bu münasibəti müqabilində qonşuların Azərbaycana tam fərqli münasibəti olub. Onların paxıllıq, gözügötürməzlik, ərazi hərisliyi, riyakarlıq, hətta açıq-açıqna düşmənçilik etdiyi hallar az olubmu? Tarix özü bütün bunlara şahiddir. Elə götürək XIX əsrin I yarısında baş vermiş rus-İran müharibələrini. Hansı ki, həmin müharibələrdə əsas hədəflərdən birisi məhz Azərbaycan torpaqları idi. Bir çox qüdrətli imperiyaların zaman-zaman can atdığı Azərbaycan ərazisi nəhayət ki, XIX əsrin I yarısında məhz bu iki dövlət tərəfindən bölüşdürüldü. Beləliklə, 10 fevral 1828-ci il tarixdə imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycan iki hissəyə parçalandı. Məhz o vaxtdan başlayaraq Cənubi Azərbaycanın tarixi daha çox İran tarixşünaslığının, Şimali Azərbaycanın tarixi isə əvvəlcə rus-slavyan, daha sonra isə sovet tarixşünaslığının maraq və təsir dairəsinə düşdü. Rus tarixşünaslığında Albaniya - qədim Azərbaycan tarixinə dair ilk araşdırmalara da məhz o zamandan başlanıb [365]. Bu baxımdan F.Kruzenin 1835-ci ildə nəşr olunan məqaləsi problemin öyrənilməsinə giriş kimi dəyərləndirilə bilər [477, 423-438]. Bundan bir qədər sonra A.Yanovskinin Qafqaz Albaniyasına dair nisbətən daha əhatəli məqaləsi dərc olunur [672, 97-203]. Bununla da rus tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Strabonun, Ptolemeyin, Plininin, Moisey Xorenlinin, Yeqişenin və bəzi digər qədim muəlliflərin Qafqaz Albaniyası tarixinə dair fikirləri ümumiləşdirilərək onlara münasibət bildirilib. O, Ptolemey tərəfindən adı çəkilən 29 şəhərin və 4 çayın müxtəlif yerli toponimlərlə zahiri uyğunluğunu əsas götürərək müəyyən mülahizələr söyləyib. O, həmçinin ilk dəfə olaraq Qəbələ şəhərinin nisbətən daha dəqiq koordinatlarını verib. Göründüyü kimi, A.Yanovski bu məqaləsində Girdiman tarixindən bəhs etməsə də, əslində toxunduğu məsələlərin əksəriyyətinin bu problemə birbaşa aidiyyəti var.

1866-cı ildə qafqazşünas, tarixçi və etnoqraf İ.İ.Şopenin «Qafqaz və onun sakinlərinin qədim tarixi barədə yeni qeydlər» adlı əsəri işıq üzü görür [663]. Hansı ki, bu əsərin «Aqvaniya, Albaniya və Çola» adlanan IV fəslində Girdiman tarixinə

dair bir sıra məsələlərə də münasibət bildirilib [663, 359-501]. Xatırladaq ki, mənşəcə fransız olan İ.İ.Şopen XIX əsrin 20-ci illərində Qafqaz canişinliyində general İ.F.Paskeviçin tapşırığı əsasında Albaniya və Ermənistanın tarixi-coğrafiyasının tədqiqi ilə məşğul olub [9, 559; 334, 140]. Bəri başdan deyək ki, onun Qafqaz Albaniyasının tarixinə dair mülahizələrinin xeyli hissəsi ya səhvdir, yaxud da birtərəflidir. Məsələn, İ.İ.Şopen Albaniyanı kasıb ölkə kimi xarakterizə edir [663, 359]. Göründüyü kimi, tənqidə dözümlü olmayan bu fikri ondan çox-çox əvvəl Strabon söyləyib [617, 477]. Şopenə görə, Albaniya guya tarixi abidələrin mövcudluğu baxımından da kasıb ölkədir. Məsələn, o yazır ki, «burada qədim dövr abidələri yoxdur, ona görə ki, qədim vaxtlarda burada heç yaşayış da olmayıb» [663, 359]. Şopen bu «fikri» sözsüz ki, ermənilərin Azərbaycana olan düşmən münasibətinin təsiri altında qələmə alıb. Xatırladaq ki, o bundan əvvəl Ermənistan ərazisindəki tarixi abidələri «öyrənib» və 1852-ci ildə bu barədə ayrıca əsər çap etdirib [334, 140].

İ.İ.Şopenin Albaniya tarixinə dair qeydlərində «Girdiman» termini ilkin olaraq M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərinin I kitabının V fəslində şərhli verilən məsələlərlə əlaqədar yada salınır [120, 17; 334, 361]. Daha sonra yenə də M.Kalankatukluya istinadən Mehranın 30 minlik ailə ilə İrandan qaçaraq Albaniyaya gəlməsi, Girdiman vilayətində şəhər salaraq orada məskunlaşması faktını yada salır [120, 101; 334, 366].

İ.İ.Şopenin Şirvanın tarixi ilə bağlı qeydləri də olduqca ziddiyyətlidir. Məsələn, o, əsərinin bir yerində yazır ki, «Şirvan xanlığı Albaniyanın cənubi-şərq hissəsini tutur...» [663, 406]. Başqa bir yerdə isə Şirvan Kür çayının mənsəbində yerləşən, daha çox qamışlıq və bataqlıqdan ibarət olan bir ərazi kimi xarakterizə olunur [663, 406].

İ.İ.Şopen Albaniyaya daxil olan vilayət və nahiyələrin, o cümlədən Girdimanın adını çəkərkən M.Xorenliyə istinad edib və təhriflərə yol verib [529, 225; 663, 415-416]. Fransız alimi öz əsərinin Albaniyaya dair bölməsinin xüsusi qeydlər hissəsində Girdiman barədə nisbətən daha ətraflı bəhs edərək yazır: «Girdiman, girdimanlılar, kartmanlılar...onlar utilərlə birlikdə Kürün hər iki sahilində yaşayırlar... Uti vilayətinə daxildir. Bu xüsusi olaraq möhkəmləndirilən və çətin keçilən dərə və keçidlərlə dolu olan bir vadidir. O, əzəldən xırda knyazlıqlar tərəfindən idarə olunur. V əsrin əvvəllərində orada işxan Xors ağalığı edirdi. Ərəb istilasından sonra X əsrədək demək olar ki, tam müstəqilliyə nail olub. Təqribən 854-cü ildə isə sonuncu Girdiman hakimi olan Qetriç ərəblər tərəfindən əsir götürülüb» [663, 483].

1864-cü ildə A.Yanovskinin Albaniya tarixinə dair iri həcmli məqaləsi çapdan çıxır. Hansı ki, həmin məqalədə Girdiman abidələrinin bir qismi və ərazinin qədim toponimləri ilə bağlı müəyyən mülahizələr bildirilib [672].

1875-ci ildə akademik B.A.Dornun Albaniya tarixinə dair ilk əsəri çapdan çıxır [416]. O, A.Yanovskinin Albaniya ərazisindəki bir sıra toponimlərin izahına

dair mülahizələrində qədim və müasir adların zahiri bənzərliyinə istinad etməsinə münasibət bildirərək belə oxşarlıqları təsadüfi hal kimi dəyərləndirib. Akademik B.A.Dorn, həmçinin özündən əvvəlki müəlliflərlə müqayisədə Qəbələ şəhərinin yerini nisbətən daha dəqiq müəyyən edərək onun Nic kəndi yaxınlığında olduğunu bildirib [416, 341].

XIX əsr tarixşünaslığında qafqazşünaslığa dair əsərlər içərisində N.Adontsın tədqiqatlarının da xüsusi yeri var. Xatırladaq ki, mənşə etibarı ilə erməni olan Nikolay Ter-Avetisyan Gevorkov Adonts 1871-ci ildə Ermənistanın Sisian rayonunda doğulub, keşiş təhsili keçib, Eçmiədzindəki dini seminariyanı, 1894-cü ildə Peterburq Universitetinə daxil olaraq oranı bitirib. Almaniya, Fransa, İtaliya və İngiltərədə ixtisas kursları keçdikdən sonra yenidən Peterburqda imtahan verərək erməni Filologiyası üzrə magistr dərəcəsi alıb. 1904-cü ildə Rus Arxeoloji Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilib. 1908-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi «Ermənistan Yustinian epoxasında» adlı monoqrafiyası onun magistr dissertasiyasıdır [255, 3-20]. Başlıca olaraq erməni mənbələri əsasında və erməni ruhunda yazılmış bu əsər bütün qüsurlarına baxmayaraq, Albaniya, o cümlədən də Girdiman tarixinin bir sıra məsələlərinin, xüsusən də Şərqdə geniş yayılmış feodal siyasi-inzibati vahidləri sisteminin araşdırılması baxımından dəyərli tədqiqatdır. Onun mənbə məlumatlarına əsaslanaraq dərc etdirdiyi dərəcə fərmanından - «Qaxnamak»dan aydın olur ki, Girdiman nahararı mövcud hərbi qaydalara görə 1000 süvari çıxara bilərdi [255, 263]. N.Adontsın əsərində bir neçə yerdə Girdiman yepiskopluğunun adı çəkilir [255, 327, 338 və s.]. Onun yazdığına görə «qarqarlar Uti, Girdiman və tsovdevlilərin qonşusudur» [255, 424]. N.Adonts Strabonun Albaniyada müxtəlif dillərdə danışan 29 xalq yaşaması barədə məlumatına əlavə olaraq onu da bildirir ki, ilk vaxtlar bu xalqlardan hər birinin özünəməxsus xırda çarlıqları olub. Beləliklə, erməni tarixçisinə görə, Albaniyada mərkəzləşmiş dövlət yaranmazdan əvvəl ən azı 26 xırda çarlıq olub və onlar sonradan birləşiblər [255, 408-409]. N.Adontsın Girdiman feodalları olan Mehranilərin nəslə, kökə və onların İrəndəki mövqeyi ilə bağlı araşdırmaları da maraq doğurur [255, 440-441].

Keçən əsrin 20-30-cu illərində tanınmış rus-sovet şərqşünasları V.V.Bartoldun [33] və A.Y.Krımskinin [476] Albaniya tarixinə dair çapdan çıxan əsərləri də Girdiman tarixinin bəzi məsələlərinin araşdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onların tədqiqatları da nöqsan və xətalardan xali deyildir. Məsələn, A.Y.Krımskinin 1934-cü ildə çapdan çıxmış məqaləsində əsasən Qəbələnin, qismən də Şəkinin tarixindən bəhs olunur və beləliklə də əslində, Albaniya əraziləri Şəki və Şirvanla məhdudlaşdırılır. Məqalədə, həmçinin antik və orta əsr müəlliflərinin Qəbələyə dair qeydləri nəzərdən keçirilərək onun lokalizəsinə dair Y.S.Tkayşvili və N.Karaulovun fikirlərinə qarşı çıxılır [476, 369-384].

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərkibinə ilhaq edilməsindən keçən 100 il ərzində Qafqaz Albaniyası sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi rus-sovet

tarixşünaslığında çox ciddi polemika mövzusu olub. Bu baxımdan S.V.Yuşkovun 1937-ci ildə çap olunmuş məqaləsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, özündən əvvəlki araşdırıcılar kimi S.V. Yuşkov da Albaniya tarixinə münasibətdə bir sıra çox ciddi səhvlərə yol verib. Ən ciddi səhvlərindən biri isə Albaniyanın siyasi mərkəzini ifrat dərəcədə şimala çəkməsi, Qəbələnin Samur və Sulak çayları arasındakı ərazidə olduğunu güman etməsidir [668, 129-148].

30-cu illərin sonlarından başlayaraq S.T. Yeremyanın Albaniya tarixinə dair silsilə məqalələri çıxır. Sasanilər dövründə Zaqafqaziyanın ticarət yollarına dair məqaləsində Ptolemey də daxil olmaqla bir sıra qədim və orta əsr müəlliflərinin tərtib etdikləri xəritələrin müqayisəli təhlili əsasında Albaniya tarixinə dair bəzi mübahisəli məsələlərin izahına cəhd göstərilib. O, ayrı-ayrı tarixi mənbələrdə adı çəkilən Xalxal, Xadaka, Girdiman, Qəbələ və bəzi digər Alban şəhərlərinin, habelə çay və qəbilələrin yerini göstərməklə onları qovuşduran başlıca ticarət yollarını müəyyənləşdirməyə çalışıb. Məhz həmin məqaləsində S.T.Yeremyan ilk dəfə olaraq Girdimanın lokalizəsi məsələsinə toxunaraq onun erməni və gürcü mənbələrində adı çəkilən Xuzaşeni-Xunani-Xunakert olduğunu bildirib [421, 79]. Bu isə orta əsr ərəb mənbələrində adı çəkilən və Şəmkirdən 11 fərsəx (yəni, təqribən 70-80 km) məsafədə yerləşdiyi bildirilən Xunan qalasına uyğun gəlir. Tədqiqatçılardan bir qismi Xunanın indiki Tovuz rayonu ərazisindəki Torpaqqala, başqa bir qismi isə Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədində, daha doğrusu, Xram çayının Kür çayına töküldüyü ərazidə olduğunu bildirirlər [229; 376; 517]. Halbuki, bütün bunların Girdimana əsla aidiyyəti yoxdur. Bununla belə, S.T.Yeremyan 1941-ci ildə çapdan çıxmış məqalələrindən birində Girdimanın lokalizəsinə dair iki il əvvəl söyləmiş olduğu ehtimalı yenidən gündəmə gətirməklə onu bir daha əsaslandırmağa cəhd edib. Beləliklə, «Sımbatın salnamələri» [622] adlı gürcü mənbəsinə istinadən o, alban knyazları Varaz Qriqorun, Cavanşirin və qeyrilərinin doğma qalası olan Girdimanın Albaniyanın qərbində - Ermənistan və Gürcüstan sərhədinə yaxın bir ərazidə olduğunu bildirib [423, 27-30]. S.T.Yeremyan özünün bu ehtimalını 1939-cu ildə çapdan çıxan ikicildlik «SSRİ tarixi»nin məketinə də daxil edib. Və nəhayət, 1958-ci ildə nəşr olunan «SSRİ tarixinin öçerkləri» kitabının müəlliflərindən biri kimi o, Girdiman tarixi ilə bağlı fikirlərini yenidən elmi ictimaiyyətə sırımaq şansı qazanıb [425, 303-310; 426, 323-330; 427, 530-536].

Məlumat üçün bildirək ki, həmin kitaba Albaniya tarixinə dair daxil edilən bölmələrin (III-VII əsərlərdə Albaniyanın sosial-iqtisadi quruluşu; III-VII əsərlərdə Albaniyanın siyasi quruluşu; III-VII əsərlərdə Albaniyada ideologiya və mədəniyyət) müəllifi məhz S.T. Yeremyandır. Təəccüblüsü odur ki, «SSRİ tarixinin öçerkləri» kitabı xronoloji cəhətdən III-IX əsrləri əhatə etsə də, S.T.Yeremyanın müəllifi olduğu bölmələrdə Albaniyanın yalnız III-VII əsrlər tarixindən bəhs olunub. Beləliklə də, Albaniya tarixinin VIII-IX əsrlərə aid çox

mühüm bir dövrü diqqətdən kənar qalıb. Erməni müəllifinin Albaniyanın III-VII əsrlər tarixinə dair bir çox mülahizələri isə qərəzli, ziddiyyətli və həm də mübahisəlidir. F.C.Məmmədovanın təbirincə desək, o Albaniya tarixinin araşdırılmasına erməni mənafeyindən və «Böyük Ermənistan» prizmasından yanaşmış [157, 48]. Təəssüflər olsun ki, o zaman SSRİ-nin siyasi rəhbərliyinə yaxın olan və həmin kitabın çapına məsul olan tarixçi-alimlər heyəti də S.T.Yeremyanın Albaniya tarixi adı altında əslində saxta erməni tarixi təqdim etdiyinə göz yummuşlar.

Akademik Z.M.Bünyadov, albanşünas alimlər F.C.Məmmədova, K.H.Əliyev, T.M.Məmmədov və digər Azərbaycan tarixçiləri yeri gəldikcə S.T.Yeremyanın Albaniya tarixinə dair ermənipərəst mövqeyini alt-üst edərək ona tutarlı cavab verdiklərindən [43; 154; 157; 274], təkrarən həmin məsələlər ətrafında diskussiya açmağı artıq bilirik. Lakin onun Girdiman tarixinə dair mülahizələrinə Azərbaycan tarixşünaslığında hələlik yetərinə münasibət bildirilmədiyindən həmin məsələlər üzərində bir qədər ətraflı dayanmaq zərurəti var. Məsələn, S.T.Yeremyanın yazdığına görə erkən orta əsrlərdə sağ sahil Albaniyası Böyük Ermənistan çarının təyin etdiyi satrap-nahararlar tərəfindən idarə olunan Artsax, Girdiman və Balasakandan (Kaspi) ibarət olmaqla üç satraplığa bölünmüşdü [424, 303]. Erməni tarixçisinin fikrincə, «Girdiman və ya Girdimanadzor satraplığı, indiki Dilican və Göyçə (Sevan) rayonları ərazisindəki dağ keçidlərini şimaldan olan basqın və hücumlardan qorumalı idi. Bu satraplığın mərkəzi erməni Arşakitlərinin yay iqamətgahı olan Xalxal yaxınlığındakı Girdimanda (Azərbaycan Respublikasının Qazax rayonu ərazisində) idi» [424, 303]. Bircə, S.T.Yeremyanın bu qeydlərində tək bir həqiqət var. Bəli, Girdiman hökmdarları Sasanilərin (Ermənistanın yox, məhz Sasanilərin! Ona görə ki, o zaman qismən müstəqil siyasət yeritsə də, hər halda Albaniya da Sasani imperiyasının tərkibində idi.) maraqlarına uyğun olaraq dağ keçidlərini şimaldan olan basqınlardan qorumalı idi. Çünki həmin keçidlər birbaşa Girdiman ərazisinə açılırdı. S.T.Yeremyan isə Girdimanın yerini dəqiq bilmədiyindən, yaxud da ona məhz bu cür sərfəli olduğundan Böyük Qafqaz əvəzinə Kiçik Qafqazın dağ keçidlərindən bəhs edib. Halbuki, bütün tədqiqatçılar tərəfindən dağ keçidləri dedikdə birmənalı şəkildə Böyük Qafqazın dağ keçidləri başa düşülür. Çünki, tarix boyu köçərilərin Cənubi Qafqaza, Sasanilərə və Xilafətə qarşı yönələn basqın və hücumları məhz oradan olub. Fikrimizcə, S.T.Yeremyanın Qafqazın dağ keçidlərini Göyçə (Sevan) və Dilican ərazisində görməsi onun erməni ideologiyasına, daha konkret desək, saxta «Böyük Ermənistan» ideyasını gerçəkləşdirməyə xidmət etmək cəhdi kimi dəyərləndirilməlidir. Maraqlıdır ki, S.T.Yeremyan qeydlərinin bir yerində özü də hiss etmədən Favstos Buzanda istinadən Girdimanı Ermənistandan ayrı düşmüş ucqar şimali-şərq vilayəti kimi təqdim edir [425, 311]. Elə isə sual olunur: Ermənistan sərhədlərindən uzaq olan «ucqar şimal-şərq vilayəti» haraya daha çox uyğun gəlir?! Yəni, S.T.Yeremyan

özü də bir qədər əvvəl xatırladığımız kimi, Girdiman ərazisi olaraq təqdim etdiyi Göyçə (Sevan) və Dilican ərazilərinin heç vaxt «ucqar şimal-şərq vilayəti» olduğundan bəhs etməzdi.

Bəli, nə qədər qəribə olsa da, hər halda, əsil həqiqət ondan ibarətdir ki, ermənilər min illər ərzində o dərəcədə fanatik və şovinist olublar ki, artıq onlar hər yerdə «Böyük Ermənistan» axtarıblar. Onlar nəinki Böyük Qafqaz dağlarını, lap elə Ural dağlarını da o kiçik Ermənistanın sərhədi daxilində yerləşdirmək istəyi ilə alışıb yanıblar. Daha bir danılmaz həqiqət ondan ibarətdir ki, erməni dövləti mövcud olduğu dövrlərdə (bəli, bu dövlət tarix boyu dəfələrlə nəinki öz müstəqilliyini, hətta dövlət olaraq mövcudluğunu belə itirməli olub) regionda marağı olan böyük dövlətlər üçün bufer funksiyası daşıyıb. Bu, o deməkdir ki, erməni dövlətinin heç vaxt müstəqil siyasəti olmayıb və o daim kimlərsə əlində oynucağa çevrilib. Məsələn, S.T.Yeremyanın yazdığına görə, 387-ci ilədək o, Roma imperiyasına bufer olub [425, 312]. Lakin kimlərsə bufer olmaq ermənilərə həmişə olduqca baha başa gəlib. Məsələn, 387-ci il müqaviləsinə əsasən Ermənistan Roma və İran arasında parçalandı [425, 312]. Daha doğrusu, Ermənistanın kiçik bir hissəsi Roma imperiyasının əlində qalsa da, onun böyük hissəsi Sasani İranının pəncəsi altına keçdi. Erməni tarixçilərinin və siyasətçilərinin daim şişə-şişə yazdıqları «Böyük Ermənistan» məfhumu da əslində elə o vaxtdan meydana gəlib. Bu isə o deməkdir ki, tarix boyu heç zaman «Böyük Ermənistan» adlı dövlət olmayıb. Söhbət sadəcə olaraq 387-ci il müqaviləsinə əsasən Ermənistanın bölünməsi nəticəsində onun Sasani İranının pəncəsi altına düşən nisbətən böyük hissəsindən gedə bilər. Erməni tarixçiləri isə Ermənistanın böyük hissəsi əvəzinə «Böyük Ermənistan» yaza-yaza bütün dünyanı aldatmaq niyyətindədirlər və guya 387-ci il müqaviləsinə əsasən bufer dövləti olaraq Ermənistanın mövqelərinin zəifləməsi Sasani İranının Qafqazda nüfuzunun artması, bu isə Albaniya və İberianın da əsarət altına düşməsi ilə nəticələnib [425, 319]. Halbuki, Albaniya o vaxta qədər də, ondan sonrakı dövrdə də ermənilərdən müttəfiqlik yox, daha çox məhz xəyanət görüb. Ola bilsin ki, təbiətən sadələvh olan albanlar çox zaman bunu bəlkə də ya hiss etməyiblər, yaxud da bilsələr də onu biruzə verməyiblər. Ona görə də bir sıra hallarda məhz erməni xəyanətindən qorunmaq naminə Albaniya dövlətinin siyasətini müəyyən edən insanlar konkret tarixi şəraitdən asılı olaraq gah Roma, gah Bizans, gah İran, gah ərəb Xilafəti, gah Gürcüstan dövləti, gah da xəzərlərlə müttəfiqlik etməyə can atıb. Bununla da özünün dövlət müstəqilliyini qorumağa çalışıb. Bu söylər isə, əlbəttə ki, nəticəsiz qalmayıb. Xüsusən də Girdiman feodalları olan Mehranilərin ölkədə siyasi hakimiyyətə nəzarət etdiyi vaxtlarda Albaniya dövləti özünün daha uğurlu daxili və xarici siyasəti sayəsində Cənubi Qafqazda aparıcı mövqeyi ilə seçilən qüdrətli bir dövlətə çevrilib. S.T.Yeremyanın fikrincə, ölkənin iqtisadi və siyasi həyatında Girdimanın mövqeyinin durmadan artması, hər şeydən öncə, onun əlverişli təbii

coğrafi mövqeyi və beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşməsi ilə əlaqədar olub [425, 319].

S.T.Yeremyanın Albaniya-Girdiman münasibətlərinin sərhəndə yanlışlığa yol verdiyini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Məsələn, onun fikrinə, guya 591-ci il müqaviləsindən sonra Girdiman birbaşa Bizans əraziləri ilə həmsərhəd olduğuna görə həm də Sasanilərin qərb sərhədlərini təcavüzdən qorumalı idi [425, 319]. Fikrimizcə, erməni tarixçisi burada «Albaniya» və «Girdiman» məfhumlarını qarışıq salıb, yaxud da Girdiman hökmdarları o dərəcədə nüfuzlu və məşhur olub ki, bəzən hətta alban dövləti də onların adı ilə tanınıb.

Tarixdən bəlli olduğu kimi, II Xosrov Pərviz İran taxt-tacına sahib durmaqda ona yardımçı olduğuna görə 591-ci ildə imzalanmış sülh müqaviləsi əsasında o vaxtadək Sasanilərin təbəçiliyində olan İberiya və Ermənistan ərazilərinin bir hissəsini Bizansa verib. Daha böyük ərazilər isə yenə də İranın təsir dairəsində qaldı. Urmiya gölünün şimali-şərq ərazilərindən başlayaraq Naxçıvan, Dvin vilayəti, Ararat vadisi, Zəngəzur və Göyçətrafi ərazilər isə bütünlüklə Albaniyanın nüfuz dairəsinə qaytarılıb. Tədqiqatçıların bir qismi bu hadisəni Ermənistan və Gürcüstanın bölüşdürülməsi kimi şərh edirlər. Əslində isə söhbət müxtəlif vaxtlarda hiylə və hərbi yolu ilə zəbt olunmuş tarixi Azərbaycan torpaqlarının geri qaytarılmasından gedirdi.

Təbii ki, Bizansla müharibədə Sasanilərlə müttəfiqlik etdiyindən 591-ci il müqaviləsindən sonra Cənubi Qafqazda Albaniyanın mövqeləri daha da möhkəmlənib. Yəni, bu dövrdə ölkə hüquqi baxımından Sasanilərin mərzbanlığı hesab edilsə də, əslində tam müstəqil dövlət siyasəti yeritməkdə davam edirdi. Bu, əlbəttə xeyli dərəcədə həm də Albaniya taxt-tacının sahibi olan Girdiman feodallarının yeritdiyi çevik daxili və xarici siyasətlə əlaqədar idi.

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Albaniya tarixinin yazılması Moskva tərəfindən ermənilərə etibar olunub. Bu da çox güman ki, iki mühüm amillə əlaqədar olub. Birincisi, görünür, Moskvada əyləşənlər, daha doğrusu SSRİ tarixinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirənlər hələ ki, Albaniya tarixi barəsində yetərinə təsəvvürə malik olmayıblar. Ola bilsin ki, bir çoxları erməni təbliğatının təsiri altına düşərək, ümumiyyətlə tarixdə Albaniya adlı müstəqil dövlət olduğunu hələ ki, anlamırmış. Bu, həmçinin rus və Azərbaycan tarixçiləri içərisində hələlik nüfuzlu albanşünas alimlərin olmaması ilə də əlaqədar ola bilərdi. Sözsüz ki, hər iki halda məsələyə münasibətdə ermənilərin fəallığı həlledici rol oynayıb. Bəli, hər şeydən öncə məhz bu amillər 30-50-ci illərdə erməniləri SSRİ miqyasında albanşünaslıq sahəsində söz sahibi etmişdir. Yalnız 1959-cu ildə K.V.Treveren çapdan çıxan «Qafqaz Albaniyasının tarix və mədəniyyətinə dair öçerklər» kitabı ilə ermənilərin SSRİ tarixşünaslığındakı bu monopoliyasına son qoyulmuş oldu [628].

K.V.Treveren əsərinin üstünlüyü ondadır ki, o təkcə yazılı mənbələrdən deyil, həm də Azərbaycan və Dağıstan ərazisində aparılmış geniş miqyaslı

arxeoloji tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmaqla yazılıb. Bu əsərdə təbiidir ki, yeri gəldikcə Girdiman tarixinə də toxunulub. Daha doğrusu, müəllif qədim və orta əsr mənbələrinin Girdiman tarixi ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəsi olan məlumatlarını çox diqqətlə süzgəcdən keçirməklə, onları peşəkarcasına təhlil etməklə oxucuda mümkün qədər obyektiv və dolğun təsəvvür yaratmağa çalışıb. Fikrimizcə, K.V.Treverin Girdiman tarixinə dair mülahizələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. S.T.Yeremyan kimi, K.V.Trever də Girdiman ərazilərini indiki Qazax rayonu ərazisində lokalizə edir [628, 234].

2. O, digər bütün albanşünaslardan fərqli olaraq M.Kalankatuklunun Mehranilər barəsində qeydlərini «əfsanəvi genoloji arayış» adlandırmaqla əslində onların İrandan gəldiyinə şübhə edir [628, 235]. Beləliklə də, o, Mehranilərin yerli alban-Girdiman feodalları nəslindən olması ehtimalı üzərində dayanır [628, 235].

3. Tarixi mənbələrə görə, Mehranilər Albaniyada VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində hakimiyyətə gəliblər [20, 150-158]. K.V.Trever bu tarixlə də razılaşmayaraq onu ən azı yarım əsr və daha artıq qədimə çəkməyin tərəfdarı kimi çıxış edir [628, 235-236].

4. Girdiman hökmdarı Cavanşirin həyatı, onun hərbi və diplomatik fəaliyyətinin demək olar ki, bütün aspektlərinin hərtərəfli və geniş işıqlandırılması - K.V.Treverin əsərini digər albanşünasların əsərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən birisi də məhz budur [628, 289-291, 313-315]. O, alban tarixçisi M.Kalankatuklunun Cavanşirin timsalında «döyüşlərin qəhrəmanı», «Bizansla, xəzərlərlə və xilafətlə münasibətləri tənzimləməyi bacaran», «mahir diplomat», «dağıntılar içərisində olan ölkəsini quran və bərpa edən» [628, 249] görkəmli şəxsiyyət obrazı yaratdığını qeyd edərək yazır: «Alban tarixçisi sözsüz ki, Cavanşiri ideallaşdırıb, lakin, bununla belə, o həmçinin, Zaqafqaziya xalqlarının tarixində ən ağır dövrlərdən biri olan VII əsrin ortalarına aid görkəmli dövlət xadiminin maraqlı və həm də parlaq portretini yarada bilib» [628, 249]. K.V.Treverin fikrincə, Cavanşirin hakimiyyəti dövründə ölkənin nəinki maddi mədəniyyəti, həm də mənəvi mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatıb [628, 249]. Məhz Cavanşirin hakimiyyəti illərində və çox güman ki, bilavasitə onun tapşırığı ilə «Albaniya tarixi» əsəri yazılıb, Girdiman qalasında Cavanşirin şəxsi təşəbbüsü ilə zəmanəsinin ən təmtəraqlı məbədlərindən biri ucaldılıb və s. [120, 130].

Fikrimizcə, K.V.Treverin M.Kalankatuklu tərəfindən Cavanşirin guya ki, «ideallaşdırıldığı» barədə yazdıqları ən azı velikorus şovinizmindən irəli gələn qısqançlıq hissinin ifadəsi kimi başa düşülə bilər. O, sadəcə Rusiya imperiyasının təmsilçisi və velikorus şovinizminin nümayəndəsi olaraq qeyri xalqların təmsilçiləri içərisində bu cür parlaq şəxsiyyətlərin olduğunu qəbul edə bilmədiyindən belə yazıb. Əslində isə Cavanşir həqiqətən dövrünün böyük şəxsiyyəti olub. Onun xidmətlərini ideallaşdırmağa ehtiyac olmadığı kimi, onu

danmaq da qeyri mümkündür. Çünki, onun xidmətləri artıq xalqın yaddaşına hopub. Bir də ki, Cavanşirin cəsur sərkərdə, görkəmli dövlət xadimi, mahir diplomat və ən nəhayət, vətəni və xalqını ürəkdən sevən böyük bir insan olduğu barədə təkcə M.Kalankatuklu yazıbmı?! Elə isə Cavanşirin Vətən və xalq qarşısındakı misilsiz xidmətləri ilə bağlı əsrlər boyu xalqın yaddaşında, çoxsaylı folklor nümunələrində yaşayan o parlaq əfsanəvi obrazları kim yaradıb?!

Girdiman tarixinin araşdırılması baxımından V.F.Minorskinin 1963-cü ildə çapdan çıxmış «Şirvan və Dərbəndin tarixi (X-XI əsrlər)» əsərinin də əhəmiyyəti qeyd olunmalıdır [523]. Fikrimizcə, bu əsər daha çox məhz Şirvanın, Dərbəndin və Girdiman vilayətinin müştərək tarixinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusən də ərazinin tarixi-etnik mənzərəsi, İran elementlərinin orada yayılması, ərəblərin və köçərilərin hücumları, xristian elementləri və onun təsiri barədə V.F.Minorskinin fikir və mülahizələrinin Girdiman tarixinin öyrənilməsi baxımından faydalı olduğu danılmazdır [523, 27-42].

V.F.Minorskinin əsərində Girdiman tarixində xüsusi yeri olan Lahıcın və Layzan (Lahıc) şahlığının tarixinə dair bir çox maraqlı məqamlara toxunulub, Niyal və Kürdüvan barədə elmi cəhətdən olduqca qiymətli məlumatlar verilib [523, 43-97]. Türk tarixçisi Münəccimbaşının məlum əsəri əsasında Layzanşah-Şirvanşah-Xursanşah və Dərbənd münasibətləri kifayət qədər ətraflı şərh olunub [523, 107-112]. Xatırladaq ki, orta əsr müəlliflərindən əl-Məsudinin [236, 52-53], əl-Bəlazurinin [27, 69], İbn Havqəlin [236, 113-114] və bəzi digər müəlliflərin əsərlərində, habelə X əsrə aid anonim mənbə olan «Hüdüd əl-ələm»də [651] Lahıc və Layzan şahlığının adı çəkilsə də, onun ərazisi və coğrafi koordinatları barədə dəqiq məlumat verilmir. Şirvanşahların tarixini öyrənən bəzi digər müəlliflər də öz araşdırmalarında bu məsələyə yetərincə aydınlıq gətirməyiblər. İlk dəfə məhz V.F.Minorski 1958-ci ildə «Hüdüd əl-ələm» əsərinin ingilis dilinə tərcüməsinə yazmış olduğu qeydlərində orta əsr mənbələrinin məlumatlarını sərf-nəzər edərək, Layzan şahlığının Göyçay və Girdiman çayları arasındakı əraziləri əhatə etdiyini bildirib [224, 605]. Beləliklə, V.F.Minorskinin fikrincə, orta əsr mənbələrində «Layzan», «Laizan», «Lahican», «əl-İran», «əl-Abxaz» və sair formada adı çəkilən «Layzan» [523, 107] Girdiman çayının yuxarı axarı boyunca uzanan müasir Lahıc vadisinə uyğun gəlir. Hansı ki, əvvəllər Sasanilərin vassal knyazlıqlarından biri olub [523, 107].

Göründüyü kimi, V.F.Minorski tərəfindən Layzan şahlığı ərazisinin lokalizəsi daha çox qədim Girdiman ərazilərinə uyğun gəlir. Lakin burada bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək tələb olunur. Birincisi, V.F.Minorski şahlığın şimal və cənub sərhədlərini göstərməyib. Fikrimizcə, şahlığın şimal sərhədlərinin Baş suayrıcınadək davam etdiyi daha inandırıcı görünür. Cənub sərhədləri isə, çox güman ki, Acınohur-Həftəran yaylasına, bəzi yerlərdə isə Qaraməryəm tirəsinədək davam edirdi. V.F.Minorskinin Layzan şahlığının şərq sərhədlərini Girdiman çaydan götürməsi barədəki fikrini də dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Hər şeydən öncə

təkcə ona görə ki, elə sağlığın mərkəzi olan Lahıc özü V.F.Minorskinin müəyyən etdiyi sərhəddən kənarında qalıb. Odur ki, sağlığın şərq sərhədlərini Girdimançaydan deyil, Ağsuçaydan götürmək daha düzgün olardı. Xatırladaq ki, bu, əl-Məsudinin və əl-İstəxinin Layzan sağlığının (şəhərinin) Muğanıyə (yəni, Muğanlı) ilə qonşu olmasına dair fikri ilə də təsdiqlənir. Bütün bunlar isə yekun olaraq belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Layzan sağlığı əvvəllər Girdiman vilayəti kimi tanınan ərazilərin bir hissəsini, daha doğrusu, şimal-şərq hissəsini əhatə edirdi.

GİRDİMAN TARİXİ AZƏRBAYCAN MİLLİ TARİXSÜNASLIĞINDA

Ötən əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Girdiman problemi nəhayət ki, Azərbaycan tarixçilərinin də diqqətini cəlb etməyə başlayıb. Məsələn, professor B.Miller Şərqi Qafqazda tatlının məskunlaşma tarixini araşdırarkən Girdiman probleminə də toxunub. 1929-cu ildə nəşr etdirdiyi məqalələrindən birində o, belə yazır: «Bir vaxtlar dağlıq Lahıc əraziləri Albaniyanın Girdiman knyazlığı tərkibinə daxil idi. Girdiman çayı hövzəsi boyunca olan onlarla kənd, o cümlədən Lahıc da bu knyazlığa aid idi» [520, 14]. Mehdixan Vəkilovun 1943-cü ildə nəşr olunmuş kiçik həcmli «Cavanşir» əsəri də Girdiman ərazilərinin lokalizəsi baxımından əhəmiyyətlidir. Əsərdə deyilir: «VII əsrdə Azərbaycanın qüdrətli hökmdarlıqlarından biri olan Girdiman hökmdarlığı təxminən indiki Şamaxının şimal tərəflərini, İsmayılı rayonunun Girdiman çayı ətraflarını, nəhayət, Girdimandan cənuba doğru Bərdə ərazisini əhatə edən bu sahədə mövcud olmuşdur. Talıstan dağlarında (İsmayılı rayonu) indi də qalan qədim istehkamlar və qala xarabaları o günlərdən yadigardır» [233, 5]. Milli tarixşünaslığımızda Girdiman tarixindən qismən də olsa bəhs olunan ilk ümumiləşdirici əsər 1954-cü ildə Akademiyanın Tarix və Fəlsəfə İnstitutu tərəfindən nəşr edilən «Azərbaycan tarixinin maketi» əsəridir [511, 49, 55-56]. Maraqlıdır ki, həmin əsərdə də Girdiman ərazilərinin məhz Şirvan bölgəsində olduğu bildirilir.

Arxeoloq Ö.Ş.İsmizadə 1956-cı ildə çapdan çıxan «Yaloylutəpə mədəniyyəti» adlı monoqrafiyasında Kür çayının sol sahilindəki şəhər-qalalar sırasında Girdiman qalasının adını çəkir [438, 79]. Lakin, nədənsə, sonralar bu problemlə məşğul olan müəlliflər B.Millerin, M.Vəkilovun və Ö.Ş.İsmizadənin Girdimanın lokalizəsi ilə bağlı fikirlərinin üstündən sükutla keçiblər.

Öz araşdırmalarında, yeri gəldikcə, Girdiman tarixinin bir sıra məsələlərinə münasibət bildirmiş olan tədqiqatçılardan birisi M.X.Şəriflidir. O, 1960-cı ildə dərc olunmuş məqalələrindən birində orta əsr mənbələrinin məlumatlarını yada salaraq belə yazır: «Girdiman haqqında əl-Bəlazuri, əl-Təbəri, İbn Fəqih, «Hüdüd əl-aləm», «Ağvan tarixi»nin müəllifi, Xaqani, Fələki və başqa müəlliflər məlumat verirlər. «Hüdüd əl-aləm»in, Xaqani, Fələki və başqa müəlliflərin göstərdiklərinə görə, Girdiman qalası və şəhəri Şirvan ərazisində olmuşdur». O, daha sonra yazır: «Albaniya tarixi»ndən aydın olur ki, Xəzər ölkəsinə getmək istəyən Mehran

Girdiman vilayətinin dağlıq hissəsində məskən salmış və sonra da ölkənin nisbətən şimal ərazilərinə çəkilməmişdir. Onun sələfləri uzun müddət «Albaniyanın şərq tərəfində hakimiyyət sürmüşlər» Beləliklə, ilk Mehranilər Albaniyanın şərq tərəfində olan Şirvan Girdimanında hakimiyyət sürmüş və Girdiman qalasını tikdirmişlər» [223, 91-93].

Milli tarixşünaslığımızın inkişafında xüsusi xidmətləri olan akademik Z.M.Bünyadovun tədqiqatlarında Albaniya probleminin işıqlandırılması önəmli yer tutur [346; 347; 356]. Əslində, Girdimanın Albaniyanın qərbində olduğuna dair ehtimalın əsas müəlliflərindən biri də məhz akademik Z.M.Bünyadov olub. O, bu ehtimalı ilk dəfə 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi «Albanika» adlı məqaləsində əsaslandırmağa cəhd edib [349]. Xatırladaq ki, bu, Azərbaycan tarixşünaslığında bilavasitə Girdiman probleminə həsr edilmiş ilk məqalə idi. Ümumən üç bölmədən ibarət olan bu məqalənin birinci bölməsi Girdiman vilayətinin lokalizəsinə [349, 87-88], ikinci bölməsi Girdiman qala-şəhərinə [349, 89-90], üçüncü bölməsi isə Girdimanın sahibi və Albaniya knyazları olan Mehranilərə həsr edilib [349, 90-92]. Məqalə əsasən aşağıdakı tezislər üzərində qurulub:

1. Bu və ya digər orta əsr abidəsinin yerinin müəyyənləşdirilməsi üçün yazılı mənbələrdən savayı çoxsaylı digər faktorlar, xüsusən də arxeoloji tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmalıdır [349, 87]. Hələlik ərazi arxeoloqlar tərəfindən öyrənilmədiyindən məqalədə yalnız yazılı mənbələrin məlumatları və toponimlər əsasında Girdiman tarixinə dair mülahizə yürüdüldüyü bildirilir [349, 87].

2. Girdiman vilayətinin lokalizəsi tarixçilər üçün daim mübahisə obyektinə olub. Bəziləri onun indiki Şəmkir rayonu, digərləri isə İsmayılı rayonu zonasında olduğunu bildirirlər. Onu gürcü vilayəti Qardabani ilə qarışıq salanlar da az olmayıb [349, 87-88]. Halbuki, hətta erkən gürcü mənbələrinin özündə belə həmin vilayətlər ayrı-ayrı inzibati-ərazi vahidləri kimi təqdim olunub [349, 88]. Z.M.Bünyadovun fikrincə, Girdimanın şərq sərhədi Gəncəçaya, qərb sərhədi isə siyasi şəraitdən asılı olaraq dəyişsə də, əslində Ağstafa çayınadək dəyişilməz qalırdı [349, 87-88].

Z.M.Bünyadov Girdiman qalasının Şirvan ərazisində olduğuna dair ehtimala da münasibət bildirib. O, bu barədə belə yazır: «Girdiman qalasını indiki İsmayılı rayonunun Talistan kəndi yaxınlığındakı Cavanşir qalası ilə eyniləşdirməklə Girdiman vilayətinin Ağsu, İsmayılı və Kürdəmir rayonları ərazisindən keçən Girdiman çayı hövzəsində olduğuna dair ehtimal da var. Bu ehtimal XII əsrdə yaşamış şair Fələki Şirvaninin Şirvanşah III Mənuçöhr tərəfindən Şirvanda Girdiman qalası tikməsi (bərpa etməsi - Z.B.) barədəki məlumatı ilə də təsdiqlənir [42, 152].

Z.M.Bünyadov, həmçinin, M.Barxudaryanın Girdiman qalasının Ağsu şəhəri xarabalıqlarının qərbində, Girdiman çayının sol sahilində olması və onun xarabalıqlarının XIX əsrdək qaldığı barəsindəki qeydlərini də yada salır [349, 90].

Maraqlıdır ki, digər tədqiqatçıları da M.Barxudaryanın Girdiman barəsindəki məlumatlarının daha əsaslı olduğuna inandırmağa çağıran [342, 90] Z.M.Bünyadov özü Girdimanın lokalizəsi ilə bağlı belə yazır: «Biz belə hesab edirik ki, Mehrani Cəsur Vardanın 480 və ya 570-ci illərdə üç il ərzində tikdirdiyi» Girdiman qalası məhz budur» [349, 90]. Lakin nədənsə sonradan o, bu fikri nəinki inkişaf etdirməyib, əksinə, heç bir ciddi arqument irəli sürmədən yenidən Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərbində - Şəmkirçay hövzəsində olması ehtimalı üzərində dayanıb [349, 88]. Və təbiidir ki, o vaxtdan etibarən Girdiman tarixinə müraciət edən müəlliflərin demək olar ki, hamısı, o cümlədən müxtəlif vaxtlarda nəşr olunan «Azərbaycan tarixi» kitablarının müəllifləri də daha çox, məhz ona istinad ediblər [20, 113].

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi Z.M.Bünyadovun məqaləsinin üçüncü bölməsi Mehranilərə həsr olunub. Burada Mehranilərin mənşəyi, onların Albaniyaya gəlməsi, əvvəlcə Girdiman vilayətində, daha sonra isə bütövlükdə Albaniyada hakimiyyəti ələ keçirmələri barədə alban tarixçisi M.Kalankatuklunun məlumatları əsasında mülahizələr bildirilib. Yekun qənaəti isə belədir: «VII-IX əsrlərdə Girdiman knyazları həm də Albaniyanın knyazı olub. Girdiman vilayətinin əraziləri isə Mehranilərin bilavasitə şəxsi mülkü olub» [20, 91].

1965-ci ildə çapdan çıxan və milli tarixşünaslığımızda sözün əsil mənasında hadisə kimi qarşılanan «Azərbaycan VII-IX əsrlərdə» [43] adlı fundamental monoqrafiyasında Z.M.Bünyadov Girdiman ərazilərinin lokalizəsi üzərinə qayıtmasa da, onun siyasi tarixi, təsərrüfatı, mənəvi və mədəni həyatına dair bir sıra məsələlərə ilk dəfə olaraq aydınlıq gətirməyə cəhd göstərib. Beləliklə də, milli tarixşünaslığımızda ilk dəfə olaraq məhz o, Azərbaycan tarixində Girdiman vilayətinin yeri və rolunu müəyyən etməyə çalışıb [43, 49-63, 142]. Albanşünaslığa yeni və həm də sanballı töhfə olan bu əsəri ilə akademik Z.M.Bünyadov sovet tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq erməni qaragüruhuna sarsıdıcı zərbə endirmiş oldu. Bu, ermənilərin uzun illər ərzində Albaniya tarixinə dair yazdıqları və yazmaqda davam etdikləri hədyanlara Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən verilən ilk tutarlı cavab idi. Həm də bu zərbə o dərəcədə sarsıdıcı oldu ki, ermənilər Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin dayaq nöqtəsi və bel sütunu hesab edilən həmin əsərə və onun müəllifinə qarşı elan etdikləri səlil müharibəsi bu gün də davam etməkdədir.

Akademik Z.M.Bünyadovun monoqrafiyası işıq üzü gördükdən sonra erməni qaragüruhunun Azərbaycana və onun qədim tarixinə qarşı yönəlmiş ifrat millətçi-separatçı çıxışlarının yeni, daha davakar mərhələsi başlanıb. Beləliklə, keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq ermənilərin Albaniya tarixinə dair yeni konsepsiyası dövrüyyəyə buraxılır. «Yeni nöqtəyi-nəzər» nəzəriyyəsi kimi təqdim olunan bu konsepsiyaya görə Albaniya dövlətçiliyinin, alban mədəniyyətinin və alban yazısının mövcudluğu danılır. A.Ş.Mnatsakyanın 1969-cu ildə İrəvanda çapdan çıxan «Qafqaz Albaniyasının ədəbiyyatı haqqında» [527] monoqrafiyası

mayasında büsbütün saxtakarlıq, qərəzkarlıq və Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları duran bu qeyri-elmi konsepsiyanın ifrat nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Bəri başdan deyək ki, digər erməni müəllifləri kimi, «yeni nöqteyi-nəzərin» müəllifi A.Ş.Mnatsakyan da öz əsərində, xüsusilə də onun giriş hissəsində Girdiman tarixinə kifayət qədər geniş yer verib [527, 7-64]. O, Koryunun, Favstos Buzandın, Sebeosun, Yeqişenin, Moisey Xorenlinin, Musa Kalankatuklunun Girdiman tarixinə dair hamıya məlum fikirlərini təhrif etmək, daha doğrusu, ifrat dərəcədə erməniləşdirmək istiqamətində sələflərini və həmkarlarını xeyli geridə qoymuşdur. İfrat erməni mövqeyindən yazılmasına baxmayaraq, onun əsərində Girdiman tarixinin araşdırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edən məqamlar da az deyil. Məsələn, A.Mnatsakyanın fikrincə M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsəri Girdiman tarixinə dair yeganə ilk mənbədir [527, 53]. Onun «Girdiman havarının Albaniyanın mərkəzində olmasına dair» [527, 54] fikri də maraqlıdır. Və nəhayət, A.Mnatsakyan görə, Mehranilərin belə bir «məhkəmləndirilmiş» ərazidə qərarlaşması da təsadüfi olmayıb [527, 54]. Bütövlükdə götürüldükdə isə A.Mnatsakyanın xəstə mülahizələri elmi prinsiplərə və sağlam məntiqə əsaslanmadığından onların təhlil və təftişi üzərində ayrıca dayanmağa dəyməz.

SSRİ rəhbərlərinin ölkədə xalqlar dostluğunun təntənəsini az qala hər gün bayram etdiyi bir vaxtda, qonşu respublikaya, onun tarixinə və mədəni irsinə qarşı iftira və böhtanlarla dolu olan belə bir ziyankar əsərin çap olunması sözsüz ki, bir daha ermənilərin kimliyindən və mənfur niyyətlərindən xəbər verən həyəcan signalı idi. Lakin SSRİ-nin o zamankı rəhbərləri də, onları ideoloji cəhətdən silahlandırılmalı olan rus-sovet tarixçiləri də sanki bütün bunlardan xəbərsiz kimi bu dəfə də susmağa üstünlük verdilər.

A.Mnatsakyanın və onunla eyni cəbhədə çalışan çoxsaylı digər erməni siyasətçi və tarixçilərinin qərəzli və sərəsəm mülahizələrinə münasibətdə Azərbaycan albanşünasları susmasalar da, hər halda, onların uydurmalarını daşqalaq etməyə də tələsmədilər. Bununla da onlar əslində, təftişçiliklə deyil, sırf elmi araşdırmalarla məşğul olduqlarını bir daha təsdiq etmiş oldular. Z.M.Bünyadovun, İ.H.Əliyevin, N.M.Vəlixanlının, K.H.Əliyevin, T.M.Məmmədovun, F.C.Məmmədovun, İ.A.Babayevin, Q.Ə.Qeybullayevin, C.Ə.Xəlilovun, F.L.Osmanovun və başqalarının 70-90-cı illərdə çapdan çıxan sanballı tədqiqat əsərləri buna sübutdur. İ.H.Əliyevin və F.L.Osmanovun 1975-ci ildə «Советская археология» jurnalında dərc edilmiş məqalələrindəki bir qeyd Girdiman vilayəti ərazilərinin lokalizəsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Orada deyilir: «Biz Girdiman vilayətinin Qazax-Şəmkir rayonları ərazisində olduğunu istisna etmədən, həm də belə hesab edirik ki, Mehranilərin ən azı erkən dövr fəaliyyətini İsmayılı rayonu ərazisi ilə əlaqələndirmək baxımından da kifayət qədər əsas vardır» [268, 201]. Məqalə müəllifləri həmin əsaslar sırasında Girdiman çayının, Girdiman qalasının, Cavanşir qalasının adını çəkir və bütün bunların Girdimanın məhz Şirvan ərazisində lokalizəsinə dəlalət etdiyini bildirirlər [268, 201].

Fikrimizcə, Girdiman vilayəti ərazilərinin lokalizə olunması baxımından bu arqumentlər həqiqətən çox ciddi və tutarlı arqumentlərdir. Onları nəzərə almadan, ümumiyyətlə, Girdiman problemi barədə danışımağa dəyməz. Əfsuslar olsun ki, uzun illər ərzində Girdiman problemi ilə bu və ya digər formada məşğul olan müəlliflərin demək olar ki, əksəriyyəti bu arqumentlərin üzərindən sadəcə olaraq sükutla ötüblər.

F.C.Məmmədovanın 1985-ci ildə çapdan çıxan «Albaniyanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası» adlı monoqrafiyasında Albaniyanın digər vilayətləri kimi, Girdiman vilayətinin tarixinə də kifayət qədər ətraflı toxunulmuşdur [157, 92-94]. Qədim və orta əsr mənbələri müqayisəli şəkildə araşdırılmaqla bir çox prinsiplə məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Lakin özündən əvvəlki əksər müəlliflər kimi, F.C.Məmmədova da Girdiman ərazilərini lokalizə edərkən bir sıra çox ciddi faktorları nəzərə almadığından nəticə etibarlı ilə mübahisəli və ziddiyyətli fikirlər söyləyib. Xüsusilə də onun 2005-ci ildə çapdan çıxan «Qafqaz Albaniyası və albanlar» adlı irihəcmli monoqrafiyası elmi ictimaiyyət tərəfindən çox ciddi müzakirə və diskussiyalara səbəb olmuşdur. F.C.Məmmədovanın Albaniya tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair mülahizə və baxışları Azərbaycan cəmiyyətində kifayət qədər sərt reaksiya doğurmuşdur. Bu mənada görkəmli filosof Z.Quluzadənin konseptual baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqaləsini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Hansı ki, həmin məqalədə qaldırılan məsələlər bütövlükdə Girdiman tarixinin öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir [469].

Albanşünaslığa dair çap olunan bir sıra məqalə və əsərlər müəllifi Q.Ə.Qeybullayevin 1991-ci ildə nəşr olunmuş «Azərbaycanlıların etnogenezinə dair» monoqrafiyasının əhəmiyyəti və üstünlüyü ondadır ki, müəllif Girdiman tarixinə dair xeyli ədəbiyyat və mənbə məlumatlarını toplayaraq, araşdıraraq onlara münasibət bildirib [379, 186-188]. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, onun Girdiman tarixi ilə bağlı baxışları xeyli dərəcədə ziddiyyətlidir. Yəni, bəzi digər müəlliflər kimi, Q.Ə.Qeybullayev də belə hesab edir ki, orta əsrlərdə eyni zamanda Albaniya ərazisində iki Girdiman vilayəti olub [379, 186]. Onlardan birisi guya Şəmkir və Gədəbəy rayonları ərazisini əhatə edən Şəmkirçay və Gəncəçay hövzəsində, digəri isə Dağlıq Şirvanda - Girdimançay hövzəsində olub [379, 186]. Q.Ə.Qeybullayevin «Girdiman» və «Qardabani» toponimlərindəki zahiri oxşarlığı əsas götürərək onları eyniləşdirməsi və bu məntiqlə də Girdiman vilayətini Albaniyanın Ermənistan və Gürcüstanla sərhədində lokalizə etməsi fikri ilə də razılaşmaq olmaz [379, 187]. Təkrarən bildiririk ki, qədim gürcü mənbələrinin özündə belə həmin vilayətlər ərazi baxımından heç bir əlaqəsi olmayan ayrı-ayrı vahidlər kimi təqdim olunur. Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, Q.Ə.Qeybullayevin «Girdiman» toponiminin izahına dair mülahizələri də əsassız və ziddiyyətlidir [379, 187].

Görkəmli mənbəşünas alim akademik N.M.Vəlixanlının tədqiqatlarında Girdiman tarixinin ayrı-ayrı prinsiplial məqamlarına da münasibət bildirilmişdir [237; 238; 363; 364]. Bu baxımdan onun orta əsr ərəb mənbələrinin Albaniyaya dair məlumatlarının araşdırılması və tərcümə olunması sahəsindəki xüsusi xidmətləri danılmazdır [236; 430].

Göründüyü kimi, orta əsr mənbələrində, istər slavyan-rus və sovet tarixşünaslığında, istərsə də Azərbaycanın milli tarixşünaslığında Girdiman tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Lakin heç kəs bu problemlə bilavasitə məşğul olmamışdır. Girdiman tarixinə müraciət edən bəzi müəlliflər isə problemi araşdırmaq əvəzinə, obyektiv və subyektiv səbəblər ucbatından onu daha da dolaşmaq məcraya salmışlar. Bu cəhətdən Azərbaycan və azərbaycanlılara münasibətdə daim millətçi-separatçı ruhda tərbiyə almış erməni tarixçilərinin saxtakar – fitnəkar mövqeyi ayrıca qeyd olunmalıdır. Onlar əsrlər boyu Azərbaycanın və azərbaycanlıların tarixini, o cümlədən dövlətçilik tariximizdə xüsusi yeri olan Girdiman tarixini erməni tarixi kimi təqdim etmək naminə hər cür riyakarlıq və saxtakarlıqlara əl atmışlar. Bütün bunların təhlili isə yekun olaraq Girdiman tarixinin öyrənilməsi vəziyyəti barədə aşağıdakıları deməyə əsas verir:

1. Girdiman tarixi bu günədək sistemsiz və birtərəfli şəkildə öyrənilmişdir.
2. Azərbaycan və azərbaycanlılara düşmən münasibətdə olan dairələr və xüsusən də ermənilər tərəfindən erməni siyasətçilərin və ideoloqların maraqlarına uyğun olaraq Girdiman tarixi əsrlər boyu planlı və məqsədli surətdə saxtalaşdırılmışdır. Əfsuslar olsun ki, tariximizə münasibətdə bu cür qatı anti-azərbaycan xətti əksər hallarda çar Rusiyası və sovet rejimi tərəfindən bu və ya digər formada müdafiə olunmuşdur.
3. Nəhayət, Azərbaycana düşmən olan dairələrin Girdiman tarixinə olan ifrat marağı dövlətçilik tariximizdə xüsusi yeri olan bu vilayətin tarixinin günümüzün tələbləri və reallıqları səviyyəsində yenidən işlənməsi üzərində düşünməyə əsas verir.

II FƏSİL

ALBANIYADA İNZİBATİ-SİYASİ VAHİDLƏR VƏ GİRDİMAN ƏRAZİLƏRİNİN LOKALİZƏSİ

Cənubi Qafqazın qədim dövlətlərindən biri olan Albaniya antik və erkən orta əsr mənbələrində göstəriləyi kimi, şimalda Sarmatiya və ya Qafqaz sıra dağları, qərbdə İberiya, cənubi-şərqdə Atropatena, cənub-qərbdə Ermənistan, şərqdə isə Kaspi dənizi ilə əhatə olunan geniş bir ərazini tuturdu [20, 65; 24, 15; 157, 79-80]. Moisey Xorenliyə görə, Albaniya İberiya, Ermənistan və Sarmatiyanın tərkibinə daxil olmayan və bütün Şərqi Qafqaz ərazilərini əhatə edən böyük bir ölkədir [529]. İlk mənbələrin əksəriyyətinin yazdığına görə, Albaniyanın içərisindən keçən Kür çayı onu iki hissəyə bölür [617, 475]. Həm saşsahil, həm də solsaahil Albaniyası da öz növbəsində ayrı-ayrı əyalətlərə və vilayətlərə bölünürdü [24, 15-18; 157,80-94].

Ölkə, vilayət, əyalət, mahal, şəhər, kənd və s. tarixən formalaşmış inzibati-ərazi vahidləridir. Bu cür bölgü əsrlər boyu demək olar ki, Yer kürəsinin bütün guşələri üçün xarakterik olub. Yəni, bütövlükdə dünyanın özü ayrı-ayrı ölkələrdən, ölkələr ayrı-ayrı vilayət, əyalət və ya mahallardan, onlar isə öz növbəsində şəhər, kənd, oba və aullardan ibarət olub və bu gün də belədir. Təbiidir ki, belə bir bölgü Azərbaycan üçün, o cümlədən Qafqaz Albaniyası üçün də eyni dərəcədə səciyyəvi olub [53, 80].

İnzibati-ərazi vahidlərindən hansının daha erkən yarandığını söyləmək çətinidir. Bu məsələ ətrafında uzun-uzadı mübahisə etmək olar. Yəni, onlardan hər biri əslində tamın hissələridir. Bu hissələrdən hansı tarixən daha erkən yaranıb?! Tam yox isə, hissələr necə ola bilərdi? Yaxud da, hissələr olmadan tam necə yarana bilərdi? Mübahisə doğurmayan təkə odur ki, kənd tipli yaşayış məskənləri şəhərlərə nisbətən, vilayət, əyalət və mahallar isə ölkələrə nisbətən daha erkən yaranıb. Maraqlı burasıdır ki, inzibati-ərazi vahidlərinin hamısı eyni dərəcədə həm təbii-coğrafi amillərə, həm də insan amilinə söykənir. Və əlbəttə, bütün hallarda təbii-coğrafi amillər insan amili ilə müqayisədə daha erkən mövcud olub. Əslində, təbii-coğrafi amillərin həyat üçün əlverişlilik dərəcəsindən asılı olaraq məskunlaşma prosesi gedib. Beləliklə, əvvəlcə ən münasib və məhsuldar ərazilər, daha sonra isə, nisbətən əlverişli yerlər insanlar tərəfindən tədricən məskunlaşıb. Bu cəhətdən Azərbaycan ərazisində insanların hələ 2 milyon il əvvəl həyat sürməyə başlaması heç də təsadüfi olmayıb. Bu, o deməkdir ki, Azərbaycan əraziləri ən qədim zamanlardan başlayaraq nəinki Cənubi Qafqazda, hətta Qafqaza yaxın olan digər ərazilər içərisində də yaşayış üçün ən əlverişli ərazi olubdur.

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan bəzi müəlliflər nədənsə «əyalət» və «vilayət» terminlərinin sinonimi olan «havar» («qavar») və «nahanq» («nəhəng») terminlərinin işlədilməsinə üstünlük verir.

Məsələn, F.C.Məmmədovanın fikrincə, «qavar» əyalət, «nahanq» isə vilayət mənasını ifadə edir [510, 248]. Bəzi hallarda bu terminlər də qarışıq salınır. Yəni, bir yerdə «qavar» əyalət kimi, başqa bir yerdə isə vilayət kimi təqdim olunur. Fikrimizcə, əsasən erməni mənbələrində işlədilən «qavar» və «nahanq» terminləri Azərbaycan şəraiti üçün xarakterik olmayan terminlərdir və onların milli tarixşünaslığımıza gətirilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilməz.

Ayrı-ayrı inzibati-siyasi vahidlər bir-birindən daha çox təbii sərhədlərlə ayrılırdı. Əslində, bəşəriyyət mövcud olduğu vaxtdan təbii sərhədlər də mövcud olub. Dağların, çayların, dərə və yarıqların əmələ gətirdiyi bu cür sərhədlər min illər boyu dəyişilməz qalıb. Antik və ilk orta əsrlərdə Albaniya ərazisində mövcud olan vilayət və əyalətlər də bir-birindən daha çox məhz təbii sərhədlərlə ayrılırdılar.

F.C.Məmmədovanın VII əsr «Erməni coğrafiyası»na istinadən yazdığına görə, solsahtil Albaniyası on bir vilayətdən ibarət olub. Alban mənbələrində isə onlardan yalnız dördü - Qəbələ, Şəki, Kambisena və Əcəri barəsində məlumat verilir [157, 80]. Bunlardan əlavə, əksər vaxtlarda Lpina və Çola (buna bəzən Çoqa da deyirlər) vilayətləri də solsahtil Albaniyasına daxil idi. Albaniyanın tarixi coğrafiyasının öyrənilməsi ilə bu və ya digər dərəcədə məşğul olan tədqiqatçılardan Z.M.Bünyadov [344], N.M.Vəlixanlı [238; 363], V.Z.Piriyev [205], M.X.Şərifli [223], Q.Ə.Qeybullayev [133; 134; 137] və F.C.Məmmədovanın [157] ayrı-ayrı inzibati-siyasi vahidlərin lokalizəsi ilə bağlı müəyyən mülahizələri var. Aşağıda yeri gəldikcə bu barədə məlumat veriləcəkdir.

ÇOLA

Bu vilayət Dərbənd keçidindən cənuba doğru - Baş Qafqaz sıra dağlarının Xəzər dənizinə doğru uzanan hissəsinədək olan Xəzərsahili ərazini əhatə edirdi. Orada başlıca olaraq tabasaranlılar, albanlar, çilblər, silvlər, leqlər, maskutlar, xəzərlər, hunlar yaşayırdılar [24, 16]. Albaniyanın özü üçün olduğu kimi, Bizans, Sasanilər və Xilafət üçün də Çolaya nəzarətin çox mühüm hərbi-strateji əhəmiyyəti var idi [157, 80]. Çünki, köçərilərin şimaldan olan hücumları məhz bu ərazidən keçirdi. Elə bu səbəbdən də imperiyalar bütün dövrlərdə Dərbənd keçidinin və yaxınlıqdakı digər dağ keçidlərinin möhkəmləndirilməsinə xüsusi önəm veriblər. Qafqazın ən böyük və ən əzəmətli müdafiə sədləri məhz bu ərazidə inşa edilib. Alban, Sasani və Ərəb qarnizonları daimi olaraq həmin keçidlərdə növbə çəkib.

LPİNA

Çola ilə Şəki arasında yerləşdiyi bildirilir. Əhalisi əsasən albanlardan, İpinlərdən və leqlərdən ibarət idi. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, İpinlər Dağıstanın dağlıq hissəsində silvlərlə - çilblərlə qonşuluqda yaşayırdılar [120].

S.V.Yuşkov İpinlərin Samur çayının mərkəzi və yuxarı axarında [668, 138-139], S.T.Yeremyan [422, 148-149] və K.H.Əliyev [272, 16] isə Alazan çayının vadisində qərar tutduqlarını yazırlar. F.C. Məmmədova isə hesab edir ki, İpinlər Samur çayının mərkəzi hissəsindən Alazan çayı vadisinədək uzanan bir ərazidə məskunlaşmışlar [157, 83; 510, 251]. Xatırladaq ki, İpinanın lokalizəsi ilə bağlı F.C.Məmmədovanın fikirləri bir qədər ziddiyyətlidir. Məsələn, o qeydlərinin bir yerində İpinanın Çolanın qərbində [24, 16], başqa bir yerdə isə şimal-qərbində [157, 83; 510, 251] olduğunu yazır.

Bəzi müəlliflərə görə, 450-451 və 551-630-cu illərdə qismən müstəqil olan İpina da Çola ilə bərabər Albaniyanın periferiya vilayəti hesab olunurdu [157, 83]. Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, hələlik Azərbaycan tarixşünaslığında İpina vilayətinin lokalizəsi ilə bağlı yekdil fikir yoxdur. Yəni, bu vilayətin eyni vaxtda «Çolanın şimal-qərbində», «Çola ilə Şəki arasında», «Samur çayının mərkəzi və yuxarı axarında», «Alazan çayının vadisində» və yaxud da «Samur çayının mərkəzi hissəsindən Alazan çayı vadisinədək uzanan ərazilərdə» olduğuna dair mülahizələr buna sübutdur.

KAMBİSENA

İlk mənbələrin demək olar ki, hamısında Kambisenanın Albaniyanın şimal-qərbində, İberiya ilə sərhəddə yerləşdiyi bildirilir. O, şimal-qərbdə Alazan və İori çaylarının orta axarınadək, cənubda Kür çayınadək, şərqdə isə Alazan, İori və Kür çaylarının qovuşduğu yerədək olan əraziləri əhatə edirdi [157, 85]. Əhalisinin əsasən albanlar, İpinlər, skiflər, saklar və savirlərdən ibarət olduğu bildirilir [157, 84]. Ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilən zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları orada yaşayan insanların antik və ilk orta əsrlərdə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş mədəniyyət və təsərrüfata malik olduğundan xəbər verir [227; 229, 433].

ƏCƏRİ

Solsahil Albaniyasında olduğu bildirilən vilayətlərdən biri də Əcəri vilayətidir. Bəzi mənbələrdə Eceri və ya Heceri kimi adı çəkilir. Tədqiqatçıların fikrincə, indiki Ucar rayonunun adı Əcəri adının dəyişilmiş formasıdır [24, 116; 157, 85]. Çox güman ki, orta əsrlərdə geniş yayılan və müasir dövrə qədər yaşayan «Ərəş mahalı» məfhumu bu zəmində yaranmışdır [173, 73-75]. Düzən Şirvanın Qarasu və Girdiman çayları arasındakı geniş ərazilərini əhatə edən bu vilayətin şimalda Qəbələ, cənubda isə Kür çayı ilə həmsərhəd olduğu bildirilir. Erməni mənbələrində «Dəşt-i Bazkan» adlandırılan Əcəri M.Kalankatuklu tərəfindən də xatırlanır. Onun yazdığına görə, bu vilayət qarışıq nikahların mövcud olması ilə tanınır [120, 144; 157, 85].

QƏBƏLƏ

Əcəridən şimaldakı ərazilər Qəbələ vilayətinə aid idi. Xalq arasında bu ərazi daha çox qədim Qəbələ mahalı adı ilə tanınır. Onun sərhədləri şərqdə Göyçay, qərbdə Daşağıl çayı, şimalda isə Baş Qafqaz silsiləsinədək davam edirdi. F.C.Məmmədovanın yazdığına görə, «Qəbələ Lpinadan cənubda, Əcəri vilayətindən şimalda, Şəki və Çola vilayətləri arasındakı ərazini əhatə edirdi» [157, 85]. Göründüyü kimi, F.C.Məmmədovanın bu fikrində də müəyyən qədər anlaşılmazlıq var. Yəni, o, eyni zamanda həm Lpinanı, həm də Qəbələni Şəki ilə Çola arasındakı ərazidə lokalizə edir.

Vilayətin mərkəzi olan Qəbələ şəhəri antik və ilk orta əsrlər dövründə həm də Albaniyanın paytaxt şəhəri olub. Qəbələnin bir müddət hətta Xəzər xaqanlığının tərkibində olduğu da ehtimal edilir [628, 254]. Bəzi müəlliflər isə hətta Qəbələnin Xəzər xaqanlığının paytaxtı olduğunu bildirirlər [422, 130; 476, 298; 628, 254]. Alban Arşakilərindən sonrakı dövrdə Qəbələ Sasani mərzbanlarının qərargahına - «Bostan-i mərzban»a çevrilib [628, 253-254]. Qəbələ vilayəti təkcə siyasi-inzibati vahid deyil, həm də kilsə-inzibati vahid (yepiskopluq) idi [157, 85].

ŞƏKİ

Bu vilayətin ərazilərinin lokalizəsi ilə bağlı tarixi ədəbiyyatda kifayət qədər ciddi fikir ayrılıqları bu gün də qalmaqdadır. Z.M.Bünyadovun qənaətinə görə, Şəki vilayəti Kür çayının sağ, Araz çayının isə sol sahilində - Zəngəzur ərazisində yerləşir [344, 869-871; 355, 117-119]. Lakin əksər müəlliflər tərəfindən Şəki vilayəti Albaniyanın şimali-qərbində, Qafqaz sıra dağlarının ətəyində, Qəbələdən şimal-qərbdə lokalizə edilir [157, 86; 476, 373; 523, 116]. F.C.Məmmədovaya görə, o, qərbdə və cənub-qərbdə Kambisena, şimal-qərbdə Lpina, cənub-şərqdə Qəbələ ilə həmsərhəd idi [157, 86; 628, 49]. Vilayətin təbii sərhədlərinin şərqdə Daşağıl çayı, qərbdə Kürmük çayı, şimalda Böyük Qafqazın Cənub yamacı, cənubda isə Acınohur öndağlığı və ya Kür çayı ilə əhatə olunduğu güman edilir.

Fikrimizcə, Şəkinin lokalizəsindən bəhs edən müəlliflər Zəngəzur ərazisindəki Şəki kəndi ilə Kürün sol sahilindəki Şəki vilayəti və onun mərkəzi olan Şəki şəhərini sadəcə olaraq qarışdırırlar.

Şəki vilayətində albanlar və utilərlə yanaşı, skif və ya sak tayfalarının nəsilələrinin, habelə zekenlərin və xenukların da yaşadığı ehtimal olunur [24, 17].

Araşdırıcılar vaxtı ilə Şəki vilayəti ərazilərinin də Cavanşirin, o öləndən sonra isə varisi Varaz Tridatın mülkləri sırasına daxil olduğunu bildirirlər [24, 322]. Bəzi tədqiqatçılar isə hətta Şəki hakimi Səhl Sumbatın Mehranilər sülaləsindən olan Cəsur Vardanın kürəkəni Zərmihrin nəslindən olduğunu bildirirlər [24, 323].

Şəki Albaniyada xristianlığın erkən yayıldığı ərazilərdəndir. Təsadüfi deyildir ki, Qafqazda ən qədim xristian kilsələrindən hesab edilən Kiş məbədi də məhz Şəki ərazisindədir [24, 18; 157, 95; 463]. Vilayətin siyasi-inzibati mərkəzi olan Şəki şəhəri VI-VIII əsrlərdə, həm də kilsə-inzibati vahidliyi hesab edilən yepiskopluğa çevrilib. 682-688-ci illərdə isə Şəki yepiskopu Ter-Yeliazar Albaniyanın katalikosu olub.

SÜNİK

Sağsahil Albaniyasındakı inzibati-siyasi vahidlər əsasən əyalətlərdən ibarət idi. Erkən orta əsrlərdə orada dörd əyalət olduğu bildirilir: Sünik, Arsax, Paytakaran və Uti. Onlar da ayrı-ayrı vilayətlərə bölünürdülər. Bəzi mənbələrdə Sisakan və ya Sisəcan kimi adı çəkilən Sünik əyalətinin Albaniyanın lap cənubunda, Araz çayının sol sahilində, Göyçə gölü ətrafı ərazilərdə olduğu bildirilir [157, 95; 510, 263]. O, şimalda Arsax əyaləti, cənubi-qərbdə isə Ermənistanla həmsərhəd idi. F.C.Məmmədovanın fikrincə, «Sünik» adı İranmənşəli «Sisakan»dan daha qədimdir. Onun yazdığına görə, Sisakan adına ilk dəfə Zaxari Ritorun qeydlərində rast gəlinir. Qədim erməni mənbələrində də Sisakan adına Sünikdən daha sonra təsadüf olunur. N.Adonts «Sünik» adının etnik məzmun daşdığına ehtimal edir. Fikrimizcə, «Sünik» toponiminin zamanəmizədək gəlib çatmış forması «Sisian»dır. Məlum olduğu kimi Sünik və Sisian əraziləri coğrafi baxımdan da demək olar ki, eyni ərazilərdir.

Qədim mənbələrdə Sünik əyalətinin 12 vilayətdən ibarət olduğu bildirilir. Bəzi müəlliflərə görə, Sünikin siyasi şəraitdən asılı olaraq Ermənistanı tabe olduğu vaxtlar da olub. Lakin Sünikin, ümumiyyətlə Albaniya ərazisi olduğu hətta, bir çox erməni tarixçiləri tərəfindən də təsdiq olunur. Məsələn, Sebeosun yazdığına görə, 571-ci ildə Sünik hakimi üsyan edərək ermənilərdən ayrılıb. O, İran şahı Xosrovdan xahiş edib ki, Sünik arxivlərini Dvindən Paytakarana köçürsün və onların üstündən erməni adı götürülsün. Və bu xahiş yerinə yetirilib [24, 18].

ARSAX

Albanşünas alimlərin fikrincə, bu əyalətin əraziləri Dağlıq Qarabağın və Mil düzünün bir hissəsini əhatə edirdi [24, 18]. İrili-xırdalı 12 vilayətdən ibarət olan Arsax əhalisini əsasən qarqarlar, utilər, hunlar, xəzərlər və barsillər təşkil edirdi [157, 94]. Sağsahil Albaniyasının əyalətlərindən olan Arsax I-VI əsrlərdə alban Arşakiləri, VI-VIII əsrlərdə isə Mehranilər tərəfindən idarə olunmuşdur [24, 17; 157, 87]. Erməni tarixçiləri və siyasətçilərinin cəhdlərinə və uydurmalarına baxmayaraq Arsax bütün dövrlərdə Albaniyanın ayrılmaz hissəsi olub.

PAYTAKARAN

Yunan-Roma mənbələrində «Kaspiana» və «Paytakaran», fars-ərəb mənbələrində «Balasakan» və ya «Balasacan» kimi xatırlanan bu əyalətin Albaniyanın cənub-şərqində - Kür çayından cənubda olmaqla Mil və Muğan düzlərindən şərqdə, Xəzər sahillərindək olan əraziləri əhatə etdiyi bildirilir [157, 87-89]. Şirvanın Xəzərsahili əraziləri və Abşeron yarımadasının da Paytakaran əyalətinə aid olduğu ehtimal edilir. Tarixi mənbələrdə Paytakaran əyalətinin də 12 vilayətdən ibarət olduğu bildirilir. S.T.Yeremyanın fikrincə, Paytakaran əyalətində başlıca olaraq İran mənşəli qəbilələr və türklər məskən salmışdı [24, 17]. Orada həmçinin, albanların, kaspilərin, balasıçilərin, balasların, hunların, xəzərlərin, akasirlərin və sair xalqların da yaşadığı bildirilir [43, 213-219, 226-229; 157, 90]. VII-IX əsrlərdə Paytakaran şərqdə kilsəyə və ərəb feodallarına qarşı geniş vüsət alan Pavlikan hərəkatının mərkəzinə çevrilib [24, 17-18; 157, 90].

UTİ

Şərqdə Paytakaran, cənubda Arsax, şimalda Kür çayı, qərbdə isə İberiya ilə sərhədədək olan əraziləri əhatə edən Uti əyaləti Albaniyanın ən iri siyasi-inzibati vahidlərindən biri hesab olunurdu [157, 91]. V əsrdən Albaniyanın paytaxtı, 551-ci ildən isə alban katalikosunun iqamətgahına çevrilən Bərdə şəhəri də Uti əyalətində idi. 630-cu ildən etibarən Albaniyanın böyük knyazları olan Mehranilər də Bərdəni özlərinə paytaxt elan ediblər [20, 113; 24, 18]. Tarixi mənbələrdə Uti əyalətinin daha çox iki əsas vilayətindən bəhs olunur. Bunlar «Sakasena» (yunan mənbələrində) - «Şakaşena» (erməni mənbələrində) və «Girdiman» (irandilli mənbələrində) - «Qardman», «Qırtman», «Qaramanadzor» (erməni mənbələrində) -«Qardabani» (gürcü mənbələrində) kimi adı çəkilən vilayətlərdən ibarətdir.

GİRDİMAN

Girdiman Qafqaz Albaniyası ərazisinin tarixən formalaşan, antik və erkən orta əsrlərdə ölkənin hərbi-iqtisadi və dini-siyasi həyatında çox mühüm rol oynamış olan inzibati-siyasi vahidlərindən biri olub [52, 282-289; 53, 80-88]. Elə buna görə də Albaniya tarixi ilə bağlı yazılı mənbələrdə Girdiman vilayəti, Girdiman knyazlığı, Girdiman qalası, Girdiman məbədi və nəhayət, Girdiman şəhəri barədə məlumatlara kifayət qədər tez-tez rast gəlinir [53, 80-88; 120, 17, 33, 101, 126, 128, 134-135; 43; 157; 631, 38, 162].

Azərbaycan tarixşünaslığında erkən orta əsrlərdə Albaniyanın inzibati-siyasi vahidləri barədə olan başlıca elmi nöqteyi-nəzər yuxarıda sadalananlardan ibarətdir. Bu şərhə uzatmadan, onun detallarına varmadan belə, ayrı-ayrı inzibati-siyasi vahidlərin lokalizəsi və onların sərhədləri ilə bağlı elmi baxışlarda həqiqətən

çox ciddi ziddiyyət və uyğunsuzluqlar olduğu göz qabağındadır. Fikrimizcə, Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrünün tarixi coğrafiyasının yazılmasında diqqəti cəlb edən ən ciddi qüsurlar və çatışmazlıq ilkin mənbə məlumatlarının müasir təbii-coğrafi reallıqlarla, tarixi-arxeoloji abidələrlə, qədim mənşəli toponimlərlə, müxtəlif etnik-millət vahidlərinin məskunlaşma arealları və nəhayət, zəngin folklor irsi ilə kifayət qədər əlaqəli şəkildə araşdırılmamasıdır. Bu da ki, əlbəttə, sadalanan istiqamətlərdə elmi araşdırmaların koordinasiya edilməməsi ilə izah olunmalıdır. Fikrimizcə, ayrı-ayrı inzibati-siyasi vahidlərin tarixi coğrafiyasını yazarkən bu amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, əsrlər, minilliklər dəyişsə də, təbii-coğrafi oriyentir və sərhədlər əsasən dəyişilməz qalıb. Yəni, ən azı son iki min il ərzində Azərbaycan ərazisində nə dağların yerinin, nə də çayların istiqamətinin dəyişdiyini, haradaca aranın yaylağa, yaylağın isə arana çevrildiyini iddia etmək tapılmaz. Əksinə, hamı təsdiq edər ki, elə o vaxtdan Xəzər dənizi də, Qafqaz sıra dağları da, Kür və Araz çayları da, lap elə Baş Qafqazın Cənub yamacından Kürə doğru istiqamətlənən geniş çay şəbəkəsi də öz əvvəlki yerini əsaslı şəkildə dəyişməyib. Azərbaycanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında aparıcı rola malik olan Dərbənd, Qəbələ, Gəncə, Bərdə, Beyləqan, Naxçıvan, Şamaxı, Şabran, Bakı kimi şəhərlər də elə əvvəldən harada olubsa, indi də həmin yerdədir. Bütün bunlar təbii-tarixi reallıqlardır. Və əgər qədim Yunan-Roma müəlliflərindən, erməni tarixçilərindən, ərəb coğrafiyaşünaslarından, Avropa səyyahlarından hansısa ömründə bircə dəfə Azərbaycanda olmadan kimlərdənsə eşitdiyi məlumatları təhrif olunmuş şəkildə qələmə alıbsa, bu o demək deyildir ki, Azərbaycanda əyalət və ya vilayətlərin sərhədləri, yaxud da ayrı-ayrı şəhərlər və ya qalalar arasındakı məsafə dəyişib və s. Təəssüflər olsun ki, tarixşünaslığımızda bu nüanslar heç də həmişə nəzərə alınmayıb. Nəticədə Azərbaycanın bir sıra qədim və orta əsr şəhərlərinin, qalalarının, hətta, böyük bir ərazini əhatə edən inzibati-siyasi vahidlərin lokalizəsinə çox ciddi səhvlərə və uyğunsuzluqlara yol verilib.

Girdiman problemi hələlik milli tarixşünaslığımızda yetərincə öyrənilməmiş sahə olaraq qalmaqdadır. Ayrı-ayrı tədqiqatçıların bu problemə bağlı müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş mülahizə və fikirləri isə öləri və ziddiyyətlidir. Bu da ondan irəli gəlir ki, Girdiman problemi barəsində yazanların əksəriyyəti orta əsr mənbələrinə, xüsusən də erməni-gürcü tarixçilərinin əsərlərinə istinad etməklə kifayətlənmişlər. Halbuki, ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, toponimikası, əhalinin etnik tərkibi, dili, mədəniyyəti və xüsusilə də maddi-mədəniyyət abidələri ilə bağlı əsrlər boyu dəyişilməmiş qalan təbii-tarixi reallıqlar yetərincə nəzərə alınmadan Girdiman vilayətinin tarixi-coğrafiyası barədə fikir söyləmək əlbəttə, düzgün olmazdı. Elə akademik Z.M. Bünyadov da Girdiman vilayətinin lokalizəsinə dair məqaləsində bu amili xüsusi olaraq qeyd edib [349, 87]. Amma təəssüflər olsun ki, əvvəllər olduğu kimi, son onilliklərdə də Girdiman probleminin öyrənilməsinə bu amillər, o cümlədən Azərbaycan ərazisində aparılmış olan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmamışdır. Beləliklə, Girdiman problemi 60-70 il

əvvəl olduğu kimi, bu gün də milli tarixşünaslığımızda çox ciddi polemika mövzusu olaraq qalmaqdadır [54, 154-163]. Narahatçılıq doğuran odur ki, bu polemika lap əvvəldən bilavasitə erməni və gürcü alimlərinin səyləri nəticəsində tarixi reallıqlardan uzaq olan qeyri-elmi məcraya yönəldilmişdir. Söhbət Girdiman ərazilərinin lokalizəsi ilə bağlı müasir tarixşünaslıqda mövcud olan fikir ayrılıqlarından gedir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I versiya. Tədqiqatçılardan bir qismi Girdiman ərazilərinin indiki Tovuz və Qazax rayonlarının sərhədləri daxilində olduğunu bildirirlər. Özü də bu fikir ilk dəfə üzdənirəq qafqazşünas alim S.T. Yeremyan tərəfindən irəli sürülüb. Ötən əsrin 30-cu illərinin sonlarından başlayaraq çap etdirmiş olduğu bir sıra məqalə və əsərlərində o, əvvəlcə Girdiman qalasının, onun əsasında isə Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərbində - İberiya və Ermənistanla sərhəddə olduğunu əsaslandırmağa çalışıb [421, 79; 423, 27-30].

II versiya. Bu versiyanın tərəfdarları Girdiman vilayətinin indiki Şəmkir, Gədəbəy və Daşkəsən rayonları ərazisində, daha doğrusu, Şəmkirçayın şərq qolu olan Girdiman çayı hövzəsində olduğunu ehtimal edirlər. Xatırladaq ki, bu fikir milli tarixşünaslığımızda ilk dəfə 1958-ci ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan tarixi»ndə öz əksini tapmışdır. Orada deyilir: «VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Mehranilər sülaləsinin idarə etdiyi Girdiman hökmdarlığının yüksəlişi nəzərə çarpırdı. Onun torpaqları ilk vaxtlar Şamxorçayın (Şəmkirçay -*Q.C.*) şərq qolu olan Girdiman çayı sahilini əhatə edirdi» [20, 113]. 60-cı illərin ortalarından etibarən bu fikir Girdiman ərazilərinin lokalizəsinə dair əsas ehtimal kimi əvvəlcə Z.M.Bünyadovun [349, 88], onun ardınca isə digər albanşünasların əsərlərində [165, 55-56] və nəhayət, Albaniya tarixinə dair ümumiləşdirici əsərlərdə özünə yer alıb [22, 196; 613, 106].

III versiya. Albaniyanın siyasi tarixinin və tarixi coğrafiyasının tədqiqi ilə məşğul olan F.C. Məmmədova Girdiman vilayəti ərazilərini lokalizə edərək belə yazır: «Girdiman Kürün sağ sahilində yerləşən siyasi-inzibati vahid kimi Uti əyalətinə daxil idi. Mənbələrdə bu vilayət Qardman (qədim erməni dilində), Girdiman (qədim İran dilində) və Qardabani (qədim gürcü dilində) adı ilə tanınırdı. Bu vilayətin lokallaşdırılması ilə bağlı üç nəzəriyyə (əgər bunlara nəzəriyyə demək mümkünsə - *Q.C.*) mövcuddur. Bir çoxu onun Ağsu və Girdiman çayları rayonunda (İ.Əliyev, F.L.Osmanov), digərləri müasir Qazax rayonu ərazisində (S.T.Yeremyan), üçüncü qrup isə Şəmkirçay hövzəsi ətrafında və Gədəbəy rayonunda (Z.M.Bünyadov) yerləşdiyini iddia edirlər. Mənə belə gəlir ki, Girdiman vilayəti Albaniyanın şimal-qərbində, Kürün sağ sahilində, erməni və gürcü torpaqları ilə sərhəddə yerləşmişdi» [157, 92]. O, daha sonra yazır: «Girdiman Albaniya dövlətinin qərbində xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi» [157, 93]. F.C.Məmmədovanın fikrincə, «Mehranilər torpaqlarının hüduqlarını möhkəmlətdikcə Kürün sol sahilinə doğru (müasir İsmayilli rayonunun ərazisi),

Göyçay çayı - Girdiman hövzəsinə doğru irəliləyirdilər. Girdiman Albaniya dövlətinin qərbində xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edirdi» [157, 92-93].

F.C.Məmmədovanın Girdimanın lokalizəsi ilə bağlı fikirlərindəki bəzi məqamların, sözsüz ki, düzəlişə ehtiyacı var. Məsələn, onun şərhindən anlamaq olmur ki, ümumiyyətlə, Girdiman vilayəti haradadır. Yəni, o, Girdimanı eyni zamanda həm Albaniyanın qərbində, həm də şimal-qərbində lokalizə edir. F.Məmmədova dolayısı yolla Girdiman vilayətinin, həmçinin, Şirvan ərazisində olması fikri ilə də razılaşır. Guya ki, Mehranilər Albaniyada siyasi hakimiyyətə nəzarət etdikləri dövrdə Girdiman əraziləri şərqə doğru Ağsuçay-Girdimançay hövzəsinədək genişləniib. Halbuki, İ.Əliyev və F.Osmanovun fikrincə, Mehranilər Albaniyanın qərbinə nisbətən Şirvan ərazisində daha erkən məskunlaşmışlar [268, 201].

Bəzi digər müəlliflər kimi, F.C.Məmmədova da hesab edir ki, V əsrdən başlayaraq Girdiman əhalisi içərisində İran elementləri güclənib. Bu isə əslində, birbaşa olmasa da, dolayısı yolla Girdimanın məhz Şirvan ərazisində olduğunu təsdiqləməkdir. Çünki Sasanı imperiyasının həyata keçirdiyi köçürmə siyasəti hər şeydən öncə, məhz köçürülənlərin şimaldan olan basqınlarının qarşısını almaq məqsədi güdüdü. Hansı ki, bu hücum və basqınlar bilavasitə Girdiman əraziləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Girdimanın Albaniyanın qərbində, yaxud da şimal-qərbində olduğu təqdirdə isə bütün bunlar barəsində danışmağa belə dəymir.

IV versiya. Bəzi tədqiqatçıların, o cümlədən M.X.Şərifli [223, 91-93] və Q.Ə.Qeybullayevin [379, 186] yazdığına görə, ilk orta əsrlər dövründə Albaniya ərazisində, eyni zamanda iki Girdiman vilayəti olub. Onlardan birinin Şirvan ərazisində, digərinin isə Albaniyanın qərbində, daha doğrusu indiki Şəmkir və Gədəbəy rayonları ərazisində olduğu ehtimal edilir.

Yeri gəlmişkən, Girdiman tarixinin araşdırılması və ərazilərinin lokalizəsi baxımından M.X.Şəriflinin tədqiqatlarının əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik. Məsələn, onun Girdimanın lokalizəsi ilə bağlı prinsipial əhəmiyyətli belə bir qeydi var. Orada deyilir: «Azərbaycan tarixi»nin əlyazmasında (Söhbət yəqin ki, 1958-ci ildə nəşr olunmuş üç cildlik «Azərbaycan tarixi»nin I cildindən gedir - Q.C.) Mehranilərin ilk dəfə Albaniyanın şərq torpaqlarına gəldikləri yazıldığı halda, sonradan səhv olaraq Mehranilərin ilk dəfə Şamaxor çayının şərq qolu sahillərinə gəldikləri və burada Qardman qalasını tikdirdikləri qeyd edilmişdir» [223, 92]. Bu qeyddən aydın olduğu kimi, hələ ötən əsrin 40-50-ci illərində Azərbaycan tarixçiləri içərisində Girdiman ərazilərinin məhz Şirvanda olduğu barədə düşüncələr və yazanlar olub. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu fikir hələ 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix və Fəlsəfə İnstitutu tərəfindən nəşr edilmiş «Azərbaycan tarixinin maketi»ndə də öz əksini tapıb. Xatırladaq ki, həmin əsərdə feodal dövləti kimi təqdim olunan Girdiman knyazlığının Girdiman çayı sahilləri boyunca olan əraziləri əhatə etdiyi bildirilir [511, 49]. Lakin ermənilərin və ermənipərəst dairələrin təmsalında həmin fikrin

əleyhdarları daha fəal olduğundan uzun müddət tarixşünaslığımızda Girdiman ərazilərinin guya Azərbaycanın qərbində, yəni, indiki Şəmkir, Tovuz və ya Qazax rayonları ərazisində olmasına dair ehtimal hökmü olub. Görünür, bu məsələdə Moskvanın həlledici təsiri olub. Ola bilsin ki, 1958-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan tarixi»nin ilkin variantı Moskva ilə razılaşıdırılarkən məhz S.T.Yeremyanın təkidi ilə orada müvafiq düzəliş edilib. Yəni, erməni alimi Girdiman vilayətinin lokalizəsi ilə bağlı Azərbaycan tarixçilərinin fikrinin üstündən xətt çəkərək özünün əvvəllər dərc etmiş olduğu ehtimalını oraya əlavə edib [423, 27-30]. Beləliklə də, o vaxtdan etibarən «Azərbaycan tarixi» kitablarının müxtəlif müəlliflər heyəti tərəfindən hazırlanaraq çap edilən bütün nəşrlərində bu ehtimal əsas götürülüb.

Q.Ə.Qeybullayevin yazdığına görə, Gəncə-Qazax zonasını, VII əsrdən etibarən isə Qazax-Ağstafa zonasını əhatə edən Sakasena da Girdiman vilayəti və knyazlığının tərkibinə daxil idi, hansı ki, o yerlərdə albanlardan savayı, həmçinin, udinlər və saklar da yaşayırdı [379, 88-90].

Bəli, müəyyən tarixi dövrlərdə həqiqətən də Sakasena ərazilərinin bir qismi, həm də, ola bilsin ki, böyük bir qismi Girdiman feodallarının təsiri altında olub. Amma bu nə Girdiman, nə də Sakasenanın Albaniyanın ucqar qərbində lokalizəsinə əsas vermir. Yeri gəlmişkən elə sakların və udinlərin Albaniyanın qərb ərazilərində məskunlaşdığını təsdiqləyən dəlillərin də yetərincə olduğunu demək çətinidir. Əksinə, bizə belə gəlir ki, udinlərin məhz indi yaşadıkları Qəbələ və Oğuz rayonlarının ərazisi ilə bağlılığı üzərində düşünmək üçün daha ciddi əsaslar mövcuddur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Mehranilərin nüfuzunun artdığı vaxtlarda ən azı Daşəgöl çayınadək olan həmin ərazilər də Girdiman vilayətinin tərkibində olubdur. Yalnız bu halda Q.Ə.Qeybullayevin udinlərin Girdiman ərazilərində də yaşadığına dair fikri ilə razılaşmaq olar.

Yeri gəlmişkən onu da bildirək ki, Q.Ə.Qeybullayevin Girdiman tarixi ilə bağlı baxışlarında ziddiyyətli məqamlar çoxdur və onların xeyli qismi ilə əsla razılaşmaq olmaz. Məsələn, o yazır: «Erkən orta əsrlərdə Girdiman knyazlığı mövcud olub, hansı ki, hökmdar Cavanşirin hakimiyyəti dövründə o, bütün Albaniyanı əhatə edib. Girdiman qalası da orada yerləşib... Bu qala Şamaxorçayın qolu olan Girdiman çayının sol sahilində yerləşir, hansı ki, XIX əsrin sonlarınaq Qırtman adı ilə xarabalıqları mövcud olub» [379, 187]. Q.Ə.Qeybullayevin yazdığından belə çıxır ki, Girdiman knyazlığı bütün Albaniyanı əhatə edib. Əslində isə Albaniyanı əhatə edən Girdiman knyazlığı deyil, Cavanşirin hakimiyyəti idi.

Q.Ə.Qeybullayev Girdiman dövləti, knyazlığı və vilayəti anlayışlarını heç də həmişə yerli-yerində işlətməyib. Ən başlıcası isə onun qeydlərində Girdimanın sadəcə olaraq Albaniya dövlətinin inzibati-siyasi vahidlərindən biri olduğu nəzərə alınmayıb. Təəssüflər olsun ki, bu məfhumların yerli-yerində işlədilmədiyinə digər albanşünas alimlərin əsərlərində də rast gəlirik.

Q.Ə.Qeybullayevin yazdıqları əsasında Girdiman qalasının harada olduğunu müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Yəni, müəllifin «orada» deyərək, məhz haranı nəzərdə tutduğu bəlli deyil. Onun İbn Xordadbehə istinadən Girdiman qalasını ermənilərə aid etməsi fikri ilə də razılaşmaq olmaz [379, 187]. Əvvəla ona görə ki, «Qırtman» qalasının məhz Girdiman qalası olduğu hələ ki, heç kəs tərəfindən sübuta yetirilməyib. İkincisi, İbn Xordadbehin qeydlərində çox şey qarışdırıldığından, dolaşdırıldığından, təhrif olunmuş vəziyyətdə təqdim olunduğundan onun hər hansı bir qalanın yeri və kimlərə mənsubluğu barədə yazdıqlarını da ciddi arqument kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. Nəhayət, Q.Ə.Qeybullayevdən gətirdiyimiz iqtibasın sonuncu cümləsində ifadə olunmuş fikrin birinci hissəsi Z.M.Bünyadova, ikinci hissəsi isə M.Barxudaryana məxsusdur. Bu fikirlər Q.Ə.Qeybullayevin mətnində, sadəcə olaraq, bir qədər təhrif olunmuş vəziyyətdə təqdim olunub və görünür elə bu səbəbdən də həmin müəlliflərə istinad edilməyib. Xatırladaq ki, M.Barxudaryan tərəfindən xarabalıqları XIX əsrin sonlarına qədər qaldığı bildirilən Girdiman qalası həqiqətən də Girdiman çayının sol sahilində olmaqla Ağsu rayonu ərazisindədir.

Q.Ə.Qeybullayevin Girdiman vilayətinin şərq sərhədlərinin Kürəkçayadək uzandığını yazarkən hansı məntiqə və hansı mənbəyə əsaslandığı da bəlli deyil. Çünki Girdimanı Albaniyanın qərb ərazilərində lokalizə edən müəlliflər belə onun şərq sərhədlərinin Kürəkçayadək davam etdiyini söyləməyiblər.

Q.Ə.Qeybullayevin mətnində Girdiman ərazilərinin lokalizəsi ilə bağlı prinsipial əhəmiyyəti olan daha bir məqama da diqqət cəlb etmək istərdik. O, alban tarixçisi M.Kalankatukluya istinadən yazır: «VI əsrin sonlarında Sasani çarı Xosrov Ənuşirəvanın qohumu Mehran Albaniyanın qərbinə, Girdiman vilayətinə köçdü» [379, 188]. Məlumat üçün bildirək ki, M.Kalankatuklunun mətnində Mehranın 30 minlik ailə ilə «Albaniyanın qərbinə» deyil, sadəcə olaraq, Albaniyaya gəldiyi bildirilir. Görünür, Q.Ə.Qeybullayev bilərəkdən və məqsədli şəkildə «Albaniya tarixi»nin mətninə belə bir «əlavə» edib. Bununla da o, Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərbində, daha doğrusu, Ermənistana bitişik ərazidə olduğunu əsaslandırmaq niyyəti güdüb. Lakin o unudub ki, Mehran İrandan qaçarkən xəzərlərlə birləşmək niyyətində idi. Bunun üçün isə o, Albaniyanın qərbinə deyil, şimal istiqamətində hərəkət etməli idi. Çünki xəzərlər Albaniya ərazilərinə məhz şimal istiqamətindən daxil olurdular [54, 153].

V versiya. Girdiman vilayətinin dağlıq Şirvan ərazisində olduğu bildirilən bu versiya ilkin olaraq keçən əsrin 20-ci illərində professor B.Miller tərəfindən tarixşünaslığa gətirilib. O, alban tarixçisi M.Kalankatukluya istinad edərək Girdimanın Albaniyanın tərkibində knyazlıq olduğunu, ərazilərinin isə əsasən Girdimançay hövzəsini əhatə etdiyini bildirib. Professor B.Millerin fikrincə, Girdimançay hövzəsində olan onlarla kənd, o cümlədən Lahıc və Qafqazın Cənub yamacının ətəklərində olan digər yaşayış məntəqələri də Girdiman ərazilərinə daxil idi [520, 14]. 40-cı illərdə M.Y.Vəkilov [235], 50-ci illərdə isə M.X.Şərifli [223]

və Ö.Ş.İsmizadə [438, 79; 61, 196-198] bu barədə öz mülahizələrini nəşr etdirib. 70-ci illərdə İ.H.Əliyev və F.L.Osmanov da bu məsələyə münasibət bildirməklə Girdimanın məhz Şirvan ərazisində, daha konkret desək İsmayılı, Ağsu və Kürdəmir rayonları ərazisindən axaraq Kür çayına qovuşan Girdiman çayı hövzəsində olduğuna dair bir sıra çox ciddi arqumentlərlə çıxış ediblər [268, 201]. 90-cı illərdə Q.Ə.Qeybullayev də bu versiyayı yenidən gündəmə gətirib [379, 186]. Bütün bunlara baxmayaraq, həmin müəlliflər də nəticə etibarlı ilə Girdiman vilayətinin Şirvan ərazisində deyil, məhz Albaniyanın qərbində, daha doğrusu Şəmkir, Daşkəsən, Tovuz və ya Qazax rayonları ərazisində olması ehtimalı üzərində dayanmışlar. Beləliklə, Girdiman qalasının və təbiidir ki, həm də Girdiman vilayətinin Şirvan ərazisində olmasına dair mülahizələr bu gündək ehtimal olaraq qalıb.

Göründüyü kimi, Girdiman ərazilərinin lokalizəsi ilə bağlı Azərbaycan tarixşünaslığında hələ ki, qəti və konkret bir elmi fikir yoxdur. Belə bir konkret elmi fikrin olması üçün əlbəttə ki, hər şeydən öncə mövcud versiyaların lehinə və əleyhinə olan arqumentlər kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməlidir.

Yuxarıda artıq bildirildiyi kimi, Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərb ərazilərində, yəni İberiya və Ermənistanla sərhəddə lokalizə edilməsi istiqamətində ilk cəhd erməni və gürcü müəllifləri tərəfindən edilib. Və bu gün artıq tam əminliklə demək olar ki, bu, bilərəkdən və məqsədli şəkildə edilib. Bununla da onlar gələcəkdə Girdiman ərazilərinə ortaq çıxmaq üçün özlərinə bir növ elmi-nəzəri təminat yaratmaq niyyətində olublar. Əslində, qonşulara, xüsusilə də Albaniyaya və albanlara münasibətdə erməni müəllifləri həmişə qərəzli, saxtakar və qeyri-obyektiv olublar. Bu, erməni tarixinin atası hesab edilən Moisey Xorenlidən tutmuş müasir erməni tarixçilərinə qədər olan bütün erməni müəlliflərinə aiddir. Onlardan bəziləri nisbətən loyallıq olmuşa da, əksəriyyəti ifrat dərəcədə qərəzli, saxtakar və hiyləgər olub.

30-cu illərin sonlarından başlayaraq S.T.Yeremyan tərəfindən Albaniya tarixi, o cümlədən Girdiman tarixi ilə bağlı sovet tarixşünaslığına gətirilən bir sıra saxta müddəalar həm qərəzkarlıq, həm də hiyləgərlik nümunəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Bu, o dövrdə baş verirdi ki, onda Azərbaycanda albanşünaslıq məktəbi demək olar ki, hələ formalaşmamışdı. Ermənistan isə Qarabağın və Naxçıvanın ilhaqı ilə bağlı SSRİ rəhbərliyinə və beynəlxalq təşkilatlara bir-birinin ardınca müraciətlər ünvanlayırdı. Hansı ki, o vaxt Moskvada, SSRİ Elmlər Akademiyası sistemində Albaniya tarixinin araşdırılmasına nəzarət də faktiki olaraq ermənilərin əlində idi. Girdiman qalasının orta əsr gürcü mənbələrində adı çəkilən Xuzaşeni-Xunani-Xunakert olması barədə ehtimalın S.T.Yeremyan tərəfindən irəli sürülməsi də məhz həmin tarixi dövrə təsadüf edib. Xatırladaq ki, erməni tarixçisi tərəfindən istinad edilən mənbədə Girdiman qalasının adı, yeri və mənsubiyyəti barəsində bir kəlmə belə yoxdur. Buna baxmayaraq, o, heç bir elmi əsası olmayan bu saxta fərziyyəni sonralar elmi tezis şəklinə salaraq «SSRİ tarixi» və «SSRİ tarixinin

oçerkləri» kimi fundamental nəşrlərə də daxil etdirib. Elmi ictimaiyyətə bəlli olduğu kimi, S.T.Yeremyanın müəllifliyi ilə həmin kitablara daxil edilən bölmələrdə Albaniya tarixi çox ciddi surətdə saxtalaşdırılmış, Girdiman vilayətinin isə Ermənistan çarının təyin etdiyi satrap - nahararlar tərəfindən idarə olunduğu bildirilmişdir. S.T.Yeremyanın ardınca Leninqrad alimi K.V.Trever də Girdiman qalası və Girdiman vilayətinin Qazax rayonu ərazisində lokalizə edilməsi ehtimalına üstünlük vermişdir [628, 234]. Təəccüb doğuran odur ki, bu fikir Azərbaycan albanşünaslarının tədqiqatlarında özünə yer almamış Moskvanın təsiri ilə 1958-ci ildə nəşr olunan «Azərbaycan tarixi»nə də daxil edilib. O vaxtdan etibarən heç bir konkret elmi dəlilə söykənməyən həmin fikir Azərbaycan tarixşünaslığında getdikcə daha artıq möhkəmlənib. Z.M.Bünyadov, M.X.Şərifli, İ.H.Əliyev, Q.Ə.Qeybullayev, F.C.Məmmədova və digər adlı-sanlı albanşünas alimlər də mexaniki olaraq Girdiman qalası və Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərbində, İberiya və Ermənistanla sərhəd ərazilərdə olduğuna dair ehtimalı bu və ya digər formada əsaslandırmağa cəhd etmişlər.

Girdiman vilayətini Albaniyanın İberiya və Ermənistanla həmsərhəd olduğu ərazidə lokalizə edən müəlliflərin demək olar ki, əksəriyyəti ilkin mənbələrə istinad etdiyini bildirir. Gəlin, görək ilkin mənbələr özləri bu barədə nə deyir?

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi Girdiman vilayətinin adı ilk dəfə IV əsrin sonu - V əsrə aid mənbələrdə çəkilir. Koryunun, Favstos Buzandın, daha sonra isə Moisey Xorenli, keşiş Sebeos və Yeqişenin əsərlərində Girdiman haqqında ilkin məlumatlara rast gəlirik [53, 81-82]. VII əsrdə yaşamış Alban tarixçisi Moisey Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərində isə Girdiman tarixindən nisbətən daha ətraflı və müfəssəl bəhs olunmuşdur [52, 282-288]. Lakin həmin mənbələrin heç birində Girdiman vilayətinin konkret olaraq Albaniyanın hansı hissəsində olduğu göstərilməmişdir. Ona görə də yalnız tarixi mənbələrə istinad etməklə Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərbində, yaxud da şimal-qərbində lokalizəsinə dair qəti ilkir söyləmək düzgün olmazdı. Bir daha təkrar edirik ki, tarixi mənbələrdə bunu birmənalı şəkildə təsdiq edə biləcək heç bir konkret məlumat yoxdur. Halbuki, Girdiman vilayətinin Şirvan ərazisində olduğuna dair məlumatlar yetərincədir. Xronoloji cəhətdən daha erkən mənbə kimi V əsr müəllifi Koryunun qeydləri bu cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir. Onun yazdığına görə, maarifçilik fəaliyyətilə məşğul olmaq məqsədilə Albaniyaya gələn Mesrop Maştos bu ölkənin knyazı və yepiskopu ilə görüşür, alban əlifbasının yaradılması ilə bağlı onların təşkilati-hüquqi və siyasi dəstəyini alır. Balasakan vilayətində bu işləri gördükdən sonra o alban çarı, yepiskopları və digər kilsə adamları ilə xudahafizləşərək İberiya ölkəsinə yola düşür. Koryun yazır: «O, Girdiman vadisinə gəlib çatır. Girdiman işxanı Xurs onu qarşılayır, qonaqpərvərlik göstərir... Bolluca meyvə və şirələrdən doyunca qəbul edərək rahatlanan Maştos yenidən İberiyaya yolunu davam etdirir» [473, 108].

Koryunun bu qeydlərindən görüldüyü kimi, Girdiman vilayəti əgər Azərbaycanın qərbində, yəni Şəmkir, Tovuz və ya Qazax rayonları ərazisində olsaydı, onda Maştos indiki Ermənistan ərazisindən Balasakana gələrkən məhz oradan keçməli idi. Halbuki, o, Balasakandan İberiyaya gedərkən Girdimanda olub. Bu isə o deməkdir ki, Girdiman indiki Ermənistan ərazisindən Balasakana gedən yolun üstündə deyil, məhz Balasakandan İberiyaya gedən yolun üstündədir. Buradan o da aydın olur ki, Girdiman və Balasakan həm də qonşu vilayətlər olub. Bu isə əlbəttə, Girdiman Şirvan ərazisində olduğu halda mümkündür idi. Fikrimizcə, bir sıra tarixi mənbələrdə Girdiman, Sakasena, Balasakan və Çola vilayətlərinin adlarının yanaşı çəkilməsi faktı da onların qonşu ərazilərdə yerləşdiyinə və həmsərhəd olduğuna dəlalət edir.

Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərbində, indiki Şəmkir, Tovuz və ya Qazax rayonları ərazisində olduğunu ehtimal edənlərin xeyli qismi ilk mənbə olaraq M.Kalankatuklunun əsərinə istinad edib. Baxmayaraq ki, onun qeydlərində bu barədə konkret olaraq heç bir məlumat yoxdur. Əksinə, alban tarixçisinin qeydlərində Girdiman vilayətinin məhz Şirvan ərazisində olduğuna dəlalət edən kifayət qədər məlumatlar tapmaq mümkündür. Məlum olduğu kimi, M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərində Girdiman vilayəti ilə yanaşı, Girdiman şəhəri, Girdiman knyazlığı, Girdimandakı müqəddəs Allah evi və nəhayət, Girdiman yepiskopluğu barədə məlumatlara da rast gəlirik. Hansı ki, həmin məlumatların xeyli qismi Girdiman ərazilərinin lokalizəsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Sasani hökmdarı II Xosrovun intiqamından qurtulmaq məqsədilə Mehranilər nəslindən olan Mehran 30 minlik ailə ilə qaçaraq Albaniya ərazisindən keçməklə xəzərlərlə birləşmək niyyətinə düşür. Ş.V.Smbatyan hər ailənin 6-7 nəfərdən ibarət olduğunu əsas götürərək Mehranla birlikdə Girdimana bir dəfəyə ən azı 150000 nəfər iranlı köçdüyünü güman edir [528, 203]. Sasani hökmdarı Mehranın bu cəhdinin qarşısını almaq məqsədilə ona aşağıdakı məzmununda məktub göndərir: «Qardaşım, əgər mənimlə bir yerdə yaşamağı xoşlamırsansa, bu məktub sənə çatanda nə qədər yol getmişsə, Albaniyada yaşamaq üçün özünə bir o qədər torpaq götür» [120, 101]. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, bu məktub Mehrana «dərə-təpəli Girdiman vilayətində çatmışdır» və o da «bu yerlərin mülayim təbiətinə nəzər salaraq böyük məmnuniyyətlə orada şəhər salıb onu Mehrəvan adlandırdı» [120, 101]. Fikrimizcə, alban tarixçisinin bu qeydləri Girdimanın məhz Şirvan ərazisində lokalizəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təkcə ona görə ki, Mehran xəzərlərlə birləşmək məqsədilə şimala doğru irəliləyərkən istər-istəməz məhz Şirvan ərazisindən keçməli idi. Çünki, bu, İrandan Dərbəndə ən yaxın yol idi. Görünür, Mehran və onun tərəfdarları xəzərlərin imperiya ərazilərinə basqın və yürüşlərinin, əsasən məhz bu marşrut üzrə həyata keçirildiyindən də xəbərsiz deyildilər. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, M.Kalankatuklunun

Girdiman ərazilərinin təsviri ilə bağlı qeydləri də daha çox, məhz aran Şirvana uyğun gəlir [120, 101].

Yeri gəlmişkən M.Kalankatuklunun daha bir məlumatına münasibət bildirmək istərdik. O, yazır: «Xəzərlər qarət və talan məqsədilə Albaniyaya basqın etdilər (bunun təqribən 661-662-ci illərdə olduğu güman edilir - Q.C.)... Cavanşir ordusunu götürüb Böyük Kür çayının o biri sahilinə keçdi və xəzərlərə hücum etdi... Qızğın döyüş vaxtı... atı büdrəyib onu yerə atdı. Lakin Cavanşir ölmədi, Allahın köməyi ilə o, ayağa qalxdı və duran kimi düşmənlərə hücum edib o günü böyük qələbə qazandı» [120, 129-130]. Başqa bir misal: «O... Firuz - Qubad (Bərdə - Q.C.) şəhərindən şimalda bir günlük yolda yerləşən vəngə gəldi... [120, 130]. Sonra onu müşayiət edənlərlə birlikdə buradan yola çıxıb Girdiman vilayətinə gəldi». Xatırladaq ki, albanşünas alim F.C.Məmmədova M.Kalankatuklunun məhz bu qeydlərinə istinad edərək Girdiman vilayətinin Kür çayının sağ sahilində olduğunu bildirib. Əslində isə, söhbət Cavanşirin çayın «o biri sahilinə» (yəni, sol sahilə - Q.C.) keçərək onlarla (yəni, xəzərlərlə - Q.C) döyüşə girməsindən, sonra da katalikos, yepiskoplar və əyanlarla birlikdə Girdiman vilayətinə yola düşməsindən gedir. Bu halda Girdiman vilayətinin hansı məntiqlə Kürün sağ sahilində olduğunu düşünmək olar?!

Başqa bir misal. M.Kalankatuklunun yazdığına görə Albaniya ordusu ilə döyüşdə ağır məğlubiyyətə düşərək olan İran ordusu yenidən qüvvə toplayaraq Bərdəyə daxil olur. Cavanşirin anası və qardaşları əsir götürülür. Bu xəbərdən bərk məyus olan alban hökmdarı «tezliklə Kambeçan vilayətində və Kürün o biri sahilində yerləşən ata-baba mülkünə (yəni, Girdiman vilayətinə - Q.C) gəldi». Təbii ki, bu mətnə də Girdimanın Kürün sol sahilində olduğu aydın hiss olunur.

Alban tarixçisinin əsərində Girdiman ərazilərinin Kürün sol sahilində, məhz Şirvanda olması barədə düşünməyə əsas verən digər məqamlar da var. Məsələn, orada tez-tez Girdiman qalasının adı çəkilir. «Üç il ərzində Cəsur Vardan tərəfindən tikildi» [120, 201], daha sonra isə Cavanşir tərəfindən orada «Allah naminə gözəl kilsə tikilməsi» [120, 128] barədə məlumat verilir. Sözsüz ki, bu qalanın yerinin dəqiqləşdirilməsinin Girdiman ərazilərinin lokalizəsi baxımından prinsiplial əhəmiyyəti var. Xatırladaq ki, orta əsr müəlliflərindən əl-Bəlazuri, ət-Təbəri, İbn Fəqih, Xaqani və Fələki Şirvaninin əsərlərində, habelə «Hüdüd əl-aləm»də də Girdiman qalası barədə məlumatlara rast gəlmək mümkündür [223, 91]. Həm də Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani və «Hüdüd əl-aləm»ə görə bu qala Şirvan ərazisindədir [223, 91]. Məsələn, Fələki Şirvaninin yazdığına görə Şirvanşah III Mənuçöhr tərəfindən iki yeni şəhər - Girdiman və Sədun tikilmişdir: «Qoy, mən kafir olum, əgər dünya padşahlarından biri haçansa Girdiman və Səduna bənzər şəhər tikmiş» [42, 15-21]. Yada salaq ki, M.Barxudaryanın 1890-cı ilə aid qeydində də Girdiman qalasının Ağsu şəhərinin xarabalıqlarından qərbdə, Girdiman çayının sol sahilində olduğu barədə məlumat verilir [324, 301]. Nəhayət,

Cavanşirin Allah evində etdiyi duasındaki bir məqam da Girdiman vilayətinin lokalizəsi baxımından fikir söyləmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Duada deyilir: «İlahi! Bu kilsəni Şərq dənizinin sahilində yaşayanlar üçün dualar və xahişlər evinə çevir ki, sənə bu yerdə ibadət edənləri yüksək səmələrdə eşidib onların dualarını qəbul edəsən» [120, 130]. Sözsüz ki, burada söhbət Cavanşirin Girdiman qalasında tikdirdiyi kilsə - Allah evindən gedir. Və əgər böyük hökmdar özü həmin Allah evinin Şərq dənizinin (Xəzər dənizi - Q.C) yaxınlığında olduğunu bildirirsə, onda Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərb ərazilərində olduğu barədə danışmağa dəyərmə?

Göründüyü kimi, orta əsr mənbələrində Girdiman vilayətinin Şirvan ərazisində lokalizəsi ilə bağlı yetərincə məlumatlar mövcuddur. Bununla belə, həmin mülahizəni əsaslandırmaq üçün digər ciddi arqumentlər də var. Məsələn, Girdiman əraziləri barədə mülahizə söyləyən Z.M. Bünyadov onun Girdiman çayı hövzəsində olduğunu yazır [349, 90]. Qəribədir ki, bəziləri, hətta, Girdimanın Şəmkirçayın sağ qolu olduğunu bildirir. Halbuki, Şəmkirçayın Girdiman adlı qolu yoxdur və əslində Azərbaycan ərazisində Girdiman adı ilə bəlli olan yeganə çay məhz Şirvan ərazisindədir. Başlanğıcını Böyük Qafqazın Babadağ silsiləsindən götürən bu çay İsmayılı, Ağsu və Kürdəmir rayonları ərazisindən axaraq Kür çayına qovuşur [6, 494; 28, 319]. Bu çay hövzəsində bilavasitə Girdiman hökmdarları olan Mehranilərə aid çoxsaylı abidə və toponimlər mövcuddur. Məsələn, Ağsu şəhərinin şimal-şərqində qədim tarixə malik Cavanşir kəndi olub. Keçən əsrin 70-ci illərində həmin kəndin yerində Cavanşir su anbarı tikilib. Oradakı bir sıra digər abidələrin də Girdiman tarixi ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəli olduğu danılmazdır [93; 94; 105]. Oğuz rayonu ərazisindəki Vardanlı kəndi isə çox ehtimal ki, Mehranilər sülaləsinin tanınmış nümayəndəsi olan Cəsur Vardanın adını daşıyır [54, 158]. V.F.Minorski ərəb mənbələrinə istinadən Sasani hökmdarlığı dövründə Albaniya ərazisindəki vassal şahlıqlar sırasında Vardanşahın da adını çəkir. Ehtimal edildiyinə görə həmin şahlıqlar və onların sərəncamında olan hərbi qarnizonlar Qafqazın dağ keçidlərində növbə çəkməklə imperiyanı köçərilərin basqın və hücumlarından qorumaq idi [523, 30-31, 114-117]. Layzanşah Xalid bin Yəzidin oğlu Məhəmmədin hakimiyyəti dövründə (948-956) Vardanşah Layzan, Şirvan və Xurşanşahla birləşdirilib [523, 84-85]. İsmayılı rayonunun Talıstan kəndi yaxınlığındakı VII əsrə aid möhtəşəm qala da məhz Girdiman hökmdarı Cavanşirin adını daşıyır [50, 76-112]. Lap bu yaxınlarda Ağsu rayonunun Bəyimli kəndi ərazisində, Girdiman çayının sol sahilində VI-IX əsrlərə aid 9 hektara qədər ərazisi olan qədim şəhər yeri tapılıb [51, 333]. Çox ehtimal ki, bu, M. Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərində adı çəkilən, yəni, Mehranilərin Albaniyaya gəlişi zamanı əsas qoyulmuş olan Mehrəvan şəhərinin qalıqlarıdır [120, 101].

Girdiman vilayətinin ilk orta əsr abidələri barəsində söhbəti davam etdirərkən İsmayılı rayonu ərazisindəki VII-VIII əsrlərə aid olduğu güman edilən

Niyal qalasının [50, 151], IV-V əsrlərə aid Qalagah şəhər yerinin [190, 34-37; 558, 61-70] və nəhayət, əsrlər boyu Şirvanın çox mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi şöhrət qazanmış olan Lahıcın [50, 146-163] adını da qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan dünyanın bir çox ölkələrindən həm də əhalisinin etnik tərkibinin rəngarəngliyi ilə fərqlənən bir ölkədir. Burada azərbaycanlılarla yanaşı, bir çox xalqların və etnik qrupların nümayəndələri də kompakt və ya qeyri-kompakt şəkildə yaşamaqdadır. Əlbəttə, ölkə əhalisinin etnik tərkibinin rəngarəngliyi birdən-birə yaranmamışdır. Bunu şərtləndirən bir sıra çox ciddi təbii-tarixi faktorlar olub. Birinci və həm də ən mühüm faktor sözsüz ki, Azərbaycanın geosiyasi şəraiti ilə bağlı olub. Elə qitələrin, ölkələrin, tranzit yolların qovşağında yerləşməsi də bir çox digər ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanın tarixən daha erkən və nisbətən daha fəal miqrasiya obyektı olması üçün əlverişli şəraitə malik olduğundan xəbər verirdi.

Əhalisinin etnik tərkibinin rəngarəngliyi Azərbaycanın zaman-zaman ayrı-ayrı imperiyaların tərkibində, yaxud da təsir dairəsində olması ilə də izah oluna bilər. Yəni, Rusiyanın tərkibində olanda rusların və ya onlara yaxın olan xristian elementlərinin, Sasani imperiyasının tərkibində olanda İran elementlərinin, ərəb Xilafətinin təsir dairəsində olanda isə ərəbdilli əhalinin bu yerlərə köçürülməsi siyasəti yeridilib. Əlbəttə, bütün bunlar bizim araşdırmaların çərçivəsinə yerləşməyən olduqca geniş tədqiqat mövzudur. Odur ki, biz Girdimanın ilk orta əsrlər tarixi ilə bilavasitə əlaqəli olduğunu nəzərə alaraq yalnız irandilli əhalinin Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi tarixi və məskunlaşma arealı barədə söhbət açmaqla kifayətlənəcəyik. Fikrimizcə, bu məsələyə aydınlıq gətirilməsi Girdiman ərazilərinin lokalizəsi baxımından prinsiplə əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi mənbələrdən bəlli olduğu kimi, erkən orta əsrlər dövründə Albaniyanın əhalisi əsasən albanlar, utilər, kaspilər, girdimanlılar, tsavdeylər, leqlər, gellər, çilblər, qarqarlar və sair xalqlardan və etnik vahidlərdən ibarət olub [24, 25-26; 264; 275]. İrandilli əhalinin isə Xəzərsahili ərazilərdə və ona bitişik bölgələrdə sonradan məskunlaşdığı bildirilir. Akademik İ.H.Əliyevin fikrincə, irandilli əhali şimal-şərqi Azərbaycan ərazilərində ilkin olaraq e.ə. II minilliyin sonlarından etibarən məskunlaşmağa başlayıb [266, 57-65]. F.V.Minorski irandilli əhalinin Albaniya ərazilərinə köçürülməsinin hələ Əhəmənilər dövründən başladığını ehtimal edir və onu imperiyanın şimal sərhədlərinin möhkəmləndirilməsi zərurətindən irəli gəldiyini bildirir [523, 30]. Sara Aşurbəylinin ehtimalına görə isə irandilli əhalinin bu ərazilərdə məskunlaşması e.ə. I minilliyin I yarısına təsadüf edir [14, 117].

İrandilli əhalinin Albaniya ərazilərində məskunlaşması üçün müxtəlif təzyiqliq vasitələrindən savayı, həm də müxtəlif şirnikləndirici üsullardan da geniş istifadə olunub. Məsələn, X əsr müəllifi əl-Müqəddəsi bu barədə belə yazır: «Ənşirəvan bu şəhəri (Dərbənd - Q.C.), onun quru, dəniz və dağlarda uzanan səddini tikdirdiyi zaman müxtəlif xalqları və onların hökmdarlarını buraya köçürtdü. Onlara müxtəlif

dərəcə verdi, hər birini xüsusi rütbə ilə o birindən fərqləndirdi, aralarında müəyyən sərhəd təyin etdi» [236, 52].

Demək olmaz ki, qədim Azərbaycan ərazilərinə köçürülmüş irandilli əhalinin hamısı əbədi olaraq burada məskunlaşıb. Təbiidir ki, ərəb istilasından dövründə irandilli əhalinin, xüsusilə də onlar içərisindəki rütbəli və imtiyazlı təbəqənin müəyyən hissəsi sadəcə olaraq başını götürüb qaçmaq məcburiyyətində olub. Lakin onu da nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, irandilli əhali əsasən dağ keçidlərində yerləşdirildiyindən Xilafət orduları bir sıra hallarda həmin əlçatmaz yerlərə gedib çatmırdı. Fikrimizcə, Şirvanın dağlıq ərazilərində, o cümlədən Lahıc ətrafı ərazilərdə irandilli əhalinin kompakt yaşamaqda davam etməsi xeyli dərəcədə məhz bu amillə əlaqədar olub.

M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Uti, Tsvod və Qarqar knyazlıqları ilə bərabər, Girdiman əhalisi də Arran nəslindəndir [120, 17]. F.C.Məmmədova alban tarixçisinin bu qeydinə istinad edərək bildirir ki, Girdimanın yerli əhalisi başlanğıcdan avtoxton (yəni yerli) olmuş, V əsrdən sonrakı dövrlərdə isə burada İran ünsürləri güclənmişdir [157, 93]. Bəzi tədqiqatçıların, o cümlədən F.C.Məmmədovanın fikrincə, Mehranilər də cəmiyyəti ikinci nəsiləndən sonra öz farslıqlarını itirərək tədricən albanlaşıblar [157, 187]. V.V.Bartolda görə isə Albaniyada Mehranilərin təmsalında «fars mənşəli alban sülaləsi yenidən bərpa olunub» [321, 25]. K.V.Trever isə Mehranilərin iranmənşəli olmasına dair mülahizələrə bir qədər şübhə ilə yanaşaraq bunu «geneoloji əfsanə» kimi dəyərləndirib. Beləliklə də o, Mehranilərin təmsalında Girdiman feodallarının hakimiyyəti ələ keçirməsi ehtimalını istisna etmir [628, 235]. V.F.Minorskiyə görə, Mehranilər ailəsi Raqi və Reydən olmaqla Parfiya mənşəlidir [523, 29]. Bəzi tədqiqatçılar isə Mehranilərin ümumiyyətlə iranmənşəli olmadığını yazırlar. Məsələn, prof. Y.Yusifovun fikrincə, «Girdiman vilayəti VI əsrin 70-ci illərində türkmənşəli sabir tayfaları tərəfindən məskunlaşmışdı... Çox güman ki, Mehranilər sülaləsinin əsasını sabirilər qoymuşlar, lakin sonralar sülalə iranmənşəli nəslə şamil edilmişdir... [22, 106-107]. Əlbəttə, bu mülahizəni də birmənalı olaraq qəbul etmək olmaz. Birincisi, ona görə ki, Girdiman əraziləri onun düşündüyü kimi VI əsrdə deyil, çox-çox əvvəllər məskunlaşıb. İkincisi, Mehranilərin iranmənşəli olması heç də Girdiman əhalisinin bütünlüklə iranmənşəli etnosdan ibarət olması demək deyil. Bu halda söhbət yalnız ondan gedə bilər ki, Mehranilər Sasani idarəçiliyi dövründə siyasi şəraitdən yararlanaraq Girdiman ərazilərində böyük mülklər ələ keçiriblər və bu zəmində də tədricən güclənərək bütövlükdə siyasi hakimiyyətə yiyələniblər.

Mehranilərin mənşəyi barədə danışırkən S.Y.Qasımovanın erkən orta əsrlərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin etnik tərkibinə dair mülahizələrini də (bəhs edilən dövrdə) nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Onun yazdığına görə, Cənubi Azərbaycanın Təbrizətrafi ərazilərində əsasən tat dialektində danışan əhali məskunlaşıb [456, 40]. Tədqiqatçılar, həmçinin, IX-X əsr ərəb mənbələrinə istinadən Cənubi Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin azərilərdən ibarət

olduğunu bildirirlər [456, 42]. Bütün bunlar isə İrandan köçürülən (yaxud da müəyyən səbəblər ucbatından özü köçən) əhalinin etnik mənşə etibarını ilə Albaniya, o cümlədən də Girdiman əhalisi ilə yaxın və ya qohum olduğu barədə düşünməyə əsas verir.

Fikrimizcə, Mehranilərin tədricən albanlaşması barədə olan mülahizələrlə ümumən razılaşmamaq olmaz. Amma belə bir cəhəti də unutmaq olmaz ki, irandilli əhalinin albanlaşması bəzilərinin düşündüyü kimi heç də ildırım sürəti ilə baş verməyib. Bu, tədrici və uzunmüddətli proses olub. Məsələn, akademik Z.M.Bünyadov orta əsr mənbələrinə istinadən yazırdı ki, XIII əsrin əvvəllərində irandilli əhali Şirvan əhalisi içərisində hələ də çoxluq təşkil edirdi [354, 72]. Araşdırıcılar XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycanın etnik xəritəsində irandilli etnosların mühüm yer tutduğunu bildirirlər. Bakı, Quba, Göyçay və Şamaxı qəzalarında onların sayı daha çox idi [45, 67].

Bizcə, akademik Z.M.Bünyadovun Şirvan əhalisinin ümumi tərkibində irandilli əhalinin «çoxluq təşkil etməsi» fikri ilə də qeyd-şərtsiz razılaşmaq olmaz. Bu fikri bütövlükdə Şirvana deyil, istisna olaraq iri şəhərlərdən və tranzit ticarət yollarından uzaqda, dağlıq ərazilərdə qapalı həyat tərzini yaşayan və əsasən natural təsərrüfatla məşğul olan əhaliyə aid etmək daha düzgün olardı. Hansı ki, həmin yaşayış məntəqələrində «tat» adı ilə məlum olan irandilli əhali öz dilini və mədəniyyətini bu günədək yaşatmaqdadır. Lahıç qəsəbəsi və ətraf kəndlər bu cəhətdən bariz nümunədir.

Azərbaycan ərazisində məskunlaşan tatarları dini mənsubiyyət etibarını ilə üç qrupa bölünür: 1) Müsəlman tatarları; 2) Erməni tatarları; 3) Yəhudi tatarları. XIX əsrin 80-ci illərində Azərbaycanda təqribən 79112 nəfər tat yaşadığı bildirilir [45, 68-73].

Tarixi öyrənmək üçün qədim mənbələrin, arxeoloji materialların və ərazinin qədim toponimlərinin hər birinin özünəməxsus yeri, rolu, əhəmiyyəti və əlbəttə imkanları var. Tarixə dair araşdırmalarda onlardan hər biri yerli-yerində nəzərə alınmalıdır. Əfsuslar olsun ki, bəzən belə olmur. Məsələn, Z.M.Bünyadov və F.C.Məmmədova ərazilərin, şəhərlərin və qalaların lokalizəsi zamanı qədim toponimlərin elmi əhəmiyyətini qeyd etsələr də, özləri bu prinsipə heç də tam şəkildə əməl etməmişlər. F.C.Məmmədovanın aşağıdakı qeydi deyilənlərə misal ola bilər. O yazır: «Avtoxton (yerli) əhali ilə bərabər, burada İran etnosuna bağlı olan və Sakasənada məskunlaşan saklar və Girdimanda məskən salan Mehranilər yaşayırdılar ki, bu da toponimikada öz əksini tapmışdır» [157, 91]. Lakin nədənsə nə Z.M.Bünyadov, nə də F.C.Məmmədova tərəfindən Girdiman ərazisindəki toponimlərə aid konkret misallar göstərilməyib. Səbəbi də odur ki, Albaniyanın qərbində Girdimanla və Mehranilərlə bağlı toponimlər yoxdur. Halbuki Şirvan ərazisində bu cür toponimlər istənilən qədərdir. Özü də söhbət hansısa kiçik və ya az əhəmiyyətli bir obyektə deyil, Şirvanın həm dağlıq, həm də aran ərazilərindən keçərək Kür çayına qovuşan, əsrlər boyu bu vilayətin təbii-coğrafi və təsərrüfat

həyatında həlledici rolu olan böyük bir çayın adından gedir. Əslində elə Girdiman vilayəti əraziləri ilə «Girdiman» toponimini bir-birindən ayrılıqda izah etməyin özü də düzgün olmazdı.

«Girdiman» toponiminin etimologiyasından bəhs edərkən əvvəlcə onu xatırladaq ki, tədqiqatçıların bir qismi bu toponimin İran, başqa bir qismi isə erməni mənşəli olduğunu güman edir [157, 92]. Məsələn, Q.Ə.Qeybullayevin ehtimalına görə, «bu qədim İran mənşəli toponim» gəllərin dilindən götürülmədir [378; 379, 172]. Bu cür düşünmək üçün əsas varmı? Bizə belə gəlir ki, ayrı-ayrı müəlliflər bu və ya digər toponimlərin etimologiyasından bəhs edərkən həddən artıq ifrata varırlar [226]. Bununla da onlar əslində bütün dövrlərdə və həm də bütün elm sahələrində inkişaf üçün başlıca prinsip olan «sadədən mürəkkəbə doğru» prinsipinin əleyhinə gedirlər. Sözsüz ki, ən qədim toponimlərin yaranması da bu prinsip çərçivəsində baş verib. Odur ki, bütün hallarda, həm də bütün toponimlər ilk öncə yerli faktorlardan çıxış edərək araşdırılmalıdır. Və yalnız bu istiqamətdə uğur qazanmaq mümkündür. Sözsüz ki, bütün hallarda kənar amillər nəzərdən keçirilə bilər. Yəni, «Girdiman» toponiminin müasir Azərbaycan dilində çox sadə və anlaşılıq izahı olduğu halda, onun erməni, gürcü və İran dillərində yozumunu aramağa ehtiyac varmı?! Əslində isə «Girdiman»ın tərtəmiz türk mənşəli toponim olaraq son dərəcə sadə bir izahı var. Fikrimizcə, bu toponim iki hissədən ibarət olub sifət bildiren «gur», «kor», «kür» sözləri və «duman» isminin birləşməsindən əmələ gələrək «gur duman» «kor duman», «kür duman», yəni, pis, şiddətli duman olan yer mənasını bildirir [16, 160, 176, 205; 55]. Bu cür yozum yerli şəraitə də tam uyğun gəlir. Yəni, Girdiman ərazilərində həqiqətən də ilin əksər vaxtlarında çox şiddətli duman olur. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu toponim əvvəlcə Girdiman çayının, sonra isə həmin çayın yerləşdiyi vilayətin, daha sonra isə bu vilayətdə tikilən qala və şəhərin adını daşıyıb.

Məlum olduğu kimi, qədim yunan, latın, ərəb, fars, türk, erməni və gürcü mənbələrində Kür çayının adı «Kor», «Kur», «Kır», «Kirin», «əl-Kurr», «Mtkuari» və s. kimi xatırlanır [58; 271, 361-363; 643, 89-94]. Və bir çox müəlliflər də «Kür» toponiminin etimoloji cəhətdən izahını məhz həmin dillərdə axtarmağa cəhd ediblər [11, 51-56]. Fikrimizcə, bu halda çox mühüm bir amil nəzərdən qaçırılıb. Nəzərə almayıblar ki, Albaniya ərazisi yuxarıda adları sadalanan və sadalanmayan çoxsaylı digər xalqların məskunlaşdığı məmləkətlərlə müqayisədə qat-qat daha erkən məskunlaşıb. Təbiidir ki, belə bir çayın mövcudluğu bu yerlərin əzəli sakinlərinə başqalarından çox-çox əvvəl bəlli idi. Deməli, yunanlar da, ərəblər də, farslar da, ermənilər də, lap elə qeyriləri də sözsüz ki, Kür çayının adını ərazinin daha qədim sakinlərindən eşidə bilərdilər. Bu mənada akademik A.Axundovun «Kür» toponiminin mənşəyini Azərbaycan torpağının qədim sakinləri olan albanların dilində axtarmaq lazım olduğuna dair mülahizəsi bizcə daha inandırıcıdır [11].

Tədqiqatçıların əksəriyyəti belə hesab edir ki, «su», «çay» mənası verən «Kür» sözü iber-Qafqaz mənşəli olub yerli alban tayfalarının birinin dilindən götürülüb. Maraqlıdır ki, qırız, buduq və hapit dillərində «kur» sözü «su», «çay» mənası bildirir [28, 306]. İsmayılı rayonunun Hacıhətəmli və Mollaisaqlı kəndlərinin sakinləri mal-qaranı və qoyun-quzunu suvarmaq məqsədilə Göyçay çayına aparırlar. Maraqlıdır ki, bu zaman onlar mal-qaranı «kürə» aparırıq - deyirlər. Xatırladaq ki, görkəmli tədqiqatçı Ş.M.Sədiyevin tədqiqatlarında da bu barədə məlumatlar öz əksini tapıb [218]. Etnoqraf M.Nəsirlinin 1947-ci ilə aid qeydlərində Qonaqkənd rayonunun Qırız və Alik kəndlərinin sakinlərinin qırız dilində işlətdikləri «kür» sözünün «çay» mənası ifadə etdiyi bildirilir [271, 363]. «Kür» toponiminə dair xüsusi məqalə yazan M.C.Xəlilovun fikrincə isə bu toponim «sürətlə axan su» mənası bildirir [643, 89-95]. Bununla belə, «Kür» toponiminin başqa yozumu olduğunu da danmaq olmaz. Mümkündür ki, sadəcə olaraq bu çayın tez-tez daşaraq insanlara əziyyət verdiyinə, o tərəf - bu tərəfə keçməkdə çətinlik doğurduğuna, ətraf əraziləri bataqlıqlara çevirdiyinə görə ona «kür», yəni «pis», «bəd», «dəli», «şiltaq» çay adı veriblər [55, 273].

Bu cəhətdən «Kürdüvan» toponimi də maraq doğurur. Xatırladaq ki, orta əsr mənbələrində adı çəkilən bu toponim mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif cür izah olunub. Məsələn, V.F.Minorski onu kürdlərlə əlaqələndirərək belə bir nəticəyə gəlib ki, dağlıq Şirvanın cənub sərhədləri Kür çayınadək uzandığından və Kürd şəddadiləri ilə həmsərhəd olduğundan bu yerlərə «Kürdiyan», yəni, «Kürün yanı» adı verilib [55, 274]. S.Aşurbəyli isə «Kürdüvan», «Kürdmaşı», «Kürdəxanı» və «Kürdəmir» toponimlərini vaxtilə həmin yerlərdə kürdlərin yaşaması ilə əlaqələndirib [14, 25-26]. Fikrimizcə, bunların heç biri inandırıcı yozum deyil. Məlumat üçün bildirək ki, hələ eramızın əvvəllərindən başlayaraq Kürdüvan ərazisində fasiləsiz həyat olub [550, 22-24]. Bizə belə gəlir ki, bu toponimin «Kürdiyan» və ya «Kürdüvan» formaları sonradan törəmədir. İlk forması isə «Kürdüvan» («Kür» + «divan») olmaqla «pis divan», «pis hakimiyyət», «pis məhkəmə» və s. mənanı ifadə edib [55, 274]. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, orta əsrlərdə Kürdüvan ətrafında Şirvan şahlarının yay iqamətgahı olub [50, 181-187]. Ola bilsin ki, həmin ərazi ondan əvvəl də Girdiman hökmdarlarının düşərgəsi olub. Görünür, onların (yəni, həm Şirvanşahların, həm də Girdiman hökmdarlarının) divanxanası da orada yerləşmiş. Tarixdən bəlli olduğu kimi, ərəb Xilafəti dövründə divanxanalar əsasən dövlət gəlirlərinin qeydiyyatına alındığı və siyahıların saxlanıldığı yer olub. Əməvilərin və Abbasilərin hakimiyyəti dövründə divanxanalar vergi və maliyyə məsələləri ilə də məşğul olurdu. Divanxanalar, həmçinin məhkəmə funksiyasını icra edirdi. Bir sözlə, Z.M.Bünyadovun yazdığı kimi, «Xilafətin tərkibində az-çox azad federasiya əmələ gətirən hər bir vilayət, əmirin rəhbərlik etdiyi və vilayətin baş şəhərində yerləşən divan tərəfindən idarə olunurdu. Əmirin rəhbərliyi altında xüsusi tapşırıqları icra edən məmurlar - amil (mülki hakim, vergi toplanışına nəzarət edən) və qazi (məhkəmə idarəsinin rəisi),

yəni, dini məhkəmə hakimi dururdu, qazi vəqf işlərinə nəzarət edir və amilin hərkətlərindən narazı olan şəxslərin şikayətlərini araşdırırdı» [29; 43, 139]. Orta əsr mənbələrindən məlum olduğuna görə, Azərbaycan ərazisində 20-yə yaxın divan olub. Görünür, Girdiman hökmdarlarına məxsus bu divanxanada daha çox yerli əhalini qane etməyən qərarlar çıxarıldığından, onu «Kürdivan», yəni, «pis divan» adlandırıblar.

Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə Baş Qafqazın dağ keçidlərində əvvəlcə albanlar və sasanilər, daha sonra isə ərəblər tərəfindən çoxsaylı müdafiə istehkamları tikilib. Belə keçid-istehkamlardan birisi də Baba dağında olub. Elə bu gün də Quba və İsmayilli rayonlarını birləşdirən bu keçiddə «Həzrət Baba» adı ilə tanınan məşhur ziyarətəh var. Hər il iyul-avqust aylarında Azərbaycanın bütün guşələrindən oraya çoxlu insan ziyarətə gəlir. Orada borana, tufana, qar və saxtaya düşərək ölənlər də olur.

«Həzrət Baba»ya həm İsmayilli, həm də Quba tərəfdən yol var. Bu yolların hər ikisi çətin keçiləndir. Görünür, vaxtı ilə Qafqazın bir çox keçidlərində olduğu kimi, orada da şimaldan olan hücumların qarşısını almaq məqsədilə Sasani qarnizonu keşik çəkirmiş. Həm Babadağ keçidində, həm də yaxınlıqdakı digər keçidlərdə növbə çəkən qarnizonlara ümumi rəhbərlik və nəzarət isə çox güman ki, Dərbənddə yerləşən əsas qarnizon tərəfindən həyata keçirilib. Beləliklə, Dərbəndə gedən yol da, Dərbənd istiqamətindən olan basqın və hücumlar da məhz buradan keçirdi. Görünür, «Babadağ» toponimi də elə bu zəmində yaranıb. Məlum olduğu kimi, bir çox orta əsr mənbələrində, xüsusən də ərəb mənbələrində Dərbəndin adı «Bab», «Bab əl-Hədid», «Bab əl-Əbvab» və sair kimi xatırlanır. Buradan güman etmək olar ki, «Baba dağı» əslində «Bab dağı», yəni, «Dərbənd dağı», Dərbəndə gedən yolun üstündə olan dağ mənasını bildirir [55, 275].

Fikrimizcə, yazılı mənbələrdə adı çəkilən «Xursan» toponiminin də Girdiman vilayətinə bilavasitə aidiyyəti var. Mənbələrdə «Xursan», «Xisan», «Xsruvan», «Xorsvem» kimi işlədilən bu toponimin izahına tədqiqatçılardan S.B.Aşurbəyli, Q.Ə.Qeybullayev və başqaları münasibət bildirib. Məsələn, S.B.Aşurbəyli və Q.Ə.Qeybullayevə görə, «Xsruvan» «Xursan»ın təhrif olunmuş formasıdır [14, 116; 377, 57-58]. «Xursan» toponiminin etimoloji izahına gəlincə isə, hesab edirik ki, o, «Xursun mülkləri», «Xursun əraziləri», «Xursun torpaqları» və bu kimi mənalar ifadə edib. Yazılı mənbələrdən məlum olduğu kimi, Xurs Girdiman knyazı olub. Koryunun, M.Kalankatuklunun və digər orta əsr müəlliflərinin əsərlərində onun adı tez-tez çəkilir. «Hüdüd əl-ələmə» görə Xursan Dərbəndlə Şirvan arasında Qabh dağına bitişik ərazidə yerləşir: «Şirvan, Xursan və Lizan (Lazyan) bir şahın hakimiyyəti altında olan üç vilayətdir». M.Kalankatuklu Xursanın bəzən Xəzər xaqanlığının təsir dairəsində olduğunu bildirir [120, 167]. Xatırladaq ki, IX-X əsr ərəb coğrafiyaşünas və səyyahlarının qeydlərində də Xursanın Şirvan ərazisində olduğu bildirilir. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, Xursanın coğrafi mövqeyi və sərhədləri ilə bağlı tədqiqatçılar arasında bu gün də

müəyyən fikir ayrılıqları qalmaqdadır. Məsələn, M.X.Şərifli Xursanın indiki Xızı rayonu da daxil olmaqla Xəzəryanı əraziləri [225, 33], S.B.Aşurbəyli Qafqaz dağlarının Lahıc və Quba arasındakı ərazilərini [14, 116-117], V.F.Minorski və Q.Ə.Qeybullayev isə indiki Quba rayonunun cənub hissəsi və Dəvəçi rayonları ərazisini [377, 58; 523, 115] əhatə etdiyini bildirirlər. T.Dostiyev bütün bu ehtimalları təhlil edərək Xursanın indiki Siyəzən və Dəvəçi rayonları ərazisini, habelə Quba rayonu ərazisinin cənub hissəsini əhatə etdiyi qənaətindədir [69, 36; 70, 19-20]. Bizə belə gəlir ki, adları qeyd olunan müəlliflər Xursanın sərhədlərini şimala və şərqə doğru çəkməkdə bir qədər ifrata varıblar. Hesab edirik ki, Xursanın indiki Lahıc və Xızı arasındakı ərazilərdə lokalizəsi daha çox məntiqə uyğundur. Hansı ki, erkən orta əsrlərdə bu ərazilərin müxtəlif etnoslarla, o cümlədən İrənin Xuzistan əyalətindən köçürülmüş əhali ilə sıx məskunlaşdığı bildirilir [28, 503-504].

Fikrimizcə, «Xalxal» toponimi ətrafında da düşünməyə dəyər. M.Kalankatuklu tərəfindən Xalxal şəhərinin «alban çarlarının qış iqamətgahı» olduğu bildirilir [120, 39]. Xatırladaq ki, orta əsr erməni mənbələrində də Xalxalın alban hökmdarlarının İberiya sərhədləri yaxınlığında yerləşən qış iqamətgahı olduğu barədə məlumatlara rast gəlik [420, 183]. K.V.Trever onun Qazax-Ağstafa bölgəsində olduğunu ehtimal edir [628, 207]. Xalxalın «Albaniyanın Bərdədən əvvəlki qış paytaxtı» olduğunu bildiren M.C.Xəlilov da onu Qazax-Ağstafa bölgəsinin düzənlik hissəsində lokalizə edir [110, 67; 111, 73]. Əfsuslar olsun ki, indiyədək Xalxalın Kür çayının sol sahilində lokalizəsi və onun alban hökmdarlarının «qış iqamətgahı» deyil, məhz yay iqamətgahı olduğuna dair arqumentlər tədqiqatçılar tərəfindən nəzərdən keçirilməyib. Q.Ə.Qeybullayev D.D.Paqirevə istinadən XIX əsrdə Qafqaz ərazisində 7 yerdə «Xalxal» toponiminin mövcud olduğu barədə məlumat verir [379, 434]. Onlardan da biri Naxçıvan, ikisi isə (Xalxal və Xalxalqışlaq) Oğuz rayonu ərazisindədir [256, 29]. Yuxarıda artıq xatırladıldığı kimi, alban çarlarının qış iqamətgahı olan Xalxal Albaniyanın şimal-qərbində olub. Həmin bölgədə bu günədək «Xalxal» adı ilə məlum olan yeganə toponim Oğuz rayonu ərazisindədir. Sıx meşələri, al-əlvan tarlaları və müalicə əhəmiyyətli bulaqları ilə məşhur olan Xalxal bu gün də ətraf rayonların əhalisinin yaz-yay mövsümündə istirahət etdiyi dilbər bir məkandır. Əlbəttə, alban çarlarının yay iqamətgahının məhz belə bir yerdə olması tamamilə mümkün idi. Ölkənin baş şəhəri və paytaxtı olan Qəbələnin yaxınlığında yerləşməsi də bu ehtimalı təsdiqləyə biləcək çox ciddi arqument kimi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Nəhayət, Xalxalın həm Qəbələ, həm də Bərdə ilə müqayisədə nisbətən daha şimalda, meşə və çayların əhatəsində olan sərin bir məkanda yerləşməsi, onun bəzi müəlliflərin yazdığı kimi, alban çarlarının qış iqamətgahı deyil, məhz yay iqamətgahı olduğunu düşünməyə əsas verir.

Girdiman hövzəsi toponimlərinin təhlili daha bir ciddi məqam üzərində dayanmağa əsas verir. Təsəvvür edin, həmin ərazidəki dağ, bulaq, çay, yamac,

düzənlik adları demək olar ki, bütünlüklə türk mənşəli toponimlərdir. Qalaların və yaşayış məntəqələrinin adları isə mənşə etibarilə müxtəlifdir. Daha doğrusu, onların xeyli qismi İran, bəziləri isə ərəb mənşəli toponimlərdir. Bu, o deməkdir ki, ərazinin türk mənşəli toponimləri əzəldir, İran və ərəb mənşəli toponimlər isə sonradan yaranıb [55, 276; 375; 602]. Bu baxımdan Lahıc ətrafındakı yaşayış məntəqələrinin xeyli qisminin adının İran mənşəli olması faktı da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Ərəgit, Varna, Qoydan, Əhən, Gəndob, Müdrüsə, Müdrü, Candahar, Həftəsov, Sərsürə, Şəbiyan, Bilistan kimi kənd adları buna misaldır. Ümumiyyətlə götürdükdə, Girdimançay hövzəsində İran mənşəli toponimlər Azərbaycanın digər ərazilərlə müqayisədə daha çoxdur (xəritə 1). Bütün bunlar isə sözsüz ki, Girdiman vilayətinin tarixi coğrafiyası barədə daha konkret və ünvanlı danışmaq üçün kifayət qədər tutarlı dəlillərdir. Yəni, əgər tarixən irandilli əhali daha çox, məhz Şirvan və Girdiman ərazilərinə köçürülübdirsə və həmin əhalinin qalıqları, onun daşıyıcısı olduğu mədəniyyətin bir sıra mühüm komponentləri bu gün də həmin ərazidə yaşamaqdadırsa, belə olan halda Girdiman ərazilərini Albaniyanın qərbində, yaxud da şimal-qərbində axtarmaq sadəcə olaraq məntiqsizlikdir. Xatırladaq ki, Girdimançay hövzəsindən fərqli olaraq Albaniyanın qərb və yaxud da şimal-qərb ərazilərində, o cümlədən Şəmkir, Tovuz və Qazax rayonları ərazilərində İran mənşəli toponimlərin, etnik vahidlərin və onlara xas olan mədəniyyətin hər hansı qalıqlarının olduğu məlum deyildir. Nədənsə, əksər tədqiqatçılar Girdiman vilayətini lokalizə edərkən bu amilləri də nəzərə almamışlar.

Beləliklə, yazılı mənbələrin, təbii-coğrafi amillərin, çoxsaylı maddi-mədəniyyət abidələrinin, qədim mənşəli toponimlərin və nəhayət, ərazinin etnik-millət reallıqlarının kompleks şəkildə öyrənilməsi qədim Girdiman vilayətinin Azərbaycanın qərbində, yaxud da şimal-qərbində deyil, məhz Şirvan ərazisində olduğunu söyləməyə əsas verir. Albaniyanın hərbi-iqtisadi və mədəni-siyasi həyatında xüsusilə mühüm yeri olan bu vilayətin əraziləri ilk əvvəl əsasən Girdiman çayı hövzəsində, konkret desək şərqdə Ağsuçay, qərbdə Göyçay çayı, şimalda Babadağ silsiləsi, cənubda isə Kür çayına qədər olan əraziləri əhatə edirdi (xəritə 2). VII-VIII əsrlərdə Girdiman feodalları Albaniyada siyasi hakimiyyətə nəzarət edərkən vilayətin əraziləri qonşu vilayətlərin, əsasən də Qəbələ və Ərəş vilayətlərinin əraziləri hesabına daha da genişlənilib. Mərkəzində Həftəran vadisi və Qarameryəm tirəsi duran bu ərazilər cənubda Kür çayı, şimalda və şimal-şərqdə Çola, qərbdə Şəki (Sakasena), cənub-şərqdə isə Paytakaran (Kaspiana) əraziləri ilə həmsərhəd idi (xəritə 3). Bu isə həm də Uti əyalətinin Şimal sərhədlərinin, ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən bildirildiyi kimi, Kür çayınadək deyil, Babadağ silsiləsinədək davam etdiyini söyləməyə əsas verir.

Mehranilərin hakimiyyəti dövründə ölkənin hərbi-siyasi qüdrətinin artması bütövlükdə Albaniya ərazilərinin Ermənistan və İberiya əraziləri hesabına daha da genişlənməsi ilə nəticələnib. Fikrimizcə, o dövrdə hakimiyyətə Girdiman feodalları

nəzarət etdiklərinə görə, Albaniya ərazilərinin qərbə doğru genişlənməsi Girdiman ərazilərinin genişlənməsi kimi də başa düşülə bilərdi. Görünür, Girdiman vilayəti ərazilərinin Albaniyanın qərbində, Ermənistan və Gürcüstan sərhədlərinə yaxın ərazilərdə lokalizəsi ilə bağlı tarixşünaslıqda, o cümlədən Azərbaycan tarixşünaslığında yer tapmış dolaşiq mülahizələrin kökündə həm də bu amil durur. Erməni və gürcü tarixçiləri isə süni surətdə yaradılmış olan bu fürsətdən yararlanaraq «Girdiman» toponimini «Qardman», «Qardmanadzor», «Qrtman» və ya «Qardabani» şəklində təqdim etməklə, onu özünüküləşdirməyə çalışıblar. Bununla da onlar əslində Albaniya ərazilərinə sahib durmaq niyyətində olublar. Çünki Girdiman həm coğrafi baxımdan, həm də hərbi-iqtisadi və siyasi baxımdan Albaniya dövlətçiliyinin özəyi hesab olunurdu. Bəli, məhz buna görə də üzdənirəq erməni və gürcü tarixçiləri əvvəllər olduğu kimi, bu gün də Girdiman probleminin öyrənilməsi, daha dəqiq desək onun saxtalaşdırılması istiqamətində çox ciddi surətdə canfəşanlıq etməkdədirlər. Odur ki, Girdiman vilayəti ərazilərinin Şirvan bölgəsində lokalizəsinin elmi cəhətdən əsaslandırılması erməni və gürcü tarixçilərinin bu məsələyə münasibətdə bütünlüklə tərksilah olunması baxımından da çox mühüm elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

III FƏSİL

GİRDİMAN ƏRAZİLƏRİNİN TƏBİİ-COĞRAFI ŞƏRAİTİ VƏ ƏHALİNİN MƏSKUNLAŞMA DİNAMİKASI

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, Girdiman əraziləri erkən mərhələdə şimalda Baş Qafqaz silsiləsində, qərbdə Göyçay, şərqdə Ağsu, cənubda isə Kür çayınadək olan əraziləri əhatə edirdi. Göründüyü kimi, bu ərazi özünün təbii-coğrafi xüsusiyyətləri baxımından spesifik bir rayondur. Fikrimizcə, Girdiman ərazilərinin özəlliyi hər şeydən öncə, onun həm aran, həm dağlıq, həm də dağətəyi əraziləri özündə birləşdirməsindədir. Hansı ki, ta qədim zamanlardan başlayaraq bu və ya digər ərazinin məskunlaşması üçün ilkin amillərdən biri kimi dağlıq, dağətəyi və aran ərazilərin yanaşı olması heç də az əhəmiyyət daşımamışdır. Yəni, qədim insanlar nə qədər ki, özlərinə münasib şərait qurmaq vərdişlərinə yiyələnmişdilər, təbiidir ki, onlar daha çox məhz ətraf mühitin təbii-ilkin imkanlarından yararlanmaqla ömür sürmüşlər. Bu mənada yayda dağ, qışda aran ərazilər onlar üçün bir növ təbii sığınacağa çevrilib. Beləliklə, qədim insanlar özlərinə əlverişli mikromühit yaratmaq vərdişlərinə yiyələnənədək olan uzun bir tarixi dövr ərzində daha çox, məhz təbii-ilkin reallıqlara uyğun həyat tərzini yaşayıblar [313; 564]. Əslində, əsrlər boyu davam edən köçəriyyənin kökünü də elə burada axtarmaq gərəkdir.

Mütəxəssislərin fikrincə, əhalinin məskunlaşması dedikdə insanların yaşaması üçün zəruri olan şəraitin məcmusu nəzərdə tutulur. Burada həm bioloji, həm coğrafi, həm sosial, həm də iqtisadi amillərin hər birinin özünəməxsus yeri və rolu olubdur [18, 206]. Bir sözlə, əhalinin və ərazinin məskunlaşması kifayət qədər mürəkkəb ictimai hadisə olmaqla çoxlu, həm də biri digəri ilə sıx surətdə əlaqəli olan təbii, tarixi, iqtisadi və sosial proseslərlə əlaqəlidir. Beləliklə, məsələ tək-tək fərdlərin bu və ya digər yerdə yaşaya bilməsindən deyil, bütövlükdə təbii komplekslərin elə vahidliyindən gedir ki, orada insanların birlik halında yaşaması və fəaliyyət göstərməsi üçün kifayət qədər əlverişli şərait olsun. Əlbəttə, bu zaman bütün proseslər bu və ya digər ərazidə, yəni konkret ətraf mühit daxilində gedir. Odur ki, əhalinin məskunlaşması da hər şeydən öncə məhz ətraf mühit daxilində baş verir. Bu mənada təbii-coğrafi şərait bütün dövrlərdə insanların özünə yaşayış rayonu seçmələrində və nəhayət, məskən salmalarında olduqca mühüm rol oynayıb və bu gün də belədir. Təsədüfi deyildir ki, elə indinin özündə də İsmayilli və Qəbələ rayonlarının bir sıra kəndlərinin sakinləri qış düşəndə öz mal-qarasını Ağsu və Kürdəmir rayonları ərazisindəki qışlaqlarda bəsləyirlər. Ağsu, Kürdəmir, Ucar və Zərdab rayonlarının sakinləri isə yay dövründə mal-qaranı İsmayilli və Qəbələ rayonları ərazisindən keçirərək Baş Qafqaz silsiləsindəki yaylaqlara çıxarırlar. Əsasən Babadağ və Qovdağ silsiləsinin yastan və yamaclarından ibarət olan bu yaylaqlarda həyat çox da davam etmir.

Məlumat üçün bildirək ki, Baş suayrıcı Abşeron yarımadasından Taman yarımadasınadək cənub-şərqdən şimal-qərbə doğru 1500 km məsafədə uzanan Baş Qafqaz dağ sisteminin Azərbaycan ərazisinə düşən kiçik bir hissəsidir. Baş suayrıcı 3632 m yüksəklikdən başlayaraq cənuba və şərqə doğru alçalır. Silsilənin şərq yamaqları Sumqayıt və Pirsaat çayları, cənub yamaqları isə Göyçay və Girdiman çayları, habelə onlara qovuşan çoxsaylı xırda qollar vasitəsilə dərin dərələrə parçalanıb. Mütəxəssislərin fikrincə, ərazinin relyefi onun geoloji inkişaf tarixi ilə sıx əlaqədardır [36; 122, 82]. Məlumat üçün bildirək ki, Baş suayrıcıdan Alazan-Həftəran çökəkliyində olan dağlıq və dağətəyi ərazinin geoloji cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində artıq uzun illərdir ki, səmərəli tədqiqat işləri aparılmaqdadır. Bu cəhətdən R.Q.Sultanovun [618, 44-52], Ə.Ş.Şıxalibəylinin [661], N.K.Kərəmovun [122], B.A.Budaqovun [340] və bir çox qeyrilərinin tədqiqatlarını yada salmaq yerinə düşərdi. Aparılan elmi araşdırmalar əsasında belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Böyük Qafqazın Azərbaycan ərazisi Paleozoy və Tiras dövründə başdan-başa dəniz olmuşdur [36; 122, 82]. Yalnız Orta Aaləndən etibarən Baş suayrıcında, Şahdağda və yan silsilələrdə quru parçaları əmələ gəlməyə başlayıb. Bayosda dəniz bir qədər də dayazlaşmış. Bu mənada geoloqların silsilənin cənub yamacında, xüsusilə də Gəndobçay və Axoxçay hövzəsində, habelə Talıstan kəndi yanında üzə çıxan porfirit və tufobrekçyaları bayosa aid etmələri də təsadüf hesab edilə bilməz. Xatırladaq ki, Vəndam zonasında da bayosa aid vulkanik materialların olduğu məlumdur [122]. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, bu ərazidə dağ əmələgəlmə prosesinin Aalenin axırından və bayosdan başladığı güman edilir. Geoloqların fikrincə, Orta Yuranın axırından başlayaraq Böyük Qafqazın hər yerində qurunun qalxması, dənizin isə çəkildiyi güman olunur. Beləliklə, dəniz ancaq geosinklinalların ən dərin yerində qalır. Alt Təbaşir dövrünün sonlarında və Üst Təbaşirin başlanğıcında quru sahələr getdikcə daha da artır. Bu dövrdə Vəndamətrafi ərazilərdə qalxma prosesinin daha intensiv getdiyini bildirilir. Paleotsenin ortalarında quru sahəsi daha da artır, dəniz isə yalnız Alazan-Əyriçay çökəkliyində qalır [122, 83]. Daha sonrakı dövrdə, xüsusilə də dördüncü dövrdə ərazinin relyefində, iqlimində kəskin dəyişikliklər olmuş, çökmə və qalxma hadisələri isə baş verməkdə davam etmişdir. Geoloqların fikrincə, Böyük Qafqazda dağlıq relyef sarmatda yaranmışdır. O vaxtdan keçən dövr ərzində baş verən uzunmüddətli və fasiləsiz qalxmalar, aşınmalar və çökmələr nəticəsində nəhayət, indiki relyef formalaşmışdır [122, 83].

Alimlərin hesablamalarına görə, Böyük Qafqaz dağları il ərzində təqribən 1 sm-ə qədər qalxır. Bu ərazidə zəlzələlərin, qalxma və çökmə hadisələrinin tez-tez baş verməsi də xeyli dərəcədə dağ əmələgəlmə prosesinin davam etməsi ilə izah olunur. Tanınmış coğrafiyaşünas alim Ə.Ş.Şıxalibəyliyə görə, Böyük Qafqazın cənub yamacında ən cavan çöküntü layları da elə məhz Göyçayın sağ qolu olan Vəndamçaydan Filfilliçayadək olan ərazilərdir [661].

Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsi kifayət qədər geniş bir ərazini əhatə edir və onun fiziki-coğrafi cəhətdən rayonlaşdırılması məsələsi bir sıra tədqiqatçıların maraq dairəsində olub. N.V.Fiqurovskinin, A.F.Lyaster və B.F.Çursinin, B.F.Dobrinin, N.A.Solntsev və İ.V.Vasilyevanın, Ə.M.Şıxlinski və İ.V.Zavriyevin, İ.S.Səfərov, N.A.Qvozdetski və A.Y.Fedinanın, N.K.Kərəmov, B.Ə.Budaqov, Q.K.Gül, M.A.Müseiyov və M.Ə.Süleymanovun tədqiqatları bu cəhətdən maraq doğurur [222, 91]. Xatırladaq ki, ərazinin fiziki-coğrafi baxımdan rayonlaşmasını verərkən İ.V.Fiqurovski bioiqlim və relyef xüsusiyyətlərini, V.F.Dobrinin relyef, iqlim və bitki örtüyünün xarakterini, N.A.Solntsev və İ.V.Vasilyeva zonal-provinsional-genetik prinsipləri, Ə.M.Şıxlinski və V.Q.Zavriyev relyef, iqlim, su, torpaq, bitki örtüyü və heyvanat aləmi ilə bağlı faktorları, İ.S.Səfərov iqlim, bitki örtüyü və ərazidə kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması ilə bağlı amilləri, N.K.Kərəmov ayrı-ayrı rayonların təbii şəraitinin kompleks xarakteristikasını, Q.Gül və M.A.Müseiyov fiziki-coğrafi amilləri və geomorfoloji xüsusiyyətlərini əsas götürmüşdür [222, 91]. Rəngarəng relyefi, torpaq örtüyü, bitki və heyvanat aləmi ilə fərqlənən bu ərazi tədqiqatçıların bir qismi tərəfindən müstəqil inzibati-coğrafi rayon kimi təqdim olunsa da, əksər mütəxəssislər onu mərkəzi-çöl, yaxud da Acınohur-Ceyrançöl zonasına aid ediblər [222, 91-92]. Məsələn, N.K.Kərəmov 1956-cı ildə dərc etdirdiyi məqalələrindən birində bu ərazini relyefi, geoloji və geomorfoloji xüsusiyyətləri, hətta tektonikası etibarlı ilə biri digərindən xeyli dərəcədə fərqlənən 7 vahidə bölüb. N.K.Kərəmovun 1958-ci ildə çapdan çıxan və Azərbaycan ərazisinin fiziki-coğrafi rayonlaşdırılmasına həsr edilən məqaləsində isə respublika ərazisi bütövlükdə 21 rayona, 20 yarımrayona, o cümlədən Böyük Qafqaz sahəsi 9 rayona və 11 yarımrayona bölünüb [465, 91-101]. Fikrimizcə, N.Kərəmovun bu bölgüsü heç də ideal bölgü deyildir. Belə ki, həmin bölgüdə ayrı-ayrı rayon və yarımrayonların təbii-coğrafi sərhədləri heç də dəqiq göstərilməyib və bu səbəbdən də onların ərazisi bir sıra hallarda üst-üstə düşür. Maraqlıdır ki, N.Kərəmovun bölgüsündə göstərilən fiziki-coğrafi rayonlardan beşinin bu və ya digər dərəcədə Girdiman vilayəti ərazilərinə aidiyyəti vardır. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Yüksək dağlıq rayonu; 2. Cənub yamac rayonu; 3. Alazan-Həftəran vadisi rayonu; 4. Şəki-Qəbələ öndəğ rayonu; 5. Basqal-Şamaxı rayonu. Həmin rayonlardan da üçünün Girdiman vilayəti ərazilərinə bilavasitə aidiyyəti vardır. Hansı ki, həmin rayonlar ən yeni coğrafi ədəbiyyata «Zaqatala-Lahıc», «Alazan-Əyriçay» və «Basqal-Şamaxı» fiziki-coğrafi rayonları kimi daxil edilib. Xatırladaq ki, sonrakı illərin tədqiqatları nəticəsində bu bölgü müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır [35; 531].

Zaqatala-Lahıc fiziki-coğrafi rayonu (buna Cənub yamac rayonu da deyilir). Məlumat üçün bildirək ki, bu rayon şimalda Dağıstan, qərbdə və şimali-qərbdə Gürcüstan, cənubda Alazan-Həftəran vadisi, şərqdə Girdimançay, şimali-şərqdə isə Quba və Qusar rayonları ilə həmsərhəddir. Uzunluğu 220 km olan Cənub yamac 500 m-dən - 3000 m-dək yüksəkliyə malik olan əraziləri əhatə edir.

Ərazinin eni təqribən 20-35 km arasında dəyişir [661, 31]. Mütəxəssislərin fikrincə, bu ərazi təbii minerallarla olduqca zəngindir [590]. Məsələn, A.N.Salovkinə görə, ümumiyyətlə, cənub-şərqi Qafqazda süxur əmələ gətirən 70-dən artıq mineral növü mövcuddur. Hansı ki, bu süxurların hamısı dağ əmələgəlmə prosesində iştirak edir [615].

Zaqatala-Lahıc coğrafi rayonunun Azərbaycan hissəsi yüksək və orta dağlıq qurşaqdan ibarət olmaqla Alazan-Həftəran vadisinə doğru dikedir. Burada yüksək dağlıq qurşaq daha çox dar dərələr, uçurumlar, şiş qayalı zirvələr və çılpaq yamacların olması ilə diqqəti cəlb edir [123]. Budaqlanmış şiş təpələr və suayrıcının özü bir sıra hallarda o dərəcədə sərtidir ki, onu aşıb keçmək çox böyük çətinlik doğurur. Baş suayrıcından əsasən cənub-qərb istiqamətində axan çaylar yamacın relyefini kəskin surətdə dəyişmiş və onu eninə dar dərələrə parçalamışdır. Bu səbəbdən də orada cənubi-qərb istiqamətində uzanan çayların və axar süxurların eroziya fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlmiş dərin dərələr vasitəsilə eninə ayrılan (köndələn) sıra dağlar vardır. Onlardan da hər birinin özünün suayrıcı mövcuddur [122, 87]. Köndələn sıra dağlar arasından axan çayların əksəriyyəti astanalı və şlalələlidir. Mütəxəssislərin fikrincə, ərazinin indiki relyefinin formalaşmasında həmin çayların da əhəmiyyətli dərəcədə rolu olubdur.

Cənub yamacın dikliyi və oraya düşən yağıntıların çoxluğu (təqribən 1000 mm-ə yaxın) təbiidir ki, axar suların fəaliyyətini, xüsusən də onların dağıdıcı təsirini daim artırır. Mütəxəssislərin fikrincə, Cənub yamacda dağlıq qurşağın ən geniş yerlərindən biri Qəbələ və İsmayılı şəhərləri meridianlarıdır. Burada dağlar əksər yerlərdə cənuba doğru itibucaq altında alçalır. Dağların ən hündür nöqtələri isə suayrıcında və ya ona yaxın yerlərdədir.

Girdimançayla Ağsuçay arasında Cənub yamaca paralel uzanan Niyaldağ-Fitdağ silsiləsi yerləşir. Hündürlüyü 2320 m-ə çatan bu silsilə Girdimançay və Ağsuçay arasında suayrıcı funksiyası daşıyır. Niyaldağ silsiləsi şərqdə Ağsuçayın mənbəsinədək, qərbdə isə Vəndamçay yaxınlığınadək davam edir. Bu silsilə Göyçay və Girdiman çaylarının qolları ilə şimaldan cənuba doğru yerbəyerdən kəsilərək parçalanmışdır [122, 89]. Mütəxəssislərin rəyincə, Niyaldağ silsiləsi, əsasən vulkan mənşəlidir və təqribən 195 milyon il əvvəl bu yerlər başdan-başa dəniz suları altında olub [84, 44].

Niyaldağ silsiləsi ilə Baş Qafqaz silsiləsi arasında ona paralel olan Qovdağ silsiləsi durur. O, Göyçay və Girdiman çaylarını bir-birindən ayırır. Hündürlüyü 2440 m olan bu silsilə çox da uzun deyil, lakin yamacları demək olar ki, başdan-başa məhsuldar yay otlaqlarından ibarətdir. Orada çoxlu qoyun sürüləri saxlanılır. «Qovdağ» toponiminin çox maraqlı yozumu var. Deyilənlərə görə, bu dağın yastanından vaxtilə cıdır yeri kimi istifadə olunub. Elə bu səbəbdən də «Qovdağ» toponiminin «at çapılan», «at qovulan» dağ mənası bildirdiyini söyləyəirlər [84, 46-47].

Lahıc çökəkliyi Niyaldağ və Baş Qafqaz silsiləsi arasında yerləşir. Bu ərazi oturaq həyat üçün xüsusilə daha əlverişli imkanlara malikdir. Hələ erkən orta əsrlərdən tarixi mənbələrdə adı çəkilən Lahıc Girdiman çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1000-1100 m yüksəklikdə olan yamacda yerləşir. Lahıcdan təqribən bir km şimalda Ximran kəndi yerləşir. Bir vaxtlar dağ zonasının iri yaşayış məntəqələrindən olan bu kənddə hazırda cəmi 8 ailə yaşayır. Ximran kəndi və onun ətrafı uzun illərdir ki, çox güclü işğma məruz qalmaqdadır. Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Ximran işğmı xüsusilə aktiv fazaya daxil olub. Oradan axan qatı palçıq və daş kütləsi Girdimançayadək hərəkət edərək orada sahəsi təqribən 3 km² olan gətirmə konusu yaradıb [84, 45]. Deyilənlərə görə, işğm materiallarının çayın qarşısını kəsdiyi və orada müvəqqəti olaraq göl əmələ gətirdiyi vaxtlar da olub. Ümumiyyətlə, Ağsuçay hövzəsi kimi, Girdimançay hövzəsi də sürüşmələrə meyillidir. Keçən əsrin 70-ci illərinin ortalarında Qaranohur kəndi yaxınlığında xüsusilə güclü dağ sürüşməsi baş verib. O zaman uqunun, hətta Girdimançayın qarşısını kəsəcəyi barədə ehtimallar da yayılmışdı... Mütəxəssislərin fikrincə, işğınlar adətən yamaqların yuxarı hissəsinin əhəngdaşı ilə örtüldüyü və onun altında gilli süxurların olduğu yerlərdə baş verir. Yağıntuların miqdarı çox olduğu vaxtlarda işğınlarda xüsusi fəallıq müşahidə olunur və yeni işğın ocaqları yaranır. 1964-cü ilin iyun-avqust aylarında orta illik normadan 2 dəfə artıq yağıntı düşdüyündən Lahıcın qərbində - Girdimançayın sağ sahilində daha bir nəhəng işğın əmələ gəldi. Elə həmin il Lahıc yaxınlığındakı Zarat kəndində də uqun qeydə alınıb. Sonrakı illərdə Varna və Tircan kəndlərində də çox təhlükəli uqunlar baş verib. 70-ci illərdən başlayaraq Ağsuçay hövzəsi sürüşmələrin ən fəal rayonuna çevrilib. Ağsu rayonunun ən iri yaşayış məntəqələrindən olan Nuran kəndi də sürüşmə nəticəsində həyat səhnəsindən getdi.

Bütün bunları xatırlamaqda məqsəd odur ki, erkən orta əsrlərə aid yaşayış məntəqələri, nekropollar və arxitektura abidələri ilə zəngin olan Girdimançay-Ağsuçay hövzəsi çox ola bilsin ki, əvvəlki əsrlərdə də güclü işğınlara məruz qalıb. Bu isə həmin abidələrin ən azı bir qisminin izsiz-soraqsız tarix səhnəsindən getdiyi barədə düşünməyə əsas verir. Və çox ola bilsin ki, qədim və orta əsr mənbələrində adı çəkilən və bu günədək yeri bəlli olmayan bəzi yaşayış məntəqələri, habelə məbəd, qala və istehkamlar da belə acı taleyin qurbanı olub. Lahıc qəsəbəsinin timsalında bunu indi də aydın görmək mümkündür. Belə ki, qəsəbənin xeyli hissəsi Girdiman dərəsinin, habelə Qaban dağından gələrək Girdiman çayına qovuşan xırda çayların əmələ gətirdiyi yarıq və uqunlar nəticəsində zaman-zaman dağılıb, dağılır və bundan sonra da dağılmaq təhlükəsi altındadır. Görünür, Lahıcın vaxtilə sel-su altında qalaraq, yoxa çıxması ilə bağlı əfsanələr də bu zəmində yaranıb [84, 23].

Alazan-Əyriçay rayonu. Girdiman vilayətinin indiki Ağsu, İsmayılı, Qəbələ və Oğuz rayonlarının dağətəyi hissəsini əhatə edən ərazilərinin bir qismi coğrafi ədəbiyyatda Alazan-Həftəran vadisi kimi tanınır. Doğrudur, bu ərazini

«Alazan-Əyriçay düzənliyi», «Nuxa-Vəndam dərəsi», «Alazan-Nuxa-Vəndam dərəsi», «Nuxa-Həftəran ovalığı» və s. kimi də adlandırılır [122, 90; 37, 7-30, 88-94]. Bu adlardan bəzisi sözsüz ki, geniş mənada, bəzisi isə məhdud mənada işlədilir. Əslində isə söhbət Kaxetiya dağlarından Girdiman çayının orta axarınadək uzanan düzənlik sahədən gedir. Məlumdur ki, Alazan-Həftəran vadisi dağlıq qurşağa paralel olmaqla şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru uzanır. Vadi şərqə doğru getdikcə daralır və İsmayılı şəhəri meridianında onun eni təqribən 5,5 km təşkil edir. O, şimaldan Qafqaz dağlarının cənub ətəklərinin, cənubdan isə Alazan, Əyriçay və bu çaylardan cənubda yerləşən Quşencə, Qaş və Daşüz alçaq sıra dağları ilə əhatə olunur. Vadinin «Alazan» adlanan hissəsi Daşağıl çayından qərbə, «Həftəran» adlanan hissəsi isə şərqə doğru olan ərazilərdir [661, 33]. Buradan göründüyü kimi, Alazan vadisinin Girdiman ərazilərinə aidiyyəti yoxdur. Həftəran vadisi isə demək olar ki, bütünlüklə qədim Girdiman əraziləridir.

Vadinin şimal sərhədləri boyunca Baş suayrıcına yaxın ərazilərdəki bəzi zirvələrin hündürlüyü 3000 m-ə çatır. Hansı ki, həmin zirvələr arasından Dağıstana keçmək üçün müxtəlif dağ keçidləri mövcuddur. Həmin keçidlərdən Xərkoba, Qumilyov, Dindidağ, Rokaldağ, Kəm, Salavat, Məlkamud və başqalarını göstərmək olar. Baş suayrıcının Babadağdan Bazardüzünədək olan hissəsində isə indiki Oğuz, Qəbələ və İsmayılı rayonlarından Quba və Qusar rayonları ərazisinə keçmək üçün əsasən Fiy, Salavat və Babadağ keçidlərindən istifadə edilir. Xatırladaq ki, Fiy keçidi Filfilli dərəsinin (Oğuz rayonu), Salavat keçidi Vəndam dərəsinin (Qəbələ rayonu), Babadağ keçidi isə Girdiman və Göyçay dərələrinin (İsmayılı rayonu) başında yerləşir.

Lyos çöküntülərinin bol olduğu Həftəran vadisi dəniz səviyyəsindən təqribən 200-600 m yüksəklikdə yerləşir. Baş Qafqaz sıra dağlarından axıb gələn iri və xırda çaylar vadini yararaq geniş çay dərələri əmələ gətirib. Həmin çaylar bəzində ən ümumi məlumatlar belədir:

Girdiman çayı. Başlanğıcını Babadağın cənub yamacından (2900 m yüksəklikdən) götürür və yaratdığı tənqi vasitəsilə Niyaldağı iki hissəyə parçalamaqla İsmayılı, Ağsu və Kürdəmir rayonları ərazisindən keçərək Kür çayına qovuşur [292]. Uzunluğu 88 km, hövzəsinin sahəsi 727 km²-dir. İllik axın həcmi 280 mln³-dir. Əsasən qar, yağış və yeraltı sularla qidalanır [6, 494; 28, 319]. İsmayılı rayonunun bir sıra kəndləri (Sərdahar, Maçaçı, Qaranohur, Gəndob, Namazgah, Qaraqaya, Lahıc, Ximran, Burovdal və s.) Girdiman çayının əmələ gətirdiyi terraslarda salınıb.

Kür çayı. Uzunluğu təqribən 1500 km, hövzənin sahəsi 188000 km² olan Kür çayı təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Qafqazda ən uzun və gursulu çaydır. Türkiyə və Gürcüstan ərazilərindən keçən Kür çayı təqribən 900 km məsafədə Azərbaycan ərazilərindən axır [8, 43]. Girdiman vilayətinin Kür çayı boyunca olan cənub sərhədlərinin uzunluğu isə təqribən 100 km təşkil edir. Böyük Qafqazdan başlanan bir sıra dağ çayları (Girdiman, Göyçay və Türyan çayları) da

Kürə qovuşur. Girdiman vilayətinin Kürboyu əraziləri əlverişli suvarma imkanları, həmçinin ilin əksər vaxtlarında bataqlıq və çəmənliklərə çevrilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Kürdən ayrılan süni arxlar və kanallar, vaxtilə Kür çökəkliyi ərazilərini suvarıb. Beləliklə, əsrlər, minilliklər boyu ərazisindən keçdiyi ölkələrin və sahillərində məskunlaşan xalqların həyatında Kür çayının çox mühüm rolu olmuşdur. Bu bərdə antik və orta əsr müəlliflərindən Strabonun [617, 475, 482, 486], Plininin [34, 25-26], Ptolemeyin [206, 23, 24], alban tarixçisi Moisey Kalankatuklunun [120, 122, 129] və qeyrilərin əsərlərində yetərinə məlumatlara rast gəlinir.

Əyriçay. Azərbaycan ərazisində Əyriçay adı ilə iki çay məlumdur. Onlardan birisi Alazan çayının, digəri isə Göyçay çayının sol qoludur. Həmin çaylardan yalnız ikincisinin Girdiman vilayətinə aidiyyəti var. Uzunluğu 36 km, hövzəsinin sahəsi 427 km² olan bu çay başlanğıcını Niyaldağ silsiləsindən götürür. Əsasən yeraltı, qismən də yağış suları ilə qidalanır [8, 153]. Əsas qolları Axox, Cülyan, Talistan və Diyallı çaylarıdır. Suyunun bir hissəsi kanal vasitəsilə Aşıqbayram və Yekəxana su anbarlarına axıdılır. İsmayılı və Göyçay rayonlarının əkin və bağ sahələrinin suvarılmasında Əyriçaydan geniş istifadə olunur.

Axox çayı. Göyçayın sol qolu olan Əyriçayın sağ qolu. Uzunluğu 25 km, hövzəsinin sahəsi 692 km²-dir. Başlanğıcını Qovdağ silsiləsindən (2000 m yüksəklikdən) götürür. Daşanda rayonun Xənəyə və Qalınçay kəndləri üçün ciddi təhlükə yaradır [6, 494]. Axox çayın yatağındakı zəngin qum və çınqıl ehtiyatlarından tikintidə geniş istifadə olunur.

Göyçay çayı. Kür çayının sol qolu. Başlanğıcını Baş Qafqaz silsiləsinin Cənub yamacından (1980 m yüksəklikdən) götürür. Uzunluğu 113 km, hövzəsinin sahəsi 1170 km²-dir [292]. Əyriçay, Axoxçay, Vəndamçay, Qalacıq çayları əsas qollarıdır. Əsasən qar, yağış və yeraltı sularla qidalanır [8, 109]. Hövzəsində Aşıqbayram və Yekəxana su anbarları yaradılmışdır. Sahilində olan şəhər və kəndlərin (Göyçay şəhəri, Qalacıq, İstisu, Çayqovuşan, Vələsin, Buynuz, Sumağallı, Topçu, Məmmədağalı, Bunud, Həzrə və s. kəndlər) əhalisi suvarma və içməli su mənbəyi kimi Göyçay çayından istifadə edirlər.

Türyan çayı. Kürün sol qolu. Başlanğıcını Baş Qafqaz silsiləsinin Cənub yamacından (3680 m yüksəklikdən) götürərək Oğuz, Qəbələ, Ağdaş və Zərdab rayonları ərazisindən keçir. Uzunluğu 180 km, hövzəsinin sahəsi 1480 km²-dir. Əsasən qar, yağış və yeraltı sulardan qidalanır. Orta illik axın həcmi 565 mln.m³-dir. Güclü sel törədir. Aşağı axını Qarasu adlanır. Tikanlı, Qoçalan və Dəmiraparan çayları Türyan çayın əsas qollarıdır. Daşanda Oğuz, Qəbələ, Ağdaş və Zərdab rayonlarının bir sıra yaşayış məntəqələri üçün təhlükə yaradır [8, 391].

Ağsu çayı. Girdiman vilayətinin şərq sərhədi olan Ağsuçay öz başlanğıcını Niyaldağ silsiləsindəki Sarıbulaq dağından (2110 m yüksəklikdən) götürür. Uzunluğu 85 km, hövzəsinin sahəsi 527 km²-dir. Aşağı axarında kanal vasitəsilə Kür çayına axıdılır. Əsas qolu Sulut çayıdır. Bundan əlavə Mücü və Basqal çayları

da Ağsuçaya qovuşur. Başlıca olaraq yağış və yeraltı sulardan, qismən də qar suyundan qidalanır. Daha çox yaz və payız aylarında daşır. Daşarkən İsmayılı və Ağsu rayonlarının bir sıra yaşayış məntəqələri üçün ciddi təhlükə yaradır. Suyunun bir hissəsi kanal vasitəsilə Ağsu şəhərinin şimal-şərqindəki Cavanşir su anbarına axıdılır. Şirvan düzündəki bağ və bostanların, əkin sahələrinin suvarılmasında, habelə yerli əhalinin, xüsusilə də Ağsu şəhəri sakinlərinin içməli su ilə təchizatında Ağsuçaydan geniş istifadə olunur [6, 111].

Ümumiyyətlə, götürüldükdə Baş suayrıcından Həftəran çökəkliyinə daxil olan çaylar, çoxlu miqdarda irili-xırdalı qollardan ibarət olmaqla, olduqca sıx çay şəbəkəsi yaradıbdır. Həm də elə ilk baxışdan bu şəbəkədə ümumi bir sistem olduğu diqqəti cəlb edir. Belə ki, Həftəran çökəkliyindən başlayaraq şimala, yəni, Böyük Qafqazın Cənub yamacına doğru çaylar daraq dişləri kimi şaxələnir. Başqa sözlə, mənbəyini Böyük Qafqazın Cənub yamacından götürən bir çox xırda çaylar Həftəran düzənliyinə çıxışda bir neçə məcrada cəmləşir. Bunlar əsasən Ağsu, Girdiman, Göyçay və Türyan çaylarıdır. Maraqlıdır ki, həmin çaylar Acınohur-Ceyrançöl öndağlığını cənuba keçəndən sonra yenidən daraq dişləri kimi şaxələnirlər. Bu halda sözsüz ki, insanın ətraf mühitə təsiri də mühüm rol oynayıb. Konkret desək, həmin çaylar aran ərazilərə çatar-çatmaz, həm də müxtəlif kanallar şəbəkəsi ilə suvarma məqsədlərinə istiqamətləndirilir. Bütün bunlar isə ərazinin landşaftının formalaşması və diferensiasiyaya uğramasında mühüm rol oynayıb.

Girdiman ərazisindən keçən çayların demək olar ki, hamısı sel təhlükəsi əmələ gətirir. Məhz bu səbəbdən də Cənub yamac Qafqazda intensiv sellər olan ərazi kimi dəyərləndirilir [156, 36]. Ərazinin geomorfologiyasını öyrənən mütəxəssislərin fikrincə, bu çaylarda selləri yaradan bir sıra faktorlar mövcuddur [158; 601]. Həmin faktorlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Əsas faktorlar: Qravitasiya prosesləri, aşınma, yatağın və hövzənin meyilliyi, torpaqların eroziyası, süxurların litologiyası və s. Bunlardan əlavə, sellərin baş verməsi, onların təhlükəlilik dərəcəsi bir çox digər köməkçi faktorların təsiri ilə də əlaqədar ola bilər. Lakin bütün hallarda həlledici faktor kimi daha çox meteoroloji şərait, həm də məhz leysan yağışları bilavasitə təhlükəli sellərin baş verməsinə səbəb olur [601, 25-35].

Həftəran vadisi yeraltı sularla da olduqca zəngindir. Bir sıra sahələrdə yeraltı sular həddən artıq üzdə olduğundan çoxlu bataqlıqlar əmələ gəlib. Görünür, elə bu cəhəti nəzərə alaraq mütəxəssislər «Həftəran» toponiminin «Abtərəyə» («Ab»+«tərəyə») sözündən əmələ gəldiyini yazırlar. Məlum olduğu kimi «Ab» fars dilində «su» deməkdir. Bir daha təkrar edirik ki, Həftəran vadisi su ehtiyatı ilə çox zəngindir. Burada həm yeraltı sular üzdədir, həm də dağlardan axıb gələn bulaq və çayların suları da oraya toplanır. Beləliklə, Həftəran çökəkliyi sözün müəyyən mənasında, həm də sutoplayıcı funksiyaya malik bir ərazidir. Xatırladaq ki, İsmayılı şəhərinin, Mican, Qalınçaq, Qəzli və bəzi digər kəndlərin ərazisi də keçən əsrin 50-60-cı illərində bütünlüklə bataqlıqlardan ibarət olub. Talıstan,

Diyallı və Təzəkənd kəndlərinin cənub əraziləri isə xalq arasında indi də «Çeyil» adlandırılır. Başdan-başa bataqlıq və qamışlıqlardan ibarət olan bu yerlər hətta yay mövsümündə də nəqliyyat üçün keçilməz olur. Ümumilikdə isə Həftəran çökəkliyi ərazisində bataqlıqlaşmış xam torpaqlar kifayət qədər geniş sahə tutur [37, 102].

Alazan-Həftəran çökəkliyinin yaranması ilə bağlı geoloqların öz mülahizələri var [122, 91-93]. Əlbəttə, biz onlarla mübahisə etmək fikrində deyilik. Yəni, bu dağların da, yaylaların da, elə Həftəran çökəkliyinin də yaranması ilə bağlı onların fikirlərinə tam mənada hörmət edirik. Amma geoloqların tədqiqatlarında rastlaşmadığımız bir məqamı da nəzərdən qaçıрмаq istəməzdik. Söhbət ondan gedir ki, Girdiman və Göyçay çaylarının vaxtı ilə Quşçə və İvanovka yaylarından cənuba doğru çıxışı olmadığından, uzun bir dövr ərzində məhz Həftəran çökəkliyinə dolaraq orada böyük göl-dəniz əmələ gətirib. Həmin ərazidəki çeyillik və bataqlıqlar da çox güman ki, o vaxtdan qalıb. Lakin uzun illər ərzində Həftəran çökəkliyində (buna Həftəran dənizi də demək olar) suyun səviyyəsi həddindən artıq şişdiyindən, o bir neçə yerdən yayları yararaq cənuba doğru axmağa başlayıb. Bu yağınlar həm Girdimançayın, həm Göyçay çayının, həm də Türyançayın orta axarında çox aydın müşahidə olunur. Və zaman keçdikcə dağ çaylarının iti axınları həmin yağınları daha da dərinləşdirərək indiki vəziyyətə gətirmişdir. Eyni halı Girdimanın nisbətən aşağı axarında da müşahidə etmək olar. Belə ki, bir zamanlar çayın aşağı axarının qarşısını kəsən Qaraməryəm tirəsi bütöv olub. Buna görə də Girdimanın suyu həmin tirəni aşaraq cənub ərazilərə daxil ola bilmirmiş. Beləliklə də Qaraməryəm tirəsi ilə Quşçə yaylası arasında, yəni, indiki Ağsu şəhəri ilə Yuxarı Qaraməryəm arasında daha bir göl əmələ gəlib. Çox güman ki, Göyçay rayonunun Yekəxana və Şahsoltanlı kəndləri, habelə İsmayilli rayonunun Xəlilli, Qubaxəlilli, Gəraybəyli və Külüllü kəndləri ərazilərindəki bataqlıqlar da məhz həmin gölün qalıqları kimi izah olunmalıdır. Lakin həmin gölün də aqibəti, görünür, yuxarıda barəsində bəhs etdiyimiz Həftəran dənizinin aqibətinə bənzəyib. Belə ki, orada da suyun səviyyəsi müəyyən həddə çatdıqdan sonra, o, tədricən Qaraməryəm tirəsinin üstündən aşmağa başlayıb. Beləliklə, Qaraməryəm tirəsində də Girdiman çayının aşağı axarı istiqamətində 5-6 yerdə iri yağınlar əmələ gəlib. Ola bilsin ki, ilk vaxtlarda həmin yağınlar yerli sakinlər tərəfindən Şirvanın aran ərazilərini suvarma məqsədilə süni surətdə yaradılıb. Lakin sonralar zaman keçdikcə sel suları həmin yağınları daha da dərinləşdirərək indiki vəziyyətə gətirib. Hər halda bu da faktıdır ki, elə indinin özündə də yaz-yay mövsümündə aran kəndlərin sakinləri məhz Qaraməryəm tirəsindəki yağınlarda suyun istiqamətini müxtəlif səmtlərə yönəltməklə suvarmanı təşkil edirlər.

Zəngin su ehtiyatları ilə yanaşı, münbit torpaqları da Həftəran vadisinin əbədi sərvətidir. Burada geniş sahələri əhatə edən bağlar, meşələr, əkinlər min illərdir ki, yerli sakinlərin daimi dolanacaq sahəsinə çevrilib. Fındıq, qoz, alma, armud və çeyirdəklilər Həftəran düzündə xüsusilə geniş yayılıb. Xatırladaq ki, akademik V.D.Hacıyevin tədqiqatları əsasında Zaqatala-Lahıc fiziki-coğrafi

rayonunda alp landsaft qurşağında 309, subalpda 860, meşə-çəməndə 846 və meşə qurşağında 1414 bitki növü qeyd almışdır [369; 370]. Qəbələ və Qırlartəpədən əldə olunan arxeoloji tapıntılar göstərir ki, yerli sakinlər hələ qədim zamanlardan başlayaraq meyvəçilikdən geniş surətdə yararlanıblar. Əfsuslar olsun ki, XX əsrin son onilliklərindən başlayaraq təbiətdən istifadə balansı pozulduğundan Həftəran çökəkliyindəki sıx meşələr və bağlar başdan-başa qırılaq məhv edilib. Özü də təbiətə bu cür dağıdıcı münasibət təkcə Həftəran düzənliyində deyil, bütövlükdə Baş suayrıcından cənuba doğru olan ərazilərin hamısına aiddir. Bu isə nəticə etibarlı ilə ərazinin iqliminə, su ehtiyatlarının azalmasına, təhlükəli sellərin və istilərin artmasına, eroziya və uçqunların intensiv xarakter almasına səbəb olub.

Qədim Girdiman vilayətinin Sanqalan, Quşəncə və İvanovka yaylaları da daxil olmaqla Həftəran çökəkliyindən başlayaraq Qaraməryəm tirəsinədək olan əraziləri dəmyə əkinçilik üçün əlverişli ərazilərdir. Coğrafi ədəbiyyatda Acınohur-Ceyrançöl öndağlığı fiziki-coğrafi rayonu kimi tanınan bu yerlərdə taxılçılıq xüsusilə yüksək inkişaf edib. Şərqdə Ağsuçayadək davam edən bu ərazinin relyefinin mütləq yüksəkliyi 200 m-lə 700-1000 m arasında dəyişir. Əsasən asimmetrik quruluşlu alçaqdağ tirələrindən və onların arasında olan sinklinal quruluşlu çökəkliklərdən, habelə yüksək düzənliklərdən ibarətdir [18, 8]. Ərazidə yerüstü şirin su ehtiyatları azdır. Odur ki, su mənbəyi kimi başlıca olaraq həmin əraziləri kəsən tranzit çaylardan istifadə olunur. Ərazinin iqlimi quraq olduğundan orada bağçılıq inkişaf etdirmək o qədər də əlverişli deyil. Bu baxımdan təkcə üzümçülük istisnaq təşkil edir. Yəni, həmin ərazilərdə indi olduğu kimi, lap qədim zamanlarda da geniş və məhsuldar üzüm bağları olub. Ona görə də taxılçılıqla yanaşı, üzümçülük və şərabçılıq da yerli əhalinin təsərrüfat həyatında olduqca mühüm yer tutub.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Acınohur-Ceyrançöl öndağlığı, daha konkret desək Həftəran çökəkliyi ilə Qaraməryəm tirəsi arasındakı yaylalar həm aran, həm də dağlıq ərazilərlə müqayisədə tarixən daha erkən məskunlaşmışdır. Bu ərazi həyatın intensivliyi və uzunmüddətli olması ilə ətraf ərazilərdən ciddi surətlə seçilir. Bu da sözsüz ki, hər şeydən öncə ərazinin ibtidai insanların yaşaması üçün əlverişli təbii imkanlara malik olması ilə izah olunmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Alazan-Əyriçay fiziki-coğrafi rayonu şərqdə Girdimançaya qədər davam edir. Şamaxı fiziki-coğrafi rayonu isə Ağsuçaydan şərqə olan əraziləri əhatə edir. Elə isə Girdimançayla Ağsuçay arasındakı ərazilər hansı fiziki-coğrafi rayona aid edilməlidir? Təəccüblüdür ki, Azərbaycanın fiziki-coğrafi rayonlaşmasına dair ədəbiyyatda bu suala konkret cavab tapmaq mümkün deyil. Fikrimizcə, Alazan-Əyriçay fiziki-coğrafi rayonunun qərb sərhədlərini Girdimançayadək deyil, Ağsuçayadək götürməklə coğrafi ədəbiyyatdakı bu qeyri-müəyyənliyə son qoymaq olar. Həmin ərazinin relyefinin, iqliminin, torpaq və bitki örtüyünün uyğunluğu da məhz bu cür düşünməyə əsas verir.

Baş suayrıcından, habelə Niyaldağ-Fitdağ silsiləsindən və onların ətlərindən başlanğıcını götürən bir sıra çaylar, o cümlədən Ağsu, Sulut, Haram, Mücü və Basqal çayları bu ərazini şimaldan cənuba dəğru dərin dərələrə bölüb. Hansı ki, həmin dərələrin vadilərində əsrlər boyu intensiv həyat olub. Bu cəhətdən Girdimançaydan başlayaraq şərqə doğru, Nüydi-Nuran-Sanqalan yaylalarından olan ərazilər həyat üçün xüsusilə daha əlverişli olub. Həmin ərazilər əkinçiliyin, maldarlığın və bağçılığın inkişaf etdirilməsi baxımından olduqca əlverişli təbii imkanlara malikdir. Bu rayonun dərələrindəki bulaqlar, təpələrindəki yastanlar, yamaclarındakı otlaqlar minillər boyu insanlar üçün həyat və məşğuliyət mənbəyi olub.

Mərkəzi aran rayonu. Girdiman vilayəti, həmçinin, Acınohur-Ceyrançöl öndağlığından cənuba doğru olan və müasir coğrafi ədəbiyyatda Mərkəzi aran rayonu kimi tamnan ərazilərin də xeyli hissəsini əhatə edir. Buraya Türyançayın aşağı axarından Ağsu və Girdiman çaylarının aşağı axarından olan ərazilər, yəni, indiki Ağsu, Kürdəmir, Göyçay, Ucar və Zərdab rayonlarının xalq arasında Şirvan düzü kimi tanınan əraziləri də aiddir. Girdiman feodallarının hərbi-siyasi nüfuzunun güclü olduğu dövrlərdə, hətta, Küdrü-Şirvan rayonu ərazilərinin də xeyli hissəsi onların təsir dairəsində olub. Xatırladaq ki, Küdrü-Şirvan fiziki-coğrafi rayonu bir sıra sahələrdə Mərkəzi aran rayonunun əraziləri ilə qovuşur. İndiki Ağsu rayonunun şərq hissəsini əhatə edən bu ərazi əsasən Acınohur öndağlığının və Ləngəbiz tirəsinin ətlərini əhatə edir. Ərazinin landşaftı yeknəsəq olub, əsasən düzənliklərin yarım səhra kompleksindən, dağətəyi ərazilərdə isə quruçöllərdən ibarətdir. Bu yerlərdən əsasən əkinçilik və qış otlaqları məqsədilə istifadə edirlər [164, 43-76]. Daha çox pambıq, qismən də taxıl, üzüm, nar, habelə quru subtropik bitkilər yayılıb [18, 182]. Əkinçiliyin inkişafı burada heyvandarlığın da yem təminatında əsaslı rol oynayıb.

Ərazinin su ehtiyatları olduqca məhduddur. Əhali daha çox Ağsu, Girdiman, Göyçay və Türyan çaylarının suyundan istifadə edir. Bu çayların hamısı yaz və payız mövsümündə daşaraq ətraf ərazilər üçün sel problemi yaratsa da, yay mövsümündə quruyaraq çox vaxt aran ərazilərə gedib çatmır. Beləliklə, Girdiman vilayətinin aran əraziləri isti yay mövsümündə həyat və təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli olmayan əraziyə çevrilir [26]. Görünür, bu ərazilərdəki bir sıra iri və ya xırda yaşayış məntəqələrində həyatın kəsilməsi həm də sərt təbii şəraitlə əlaqədar olub.

Ərazinin torpaq örtüyü, flora və faunası da olduqca rəngarəngdir. Bu da sözsüz ki, hər şeydən öncə ərazinin ayrı-ayrı yerlərinin okean səviyyəsindən yüksəklik dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, burada yüksəklik 0 m-dən 3632 m-ə qədər dəyişir. Yəni, əgər Şirvan düzündə və Kür çayına yaxın ərazilərdə hündürlük 0-a bərabərdirsə, Baş suayrıcında bu göstərici 3632 m-dir. Əlbəttə, yüksək dağlıq ərazilərlə orta və ya aran ərazilərinin təbii imkanları eyni ola bilməz [587]. Əvvəlcə torpaq örtüyü barədə. Torpaqşünas

alimlərin fikrincə, ərazinin torpaq örtüyünü aşağıdakı ardıcılıqla səciyyələndirmək olar:

1. Alp və subalp çəmənlikləri zonasının torpaqları. Buraya 2000-2200 m-dən daha yüksək olan ərazilər aiddir. Baş suayrıcı və ona bitişik olan yaylaq ərazilərinin torpaqları buna misal ola bilər. Bu sahələr əsasən şist və qumlu süxurlardan və möhkəm təbaşir əhəngdaşından ibarətdir. Həmin ərazilərin sərt iqlimi, şiddətli parçalanmaya məruz qalmış sıldırım qayalıqları, dərin və uçurumlu yamaclarla müşayiət olunan dərələri, daşlı-çınqıllı yamacları torpaq və bitki örtüyünün əmələ gəlməsi üçün əsla əlverişli deyil. Yalnız soyuq şimal küləyindən qorunan Cənub yamaclarda bitki örtüyü görünür. Torpaqəmələgəlmə prosesinin getdiyi ərazilərdə isə tədricən dağ-çəmən torpaqları formalaşır [18, 116-117; 632, 238].

2. Dağ-meşə zonasının torpaqları. Buraya hündürlüyü 500-700 m-dən 2000-2200 m-dək olan ərazilərin torpaqları aiddir. Bu torpaqlar da meşə örtüyünün geobotaniki tərkibindən, bioiqlim xüsusiyyətlərindən və rütubətlənmə şəraitindən asılı olaraq iki qrupa ayrılır: mezofil meşələr və kserofit seyrək meşələr. Mezofil meşələr altında əsasən qonur torpaqlar, seyrək meşələr altında isə qəhvəyi torpaqlar əmələ gəlmişdir [83; 216].

3. Rütubətli və yarımrütubətli subtropik zonanın torpaqları. Bu zonada əsasən dağ-meşə sarı, podzollu sarı və podzollu sarı qleyləşmiş torpaqlar yayılmışdır. Göyçay, Girdimançay və Ağsuçay hövzəsinin dağ-meşə sarı torpaqları dəniz səviyyəsindən 100-150 m-dən 600-700 m-ə qədər olan yüksəkliklərdə hirkan tipli meşələr altında qeydə alınıb. Çökmə və püskürmə mənşəli süxurların aşınma materialları burada torpaqəmələgətirmənin əsasını təşkil edir [18, 127-128; 159]. Mütəxəssislərin fikrincə, podzollu sarı qleyli torpaqlar daha çox qrunt sularının səthə yaxın olduğu sahələrdə, yəni, yüksək rütubətlənmə şəraitində əmələ gəlib. Bu torpaqlar üçün qalın olmayan humus qatı (15-18 sm), açıq-qəhvəyi, alt qatlara doğru isə sarımtıl rəng səciyyəvidir. Belə torpaqlar subtropiklər və tərəvəz bitkiləri yetişdirilməsi üçün olduqca əlverişlidir [18, 128].

4. Quru subtropik çöl və yarımsəhra zonasının torpaqları. İllik orta temperaturun 12-14,5° olduğu bu ərazilərdə torpaqəmələgəlmə iki fazalı bioloji mərhələdə gedir. Fəal faza yaz və payız dövrlərini əhatə edir. Bu dövrdə mütəxəssislərin fikrincə, torpaqda humusun toplaşması intensivləşir, torpaqdaxili aşınma sürətlənir, gilli minerallar və dəmir birləşmələri artır və s. İkinci fazada, yəni, isti yay dövründə isə karbohidratların torpaqda çökməsi artır, ellüvial karbonat qatı formalaşmaqda davam edir, aşınma zəifləyir və s. Quru subtropik çöl və yarımsəhra zonasında əsasən dağ-boz-qəhvəyi (şabalıdı), dağ qaratorpaqları və yarımsəhra xarakterli çəmən-boz torpaqlar, eləcə də bataqlıq, çəmən-bataqlıq şoran torpaqlar və qumsallıqlar inkişaf etmişdir [18, 128-129].

Göründüyü kimi, coğrafi qurşaqlardan asılı olaraq yüksəklikdən aşağıya doğru (yəni, 3632 m-dən 0-a doğru) iqlim dəyişdikcə, torpaq örtüyü də tədricən

dəyişir. Buna müvafiq olaraq, əlbəttə ərazinin florası da dəyişikliyə məruz qalıb [632, 210-230]. Məsələn, 1800-2000 m-dən başlayaraq 2200-2400 m-dək olan yüksəkliklərdə, konkret olaraq Baş suayrıcı və ona bitişik olan yaylaq ərazilərdə əsasən müxtəlif ot bitkiləri geniş yayılıb. Alp çəmənliklərin formalaşmasında soğankimilərin və yumruköklülərin də öz yeri var. Zəncirotu, qaytarmaotu, zıncırovotu, bulaqotu, şabdər, ışıqotu, Qafqaz zirəsi və bu kimi spesifik ot növləri alp çəmənliklərin yaraşığına çevrilib. Dağ çəmənliyində otlar adətən qısböylü, çiçəkləri isə iri və ışıqsaçan olur [18, 150-152; 369; 370; 632, 222-226]. Onların əksəriyyətindən dərman bitkisi kimi xalq təbabətində geniş istifadə olunur.

Subalp və alp qurşaqlarından aşağıda dağüstü-kserofit qurşaq başlayır. Bu qurşaq təqribən 1200-1600 m hündürlüyə malik əraziləri əhatə edir və daha çox qayalıq və yarpaqlardan ibarət olmaqla şiddətli eroziyaya məruz qalıb. Odur ki, bu qurşağın bitki örtüyü də zəif və epizodikdir. Daha çox fiqan tipli yastıqçalılara, tikanlı yastıqçalılara və radial qol-budağa malik tikanlı kollara təsadüf olunur [632, 222].

Girdiman vilayəti ərazilərinin xeyli hissəsini meşələr tutur. Bunun içərisində həm dağ meşələri, həm də düzənlik meşələri var. Dağ meşələri əsasən Baş suayrıcının Cənub yamacındadır. Bu meşələrdə palıd, fisdıq, vələs, çökə, qovaq, ağcaqovaq, qarağac, qızılağac, gövrüc, arçan, qoz, yalanqoz, quşarmudu, cır albalı, cır alma, alça, zoğal, əzgil, yemişan və s. ağac növləri geniş yayılıb. Həmin ağac növlərinə, eynilə Alazan-Həftəran çökəkliyinin meşələrində də rast gəlmək olur [588].

Bəhs edilən ərazinin lap qədim zamanlardan başlayaraq insanlar tərəfindən məskunlaşmasında sözsüz ki, meşə ehtiyatlarının bol olması da az rol oynamayıb. Bəli, meşələr minilliklər boyu insanlar üçün həm sığınacaq, həm də dolanacaq yeri olub. Yəni, Cənub yamacın və Həftəran vadisinin meşələrində yetişən meyvə və giləmeyvələr minilliklər boyu nəinki yerli sakinlərin, hətta bazarın da tələbatını ödəmişdir.

Meşə və səhra qurşaqları arasında bir növ keçid zonası olan meşə-bozqırlar, yaxud da arid seyrək meşələr də son illərin tələtüləri nəticəsində, nəinki daha da seyrəlib, hətta bir sıra yerlərdə başdan-başa məhv edilib. Bu cəhətdən Göyçay-Əlcəyançay arasındakı bozqır yaylalardakı saqqız-ardıc meşələri də istisnalıq təşkil etmir. Məlumat üçün bildirək ki, arid seyrək meşələrdə dominantlardan savayı, qarətikan, nar, dağdağan, murdarça, cağan və s. ağac növlərinə də rast gəlinir. Bozqır yaylalarda və onların ətkələrində, həmçinin, müxtəlif növlərdən olan yovşan bitkilərinə, habelə tərkibində efir yağı, alkaloid və rəng maddələri olan bitkilərə də təsadüf olunur [18, 139; 632, 215-222].

Acınohur-Ceyrançöl öndağlığından və Qaraməryəm tirəsindən cənubda - Şirvan düzü ərazisində əsasən yarım səhra mühiti üçün səciyyəvi olan bitki örtüyü yayılıbdır. Adətən, bu cür bitki örtüyü dəniz səviyyəsindən 200-500 m yüksəkliyə qədər olan ərazilərdə davam edir. Aran ərazilərdə iqlimin rütubətlik dərəcəsi

və qrunt sularının səviyyəsindən asılı olaraq ayrı-ayrı lokal yerlərdə meşə-bozqır və meşə bitkilərinə də təsadüf olunur. Bütövlükdə isə, yarımşəhra yerlər üçün daha çox yarımkol bitki növləri xarakterikdir. Ətraf rayonların əhalisinin qışlaq sahəsi kimi istifadə etdiyi bu ərazilərdə xüsusilə geniş yer alan yovşanlıq və yarım kolluqlar mal-qara üçün çox əlverişlidir [18, 137-138; 632, 212-213].

Girdiman vilayəti ərazilərinin iqlimi, torpaq örtüyü və florası kimi, faunası da olduqca zəngin və rəngarəngdir. Bu ərazidə aparılan arxeoloji axtarışlar nəticəsində aşkar edilən çoxsaylı at, it, qoyun, qaban, keçi sümükləri hələ 2000-7000 il bundan öncə ərazinin faunasının kifayət qədər zəngin olduğundan xəbər verir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan ərazisində ilk dəfə Qırlartəpədə cüyür sümüyü tapılıb [250, 51]. Arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmiş qədim at, it, maral fiqurları da ərazinin qədim faunası barədə çox şey deyir. Uzunboylardan tapılmış daş cam üzərindəki ov səhnəsi bu baxımdan böyük maraq doğurur. Hansı ki, həmin camın üzərində maral, tur, dağ keçisi, qaban və canavar kimi vəhşi heyvanların qaçış səhnəsi təsvir olunub [50, 282].

Aparılan müşahidə və tədqiqatlar göstərir ki, ərazinin faunasının rayonlaşması da hər şeydən öncə iqlim və bitki örtüyünə müvafiqdir. Belə ki, yüksək dağlıq ərazilərdə, subalp və alp çəmənliklərdə Dağıstan turu, dağ kəli, dağ keçiləri daha geniş yayılıb. Dovşan və tülküyə az-az hallarda rast gəlinir. Yay müddətində yaylaqlara mal-qara gələndə, sürülərin ardınca canavarlar da bu yerlərə ayaq açır [632, 238].

Yaylaqlardan və sıldırım qayalıqlardan aşağı, meşə zonasına endikcə təbiətin digər komponentləri kimi, fauna da dəyişir. Burada Qafqaz maralı, cüyür, qaban, qonur ayı, meşə pişiyi, porsuq və müxtəlif növ quşlar xüsusilə geniş yayılıb. Meşə və vadilərdən axan qara sularla fərel balığına da rast gəlinir [632, 239]. Dağətəyi meşə və kolluqlarda fauna demək olar ki, dəyişilmir. Yəni, meşə zonasında yayılan bütün növ heyvan və quşlara burada da rast gəlmək mümkündür. Sadəcə olaraq bu ərazilərdə canavar, çaqqal, porsuq, kirpi, dovşan daha çoxdur. Quşlardan qırqovul, kəklik və turac bu yerlərin bəzəyinə çevrilib. Düzənlik və yarımşəhra ərazilərdə əsasən ceyran, tülkü, porsuq, çaqqal və çoxsaylı quş növləri rayonlaşıb [632, 240-241]. Su hövzələrindəki qamışlıq, kolluq və meşələrdə tək-tək hallarda qabana rast gəlinir. Əfsuslar olsun ki, son illər meşələrə olan vandaleasına münasibət heyvanat aləminin artmasına və yayılmasına da ciddi əngəl olub. Nə qədər acınacaqlı olsa da, təbiəti qoruyanlardan çox, ondan qeyri-qanuni yollarla qazanc əldə etməyə can atanlar var.

Ərazinin təbii-coğrafi xarakteristikası deməyə əsas verir ki, qədim Girdiman vilayəti bir çox özəllikləri, daha doğrusu, rəngarənglikləri baxımından həqiqətən də Azərbaycanın digər fiziki-coğrafi, iqtisadi və inzibati ərazi vahidlərindən xeyli dərəcədə fərqlənir. Bu isə, əlbəttə, həmin ərazidə əhalinin məskunlaşma dinamikasında öz əksini tapmaya bilməzdi. Belə ki, ərazinin cənubunda isti iqlim, susuzluq və torpaqların zaman-zaman şoranlaşmaya meyilli olması, şimalda isə

sərt dağlıq relyef, yağıntuların çoxluğu, qışın nisbətən uzun keçməsi, əhalinin təbii şəraitə uyğun olaraq mövsümi surətdə arandan yaylağa, yaylaqdan arana intensiv miqrasiyası, daha sonra isə oturaq həyat üçün xüsusilə əlverişli olan orta zonada, yəni, Hacıhətəmli, İvanovka, Quşencə, Nüydi və Sanqalan yaylaları ərazisində cəmləşməsi ilə nəticələnib. Hansı ki, e.ə. V minillikdən etibarən Girdiman vilayəti ərazisinin məhz bu hissəsi ilkin olaraq məskunlaşıb. Orada aşkar edilmiş qədim yaşayış yeri və nekropolların sıxlığı bu barədə aydın təsəvvür yaradır. Eramızın əvvəllərindən etibarən Girdiman ərazilərində əhalinin məskunlaşma arealında əsaslı dəyişiklik və yenilik meydana gəlir. Belə ki, III-V əsrlərdən başlayaraq Həftəran vadisindən şimala doğru olan dağətəyi ərazilərdə yeni-yeni yaşayış məskənləri salınır. Bu barədə kitabın sonrakı fəsillərində yeri gəldikcə söhbət açılacaqdır.

IV FƏSİL

GİRDİMANIN MADDİ-MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ

ÖYRƏNİLMƏ TARİXİNƏ DAİR

Tarixi təkcə yazılı mənbələr əsasında tam müfəssəl öyrənmək qeyri-mümkündür. Azərbaycanın XIX əsr və XX əsrin birinci yarısının tarixşünaslığının natamamlığı və xeyli dərəcədə ziddiyyətli olması da, daha çox məhz mövcud maddi-mədəniyyət abidələrinin hələlik arxeoloji cəhətdən yetərinə öyrənilməməsi ilə əlaqədar olubdur. Odur ki, keçən əsrin ortalarından etibarən Qafqaz Albaniyası, o cümlədən də maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Girdiman vilayəti ərazilərinin arxeoloji baxımdan ardıcıl və sistemli şəkildə öyrənilməsi, bütövlükdə Azərbaycan tarixşünaslığı qarşısında yeni üfüqlər açmış oldu. Xatırladaq ki, XX əsrdə Girdiman abidələrində heç bir arxeoloji tədqiqat işi aparılmayıb. Təsədüfən üzə çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri də əldən-ələ keçərək it-bat olubdur. Belə nümunələrdən bir ədədi uzun illərdir ki, Sankt-Peterburqdakı Dövlət Ermitajında saxlanılır (XCVIII tablo, şək.7). Bu, 1893-cü ildə, indiki İsmayılı rayonunun Yengikənd kəndi ərazisində torpaq işləri görülərkən təsadüfən tapılmış gümüş nimçədir [474, 6-7, 54-57; 628, 177]. Arxeoloji Komissiyanın 1896-cı ilə dair hesabatında deyildiyinə görə, gümüş nimçə ilə birlikdə Yengikənd ərazisindən dəmir qılınc, xəncər, qızıl sikkə və digər qiymətli əşyalar da tapılıb [567, 113-114]. K.V.Trever [628], N.İ.Rzayev [599, 127], F.L.Osmanov [190], Q.O.Qoşqarlı [474] və digər albanşünas alimlər onun mənsubiyyəti, dövrü və bədii-texniki xüsusiyyətləri barədə mülahizələr söyləmişlər. Məsələn, K.V.Trever əvvəlcə həmin nimçənin Kiçik Asiyada istehsal olunduğunu bildirmişdir. Lakin bir müddətdən sonra o, fikrini dəyişərək bəhs edilən nümunənin antik Roma torevtikasının nadir incisi olduğunu yazıb. K.V.Treverin fikrincə, eramızın II əsrində Romada istehsal olunan bu nadir sənət incisi ticarət və ya mədəni əlaqələr vasitəsilə Albaniyaya gətirilib. Ehtimal ki, o, Albaniya hökmdarlarından hansısa hədiyyə edilib [474, 57].

Girdiman vilayəti ərazilərində ilkin arxeoloji tədqiqatlara ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən başlanılıb. Y.A.Lalayan [487, 37-47], D.M.Şərifov [660], Ə.İ.Ələkbərov [258, 43], T.S.Passek və V.Latının [570, 1-6] tərəfindən Qəbələ, Nic və Oğuz ərazilərində kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar aparılıb. 30-cu illərdə küp qəbirləri mədəniyyətini öyrənmək məqsədilə Y.A.Paxomov tərəfindən İsmayılı rayonu ərazisində arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır [572]. 1938-ci ildə o, Qalagah və Sultankənd ərazisində küp qəbirləri ilə yanaşı, təknə qəbirlərin də yayıldığını aşkar etmişdir. Həmin tədqiqatlar nəticəsində, həmçinin Qalagah və Mollaisaqlı kəndlərinin ətrafında antik dövr və ilk orta əsrlərə aid yaşayış yerləri olduğu da müəyyənləşdirilmişdir [575].

40-50-ci illərdə İsmayılı rayonu ərazisində təsərrüfat işləri zamanı üzə çıxmış bəzi qədim maddi-mədəniyyət nümunələri arxeoloq Ö.Ş.İsmizadə tərəfindən öyrənilmişdir [436; 437]. 40-cı illərdə Qəbələ və ona bitişik ərazilərdə S.M.Qaziyev və İ.M.Cəfərzadə tərəfindən aparılan tədqiqatlar da Girdiman abidələrinin arxeoloji baxımdan öyrənilməsi sahəsində müəyyən əhəmiyyət kəsb edir [31, 41]. 50-ci illərin sonlarından etibarən Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin səyləri daha çox Qafqaz Albaniyası tarixinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinə istiqamətləndirilib. Bu, əslində Moskvada rus və erməni tarixçiləri tərəfindən Azərbaycan tarixinə dair nəşr edilən erməni ruhlu əsərlərə cavab reaksiyası idi. Məhz həmin dövrdən başlayaraq Qəbələ, Xınıslı və Torpaqqala arxeoloji ekspedisiyaları fəaliyyətə başlayıb. Qəbələ arxeoloji ekspedisiyasının rəhbəri, görkəmli arxeoloq S.M.Qaziyev elə məhz o vaxtdan Girdimançay-Göyçay çayı hövzəsi abidələrinin öyrənilməsi işini öz aspirantı F.L.Osmanova həvalə edib. Bununla da Girdiman abidələrinin öyrənilməsi yolunda yeni mərhələ başlayıb. 60-70-ci illərdə məhz F.L.Osmanovun rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərmiş olan Ağsu-İsmayılı arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən İsmayılı və Ağsu rayonları ərazisində Qafqaz Albaniyasının antik və ilk orta əsrlər tarixinə dair bir sıra çox mühüm abidələr aşkara çıxarılaraq tədqiq olunmuşdur [185]. Bu cəhətdən Mollaisaqlı, Hacıhətəmli, Qışlaq, Şıxdərə kəlləsi, Vəng, Nüydi, Gənzə abidələrini göstərmək olar. Həmin abidələrin materialları əsasında Albaniyanın yaşayış yerləri, qəbir abidələri, dəfn adətləri, ölkənin təsərrüfat həyatı, ticarət və mədəni əlaqələrinin daha dərinə tədqiqi istiqamətində çox ciddi işlər görülmüşdür.

Ötən illər ərzində təsərrüfat və abadlıq işləri, habelə təbiət hadisələri nəticəsində aşkar olunan Balıq, Şəbiyan, Şamdalan, Gəndob, Səngər, Kürdüvan və bu kimi bir çox digər abidələrin materialları da F.L.Osmanov tərəfindən tədqiq olunaraq çap edilmişdir. Təsadüfi tapıntılar içərisində 1982-ci ildə İsmayılı rayonunun Hacıhətəmli kəndində məktəb üçün bünövrə yeri qazılarkən üzə çıxmış antik dövrə aid, üzərində alban yazısı olan saxsı vaza elmi cəhətdən xüsusilə daha çox maraq doğurur [50, 39-42].

80-90-cı illərdə Girdiman hövzəsində tədqiqatları davam etdirən Ağsu-İsmayılı arxeoloji ekspedisiyası daha çox Uzunboylar və Qırlartəpə abidələrinin öyrənilməsi ilə məşğul olmuşdur. Hansı ki, 1981-ci ildən başlayaraq bu sətirlərin müəllifi də həmin tədqiqatlarda bilavasitə iştirak etmişdir. Adları qeyd olunan abidələrlə yanaşı, eyni zamanda Ağsuçay-Girdimançay və Göyçay çayları hövzəsinin bir sıra digər abidələrində də kəşfiyyət xarakterli axtarış işləri aparılmışdır [50; 564; 565; 566]. Nəticədə Xirəki, Kənd yeri [196, 3-5], Qızıllar [201], Talıstan, Xənəyə [406, 55-57], Basqal, Mücü, Xankəndi [193, 48-50], Quşencə, Buynuz, Sulut və Kalva ətrafı ərazilərdəki abidələrdən xeyli material əldə olunmuşdur [192, 5-11]. Cavanşir qalası, Qız qalası, Niyal və Fit qalaları da daha əsaslı tədqiqat obyektinə olmuşdur [50; 53; 143].

Mehranilər sülaləsinin banisi Mehran tərəfindən əsası qoyulmuş Mehrəvan şəhərinin qalıqlarının aşkara çıxarılması Girdiman abidələrinin öyrənilməsi yolunda yeni mərhələ kimi dəyərləndirilməlidir. Belə ki, 2003-cü ildə bu sətirlərin müəllifinin rəhbərliyi ilə Ağsu-İsmayılı ekspedisiyası tərəfindən Ağsu rayonunun Bəyimli kəndi ərazisindəki Torpaqqalada aparılan ilkin kəşfiyyat qazıntıları zamanı orada VI-IX əsrlərə aid möhtəşəm şəhər yeri olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bu abidə həm dövrü, həm də coğrafi koordinatları etibarlı ilə Mehrəvan şəhərinə çox uyğundur [51; 57; 59].

70-80-ci illərdə arxeoloq F.V.Qədirov tərəfindən Qəbələ və Oğuz rayonları ərazisində öyrənilmiş bir sıra arxeoloji və memarlıq abidələri də Girdiman tarixinin araşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

YAŞAYIŞ YERLƏRİ

Bəşəriyyət öz mövcudluğunun uzun bir tarixi dövrünü mağara və digər təbii sığınacaqlarda keçirib. Lakin zaman keçdikcə insanlar tədricən təbii şəraiti də özlərinə uyğunlaşdırmağı öyrənilər. Beləliklə, istidən, soyuqdan, yağışdan, qardan, küləkdən, çovğundan qorunmaq naminə ilkin koma və sığınacaqlar tikmək ideyası meydana gəlir. Təbiidir ki, ətraf mühitlə davranmaq təcrübəsi artdıqca, koma və sığınacaqlar da tədricən sayca artmış, keyfiyyətcə daha da təkmilləşmişdir. Bu zəmində köçərlik yavaş-yavaş oturaq həyatla əvəz olunmuşdur. İlk oba və düşərgələr belə yaranmışdır. Onlar da öz növbəsində böyüyərək, artaraq kəndlərə, şəhərlərə çevrilmişdir.

Antik və erkən orta əsrlər dövrü planetin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində də yeni-yeni şəhərlərin və şəhərliyi iri yaşayış məntəqələrinin təşəkkülü və inkişafı ilə səciyyəvi olmuşdur. Əsasən çayların sahilində, karvan yollarının üstündə ilkin feodal qəsri kimi meydana gələn bu yaşayış məntəqələri tədricən böyüyərək şəhristan və rəbbadan ibarət çoxşaxəli infrastrukturunu ilə seçilən mühüm sənət, mədəniyyət və ticarət mərkəzlərinə çevrilib [626, 240]. Hansı ki, onlardan bir qisminin adı qədim və orta əsr mənbələrində çəkilir. Lakin yeri-yurdu bilinməyən, barəsində yazılı mənbələrdə heç bir məlumat olmayan yaşayış məntəqələri qat-qat daha çox olub. Təbiidir ki, həmin yaşayış məntəqələrinin əksəriyyətinin qalıqları bu və ya digər dərəcədə dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan arxeoloqları uzun illər ərzində əsasən tarixi mənbələrdə adı çəkilən və koordinatları göstərilən Qəbələ, Gəncə, Beyləqan, Mingəçevir, Şamaxı, Bərdə, Bakı, Şabran, Naxçıvan kimi iri şəhərlərin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi ilə məşğul olublar. Ölkənin ictimai-iqtisadi və mədəni-siyasi həyatında önəmli yeri olan bir çox digər yaşayış yerlərinin arxeoloji cəhətdən tədqiqi isə unudulmuşdur [180, 74]. Həyatın qısa və ya uzunmüddətli davam etməsindən asılı olaraq həmin yaşayış məntəqələrində bir və ya bir neçə mədəni təbəqə formalaşmışdır. Yazılı mənbələrdə adı xatırlanmayan bu tip yaşayış

yerlərinin demək olar ki, əksəriyyəti təbii dağıntılar, yaxud da tikinti və ya təsərrüfat işləri zamanı üzə çıxıbdir.

Beləliklə, əsrlər boyu tariximizi özündə yaşadan səhər və səhər tipli yaşayış məntəqələrinin heç olmazsa bir qismi barədə bu gün artıq nisbətən daha ətraflı söhbət açmaq imkanları var. Söhbət Girdiman vilayətinin ilk orta əsr abidələrindən gedir. Onların öyrənilmə tarixi, dövrü və xarakterik xüsusiyyətləri barədə hələlik aşağıdakıları bildirmək olar.

QIRLARTƏPƏ

Ağsu-İsmayılı ekspedisiyasının Nüydi və Uzunboylar abidələrindən sonra Dağlıq Şirvan ərazisində tədqiq etdiyi ən möhtəşəm abidə Ağsu rayonunun Qırlar kəndi yaxınlığında yerləşən və şərti olaraq Qırlartəpə adlandırılan çoxtəbəqəli abidədir [196, 1-3; 560; 561; 563]. Orada Eneolit dövründən başlayaraq eramızın V əsrinədək, təqribən 7 min il ərzində intensiv həyat olduğu müəyyən edilmişdir. O, antik və erkən orta əsrlərə aid çoxsaylı abidələr kompleksinin əhatəsində - Şamaxı ilə Qəbələni birləşdirən və xalq arasında qədim «poçt yolu» kimi tanınan magistral yolun üstündə yerləşir.

Şirvanın həm aran, həm də dağlıq əraziləri Qırlartəpədən çox aydın görünür. Oradan baxanda şimalda Basqal, Sulut, Mücü kəndləri, Fit və Niyal dağları, şərqdə Muğanlı, qədim Şamaxı və Gülüstan qalası, qərbdə Qəbələyədək olan geniş ərazilər, cənubda isə Ağsu və Kürdəmir rayonlarının ərazilərini özündə birləşdirən Şirvan düzü sanki ovuc içərisindəki kimi görünür.

Ağsuçayla Qırlartəpə arasındakı yastana yerli əhali arasında «Bədbinə» deyirlər. Təqribən 8-10 hektara qədər sahəni əhatə edir. 70-ci illərdə üzüm əkmək məqsədilə plantaj edilərkən oradan e.ə. I minilliyin sonlarına və eramızın əvvəllərinə aid zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları üzə çıxıb. Yerli sakinlərin məlumatına görə Bədbinədən daha çox keramika və metal məmulatı tapılıb. Yastanın ayrı-ayrı yerlərində tikinti qalıqlarının mövcudluğundan xəbər verən daş topaları qeydə alınmışdır. Bütün bunlar isə orada təqribən 2000 ilə yaxın tarixi olan yaşayış yeri və nekropol olduğundan xəbər verir [196].

80-ci illərin əvvəllərində Muğanlı-İsmayılı yolu çəkilərkən Qırlartəpəyə bitişik ərazilərdən çoxsaylı qədim maddi-mədəniyyət nümunələri üzə çıxmışdır. O zaman təpənin arxa tərəfindən keçən yol yerində təqribən 0,8-1 m dərinlikdə 15-ə yaxın qəbir qeydə alınmışdır. Həmin qəbirlərin demək olar ki, hamısından zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları əldə olunmuşdur. Qəbir avadanlığı içərisində e.ə. II-I əsrlərə və yeni eranın I əsrinə aid edilən çeşidli keramika və metal məmulatı üstünlük təşkil edir. Silahların və döyüş ləvazimatının çoxluğu xüsusilə diqqəti cəlb edir. Xatırladaq ki, Qırlartəpə ətrafındakı qəbir abidələrində antik dövrdə Albaniya ərazisində istifadə edilən demək olar ki, bütün silah növlərinin nümunələri tapılıb. Əfsuslar olsun ki, İsmayılı-Muğanlı yolunun tikintisi zamanı

üzə çıxan qiymətli tapıntıların xeyli qismi qeydiyyatdan alınmadan ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən mənimşənilibdir. Məsələn, 1981-ci ildə 838 sayılı yol tikinti idarəsinin Gəncədən olan işçiləri tərəfindən bir neçə belə qiymətli tapıntının aparıldığı barədə məlumat yayılmışdı. Yalnız ekspedisiya rəhbərliyi işə qarışdıqdan və uzun-uzadı yazışmalardan sonra Gəncə polisi tərəfindən 2 ədəd gümüş camın və bir ədəd saxsı qabın tapılaraq Tarix İnstitutunun arxeologiya və etnoqrafiya bölməsinə qaytarılması təmin olundu [50, 54-55].

Qırlartəpə ətrafındakı ilk orta əsr abidələrindən ən çox diqqət cəkəni «Kənd yeri» abidəsidir. Yerli sakinlər oraya «Pəldahar» da deyirlər. Şimal tərəfdən Ağsuçay dərəsinə düşən sərt qayalıq və meşəli yamaqlarla həmsərhəddir. Yaz aylarında Pəldahar meşələrində çoxlu pəl yetişir. Fikrimizcə, «pəl» və fars dilində «qaya» mənasını bildirən «dahar» sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn «Pəldahar» toponimi də elə bu zəmində yaranmışdır.

Pəldaharın ən hündür və həm də axar-baxarlı nöqtəsi qaya yanındakı yastan yeridir. Orada çoxlu tikinti qalıqları olduğu müşahidə edilir. Şumlanarkən üzə çıxan yonulmuş daşlardan vaxtilə tikintidə istifadə olduğu şübhə doğurmur [198, 10-11]. Pəldaharda təqribən 200 m uzunluğunda köbər yeri var. Zahirə əlamətləri etibarlı ilə daha çox qədim arx-bənd yerini xatırladır. Doğrudur, Qırlartəpə və Pəldahar ətrafında içməli su mənbəyi olan bulaqlar kifayət qədərdir. Lakin, həmin bulaqlar bol sulu olmadıqlarından onlar təsərrüfat və istehsalat ehtiyacları üçün yetərli ola bilməzdi. Odur ki, yerli əhali təsərrüfat və istehsalatda işlətmək məqsədilə kənarından su gətirmək zorunda olub. Fikrimizcə, Pəldahar ərazisindəki köbər yeri də məhz mənbəyini Ağsuçaydan götürən həmin bənd-axın qalıqları kimi izah olunmalıdır.

Müxtəlif vaxtlarda taxıl və üzüm əkmək məqsədilə şum edilərkən «Kənd yeri»ndə çoxlu maddi-mədəniyyət qalıqları üzə çıxıb. Şum yerində daha çox iri təsərrüfat küplərinin qırıqlarına təsadüf olduğu bildirilir. Tapıntılar içərisində müxtəlif ölçülü və müxtəlif formalı saxsı qablara məxsus qulplara və həmin qabların ağzının kənarlarının qırıqlarına xüsusilə tez-tez rast gəlinir [196, 2]. Bu tapıntılar eramızın III-V əsrlərində orada kənd tipli iri yaşayış məntəqəsi olduğundan xəbər verir. Hansı ki, həmin dövrdə Qırlartəpədə də intensiv həyat olub. Odur ki, həmin abidələri ayrılıqda deyil, kompleks halda təqdim etmək daha düzgün olardı.

Qırlartəpənin qərb və şimal tərəfi uzun illər ərzində şumlanaraq əkilib. Abidənin cənub və şərq tərəfi yamac və kolluqdan ibarətdir. Üstünün mərkəzi hissəsi çökərək cama bənzəyən bu təpənin hündürlüyü 6 m, uzunluğu 40 m, eni isə 18 m-dir. 80-ci illərədək onun təbii təpə olduğu güman edilirdi. Lakin, 1982-ci ilin tədqiqatları zamanı Ağsu-İsmayılı arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən təpənin qərb kənarındakı siçan və porsuq yuvalarının kənarında müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələrinin, o cümlədən keramika fragmentlərinin, kömür və kül qalıqlarının olduğu müəyyənləşdirilib [196, 1-2]. Bunlar, əlbəttə, Qırlartəpənin təbii deyil, süni

təpə olduğunu düşünmək üçün yetərli dəlillər idi. Odur ki, orada 3x5 m ölçüdə ilkin yoxlama qazıntısı qoyulub. 1982-ci il mövsümündə qazıntıyı xama çətdirməyə mümkün olmasa da, hər halda Qırlartəpənin çoxtəbəqəli abidə olduğu müəyyənləşdirilib. Oradan tapılan zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri və tikinti qalıqları əsasında bəlli olub ki, eramızın I minilliyinin ortalarında Qırlartəpədə intensiv həyat olub (I tablo, şəkl.1).

1983-cü il mövsümündə Qırlartəpədə tədqiqatlar ötən ildən yarımçıq qalmış yoxlama qazıntısını genişləndirməklə davam etdirilib. Əvvəlcə 16x16 m sahədə qazıntı aparılıb. Sonra həmin sahə şimala doğru daha 8 m genişləndirilərək qazıntının ümumi sahəsi 384 kv.m-ə çətdirilib (I tablo, şəkl.2). Qazıntıya başlanan ilk anlardan etibarən əldə olunan zəngin və rəngarəng maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində keramika, metal və sümük məmulatı üstünlük təşkil edib. Tapıntılar içərisində IV-V əsrlər üçün səciyyəvi olan çoxsaylı nümunələrlə yanaşı, Dəmir, Tunc, hətta, Eneolit dövrünə aid əşyalara və istehsal qalıqlarına da təsadüf olunub. Bütün bunlar isə orada Eneolit dövründən başlayaraq eramızın V əsrində intensiv həyat olduğuna dəlil təşkil edir. Abidənin üst təbəqəsindən hicri tarixlə 771-ci ildə kəsilmiş Şirvanşahlara məxsus mis sikkənin tapılması onu deməyə əsas verir ki, Qırlartəpədə V əsrdən sonra da həyat davam etmişdir. Lakin, sonrakı dövrdə həyat intensiv olmadığından, orada orta əsrlərə aid mədəni təbəqə yaranmamışdır. Görünür, V əsrdən sonrakı dövrdə o, yaşayış yeri və istehsal mərkəzi funksiyasını itirərək, sadəcə Şamaxı ilə Qəbələni birləşdirən ticarət yolu üzərində dayanacaq-stansiya funksiyası daşımışdır.

Qazıntıda dərinlik 0,3-0,4 m-ə çətdirildikdə təpənin şimal-qərb tərəfində yonulmuş çay daşından hörülmüş tikinti qalıqları qeydə alınıb (IV tablo). Tədqiqat işləri davam etdirilərkən şimal və cənub tərəflərdə də yonulmuş çay daşından hörülmüş divar qalıqları olduğu qeydə alınıb. Bunlar bir-biri ilə əlaqəli olan yan divarlar idi. Həm də bu divarlar şərqə doğru qazıntı sahəsindən kənara doğru davam edirdi. Qazıntı dərinə düşdükcə yan divarlara perpendikulyar olan daha bir neçə divar qalıqları da üzə çıxıb. Lakin, təpənin mərkəzi hissəsinə yaxın yerlərdə hələ ki, divar qalıqları olduğu gözə dəymirdi. Ümumiyyətlə, yan divarlara yaxın nöqtələrə nisbətən mərkəzi hissədə mədəni təbəqə özünün rənginə və xarakterinə görə də fərqlənirdi. Belə ki, yan divarlara, xüsusən də şimal və qərb divarlarına yaxın yerlərdə mədəni təbəqədə müşahidə olunan yanmış torpaq və kül qalıqlarına mərkəzi hissədə rast gəlinmirdi. Orada, təbəqə demək olar ki, bütünlüklə qara torpaqdan ibarət idi. Bu isə təpənin şimal və qərb istiqamətdə olan yan divarlarına yaxın nöqtələrdə əsasən istehsal ocaqlarının cəmləşdiyini ehtimal etməyə əsas verirdi. Yan divarlara perpendikulyar olan divar qalıqları isə hələ ki, təpənin mərkəzi hissəsinə gedib çatmırdı. Görünür, təpənin mərkəzi hissəsi çökərkən həmin divar qalıqları da nisbətən dərinə çöküb. Oradakı qara torpaqdan ibarət təbəqə də, məhz bu cür düşünməyə əsas verirdi. Bu, əgər həqiqətən belədirsə, onda

qazıntı dərinə düşdükcə həmin divar qalıqlarının davamını mərkəzi hissədə də izləmək mümkün olacaqdı.

1984-cü ilin tədqiqat mövsümündə ötən ildən yarımçıq qalmış qazıntı sahəsi şərqə doğru daha 20 m genişləndirilib. Beləliklə, qazıntı sahəsi təpənin üst hissəsini bütünlüklə əhatə etməklə, təqribən 800 kv.m-ə çatdırılıb (I tablo). Genişləndirilmiş sahədə təqribən 0,3-0,4 m dərinlikdə əvvəlki illərdən məlum olan divarların şərqə doğru davam etdiyi müəyyənləşdirilib. Hansı ki, həmin divarlar təpənin şərq kənarı boyunca şimal-cənub istiqamətində olan divara birləşərək vahid tikinti kompleksi yaradır. Beləliklə, tikinti kompleksi təpənin üst hissəsini bütünlüklə əhatə etməklə təqribən 800 kv.m-ə qədər sahəni tutur.

Əvvəlki illərdə öyrənilmiş sahələrdə olduğu kimi, 1984-cü il mövsümündə təpənin şərq tərəfində açılmış yeni sahədə də yan divarlarla perpendikulyar olan daxili divar qalıqları olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Həmin divar-arakəsmələr bir-biri ilə qovuşaraq çoxsaylı otaq yerləri əmələ gətirir (V tablo). Onların demək olar ki, hamısı kvadrat və ya düzbucaqlı formasındadır. Yan divarlar (yəni, əsas divarlar) kimi, bu divarlar (yəni, köməkçi divarlar) da yonulmuş çay daşından hörülüb. Tikintidə birləşdirici material kimi sarı palçıqdan istifadə edilib. Divarların möhkəmliyini təmin etmək üçün ağac kəmərlərdən istifadə olunduğu güman edilir. Xatırladaq ki, keçən əsrin 60-cı illərində Girdiman hövzəsinin yaşayış məntəqələrində analoji tikinti üsullarından geniş istifadə olunub. Bu cür tikinti üslubundan Girdiman ərazilərində geniş istifadə olunduğunu Lahıcm və Basqalın həm qədim, həm də müasir binalarında da müşahidə etmək mümkündür.

Qırlartəpə tikinti kompleksinin yan divarları, arakəsmə funksiyası daşıyan digər divarlarla müqayisədə qalın və möhtəşəmdir. Bu isə həmin divarların, yəni, təpənin bütün tərəflərini əhatə edən yan divarların, eyni zamanda həm də qala divarları funksiyası daşdığından xəbər verir.

Kompleksə giriş cənubdan və şərqdən olub. Tədqiqatlar zamanı hər iki tərəfdə qapı yerləri olduğu müəyyənləşdirilib. Qapı yerlərinin altında və kənarında qalın kömür qalıqları qeydə alınıb. Yuxarıda deyildiyi kimi, qazıntıya yeni başlananda təpənin mərkəzi hissəsində divar qalıqları olduğu bilinmirdi. Lakin, dərinlik 0,7-0,8 m-ə çatdırıldıqda, yan divarlara yaxın hissələrdə aşkar edilmiş arakəsmə-divar qalıqlarının davamı tədricən təpənin mərkəzi hissəsində də üzə çıxıb. Lakin, mərkəzi hissələrdəki divarların bünövrə hissələri yan divarlara və ona yaxın olan divarlara nisbətən pis qalmışdır (IX-X tablolar). Bu, fikrimizcə, iki mühüm amillə əlaqədar ola bilərdi. Birincisi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, təpənin orta hissəsi çöküb və təbiidir ki, bu zaman həmin ərazidəki divarlar da deformasiyaya uğrayaraq dağılıb. İkincisi, ola bilsin ki, kompleks inşa edilərkən mərkəzi hissədəki divarların köməkçi, yardımçı divar olduğunu nəzərə alaraq, onların möhkəmliyinə o qədər də əhəmiyyət verilməyib.

1985-ci ilin qazıntıları Qırlartəpə tikinti kompleksinin daha ətraflı öyrənilməsinə imkan yaradıb. Yəni, həmin il aparılan axtarışlar tikintinin ümumi

mənzərəsinə aydınlıq gətirilməsi ilə nəticələnib. Bu cəhətdən öyrənilməsi vacib olan məsələlərdən birisi əsas-yan divarların ölçülərini müəyyən etmək idi. Məlum olduğu kimi, əvvəlki illərin axtarışları zamanı əsas-yan divarların ancaq içəri tərəfi açılmışdı. Abidənin çöl tərəfinin maillik dərəcəsi yüksək olduğundan orada qazıntı aparılması divar qalıqlarının uçub-dağılması ilə nəticələnə bilərdi. Odur ki, ekspedisiya rəhbərliyi yan divarların çöl tərəfini bütünlüklə deyil, qismən açmaqla kifayətləndi. Beləliklə, 1985-ci ildə təpənin şimal tərəfində 4 m məsafədə əsas - yan divarların kənarı açıldı və təqribən 0,9-1 m dərinlikdə daha bir divarın bünövrə yeri üzə çıxdı. Əsas divara perpendikulyar olan bu divar, görünür, dayaq-kontrfors funksiyası daşıyıb. Tədqiqatlar davam etdirilərkən əsas-yan divarların qalınlığının 3,1 m olduğu müəyyən edildi. Təpənin cənub divarının çöl tərəfi açıldıqda da təqribən eyni mənzərə qeydə alındı. Yəni, tikinti kompleksinin cənub qapısı ətrafında qazıntı davam etdirilərkən, orada divar qalıqlarının hündürlüyünün 0,6 m, qalınlığının 3,2 m, qapı yerinin eninin isə 2,4 m olduğu müəyyənləşdirildi. Maraqlıdır ki, qapı yeri təmizlənərkən onun altında da divar qalıqları qeydə alınıb. Bu, tikinti kompleksinə olan əsas giriş qapısının yer səthindən təqribən 25-30 sm hündürdə olduğunu deməyə əsas verir. Qapı yeri öyrənilərkən onun həm içəri, həm də çöl tərəfində yanaraq kömür olmuş ağac kətil qalıqları aşkar olunmuşdur. Kömürün tərkibindən onun palıd ağacına aid olduğu aydın bilinirdi. Ümumiyyətlə, bu ərazilərdə elə indinin özündə də tikintidə kətil və ya qapı başı üçün material seçilərkən bir qayda olaraq palıd ağacına üstünlük verilir. Bu da onunla əlaqədardır ki, palıd ağacı rütubətə dözümlü olmaqla bütün yerli ağac materiallarının ən uzunömürlüsüdür.

Tədqiqatlar davam etdirilərkən təpənin şərq kənarı boyunca şimal-cənub istiqamətində uzanan yan divar da bütünlüklə açılmışdır. Onun uzunluğu 7,45 m, qalınlığı 3,2 m, hündürlüyü 1 m, oradakı qapı yerinin eni isə 1,4 m-dir. Təpənin cənub tərəfindəki qapı yerində olduğu kimi, şərq tərəfdəki qapı yerində də yanaraq kömürlənmiş olan ağac kətil-qapı üstü qalıqları qeydə alınıb.

Qırlartəpə tikinti kompleksi mürəkkəb daxili quruluşa malikdir (II tablo). Kompleksin içərisində irili-xırdalı 20-yə qədər otaq yeri qeydə alınıb. Onların əksəriyyəti yan divarlara bitişik vəziyyətdədir. Yonulmuş çay daşından pəlçiq məhlulu vasitəsilə hörülmüş bu divarların qalınlığı 1,2-1,5 m-dir. Kompleksin mərkəzi hissəsi ilə müqayisədə kənar hissələrdə, yəni, yan divarlara yaxın hissələrdə arakəsmələr daha yaxşı qalıb. Abidə-kompleksin şimal-qərb və cənub-qərb kənarlarındakı iki otaq yeri xüsusilə böyük maraq doğurur. Onların digər otaq-arakəsmələrdən əsas fərqi ondadır ki, həmin otaqlar qərb tərəfdə xeyli dərəcədə yan divarın içərisinə girir. Qazıntı davam etdirilərkən orada şiddətli hərərət nəticəsində yanaraq daşlaşmış qalın torpaq və kül təbəqəsi qeydə alınmışdır. İçərisində çoxsaylı dəmir ərintiləri, keramika fraqmentləri, o cümlədən istehsal prosesində çıxar vəziyyətə düşmüş nümunələr olan bu cür yanmış-daşlaşmış təbəqə sözsüz ki, həmin ərazidə uzun müddət ərzində metalışləmə sənəti

və keramika istehsalı ilə məşğul olunduğuna dəlalət edir. Görünür, bəhs edilən otaq yerlərindən eyni zamanda həm emalatxana, həm də kürəxana kimi istifadə olunub. Divarların kənarı boyunca aşkar edilən metal şlaklar və kürə-ocaq yerlərinin qalıqları da məhz bu cür düşünməyə əsas verir. Ehtimal etmək olar ki, yerli ustalar orada metal məmulatından müxtəlif növ alət və silahlar istehsal ediblər. Xatırladaq ki, Qırlartəpə və ona yaxın ərazilərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində, habelə təsadüfi tapıntılar içərisində metal məmulatının çox olması faktının özü də həmin məmulatın məhz yerli istehsal məhsulu olduğunu düşünməyə əsas verdi.

Qırlartəpə tikinti kompleksi şərq tərəfdə təqribən 8 m məsafədə yamac - terrasa doğru davam edir. Orada abidə-kompleksin əsas divarlarının davamı olmaqla təqribən 16 kv.m sahəni əhatə edən yardımçı tikinti qalıqları qeydə alınıb. Həmin ərazi təmizlənərkən, orada tərkibində peyin qalıqlarının üstünlük təşkil etdiyi mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Bu əlamətlər qeyd olunan yardımçı tikintilərin çox güman ki, ev heyvanlarının saxlandığı yer-tövlə olduğunu düşünməyə əsas verir.

Qazıntının planından görüldüyü kimi, emalatxana-kürəxana olduğu güman edilən otaq-arakəsmələrdən şərqə doğru da bir neçə otaq-arakəsmə qeydə alınıb. Onların bir qisminin qalıqları aydın bilinsə də, bəziləri çox ciddi dağıntıya məruz qalıb. Özü də yuxarıda qeyd olunduğu kimi, əsas-yan divarlara bitişik olan otaq-arakəsmələr qərb tərəfdə olduğu kimi, şimal, cənub və şərq tərəfdə də nisbətən yaxşı qalmışdır. Həmin otaq-arakəsmələrin demək olar ki, əksəriyyətində şaquli istiqamətdə basdırılmış iri təsərrüfat küpləri aşkar edilmişdir (VII-VIII tablolar). Hansı ki, həmin küplərin içərisində müxtəlif növ ərzaq məhsullarının qalıqları olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Küplərdən bir neçəsində taxıl və un qalıqları aşkar edilmişdir. Bu isə həmin otaq-arakəsmələrin daha çox anbar funksiyası daşdığından xəbər verir.

Qırlartəpə tikinti kompleksinin funksional təyinatı barədə mütəxəssislər tərəfindən müxtəlif mülahizələr bildirilib. Məsələn, memar V.H.Kərimov bu abidəni ətrafı qala divarları ilə möhkəmləndirilmiş olan şəhər tipli yaşayış məntəqəsi kimi xarakterizə edib [461, 39]. Arxeoloq F.L.Osmanov da abidənin qalaça tipli kompleks olduğunu ehtimal edir. Təpənin mərkəzi hissəsinin çökdüyünü əsas götürərək o, bu kompleksin üstünün günbəzvari formada olduğunu bildirir. Əlbəttə, kompleksin yan divarlarının möhtəşəmliyi onun həqiqətən qalaça tipli obyekt olduğu barədə söylənilən fikirlərin məntiqə uyğun olduğuna dəlalət edir. Bununla yanaşı, belə bir cəhəti də unutmaq olmaz ki, kompleksin bünövrə hissəsi düzgün olmayan düzbucaqlı formasında olduğundan, onun üstünü günbəzvari formada örtüklə tamamlamaq mühəndis-texniki baxımdan o qədər də asan məsələ deyil. Fikrimizcə, Qırlartəpə tikinti kompleksinin yan-əsas divarlara bitişik otaq-arakəsmələri ikimərtəbəli olub (III tablo). Onların alt mərtəbəsindən əsasən anbar, emalatxana və kürəxana kimi istifadə olunub. Üst mərtəbədəki otaqlar isə yaşayış funksiyası daşıyıb. Xatırladaq ki, yaşayış binalarının

zirzəmisindən sex, emalatxana və kürəxana kimi istifadə olunması praktikası Azərbaycanın bütün bölgələrində, o cümlədən Şirvan ərazisində geniş yayılıb. Lahic, Basqal, Mücü və Küsnət ustalarına məxsus emalatxana, sex və kürəxanaların demək olar ki, əksəriyyəti bu gün də həmin sahədə çalışan sənət adamlarına məxsus evlərin zirzəmisində yerləşir.

Ehtimal etmək olar ki, Qırlartəpə tikinti kompleksinin mərkəz hissəsindəki otaq-arakəsmələr də birmərtəbəli olmaqla yardımçı funksiya daşıyıb. Abidənin mərkəzindəki nəhəng quyu çox ehtimal ki, orada daimi su ehtiyatı yaratmaq məqsədinə xidmət edib. Tikintinin üst örtüyünün bir hissəsinin mərkəzə meyilli olması da, fikrimizcə, qar, yağış və şəh suları hesabına quyuda daimi su ehtiyatı yaratmaq məqsədinə xidmət etmişdir. Bütün bunlar isə bütövlükdə Qırlartəpə tikinti kompleksinin daha çox sənətkar ailələrinin və onların fəaliyyətinə nəzarət edən insanların iş və yaşayış yeri funksiyasını özündə birləşdirən möhkəmləndirilmiş qalaça olduğunu söyləməyə əsas verir.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Qırlartəpədən zəngin və rəngarəng çeşidli maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Hansı ki, həmin tapıntılar abidənin dövrü, xarakteri, yerli sakinlərin həyatı və məşğuliyyəti, onların inam və inancları barədə kifayət qədər aydın təsəvvür yaratmağa imkan verir. Xatırladaq ki, üst mədəni təbəqədən əldə olunan keramika nümunələrinin əksəriyyəti xronoloji cəhətdən III-V əsrlərə aiddir. Bunlar əsasən iri təsərrüfat küplərinə, təkqulplu su qablarına, dopu, küpə, qazan, dayaz çölmək-vaza və çiraqlara aid fraqmentlərdən ibarətdir (XII-XIV tablolar). Oradan əldə olunan maraqlı tapıntılardan birisi də gildən hazırlanmış bütdür. 1983-cü il mövsümündə 0,5 m dərinlikdə aşkar edilmiş həmin tapıntı demək olar ki, tam salamat vəziyyətdədir. Səthi anqobla örtülmüşdür. Bişirildikdən sonra çəhrayı rəng alıb. Forma etibarlı ilə daha çox Qalagahdan və Nurandan tapılmış bütlərə bənzəyir. Bütün şiş başı, konusvari gövdəsi, altından içəriyə doğru batıq vəziyyətdə olan yastı və dairəvi oturacağı var. Başına sanki zireh geydirilib. Sifət və alın hissəsi şaquli istiqamətdə yapma nazik gil çubuqcuqlarla, onların arası isə gil düyməciklərlə bəzədilib. Fiqurun baş hissəsindən başlayaraq yanlara, daha doğrusu, çiyinlərə doğru gil çubuqcuqdan yapma üsulu ilə ziqzaqvari lent şəklində, saç hörüklərinə bənzəyən naxış vurulmuşdur. Burun və gözləri yapma üsulu ilə, həm də çox böyük ustalıqla işlənmişdir. Heykəlcinin yanlara doğru sallanmış vəziyyətdə olan qolları arasında da kiçik yapma düyməcik formalı naxışları var. Aşağı hissəsi daha çox sxematik olduğundan ayaqları görsənmir. Sanki ayaq üstə dayanmış bu insan topuğadək əbaya bürünüb (XII tablo, şəkl. 1, 2). Qadın fiqurları üçün xarakterik olan boyunbağı və bilərəziyi olmadığından, habelə baş hissəsindəki zirehəbənzər örtüyündən onun kişi fiquru olduğunu ehtimal etmək olar. Görünür, yerli sakinlər bu cür bütlərə sitayiş etdiklərindən onu öz evlərində və ya emalatxanalarında saxlayırmışlar. Bu isə Girdiman vilayəti ərazisində xristianlığın hələlik tam hökmran dinə çevrilmədiyindən xəbər verir.

Qırlartəpə materiallarının böyük bir qrupu əsasən dəmirdən, qismən də mis və gümüşdən hazırlanmış əmək alətlərindən, məişət və bəzək əşyalarından, habelə, silahlardan ibarət metal məmulatıdır (XV tablo, şək. 6-15, 16, 17). Metaldan hazırlanmış əmək aləti və məişət əşyalarından dəmir qayçı, bıçaq, biz və qıyığı, bəzək əşyalarından gümüş sancağı (XV tablo, şək.6), mis məmulatı içərisində üzük və sığaları, silah nümunələrindən isə ox ucluğunu misal göstərmək olar. Həmin tapıntılardan yalnız gümüş sancağın ölkəyə kənardan gətirildiyi güman edilir. Metaldan olan digər tapıntıların isə əsasən yerli istehsal nümunələri olduğu şübhə doğurmur. Bu qəbildən olan tapıntılar içərisində bir ədəd dəmir ox ucluğu xüsusilə maraq doğurur. Onun tiyəsinin uzunluğu 6 sm, eni 1-1,5 sm, saplağının uzunluğu isə 5 sm-dir. Nisbətən uzun və iti saplağı var. Tiyəsi ilə saplağının arası kort formasındadır. Uc hissəsi üçbucaqvari formada olmaqla çapacağa bənzəyir (XV tablo, şək.13). Xatırladaq ki, buna bənzər ox ucluqları Qırlartəpəyə yaxın olan abidələrdən də bəllidir. Analoji nümunələrə Azərbaycandan çox-çox uzaq olan məmləkətlərdə də təsadüf olunub. Məsələn, tədqiqatçı Y.S.Xudiyakovun fikrincə, belə ox ucluqlarına uzaq Zabaykalye və Çitada tez-tez rast gəlmək mümkündür. O, bəhs edilən ox ucluqlarının 22 nümunəsi barədə məlumat dərc edib [650]. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, qeyd olunan ox ucluqları həm Qafqazda, həm də Sibir çöllərində məskunlaşan qədim türk tayfalarına mənsub olmuşdur.

Mütəxəssislərin fikrincə, Qırlartəpədə aşkar edilən xırda və nisbətən yumru sapand daşına bənzəyən, yaxud da üçbucaqvari formada iti tilli, ucu şiş daşlar yerli sakinlər tərəfindən özünü müdafiə sistemini qurmaq məqsədilə tədarük olunub. Məlum olduğu kimi, Qırlartəpə tikinti kompleksində başlıca olaraq asanlıqla qəlpə verən, çəkilə istənilən formada sındırılması asan olan qaya daşlarından istifadə olunub. Lakin, sınağa deyil, daha çox ovulmağa meyilli olan əhəngdaşı tərkibli xırda, yumru və iti tilli daşlar isə tikintidə istifadə oluna bilməzdi. Əslində, həmin daşlar tikintidən deyil, oradakı anbar-arakəsmələrdən tapılmışdır. Sözsüz ki, yumru və kəsici daşların bir yerdə, topa şəklində aşkar edilməsi də təsadüfi hal kimi dəyərləndirilə bilməz. Bu amilləri nəzərə alaraq tədqiqatçılar onlardan daha çox sapand daşı kimi istifadə olduğunu güman edirlər.

Tədqiqatlar zamanı əldə olunan daş alətlər içərisində qayıqvari formalı dən daşları və onların qırıqlarına xüsusilə tez-tez təsadüf olunubdur. Bu isə onu göstərir ki, yerli sakinlər əvvəlki tarixi dövrlərdə olduğu kimi, ilk orta əsrlərdə də müxtəlif növ ərzaq məhsullarını üyütmək məqsədi ilə bu cür dən daşlarından geniş istifadə ediblər.

Qırlartəpədə cəmi bir ədəd şüşə qab parçası tapılıb [198, 14]. Həmin tapıntı son dərəcə kiçik olduğundan onun hansı qaba uyğun gəldiyini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Əlbəttə, bu fraqmentin özü Qırlartəpə abidəsinin xarakteri və təyinatı barədə düşünmək istiqamətində bəzi ehtimallar söyləməyə kömək edir. Sözsüz ki, orada Albaniya cəmiyyətinin yüksək təminatlı zümrəsi cəmləmiş olsaydı, onda o dövrün saray məişətinin göstəricisi olan nəfis şüşə qabların olması

bir növ zərurət idi. Çünki, erkən orta əsrlərdə, yəni, şüşə məmulatının yeni yayıldığı vaxtlarda o daha çox məhz dəbdəbəli saray məişətinin göstəricisi idi. Buradan da belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, IV-V əsrlərdə Qırlartəpədə saray həyat təzi mövcud olmayıb.

Beləliklə, aparılan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatların nəticələrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, III-V əsrlərdə Qırlartəpədə intensiv həyat olub. IV əsrin ortalarında orada yonulmuş çay daşından və ağac konstruksiyalardan istifadə etməklə təqribən 1000 kv.m sahəni əhatə edən nəhəng tikinti kompleksi inşa edilib. Qırlartəpə tikinti kompleksi hər şeydən öncə məhz özünün memarlıq quruluşu etibarlı ilə saray və ya məbəd tipli kompleks hesab edilə bilməz. Yəni, orada saray və ya məbəd əzəməti duyulmur. Onun Albaniyada, yaxud da qonşu ərazilərdə tikilmiş antik dövr və ilk orta əsrlərə aid saray və məbəd tipli komplekslərə bənzərliyi barədə söhbət belə ola bilməz. Qırlartəpə tikinti kompleksini dövrün digər saray və məbəd tipli abidələrindən fərqləndirən mühüm əlamətlərdən biri də, çoxsaylı irili-xırdalı otaq-arakəsmələrdən ibarət olmasıdır. Hansı ki, həmin otaq-arakəsmələrin bir qismindən uzun müddət anbar kimi istifadə olunmuşdur. İçərisində müxtəlif növ ərzaq məhsullarının saxlandığı iri təsərrüfat küpləri bunu qəti şəkildə təsdiq edir. Tədqiqatlar göstərir ki, Qırlartəpə tikinti kompleksinin qərb kənarında uzun müddət keramika istehsalı və metal işləmə sənəti ilə məşğul olunub. Orada aşkar edilmiş kürə qalıqları, istehsal tullantıları, istehsal alətləri və nəhayət, davamlı istehsal olduğunu təsdiqləyən yanıt torpaq və kül təbəqəsi bunu bir daha təsdiq edir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı oradan tapılan sümükləmə və toxuculuq sənəti ilə bağlı maddi-mədəniyyət qalıqları, xüsusilə də əmək alətləri və istehsalat tullantıları isə Qırlartəpənin həm də müvafiq sənət sahələri üzrə mərkəz olduğuna dəlalət edir. Nəhayət, bütün bunlar yekun olaraq onu söyləməyə əsas verir ki, Qırlartəpə təqribən eramızın IV-V əsrlərində bir sıra mühüm sənət sahələrinin cəmləşdiyi nəhəng istehsalat mərkəzi olub. Çox güman ki, orada Girdiman feodallarının müxtəlif sənətkarlıq məmulatlarına dair hərbi-iqtisadi səfərişləri icra olunurmuş. Fikrimizcə, Mehranilərin gəlişi, beləliklə də yerli feodalların fəal siyasi səhnədən kənarlaşdırılması ilə Qırlartəpə də süqut etmişdir.

QƏBƏLƏ

Miladdan əvvəl IV əsrdən başlayaraq ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan, eramızın I əsrindən etibarən yazılı mənbələrdə adı çəkilən Qəbələ Albaniyanın ilk paytaxt şəhəri olub. Alban hökmdarlarının baş iqamətgahı orada yerləşirdi. I əsr müəllifi Böyük Plininin «Təbiət tarixi» əsərində «Kabalaka» [34, 25], II əsr müəllifi Klavdi Ptolemeyin «Coğrafiya dərslisi» əsərində «Xabala» [206, 24] kimi adı çəkilən Qəbələnin adı orta əsr mənbələrində də tez-tez xatırlanır [31, 7-8]. Bununla belə, qədim və orta əsr müəlliflərinin məlumatları əsasında tərtib olunmuş xəritələrə əsasən, Qəbələnin dəqiq yerini

müəyyənləşdirmək qeyri-mümkündür. Məsələn, XI əsr müəllifi İbn-əl-Havqəl Qəbələnin Şəkidən qərbdə olduğunu yazır [236, 110]. Görünür, elə N.A.Karaulov da Qəbələni Alazan çayı vadisində lokalizə edərkən, məhz X-XI əsrlərdə yaşayıb-yaratmış ərəb coğrafiyaşünaslarının məlumatlarına istinad edib [453]. A.Yanovski Qəbələnin Türyançayın kənarında [672, 97-120], B.Dorn Nic kəndinin cənubunda [417, 341], S.V.Yuşkov Dağıstan ərazisində [668, 136-145] olduğunu yazıblar. Yuxarıda deyilənlərdən görüldüyü kimi, elmi ictimaiyyət tərəfindən Qəbələnin lokalizəsi ilə bağlı uzun müddət ziddiyyətli fikirlər söylənilmişdir. Lakin, belə bir həqiqəti də danmaq olmaz ki, bütün Qafqaz ərazisində Qəbələ adı ilə məlum olan yeganə şəhər xarabalığı, məhz indiki Qəbələ rayonunun Çuxur Qəbələ kəndi yaxınlığındadır (XVI tablo).

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Qəbələnin lokalizəsi ilə bağlı fikir ayrılıqlarına birdəfəlik son qoyulmuşdur. D.B.Şərifov [659], İ.P.Şəblikin [664], S.M.Qaziyev [129, 7-67], Ö.Ş.İsmizadə [440, 68-130], Q.M.Əhmədov [31, 22-54], İ.A.Babayev [310], F.V.Qədirov [141], F.L.Osmanov və Q.C.Cəbiyevin [559] tədqiqatları nəticəsində Qəbələ şəhəri tarixinin bir çox qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirilmişdir. Son 80 il ərzində orada aparılmış genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş çox zəngin maddi-mədəniyyət kolleksiyası Azərbaycanda şəhər mədəniyyəti tarixinin dərinədən və hərtərəfli öyrənilməsi üçün misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

Qəbələ şəhəri Qala, Səlbir və Antik Qəbələ adı ilə bəlli olan üç əsas hissədən ibarətdir. Qaraçayla Qoçalan çayları arasında Antik Qəbələ kimi tanınan 50 hektara yaxın sahədə arxeoloq İ.A.Babayev tərəfindən aparılmış tədqiqatlar nəticəsində e.ə. IV əsrdən başlayaraq eramızın I əsrinin sonlarınaq intensiv şəhər həyatı olduğu sübuta yetirilmişdir [310]. Şəhərin Səlbir adlanan hissəsində I-X əsrlərə, Qalada isə I-XVII əsrlərə aid bir neçə m qalınlığında zəngin mədəni təbəqə olduğu müəyyən edilmişdir [31, 22-36]. Görüldüyü kimi, Antik Qəbələdə şəhər həyatı kəsildikdən sonra Səlbir və Qalada həyat başlanıb. XI əsrdən etibarən isə şəhərin ancaq Qala hissəsində həyat davam edib.

Qəbələ şəhərinin tarixi uzun müddətdir ki, öyrənilir və bu sahədə çox böyük uğurlar qazanılıb. Albaniyanın qədim paytaxtının tarixinə dair bir sıra ümumiləşdirici əsərlər və çoxsaylı elmi məqalələr nəşr edilib. Lakin, Qəbələ tarixinin qaranlıq səhifələri də az deyildir. Bu cəhətdən, paytaxtın hansı zərurət ucbatından Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsi məsələsinin aydınlaşdırılması çox mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir [110, 66-68]. Qəbələnin orta əsr tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar nədənsə indiyədək bu məsələyə demək olar ki, münasibət bildirməmişlər. Halbuki, Albaniyanın siyasi tarixinin öyrənilməsi baxımından bunun çox mühüm əhəmiyyəti vardır.

Bəzi tədqiqatçılar paytaxtın Bərdəyə köçürülməsini 461-ci ildə Sasanilər tərəfindən mərzbanlıq üsul-idarəsinin tətbiqi nəticəsində ölkənin iqtisadi və siyasi

həyatında Bərdənin rolunun artması, Qəbələnin mövqeyinin isə zəifləməsi ilə əlaqələndirməyə səy ediblər. Halbuki, bu cür düşünmək üçün əsas yoxdur. Ona görə ki, paytaxt Bərdəyə köçürüldəndən sonra Qəbələdə V əsrə qədər olduğundan daha intensiv şəhər həyatı olub. Şəhərin Qala və Səlbir hissəsində aşkar edilən ən möhtəşəm tikintilər, o cümlədən bu günədək öz əzəmətini qoruyub saxlayan qala divarları və bürcləri də məhz V əsrdən sonrakı dövrdə inşa edilib (XVI tablo).

Qəbələnin qala divarları özünün möhtəşəmliyi ilə Azərbaycanın digər orta əsr şəhərlərinin müdafiə sistemindən xeyli fərqlənir. Səlbirin divarları əsasən Sasani dövrü arxitekturası üçün xarakterik olan çiy kərpicdən və yonulmuş çay daşından istifadə olunmaqla inşa edilib. Orada qala divarlarının xarakterini və dövrünü öyrənmək məqsədilə 1967-ci ildə tanınmış arxeoloq S.M.Qazıyev tərəfindən tədqiqatlar aparılıb. Bu məqsədlə şimal divarlarında yərustü əlamətlərinə görə nisbətən daha əzəmətli görünən bürç öyrənilmişdir. Yarım dairəvi formada olan bu bürç möhrədən və tərkibində saman qatışıqı olan çiy kərpicdən tikilmişdir. Bürçün daxili hissəsinin diametri 3 m-dir. Həm qala bürcünə, həm də onun davamı olan divarlara xaric tərəfdən çiy kərpiclə üzlük vurulmuşdur. Qala divarlarının daxili tərəfində isə çay daşı, bişmiş kərpic və əhəng məhlulu ilə tikilən köməkçi divar qalıqları olduğu müəyyənləşdirilmişdir. S.M.Qazıyevin fikrincə, 6 m uzunluğu olan bu divar əsas qala divarlarından sonra bərpa məqsədilə tikilib [31, 27]. Tədqiqatlar zamanı qala divarlarının möhrədən tikilmiş alt hissəsində ilk orta əsrlər üçün səciyyəvi olan gil qab fraqmentləri və ox ucluğu olduğu güman edilən dəmir əşya parçasına rast gəlinib. Bu nümunələrə əsasən, öyrənilən bürçün V-VI əsrlərdə tikildiyi müəyyənləşdirilib [449, 63]. Görünür, bəzi müəlliflər Qəbələnin Sasani şahı Qubad tərəfindən tikildiyini yazarkən məhz bu divarları nəzərdə tutublar.

1974-1978-ci illərdə F.V.Qədirov tərəfindən Səlbirin cənub-qərb küncündə tədqiqatlar aparılarkən, orada çay daşından inşa edilmiş daha bir möhtəşəm bürç aşkar edilmişdir. Bürç xaric tərəfdən bünövrə hissəyə qədər öyrənilmişdir. Qalıqlarının hündürlüyü 14 m olan bu bürç düzbucaqlı formasındadır. Bürç yonulmuş çay daşı və əhəng məhlulu ilə tikilib, daha sonra isə səliqə ilə yonulmuş tuf daşdan üzlük vurulub. Arxeoloq F.V.Qədirovun fikrincə, e.ə. I əsrdə tikilən qala bürcü bütün ilk orta əsrlər boyu şəhərin etibarlı müdafiə sisteminə xidmət etmişdir [449, 64]. Qeyd olunan bürçdən bir qədər şimal tərəfdə tədqiqatlar davam etdirilərkən orada uzunluğu 35 m, hündürlüyü 1 m, qalınlığı isə 2,4 m olan divar qalıqları aşkar edilmişdir. Divar yonulmuş tuf daşdan və əhəng məhlulundan istifadə olunmaqla inşa edilib.

80-ci illərin ortalarında təcrübəli arxeoloq Q.M.Əhmədov tərəfindən Səlbirin cənub və cənub-şərq küncündə qala divarları öyrənilmişdir. Bu zaman Səlbirin cənub-şərq küncündə yarım dairəvi formada olan daha bir nəhəng bürçün qalıqları aşkara çıxarılmışdır.

Şəhərin Qala hissəsinin müdafiə divarları elə ilk baxışdan möhtəşəmliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu günə qədər özünün ilkin görkəmini saxlamış olan cənub divarları xüsusilə daha əzəmətlidir (XVII tablo). Qalanın əsas qapısı da cənub tərəfdəndir. Qapı yerinin sağında və solunda olan nəhəng bürclər demək olar ki, tam salamat vəziyyətdə qalmaqdadır (XVIII tablo). Yalnız bəzi yerlərdə bünövrə hissəsini möhkəmləndirmək məqsədilə ötən əsrin ortalarında orada müəyyən bərpa işləri aparılmışdır. Qala divarlarının bünövrə hissəsi dördkünc formada yonulmuş iriölçülü tuf daşlardan, yuxarı hissəsi isə müxtəlifölçülü bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmaqla hörülüb. Tikintidə 30x30x6-7 sm ölçülü kərpiclər üstünlük təşkil edir. İ.P.Şəblikin yazdığına görə, ümumiyyətlə, Qalanın cənub divarlarının tikintisində ölçülərinə görə fərqlənən 15 növ kərpicdən istifadə olunub [664, 90-94]. Qalanı tikən ustalar bişmiş kərpiclərin ölçü və düzülüş müxtəlifliyindən məharətlə istifadə etməklə sözün əsl mənasında nadir memarlıq nümunəsi yarada bilmişlər. Zəngin və rəngarəng memarlıq üslubu qala bürclərində daha aydın görünür. Yeri gəlmişkən deyək ki, qalanın cənub divarında 4 bürç qalıb. Onların hamısı yarım dairəvi formadadır. Bürclərin hündürlüyü təqribən 10-14 m, diametri 6-8 m, divarlarının qalınlığı isə 4 m-dir. Qala bürclərində 70 cərgəyədək bişmiş kərpicdən istifadə olunduğu bildirilir.

Qalanın qərb tərəfində müdafiə divarlarının yerüstü qalıqları yalnız bəzi yerlərdə bilinir. Şərq tərəfdə isə Govurluçay qala divarlarını bütünlüklə yuyub aparmışdır. Yalnız şimal-şərq küncdə nəhəng yarım dairəvi bürçün qalıqları mövcuddur. Məlumat üçün bildirək ki, 80-ci illərin ortalarında F.V.Qədirov qalanın cənub divarlarını arxeoloji cəhətdən öyrənməyə cəhd göstərmişdir. Onun qala darvazası ətrafında aparmış olduğu qazıntılar zamanı çoxsaylı küp qəbirləri aşkar edilmişdir. Bununla belə F.V.Qədirov qala divarların tikilmə tarixi barəsində inandırıcı fikir söyləyə bilməmişdir.

Qəbələ şəhərinin xarabalıqlarında arxeoloji tədqiqatlar aparılarkən, orada antik dövrə və ilk orta əsrlərə aid çoxlu yaşayış binaları, ictimai binalar və istehsal ocaqları üzə çıxarılmışdır. 1960-cı ildə Qalanın şərq hissəsində, Govurlu çayının sahilində Ö.Ş.İsmizadə tərəfindən tədqiqatlar aparılarkən ilk orta əsrlərə aid daha bir neçə tikinti qalığı aşkar edilib. 1961-ci ildə S.M.Qaziyevin rəhbərliyi ilə Qalanın mərkəzi hissəsində açılan nəhəng ictimai bina da indiyədək Qəbələ qazıntılarından bəlli olan nəhəng tikinti qalıqlarından hesab edilir. Binanın bünövrəyə yaxın hissələri iriölçülü yonulmuş əhəng daşından, üst hissəsi isə kvadrat - formalı bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmaqla inşa edilib. Ö.Ş.İsmizadə və S.M.Qaziyev tərəfindən aşkar edilən həmin tikinti qalıqlarının IX əsrə aid olduğu güman edilir.

Keçən əsrin 50-ci illərindən digər müsəlman respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da orta əsr şəhərlərinin abadlığı ilə bağlı problemlərin öyrənilməsinə diqqət artır [66; 282; 315; 318]. Bu mənada Qəbələdə aparılan tədqiqatlar da şəhərin su təchizatını öyrənmək baxımından maraqlı doğurur. Məsələn,

S.M.Qaziyev Səlbir ərazisində tədqiqatlar apararkən orada bir neçə yerdə su arxları aşkar etmişdir [129, 28]. Şimal-cənub istiqamətində olan belə bir arxın eni və dərinliyi 40 sm-dir. O, kvadratformalı bişmiş kərpicdən səliqə ilə hörülüb. Arxın içərisinə bir-birinə geydirilmiş saxsı su tüngləri düzülüb. Tünglərin uzunluğu 42 sm, diametri dar tərəfində 10, enli tərəfdə isə 16 sm-dir. S.M.Qaziyev tərəfindən Səlbirin şərq tərəfində, Govurlu çaya yaxın hissədə daha bir su arxının qalıqları aşkar edilib. Uzunluğu 10 m, eni 40, dərinliyi isə 45 sm olan bu arx şəhər ərazisini qərb tərəfdən kəsərək Govurluçay istiqamətində uzanır. S.M.Qaziyev tərəfindən Səlbirdə yanları 12 sıra kərpiclə hörülmüş daha bir arx qeydə alınmışdır. 22x22x4,4 sm ölçüdə bişmiş kərpiclə hörülmüş bu arxın uzunluğu 10 m, eni 40, dərinliyi isə 45 sm-dir.

Qəbələdə su təchizatına xidmət edən qurğuların qalıqları Govurlu çayının yuyaraq dərin uçquna çevirdiyi şərq tərəfdə daha aydın müşahidə edilir. Oradakı çoxsaylı su tüngləri, kərpicdən hörülmüş arx və quyu yerləri də şəhərin su təchizatı şəbəkəsi barədə təsəvvür yaradır. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində də saxsı tünglər çoxluq təşkil edir. Maraqlıdır ki, qazıntılar zamanı su xətlərinin ayrıcında istifadə edilən üçkünc və ya dördkünc qablar da tapılıb. Yəni, tüngləri həmin qablara geydirməklə su xətti müxtəlif istiqamətlərə yönəldilib [296, 82-105; 298, 45-49; 311, 455-456].

Yazılı mənbələrdə də Qəbələnin su təchizatı barədə məlumatlara rast gəlirik. Məsələn, Bədr Şirvani XV əsrin I yarısında Qəbələdə olarkən, oradakı çarhovuza 42 beytdən ibarət şeir həsr etmişdir [212, 51]. Ətrafdan bolsulu çayların axması və yaxın ərazilərdə çoxsaylı şirin sulu bulaqlar olması da əlbəttə ki, şəhərin su təchizatı probleminin həllində müsbət rol oynamışdır. Hansı ki, yerli sakinlər həmin çayların suyundan indi də suvarma məqsədilə, bulaqlardan isə içməli su mənbəyi kimi geniş istifadə edirlər.

Qəbələ antik dövrdə olduğu kimi, ilk orta əsrlərdə də çox mühüm sənətkarlıq mərkəzi olaraq qalmaqda idi. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri orada daşışləmə, metalişləmə, sümükişləmə, ağacışləmə, dulusçuluq, şüşə istehsalı, zərgərlik, boyaqçılıq, dabbağlıq, toxuculuq və bir sıra digər sənət sahələrinin geniş inkişafından xəbər verir. Görünür, Qəbələ regionun mərkəzi kimi, həm də ətraf yaşayış məntəqələrinin əhalisinin sənətkarlıq məhsullarına olan ehtiyaclarını ödəyirmiş.

Qəbələdə tikinti-abadlıq işlərinin miqyası həmişə böyük olub. Təbiidir ki, bu məqsədlə istifadə olunan kərpic, əhəng, kirəmit, üzlük material, metal və xarratlıq məmulatı şəhərin özündə və yaxud da ətrafında istehsal olunurdu. Qəbələnin sənətkarlıq məhəlləsinin yeri barədə Ö.Ş.İsmizadə, Q.M.Əhmədov və F.V.Qədirov tərəfindən müxtəlif mülahizələr söylənilib. Məsələn, Q.M.Əhmədovun fikrincə, şəhərin sənətkarlar məhəlləsi Govurlu çayının sol sahilində, «Yanıq yer» adı ilə bəlli olan ərazidə yerləşib [31, 48]. F.V.Qədirov isə sənətkarlar məhəlləsinin oradan bir qədər şərqdə yerləşən, «Şərif açığı» adı ilə

tanınan ərazidə olduğunu güman edir. Əlbəttə, bu mülahizələrlə qeyd-şərtsiz razılaşmaq qeyri-mümkündür. Yəni, «Yanıq yer»də və «Şərif açığı»nda sadəcə olaraq saxsı məmulatı istehsal olunub. Şəhərin dulusçuluq məmulatı istehsalının bütünlüklə həmin yerdə cəmləşdiyini də söyləmək doğru olmazdı. Çünki, digər yerlərdə, o cümlədən qala divarları daxilində, yəni, həm Səlbirdə, həm də Qala ərazisində bir neçə yerdə kürə qalıqları, istehsal ocaqları, çoxsaylı istehsal çıxarları tapılıb. Bu, o deməkdir ki, dulusçuluq məmulatı istehsalı həm şəhərin içərisində, həm də ətraf ərazilərdə mövcud olub. Ehtimal ki, kərpic, kirəmit və su tüngləri qala divarlarından kənarında, daha doğrusu, bilavasitə gil ehtiyatlarına yaxın ərazilərdə cəmləşib. Məişət keramikası isə daha çox, məhz şəhərin içərisindəki emalatxanalarda istehsal olunub və elə oradakı kürələrdə də bişirilib. Bütün bunlar isə dulusçuluq istehsalı sahəsində dərin ixtisaslaşma olduğundan xəbər verir.

Arxeoloji materialların təhlili göstərir ki, ölkənin paytaxtı olmaq statusunu itirəndən sonrakı dövrdə Qəbələnin dünyanın bir çox ölkələri və iri ticarət mərkəzləri ilə mədəni-iqtisadi əlaqələrinin miqyası da nəzərə çarpacaq dərəcədə genişləniib. Şəhər xarabalıqlarında və onun ətrafında aparılan tədqiqatlar zamanı tapılmış çoxsaylı sikkələr, Çindən, İrandan, Roma imperiyasından gətirilmiş rəngarəng çeşidli maddi-mədəniyyət nümunələri də bunu təsdiq edir. Məsələn, Qəbələ və onun ətrafından indiyədək bir neçə pul dəfinəsi tapılıb. Onların xeyli hissəsi Sasanilər dövrünə (226-551-ci illər) aid pullardır. Məsələn, 1964-cü ildə Qəbələ şəhəri xarabalıqlarından 2-3 km cənub-qərbdə taxıl əkmək üçün yer şumlanarkən içərisində Sasani şahı II Bəhramın (276-293-cü illər) adına kəsilmiş gümüş draxmalar olan nadir dəfinə tapılmışdır. Maraqlıdır ki, 200 ədəd sikkədən ibarət olan bu dəfinədə Sasani pulları ilə yanaşı, Parfiya hökmdarı Qotarsın (41-51-ci illər), Roma imperatorları Otonun (69-cu il), Vaspasianın (69-79-cu illər), Trayanın (98-117-ci illər) və Adrianın (117-138-ci illər) denariləri də olduğu qeydə alınmışdır [31, 18-19, 34-35]. Bu tapıntılar əlbəttə, III əsrin sonu - IV əsrin əvvəllərində Albaniyanın İran və Roma imperiyası ilə ticarət əlaqələrində Qəbələnin fəal iştirakından xəbər verir [572, 181-183]. Daha bir dəfinə şəhər xarabalıqlarının yaxınlığında yerləşən Tovla kəndinin cənub tərəfində tapılıb. Əfsuslar olsun ki, təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən üzə çıxmış bu dəfinədəki pulların əksəriyyəti əldən-ələ keçərək itirilmişdir. Həmin pullardan əldə edilərək tədqiq olunan nümunələr isə Sasani hökmdarları adından VI əsrdə zərb olunub.

Göründüyü kimi, IV-VII əsrlərdə Qəbələnin ticarət əlaqələrində daha çox Sasani pullarından istifadə olunub. VIII əsrdən başlayaraq şəhərin ticarət dövrüyyəsində ərəb pullarının da xüsusi çəkisinin artdığı müşahidə olunur. Səlbirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış ərəblərə məxsus çoxsaylı gümüş və mis pullar bunu təsdiq edir. Xatırladaq ki, Qəbələ və onun ətrafından yerli pullar da tapılmışdır. Bu isə Qəbələnin Albaniyanın digər şəhərləri və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələri ilə olan qızgın ticarət əlaqələrinin mövcudluğuna dəlalət edir.

Qəbələ qazıntıları zamanı dünyanın ən müxtəlif ölkələrində istehsal olunmuş məişət və bəzək əşyalarına da təsadüf olunmuşdur. Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, paytaxtın Bərdəyə köçürülməsi heç də Qəbələnin ölkənin əsas şəhəri olmaq funksiyasını itirməsinin nəticəsi kimi izah oluna bilməz. Əksinə, həm yazılı mənbələr, həm də arxeoloji tədqiqatların nəticələri Qəbələnin V əsrdən sonrakı dövrdə də intensiv inkişafından, ölkənin iqtisadi, mədəni və siyasi həyatında onun daha fəal iştirakından xəbər verir. Elə isə paytaxt hansı zərurət nəticəsində ölkənin əsas şəhərindən arın ərazidə yerləşən Bərdəyə köçürüldü? Bizə belə gəlir ki, bu, hər şeydən öncə Mehranilərin gəlişi, Girdiman vilayətinin hərbi-siyasi cəhətdən güclənməsi və faktiki olaraq onun Sasani İrənından asılı olmaması ilə əlaqədar olmuşdur. Gəlin, tarixə nəzər salaq. V əsrin II yarısında Albaniya artıq Sasani imperiyasının nüfuz dairəsinə daxil idi. Ermənistan və İberiya ilə müqayisədə o, nisbətən daha müstəqil siyasət yeritsə də, hər halda Sasani mərzbanları tərəfindən idarə olunurdu. Belə bir vaxtda şah Xosrovun intiqamından qorxan Mehran böyük bir qüvvə ilə Albaniyaya gələrkə Mehrəvan adlı şəhər salıb. Bunun ardınca Girdiman vilayətinin yuxarı əyalətlərinin sahibi olan 12 əyanı hiylə ilə öz yanına dəvət edərək onları qılincdən keçirib [120, 101]. Təbiidir ki, Sasani hökmdarı özü Mehranilərə yazılı şəkildə tam sərbəstlik verdiyindən, onların yerli əyanlara bu cür divan tutmasına qarşı çıxma bilməzdilər. Bununla belə, Sasanilər Mehranilərin gəldikcə daha da güclənməsinin və yeni-yeni ərazilər ələ keçirməsinin məntiqi nəticəsi olaraq, bütövlükdə, mərzbanlığa nəzarəti də əldən vermək niyyətində deyildilər. Hadisələrin inkişafı isə buna doğru gedirdi. Odur ki, belə bir şəraitdə mərzbanlığın mərkəzini Qəbələdən Bərdəyə köçürmək Sasanilər üçün yeganə düzgün çıxış yolu ola bilərdi. Çünki, Bərdə imperiyanın mərkəzinə daha yaxın idi. Qəbələ isə Mehranilərin demək olar ki, lap əlinin altında idi. Orta əsr mənbələrində konkret məlumat olmasa da, tarixi ədəbiyyatda paytaxtın Qəbələdən Bərdəyə V əsrin II yarısında köçürüldüyü bildirilir. Lakin bu fikirdə olan müəlliflər unudurlar ki, V əsrin II yarısında paytaxtın əvəzlənməsi üçün elə bir ciddi siyasi amil mövcud deyildi. Ona görə də ölkənin paytaxtının məhz 630-cu ildə Qəbələdən Bərdəyə köçürüldüyünə dair A.M.Qarabağlının mülahizələri daha inandırıcı görünür [132].

Paytaxtın Bərdəyə köçürülməsi, əslində Girdiman ərazisində sərbəst hökmranlıq edən Mehranilərin əl-qolunu daha da açmış oldu. Odur ki, onlar tədricən Göyçay çayının qərb sahilində olan ərazilərin, daha sonra isə Türyançay hövzəsinin torpaqlarını da ələ keçirdilər. Beləliklə, nəinki təkcə Qəbələ şəhəri, bütövlükdə Qəbələ mahalı onların təsir dairəsinə düşdü. Qəbələ və Oğuz rayonları ərazilərindəki bir sıra toponimlər də həmin yerlərin Mehranilər nəslindən olan feodalların şəxsi mülkləri olduğunu düşünməyə əsas verir. Buna misal olaraq Oğuz rayonundakı Vardanlı kəndini göstərmək olar. Fikrimizcə, «Vardanlı» toponimi Vardanın kəndi, Vardanın mülkü mənasını bildirir [54, 158]. Mehranilərin hökmran olduğu Girdiman vilayətinin güclənərək əslində dövlət içərisində dövlətə

çevrildiyindən xəbər verirdi. Və çox güman ki, bu dövrdə Mehranilərin mərkəzi iqamətgahı da artıq Mehrəvanda deyil, elə Qəbələnin özündə yerləşirdi. Fikrimizcə, Mehrəvanın sonrakı mərhələdə inkişaf edərək böyüməməsi, əksinə, tədricən sönərək tarix səhnəsindən getməsi də, məhz bu amillə əlaqədar ola bilərdi. Yəni, vilayətin idarəçiliyi və onu qoruyan hərbi qarnizonun Qəbələyə köçməsi qədim paytaxt şəhərində həyatın daha qaynar məcraya düşməsinə, Mehrəvanın isə ölkənin mədəni, iqtisadi və siyasi həyatında arxa plana keçməsinə və nəticə etibarlı ilə iflasına gətirib çıxarıb. Mehranın oğlu Armayelin nəvəsi Vardanın (ona Cəsur Vardan deyirdilər - *Q.C.*) hakimiyyəti dövründə Mehranilər sui-qəsd yolu ilə Aranşahları devirərək bütövlükdə Albaniyada siyasi hakimiyyətə yiyələniblər. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, o, (yəni, Vardan - *Q.C.*) ürəyinə vəfasızlıq salaraq... yerli Aranşahları guya qonaqlığa dəvət edərək» onları ölüm yeməyi ilə zəhərləyir, sonra da öz qohumu, qızının əri, Aranşah Zərmehrdən savayı 59 nəfərin başını vurdurmaqla bütövlükdə Albaniya taxt-tacına sahib durub [120, 101]. Beləliklə də, Albaniya bütünlüklə Girdiman feodallarının hakimiyyəti altına keçib.

MEHRƏVAN (BƏYİMLİ QALASI)

Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın qədim və orta əsr şəhərlərinin tarixinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində genişmiqyaslı tədqiqat işləri aparılmışdır [14; 31; 77; 101; 227; 289; 310; 415]. Lakin bununla belə onu da etiraf etmək lazımdır ki, qədim və orta əsr mənbələrində adı çəkilən, bir qisminin isə, hətta, coğrafi koordinatları bəlli olan neçə-neçə Azərbaycan şəhərinin yeri hələ də elm üçün sirr olaraq qalmaqdadır [111, 72-87]. Qədim və orta əsrlərə aid bir sıra şəhər yerləri də mövcuddur ki, onların tarixi mənbələrdə adı çəkilən şəhərlərdən məhz hansının qalıqları olduğunun müəyyənləşdirilməsi də hələlik həllini gözləyən problemlərdəndir.

Tarixi mənbələrdə, xüsusilə də M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərində adı çəkilən, lakin bu günədək dəqiq yeri bəlli olmayan erkən orta əsr Azərbaycan şəhərlərindən birisi də Mehrəvan şəhəridir [120, 101]. Doğrudur, Mehrəvanın lokalizəsi ilə bağlı tarixi-arxeoloji ədəbiyyatda artıq müəyyən ehtimallar söylənilib [50, 113-119]. Maraqlı burasıdır ki, hələlik Mehrəvan şəhərinin qalıqları olduğu güman edilən abidələrin hamısı məhz Şirvan ərazisindədir. 2004-cü ildə Ağsu rayonu ərazisində aşkar edilən və bu sətirlərin müəllifi tərəfindən Mehrəvan şəhərinin qalıqları olduğu güman edilən daha bir erkən orta əsr abidəsi - Bəyimli qalası da (yerli sakinlər bu abidəni Torpaqqala adlandırırlar) bu sıraya əlavə olunmalıdır. Xatırladaq ki, Bəyimli qalası Azərbaycanın arxeoloji xəritəsində Torpaqqala adı ilə bəlli olan üçüncü abidədir. Məlum olduğu kimi, Qax və Tovuz rayonları ərazisində də Torpaqqala adı ilə məlum olan ilk orta əsr abidələri mövcuddur [229; 232]. Torpaqqala adı ilə,

həmçinin, Orta Asiya ərazisində də III-VI əsrlərə aid şəhər olduğu bildirilir [626, 162-176].

Qarameryəm tirəsindən cənubda, Ağsu rayonunun Bəyimli kəndi ərazisində, Girdiman çayının sol sahilində yerləşən Torpaqqala abidəsinin ərazisi 9 hektara yaxındır (XIX tablo). Ətrafı 10-15 m hündürlüyü olan val-qala divarı ilə əhatələnib. Düzbucaqlı formada olan abidənin şimal divarlarının uzunluğu 323 m, cənub divarlarının uzunluğu 295 m, şərq divarlarının uzunluğu 338 m, qərb divarlarının uzunluğu isə 405 m-dir (XX tablo). Künclərdə hündür bürc yerləri olduğu aydın bilinir (XXVII tablo, şək.3). Maraqlıdır ki, qala divarlarının xaric tərəfdən hündürlüyü onun içəri tərəfdən olan hündürlüyündən iki dəfə çoxdur. Bu, qala divarlarının xaric tərəfinin torpağının qazılaraq qala divarı üstünə yığılması nəticəsində belə olub. Beləliklə, qala divarları hündürləşdikcə, onun xarici tərəfi daha da dərinə düşməklə bir növ keçilməz xəndək vəziyyəti almışdır (XXII tablo). Bu da sözsüz ki, şəhərin müdafiəsini asanlaşdıran faktorlardandır. Xatırladaq ki, eyni hal Beyləqan və Qəbələ şəhərlərində də qeydə alınmışdır [77, 25-26; 31, 26-28].

Bəyimli qalasının əsas giriş qapılarının cənub və qərb tərəfdən olduğu güman edilir. Qalanın ərazisi uzun illər ərzində pambıq və taxıl əkmək məqsədilə şumlanıb. 60-cı illərdə isə üzüm əkmək məqsədilə qala ərazisi təqribən 60-70 sm dərinliyində plantaj edilib. Bu zaman çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri üzə çıxıb. Təəccüb doğuran odur ki, illər uzununu belə bir möhtəşəm abidə təsərrüfat işləri zəminində ardıcıl olaraq dağıdılıb, yerli orqanlar isə bütün bunlar barəsində vaxtında əlaqədar təşkilatlara məlumat verməyiblər. Beləliklə də, tariximizin neçə-neçə qiymətli yadigarları əldən-ələ keçərək it-bat olmuşdur. Daha təəccüblüsü odur ki, belə bir mühüm abidə, bütövlükdə, elmi ictimaiyyətin diqqətindən kənar qalıb. Yəni, bu günədək nəşr edilmiş tarixi-arxeoloji əsərlərdə, xəritələrdə, ensiklopedik nəşrlərdə, hətta Mədəniyyət Nazirliyinin təsdiq etdiyi və dövlət tərəfindən mühafizə olunduğu bildirilən tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısında belə Bəyimli qalasının adına rast gəlmirik. Onun adı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikası ərazisində Dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü» toplusuna da daxil edilməyib [19].

Belə bir abidənin mövcudluğu barədə ilk dəfə «Xalq qəzeti»nin əməkdaşı Hacı Qüdrət Piriyevin məlumatı əsasında jurnalist Tahir Aydınoglu 1991-ci ildə «Kommunist» qəzetində «Torpaqqala - unudulmuş xəzinə» adlı məqalə dərc etdirmişdir [60, 243-248]. 2003-cü ildə Azərbaycan Dövlət Televiziyası tərəfindən «Girdiman» adlı tarixi-sənədli film çəkilərkən bu sətirlərin müəllifinin təşəbbüsü ilə Bəyimli qalası barəsində də həmin filmə süjet daxil edilmişdir. Nəhayət, 2004-cü ilin may ayında bu sətirlərin müəllifinin rəhbərliyi ilə Bəyimli qalasında kəşfiyyat xarakterli ilkin arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır [51; 59; 60]. Bu

məqsədlə təşkil olunmuş ekspedisiya qarşısında hər şeydən öncə abidənin xarakterini və dövrünü müəyyənləşdirmək vəzifəsi dururdu. Həmin məsələlərə aydınlıq gətirmək məqsədilə qalanın cənub-qərb tərəfində, taxıl əkilməyən sahədə dörd yerdə yoxlama qazıntısı qoyuldu. Məlumat üçün bildirik ki, kəndin qəbiristanı olan həmin sahə Bəyimli kənd bələdiyyəsi tərəfindən hasara alınıb və bu səbəbdən də son illər orada təsərrüfat işləri aparılmayıb.

I qazıntı sahəsi. Eni 1,3 m, uzunluğu 4 m olan bu sahə qalanın cənub-qərb küncünə daha yaxın yerdə seçildi (XXIII tablo). Sahənin üst qatında mədəni təbəqə əvvəllər aparılmış təsərrüfat işləri zamanı təqribən 45-50 sm dərinliyədək dağıdılıb. Odur ki, yalnız 50 sm dərinliyə düşdükdən sonra yol yeri və səki qalıqlarını izləmək

mümkün oldu. Qazıntının şərq kənarı boyunca açılan və cənub-qərbdən şimal-şərqə doğru uzanan yol yeri demək olar ki, dağıntıya məruz qalmayıb (XXVII tablo, şək.2). Yol yerindən qərb tərəfə doğru qazıntıni davam etdirərkən 90-100 sm dərinlikdə ocaq yeri (XXVII tablo, şək. 4) və bir neçə müsəlman qəbri üzə çıxıb. Qəbirlər həm yol yerini, həm də mədəni təbəqəni kəsib. I qazıntı sahəsindən erkən orta əsrlər üçün səciyyəvi olan çoxlu miqdar şirsiz keramika məmulatı tapılıb.

II qazıntı sahəsi. I sahədən təqribən 15-20 m şimal-şərqə doğru II sahə üçün yer seçilib. Bura qala ərazisinin ən hündür yerlərindən biridir. Əvvəlcə 7x2 m sahədə qazıntı aparılıb. Daha sonra sahə şərqə, cənuba və şimala doğru genişləndirilərək təqribən 32 m²-ə çatdırılıb (XXIV tablo). Bu sahədə də təqribən 40-50 sm dərinliyədək olan divar qalıqları və istehsal ocaqları təsərrüfat işləri nəticəsində dağıdılaraq daş və kərpicləri nizamsız vəziyyətə salınıb (XXVIII tablo, şək. 1, 2). Təqribən 80 sm dərinliyə çatdıqda eni 2,1 m, uzunluğu 4,4 m olan daş döşəmə üzə çıxıb (XXIX tablo, şək. 2). Döşəmə şərqə doğru qazıntıdan kənara çıxdığından, onu tam izləmək mümkün olmayıb. Bir qədər dərinə düşdükdə isə həmin döşəmənin altında nazik qum-çınqıl təbəqə, onun altında isə daha bir daş döşəmə qalıqları olduğu müəyyən edilib. Daş döşəmədən bir qədər cənub tərəfdə təqribən 1,15 m dərinlikdə ocaq yeri və ya kürə qalığı olduğu güman edilən istehsalat ərazisi mövcuddur. Həmin sahədə təbəqə daha çox kül və yanmış torpaqdan ibarətdir. Şərqə doğru getdikcə qazıntının kənarına bitişik sahədə çiy kərpicdən ibarət divar qalığının olduğu aşkar edilib. Həmin hissədə qazıntı davam etdirilərkən təndir qalığı üzə çıxıb (XXX tablo, şək. 2). Təndirin içərisindən bir ədəd mis qırıq (XXXII tablo, şək. 1) və çoxsaylı keramika nümunələri, o cümlədən ağızının kənarları gül formasında olan bir ədəd kiçik bardaq tapılıb (XXXII tablo, şək. 8). Təndirin yeri xam torpaqda qazılıb və əlçim üsulu ilə hörülüb. Analoji təndir nümunələri Azərbaycanın digər orta əsr abidələrindən də məlumdur [80].

II qazıntı sahəsində də bir neçə yerdə müsəlman qəbirləri aşkar edilib. Qazıntının qərb kənarına yaxın olan bu qəbirlərdən biri şaquli istiqamətdə basdırılmış iri təsərrüfat küpünü kəsmişdir (XXX tablo, şək. 1). I sahədə olduğu kimi II sahədə də ən çox tapılan maddi-mədəniyyət nümunəsi şirsiz saxsı

məmulatıdır (XXXI-XXXIII tablolar). İri təsərrüfat küplərinin, qazan, bardaq, vaza, süzgəc tipli qabların fraqmentlərinə xüsusilə tez-tez təsadüf edilir. Tapıntılar içərisində bir ədəd altında günəş təsvirli möhür yeri olduğu güman edilən kiçik şirli kasa parçası diqqəti çəkir (XXXI tablo, şək. 1). Kasanın dib hissəsində marqanes şiri ilə yaygın ləkəyə bənzər təsvir işləndikdən sonra səthi tünd yaşıl şirlə boyanıb. Bu tapıntı mədəni təbəqənin ən üst qatından - təsərrüfat işləri nəticəsində dağıdılmış qatdan tapılıb. Gildən hazırlanan, nazik tərəfində asılmaq üçün deşiyi olan, forma etibarlı ilə daha çox Mingəçevirdən tapılan və üzərində alban yazısı olan şamdanlara bənzəyən əşya da diqqəti cəlb edir (XXXII tablo, şək. 7). II qazıntı sahəsindən tapılan şlak parçası da mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir (XXXIV tablo, şək. 2). Bişirilərkən yüksək hərarət nəticəsində yanıb ötən, nəticədə deformasiyaya uğrayaraq öz ilkin formasını tam itirmiş olan kiçik həcmli gil qaba aid olduğu güman edilir. Bu tapıntı onu deməyə əsas verir ki, abidədən əldə olunmuş zəngin dulus məmulatı hansısa kənar yerdən gətirilməyib, məhz həmin ərazidə istehsal olunmuşdur. II qazıntı sahəsinin üst qatından, həmçinin, çoxlu miqdarda bişmiş kərpic (ölçüləri: 22x21x6 sm; 25x24x6 sm və s.) nümunələri (XXVIII tablo, şək. 1, 2) və bir neçə ədəd dən daşı qırıqları (XXXIV tablo, şəkil 1, 3) tapılmışdır. Qazıntının alt qatında bişmiş kərpic nümunələrinə rast gəlinməmişdir.

III qazıntı sahəsi. Abidənin mədəni təbəqəsinin xüsusiyyətlərini və dövrünü müəyyənləşdirmək məqsədilə II qazıntı sahəsindən təqribən 100 m cənubi-şərqdə, qalanın cənub qapısı yaxınlığında 4,5x1,5 m ölçüdə daha bir yoxlama qazıntısı aparılıb (XXV tablo). Yerli sakinlərin məlumatına görə qala qapısının çökəkliyini doldurmaq və beləliklə də ərazidəki əkinləri mal-qaradan qorumaq məqsədilə vaxtı ilə bu sahənin səthi buldozərlə kürünüb. Odur ki, həmin sahədə mədəni təbəqənin digər yerlərlə müqayisədə nisbətən nazik olacağı irəlicədən bəlli idi. Belə də oldu. Yəni, I və II qazıntı sahələrindən fərqli olaraq, III qazıntı sahəsində mədəni təbəqənin üst hissəsində qarışıq qat qeydə alınmadı. 80 sm dərinliyə çatdıqda isə daş döşəmə qalıqları üzə çıxıb. Döşəmə qərbə doğru qazıntıdan kənara çıxdığına görə onu tam izləmək mümkün olmayıb. Qazıntının mərkəz hissəsində isə əvvəldən axıradək kül, kömür, yanıq torpaq və çoxlu miqdar saxsı məmulatı nümunələri qeydə alınıb. Görünür, vaxtı ilə bu ərazidə kürə və ya ocaq yeri olub. Qazıntının şərq tərəfində isə 80 sm dərinlikdə artıq mədəni təbəqəni xam torpaq əvəz edib.

IV qazıntı sahəsi. Ekspedisiya qarşısında duran vəzifələrdən birisi də abidənin qala divarları ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməkdən ibarət idi. Bu məqsədlə təbiidir ki, ilk öncə qala divarlarında müvafiq ölçmə işləri aparılması tələb olunub. Daha sonra qala divarı-valı ən yüksək nöqtədən başlayaraq içəri tərəfə doğru 90 sm enində kəsdik (XXVII tablo, şək.1). Nəticə gözlənildiyindən də maraqlı oldu. Məlum oldu ki, ilk baxışda qalanın müdafiə sistemi bütünlüklə torpaq valdan ibarət olduğu güman edilsə də, əslində o, bir neçə qat çiy kərpic

divardan ibarətdir. Biri digərindən təqribən 1,2-1,5 m məsafədə olan bu divarlar bir-birinə paralel olmaqla pilləvari formada tikilərək, arası torpaqla doldurulub (XXVI tablo). Bu isə nəticə etibarı ilə həm divarların, həm də valın möhkəmliyinə təminat yaradıb. Qala divarlarının tikintisində əsasən 42x35x15 sm ölçülü və tərkibində saman qatışığı olan çiy kərpic nümunələrindən istifadə olunmuşdur. Ehtimal ki, həmin kərpiclər kənar yerdə deyil, məhz qala divarlarının çöl tərəfi boyunca qazılaraq xəndək vəziyyətinə salınan ərazinin torpağından kəsilmişdir. Xatırladaq ki, tərkibində saman qatışığı olan bu cür çiy kərpiclər daha çox Sasani dövrünün arxitekturası üçün səciyyəvi olubdur [262; 320, 5].

Bəyimli qalasında axtarışlar zamanı ekspedisiya üzvlərinin diqqətini cəlb edən bir ədəd daş sütun altlığının elmi əhəmiyyəti barədə də danışmağa dəyər. Qalanın ətrafındakı əkin yerindən tapılan həmin sütun altlığı yerli sakinlərin dediyinə görə, 70-ci illərdə ərazi plantaj edilərkən üzə çıxıb və sahəni təmizləmək məqsədi ilə onu kənara tullayıblar. Hündürlüyü 45 sm olan sütun altlığı nisbətən yumşaq tərkibə malik məsaməli daşdan yonulub. Alt hissədə eni 75 sm, üst hissədə isə 65 sm-dir (XXXIV tablo, şəkl. 6; XXXVI tablo, şəkl. 1-3). Xatırladaq ki, forma etibarı ilə Qəbələdən tapılmış antik dövrə aid daş sütun altlıqlarına oxşardır [310, 99]. Fərq burasındadır ki, bu tapıntı Qəbələdən məlum olan nümunələrlə müqayisədə bir qədər kobud hazırlanıb. Bu cür əzəmətli daş sütun altlıqlarından adətən iri ictimai binalarında spesifik arxitektura elementi kimi istifadə olunub. Yerli sakinlərin verdiyi məlumatlara görə, Bəyimli kəndinin şimal-qərbindəki «Uzun dərə» adlı yarığanda bu cür iri və qismən də məsaməli təbii daş ehtiyatı mövcuddur.

Bəyimli qalasında aparılmış ilkin arxeoloji tədqiqatlara əsasən aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Ətrafının ilk orta əsr şəhərləri üçün səciyyəvi olan möhtəşəm qala divarları ilə möhkəmləndirilməsi və içərisində ən azı bir neçə əsr ərzində intensiv həyat olması, külli miqdarda istehsal qalıqları, təsərrüfat və məişət vasitələri tapılması faktı deməyə əsas verir ki, Bəyimli qalası Azərbaycanın ilk orta əsr şəhərlərindən biri olub.

2. Aparılan yoxlama qazıntıları nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Bəyimli qalası birtəbəqəli abidədir. Orada şəhər həyatı təqribən VI əsrin əvvəllərində başlanıb, IX əsrin əvvəllərində isə həyat dayanıb. Üst qatda bişmiş kərpic nümunələrinin çoxluğu, tək-tək şirli qab fraqmentlərinin tapılması və nəhayət, ilk müsəlman qəbirələrinin mədəni təbəqəni kəsməsi bunu tam təsdiq edir. Başqa sözlə, Bəyimli qalasında həyatın başlaması xronoloji baxımdan Mehranilərin Albaniyaya gəlməsi dövrünə, burada həyatın dayanması isə Albaniya ərazilərinin Xilafət orduları tərəfindən istilasının başa çatdığı dövrə təsadüf edir. Deməli, Bəyimli qalası məhz Mehranilər dövründə əsası qoyulan Azərbaycan şəhərlərindən birisidir.

3. Fikrimizcə, Bəyimli qalası əhatə etdiyi xronoloji çərçivə və coğrafi koordinatları etibarı ilə daha çox Mehrəvan şəhərinə uyğun gəlir [59]. Məlum

olduğu kimi, orta əsr mənbələrində adı çəkilən Mehrəvan şəhərinin əsası Mehranilərin Albaniyaya gəlişi zamanı qoyulub [120, 101].

4. Maraqlıdır ki, Mehrəvan və Girdiman şəhərlərinin adı istisna olaraq ancaq sırf ilk orta əsr mənbələrində, yaxud da bilavasitə ilk orta əsrlərə dair tarixi mənbələrdə çəkilir. Sonrakı dövrlərə aid mənbələrdə isə ümumiyyətlə onların adı çəkilmir. Bu da sözsüz ki, daha çox orada həyatın kəsilməsi ilə əlaqədar ola bilərdi. Görünür, Mehranın vəfatından sonra Mehrəvan adı tədricən unudularaq yerləşdiyi vilayətin, yaxud da sahilində olduğu çayın adına uyğun olaraq «Girdiman» adı ilə tanınıb. Akademik Z.M.Bünyadov Girdimanı «orta ölçüdə olan ikinci kateqoriya şəhərlər, yəni, qapalı şəhərlər» sırasına daxil edib. Onun fikrincə, «əldən-ayaqdan uzaq olan yerdə, əsas ticarət yollarından kənarda yerləşən bu şəhər sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmaqdan savayı, hərbi dəstələrin saxlandığı qala olub» [43, 142]. Görkəmli mənbəşünas alim, akademik N.M.Vəlixanlının fikrincə, yerli hakimlərin hərbi dəstələri ilə yanaşı, onların iqamətgahı da məhz Girdiman şəhərində yerləşmiş [24, 47]. S.P.Tolstov əl-Məsudiyə istinadən Orta Asiya ərazisində də Girdiman adlı şəhər olduğunu bildirir [626, 232]. Deyilənlərə onu da əlavə edərk ki, Bəyimli qalasının mövcudluğu ilə, Mehrəvan haqqındakı mənbə məlumatları da xronoloji baxımdan üst-üstə düşür. Əksinə, Bəyimli qalasında həyat kəsildikdən sonra Mehrəvan haqqında məlumatlar da tədricən yoxa çıxır. Bunlar təsadüfdür mü?

5. Nəhayət, Girdiman çayı sahilində, Girdiman feodalları olan Mehranilərin Albaniyada siyasi hakimiyyətə nəzarət etdikləri dövrə aid daha bir möhtəşəm şəhər yeri olduğunun müəyyənləşdirilməsi, fikrimizcə, həm də bütövlükdə Girdiman vilayətinin Albaniyanın qərbində, yaxud da şimal-qərbində deyil, məhz Şirvan ərazisində

lokalizəsi ilə bağlı söylənilən mülahizələrin daha inandırıcı olduğuna dair yeni sanballı sübut kimi dəyərləndirilə bilər [54, 152-163].

QALAGAH

Bu abidə İsmayılı rayonu ərazisində, eyni adlı kəndin cənub tərəfində yerləşir. Xatırladaq ki, e.ə. I minilliyin ortalarından bizim eramın ortalarınadək olan minillik dövrü əhatə edən bir sıra çox mühüm maddi-mədəniyyət abidələri, o cümlədən Mollaisaqlı, Şıxdərə təpəsi, Qışlaq, Hacıhətəmli, Vəng, Sultankənd və Balıq abidələri də coğrafi ədəbiyyatda Alazan-Həftəran, yaxud da İvanovka yaylası kimi tanınan bu ərazidə yerləşir. Bu abidələrin demək olar ki, hamısı ərazidə təsərrüfat işləri görülərkən təsadüfən üzə çıxıb.

Ötən əsrin 30-cu illərində Y.A.Paxomov tərəfindən Qalagah ərazisində ilkin arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır [575]. O, 1935-38-ci illərdə M.V.Baxmutova ilə birlikdə Qalagah və onun yaxınlığında yerləşən Sultankənd ətrafında küp qəbirlərinin varlığını müəyyənləşdirərək onları tədqiq etmişdir [572]. Xatırladaq ki,

Y.A.Paxomov öz hesabatında həmin ərazilərdə təknə qəbirlərin olduğunu da yazır. Təəccüblüdür ki, həm Mollaisaqlı, həm də Qalagahda tədqiqatlar aparən Y.A. Paxomov bu abidələr arasındakı zaman fərfini hiss etməyərək, onların hər ikisini e.ə I - bizim eranın I əsrlərinə aid edib [190, 2; 558, 61-70].

Qalagah abidəsində əsaslı tədqiqatlar 1963-cü ildən başlayaraq arxeoloq F.L.Osmanov tərəfindən aparılıb. O, yerli sakinlərin məlumatları əsasında kənd ətrafındakı əraziyə baxış keçirərəkən xeyli yerüstü material toplayıb. Kənddən təqribən 2 km cənub-şərqdə, iki dərə-yarğan arasında yerləşən təqribən 30 hektarlıq ərazidə maddi-mədəniyyət qalıqlarına çox təsadüf edildiyinə görə F.L.Osmanov tərəfindən məhz orada ilkin olaraq yoxlama qazıntısı qoyulmuşdur [190, 35]. Xatırladaq ki, yerli sakinlərin «Cmanaxod» adlandırdığı həmin ərazidə vaxtı ilə şəhər olduğu bildirilir [190, 34]. Yoxlama qazıntıları zamanı, təqribən 0,5 m dərinlikdə təknə qəbirlərə aid qalıqlar olduğu aşkar edilib. Qazıntı davam etdirilərkən uçurumun kənarına yaxın yerdə qırmızı və bozumtul rəngli gil qab fraqmentlərinə də təsadüf edilib. Həmin tapıntılarla bir yerdə nazikdivarlı kiçik şüşə qab parçaları da tapılmışdır. İri və xırda küp qalıqlarına xüsusilə çox təsadüf olunub. Yeri gəlmişkən, ekspedisiya rəisinin qeydlərində daha bir ciddi məqama da toxunulub. O, yazır: «Görüşüb, söhbət etdiyimiz adamlar bizə bildirdilər ki, Qalagah və Sultankənddə yaşayan ermənilər bu ərazilərdən tapılan bütün qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələrini İrəvana göndərirlər. Erməni alimləri isə guya həmin tapıntıların tarixini öyrənirlər». Deyənlərə görə, hətta, İrəvandan olan tarixçi-alimlər özləri də ara-sıra gələrək bu yerlərə baxıb, onlar haqqında kitab yazmaq üçün material toplayıb. Əfsuslar olsun ki, uzun illər ərzində təkcə Qalagah erməniləri, yaxud da İrəvandan Qalagaha gələrək orada «axtarış» aparən ermənilər deyil, bütövlükdə erməni tarixçiləri və ideoloqları bu cür çirkin və saxta yollarla özlərinə tarix yaratmağa çalışıblar. Özü də ermənilərin əsas strateji hədəflərindən biri məhz qədim Girdiman əraziləri olub. Yəni, hələ XIX əsrlərin sonlarından başlayaraq onların Girdiman hövzəsi abidələrində kəşfiyyat-axtarış işləri apardığı, folklor nümunələri topladığı və nəhayət, bütün bunları «erməniləşdirərək» müxtəlif yerlərdə çap etdirdikləri bəllidir [634, 1-25].

F.L.Osmanov tərəfindən Qalagahda arxeoloji tədqiqatlar 1964-cü ildə daha geniş miqyasda davam etdirilib. Bu məqsədlə ilkin olaraq «Cmanaxod» adlandırılan qədim yaşayış yerinin cənub hissəsinə nisbətən yaxın yerdə 5x5 m ölçüdə qazıntı sahəsi seçilib. Daha sonra həmin sahə genişləndirilərək 10x10 kv.m-ə çatdırılıb. Təqribən 40 sm dərinliyə qədər içərisində müxtəlif saxsı qabların xırda fraqmentləri müşahidə olunan qara torpaq qatı qeydə alınıb. Qazıntıda dərinlik 45 sm-ə çatdırıldıqda oradan bir neçə ədəd şüşə qab fraqmentləri tapılıb. Tədqiqat davam etdirilərkən bu materiallarla eyni səviyyədə bir ədəd gildən hazırlanmış insan bütü aşkar edilib. Və nəhayət, Qalagahda ilk dəfə olaraq çay daşından hörülən və eni 45 sm təşkil edən divar qalıqlarının mövcud olduğu müəyyən edilib. Sahənin kənarları təbii uçqun nəticəsində dağıdıldıqdan tikinti qalıqlarını tam

izləmək mümkün olmamışdır. II, III və IV kvadratlarda iş davam etdirilərkən təqribən 1,6-1,7 m dərinlikdə 18 ədəd quyu yeri aşkar edilib. Dərinliyi təqribən 1 m olan bu quyuların ağız hissəsinin diametri 80-90 sm, dib hissəsinin diametri isə 40-50 sm-dir. Quyu yerlərinin demək olar ki, hamısında ağac çürüntüsünün qalıqları olduğu müşahidə edilib. Quyular hamısı xam torpaqda qazılıb. Onlar həm məsafə, həm də istiqamət baxımından bir-biri ilə əlaqəlidir. Görünür, bu ərazidə ağac dirəklər üstündə inşa edilmiş nəhəng tikinti olub. Ehtimal ki, orada aşkar edilmiş həm daş divar qalıqları, həm də ağac dirəklər üzərində olan bina vahid tikinti kompleksinə aiddir. F.L.Osmanov bəhs edilən tikintinin yerli sakinlərə məxsus yaşayış evi olduğunu ehtimal edir. Onun fikrincə, tikintinin orta hissəsi boyunca, sıra ilə basdırılmış sütunlar üzərinə ağac tirlər atılmaqla binanın üstü örtülüb [190, 36]. Xatırladaq ki, Girdiman hövzəsinin istər qədim, istərsə də müasir arxitekturasında ağac sütunları olan daş binalara çox təsadüf olunur. Bu cür sütunlar adətən, daş binaların ya içərisində, yaxud da qarşı hissəsində olur. Birinci halda onlar F.L.Osmanovun ehtimal etdiyi kimi, nisbətən enli binaların üstünü örtməyə xidmət edir. İkinci halda isə bu cür dirəklər vasitəsilə daş binalar qarşısında iri talvarlar tikilir. Hansı ki, həmin talvarlar altında adətən mətbəx, anbar, sənətkar emalatxanaları və bu kimi köməkçi tikililər olur. Qalagahda aşkar edilmiş iri ağac dirəkləri olan tikinti də çox güman ki, qarşısında talvar olan iri tikinti olub. Hansı ki, həmin tikintinin şimal küncündə diametri 2,2 m olan dairəvi formalı torpaq döşəmə qalıqları aşkar edilib. Qeyd olunan döşəmə qalıqlarının kənarları bir qədər hündür olması ilə diqqəti cəlb edir. Torpaq döşəmə təmizlənərkən orada çoxlu kül və kömür qalıqları aşkar edilib. Oradan, həmçinin uzun müddət yüksək hərərət altında yanaraq qızarmış suvaq parçaları da tapılıb. Bu tapıntılar isə qeyd olunan binanın şimal tərəfində çox güman ki, mətbəx funksiyası daşıyan otaq yeri olduğundan xəbər verir. Otaq-mətbəxin şimal küncündə isə şaquli vəziyyətdə basdırılan iri təsərrüfat küpü aşkar edilmişdir [190, 35-36]. Hündürlüyü 70, ağızının diametri 34, oturacağı diametri 23 sm olan bu küpün ağız yastı daşla kip örtülüb. Artıq Qırlartəpə qazıntılarından məlum olduğu kimi, anbar və ya mətbəxlərdə şaquli vəziyyətdə yerə basdırılmış bu cür küplərdə adətən ərzaq məhsulları saxlanılırdı. Elə Qalagahda tədqiq olunmuş otaq-anbar yerində aşkar edilmiş təsərrüfat küpünün içərisində də taxıl qalıqları olduğu müəyyənləşdirilib.

30-cu illərdə Y.A.Paxomov, 60-cı illərdə isə F.L.Osmanov tərəfindən aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı Qalagahda aşkar edilmiş tapıntılar Qafqaz Albaniyası ərazisində qədim dəfn adətlərinin, xüsusilə də, geniş yayılmış küp qəbirləri mədəniyyətinin tədqiqi baxımından çox əhəmiyyətlidir. Oradan tapılan keramika məmulatı özünün çeşid müxtəlifliyi, forma yeniliyi və nəhayət, bədiitexniki və texnoloji xüsusiyyətləri baxımından qonşuluqdakı antik dövr abidələrinin materiallarından əsaslı şəkildə fərqlənir [XXXVII-XXXVIII tablolar]. Məsələn, antik dövr abidələrində daha çox yayılan yüksək keyfiyyətli süddanbiçimli qablara Qalagah materialları içərisində təsadüfi hallarda rast gəlinir.

Özü də Qalagahdan məlum olan bu tip qablar Mollaisaqlı, Hacıhətəmlı, Nüydi və Uzunboylardan məlum olan nümunələrlə müqayisədə olduqca kobud hazırlanıb. Bu isə ilk orta əsrlər dövründə dulusçuluq sənətində müşahidə olunan keyfiyyət dəyişikliklərinin bəzı nümunəsidir. Antik dövr abidələri ilə müqayisədə Qalagah tapıntıları içərisində lentvari qulpu, nisbətən dar boğazlı, üçləçəklı gül formasında olan ağzı, çiyin hissədə isə müxtəlif üsullarla işlənmiş naxışları olan bardaq tipli qablar nisbətən çoxluq təşkil edir. Fikrimizcə, ilk orta əsrlər dövrü üçün səciyyəvi olan bu cür qablar antik dövrdə geniş yayılan süddanbiçimli qabların davamı kimi başa düşülməlidir. Xatırladaq ki, bu hal Qırlartəpə materiallarında da çox aydın izlənilir. Qalagahdan tapılmış insan fiqurları Mollaisaqlı və Hacıhətəmlidən məlum olan antropomorf fiqurlarla müqayisədə xeyli dərəcədə özünün sxematikliyi ilə diqqəti cəlb edir (XXXVII tablo, şək. 7, 8). Zoomorf fiqurlar isə daha çox keçiyə və öküzə bənzəyir.

Qalagahda arxeoloji axtarışlar zamanı şüşə məmulatı nümunələrinə də tez-tez təsadüf edilib. Bu cür nümunələrə həm Y.A.Paxomovun, həm də F.L.Osmanovun tədqiqatları zamanı rast gəlinib [190, 96-97; 575, şək.2]. Həmin nümunələr əsasən qədəh tipli qablardan və onlara məxsus fraqmentlərdən ibarətdir (CI-CIV tablolar). Y.A.Paxomov tərəfindən aşkar edilmiş yaşımtil rəngli şüşə qədəhin hündürlüyü 12,5, ağzının diametri 8,5, oturacağıın diametri 5,8 sm-dir. Gövdə hissəsi qabarıq ornamentlərlə bəzədilib [190, 96-97].

Qalagah materialları içərisində qiymətli bəzək əşyaları da vardır. Belə nümunələrə əsasən qəbir avadanlıqları içərisində təsadüf olunur. Tuncdan hazırlanmış üzük, bilərzik, şüşə muncuqlardan ibarət boyunbağı nümunələri xüsusilə çoxluq təşkil edir (C tablo, şək.21-40; CI tablo, şək.2; CIV tablo, şək. 1, 2, 10). Oradan tapılmış üç ədəd qızıl sırğa isə hazırda Azərbaycan tarixi muzeyinin qiymətli metal-qızıl fondunda saxlanılır [50, 26; 190, 100]. Onlardan ikisi 1938-ci ildə Y.A.Paxomov, üçüncüsü isə 1964-cü ildə F.L.Osmanov tərəfindən tapılmışdır. Qayığa oxşar formada olan bu sırğaların xarici səthi zərif, həm də olduqca mürəkkəb texnoloji üsullarla bəzədilib.

Qalagah birtəbəqəli abidədir. Oradan məlum olan maddi-mədəniyyət nümunələri xarakteri və rəngarəngliyi baxımından qonşuluqdakı antik dövr abidələrinin materiallarından əsaslı surətdə fərqlənir. Keramika məmulatının timsalında bu fərqlər xüsusilə daha aydın müşahidə olunur. Şüşə məmulatının və bəzək nümunələrinin çox tapılması da Qalagah abidəsini yaxınlıqdakı antik dövr abidələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdəndir. Bütün bunlar isə Qalagahda iqtisadi və mədəni cəhətdən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş şəhər həyatı olduğundan xəbər verir.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən deyə bilərik ki, Qalagahda həyat III əsrdən daha sonra başlanıb. Nəfis şüşə məmulatının və qiymətli bəzək əşyalarının çoxluğu da bu abidənin III əsrdən sonrakı dövrə aid olduğunu söyləməyə əsas verir. Bütün bu amillər Qalagahda ən

tezi, eramızın IV əsrinin ortalarından etibarən qızğın şəhər həyatı olduğundan xəbər verir. Fikrimizcə, Qalagahda həyatın nə vaxtdək davam etdiyini də dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Məlum olduğu kimi, orada 1,5-1,7 m qalınlığında mədəni təbəqə aşkar edilib. Sözsüz ki, belə bir mədəni təbəqənin əmələ gəlməsi üçün ən azı 2-3 əsr vaxt gərəkdir. Buradan da belə nəticə çıxır ki, Qalagahda ən azı V əsrin sonlarınaqədək həyat davam edib. Xatırladaq ki, oradan tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələrinin xeyli qismi Mingəçevirin, Qəbələnin və Şamaxının ilk orta əsr materiallarından əsla fərqlənmir.

LAHIC

Azərbaycan ərazisində «Lahic» adı ilə məlum olan bir neçə yaşayış məntəqəsi vardır. Onlardan ən böyüyü və nisbətən daha qədim tarixə malik olanı isə İsmayıllı rayonundakı Lahic qəsəbəsidir. Girdiman çayının sol sahilində, dağlar qoynunda olan Lahic Baş suayrıcına yaxın ərazidəki kəndlərin əhatəsində yerləşir (XXXIX tablo). Hansı ki, əsrlər boyu Lahic həmin kəndlər üçün həm inzibati, həm də mədəni-iqtisadi mərkəz funksiyası daşıyıb [280].

Xatırladaq ki, yazılı mənbələrdə Lahic və Lahican vilayətinin adı tez-tez çəkilir. Məsələn, İbn əl-Havqəl Şirvan şəhərlərinin adını sadalayarkən Şamaxı, Şirvan, Laican və Şabranın da adını çəkir [56, 67; 236, 110]. Maraqlıdır ki, bəzi mənbələrdə «Layzan» kimi göstərilən bu şahlıq İbn əl-Havqəl tərəfindən «Laicanşah» kimi təqdim edilib. V.M.Minorski Lahici İranın Gilan əyalətindəki Lahicanla əlaqələndirir [23, 32]. O, «Hüdüd əl-ələm»in ingilis dilinə tərcüməsinə yazmış olduğu qeydlərində «Layzanşahlığın Girdiman çayı ilə Göyçay arasındakı ərazidə olduğu qənaətinə gəlib» [225, 32-33]. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, tarixi mənbələrdə Şirvan və Xursanla bərabər Laican nahiyəsinin də zəngin mədəni yataqlara və təbii sərvətlərə malik olduğu, buradan xarici ölkələrə sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı məhsullarının göndərildiyi barədə məlumat verilir [120, 32-33].

Lahıcın XVIII və XIX əsr tarixinə dair çoxlu tədqiqat əsərləri yazılsa da, orada həyatın nə vaxtdan başladığı barədə hələlik dəqiq elmi məlumat yoxdur. Doğrudur, tarixi mənbələrdə IX əsrdən başlayaraq Lahıcın adı çəkilir və onun ətrafında cərəyan edən hadisələr barəsində məlumat verilir. M.X.Şərifli ərəb mənbələrinə istinadən hələ VI əsrdə Böyük Qafqaz sıra dağlarının şimal-şərq ətəklərindəki ərazilərdə bir neçə şahlıq olduğunu bildirir. Onun yazdığına görə, bu kiçik hökmdarlıqlar daxili işlərində muxtar olsalar da, Sasanilərə xərac verirdilər [225, 50]. Çox güman ki, həmin şahlıqlardan biri də məhz Lahic şahlığı olub. IX əsr müəllifi Əhməd əl-Bəlazuri VIII əsrə aid hadisələrdən bəhs edərkən Layzanşahın Xəlifə Hişam (724-447) tərəfindən Ərməniyyəyə hakim təyin edilən Məsləmə ibn Əbdülməliklə müqavilə bağladığını bildirir [320, 12]. X əsrə aid anonim mənbədə də Lahıcın adı tez-tez xatırlanır. Mənbənin yazdığına görə, Laican Şirvanın üç nahiyəsindən biridir. Mənbədə deyilir: «Şirvan, Xursan və

Laican üç nahiyədir ki, padşahı da birdir və padşah Şirvanşah, Xursanşah və Layzanşah (Laicanşah) adlandırılır. O, Şamaxıdan bir fərsəng uzaq hərbi düşərgədə yaşayır. Burada uca başlı bir dağ vardır... Heç bir tərəfdən yolu yoxdur, ona yalnız bir tərəfdən çətin və ağır yol çəkmişlər... Padşahın bütün xəzinə və sərvətləri orada saxlanılır... Şahın zindanı da oradadır» [225,50-51].

X əsr müəllifi əl-Məsudi Şirvanın digər nahiyələri arasında Lahıcın xüsusi yeri olduğundan bəhs edərək yazır ki, indi Şirvanşahlıqla qonşuluqda Qafqaz dağlarına çatan başqa bir şahlıq vardır ki, onu Layzan adlandırırlar. Oranın şahı Layzanşah ləqəbi daşıyır. Hazırda o, Muğanıyə şahlığı adlanan başqa bir şahlığa sahib olduğu kimi, Şirvanşahlığı tutmuş, Xursan şahlığı və Zədənşahlığı Laicanşahlıqla birləşdirmişdir [236, 52]. M.X. Şəriflinin ehtimalına görə, bu, ən gec 861-ci ilə qədər baş vermişdir [225, 51].

Münəccimbaşının fikrincə, həm də Laicanda müstəqil dövlət eyni vaxtda yaradılıb. Belə ki, onun yazdığına görə, 861-ci ildə Məzyədilər sülaləsindən olan Heysəm ibn Xalid Şirvanda, onun qardaşı Yəzid ibn Xalid isə Şirvana qonşu olan Laicanda müstəqil dövlət yaratdığını bəyan etmişdir. Heysəmin yaratdığı dövlət Şirvanşah, Yəzidin yaratdığı dövlət isə Laicanşah adlanırdı [225, 53]. Fikrimizcə, Münəccimbaşının Laicanşahlığın 861-ci ildə yarandığına dair qeydləri ilə razılaşmaq olmaz. Təkcə ona görə ki, yuxarıda artıq, xatırladıldığı kimi, X əsr müəllifi Əhməd əl-Bəlazurinin VIII əsr hadisələrinə dair qeydlərində Laicanşahın da adı çəkilir.

Yəziddən sonra Laicanşahın idarə olunması onun oğlu Məhəmmədin əlinə keçmişdir. O, uzun müddət şahlığı idarə etməklə onun daha da güclənməsinə nail olub. 305 (917/8)-ci ildə Məhəmmədin vəfatı ilə onun oğlu Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd hakimiyyətə gəlib. Münəccimbaşının yazdığına görə, Şirvanı ələ keçirmək üçün məqam gözləyən Əbu Tahir fürsət yaranan kimi hücumə keçir və 305 (917/8)-ci ildə öz məqsədinə nail olur. Şirvanşahlıqla Laicanşahlığı birləşdirdikdən sonra o, oğlu Məhəmmədi Laicanşahlığa hakim təyin edir və şahlığın bütün torpaqlarını iqta şəklində ona bağışlayır [224, 605-606]. Xatırladaq ki, bu məlumat əl-Məsudinin hicri tarixlə 332 (943/4)-ci ilə aid qeydlərində də öz əksini tapıb. M.X.Şərifli onun bu bərdəki qeydlərini şərh edərək belə yazır: «Hazırda Şirvan şahı Məhəmməd ibn Yəzidə öz ata-babalarından irs olaraq Laicanşahlıq qalmışdır. O zaman Şirvan şahlığı Əli ibn Heysəmə məxsus idi. Əli ibn Heysəm öldükdən sonra Məhəmməd öz əməllərini də öldürüb, qeyd etdiyimiz kimi, Şirvan şahlığına yiyələndi və həmin şahlığı zəbt etdi» [225, 54].

Azərbaycan tarixşünaslığında Lahıcın tarixi və Laicanşahların mənşəyi bərdə fikir müxtəlifliyi mövcuddur [500; 501]. Məsələn, əl-Məsudi Laicanşahları mənşə etibarını ilə Sasaniyə bağlayaraq yazır ki, hazırkı «Sahib əs-Sərir Bəhram Gurun nəslindən olduğu kimi, Məhəmməd ibn Yəzid də Bəhram Gurun nəslindəndir». Ötən əsrin 20-ci illərində bu fikir prof. Y.A. Paxomov tərəfindən də təkrar edilmişdir [225, 55].

Bəli, Lahıc əhalisinin erkən orta əsrlərdə İranın Gilan, Tabasaran və Lahican vilayətlərindən buraya köçürüldüyü tarixi faktdır və onu danmaq olmaz. İlk vaxtlar Lahıc və onun ətrafında kompakt şəkildə yaşayan bu əhali çox güman ki, elə İran mənşəli yerli feodallar tərəfindən idarə olunub. Məhz həmin kök üzərində Laicanşahlığı təşəkkül tapıb. Fikrimizcə, burada bərqərar olan şahlıq institutunun özü də Laicanşahlığın mənşə etibarını ilə Sasanilərə bağlılığına dəlalət edir. Və yalnız iki nəsil dəyişəndən sonra həmin əhali tədricən albanlaşmağa başlayıb [58, 187; 155, 341]. Ərəb istilasından dövründə vəziyyət yenidən dəyişib. Yəni, Xilafət orduları tərəfindən zəbt edilən, yaxud da könüllü olaraq onların təbəəliyini qəbul edən ərazilərdə idarəçilik ərəblərin əlinə keçir. Laicanşahlıqda da belə olub. Sadəcə olaraq Məzyədilərin orada hakimiyyəti ələ keçirən qolu özünü Sasanilərin davamçısı hesab etdiyi üçün əl-Məsudi də onların mənşə etibarını ilə Sasanilərə mənsub olduğunu yazıb.

Şirvanşahların və Laicanşahların tarixinə dair mühüm tədqiqatlar müəllifi olan M.X.Şərifli Lahıcın yaşayış məntəqəsi olmaq etibarını ilə Sasanilərin hakimiyyəti dövründən mövcud olması fikrinə tərəfdardır [225, 56]. Onun fikrincə, Lahıc 56 il ərzində yəni, 861-ci ildən 917-ci ilədək Laicanşahlığın mərkəzi olmuşdur [225, 85]. «Hüdud ə-aləm»in verdiyi məlumata görə, padşaha məxsus xəzinə və sərvətlər Lahıcdan təqribən 1-2 km cənub-şərqdə yerləşən Niyal qalasında saxlanılırdı. Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, hələ VIII əsrin birinci yarısında baş verən hadisələrlə bağlı mənbələrdə Laicanşahlığın adı çəkilir. Və təbiidir ki, əgər Lahıc bir yaşayış məntəqəsi olaraq mövcud olmasaydı, o zaman Laicanşahlıq barədə söhbət də ola bilməzdi. Çünki, şahlığın adı da bilavasitə dövrünün mühüm yaşayış məntəqəsi olmaq etibarilə Lahıcın adından götürülmədir.

Lahıcın tarixi barədə fikir söyləmək üçün bu toponimin etimologiyasının müəyyənlişdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elmi, kütləvi və bədii ədəbiyyatda, xüsusən də xalq arasında kifayət qədər geniş yayılmış bir rəvayətdə deyilir ki, qədim zamanlarda indiki Lahıcdan bir qədər yuxarıda «La» adlı şəhər olub. Və günlərin bir günü baş verən güclü tufan nəticəsində bu şəhər büsbütün viranəyə çevrilərək həyat səhnəsindən silinib. Təbii fəlakətdən xilas olmaq məqsədilə dağlara çəkilən şəhər sakinləri bir müddətdən sonra geri dönəndə La şəhərinin yerlə yeksan olduğunu görərək hamısı bir ağızdan qışqırıblar: «La heç! La heç! La heç!» Bu rəvayəti ilk dəfə 1927-ci ildə A.Fituni çap etdirib [633, 85]. Sonralar yazıçı Manaf Süleymanov da həmin rəvayəti öz kitabına daxil edib. Lakin o, qədim La şəhərinin haradasa, indiki Lahıcın yaxınlığında deyil, İranda olduğunu bildirib [221, 22].

M.Süleymanovun çap etdirdiyi başqa bir rəvayətdə isə belə deyilir: «Lahıc İranda Kəyanilər sülaləsinin ikinci padşahı Keykavusun nəvəsi I Keyxosrovun şahlığı zamanında salınıb. O vaxt İranla Turan düşmən olub və bir-biri ilə uzun-uzadı müharibə aparıblar. Arada sakitlik olanda I Keyxosrov öz oğlu olmadığını, taxt-tacını qardaşı oğluna tapşırıraq yaxın adamları ilə birlikdə İrani

tərk edərək iqlimi gözəl, təbiəti xoş və səfali olan bir yerə gəlir və orada özünə məskən salır. Ömrünü ibadətə həsr edir və İrandakı Lahican əyaləti şərəfinə bu yeri «Lahic» adlandırır» [221, 22]. Məlumat üçün bildirək ki, İranın Gilan vilayətində də Lahican adı ilə məşhur olan qədim yaşayış məntəqəsi var [223, 9].

«Lahic» toponiminin etimologiyasının izahı baxımından böyük Azərbaycan şairi S.Ə.Şirvaninin bir beyti də maraqlıdır: Orada deyilir:

Mahlı Şirvanda var qəriyyəyi - Lahic,
La bə mənayi - heç, heç də ki, heç.

Əlbəttə, əsrlər boyu xalq arasında yayılan bu rəvayətlərdən hər birində həqiqətin də müəyyən payı var. Yəni, Lahıcın Sasani İranı ilə bu və ya digər şəkildə əlaqəsinin olduğunu danmaq olmaz. Əslində, elə bu rəvayətlər də Albaniyanın Sasanilərin təsir dairəsində olduğu dövrdə İranın ayrı-ayrı vilayətlərindən buraya məqsədli surətdə xeyli əhali köçürüldüyündən xəbər verir. Görünür, o zaman İranın Gilan əyalətindəki Lahican adlı yaşayış məntəqəsindən köçürülən ailələr də daha çox, məhz Girdiman hövzəsində - indiki Lahic və onun ətrafında yerləşdirilib.

İran mənşəli əhalinin Baş suayrıcına yaxın olan dağlıq ərazidə yerləşdirilməsi hər şeydən öncə Dərbənd istiqamətində olan keçidləri, o cümlədən Baba dağındakı keçidi möhkəmləndirmək məqsədinə xidmət edib. Çünki, bu keçidləri aşan köçərilər çox rahatlıqla Albaniyanın içərilərinə doğru irəliləyərək şəhər və kəndləri viran edirdilər. Elə bu səbəbdən də Qafqazın dağ keçidlərinin mühafizəsi Sasanilər və ərəblər kimi, elə Albaniya, o cümlədən Girdiman feodalları üçün də çox mühüm hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edirdi.

Tarixi mənbələrdən bəlli olduğu kimi, IV-V əsrlərdə irandilli əhalinin Albaniya ərazilərinə köçürülməsi xüsusilə intensiv xarakter alıb. Fikrimizcə, irandilli əhali Lahic və ətraf ərazilərə də məhz həmin dövrdə köçürülüb. Lahic yolunun üstündə olan Gəndob abidəsinin xronoloji cəhətdən həmin dövrə aid olması bunu bir daha təsdiq edir. Bütün bunlar isə Lahic və ətraf ərazilərdə təqribən IV-V əsrlərdən başlayaraq bu günədək fasiləsiz və intensiv həyat olduğundan xəbər verir.

Erkən orta əsrlərdə Girdiman vilayətinin mühüm yaşayış məntəqələrindən biri, daha sonra isə Layzan şəhliyyəsinin siyasi-inzibati mərkəzi, Girdiman feodalları olan Mehranilərin yay iqamətgahı olduğu güman edilən, bu gün isə daha çox açıq havada muzey təsiri bağışlayan Lahic tarixi-arkoloji və etnoqrafik baxımından özünün hərtərəfli tədqiqini gözləyən olduqca nadir bir abidədir. Tədqiqatçı M.N.Məmmədbəylinin təbirincə desək, Lahıcın yüksək abadlıq səviyyəsi - daş döşənmiş küçə və meydanları, daxili həyətləri atmosfer yağıntılarının axması üçün relyefə uyğun planlaşdırması, uzun illər ərzində qüsursuz işləyən kanalizasiya şəbəkəsi, nəhayət, mükəmməl su təchizatı sisteminə malik olması ilə çox insanları

valeh edib [500, 66-70]. Əsrlərin sərt sınaqları, təbiətin və cəmiyyətin heç də həmişə nəvazişlə müşayiət olunmayan amansızlıqları, çağırılan və çağırılmayan qonaqların bir çox hallarda heç bir ölçüyə uyğun gəlməyən rəftarı zaman-zaman Lahıca məxsus tarixi-mədəni dəyərlərin itib-batması, əldən-ələ keçməsi, yad əllərə, yad ellərə düşməsi ilə nəticələnib. Amma nə qədər it sə də, nə qədər batsa da, nə qədər uçub dağılsa da, Lahıca yenə də Lahıca olaraq qalır [XI tablo].

Lahıca iki mühüm hissədən ibarətdir: Ərəgit və Lahıca. Onları bir-birindən Lülü çayı ayırır. Deyilənlərə görə, Ərəgiddə həyat daha erkən başlanıb. Hər halda yerli sakinlərin rəyi belədir. Ərəgit özü də iki hissəyə bölünür. Aşağı məhəllə və Yuxarı məhəllə. Camaat arasında Yuxarı məhəlləyə ziyalılar məhəlləsi deyirlər. Bu, həmin məhəllədən savadlı və oxuyan adamların çox olması ilə izah olunur. Ərəgiddəki həyətlərdə digər məhəllələrlə müqayisədə daha çox bağ-bostan olduğu daha çox diqqəti cəlb edir [50, 167].

Lahıca 7 məhəllə var: Zəvəro (Yuxarı), Muradan (Muradlılar), Ağalı, Bəədvan, Piştə (Arxa), Dərhəsən və Duluz məhəlləsi. Manaf Süleymanovun yazdığı kimi, Lahıca məhəllələrindən hər birinin özünəməxsus küçələri, döngə və dalanları, bulaq, məscid, hamam, dəyirman, mədrəsə və mollaxanası olub [500, 16]. Hələ XIX əsrə aid yazılarda adı çəkilən bu məhəllələrdən hər birində əsasən bu və ya digər sənət sahəsi ilə məşğul olan insanlar yaşayıb. Məsələn, Zəvəro məhəlləsində əsasən dabbaglar yaşayırmış. Muradan məhəlləsi dəmirçi və çarvadarların məskəni sayılırdı. Bəədvan məhəlləsində başmaqçılar və alverçilər, qismən də misgərlər yaşayırdı. Dərhəsən məhəlləsi başdan-başa çarvadarlar məhəlləsi idi. Ağalı uşağının yaşadığı məhəllə isə bir növ misgərliyin daha geniş təmsil olduğu mərkəz idi. Duluzçular məhəlləsində məskunlaşanlar isə daha çox məişətdə istifadə olunan saxsı qablar istehsalı ilə məşğul olurdular.

XIX əsrin sonlarında Lahıca müəllimlik fəaliyyətilə məşğul olan Məhəmməd Həsən Əfəndiyev 1901-ci ildə Tiflisdə çap etdirmiş olduğu «Bakı quberniyası Göyçay qəzasının Lahıca kəndi» adlı məqaləsində yazırdı ki, Lahıca tikintiləri büsbütün daşdandır. Evlər ikimərtəbəlidir, üçmərtəbəli də vardır. Həyətlər geniş deyil, bir hissəsini adətən evin eyvanı tutur, orada isə təndir qoyulur [667, 45-46]. Məqalə müəllifinin Lahıca insanları ilə bağlı yazdıqları da maraqlıdır: «Lahıca əhalisi əsasən ortaboylu, kifayət qədər dolubədənli, enlikürlüdür. Qaygılı çöhrələrindən görünür ki, yumşaq-təbiətli, güzəştə gedəndirlər. Xaricən xeyirxah olduqları nəzərə çarpır... Kənardan gələndə həmişə xoş münasibət göstərir, ümumiyyətlə, cəhd edir ki, səmimi, qonaqpərvər görünsün. Xüsusilə əgər qonaq hökumət adamıdırsa» [667, 45-46]. Maraqlıdır ki, M.Əfəndiyevdən təqribən 16-17 il sonra Lahıca olan Fituni də oranın insanları barədə demək olar ki, eyni sözləri yazıb.

Lahıca əsrlər boyu Şirvanın çox mühüm sənətkarlıq mərkəzindən biri olub [620]. Ayır-ayrı tarixi mənbələr hələ X-XI əsrlərdən başlayaraq Lahıca sənətkarlıq məntəqəsi olduğundan xəbər verir. Məsələn, X əsr mənbəsi olan «Hüdəd əl-

aləm»də deyilir ki, bütün dünyada məşhur olan yun parçalar və xalçalar üç nahiyədə - Şirvan, Xursan və Layzanda istehsal olunurdu [22, s.33]. XIX əsr müəllifləri Lahıca 30-dan çox sənət növünün xüsusilə yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini bildirirlər [500, 169]. Ayrı-ayrı müəlliflərin yazdığına görə, burada misgərlik, dəmirçilik, dabbağlıq, silahqayırma, başmaqçılıq, həkkaklıq, qalayçılıq, sərraclıq, dulusçuluq, xalçaçılıq, kömürçülük, daş yonma, zərgərlik, şirçilik, bənnalıq, dülgərlik, dərzçilik, papaqçılıq və sair sənət sahələri geniş inkişaf tapmışdır. Ümumiyyətlə, Lahıca insanların 127 növ sənət sahəsi ilə məşğul olduğu bildirilir. Professor N.A.Abelovun yazdığına görə, XIX əsrin sonlarında Lahıca 6 papaqçı, 5 başmaqçı, 9 silahqayırma, 11 dabbağ, 2 sərrac, 11 dəllək, 21 baqqal, 10 ət, 9 bəzzaz, 1 ədəd zərgər dükanı olub. Yenə həmin müəllifin yazdığına görə, Lahıca yalnız 100 ailə əkinçiliklə məşğul olmuş. Lahıcın özündə əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmağa imkanı olmayanlar Azərbaycanın digər rayon və şəhərlərinə gedərək orada misgərlik, dəmirçilik və sərraclıqla məşğul olublar. Beləliklə, də ayrı-ayrı bölgələrdə və şəhərlərdə də Lahıc adı ilə bəlli olan yeni-yeni yaşayış məntəqələri və məhəllələri meydana gəlib. Buna misal olaraq Zaqatala və Xanlar (indiki Göygöl) rayonundakı Lahıc kəndlərini göstərmək olar. Başqa bir mənbənin verdiyi məlumatlara görə, XIX əsrin 60-70-ci illərində Lahıca yaşayan 6915 nəfərin 1000 nəfəri ancaq misgərliklə, 145 nəfəri isə digər sənət sahələri ilə məşğul olmuş [50, 169]. M.Əfəndiyevin yazdığına görə, Lahıc misgərlərinin «çəkiçlərinin səsinəndən hətta bazarda adamlar bir-birini eşitmirdilər». H.Quliyev və N.Tağızadə XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbəyə istinadən yazırlar ki, Lahıca 200-ə qədər dükən və 52 müəssisə-əmalatxana mis qabların istehsalı və satışı ilə məşğul olmuş [145]. Məlumatlara görə, Lahıc ustaları üçün mis Allahverdi və Gədəbəyin mis mədənlərindən, habelə, Borçalı mahalının Ləvənd mədənlərindən götürülmüşlər. S.Bronovskinin yazdığına görə, təkcə 1807-ci ildə Azərbaycan ustaları üçün yalnız Həştərxandan 7965 manatlıq mis alınmışdır. N.Florevskinin XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatında deyilir ki, azərbaycanlı tacirlər mis Tiflisdən pudu 9 manata alırdılar. S.İ.Qulışambarovun məlumatına görə, Lahıc misgərlərinin istehsal etdiyi qabları hər tərəfə yaymaq üçün çoxlu tacirlər var idi. Onlar atlarla bu məmulatı Zaqaqazıyanın hər yerinə yayırdılar. Məlumatlara görə, Lahıcın mis qablarına qonşu ölkələrdə də böyük tələbat var imiş. Məsələn, 1836-cı ilə aid mənbələrdə göstərilir ki, «Lahıc qabları ilə bütün müsəlman əyalətləri, həmçinin Tiflis, Dağıstan, Türkiyə və İran təmin olunurdu». Mis qabların ticarəti ilə məşğul olan insanlar - səhragərdlər bəzən 10-15 il doğma diyardan uzaq düşərək ölkələri və şəhərləri gəzə-gəzə Lahıc ustalarının istehsal etdiyi mis məmulatını satmaqla məşğul olurdular.

Lahıc əhalisinin məşguliyyəti ilə bağlı K.Xatısoy qeydləri də diqqəti cəlb edir. O, yazır: «Lahıc kəndinin əhalisi mis qab istehsalı ilə məşğuldur. Qab həm sifarişlə, həm də bazarda satmaq üçün hazırlanır. Yerli kəndlilər torpaqla əlaqəni kəsmirlər, onu maddəli işçilərin vasitəsilə becərir, özləri isə əkinçiliklə məşğul

olmurlar. Lahıclar mis qab istehsalı ilə yalnız əkinçilikdən boş olan vaxtda yox, bütün il boyu məşğul olurlar. Hər bir misgərin balaca fabrikə oxşayan dükanı vardır» [50, 169-174; 145].

Etnoqrafların müşahidələrinə görə, Lahıc ustaları misdən 80-ə yaxın adda məmulat hazırlayırmışlar. Bu qablardan qazan, tosar, qablama, tava, kəfkir, abugərdən, sərpuş, piyalə, cam, tayqulp, sərnic, aşışüzən, teşt, sini, məcməyi, nimçə, güyüm, aftafa, ləyən, satıl, hamam tası, xeyrə, badya, çaydan, manqal, güləbpuş, şamdan altı, şərbət qabı və s. nümunələri misal göstərmək olar. Maraqlıdır ki, Lahıc ustaları istehsal etdiyi mis qabların üzərini bədii oyma və cizma üsulu ilə xalça naxışlarına bənzər naxışlarla bəzəməyə üstünlük verirdilər.

Tarixi mənbələrdə göstərilirdiyi kimi, Lahıcdə geniş yayılmış sənət sahələrindən biri də silahqayırma sənəti olub. A.P.Fituni yazır ki, Lahıc əhalisi lap qədimdən silah istehsalı sahəsində də peşəkar olub. Onun təbirincə, burada həm müdafiə, həm də hücum xarakterli silahlar istehsal olunub [633, 80]. Lahıcdə soyuq silahların, odlu silahların, xəncər və pistoletlərin ən yaxşı nümunələri istehsal olunurdu. Rusiya hökumətinin 1832-ci ilə aid sənədlərindən birində Lahıcdə 8 silah zavodu olduğu bildirilir [50, 172]. 1850-ci ildə Lahıcdə olmuş etnoqraf Kərim bəy belə yazırdı: «Lahıc silah və mis qab emalatxanalarının mərkəzidir. Lahıc silahları müsəlmanlar içərisində yaxşı silah kimi tanınır, mis qabları isə demək olar ki, bütün Qafqazda yayılmışdır» [145, 18]. XIX əsrə aid daha bir mənbədə Lahıcdə silah istehsalı sənətinin səviyyəsi və miqyası barədə ətraflı məlumat verilir. Həmin mənbə yazır: «Lahıc silahı bütün Şirvan, Nuxa, Quba, Qarabağ və Bakı əyalətlərinə, Dağıstan və İrənin bəzi yerlərinə göndərilirdi. Buradakı ustalar bütün işi əl ilə görürdülər. Ona görə də iş çətin olub, çox gec yerinə yetirilirdi. Bəzi ustalar bu sahədə şöhrət qazanmışdılar... Usta Əbdürrəhim bir ay ərzində bir tufəng və bir tapançadan artıq hazırlaya bilmirdi. Lakin onun silahları müştərilər tərəfindən böyük həvəslə alınır. Onların qiyməti 5-10 çərvona bərabər idi. Başqa ustaların hazırladığı silahlar isə 3-7 çərvona satılırdı» [145, 85-86]. Maraqlıdır ki, mənbədə adı çəkilən silahsız usta Əbdürrəhimin adına Lahıc qəbiristanlığındakı XIX əsrə aid xatirə kitabələrindən birində də rast gəlinmişdir. Kitabə Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşı Ə.Abbasov tərəfindən oxunmuşdur. Kitabədə deyilir: «Bu qəbir lahıclı tufəngsiz usta Saət oğlu Əbdürrəhmanın oğlu mərhum usta Əbdürrəhimindir 1284 (1867-68)». Kitabənin arxa tərəfində isə «Ya Abbas, ya Əli, məni öyrət. Lahıclı tufəngsiz usta Əbdürrəhim oğlu Kərbəlayi Mustafanın işidir. 1284-cü (1867-68) ildə tamam oldu» sözləri yazılmışdır [1, 64-65; 2, 82-83].

XIX əsr mənbələrinin yazdığına görə, Lahıc ustaları bütün Qafqazı silahlə təmin edirdi. Araşdırıcıların məlumatına görə, Lahıcdən olan silahsızlar tufəng istehsal edərkən adətən «Dəməşq poladı»ndan istifadə edirmişlər [145, 86].

Lahıc ən azı bir neçə əsr ərzində Azərbaycanın mühüm sənətkarlıq mərkəzlərindən biri olub. Bununla belə, səs-sorağı az qala bütün dünyaya yayılan

Lahic ustaları heç də bütün sənət sahələrində xarüqələr yaratmayıblar. Amma Lahic misgərlərinin həqiqətən xarüqələr yaratdığı barədə isə başqa fikir ola bilməz. Lahic xalçaçıları, Lahic silahsazları barədə də eyni sözləri demək olar. Həmin sənət sahələrinin tarixi uzun illərdir ki, araşdırılır və yəqin ki, bundan sonra da araşdırılacaqdır. Uzun illərdir ki, Lahic ustalarının ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə istehsal etdikləri zəngin və rəngarəng çeşidli sənətkarlıq məmulatının, o cümlədən dünyanın bir çox ölkələrindəki muzeylərin, şəxsi kolleksiyaların yaraşığına çevrilmiş nadir sənət incələrinin bədii-texniki və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı tədqiqatlar aparılır və sözsüz ki, bundan sonra da aparılacaqdır. Əfsuslar olsun ki, hələlik Lahic ərazisində arxeoloji tədqiqat işləri aparılmayıb. Bunsuz isə Lahicın tarixini dərinlən və hərtərəfli araşdırmaq qeyri-mümkündür.

KÜRDÜVAN

Kürdüvan Basqal və Mücü çayları arasında, Şamaxıdan Qəbələyə gedən yolun üstündə yerləşən qədim yaşayış yeridir. Adı ilk dəfə X əsrə aid anonim mənbə olan «Hüdüd əl-ələm» əsərində xatırlanır. Orada deyilir ki, Şirvanda Kürdüvan adlı kiçik, abadən və nemətli bir şəhər vardır [651]. XII əsrə aid mənbədə gürcü çarı IV Davidin 1120-ci ildə Şirvana hücumu zamanı Lahiclə bərabər Kürdüvanı da talan etdiyi bildirilir [353, 37]. XV əsr müəllifi Bədr Şirvaninin «Divan» əsərində də Kürdüvanın adı xatırlanır [212]. V.F.Minorskinin orta əsr mənbələrinə istinadən yazdığına görə, Layzanşah Əbu Tahirin nəvəsi Əbül Heysəm (vaxtı ilə o, Tabasaran şahı olub) Kürdüvanda dəfn olunub [523, 50].

Kürdüvan və ona bitişik ərazilərdə antik dövrdən başlayaraq intensiv həyat olub [550, 48-50]. Kürdüvanla yanaşı olan Xankəndi ərazisində orta əsrlərə aid çoxsaylı tikinti qalıqları mövcuddur. Orada vətəndaşlar öz şəxsi həyətlərində quyu və ya xəndək yeri qazarkən tez-tez daşdan və ya bişmiş kərpicdən inşa edilmiş tikinti qalıqları üzə çıxır. Kəndin mərkəzi hissəsində olan qala-saray kompleksin qalıqları bu gün də qalmaqdadır [50, 202-203]. Əlbəttə, qeyd olunan ərazidə bu cür zəngin maddi-mədəniyyət qalıqlarının mövcud olması orada daha qədim dövrə aid yaşayış izlərinin olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Çünki, kifayət qədər geniş ərazini əhatə edən və daha çox elitar təbəqə üçün xarakterik olan mədəniyyət bünövrəsi və ənənəsi olmadan konkret ərazi daxilində birdən-birə formalaşma bilməzdi. 1976-cı ildə sel sularının Kürdüvan yaxınlığında açmış olduğu dərin yarıqlarda üzə çıxan antik dövr və erkən orta əsrlərə aid zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları bunu bir daha təsdiq etdi. Həmin ərazidə arxeoloq F.L.Osmanov tərəfindən aparılan müşahidə və kəşfiyyat axtarışları zamanı qalınlığı 3 m-ə çatan, yaşayış izləri və qəbir nümunələri ilə zəngin olan mədəni təbəqə olduğu müəyyənləşdirilib. Mədəni təbəqənin üstü təqribən 2 m qalınlıqda olan çınqıl və qarışıq torpaqdan ibarət lal təbəqə ilə örtülüb. Bu isə onu göstərir ki, e.ə. I əsrdən eramızın V əsrinədək intensiv həyat olan həmin ərazi təqribən 1500 il

bundan öncə sel suları altında qalıb [550, 22-24]. Beləliklə, eramızın V əsrinin sonlarında həmin ərazidə həyat dayanıb. Sakinlər isə yaxınlıqdakı su tutmayan, nisbətən hündür ərazilərə köçüb. Basqal və Xankəndi ətrafında ilkin yaşayış yerləri məhz bu zəmində meydana gəlib [104].

Müxtəlif vaxtlarda Kürdüvan ərazisində baş verən təbii dağıntılar və təsərrüfat işləri zamanı zəngin və rəngarəng maddi-mədəniyyət qalıqları üzə çıxmışdır. Həmin tapıntılar içərisində dulus dəzgahından istifadə olunmadan istehsal edilən şirsiz keramika məmulatı, müxtəlif növ metallardan hazırlanmış bıçaq, xəncər, qılınc, üzük, bilərzik, boyunbağı və şüşə qab nümunələri, heyvan və insan sümükləri, ocaq və kömür qalıqları olduğu diqqəti cəlb edir.

F.L.Osmanovun fikrincə, Kürdüvandan tapılan keramika nümunələrinin xeyli qismi ilk orta əsrlər dövrü üçün xarakterikdir. Bu cəhətdən əllə nisbətən kobud hazırlanan və ağzının kənarları novşəkili olan bardaq tipli qabı nümunə göstərmək olan. Onun çiyin və boğaz hissəsini birləşdirən lentşəkili qulpu və yastı oturacağı var [550, 22-24]. Xatırladaq ki, analoji nümunələrə Şamaxı, Qəbələ, Qalagah və Mingəçevirdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı təsadüf olunub.

HƏSƏN BƏYİN YURDU

İsmayılı-Muğanlı şose yolundan təqribən 400-500 m cənubda, Girdiman çayının sağ sahilindəki terrasda yerləşən bu abidə keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarında aşkar edilib. R.B.Göyüşov və F.L.Osmanov tərəfindən əraziyə baxış keçirilərkən orada çoxlu maddi-mədəniyyət qalıqları qeydə alınıb. Bunlar əsasən qayıqvari formalı dən daşlarının parçalarından, keramika və bişmiş kərpic nümunələrindən ibarətdir [199, 11-12]. Ayrı-ayrı sahələrdə müşahidə olunan daş topaları isə vaxtı ilə orada mövcud olan tikinti qalıqlarının əlaməti kimi izah olunur. Xatırladaq ki, Tircan kəndinə məxsus olan bu ərazi uzun illərdir ki, şumlanaraq əkilir. 70-ci illərin sonu - 80-ci illərin əvvəllərində isə ora başdan-başa plantaj edilərək üzüm bağı salınıb. Bunun nəticəsində də abidənin mədəni təbəqəsi təqribən 50-60 sm dərinliyədək çox ciddi surətdə dağıntıya məruz qalıb.

Yaşayış yerinin kənarında «Qızılğüllük» adı ilə bəlli olan təpə var. Ora daha çox kolluq və daşlıq olduğundan heç vaxt şumlanmayıb. Elə bu səbəbdən də orada mədəni təbəqə nisbətən salamat qalıb [199, 11-12]. Məlumat üçün bildirək ki, indinin özündə də orada qızılgül kolları qalmaqdadır. Sözsüz ki, bunun özü də vaxtilə həmin təpədə və ona yaxın ərazidə qədim yaşayış yeri olduğuna dəlalət edir. Məlumat üçün bildirək ki, bu abidədən 4-5 km şərqdə, Basqal yolunun üstündəki bağa da xalq arasında «Həsən xan bağı» deyilir. Görünür, bu ərazilər nə vaxtsa Həsən adlı feodala mənsub olub. Yeri gəlmişkən onu da bildirək ki, «Həsən xan bağı» ətrafındakı ərazilərdə də təsərrüfat işləri görülərkən orta əsrlərə aid maddi-mədəniyyət qalıqları üzə çıxıb. Məhz həmin tapıntılara əsasən,

mütəxəssislər bu ərazidə ilk orta əsrlərdən başlayaraq XIII-XIV əsrlərdə intensiv həyat olduğunu bildirirlər [193; 406, 56-57].

X əsr müəllifi Bəlazurinin yazdığına görə, 755-775-ci illərdə hakimiyyətdə olan xəlifə Mənsurun inanılmış sərkərdələrindən biri olan Həsən Albaniya ərazisində baş qaldıran üsyanları yatıraraq onun iştirakçılarını divan tutub. Və bu xidmətlərinə görə, ona xəlifə Mənsur tərəfindən bir sıra mülklər bağışlanılıb. Mənbənin məlumatında sərkərdə Həsənin adına Beyləqanda çay və bağ, Bərdədə isə bir neçə kənd olduğu bildirilir. Bunlara misal olaraq Beyləqandakı «Həsən bağı»nı və Bərdədəki «əl-Həsəniyyə» kəndlərinin adı göstərilir. Görünür, Girdiman çayının sahilindəki «Həsən bəyin yeri» və onun yaxınlığındakı «Həsən xan bağı» da vaxtı ilə xəlifə Mənsur tərəfindən sərkərdə Həsənə bağışlanmış mülklərdəndir.

GƏNDOB

1987-ci ildə İsmayılı-Lahıc yolunda genişləndirmə işləri aparılarkən Gəndob kəndi yaxınlığında eramızın III-IV əsrlərinə aid nekropol üzə çıxıb. Əfsuslar olsun ki, o zaman üzə çıxan maddi-mədəniyyət qalıqlarının xeyli qismi, o cümlədən bəzək əşyaları və silah nümunələri əldən-ələ keçərək ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən mənimsənilmişdir. Gəndob nekropolunun hazırda Lahıc qəsəbə muzeyində saxlanılan materialları isə bütünlüklə keramika məmulatından ibarətdir (LXX tablo, şək.2). Həmin nümunələr əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Enliqövdəli, nisbətən hündürboğazlı və ağzı gül formalı tək qulplu su qabları. Tapıntılar içərisində 3 ədəd bu cür nümunə var. Arxeoloji ədəbiyyatda həmin nümunələr bəzən novçalı qablar kimi təqdim olunur.

2. Çölmək-vaza tipli qablar. Tapıntılar içərisində 5 ədəd bu cür nümunə var. Onlar bir-birindən yalnız həcmcə fərqlənirlər.

3. Küpə tipli qablar. Gəndob tapıntıları içərisində iki ədəd bu cür nümunə var.

4. İri güldən tipli qab.

5. Süddanbiçimli qablar. Gəndob tapıntıları içərisində 5 ədəd bu cür nümunə var. Onlar forma etibarı ilə antik nümunələrdən demək olar ki, seçilmirlər. Lakin bu, ilk baxışda belədir. Əslində isə, həmin qabların da ayrı-ayrı detallarında müəyyən dəyişiklik baş verdiyi aydın hiss olunur.

6. Gəndob tapıntıları içərisindəki bir ədəd kiçik bardaq tipli qab da özünün forma yeniliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onun şişman gövdəsi, nisbətən enli ağzı və çiyini ilə ağız hissəsini birləşdirən çubuqvari qulpu var. Bu qabı fərqləndirən ən mühüm cəhət isə onun lüləyidir. Lülək qabın gövdə hissəsindədir. Müşahidələr göstərir ki, bu cür qablarda lülək adətən, qabın qulpunun əks istiqamətində olur. Amma, bəhs edilən nümunədə belə deyil. Yəni, bu qabın lüləyi qulpa nisbətən yaxın yerdədir. Beləliklə, həmin qabın qulpundan tutaraq lüləyindən su tökmək o

qədər də münasib deyil. Bizə belə gəlir ki, bu qab süddanbiçimli qablardan lüləklilərə keçidi əks etdirən nümunə kimi səciyyələndirilə bilər.

Bütövlükdə götürüldükdə isə Gəndob nekropolunun materialları antik dövrdən ilk orta əsrlərə keçidi özündə təcəssüm etdirən çox nadir nümunədir. Yəni, həmin tapıntılar əgər bir tərəfdən antik nümunəyə bənzəyirsə, digər tərəfdən feodal istehsal üsulunun cizgilərini özündə əks etdirir. Bu isə keramika məmulatının inkişaf dinamikasını izləmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Maraqlıdır ki, Gəndob abidəsi yerləşdiyi coğrafi məkan etibarlı ilə də bir növ körpü rolu oynayır. Belə ki, bu abidə antik dövr abidələrinin sıx şəbəkəsinin mövcud olduğu Alazan-Həftəran yaylası ilə ilk orta əsr və orta əsr abidələrinin nisbətən çox olduğu Lahıc və Lahıcətrafi əraziləri birləşdirən əsas vadi-yolun üstündədir. Girdiman çayı boyunca olan bu qədim yolun, müxtəlif vaxtlarda orada aparılan təmir və bərpa işlərinin izləri indi də qalmaqdadır (LXIII tablo).

Yerli sakinlərin dediyinə görə, Gəndob kəndindən təqribən 1 km cənubda, Qaranohur kəndi ətrafındakı meşəlikdə qala divarları olduğu güman edilən tikinti qalıqları mövcuddur. F.L.Osmanov həmin tikinti qalıqlarının Mehranilər tərəfindən üç il ərzində tikilmiş olan Girdiman qalasının qalıqları olduğunu ehtimal edir [199, 13].

AŞAĞI QARAMƏRYƏM

Müxtəlif vaxtlarda Göyçay rayonu ərazisində aparılan tikinti və abadlıq işləri zamanı üzə çıxan bir neçə ilk orta əsr abidəsi də Girdiman tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Onlardan biri Aşağı Qaraməryəm abidəsidir. 60-cı illərin əvvəllərində Qaraməryəm-Müsüslü yolu çəkilərkən Aşağı Qaraməryəm kəndi yaxınlığında, Yuxarı Şirvan kanalının sol sahilində əmək və məişət əşyaları üzə çıxıb. Həmin tapıntıların bir qismi İncə kənd məktəbinin müəllimləri tərəfindən toplanıb və bu barədə Akademiyanın Tarix İnstitutuna məlumat verilib. Həmin məlumat əsasında 1962-ci ildə arxeoloq S.M.Qaziyev və R.B.Göyüşov oraya gəlmiş, abidə ilə tanış olaraq müəyyən qədər material toplamışdılar. Bir il sonra Göyçay rayonunda elmi ezamiyyətdə olan F.L.Osmanov da Qaraməryəm və İncə kəndlərinə gələrək abidə barəsində yerli sakinlərdən məlumat toplamışdır. Qaraməryəm çayının əmələ gətirdiyi yarıqlarda küp və torpaq qəbirləri, habelə, 0,7-1 m qalınlığında mədəni təbəqə qalıqları məhz bu zaman qeydə alınmışdır. F.L.Osmanovun yazdığına görə, orada həyat kəşildikdən sonra təqribən 50-55 sm qalınlığında lal təbəqə formalaşmış. Bəzi sahələrdə mədəni təbəqənin təqribən 50-70 sm qalınlığında bir hissəsi uzun müddət istehsal ocağı altında olması səbəbindən tam yanaraq qızarmışdır. Yanıq torpaq qatında gildən hazırlanmış xırda məişət qablarının fraqmentləri, onun altında isə iri təsərrüfat küpləri və onların parçaları qeydə alınmışdır. Orada, həmçinin, çoxlu

miqdar insan və heyvan sümükləri, yanmış qoz qabığı, divarlarının qalınlığı 2,5 sm olan saxsı küpələr və bardaq tipli qabların fraqmentləri tapılıb.

Müşahidələr zamanı abidənin təqribən 1 hektara yaxın ərazini əhatə etdiyi müəyyənləşdirilib. Orada, ayrı-ayrı yerlərdə çoxsaylı siçan yuvaları olduğu da diqqətdən yayınmamışdır. Maraqlıdır ki, siçanların yuvadan qazıb çıxardığı torpaq içərisində gil qabların qırıqlarının olduğu müəyyənləşdirilib. F.L.Osmanov bütün bu tapıntıların xronoloji cəhətdən eramızın I minilliyinin birinci yarısına aid olduğunu güman edir.

1976-cı ildə Aşağı Qaraməryəm kəndi yaxınlığında su anbarı üçün yer qazılarkən də oradan analoji tapıntılar üzə çıxıb. O zaman inşaatçıların məlumatı əsasında Göyçay rayonuna ezam edilən arxeoloq Ə.Əliyev və A.Ələkbərov tərəfindən oradan xeyli miqdar maddi-mədəniyyət nümunələri toplanıb [82, 85-92]. Həmin tapıntılar başlıca olaraq orta əsrlərə aid şirsiz və şirli saxsı məmulatı nümunələridir. Tapıntılar içərisində bir neçə ədəd salamat vəziyyətdə olan küpə tipli qab xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onların ağzı novçalı olmaqla bir qədər kənarlara meyillidir. Küpələrdən birinin üzərində cızma üsulu ilə işlənmiş sxematik təsvir var. Tədqiqatçıların fikrincə, bu insan təsviridir [82, 85].

Aşağı Qaraməryəm ərazilərindən toplanan gil qab nümunələri xronoloji cəhətdən ilk orta əsrlərə aid edilir. Mütəxəssislər Aşağı Qaraməryəmdən tapılan məişət əşyaları içərisində Örənqala qazıntılarından bəlli olan nümunələrə bənzəyən şirli qablar da olduğunu əsas götürərək XI əsrdək orada həyat olduğunu bildirib [82, 86].

Rəvayətə görə, Qaraməryəm kəndinin əsası uzaq keçmişdə Məryəm adlı bir qadın tərəfindən qoyulub. Həmin qadın həddən artıq qara olduğundan ona Qara Məryəm deyərmiş. Görünür, o milliyətcə ərəb olub. Qaraməryəm tapıntılarının xronoloji cəhətdən Azərbaycanın Xilafət orduları tərəfindən zəbt olunduğu dövrə aid olması da məhz bu cür düşünməyə əsas verir.

ƏRƏBCƏBİRLİ

10 aprel 1973-cü il tarixdə Faiz Yusifovun imzası ilə Göyçay rayon qəzetində «Nadir tapıntı» adlı məqalə dərc olunub. Məqalədə rayonun Ərəbcəbirli kəndində quşçuluq ferması üçün bünövrə yeri qazılarkən üzə çıxan maddi-mədəniyyət nümunələrindən bəhs olunurdu. Həmin tapıntılarla əlaqədar arxeoloq A.B.Nuriyev 1973-cü ildə Göyçay rayonunda ezamiyyətdə olub. O, abidə ilə və oradan toplanaraq Göyçay şəhərindəki 1 saylı məktəbə təhvil verilmiş tapıntılarla tanış olub. Müəyyən edilib ki, həmin tapıntıların aşkar edildiyi ərazidə vaxtilə nekropol mövcud idi.

Ərəbcəbirli nekropolundan əldə edilən tapıntılar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Metal əşyalar. Bunlara misdən, tuncdan, gümüşdən və qızıldan hazırlanmış sinə bəzəkləri, biləzliklər, üzüklər, sırğalar aiddir. 2. Şüşə məmulatı.

Bunlara, əsasən muncuqlar və müxtəlif formalı şüşə qablar aiddir. Maraqlıdır ki, Ərəbcəbirdən tapılan bilərzik, üzük və sırğaların əksəriyyəti bolluq rəmzi olan ilan simvolla forma və naxışlara malik olması ilə diqqəti cəlb edir [545, 43-44].

Mütəxəssislər Ərəbcəbirdə nekropolunda aşkar edilmiş küp qəbirləri xronoloji cəhətdən IV-VIII əsrlərə aid edirlər [545, 44]. Görünür, Albaniya ərazilərinin ərəblər tərəfindən istilasına nəticəsində orada həyat dayanıb.

YEKƏXANA

1965-70-ci illərdə İsmayilli rayonu ərazisində arxeoloji axtarışlar aparan F.L.Osmanov Bakı-Qaraməryəm şose yolunun şimal tərəfində yerləşən Yekəxana kəndi ərazisindən də antik və ilk orta əsrlərə aid müxtəlif növ maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edib. Həmin tapıntılar içərisində kömürlənmiş vəziyyətdə olan taxıl qalıqları xüsusilə marağa səbəb olub [190, 105-106]. F.L.Osmanov tərəfindən tapılan bu nümunələr görkəmli seleksiyaçı alim, akademik İ.D.Mustafayev tərəfindən təyin olunub. Onun rəyinə əsasən, həmin taxıl qalıqları əsasən mədəni arpa və az miqdarda yumşaq buğda növündən ibarət olub [532, 19-20].

80-ci illərin əvvəllərində Yekəxana və ona qonşu olan Şahsoltanlı kəndləri ərazilərində təsərrüfat işləri görülərkən xeyli maddi-mədəniyyət nümunələri üzə çıxıb. Tapıntılar içərisində qədim əmək vasitələri, məişət əşyaları və bəzək nümunələri üstünlük təşkil edir. Şahsoltanlı kənd məktəbinin yaxınlığındakı sahə şumlanarkən də oradan xeyli miqdarda gil qab nümunələri tapılıb [82, 88]. Yerli sakinlərin dediyinə görə, bu cür tapıntılar ayrı-ayrı həyətlərdən də məlumdur.

Şahsoltanlı abidəsinə baxış keçirilərkən oradan xeyli maddi-mədəniyyət nümunələri toplanılıb [82, 88]. Bunlar əsasən iri təsərrüfat küpləri, çölmək və cam tipli dayaz qabların, təkayaq vazların fraqmentlərindən ibarətdir. Tapıntılar içərisində diametri 8 sm olan bir ədəd gildən hazırlanmış araba təkərinə bənzər əşya, qulpların üzərində çərtmə naxışı olan kiçikhəcmli su qablarının parçaları və iki ədəd qadın fiquru diqqəti cəlb edir. Fiqurların hər ikisinin başı, qolları və qurşaqdan aşağı hissəsi sınımışdır [82, 88-91].

Göründüyü kimi, Şahsoltanlı materialları içərisində həm antik, həm də ilk orta əsrlər dövrünə aid əşyalar var. Bu, o deməkdir ki, həmin ərazilərdə eramızın əvvəllərindən başlayaraq IV-V əsrlərədək yaşayış olub. Daha sonra isə orada həyat kəsilərək sakinlər qonşuluqdakı Yekəxana ərazisinə köçüblər [82, 91].

TƏRKƏŞ

Oğuz rayonunun Tərkəş kəndindən 1 km cənubda, Türyançayın qərb sahilində yerləşir. Abidənin şərq tərəfi Türyançay dərəsi, şimal, qərb və cənub tərəfləri isə təbii xəndəyə bənzəyən dərin çökəkliklə əhatə olunub. O, iki hissədən ibarətdir. Yerli əhali tərəfindən abidənin şimal hissəsi Böyük Qalacıq, cənub

hissəsi isə Kiçik Qalacıq adı ilə tanınır [140, 57]. Onlar arasında uzunluğu təqribən 100, eni 40, dərinliyi isə 25 m olan xəndək var.

S.M.Qaziyevin məlumatına görə, 50-60-cı illərdə Böyük Qalacığın ətrafında iri çiy kərpiclə hörülmüş bürc və divar qalıqları olub [140, 59].

Tərkəş abidəsi barəsində hələ, 1926-cı ildə D.B.Şərifov tərəfindən məlumat nəşr olunub [660, 7]. Ötən əsrin 20-ci illərində o, Tərkəş ərazisində kəşfiyyat axtarışları apararkən orada bir ədəd dulus kürəsinin olduğunu qeydə alıb [660, 7].

Tərkəşdə ilkin arxeoloji qazıntı 1966-cı ildə F.V.Qədirov tərəfindən aparılmışdır [448, 16]. O, Böyük Qalacığın cənub-şərq tərəfində abidənin dövrünü müəyyən etmək məqsədilə yoxlama qazıntısı qoyub və oradan VI-VIII əsrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri əldə edib. 1970-71-ci illərdə F.V.Qədirov tərəfindən orada tədqiqatlar yenidən davam etdirilib [138, 116]. Bu zaman həm Böyük, həm də Kiçik Qalacıqda yoxlama qazıntısı qoyulub. Böyük Qalacığın şimal-şərq tərəfindəki qazıntı sahəsində 2,2 m qalınlığında üst mədəni təbəqə öyrənilərkən, orada təqribən 25 sm qalınlığında «lal» təbəqə qeydə alınıb. Qazıntı davam etdirilərkən «lal» təbəqənin altında 1,5 m qalınlığında olan ikinci mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Maraqlıdır ki, ikinci mədəni təbəqənin altında da qalınlığı 40 sm olan daha bir «lal» təbəqə, onun altında isə qalınlığı 20 sm təşkil edən üçüncü mədəni təbəqə olduğu müəyyən edilmişdir. Kəşfiyyat axtarışları davam etdirilərkən, orada müxtəlif istiqamətlərdə olan tikinti qalıqları üzə çıxmışdır. Bunlar əsasən yonulmamış çay daşı və palçıqla hörülmüş divar bünövrələridir.

Göründüyü kimi, Böyük Qalacıq çoxtəbəqəli abidədir. Orada bir-birindən «lal» təbəqələrlə ayrılan üç mədəni təbəqə mövcuddur. Bu, onu göstərir ki, həmin ərazi zaman-zaman sel-su altında qalıb. Elə bu səbəbdən də orada həyat müvəqqəti olaraq dayanıb. Lakin, müəyyən zaman fasiləsindən sonra yenidən məskunlaşıb.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Kiçik Qalacıqda təqribən 2 m qalınlığı olan cəmi bir mədəni təbəqə aşkar edilmişdir [140, 61]. Oradan əldə edilən maddi-mədəniyyət qalıqları Böyük Qalacığın üst mədəni təbəqəsinin materialları ilə eyniyyət təşkil edir.

F.V.Qədirovun ehtimalına görə, Türyançay dərəsindən Kiçik Qalacığa gizli yeraltı yol olub [140, 61-62]. Rəvayətə görə, orada hətta mağaralar olduğu bildirilir. Bu mülahizələrlə bağlı təkcə onu demək istərdik ki, mağara düşərgələri ümumiyyətlə, Böyük Qafqazın cənub ətəklərindəki ərazilər üçün xarakterik deyil. Qala və şəhərlərə, o cümlədən Tərkəşə Türyançay dərəsindən gizli yol olması isə təbiidir. Hərbi əməliyyatlar zamanı əhalinin ərzaq və sursatla təminatı baxımından bu, olduqca vacib amil idi. Təbiidir ki, uzunmüddətli mühasirələr zamanı bunsuz müdafiəni təşkil etmək olmazdı.

Tərkəşdə aparılmış tədqiqatlar zamanı toplanmış maddi-mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyətini şirsiz saxsı məmulatı təşkil edir. Onlar antik dövr nümunələri ilə müqayisədə xeyli kobuddur. Tapıntılar içərisində şirli qab

nümunələrinə təsadüf olunmaması onu göstərir ki, Tərkəşdə ən gec VIII əsrdə həyat kəsilmişdir.

Tərkəşin keramika məmulatı F.V.Qədirov tərəfindən 3 qrupa bölünmüşdür: 1) iri qum qarışığı olan nümunələr; 2) xırda qum qarışığı olan nümunələr; 3) narın gildən hazırlanan nümunələr [140, 63-64].

Tərkəş yaşayış yerində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, orada eramızın III əsrindən başlayaraq VIII əsrin ortalarında, daha doğrusu Böyük Qalacıqda III-VIII əsrlərdə, Kiçik Qalacıqda V-VIII əsrlərdə fasilələrlə həyat olmuşdur [140, 68].

KƏLƏŞ

İsmayılı-Qəbələ yolundan cənubda, Göyçay və Vəndamçay dərəsinin qovuşduğu yerdə «Kələş» adı ilə bəlli olan ilk orta əsrlərə aid yaşayış yeri təqribən 50 hektara yaxın ərazini əhatə edir [141, 36]. Adı A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərində xatırlanan [32, 174, 179, 183, 185] bu yaşayış yeri şimaldan cənuba doğru getdikcə daralaraq Göyçay və Vəndam çaylarının birləşdiyi yerdə üçbucaq forması alıb. Abidə şərq, qərb və cənub tərəflərdən dik dərələrlə, şimal tərəfdən uzunluğu 180 m, eni 20 m, hündürlüyü isə bəzi yerlərdə 5-10 m olan möhtəşəm valla əhatə edildiyindən, bir növ təbii qala vəziyyətindədir. Görünür, elə buna görə də xalq arasında bu əraziyə həm də «Qala yeri» deyirlər.

F.V.Qədirov tərəfindən 70-ci illərin sonu - 80-ci illərin əvvəlində orada kəşfiyyat axtarışları aparılıb. Tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində şirli və şirsiz keramika nümunələrinin çoxluq təşkil etdiyi bildirilir. Tapıntılar içərisində iri təsərrüfat küplərinin, novçalı bardaq və tava tipli gil qab nümunələrinin fraqmentləri, habelə, düzbucaqlı formasında olan kirəmit parçaları və müxtəlif formalı qulplar qeydə alınıb. Mütəxəssislərin fikrincə, bu tapıntılar analoji cəhətdən Mingəçevirin və Küngüt qalasının ilk orta əsr materiallarına daha çox uyğun gəlir. Maraqlıdır ki, abidənin cənub tərəfində ilk orta əsrlər, şimal tərəfində isə X-XI əsrlər üçün səciyyəvi olan keramika nümunələri qeydə alınıb [141, 36]. Ehtimala görə, Kələşdə təqribən VI əsrin ortalarından başlayaraq XI əsrdək həyat olub. Tapıntılardan görüldüyü kimi, abidənin şimal hissəsi ilə müqayisədə cənub tərəfdə, yəni, Göyçay və Vəndam çaylarının qovuşduğu əraziyə yaxın yerdə həyat daha erkən sönmüb. Həmin sahədən şirli keramika nümunələrinin tapılmaması o deməkdir ki, təqribən VIII əsrin ortalarından etibarən orada həyat olmayıb.

F.V.Qədirovun yazdığına görə, «Kələş Göyçay dərəsi keçidinin istehkam xarakterli arxeoloji abidələr kompleksinə daxildir» [141, 37]. Əlbəttə, bu fikirlə qeyd-şərtsiz razılaşmaq qeyri-mümkündür. Ona görə ki, bu abidə sadəcə olaraq dövrünün mühüm yaşayış məntəqələrindən biri olub. Bir də ki, Qafqaz dağ

silsiləsinin cənub yamacının ətəklərindəki geniş düzlərdə keçid-istehkamlar axtarmağın özü məntiqsizlikdir. Odur ki, F.V.Qədirovun Kələş və həmçinin, Alazan-Həftəran vadisindəki bir sıra digər abidələri keçidlərdə tikilmiş hərbi-müdafiə istehkamları kimi təqdim etməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz. Məlum olduğu kimi, bu cür istehkamlar, adətən, Baş suayrıcında və ona yaxın yerlərdə olan keçidlərdə tikilib və şimaldan, Rusiya çöllərindən axışib gələn köçərilərin basqın və hücumlarının qarşısını almaq məqsədi güdüb. Təbiidir ki, yadelli qəsbkarların hücumlarının qarşısını dağ keçidlərində kəsmək daha münasib idi. Əksinə, həmin qüvvələr Baş suayrıcını aşaraq Alazan-Həftəran çökəkliyinə enəndən sonra onların qarşısını hər hansı bir sədlə almaq olduqca çətin idi.

QALA VƏ İSTEHKAMLAR

Tarixdən bəlli olduğu kimi, erkən orta əsrlər dünyanın nəhəng imperiyalarının toqquşduğu, müharibə və hərbi yürüşlərin, basqın və qarətlərin tüğyan etdiyi bir dövr olub. Bu dövrdə Şərqlə Qərbin, Avropa ilə Asiyanın qovşağında olan Cənubi Qafqaz, o cümlədən Albaniya əraziləri də aramsız hərbi əməliyyatlar meydanına çevrilib. Belə bir mürəkkəb hərbi-siyasi durumda təbiidir ki, nəinki ölkələrin və vilayətlərin, hətta ayrı-ayrı şəhərlərin və şəhər tipli yaşayış məntəqələrin müdafiəsini təşkil etmək zəruriyyəti ön plana çıxıb. Azərbaycan ərazisindəki qala və istehkamların əksəriyyətinin məhz həmin dövrdə tikilməsi deyilənlərə sübutdur [143; 461; 462].

Mütəxəssislər qala və istehkam tipli müdafiə tikililərini lokal və ya regional əhəmiyyət daşımaqları etibarlı ilə iki əsas qrupa bölüblər. Gilgilçay, Beşbarmaq və Dərbənd sədləri kimi geniş əraziləri əhatə edən nəhəng tikililər təbiidir ki, regional əhəmiyyətli müdafiə tikililəri hesab olunurdu. Bu tikililər daha çox ölkələrarası müharibələr zamanı müdafiənin təşkili məqsədinə xidmət etməklə, olduqca böyük ərazilərin təhlükəsizliyini təmin edirdi. Bu mənada onlar əslində qlobal əhəmiyyətli müdafiə tikililəri idi [143, 133].

Regional müdafiə sistemindən fərqli olaraq lokal əhəmiyyətli müdafiə tikililəri daha çox daxili feodal müharibələri zamanı müdafiə sisteminin təşkilinə xidmət edirdi. Onların qapalı və ya yığcam quruluşu əsasən məhdud hərbi əməliyyatlara hesablanmışdır. Bu qəbildən olan tikililər üçün dağ qalaları xüsusilə xarakterikdir [143, 133]. Cavanşir qalası, Xaçmaz Govur qalası, Xanagah qız qalası, Bum qalası, Fit qalası, Niyal qalası və bu kimi tikintilər lokal müdafiə sistemlərinə daxil olan ən xarakterik nümunələr hesab edilə bilər. Əlbəttə, zaman və şəraitdən asılı olaraq bu qalalardan həm də iri, dövlətlərarası hərbi əməliyyatlarda istifadə olunub. Xatırladaq ki, yaşayış məntəqələrindən uzaqda, əsasən dağlıq ərazilərdə, həm də strateji baxımdan olduqca əlverişli yerlərdə inşa edilən bu qalalar, eyni zamanda o dövrün hərbi bazaları hesab olunurdu. Onlar ətraf ərazilərin hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək funksiyasını yerinə yetirirdilər.

Yəni, bu və ya digər qala və orada saxlanan qarnizon ərazisində yerləşdiyi feodal mülklərinin və oradan keçən ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin etməyə borclu idi. Mütəxəssislərin fikrincə, «dağ qalaları özlərinin başlıca funksiyasını məhz ölkənin ən ağır anlarında - yerli hakimlərin və əhalinin sığınacaq yerinə çevrildəndə yetirmiş olurdu» [143, 133]. Təbii ki, belə vaxtlarda dağ qalaları təkcə passiv müdafiə məntəqəsi olaraq qalmırdı. Yəni, qalalardakı hərbi qarnizonların gücündən və imkanlarından asılı olaraq onlar bəzən fəal hərbi əməliyyatlara da qoşulurdular. Akademik Z.M.Bünyadovun əl-Təbəri və İbn əl-Əsirə istinadən yazdığına görə, ərəb hücumları zamanı Albaniya mərzbanı İsfəndiyar ərəbləri xəbərdar etmişdi ki, bu ölkəni fəth etmək çətin olacaq. Çünki xalq çoxlu qalaları olan dağlara çəkilib və imkan düşdükcə oradan ərəblər üzərinə həmlələr edəcək [43, 79].

Qüvvələrin qeyri-bərabər olduğu vaxtlarda mövqeləri tərk edərək daha keçilməz ərazilərə geri çəkilmək imkanları dağ qalalarının hərbi strateji əhəmiyyətini daha da artırırdı. Yəni, düşmən güclü hərbi həmlələr hesabına bu qalalara daxil olduğu təqdirdə, onların müdafiəçiləri dağlara və meşələrə çəkilərək, əlçatmaz yerlərdə müdafiəni təşkil etmək imkanlarına malik idi. Beləliklə, dağlardakı müdafiə qalaları əslində özündən daha etibarlı dağlara və təbii istehkamlara söykənirdi. Bu isə ən ciddi döyüşlər zamanı belə əhalinin və hərbi qarnizonun itkilərdən qorunub saxlanması üçün çox mühüm amil idi.

Dağ qalalarının özünümüdafiə imkanları yüksək olduğundan, onlar hətta uzunmüddətli mühasirələrə belə tab gətirə bilirdilər. Yəni, ətraf əraziləri zəbt edən düşmən bəzən aylarla, illərlə bu və ya digər qalanın fəth olunması üçün vaxt və qüvvə itirməli olurdu. Bəzz qalası, Əlincə qalası, Fit qalası, Gülüstan qalası, Gələsən-görəsən qalası və neçə-neçə digər qalaların məhz bu cür rəşadətli müdafiə olunduğuna dair orta əsr mənbələrində istənilən qədər məlumatlara rast gəlmək mümkündür.

Qazan xanın vəziri və dövrünün görkəmli alimi olan Rəşidəddin öz qeydlərində müdafiə qalalarının əhəmiyyətindən bəhs edərkən, vilayət hakimlərindən onların tikintisi, bərpası və abad vəziyyətdə saxlanması məqsədilə vəsait ayırmaqlarını tələb edirdi. O, məktublarından birində Qara Buğaya hakimi olduğu vilayətin sığınacaq qalasını möhkəm saxlamağı tövsiyə edərək yazırdı: «Bu qalanın bürclərinin möhkəmləndirilməsi və xəndəklərinin qazılmasında ən xırda işi belə yaddan çıxarma, çünki dərəbəylik, qarmaqarışıqlıq və bədbəxtlik zamanı gələndə o bizim uşaqlarımız üçün sığınacaq yeri olar, elə yer ki, (orada) bizim tərəfdarlarımız və nəvələrimiz qala bilər» [595, 188]. Fikrimizcə, orta əsrlərdə təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, bütövlükdə Şərqdə geniş yayılmış olan qız qalalarının təyinatını da məhz bu yöndən izah etmək daha məqsədəuyğun olardı [47, 87-93].

Müdafiə qalaları üçün yer seçilərkən bir sıra vacib amillər, xüsusilə də ərazinin içməli su ilə təchizatı imkanları mütləq nəzərə alınırdı. Girdiman vilayətindəki müdafiə qalalarının demək olar ki, əksəriyyətinin çay kənarında

tikilməsi buna sübutdur. Bu, həmçinin tikintinin yerli inşaat materialları ilə təmin etmək imkanları ilə əlaqədar idi. Sözsüz ki, nəhəng dağ qalalarını tikmək üçün uzaq məsafələrdən daş, kirəc və ya kərpic gətirmək sərfəli deyildi. Müşahidə və araşdırmalar göstərir ki, bütün qalalar əsasən yaxınlıqdakı çayların daşından istifadə olunmaqla inşa edilib.

Müdafiə qalaları şəraitdən asılı olaraq bəzən uzunmüddətli sığınacaq funksiyasını yerinə yetirməli olurdu. Təbiidir ki, bu zaman qalanın müdafiə divarlarını möhkəmlətməklə yanaşı, daxildə hərbi və ya mülki kontingentin yerləşdirilməsi, azuqə və silah ehtiyatının saxlanması üçün də yardımçı tikintilər olmalı idi. Bütün bunlar adətən iç qalada (buna bəzən də narıncıqala deyirlər) cəmləşirdi. Bu mənada müdafiə qalaları həm də şəhərsalma elementlərini özündə ehtiva edirdi [143, 134].

Maraqlıdır ki, dağlıq ərazilərdə tikilmiş lokal əhəmiyyətli müdafiə qalaları düzən ərazilərdəki qalalarla müqayisədə nisbətən daha yaxşı qalmışdır. Fikrimizcə, bu iki mühüm amillə əlaqədardır. Birincisi, görünür bu qalalar həqiqətən daha çox, məhz passiv müdafiə funksiyası yerinə yetirməli olublar. Əks halda, yəni, uzunmüddətli fəal hərbi əməliyyatlarda iştirak etmiş olsaydılar, təbiidir ki, düşmən həmlələri nəticəsində daha çox dağıntıya məruz qalardılar. İkincisi, bu qalalar yaşayış məntəqələrindən uzaq və əlçatmaz yerlərdə olduğundan, onlar insanların gündəlik dağıdıcı təsirlərindən də bir növ uzaqda qalıblar. Belə möhtəşəm müdafiə tikililərindən biri də Girdiman hökmdarı Cavanşirin adını daşıyan qaladır.

CAVANŞİR QALASI

Qala İsmayilli rayonunun Talıstan kəndindən təqribən 3 km şimalda, Ağ çayın sağ sahilində, dağın üstündə yerləşir (XLIX tablo, şəkl.2). İçərisi və ətrafı sıx meşə örtüyü ilə əhatə olunduğundan uzaqdan görsənmir. Abidəyə gedən yolun üstündə Qaranohur çayı ilə Ağ çayın qovuşduğu yerdə qalanın müdafiəsini təşkil etmək məqsədinə xidmət edən istehkam yerləri var. Həmin sahə yerli əhali tərəfindən «Səngər yeri» adlanır və təqribən 4-5 hektar sahəni əhatə edir. Ora ötən əsrin 60-70-ci illərində başdan-başa arçan meşəsindən ibarət idi. Ola bilsin ki, vaxtı ilə arçan ağacları orada məqsədli surətdə əkilib. Xatırladaq ki, arçan meşəsi içərisində gizlənmək, yəni, mövqə tutmaq üçün ideal şərait var. Görünür, qalanın müdafiəsi uğrunda ilkin döyüşlər də elə bu ərazidə olub. «Səngər yeri»ndən qalaya cəmisi bir keçid var. Darısqal olduğundan orada kiçik qüvvə ilə böyük bir ordunun qarşısını almaq mümkündür.

Qala Ağçay dərəsindən təqribən 500-600 m yüksəkdə, hər tərəfdən sərt yamac və uçurumlarla əhatələnən dağın üstündə yerləşir. Qalaya yol cənub tərəfdəndir. Yamac sərt olduğundan, oraya birbaşa qalxmaq qeyri-mümkündür. Odur ki, Ağçay dərəsindən qalaya qalxan yol ərazinin relyefinə uyğun olaraq dolanbac formadadır. Əsasən piyadalar və atlılar üçün nəzərdə tutulan bu yolla

hərbi texnikanın, o cümlədən döyüş arabalarının qalaya yaxınlaşması qeyri-mümkündür (XLI tablo).

Qalanın tikintisində inşaat materialı kimi kirəc məhlulundan, çay və qaya daşlarından istifadə olunmuşdur. Təbiidir ki, bu materialları da Ağ çayın yatağından və onun sahili boyunca olan qayalıqlardan tədarük ediblər.

Rəvayətə görə, Cavanşir qalasının divarlarını ata hörüb, oğlu isə ona daş verib. Və hər dəfə ustaya daş lazım olduqda, o, ucadan deyərmiş: «Yüngül oğlu yüngül, daş ver!» Bu o deməkdir ki, ustaya xırdaölçülü daşlar gərəkdir. Yaxud da «Ağır oğlu ağır, daş ver!» Bu isə, ustanın iriölçülü daşlara ehtiyacı olduğundan xəbər verirdi. Bu minvalla da ustanın çağırışına uyğun olaraq oğlu da aşağıdan - Ağ çayın yatağından yuxarıya daş tullayarmış.

Fikrimizcə, bu rəvayəti iki cür yozmaq olar. Birincisi, ola bilər ki, tikintiyə ümumən ata rəhbərlik edib, material təchizatı isə oğula həvalə edilib. Bu rəvayəti, həmçinin, dövrünün çox mühüm hərbi-strateji istehkamının tikintisində atalarla oğullar arasındakı əmək bölgüsünə işarə kimi də anlamaq olar. Ola bilsin ki, atalar, yəni, yaşlı və təcrübəli insanlar bilavasitə tikinti ilə, gənclər, qolu zorlular isə material tədarükü ilə məşğul olublar. Əlbəttə, çətin relyef şəraitində olduqca əzəmətli və həm də mürəkkəb memarlıq elementləri ilə zəngin olan belə bir istehkamın tikintisini ancaq təcrübəli ustalara etibar etmək olardı.

Qalanın qərb tərəfinin divarları yer sürüşməsi nəticəsində bütünlüklə uçub dağılıb. Odur ki, abidənin ümumi sahəsini dəqiqləşdirmək mümkün deyildir.

Cavanşir qalasının mövcudluğu barədə elmi ictimaiyyətə ilk dəfə 1966-cı ildə coğrafiyaşünas alim R.B.Tarverdiyev məlumat verib [623]. Onun yazdığına görə, qala 1,5 hektara yaxın sahəni əhatə edir. Əslində isə uçqun aparmış sahələr nəzərə alınmadan indiki vəziyyətdə qalanın ərazisi 2 hektara yaxındır.

Xalq şairi Səməd Vurğun ötən əsrin 30-cu illərində özünün məşhur «Talıstan» poeması üzərində işləyərkən bir neçə dəfə Cavanşir qalasında olub və onu nəzmə çəkib. Poemada deyilir:

Burda əsrlərdən yadigar qalan,
Üstünü çiskinlər, dumanlar alan.
Böyük bir qala var, dörd yanı hasar,
Daşında paslanmış əski yazılar.
Kimdir o sənətin böyük ustadı?
Ölməz sənətkarın, sənətin adı? [219, 196].

Qalaya gələn yol cənub istiqamətdən olduğuna görə, onun əsas qapısı da elə cənub tərəfdəndir. Qapı yeri uçub dağıldığından, onun ölçüləri və forması barədə dəqiq fikir söyləmək çətinidir. Amma qapı yerinin quruluşundan bilinir ki, o, çox da geniş olmayıb. Görünür, ərazidə döyüş texnikası və atların hərəkət edə bilmədiyindən geniş qapıya ehtiyac olmayıb.

Abidənin planından görüldüyü kimi, qapı yeri dirsək formasındadır (XLI tablo). Qapı yerindən içəridə əsas divarlara bitişik vəziyyətdə olan qövsvari formada kiçik divar qalıqları çox güman ki, qalanın müdafiəsinin effektiv təşkilinə xidmət edib. Ehtimal ki, qala qarnizonu məhz həmin yerdə daimi olaraq növbə çəkirmiş. Xatırladaq ki, qalaya gələn yol həddindən artıq dik olduğundan, bu səmtdən düşmənin effektiv həmləsi praktiki baxımdan mümkün deyil. Odur ki, Cavanşir qalası, hətta kiçik bir qarnizonla belə sayca qat-qat artıq olan düşmən hücumundan qorunmaq imkanlarına malik olub.

Qalanın cənub divarları və oradakı bürclər özünün möhkəmliyi ilə diqqəti cəlb edir. Burada yarıuçuq vəziyyətdə belə qala divarlarının hündürlüyü 10-12 m-ə, qalınlığı isə 1,2-1,5 m təşkil edir (XLIII-XLIV tablolar). Mailliyi 45°-dən artıq olan dik yamadda bu cür möhtəşəm qala tikmək, əlbəttə ki, həm fiziki, həm də mühəndis-texniki baxımdan olduqca çətindir. Lakin qalanın dövrümüzədək, demək olar ki, tam salamat vəziyyətdə qalması onu göstərir ki, qədim ustalar bu çətin və mürəkkəb işin öhdəsindən bacarıqla gəlmişlər.

Cənub divarları boyunca olan ərazidə tikinti işlərinə başlamazdan əvvəl dağ yamacı şərq-qərb istiqamətində qazılaraq orada nəhəng süni terras yaradılıb (XVII tablo, şək.2). Belə bir terrasın olması iki cəhətdən labüd idi. Birincisi, ərazini hamarlamadan, orada nəhəng müdafiə sistemi inşa etmək olmazdı. Terrasda isə həm kifayət qədər dərin bünövrə yeri qazmaq, həm də asanlıqla inşaat işləri aparmaq mümkün idi. İkincisi, belə bir terrasın mövcudluğu gələcəkdə qala divarları daxilində müdafiə qüvvələrini yerləşdirmək, onların asanlıqla manevr etmələrini təmin etmək baxımından da zəruri idi. Yəni, əgər həmin ərazilərdə terras yaradılmasaydı, qala divarları nə qədər hündür və nə dərəcədə əzəmətli olsaydı belə, onun içərisi kənardan görünəcəkdi. Bu isə istənilən müdafiə istehkamı üçün məqbul keyfiyyət hesab oluna bilməzdi. Qalanın cənub divarları kifayət qədər uzun və hündür olduğundan, o bir neçə yerdə iri dayaq-bürclərlə möhkəmləndirilib.

Həmin bürclər düzbucaqlı və ya yarımşilindrik formadadır. Düzbucaqlı formada olan bürclərin qala divarlarına perpendikulyar olan hissəsinin uzunluğu 4,2 m, qala divarlarına paralel olan hissəsinin uzunluğu isə 9,3 m-dir (XLIV tablo, şək.1). Ondən 5 m şərqdə olan yarımşilindrik formalı digər bürç də əzəmətinə görə düzbucaq formalı bürədən geri qalmır. Bu bürclər kənardan baxanda qoşa bürçü xatırladır. Maraqlıdır ki, yarımşilindrik formalı bürədən şərq tərəfdəki sonuncu bürç də yarımşilindrik formadadır. Qala qapısı yanındakı bürclər isə düzbucaqlı formada inşa edilib. Beləliklə, qalanın cənub fasadının memarlıq görkəmində ciddi bir harmoniya yaradılıb [143, 135].

Mütəxəssislərin rəyincə, düzbucaqlı formalı bürclər dairəvi və yarımşilindrik bürclərə nisbətən daha qədim tarixə malikdir. Memarlıq baxımından daha sadə olan bu cür bürclərin inşası da xeyli asan olub. Lakin, bu cür bürclər dözümlülüyünə görə dairəvi və yarımşilindrik bürclərdən geri qalır. Yəni, kənardan bu bürclərə vurulan hər hansı bir zərbə, bilavasitə zərbənin dəydiyə nöqtəyə təsir

edir və bu səbəbdən də onun dağıdıcı effekti yüksək olur. Dairəvi və yarım dairəvi bürclərdə isə zərbənin təsiri bərabər səviyyədə bürcün bütün hissələrinə yayılır, beləliklə də, onun dağıdıcı təsiri minimuma enir. Görünür, elə bu səbəbdən də memarlıq sənəti inkişaf etdikcə müdafiə məqsədi ilə inşa edilən tikintilərdə dairəvi və yarım dairəvi bürclərə daha çox üstünlük verilmişdir.

Qalanın cənub divarları orijinal hörgü sistemi ilə də diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, divarın bünövrəyə yaxın hissəsi ölçüləri 50x80 sm-ə çatan iri daşlarla, ondan üstdəki cərgə isə xırda daşlarla hörülüb. Daha sonrakı cərgənin hörgüsündə isə yenidən nisbətən daha iri daşlardan istifadə edilib. Doğrusu, inanmaq olmur ki, bu cür nəhəng daşları Ağçay dərəsindən buraya necə qaldırıblar və nə üçün onlardan bünövrədə deyil, qala divarları təqribən 3-4 m qalxandan sonra hörgüdə istifadə edilib? Görünür, həmin daşlar tikintiyə Ağçay dərəsindən qaldırılmayıb. Əslində, onlar çay daşından daha çox vulkanik mənşəli daşlara bənzəyir. Bizə belə gəlir ki, tikintidə istifadə edilən həmin iri daşlar qala divarı boyunca terras yeri qazılarkən üzə çıxıb və onları asanlıqla yuvarlayaraq divarın üstünə qoyublar.

Qalanın cənub divarlarının hərbi-strateji əhəmiyyətini təsdiqləyən dəlillərdən biri də, orada müxtəlifölçülü xüsusi mazğalların olmasıdır. Belə mazğallardan bir neçəsi qoşa bürclər arasındakı hissədədir (XLIV tablo, şək.1). Onlar içəri tərəfdə bir qədər geniş, çöl tərəfə doğru isə daralan formadadır. Ölçüləri içəridə 45x30 sm, çöl tərəfdə isə 37x15 sm-dir. Qoşa bürclərdən qərbə və şərqə doğru olan hissələrdəki mazğallar isə həcmcə daha iridir. Onların ölçüləri: eni 40-50 sm, hündürlüyü 1-1,2 m-dir. Mazğalların hamısı əsasən adam boyu çatan hündürlükdədir. Xatırladaq ki, qıvrıla-qıvrıla üzüyuxarı, qalaya doğru gələn yol-cığır da birbaşa mazğallar olan ərazinin qarşısından keçir. Odur ki, qalaya gələn yolu və ətraf ərazini nəzarətdə saxlamaq, zərurət yarananda müxtəlif vasitələrlə düşməyə zərbə endirmək üçün də bu mazğallar çox əlverişlidir.

Qalanın şərq divarları Ağ çayın sağ sahili boyunca uzanan sıldırım yamacların üstündə tikilib. Bu hissədə tikintinin mühəndis-texniki həlli bütünlüklə relyefə uyğunlaşdırılıb (XLVII tablo). Beləliklə, həmin hissədə divarlar daha çox əyri və sınıq xətlər boyunca inşa edilib. Dirsək əmələ gələn yerlərdə divarlar diametri təqribən 3-7 m olan nisbətən kiçik həcmli yarım silindrik bürclərlə möhkəmləndirilib. Mütəxəssislərin rəyincə, «ciddi nizama və müəyyən ritmə tabe olmayan həmin bürclərin yerləşməsində də konkret məntəqənin (daha dəqiq desək, konkret nöqtə və ya ərazinin - *Q.C.*) müdafiəsi və möhkəmliyi şərti gözənilmişdir» [143, 136-137].

Cavanşir qalası iki hissədən ibarətdir: Əsas qala və iç qala. Abidənin şərq divarları şimal-şərq nöqtədə iç qala ilə birləşir. İç qala daha çox dağıntıya məruz qaldığından, onun forma və quruluşu barədə konkret fikir söyləmək çətindir. Bir şey məlumdur ki, o, dağın yastan hissəsini bütünlüklə əhatə edir və qalanın ümumi ərazisinin təqribən beşdə birinə bərabərdir. Orada irili-xırdalı çoxlu arakəsmə divar

qalıqları mövcuddur. Abidənin planından görüldüyü kimi iç qalanın cənub və şimal künclərində, habelə cənub-qərb divarlarında bürç yerləri mövcuddur. Onlardan birincisi silindirik, digərləri isə yarım silindrik formadadır. İç qalanın əsas giriş qapısı da, elə məhz yarım silindrik formalı bürclərin olduğu cənub-qərb tərəfdədir.

Maraqlıdır ki, Cavanşir qalasının tikintisində kərpicdən, ümumiyyətlə, istifadə olunmayıb. Lakin iç qala ərazisində əldə olunan yerüstü materiallar içərisində tək-tək də olsa bişmiş kərpic qırıqlarına rast gəlmək mümkündür. Bu, onu göstərir ki, qala tikiləndən xeyli sonra da iç qala ərazisində bu və ya digər yardımçı binalar inşa edilib və bişmiş kərpicdən də məhz o zaman istifadə olunub.

Cavanşir qalasının şimal hissəsindəki divar-çıxıntı, bütövlükdə bu abidəni digər həmdövr müdafiə istehkamlarından fərqləndirən mühüm memarlıq elementi kimi səciyyələndirilə bilər. Uzunluğu 50 m, qalınlığı 2 m olan bu divar-çıxıntı əsas qala ilə qərb və şərq divarlarını birləşdirən yarım silindrik formalı bürcün şimala doğru davamıdır. Şərq və qərb tərəfdən dərin, həm də olduqca sərt qaya-yamacın zirvəsində olan bu divar-çıxıntının orta hissəsində diametri 3,5 m olan iki ədəd dairəvi formalı kiçik bürç var. Divar-çıxıntının qurtaracağındakı iri silindirik formalı bürç (diametri 10 m) Qalanın ən şimal nöqtəsi hesab olunur. Ora təbii-relyef şəraiti baxımından olduqca sərt bir nöqtədir. Şimal bürçə yalnız divar-çıxıntının üstü ilə gəlmək mümkündür. Mütəxəssislərin fikrincə, bu bürç çox güman ki, «qalanın baş gözətçi məntəqəsi olmuşdur». Ağçay dərəsi və ətraf ərazilər oradan yaxşı görünür.

Cavanşir qalası təkcə landşaft-relyef şəraiti və hərbi strateji keyfiyyətləri ilə deyil, həm də tikinti üslubunun səviyyəsi, memarlıq-məkan quruluşunun təbii-dinamik xarakteri ilə fərqlənən abidələrdəndir. Çətin relyef şəraitində əhəng məhlulu, yonulmamış qaya və çay daşlarından istifadə olunmaqla tikilən bu istehkam ayrı-ayrı memarlıq elementləri, xüsusilə də bürclərinin möhtəşəmliyi, səliqəli icra işi, nəhayət, forma plastikliyi ilə diqqəti cəlb edir [143, 136].

Coğrafiyaşünas alim R.B. Tarverdiyevin kiçikhəcmli məqaləsi istisna olmaqla [623] uzun illər ərzində Cavanşir qalasına tədqiqatçı ayağı dəyməyib. Onun ardınca arxeoloq F.L.Osmanov 1972-ci ildə İsmayılı rayonunda bəzi orta əsr abidələri haqqında dərc etdirdiyi məqaləsində Cavanşir qalasının quruluşu və ölçüləri barədə yığcam məlumat verib [188, 58-61]. Abidə haqqında nisbətən əhatəli və elmi cəhətdən dəyərli məlumat ilk dəfə 1980-ci ildə memar C.Ə.Qiyası və arxeoloq F.L.Osmanov tərəfindən çap edilib. Onların İsmayılı rayonunun bəzi müdafiə istehkamlarından bəhs edən məqaləsində qalanın bərpa eskizi verilmiş, onun dövrü və memarlıq xüsusiyyətləri barəsində dəyərli mülahizələr söylənilmişdir. Məqalədə deyilir: «Abidənin adı məşhur Girdiman hökmdarı Cavanşirin (VII əsr) adı ilə bağlıdır. Öz dövrünün dörd iri imperiyası - Xəzər, Sasani, Ərəb, Bizans imperiyaları arasında Arranın müstəqilliyini saxlamağa çalışsan və «dörd hakim xalqın hökmdarlarının hörmət və sayğı bəslədiyini»

Cavanşirin iri, dövlət əhəmiyyətli sığınacaq qalası olması zəruri idi [143, 139]. Bəhs olunan qala Girdiman vilayətində mövcud olan qalaların ən irisi və əzəmətlisidir. Sahəsi 1,5 hektardan artıq olan qalanın ancaq xarici divarlarının uzunluğu 600 m-dən çoxdur. Abidənin memarlıq həllində, xüsusilə də cənub divarlarının və bürclərinin quruluşunda ilk orta əsrlərin müdafiə tikililəri üçün səciyyəvi olan fəndlər (düzbucaqlı bürç, iri uzunsov mazğallar və s.) işlədilmişdir. Bu dəlillər və arxeoloqların ilkin müşahidələrinin nəticələri qalanın Girdiman hökmdarları dövründə (VI-VII əsr) tikildiyini söyləməyə haqq verir. Qalanın memarlıq üslubu və ərazisindən tapılan şirsiz keramika nümunələri də onun məhz Girdiman hökmdarları tərəfindən tikildiyindən xəbər verir. Lakin belə bir möhtəşəm müdafiə istehkamını Girdiman hökmdarlarından məhz hansının tikirdiyi məsələsi elmi cəhətdən hələ də müəmmalı olaraq qalır. Doğrudur, adını əsas götürərək, onun məhz Cavanşirin hakimiyyəti dövründə tikildiyini güman etmək olar. Amma bu qənaətdə olmaq üçün bəzi arqumentlər çatışmır. Fikrimizcə, alban tarixçisi M.Kalankatuklunun məlum əsərində Cavanşir qalasının adının çəkilməməsi bu cəhətdən ən ciddi arqument hesab edilə bilər. Yəni, Cavanşirin saray həyatına yaxından bələd olan, hərbi yürüşlərini və görüşlərini bəzən ən xırda detallarına qədər qələmə alan tarixçi ola bilməzdi ki, onun hakimiyyəti dövründə, həm də bilavasitə onun təşəbbüsü ilə belə bir əzəmətli qalanın tikildiyindən bixəbər olaydı. Hər halda «Albaniya tarixi» əsərində Cavanşir qalasının adının belə çəkilməməsi bu cür düşünməyə əsas verir. Axı, necə ola bilərdi ki, Girdiman qalasının adı tez-tez xatırlandığı halda, Cavanşir qalasının adı belə çəkilməsin?! Deməli, qala Cavanşirin hakimiyyəti dövründə tikilməyib. Doğrudur, bəzi müəlliflər M.Kalankatuklu tərəfindən adı çəkilən Girdiman qalasının elə Cavanşir qalası olduğunu güman edirlər. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq mümkün deyil. Birincisi, M.Kalankatuklunun öz qeydlərində təkrar-təkrar xatırladığı kimi, Girdiman qalası Mehranilər sülaləsinin dördüncü nümayəndəsi, Cavanşirin atası Varaz Qriqorun babası Cəsur Vardan tərəfindən tikilib. İkincisi, həm də kifayət qədər daha ciddi bir arqument ondan ibarətdir ki, Girdiman qalası təkcə müdafiə istehkamı deyil, eyni zamanda şəhər-qala olub. Halbuki, Cavanşir qalası barədə bunu söyləmək olmaz. Yəni, Cavanşir qalası bir daha təkrar edirik ki, sırf müdafiə qalası olub. Ona görə də Girdiman qalası ilə Cavanşir qalasını eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Bəs elə isə Cavanşir qalasını kim və nə vaxt tikdirib? Bizə elə gəlir ki, bu qala hər halda Cavanşirin hakimiyyəti dövründən sonra tikilib. Çünki, Cavanşirin, yaxud da onun sələflərinin hakimiyyəti illərində tikilmiş olsaydı, bu barədə sözsüz ki, M.Kalankatuklu yazardı. Bununla belə, bu qalanın Cavanşirlə əlaqəsi olduğunu da danmaq qeyri-mümkündür. Təkcə elə ona görə ki, bu qala Cavanşirin hakimiyyətdə olduğu VII əsrdə tikilib və onun adını daşıyır. Fikrimizcə, bu halda qalanın VII əsrin sonlarında, daha doğrusu Cavanşirin ölümündən sonra və məhz onun şərafinə tikildiyini ehtimal etmək daha məntiqli görünür [50, 111]. Şair Dəvdəkin onun ölümünə yazmış olduğu ağıdan göründüyü kimi,

Cavanşirin qəflətən, həm də xaincəsinə qətlə yetirilməsi Albaniyada böyük matəmə səbəb olub. Təbiidir ki, belə anlarda insanlar daha çox Vətən və xalq qarşısında xidmətləri olan şəxsiyyətlərin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi barədə düşünürlər. Bu mənada görkəmli dövlət xadimi, bacarıqlı sərkərdə və mahir diplomat olan Cavanşirin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə doğma Girdiman vilayətində onun şərəfinə belə bir əzəmətli qala tikilməsi mümkün idi.

Əfsuslar olsun ki, Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçılardan bir çoxu uzun illər ərzində bu abidə barəsində susmuşlar. Bunun bilərəkdənmi, yaxud da sadəcə olaraq məlumatsızlıq ucbatından baş verdiyini demək çətinidir. Fakt odur ki, son 50 il ərzində çap olunmuş bir sıra fundamental nəşrlərdə, o cümlədən «Azərbaycan tarixi» və «Azərbaycan memarlığının tarixi» kimi ümumiləşdirici nəşrlərdə, habelə K.V.Treverin, Z.M.Bünyadovun, D.A.Axundovun, F.C.Məmmədovanın tədqiqatlarında bu abidənin adı belə çəkilməyib.

GİRDİMAN QALASI

Bu qala barəsində ən müfəssəl məlumata M. Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərində rast gəlik [120, 101, 128, 134, 202]. Alban tarixçisinin yazdığına görə, qala Mehranilərin dördüncü nümayəndəsi olan Cəsur Vardan tərəfindən «üç il ərzində tikilib» [120, 101]. VII əsrin ortalarında isə Cavanşirin şəxsi təşəbbüsü ilə Girdiman qalasında Allah naminə müqəddəs kilsə inşa edilib. M.Kalankatuklu bu barədə belə yazır: «Müdrək Cavanşir İsa Xaçı üçün (söhbət Bizans imperatoru II Konstantın ona hədiyyə etdiyi Müqəddəs Xaçdan gedir - *Q.C.*) layiq olan yer axtardı və öz doğma vilayətində, Girdiman qalasında onun üçün Allah evi tikdirdi və İsa peyğəmbərin şərəfinə buranı həddindən artıq bəzətdirdi» [120, 128]. «Rəssamları dəvət edib onları kilsəni başdan ayağa kimi qızilla və ipəklə bəzətdirdi, dünyanın işığını hifz edən aramgahın qapısını gümüşlə bəzədid və üzərinə naxışlar saldırdı» [120, 135]. Alban hökmdarı hərbi səfərləri ərəfəsində və döyüş əməliyyatlarından sonra oraya gələrək Allaha dua edərmiş.

Girdiman qalası haqqında məlumatlara, əl-Bəlazurinin, ət-Təbərinin, İbn Fəqihin, Xaqani Şirvaninin və Fələki Şirvaninin əsərlərində, habelə, X əsrə aid anonim mənbə olan «Hüdüd əl-aləm»də rast gəlik [223, 91]. O da maraqlıdır ki, orta əsr mənbələrinin bir qisminə Girdiman daha çox şəhər-qala kimi təsvir olunur, onun Ərdəbil, Təbriz, Naxçıvan, Şəki və Şabranla birlikdə «abad, xürrəm və nemətli şəhər olduğu» bildirilir [225, 284]. Bu baxımdan XII əsrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairi Fələki Şirvaninin aşağıdakı qəsidəsi də maraqlıdır:

Qoy mən kafir olum, əgər dünya padişahlarından biri
Haçansa Girdiman və Səduna bənzər şəhər tikmişə [43, 152].

Göründüyü kimi, Fələki Şirvani Girdimanı Şirvanşah III Mənuçöhr tərəfindən tikilmiş bənzərsiz bir şəhər kimi təqdim edib.

Girdiman qalasının harada olduğu barədə hələlik tarixçilər arasında yekdil fikir yoxdur. «Hüdüd əl-ələm»ə, Xaqani və Fələki Şirvanilərə görə, bu qala Şirvan ərazisində olub [223, 91]. A.P.Fituni də onun Şirvan ərazisində, daha dəqiq desək Fit dağında olduğunu bildirib [633, 20]. S.T.Yeremyan [421, 79; 423, 27-30], Z.M.Bünyadov [349, 88], Q.Ə.Qeybullayev [379, 186] və bəzi digər tədqiqatçılar isə onun Albaniyanın qərbində, indiki Şəmkir və ya Qazax rayonları ərazisində olduğunu ehtimal ediblər.

Göründüyü kimi, Girdiman qalasının lokalizəsi ilə bağlı elmi ədəbiyyatda iki ehtimal mövcuddur. Son illərin tədqiqatlarına əsasən qəti surətdə deyə bilərik ki, Girdiman vilayətinin və Girdiman qalasının Albaniyanın qərbində olduğu barədə ehtimalların heç bir ciddi elmi əsası yoxdur. Yəni, həm yazılı mənbələr, həm çoxsaylı arxeoloji və etnoqrafik materiallar, həm də çox ciddi elmi dəlil kimi dəyərləndirilə bilən bir sıra qədim toponimlər Girdiman vilayətinin, təbiidir ki, həm də Girdiman qalasının məhz Şirvan ərazisində olduğunu təsdiqləyir. Bununla belə, onun konkret olaraq Şirvanın harasında olması məsələsi hələ də müzakirə və diskussiya predmeti olaraq qalmaqdadır. Doğrudur, bəzi müəlliflərin, o cümlədən M.X.Şəriflinin fikrincə, Albaniyanın bir sıra orta əsr şəhər və qalaları kimi, Girdiman da hərbi, siyasi və ya təbii hadisələr nəticəsində dağıldığından zəmanəmizə qədər gəlib çatmamışdır [225, 342-343]. Əlbəttə, bu fikirlə tam mənada razılaşmaq düzgün olmazdı. Çünki əsrlər boyu mövcud olmuş qala və şəhərlər heç bir iz qoymadan tarix səhnəsindən yox ola bilməz. Və əgər orta əsrlərə aid hansısa qalanın və ya şəhərin yeri hələlik müəyyən olunmayıbsa, bu heç də o demək deyildir ki, ondan heç bir əsər-ələmət qalmayıb. Ola bilsin ki, haradasa iz qalıb, sadəcə olaraq biz hələlik onun yerini bilmirik. Bu baxımdan 2004-cü ildə Ağsu rayonu ərazisində aşkar edilən şəhər-qala bircə daha çox Girdiman qalasının mənbələrdə göstərilən koordinatlarına uyğun gəlir [60]. Məsələn, M.Kalankatukluya görə, Girdiman «Şərqi dənizinin yaxınlığında» [120, 130] yerləşir. Bu cəhətdən Girdiman ərazilərini tədqiq edən M.Barxudaryanın qeydləri də əhəmiyyətlidir. O, yazır: «Girdiman, Ağsu xarabalıqlarının qərbində, Girdiman çayının sol sahilində yerləşir. Girdiman vilayətinin mərkəzi və vilayət hakimlərinin iqamətgahı da məhz orada olub» [324, 90]. Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, Ağsu rayonu ərazisindəki VI-IX əsrlərə aid şəhər - qala da Girdiman çayının sol sahilindədir. Qalanın ətrafı Sasani dövrü arxitekturasında geniş yayılan, tərkibində saman qatışığı olan çiy kərpiclə hörülən möhtəşəm divarla möhkəmləndirilib [61]. Söhbət Mehrəvan şəhərinin qalıqlarından gedir.

XANƏGAH QIZ QALASI

İsmayılı rayonu ərazisində, Xənəyə (Xanəgah) kəndindən 2,5-3 km şimalda, Axox çayının sağ sahilində yerləşir (L tablo). Qala üç tərəfdən - şərq, şimal-şərq və cənub-şərqdən Axoxçayın sıldırım qayaları, qərb tərəfdən isə Qarasu dərəsi ilə əhatələnən hündür adayabənzər dağın üstündə ucaldılıb (XLIX tablo, şək.1). Maraqlıdır ki, Qız qalasının tikildiyi dağ özünün bir sıra coğrafi parametrlərinə görə Cavanşir qalasının yerləşdiyi dağa bənzəyir. Bu da onu göstərir ki, ilk orta əsrlərdə dağ qalaları üçün yer seçərkən ərazinin təbii müdafiə imkanları xüsusi olaraq nəzərə alınıb. Hərb tarixi araşdırıcılarının fikrincə, yüksək dağlıq ərazilərdə uzunmüddətli mübarizə və mühasirəyə dözümlü olan dairəvi müdafiə sistemi yaratmaq daha asandır. Odur ki, müdafiə qalaları bu cəhətdən əlverişli müdafiə imkanları olan dağlarda tikilirdi [143, 142]. Bu da sözsüz ki, düşmənin hər hansı döyüş texnikası və taktikası qarşısında əlavə üstünlüklər yaradırdı. Beləliklə, bu halda ilk baxışda sadə təbii topoqrafik komponentlər olan yalçın qayalar, dərin yarğanlar və sərt yamaclar da sanki hər addımda düşməne müqavimət göstərirdi (L tablo).

Xanəgah qız qalasına yaxınlaşmaq üçün yeganə yol Qarasu dərəsindəndir. Ora isə yonulmamış çay daşı və kirəc məhlulu ilə inşa edilmiş xüsusi müdafiə divarı ilə möhkəmləndirilib. Qalaya girişin və çıxışın tənzimləndiyi buraxılış məntəqəsi funksiyası daşıyan bu divar – səddin uzunluğu 28,6 m, hündürlüyü 7 m, qalınlığı isə 1,8 m-dir. Sel suları divar-səddin çox hissəsini dağıdıb. Yalnız kənarlarda, yamaca bitişən hissələrdə divar qalıqları gözə dəyir (LI tablo, şək.1). Tədqiqatçıların fikrincə, divar-səddin orta hissəsində üstü tağ formalı qapı yeri olub [143, 139].

Qalanın birinci qapısı hesab edilən müdafiə divarını keçərək Qarasu dərəsi ilə şimala doğru qalxdıqca sağ tərəfdəki yamacda qala divarlarının qalıqları görünür. Daha doğrusu, sıldırım qayalıqdakı ara-sıra boşluqlar qala divarları ilə möhkəmləndirilib. Yastana çatdıqda qədim yol-cığır izi şərqə doğru istiqamət alaraq qalanın şimal küncünün tamamlandığı yala qalxır. Şərq tərəfdən Axoxçay, qərb tərəfdən isə Qarasu dərəsi ilə əhatələnən yalda istehkam xarakterli xəndək və tikinti qalıqlarının olduğu aydın bilinir.

Qalanın əsas qapısının şimal-qərb tərəfdən olduğu güman edilir [143, 139]. Doğrudur, abidənin qərb kənarında, Qarasu dərəsinə enən yerdə də kiçik qapı yeri var. Hündürlüyü 2 m, eni 1 m olan bu qapıdan görünür, qalaya ərzaq və içməli su daşımaq üçün istifadə olunub. Abidənin şimal küncündən başlayaraq qala divarları təpənin həm şərq, həm də qərb yamacı boyunca uzanaraq onu dövrəyə alır. Qalanın şimal istiqamətdə olan ən möhtəşəm bürcünün hündürlüyü 12-15 m-ə çatır (LI-LIII tablolar).

Qala divarlarının çöl tərəfi bütünlüklə yüksək dərəcədə mailliyi olan sərt yamaclardan və sıldırım qayalıqlardan, içəri tərəfi isə xırda təbii terraslardan

ibarətdir. Qalanın cənub terrası ilə üst terras arasında, qalıqları aydın bilinən istinad divarı var (LIII tablo, şək.2). Dağın ən hündür yerindəki terras-yastandan fərqli olaraq digər terraslar maili vəziyyətdədir. Sahəsi təqribən 300 m² olan və qalanın şərq divarı ilə hüdudlanan üst terrasda, bir neçə yerdə bürc və divar qalıqları olduğu aydın bilinir. Qalanın tədqiqatçıları həmin ərazinin yerüstü əlamətlərini və oradakı tikinti qalıqlarının qapalı quruluşa malik olduğunu əsas götürərək, oranın iç qala olduğunu ehtimal edirlər [143, 141]. İç qala qalanın digər hissələrindən sərt enişlərlə ayrılır. Orada çoxsaylı daxili tikililər olduğu aydın bilinir. Onlardan yaşayış və anbar məqsədilə istifadə olunduğu güman edilir. Yonulmamış çay daşı və kirəc məhlulu ilə inşa edilmiş həmin tikintilərin əksəriyyətinin bünövrə hissəsi bu gün də sağlam vəziyyətdə qalmaqdadır (LV tablo, şək.2, LVI-LVIII tablolar).

Xanəgah qız qalasında 6 yerdə qala bürcü qalıqları olduğu bilinir. Onlardan üç ədədi şimal, bir ədədi şimal-qərb, bir ədədi şərq tərəfdə, daha bir ədədi isə üst terrasla cənub terras arasındakı istinad divarındadır. İstinad divarı üstündəki bürc dairəvi, digər bürclər isə yarım dairəvi formadadır. Sağlam qalmış yerlərdə qala divarların hündürlüyü 6-7 m, qalınlığı isə 1,5 m-dir. Qalanın ümumi sahəsi təqribən 1,5 hektara bərabərdir [50, 184].

Xanəgah qız qalasında kəşfiyyət xarakterli ilkin tədqiqatlar F.L.Osmanov tərəfindən keçən əsrin 60-cı illərində aparılıb [188, 61-62]. 70-ci illərin sonlarında F.L.Osmanov və memar C.Ə.Qiyasi yenidən Xanəgah qız qalasının tədqiqinə maraq göstərmişlər [143, 139-143].

C.Qiyasi və F.Osmanovun fikrincə, qalanın tikintisində bişmiş kərpicdən üzlük material kimi istifadə edilib [143, 141]. Əslində isə qala divarları tikilərək deyil, onun sonralar müxtəlif səbəbdən dağıntıya məruz qalan hissələrinin bərpasında inşaat materialı kimi, həm də bişmiş kərpicdən istifadə olunub. Bərpa edilən hissələrin qala dərəsinə girişin yaxınlığında olması da bu ehtimala əsas yaradır (LIV tablo). Yəni, qalaya ilk həmlə məhz həmin istiqamətdən ola bilərdi. Qala divarlarının bərpasında daha çox 20,5x20,5; 23x5 sm ölçülü kərpiclərdən istifadə olunub.

Xanəgah qız qalasının dövrü barədə mülahizə söyləyərkən oradakı ilkin tikinti qalıqları ilə bərpa elementləri bir sıra hallarda nəzərə alınmayıb. Beləliklə də, orada aparılmış təmir və bərpa işləri zamanı istifadə olunmuş bişmiş kərpic nümunələri əsasında qalanın XI əsrdə tikildiyi barədə fikirlər meydana gəlmişdir. Bizə belə gəlir ki, XI əsrdə orada sonuncu dəfə əsaslı təmir və bərpa işləri aparılmışdır. Qalanın tikilmə tarixini isə VII-VIII əsrlərə aid etmək daha düzgün olardı. Xatırladaq ki, memarlıq xüsusiyyətləri, habelə relyef və məkan amilləri baxımından, onunla Cavanşir qalası arasında çox ciddi oxşarlıqlar var. Ola bilsin ki, bu qalaların hər ikisi eyni hökmdarın sifarişinə və həm də eyni mühəndis-ustaların təxəyyülü əsasında inşa edilib [62, 59].

Fikrimizcə, Xanəgah qız qalasının tikilmə dövrünü müəyyənləşdirmək baxımından «Xanəgah» toponiminin də müəyyən rolu ola bilər. Məlum olduğu

kimi «Xanəgah» sözü fars dilində «ev», «yer», «məkan» mənası bildirir. Mütəxəssislərin rəyinə görə, orta əsrlərdə karvan yolları üzərində yerləşən xanəgahlarda qonaq evləri funksiyası daşıyan dini tikililər olub. Daha çox dərvişlərin yaşadığı bu cür yerlər əslində sufiliyin təbliğat mərkəzlərinə çevrilmişdi [50, 182]. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, Xənəyə (Xanəgah) ərazisində yaşayışın tarixi ən azı Albaniyanın Sasanı mərzbanlarının təsir dairəsində olduğu dövrə gedib çıxır.

Qız qalaları Azərbaycan ərazisində ən geniş yayılmış tarixi tikililərdəndir. İsmayılıdan başqa, Bakı, Şəki, Şamaxı, Qəbələ, Oğuz, Qazax, Yardımlı, Gədəbəy, Naxçıvan Muxtar Respublikası və Qarabağ bölgəsində də bu cür qalalar mövcuddur. Qız qalaları, həmçinin, Orta Asiyada, Qara dəniz sahillərində, İranda, İraqda, Hindistanda, Avropanın bir sıra ölkələrində də geniş yayılmışdır [64, 139-145]. Xalq arasında həmin qalalar haqqında məzmunca bir-birinə bənzəyən və ya tamamilə fərqlənən çoxsaylı əfsanələr var. Onların bir qisminə bu qalaların hansısa hökmdarın qızının şərfinə tikildiyindən, başqa bir qismində isə sevgi macəraları ilə bu və ya digər dərəcədə bağlılığından söhbət açılır. Lakin açığı deyək ki, qız qalalarının adına çıxılan əfsanələrin xeyli qismi əslində bu qalalarla heç bir əlaqəsi yoxdur [47, 87-93].

Tədqiqatçılardan bir qrupu belə hesab edir ki, bu qalaların adındakı «qız» sözü «oğuz» sözünün tədricən təkamülə uğramış formasıdır. Qız qalalarının «göz qalası», «gözətçi qalası» olduğunu söyləyənlər də vardır. Bu qalaları «köz qalası» adlandıranlar, onları atəşpərəstliklə bağlayanlar da vardır. Nəhayət, bir qrup araşdırıcılar Qız qalalarındakı «qız» sözünü qədim Şərqdə müqəddəs hesab edilən su ilahəsi Anahitlə əlaqələndirirlər [50, 185-186; 64].

Qız qalalarının təyinatı və onların nə üçün məhz «qız qalası» adlandırılması barədə nə demək olar? Bizcə, qız qalalarının istisnasız olaraq hamısı müdafiə qalasıdır. Onların quruluşu və strateji mövqeyi yalnız bu cür düşünməyə əsas verir. Bu qalalar başlıca olaraq feodal basqınları və müharibələri zamanı əsasən qadın və qızların mühafizəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Fikrimizcə, vətənin, doğma diyar və şəhərin çətin məqamlarında, dava-dalaşlı günlərində kişilər döyüş meydanlarında ölüm-dirim mübarizəsi aparanda, qadın və qızlar qız qalalarında mühafizə olunmuşlar [50, 185]. Müharibə və döyüşlər zamanı adətən, tərəflərdən birinin digərinin qadını, qızını və ya məmləkətin gözəllərini ələ keçirməsi olduqca təhqiramiz hal hesab olunurdu. Bu məqsədlə hərbi qüvvə işlətməkdən əlavə, həm də müxtəlif hiylə və firıldaqlara da əl atılırdı. Odur ki, qarşıdakı müharibə və toqquşmalarda təhqiramiz vəziyyətə düşməmək üçün ayrı-ayrı şəhər və vilayətlərdə etibarlı qalalar tikilməsi nəinki mümkün idi, həm də zəruri idi. Bizcə, qız qalaları məhz bu mənada alınmazlıq, əlçatmazlıq simvolu hesab edilə bilər. Onların adındakı «qız» sözünü isə məhz bu mənada namus, qeyrət, bakirəlik rəmzi kimi başa düşmək lazımdır. Yəni, bu qalalarda sözün həqiqi mənasında bir elin, bir obanın qeyrəti, namusu, bakirəliyi mühafizə olunurdu.

NİYAL QALASI

Bu qala Lahıc qəsəbəsindən cənub-şərqdə, Girdiman çayının sol sahilində, Niyal dağının zirvəsində, strateji baxımdan olduqca əlverişli bir ərəzidə yerləşir. Qalaya əsas yol Lahıc tərəfdəndir. Lakin oraya Sulut və Fit dağı tərəfdən də yol var. Atlı və ya piyadalar üçün olan bu yolların hər ikisi olduqca sərt dağlıq ərəzilərdən keçir.

«Niyal» toponiminin izahına dair müxtəlif versiyalar var. Məsələn, yazıçı M.Süleymanova görə, «Niyal» sözü İran mənşəli olmaqla «doqquz yal» mənası bildirir. Bunu onunla izah edir ki, Niyal dağının zirvəsi doqquz yaldan ibarətdir [221, 16]. O da maraqlıdır ki, İran ərəzində də «Niyal» adlı dağ var. Bizcə «Niyal» toponimi ilə əlaqədar yuxarıda deyilənləri sadəcə olaraq zahiri oxşarlıq kimi qəbul etmək olar. Biz o tədqiqatçılarla həmfikirik ki, onlar «Niyal» toponiminin sırf türk mənşəli olduğunu qəbul edirlər. Onların fikrincə isə «Niyal» qədim türk dillərində işlədilən və «yaşıl», «göy», «ot», «bitki» mənası bildiren «naal», «nial» sözlərindən əmələ gəlməklə «yamyaşıl dağ» deməkdir. Bu isə o deməkdir ki, irandilli əhali oraya köçürülməzdən çox-çox əvvəllər də «Niyal» toponimi mövcud olmuşdur [28, 386].

Niyal qalası mürəkkəb relyef şəraitində çox böyük ustalılıqla inşa edilmiş nadir memarlıq nümunəsidir. O, çay daşından və kirəc məhlulundan istifadə olunmaqla tikilib (LX-LXTV tablolar). Oradan baxanda, nəinki Lahıc və Girdiman çay hövzəsi, bütövlükdə qədim Girdiman vilayətinin geniş ərəziləri aydın görünür.

Niyal qalasının adı bir sıra orta əsr mənbələrində xatırlanılır. Məsələn, X əsrə aid anonim mənbə olan «Hüdüd əl-ələm» əsərinə istinad edərək M.X.Şərifli yazır ki, Laicəşah «Şamaxıdan bir fərsəng uzaq hərbi düşərgədə yaşayır. Burada ucabaşlı bir dağ vardır. O, yastı, düz, dördguşəli, eni, uzunluğu dörd fərsəngdir. Heç bir tərəfdən yolu yoxdur, ona yalnız bir tərəfdən çətin və ağır yol çəkmişlər. Burada dörd kənd vardır və padşahın bütün xəzinə və sərvətləri orada saxlanılır. Onun bütün əhalisi kişili-arvadlı orada qalır. Onlar orada əkər və orada yeyərlər. Bu qala «Niyal qala» adlanır [225, 32].

Əlbəttə, burada söhbət Niyal dağındakı eyni adlı qaladan gedir. Sara Aşurbəyliyə görə, mənbədə göstərilən dörd kənd çox ehtimal ki, Basqal, Mücü, Tircan və Zərnəva kəndləridir [14, 116]. Əlbəttə, bu məsələdə onunla mübahisə də etmək olar. Yəni, nə üçün məhz həmin kəndlər? Axı, orada Kəlfərəc, Tağlabiyan və Kürdüvan kəndləri də vardır. Həm də onlardan bir neçəsi S.Aşurbəylinin adını çəkdiyi Tircan kəndinə nisbətən Niyal qalasına daha yaxın ərəzidedir [50, 151-152].

M.X.Şəriflinin Məsudiyə istinadən verdiyi məlumatlara görə, «Yer üzərində olan qalalar içərisində «Qala ən-Niyal» qalasıdan daha möhtəşəm qala yoxdur. Məhəmmədin (Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzid nəzərdə tutulur - Q.C.) əlində olan və Qafqaz dağlarında yerləşən bu qala İranda Sıraf yaxınlığında Zirbad adlanan

vilayətdə İran körfəzi sahilinə yaxın olan yerdəki Diqdan qalasından sonra ən yaxşı möhkəmləndirilmiş qaladır» [225, 8].

Bəzi tədqiqatçılar elə güman edirlər ki, Niyal qalası guya tarixi mənbələrdə adı çəkilən Girdiman qalasıdır. Əlbəttə, bu cür düşünmək üçün müəyyən əsaslar var. Birincisi, Niyal qalası, yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi Girdiman çayının sahilindədir. İkincisi, o, tikilmə tarixi baxımından Girdiman qalasına uyğun gəlir. Lakin bunlar kifayət edirmi ki, Niyal qalasının məhz Girdiman qalası olduğunu söyləyək? Bizcə yox! Birincisi, ona görə ki, Girdiman qalası orta əsr alban tarixçisi M.Kalankatuklunun təsvirindən göründüyü kimi, sadəcə qala deyil, qala-şəhər olub. Hansı ki, Niyal qalası bəzində bu sözləri demək olmaz. Çünki, onun ərazisi olduqca kiçikdir. İkincisi, M.Kalankatuklunun məlumatına görə, Girdiman qalası ərazisində Girdiman hökmdarı Cavanşir tərəfindən olduqca dəbdəbəli Allah evi - məbəəd tikilib. Niyal qalası ərazisində isə belə bir möhtəşəm tikintinin olduğu barədə ümumiyyətlə, danışmağa belə dəyməz. Nəhayət, ən ciddi arqument odur ki, «Hüdud əl-ələm»də Niyal qalası ilə Girdiman qalasının adı yanaşı çəkilir. Deməli, onları eyniləşdirmək üçün əsas yoxdur.

Əzəmətliliyi, mühəndis-texniki həlli və memarlıq quruluşu baxımından Niyal qalasının Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrünün möhtəşəm müdafiə qala-istehkamları arasında özünəməxsus yeri var. Çox ehtimal ki, bu qala irandilli əhalinin Girdiman hövzəsində məskunlaşdırıldığı dövrdən bir qədər sonra, təqribən VII-VIII əsrlərdə tikilib.

Laicanşahın hərbi düşərgəsinin, xəzinəsinin və zindanının da yerləşdiyi Niyal müdafiə qalası olmaqdan əlavə, həm də müşahidə məntəqəsi funksiyası daşıyıb. Bir daha qeyd edək ki, cənubda Kür çayınadək, qərbdə Qəbələyədək, şərqdə isə Şamaxıyaədək olan geniş ərazilər oradan çox yaxşı görünür. Bu isə yerli feodallar üçün ətraf ərazinin müşahidəsi və qalanın müdafiəsinin təşkili baxımından çox əhəmiyyətli idi.

FİT QALASI

Girdiman hövzəsinin mühüm hərbi-strateji əhəmiyyət kəsb edən müdafiə tikililərindən birisi də Fit dağının zirvəsində yerləşən qaladır. Bu qala dağın adına uyğun olaraq Fit qalası adlanır [50, 217-247]. Fit dağı cənubdan və şərqdən Haram dərəsi, qərbdən Niyal dağ silsiləsi, şimaldan Baş suayrıcı, cənub-qərbdən isə Mücü çayına baxan sıldırım qayalıqlarla əhatə olunub. İlk vaxtlar bu yerlərə ov etməyə və ya giləmeyvə tədarükünə gələn qədim insanlar, müəyyən zaman keçdikdən sonra orada özünə sığınacaq və istehkamlar yaratmalı olublar. Erkən orta əsrlər dövründə xaricdən olan basqın və hücumların artması ilə ətrafdakı yaşayış məntəqələrinin əhalisinin dağlara, o cümlədən Fitə çəkilməsi prosesi həyati zərurətə çevrilib. Bax, elə o zamandan yerli sakinlər tərəfindən Fit dağında ilkin müdafiə sədləri yaranıb.

Fit qalasına əsas yol Haram dərəsi tərəfdən çıxır. Oraya ancaq piyada və ya atla çıxmaq mümkündür. Dağın şərq yamacında, Haram çayının yatağından təqribən 250-300 m yüksəkdə iri daşlardan tikilmiş siklop tikililərinə bənzəyən sədd-divar izləri qalmaqdadır. Dağın zirvəsində isə az qala hər addımda tikinti izlərinə rast gəlinir. Bütün bunlar isə Fit qalasının qədim tarixindən xəbər verir.

Fit dağı, Fit şəhəri və Fit qalası ilə bağlı əfsanə və həqiqətlərin xeyli hissəsi A.P.Fituni tərəfindən toplanaraq çap olunub [633, 75-140]. A.P.Fituninin yazdığına görə, Xarason və Lahıc zonasının qədim əhalisi barəsində məlumatları ilk dəfə 1914-cü ildə professor Lopatinski Bakı məktəblərindən birində müəllim işləyən Arsen Balayana söyləyib. O, da öz növbəsində Fituniyə təklif edib ki, qış tətili günlərində həmin yerlərə birlikdə səfər etsinlər. Fituninin bildirdiyinə görə, A.Balayan bu vaxt Albaniya tarixini yazmaqla məşğul idi. Lakin son anda xəstələndiyindən, o, səfərdən imtina edir. Beləliklə, bu yerlərin əhalisinin dilini, məişətini öyrənmək, folklor nümunələrini toplamaq, abidələri ilə tanış olmaq məqsədilə Fituni 1915-ci ildə Fit qalasında olub [633, 75]. Əfsuslar olsun ki, həm A.P.Fituni, həm də digər erməni müəllifləri Fit haqqındakı əfsanələri təhrif etmək və saxtalaşdırmaq yolu ilə onların ermənilərə mənsub olduğunu əsaslandırmağa çalışıblar [408]. A.P.Fitunin 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləyə daxil etdiyi həmin əfsanələri bəzi ixtisaslarla oxuculara təqdim edirik:

Birinci əfsanə. Qədim zamanlarda Şirvanda məşhur olan bir gözəl olub. O, yaxşı ney və məftunedici fit çalmaqla mahir olan Şirvan çobanlarından birinə aşıq olubmuş. Sürü onun fiti ilə hərəkət edərmiş. Çobanın fiti sürünün otlaması, suya getməsi, axşamlar örüşdən qayıtması üçün bir növ signal olardı. Çoban da Şirvan gözəlinə bərk aşıq olubmuş. Sən demə, şah da Şirvan gözəlini ələ keçirmək iştahasına düşübmüş. Bu məqsədlə də şah Şirvan gözəlini yüksək dağ zirvəsində tikdirdiyi qalaya saldırır. Çoban bundan çox əzab çəkir və qərara alır ki, nə yolla olursa olsun sevgilisini qaladan çıxararaq şahın gözündən uzaq yerdə birlikdə gizli yaşasınlar. Bu məqsədlə çoban qalayçı paltarı geyərək qala qarşısına gəlir, özünün mahnılarını oxumağa və fitdə çalmağa başlayır. Şirvan gözəli bu melodiyani eşidən kimi anlayır ki, sevgilisi onu xilas etməyə gəlib. O, dərhal qaladan qaçaraq çobana qovuşur. Sevgililər hasardan təzəcə aralanıbmışlar ki, şahın əyanları onlara çatır və belə bir ədəbsizlik etdiyinə görə, çobanı öldürərək təpənin üstündə basdırırlar.

Deyilənlərə görə, o vaxtdan həmin təpə «Qanlı təpə» adını daşıyır. Əfsanəyə görə, elə o vaxtdan çobanın fitinin sədələri qayalara hopub. Odur ki, oradan ötənlər həmişə nə isə fit səsi eşidirlər. Elə buna görə də həmin dağa Fit dağı, oradakı qalaya isə Fit qalası deyirlər [633, 111-112].

Əfsanəyə əlavə olaraq bildirək ki, Fit dağında həqiqətən də «Qanlı təpə» və «Qanlı qaya» adlı yer var.

A.P.Fituni təqdim olunan əfsanənin daha bir variantını da çap etdirib. Orada deyilir ki, xan qızı bir çobana aşıq olubmuş. Atası isə onu çobana verməyə razı deyilmiş. Bu biabırılıqdan xilas olmaq üçün xan qızını qalaya saldırır və daimi

nəzarətdə saxlayır. Bundan xəbər tutan çoban xəlvəti qala qarşısına gələrək orada oxumağa və fit çalmağa başlayır ki, sevgilisi çıxsın. Lakin qız oradan çıxmağa macal tapmamış, xan öz əli ilə onu da, çobanı da öldürür. Əfsanəyə görə, o vaxtdan etibarən bu dağlarda xatirə olaraq çobanın əbədi fit səsi eşidilməkdədir.

İkinci əfsanə. A.P.Fituninin çap etdiyi ikinci əfsanədə deyilir ki, Makedoniyalı İsgəndər Dəmir qapı Dərbəndi keçərək Şirvana gəlib (yeri gəlmişkən deyək ki, A.P.Fituninin bununla əlaqədar ayrıca məqaləsi var) [632]. Onun ilk dayanacaq yeri Fit dağı olub. O, buradan qızıl borular vasitəsi ilə ətraf yerlərə siqnal verib. İsgəndərin gəlişinə qədər belə bir fikir var imiş ki, guya həmin dağda bu dünyaya mənsub olmayan adamlar yaşayır və oraya çıxmaq olmaz. Guya Fit dağına kim çıxsaymış, geri qayıtmazmış. Lakin İsgəndər öz gəlişi ilə bu fikrin yanlış olduğunu sübuta yetirib. Əfsanədə deyilir ki, İsgəndər öz siqnalı ilə ölkənin bütün sakinlərinə bildirib ki, o, dünyanın hakimidir və gəlib ki, bu yerlərdə də hamı ona itaət göstərsin. Böyük də, kiçik də, ayaq üstə duran hər kəs onu duz-çörəklə qarşılama - yalnız bu yolla xilas ola bilərlər, itaət göstərməyənlər doğranacaq.

Beləliklə, İsgəndər Fit dağında düşərgə salaraq orada mayak tikdirib. Oranın ilk sakinləri isə İsgəndərin əsgərləri və bir də Midiya ölkəsindən alınmış əsirlər olub [633, 115-116].

Əlbəttə, bu əfsanədə deyilənlərin elmi həqiqətdən çox-çox uzaq olduğunu ciddi şəkildə əsaslandırmağa bizcə, lüzum yoxdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, İsgəndər və onun ordusu heç vaxt Azərbaycanda olmayıb. Nizami Gəncəvi onu xəyalən Bərdəyə ona görə gətirib ki, onun fonunda ağıllı və tədbirli Azərbaycan hökmdarı Nüşabənin obrazını yarada bilsin. Bir də ki, İsgəndər Azərbaycana gələsi olsaydı belə (yuxarıdakı əfsanədə deyildiyi kimi) şimaldan, Dərbənd qapılarından deyil, cənubdan gəlməli idi. Nəhayət, İsgəndər elə fəthlərdəndir ki, onun demək olar ki, hər addımı, hər döyüşü qələmə alınıb. Odur ki, ümumdünya tarixində onun hamıya məlum yürüşlərinin marşrutunda dəyişiklik etmək cəhdi ən azı naşılıq kimi qiymətləndirilə bilər. Hərçənd ki, bu yolu tutanlar, İsgəndəri Azərbaycana «gətirənlər» də var [50, 222-223].

Üçüncü əfsanə. Fit dağıyla bağlı əfsanələrdən biri 1888-ci ildə Tiflisdə çıxan «Exo» adlı həftəlik erməni qəzetinin 35-ci sayında çap olunub [633, 116]. «Şirvan qızı» adı ilə çap olunmuş bu əfsanə beş il sonra, yəni, 1893-cü ildə Tiflisdə ayrıca kitabça şəklində çapdan çıxmışdır. Erməni dilində nəşr edilən və 28 səhifədən ibarət olan bu kitabçanın müəllifi A.Zəkəriyandır. A.P.Fituninin yazdığına görə, «Şirvan qızı» adlı kitabçanın ona gəlib çatmış nüsxəsi 15-ci səhifədən başlanır. Fit dağının zirvəsi, Şirvan əyaləti, Pirsaat çayı kitabçada poetik surətdə təsvir olunub. Orada, həmçinin, İran şahənşahının (adı göstərilmir) böyük hökmdar kimi təsviri verilib, hansı ki, o, qayaların başında, yəni Fitin zivəsində Şirvan qızı üçün qala tikdirib. Qala və onun bürcləri hündür diş-diş divarlarla əhatə olunub və s. İran şahənşahının qorxusundan bu yerlərdən quş da cəsarət edib uçmazmış. Şirvan qızı Takui orada saxlanılırmış [633, 116]. Həm də hökmdar qala

üçün buranı bilərəkdən seçmişdi ki, qoy, Şirvan qızı pəncərədən baxanda bütün Şirvanı, onun düzlərini, məscid və minarələrini görə bilsin. Şirvan qızı guya oradan, hətta «müqəddəs Stepanosun qülləsini və yarıuçuq vəziyyətdə olan monastrı da görmüş».

Şahənşah Şirvan qızını sevgilisi Sandrodan ayırmaqla özü onun məhəbbətinə can atıb. Lakin qız inadla etiraz edib və bildirib ki, cəlladlar onun sevgilisini parça-parça doğrayanda bir daha heç kəsə könül verməyəcəyinə and içib. Şahənşah ona saysız-hesabsız var-dövlət vəd edib. Vəd edib ki, onu padşah arvadı edəcək, dünyanın hökmdarlığını ona verəcək, lazım gələrsə, hətta onun xatirinə İslam dinini danıb xristianlığı qəbul etməyə də hazırdır. Lakin Şirvan qızı bütün bunları rədd edib. Belə olduqda şahənşah onu ölümlə hədələyib. Şirvan qızı bildirir ki, o, ölməyə də hazırdır, qoy tezliklə onu parça-parça doğrasınlar, onsuz da o biri dünyada sevgilisi Sandro onu gözləyir. Qəzəblənən İran şahı cəlladları çağırır və Şirvan qızını aparmağı əmr edir. Şahın son sözü bu olur:

- Di get, öz Sandronun yanına!

Bundan sonra şah özünü çox pis hiss edir. O, xəstələnir, hər yerdə və hər zaman Şirvan qızını axtarır. Onu nə müharibə, nə qələbə maraqlandırır. Hökmdar olduğunu belə unutmuşdu. Ölüm döşəyində ikən Şirvan qızının qana boyanmış obrazı onun gözləri önünə gəlir. O, harada öldürüldüyünü və harada dəfn edildiyini öz əlləri ilə şaha göstərir.

Əfsanəyə görə, Fit dağında, qaya başında tənha bir qəbir var. Üzərində qaralmış ağac xaç olan bu qəbir Şirvan qızının qəbridir.

Tarixən belə bir əfsanənin olub-olmadığını demək çətindir. Lakin burası gün kimi aydındır ki, A.Zəkəryan onu çapa hazırlayarkən, o ki var erməniləşdirmişdir. Ondən 40 il sonra həmin əfsanə üzərinə qayıdan A.P.Fituninin də ləyaqəti və mənliyi çatmayıb ki, A.Zəkəryanın qondarmalarına heç olmasa münasibət bildirsin. Axı, A.P.Fituni savadsız adam deyildi və tarixi də pis bilmirdi. Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, Şirvanda da ermənilərin çox-çox sonralar məskunlaşdığını da yəqin ki, bilməmiş deyildi. Lakin bunları bilə-bilə abidələrimizi və onlarla bağlı xalq əfsanələrini bilərəkdən erməniləşdirilməsində o da iştirak edib [50, 224-225].

Dördüncü əfsanə. Bəri başdan deyək ki, A.P.Fituninin fikrincə, bu əfsanə də erməni əfsanəsidir [633, 111-115]. Lakin əfsanənin çap olunmuş mətnindən belə bir nəticəyə gəlmək üçün heç bir əsas yoxdur. Əfsanədə deyilir ki, qədim zamanlarda, ilanların dövləti idarə etmək qüdrəti olduğu vaxtda uzaq ölkələrdən birində Fit-Şahmar adlı ilan çarlığı edirmiş. Onun orduları bütünlüklə qızılı köynək geymiş gürzələrdən ibarət imiş. Bir çox ölkələri istila edən Fit-Şahmar Şamaxıdakı Gülüstan qalasını da tutmaq fikrinə düşür. Qalanı Gülüstan Xanım-Xatın adlı pəhləvanın tabeliyində olan qara köynəkli ilanlar müdafiə edirmiş. Gülüstan Xanım-Xatının təsvirə gəlməz gözəlliyə malik 40 nəfər ayüzlü qızdan ibarət heyəti varmış. Fit-Şahmar özünün ən yaxşı qüvvələrini səfərbər edərək Şirvana hücum

edir. Gülüstan qalası altında uzun-uzadı döyüşlər başlayır. Döyüşlərin uzandığını gören Fit-Şahmar yaxınlıqdakı əlçatmaz dağlardan birində qala tikdirməyi və orada qışlamağı qərara alır.

Parlaq səhərlərdən birində Şirvan qızları su gətirmək üçün bulaq üstə gəlibləmiş. Gözəlliyi ilə xanları, şirvanlı oğlanları heyrətə gətirən bir qız Fit-Şahmarın da iti gözlərindən yayınmır. O, hər şeyi, hətta taxtı-tacı və sarayı da unudaraq həmin gözəlin ardınca düşür. Qızlar qorxu içərisində qaçırlar. Fit-Şahmar qızı təqib edə-edə onun qaldığı evə gəlir və Şirvan gözəlinin yerə dəyən hörüklərinə dolanaraq onu sıgallamağa başlayır. Bu qorxunc xəbər bütün Şirvana yayılır.

Şirvan gözəli ilanın sevgisinə məruz qaldığından çox xiffət edirdi. Cavanlar, qolu zorlular çağırılmamış qonağı öldürmək qərarına gələndə aqillər onlara səbirli olmağı tövsiyə edirlər. Bu, onsuz da müharibə vəziyyətində olan Şirvan üçün daha ağır nəticələr verə bilərdi. Çünki, o vaxt Fit-Şahmarın ordusu hər gün bir-birinin ardınca yeni-yeni qələbələr qazanır, Gülüstan Xanım-Xatının qüvvələri isə tükənirdi. Belə bir vaxtda uzaq ölkələrdən mahir bir ovsunçu gəlib çıxır. O, Şirvan gözəlini ilanın cəngindən xilas edir. Fit-Şahmar qızın otağından çıxıb özünü Fit dağında tikdirdiyi qalaya gedir. Bu vaxt çaparlar xəbər gətirir ki, onun qüvvələri Gülüstan qalasını tutub. Bu xəbər Fit-Şahmarı əsla sevindirmir. O, qalanın ən yüksək yerinə qalxır və ucadan fit səsləndirərək müharibədə məğlub olduğunu bildirir. Bu vaxt güclü zəlzələ baş verir və Fit dağı parçalanır. Müharibəni müvəffəqiyyətlə davam etdirən Gülüstan Xanım-Xatının qüvvələri isə Fiti mühasirəyə alaraq Şahmarın gizləndiyi qala və şəhəri yerlə-yeksan edir.

Görünür, A.P.Fituni bu əfsanəni ya özündən uydurub, yaxud da başqa bir ermənidən eşidib. Hər halda Şirvan kəndlərində, o cümlədən Fit dağına yaxın ərazilərdə belə bir əfsanənin yayıldığı barədə nə şifahi, nə də yazılı məlumat yoxdur. Müəllifin ilan qiyafəsində uydurduğu Fit-Şahmar obrazında isə daha çox erməni xisləti gizlənilir.

Beşinci əfsanə. Bu əfsanəni A.P.Fituniyə İvanovka kəndində yaşayan, milliyətcə yəhudi olan və 1916-1917-ci illərdə arşınmalçılıq edən Peysaxov danışır. Peysaxov özü, Mücühəftəran kəndindən olub. Onun dediyinə görə, onların əcdadları 5-6 yüz il əvvəl İrannın baş məhəlləsindən köçüb gəlib. Xatırladaq ki, Fit dağının ətəyində yerləşən Mücü kəndində elə indi də ancaq yəhudilər yaşayır.

Mücü əhalisi tarixən xalça və ipək məmulatı istehsalı ilə məşğul olmuşdur. Yalnız Mustafə xan gəldikdən sonra kənd sakinlərinin bir hissəsi oradan köçərək Həftəran vadisində kənd salmış və onu Mücühəftəran (yəni, Həftəran Mücüsü) adlandırmışlar.

Peysaxovun dediyinə görə, Fit dağı yəhudi dağı olub və oraya nə türklər, nə ermənilər, nə də ləzgilər gəlməmiş. Xristianlar Fitə daxil olmaq üçün çox cəhd edirmiş, lakin onlar alınmaz yəhudi qalasını heç cür ala bilmirlərmiş. Qalanın müdafiəsinə yəhudi sərkərdəsi Daud xan başçılıq edirmiş. Peysaxovun nəql

etdiyinə görə, «Qanlı təpə»də (Qanlı qaya - Q.C.) çoxlu miqdar xristian məhv edilib.

A.P.Fituninin yazdığına görə, o vaxt Peysaxov əfsanənin ardını ona danışmaqdan imtina edib [633, 117-118]. Görünür, Fituninin də xristian olduğunu yəqin edəndən sonra, xristianların mənafeyinə toxunan əfsanəni axıradək nəql etməyi lazım bilməyib.

Fit qalası barəsində orta əsr mənbələrində də müəyyən məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, «Hüdüd əl-ələm» əsərində xəbər verilir ki, Niyal qalasından bir fərsəng məsafədə daha möhkəm bir qala vardır. Şahın zindanı oradadır [651]. Bu məlumatda iki məqam diqqəti cəlb edir. Birincisi, Niyal qalasından bir fərsəng məsafədə olan yeganə qala Fit qalasıdır. Deməli, Fit dağında belə bir qala olması hələ X əsrdən məlum idi. İkincisi, qalada şahın zindanı olduğu barədə məlumatdır. Xatırladaq ki, Fit qalasında ətraf kəndlərin sakinlərinin bu gün də «zindan» adlandırdığı yer mövcuddur. Görünür, oradakı «meydan» və «qanlı qaya» adı ilə məlum olan yerlər də Fit qalasının ən azı X əsrdən daha əvvəlki dövərə aid olduğundan xəbər verir.

V.F.Minorskiyə və Sara Aşurbəyliyə görə, «Hüdüd əl-ələm»də barəsində bəhs edilən qala Sulut qalasıdır [14, 115-116; 523, 98]. Görünür, onlar da «Sulut qalası» deyərəkən yaxınlıqdakı qalalardan birini nəzərdə tutublar. Məsafə baxımından Niyal qalasına ən yaxın qala isə Fit qalasıdır.

Fit qalasının tikilmə tarixi barədə dəqiq fikir söyləmək üçün, əlbəttə ki, orada əsaslı tədqiqatlar aparılmalıdır. Lakin arxeoloji tədqiqat aparılmadan belə, qalanın dövrü ilə bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək olar. Məsələn, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, «Hüdüd əl-ələm»in məlumatına görə, «şahın zindanı oradadır». İndi gəlin, aydınlaşdıraraq görək, söhbət hansı şahdan gedir, bu Sasani şahı, Şirvanşah, yaxud da Laicanşah ola bilərdi. Fikrimizcə, bu halda Laicanşahlıq ehtimalı üzərində dayanmaq daha inandırıcı olardı. Birincisi, ona görə ki, qala məhz Laicanşahlıq ərazisindədir. İkincisi, bəhs edilən mənbədə barəsində məlumat verilən hadisələrin çoxu bilavasitə Laicanşahlıqla əlaqədardır. Bu arqumentləri əsas götürərək Fit dağında ilkin müdafiə sədlərinin V-VI əsrlərdə, Fit qalasının isə Xilafət ordularının Girdiman ərazilərinə hücumu ərəfəsində, yəni, təqribən VIII əsrdə inşa edildiyini ehtimal etmək olar.

XİRƏKİ

İsmayılı rayonunun Sulut kəndindən şimalda geniş ərazini əhatə edən dağ-yamac, yerli əhali tərəfindən belə adlanır. Orada yaşayış yeri və tikinti qalıqları olduğu barədə Ağsu-İsmayılı ekspedisiyasının rəhbəri F.L.Osmanova Sulut kənd sakini Vasib Qasimov məlumat verib. 1987-ci ilin çöl-tədqiqat mövsümündə bu məlumat əsasında Xirəkiddə müşahidə və ilkin kəşfiyyat axtarışları aparılmışdır [197, 49; 557, 113-114].

Dəniz səviyyəsindən 1324 m yüksəklikdə olan bu ərazi ilə tanışlıq zamanı, orada çay daşından hörülmüş qala divarları və dördkünc formalı bürc qalıqları olduğu müəyyən edilmişdir. Maraqlıdır ki, Xirəkidən şimaldakı meşə və dağlardakı keçidlərdə də bu cür tikinti qalıqları müşahidə olunmaqdadır. Özü də həmin tikinti qalıqları memarlıq üslubu və inşaat texnikası baxımından daha çox Azərbaycanın digər ərazilərindəki ilk orta əsr müdafiə istehkamlarına bənzəyir. Xatırladaq ki, təbii dağıntılar və təsərrüfat işləri zamanı Sulut yaxınlığındakı Sərsürə kəndi ərazisindən də ilk orta əsrlər dövrü üçün xarakterik olan maddi-mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Xirəkidən şərqdə «Seyfi» adı ilə məlum olan ərazidən və Kalva kəndi yaxınlığından da antik dövrə və ilk orta əsrlərə aid təsadüfi tapıntılar əldə olunduğu barədə məlumat var. Təsadüfi deyildir ki, Xirəkidəki tikinti qalıqlarından aşağıda, yerli sakinlər tərəfindən «Qala altı» adlandırılan ərazidə yer sürüşməsi və təsərrüfat işləri zamanı ilk orta əsrlər dövrünə aid keramika, silah və bəzək nümunələri tapılmışdır. Mütəxəssislər tərəfindən VI-VII əsrlərə aid edilən həmin tapıntılar içərisində gildən hazırlanmış ağız büzməli su qabları, dəmirdən nizə ucluğu və tunc biləzliklər də vardır.

Maraqlıdır ki, Xirəkidə meşə örtüyü altında olan yerlərdə tikinti qalıqları nisbətən daha yaxşı qalıbdır. Meşə örtüyü olmayan açıq yerlər və qayabaşı ərazilərdəki tikintilər barəsində isə bu sözləri demək olmaz.

Xirəkidə bir çox yerlərdə qala divarlarının iri, dördkünc formalı bürclərlə möhkəmləndirildiyi aydın görünür. Bəzi yerlərdə isə istehkam ikiqat qala divarları ilə möhkəmləndirilib. Əfsuslar olsun ki, sonralar ərazidən otlaq və ya əkin məqsədi ilə istifadə edilərkən bu yerlərin daşı təmizlənərək qala divarlarının qalıqları olan yerə tökülmüşdür. Beləliklə də, oradakı tikinti qalıqlarının guya ki, daş qalaqları olduğu təsəvvürü yaranmışdır.

Xirəkidə əldə olunmuş tapıntılar təqribən 1600-1700 il bundan öncə həmin ərazidə yaşayış məskəni olduğundan xəbər verir. Maraqlıdır ki, 1280-1349-cu illərdə yaşamış coğrafiyaşünas alim Həmidullah Qəzvini «Nüzhət ül-qülob» («Ürəklərin əyləncəsi») əsərində «Xirək» adlı yer barəsində məlumat verilir. O, yazır: «Xirək Bərdənin yay otlağı olmuşdur. Bura qəşəng və səfali yer olub, bulaq sularına, yaşıl çəmənliklərə, yaxşı ovçuluq şəraitinə malikdir. Bərdə əhalisi yayda oraya yollanır, qışda isə şəhərə qayıdır» [646]. Göründüyü kimi, ərəb müəllifinin bu qeydləri Xirəkiyə həqiqətən çox uyğun gəlir. Yəni, mənbədə deyildiyi kimi, Xirəkinin də qəşəng və səfali yerləri, geniş otlaqları, yamyaşıl çəmənlikləri, ovçuluq üçün əlverişli şəraiti və nəhayət, sərin sulu bulaqları vardır. Xirəkidəki «Düşmən bulaq», «Govur bulaq», «Nənə bulaq» və «Kor bulaq» adı ilə tanınan su mənbələri orada mövqe tutmaq və ya daimi olaraq yaşamaq üçün əbədi həyat mənbəyi olub.

Xirəki və relyef etibarını ilə ona uyğun olan əlçatmaz ərazilərdə əhalinin məskunlaşma dinamikası və onun tarixi barədə yuxarıda ümumi şəkildə məlumat vermişdik. Bəli, həqiqətən eramızın I minilliyinin əvvəllərində Qafqaz Albaniyası,

o cümlədən də Girdiman ərazisindəki yaşayış məntəqələrində əhalinin məskunlaşma dinamikasında kifayət qədər əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verib. Son onilliklər ərzində aparılmış arxeoloji tədqiqatların nəticələri bunu söyləməyə əsas verir. Yəni, eramızın əvvəllərində Alazan-Həftəran yaylasının bir çox antik dövr yaşayış məskənlərində həyat kəsilir və onun davamı olaraq bir qədər şimal ərazilərdə, daha doğrusu, Böyük Qafqazın Cənub yamacındakı dağlıq və yaxud da dağətəyi ərazilərdə yeni-yeni yaşayış məskənləri və müdafiə istehkamları meydana gəlir. Xirəki də məhz həmin dövrdə meydana gələn yaşayış yeri və istehkamlardan biridir. Yəni, o vaxta qədər Alazan-Həftəran yaylasında məskunlaşmış insanlar hansısa ekstremal şərait ucbatından özünün daimi yaşayış yerini buraxaraq dağlara çəkilmiş və orada yeni yaşayış məskənləri salaraq ətrafını da müdafiə istehkamları ilə möhkəmlətməmişlər.

Fikrimizcə, əhalinin kütləvi şəkildə arandan dağa və ya dağətəyi ərazilərə köçməsinə labüd edən ən mühüm ekstremal səbəb, o dövrdə cənubdan Sasanilərin, şimaldan isə köçəri tayfaların Albaniyaya yönələn ardı-arası kəsilmək bilməyən basqın və hücumları ola bilərdi. Bu hücumlardan tənqə gələn yerli əhali sadəcə olaraq Arandan və karvan yollarından uzaq olan əlçatmaz ərazilərə köçməklə canını qurtarmağa cəhd göstərirdi. Həmin dövrdə dağlarda və dağətəyi ərazilərdə meydana gələn çoxsaylı müdafiə tikililəri buna sübutdur.

Beləliklə, əgər yerli əhalinin dağlara çəkilərək yeni-yeni məskənlər salması daha çox Sasani hücumları ilə əlaqədar idisə, dağ keçidlərinin bərkidilməsi isə köçəri tayfaların şimaldan olan basqın və yürüşlərindən müdafiə olunmaq məqsədi güdürdü. Əfsuslar olsun ki, Albaniya ərazisində ilkin olaraq eramızın I minilliyinin ortalarından etibarən başlayan bu tendensiya sonralar da, həm də daha geniş miqyasda davam edib. Beləliklə də, Xirəki yaxınlığında, o cümlədən Niyal və Fit dağlarında bir-birinin ardınca yeni-yeni yaşayış yerləri və müdafiə istehkamları meydana gəlmişdir.

BAYRAMKOXA QALASI

Göyçay dərəsindən qərbdə, Kələş düzündən cənubda, Kilsədəğ məbədi yaxınlığında olan bu abidə ərazisində olduğu kəndin adı ilə Bayramkoxa qalası adlanır (LXV tablo). Abidənin yerləşdiyi ərazi həm də, «Təpələr», yaxud da «Yeddi təpə» adı ilə məlumdur [141, 33]. 1972-ci ildə F.V.Qədirov tərəfindən orada ilkin arxeoloji tədqiqat işləri aparılmışdır. Məhz həmin qazıntılar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, oradakı təpələr əslində, qalanın ayrı-ayrı bürclərinin qalıqlarıdır. 45x42x 10 sm ölçülü çiy kərpiclə hörülmüş qala bürclərinin qalıqlarının hündürlüyü 5-6 m, diametri isə 15 m-dir. Hər tərəfdə 3 bürç olmaqla, cəmi 8 bürçü var.

Qala quruluşu etibarlı ilə kvadrat formasındadır. Onun tərəflərinin uzunluğu 90 m, ümumi uzunluğu isə 360 m-dir. Bürclər arası hissədə qala divarları daha çox

dağıldığından, onların yeri alçaq köbərə bənzəyir [141, 33-34]. Qaladan təqribən 100 m şərqdə daha iki təpə mövcuddur. Onlardan 20-25 m cənub tərəfdə isə 40 m uzunluğu olan daha bir köbər yeri var. Yerüstü əlamətlərinə görə, onlar da yuxarıda təsviri verilən tikinti qalıqlarına bənzəyir və çox güman ki, bütövlükdə Bayramkoxa qala kompleksinə aiddir.

Abidədə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı orada, üst qatda təqribən 40 sm qalınlığında lal təbəqə qeydə alınmışdır. Bu, qalanın uzun müddət istifadəsiz qalması nəticəsində əmələ gəlib. Lal təbəqə götürüldükdən sonra orada qalınlığı 40 sm olan mədəni təbəqə olduğu aşkar edilmişdir. Qazıntı zamanı oradan divar və bürc qalıqlarından savayı, ocaq yeri, dəmirdən ox ucu, gil muncuq və şirsiz keramika nümunələri tapılmışdır. Keramika məmulatı içərisində duluz dəzgahında istehsal edilən nümunələr qeydə alınmamışdır.

F.V.Qədirov Bayramkoxa qalasından tapılmış keramika məmulatını iki qrupa bölüb: «Birinci qrupa dərin cam, dolça kimi enliəgizli və bunlara nisbətən, ağızları azacıq daralmış qablar daxildir. Bunların əksəriyyəti narın gildən kiçikhəcimli hazırlanmış və bişirildikdən sonra sarımtıl-qırmızı rəng almışdır. Bu qrupdan olan qabların bəzilərinin üstündə yumru və qulaqcıq formasında çıxıntıları və qazıma xətlərdən ibarət bəzəyi vardır» [141, 34]. Narın gildən hazırlanan, səthi cilalanan incə və nazik divarlı qablar isə ikinci qrupa daxil edilib. F.V.Qədirov birinci qrupa daxil etdiyi nümunələri III-IV əsrlərə, ikinci qrupa daxil etdiyi nümunələri isə V-VII əsrlərə aid edib. Bununla da o, Bayramkoxa qalasının III-VII əsrlərə aid müdafiə tikintisi olduğunu ehtimal edib.

Xatırladaq ki, tərkibində saman qatışığı olan irihəcimli çiy kərpiclərdən istifadə etməklə müdafiə istehkamları tikilməsi Sasani dövrü arxitekturası üçün xarakterik olub. Fikrimizcə, Bayramkoxa qalası təqribən IV əsrin ortalarında kiçik feodal qəsri kimi tikilib. Lakin, Mehranilərin nüfuzu artdığı və onların şəxsi mülklərinin qonşu ərazilər, o cümlədən Qəbələ mahalı əraziləri hesabına qərbə doğru daha da genişləndiyi dövrdə, o öz əvvəlki funksiyasını itirməklə istifadəsiz qalıb. Abidədə mədəni təbəqənin solğunluğu və nisbətən qalın olmaması da çox güman ki, elə bu amillə bağlı olub.

XAÇMAZ GOVUR QALASI

XIX əsr mənbələrində adı çəkilən bu abidə Oğuz rayonundakı Xaçmaz kəndinin şimalında, dağın zirvəsində yerləşir [141, 51-58]. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.Bakıxanov XVI əsr İran-Türkiyə müharibələrindən bəhs edərkən bu qala ətrafında gedən döyüşləri də yada salıbdir. Onun yazdığına görə, 1578-1583-cü illərdə Şirvan torpaqları uğrunda aparılan hərbi əməliyyatlar zamanı türk sərkərdəsi Əbubəkir Mirzə öz ətrafına böyük qüvvə toplayaraq Xaçmaz Govur qalasında möhkəmlənmişdi. İran və türk ordusu arasındakı əsas döyüşlərdən birisi, məhz bu qala qarşısında baş verib [32, 144].

Qalanın yerləşdiyi dağa camaat arasında «Qala dağı», onun etəyindən axan çaya isə «Qala çayı» deyilir. Qala çayından Govur qalayadək təqribən 2 km məsafə var. Xatırladaq ki, qala qərb tərəfdən dərin uçurumla, şimal tərəfdən isə Böyük Qafqaz dağ silsiləsi ilə əhatə olunub. Bir çox abidələr kimi, bu qala da üzərində yerləşdiyi dağın zirvə hissəsinin relyefinə uyğun tikilmişdir (LXVI tablo). Əsrlər boyu təbii təsirlər nəticəsində onun bəzi hissələri uçub dağılmışdır. Lakin, əksər yerlərdə divar və bürc yerləri yarısalamat vəziyyətdə olsa da, dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. F.V.Qədirovun fikrincə, Xaçmaz Govur qalasında müxtəlif vaxtlarda təmir və bərpa işləri aparılmış, bəzi bürcləri isə sonradan tikilmişdir. Qala divarlarının ümumi uzunluğu 192,7 m-dir. Müxtəlif tərəflərdə olmaq etibarlı ilə yeddi bürcü var. Onlardan üçü yarım dairəvi, dördü isə düzbucaqlı formasındadır [141, 52]. Qala bürcləri yerli relyefə uyğun tikildiyindən onların forması kimi, ölçüləri də müxtəlifdir. Qalaya giriş qapısı şimal tərəfdəndir. O, nisbətən kiçik ölçülüdür. Eni 1,5 m, hündürlüyü indiki vəziyyətdə 3 m-dir. Oradan qalaya yalnız atlı və ya piyadalar girə bilərdi. Qapının hər iki tərəfində iri, yarım dairəvi bürclər ucaldılıb. Qərb tərəfdəki bürcün diametri 13,7 m, hündürlüyü isə 5,2 m-dir. Sonradan həmin bürcün müdafiə qabiliyyətini möhkəmlətmək məqsədilə orada uzunluğu 4 m, eni 1,5 m və hündürlüyü 5,2 m olan daha bir ədəd düzbucaqlı formalı bürc tikilmişdir. Oradan qərbə doğru uzanan divarda yer səthindən 1 m hündürlükdə hər bir metrə bir 25x21 sm ölçüdə olan düzbucaqlı formalı mazğal yerləri vardır. Onlardan bir metr yuxarıda diametri 23, aralarındakı məsafə isə 60 sm olan dairəvi formalı daha iki ədəd mazğal yeri var. Abidənin cənub divarında da yer səthindən təqribən 80 sm yüksəkdə iki cərgə mazğal yerləri var. Qala divarları şimal-qərb tərəfdə diametri 24,5 m, hündürlüyü isə 5,7 m olan əzəmətli bürclə tamamlanır. Birinci cərgədə 9, ondan 70 sm yüksəkdə olan ikinci cərgədə isə 7 mazğal var. Şimal divarlarda olduğu kimi, cənub divarlarda da mazğallar dairəvi və ya düzbucaqlı formasındadır. Alt cərgədəki mazğallar düzbucaqlı, üst cərgədəki mazğallar isə dairəvi formalıdır. Onların arasındakı məsafə təqribən 0,5-1 m-dir. Mazğallardan ən böyüyünün ölçüləri 36x26, ən kiçiyinin ölçüləri isə 20x18 sm-dir. [141, 53]. Qalanın cənub divarları şərqdə uzunluğu 5, eni 4, hündürlüyü 3,6 m olan düzbucaqlı formasında olan bürclə tamamlanır. Həmin bürc böyük bir qaya parçası üzərində tikilib. Bürcün mərkəzi hissəsində 25x25 sm ölçüdə bir ədəd kvadrat formalı mazğal yeri olduğu aydın bilinir. Həmin bürcə növbəti bürc arasındakı divarın uzunluğu 24 m-dir. Yarım dairəvi formada olan növbəti bürcün diametri 5, hündürlüyü isə 4 m-dir. Burada da yer səthindən 30 sm yüksəkdə olan 2 ədəd dairəvi formalı mazğal yeri var. Bu bürcün davamı olan hissədə qala divarları relyefə uyğun olaraq əyri xətt üzrə inşa edilib. Qala divarının həmin hissəsində ölçüləri 24x24 sm olan iki ədəd kvadrat formalı mazğal yeri mövcuddur. Hər iki mazğal bürclərə nisbətən yaxın yerdədir. Şimal-qərb tərəfdə qala divarları iri qövs əmələ gətirərək giriş qapısına tərəf istiqamət alır. F.V.Qədirov qala divarlarının bu hissəsinin də yarım dairəvi

bürç olduğunu güman edir [141, 53]. Maraqlıdır ki, qala divarlarının bu hissəsində üç cərgədən ibarət olmaqla mazğallar sayca daha çoxdur. Yer səthindən təqribən 1 m yüksəklikdə olan birinci cərgədə 19 mazğal var. Onlardan 1,3 m yüksəkdə ikinci cərgə mazğallar durur ki, onların da sayı 13 ədəddir. Daha 1 m yüksəkdə olan üçüncü cərgə mazğalların sayı isə cəmi 3 ədəddir. Maraqlıdır ki, birinci cərgədəki mazğallar kvadrat, ikinci və üçüncü cərgədəki mazğallar isə dairəvi formadadır. Qala qapısının şərq tərəfindəki yarım dairəvi formalı bürçün diametri 11, hündürlüyü isə 5,2 m-dir. Diqqəti çəkən odur ki, bu bürçdə 4 cərgə mazğal yeri olduğu müəyyənləşdirilib. Birinci cərgədə 7, ikinci cərgədə 9, üçüncü və dördüncü cərgələrin hər birində isə 2 ədəd, cəmi 20 ədəd mazğal yeri var. Qala divarlarının digər yerlərində olduğu kimi, burada da mazğallar forma və ölçüləri baxımından fərqlənirlər.

Əsasən qaya və çay daşlarından kobud və səliqəsiz tikilən Xaçmaz Govur qalası özünün primitiv memarlıq üslubu ilə diqqəti cəlb edir. Bu cəhət ötən əsrin 20-ci illərində abidə ilə tanış olan R.Əfəndiyevin də nəzərindən yayınmayıb. Əlbəttə, bunu təkcə dövrün tikinti mədəniyyətinin səviyyəsi ilə əlaqələndirmək düzgün olmazdı. Bu, qalanın qısa vaxt ərzində, necə deyirlər, ekstremal şəraitdə tikilməsi ilə də əlaqədar ola bilərdi. Qalanın inşasında kirəc məhlulundan, 26x34x6, 23x35x5, 22x35x10 sm ölçüdə olan daş pilitələrdən, qismən də 23x23x5 sm ölçülü bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmuşdur [141, 55]. Qeyd edək ki, daş pilitə və bişmiş kərpic nümunələrindən qalanın əsas divarında deyil, yalnız daxili divarların bəzisinin inşasında istifadə edilib. Qalanın içərisində çoxlu daxili tikintilər mövcuddur. Onların içərisində 12-yə qədər otaq-arakəsmə var. Qalanın şimal-şərq tərəfindəki döngədə olan otağın eni 10, uzunluğu isə 15 m-dir. Otağın divarlarında 6 yerdə 30x30 sm ölçüdə xüsusi dəliklər vardır. Görünür, həmin dəliklər otağın tavan hissəsini əmələ gətirən ağac pərdilərin uclarının yerləşdiyi boşluqlardır. Dəliklərdə ağac çürüntülərinin qeydə alınması da bunu təsdiqləyir. Buradan o da aydın olur ki, bəhs edilən otaqların üstü xüsusi örtüklə örtülübmüş. 4x1,8 m ölçüdə olan daha bir otağın divarları içəri üzdən 3 sm qalınlığında qum qarışdırılmış əhəng məhlulu ilə suvanmışdır. Otağın döşəməsinə yonulmuş daş pilitələr düzülüşdür. Onun üstündən isə 4 sm qalınlıqda suvaq vurulmuşdur. Bəhs edilən otağın şimal divarında hündürlüyü 65 sm, eni 37 sm olan pəncərə yeri var.

Qalanın müdafiəsini gücləndirmək məqsədilə oraya gələn yolun üstündə 3 yerdə nəhəng xəndək-istehkamlar qazılıb. Giriş qapısına nisbətən yaxın olan birinci xəndək istehkamın uzunluğu 15, eni 8, dərinliyi isə 10 m-dir. Birinci istehkamdan 7-8 m aralıda ikinci istehkam yerləşir. Onun eni 30, uzunluğu 100, dərinliyi isə 20 m-dir. Üçüncü xəndək-istehkam qalanın şərq tərəfindədir. Onun dərinliyi 15, eni 25, uzunluğu isə 50 m-dir. [141, 56]. Xatırladaq ki, xəndək-istehkamları elə yerdə qazılıblar ki, hər tərəfi sərt qaya-uçurum olduğundan, qalaya ancaq oradan keçərək daxil olmaq mümkündür. Məlumat üçün onu da bildirək ki, Azərbaycanın ilk orta

əsr şəhər və qalalarının demək olar ki, əksəriyyəti üçün bu cür xəndək-istehkamların olması səciyyəvi əlamətdir.

Xaçmaz Govur qalasında F.V.Qədirov tərəfindən 1965-ci ildə ilkin arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Abidənin dövrünü və oradakı mədəni təbəqənin xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə qala qapısının girəcəyində və cənub-qərb tərəfindəki otaq yerlərindən birində yoxlama qazıntısı qoyulmuşdur [141, 5]. Nəticədə oradan zəngin və rəngarəng çeşidli saxsı məmulatı əldə olunmuşdur. Tapıntılar həm tipoloji, həm də texnoloji cəhətdən olduqca müxtəlifdir. Məsələn, onların bir qismi əsasən, tərkibində xırda qum qatışığı olan gildən əllə kobud şəkildə hazırlanıb. Dopu, novçalı bardaq və səhəng tipli qabları buna misal göstərmək olar. Görkəmli arxeoloq S.M.Qaziyevin ehtimalına görə, bu cür nümunələr Azərbaycan ərazisində ən gec VIII əsrdə istehsal olunub [129, 18]. Qalada aparılan kəşfiyyat qazıntıları zamanı aşkar edilən keramika məmulatının başqa bir qrupu isə əsasən dulus çarxında istehsal olunmuş nümunələrdən ibarətdir. Hansı ki, həmin qablar bir sıra əlamətləri baxımından əvvəlki nümunələrdən fərqlənir. Başlıcası isə onların divarları hiss olunacaq dərəcədə nazikdir. Çiyin və boğaz hissələri isə əsasən cızma üsulu ilə işlənmiş həndəsi naxışlarla bəzədilib. Söhbət IX əsrdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış nəfis su qablarından gedir. Tapıntılar içərisində tək-tək də olsa gildən hazırlanmış saxsı borulara - su tünklərinə təsadüf olunub. Oradan, həmçinin şirli saxsı məmulatı da aşkar edilib.

F.V.Qədirov Xaçmaz Govur qalasının memarlıq xüsusiyyətlərini və oradan əldə olunmuş maddi-mədəniyyət qalıqlarını əsas götürərək onun VII əsrdə tikildiyini və təqribən XVI əsrdək istifadə olunduğunu bildirib [141, 58].

Bu qala haqqında müxtəlif rəvayətlər yayılıb. Həmin rəvayətlərdən bir qismi 1927-ci ildə R.Əfəndiyev tərəfindən çap edilib. Əfsanəyə görə, Qəbələ hakimi Salsal həm də Xaçmaz Govur qalasının hakimi olub. Əli ibn Əbutalibin rəhbərlik etdiyi Xilafət ordusu Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatlar keçirərkən gavurlara başçılıq edən Salsala qarşı döyüş zamanı bu qalanı dağıtmışdır [666, 51]. Başqa bir rəvayətə görə, ərəb sərkərdəsi Əli bu qalada möhkəmlənmiş gavurlara və onların rəhbəri Qəzənfərə İslam dinini qəbul etməyi məsləhət görüb. Onun təklifi qəbul olunmadıqda tərəflər arasında şiddətli döyüş baş verib. Döyüşdə Xilafət qüvvələri qələbə çalıb, qalanın müdafiəsinə rəhbərlik edən Qəzənfər isə döyüşdə həlak olub [141, 51].

Göründüyü kimi, təqdim olunan hər iki rəvayətdə söhbət Albaniya ərazilərinin Xilafət orduları tərəfindən istilasından və beləliklə də, İslam dininin zəfər yürüşündən bəhs olunur. Bu, əslində rəvayət deyil, tarixi həqiqətdir. Bu mənada Xaçmaz Govur qalasının ərəblərin Albaniya ərazisində hərbi əməliyyatlara başladığı dövrdə, düşmənin çətin fəth edə biləcəyi dağlıq ərazilərdə tələm-tələsik tikilmiş müdafiə istehkamlarından biri olduğunu düşünmək olar. Belə olduğu təqdirdə həmin qalanın VII əsrdə deyil, VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərində inşa

edildiyini düşünmək daha düzgün olardı. Əslində, elə qala ərazisindən tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqları da məhz bu cür düşünməyə əsas verir.

BUM QALASI

Bu qala qədim Qəbələ şəhərinin xarabalıqlarından təqribən 20 km şimalda, Böyük Qafqazın cənub ətəklərində, Bum kəndi yaxınlığında, Bum və Dəyirman çayları arasında yerləşir. Təbii təsirlər nəticəsində qala əsrlər boyu ciddi dağıntıya məruz qalmışdır. Xüsusilə də Dəyirman və Bum çayları vaxtaşırı olaraq daşaraq abidənin şərq və qərb kənarlarını yuyub dağıtmışdır [141, 59].

Bum qalası quruluş etibarı ilə düzbucaqlı formadadır (LXVII tablo). Onun divarlarının ümumi uzunluğu 114, qala divarlarının qalıqlarının hündürlüyü isə təqribən 2 m-dir. Qalanın cənub tərəfində 4, digər tərəflərindən hər birində isə 3 bürc olmaqla, cəmi 13 bürcü olduğu güman edilir. Şimal, şərq və qərb divarları ciddi dağıntıya məruz qaldığından, qalanın həmin istiqamətdə olan bürclərinin forma və ölçülərini müəyyənləşdirmək çətinidir. Cənub divarındakı bürclər, xüsusilə də mərkəzi hissədə olan bürc nisbətən az dağıntıya məruz qalmışdır. Düzbucaqlı formada olan bu bürcün salamat qalmış hissədə hündürlüyü 1,8-2 m-dir. Yerüstü əlamətlərdən görüldüyü kimi, qalanın digər bürcləri də düzbucaqlı formada olub [141,59].

Xaçmaz Govur qalasında olduğu kimi, Bum qalasında da yer səthindən təqribən 1,5 m hündürlükdə 40x40 sm ölçüdə olan kvadratformalı mazğallar var. Onların ara məsafələri təqribən 2 m-dir. Qala güclü dağıntıya məruz qaldığından, onun giriş qapısının yerini müəyyənləşdirmək çətinlik doğurur. Bununla belə, cənub qala divarlarının mərkəzi hissəsində, bir-birinin yaxınlığında olan qoşa bürcün məhz qala darvazasına aid olduğunu ehtimal etmək üçün kifayət qədər əsaslar var. Məlum olduğu kimi, giriş qapısının sağında və solunda əzəmətli bürclər olması müdafiə qalalarının demək olar ki, əksəriyyəti üçün səciyyəvi əlamətdir. Bum qalasında da belədir. Yəni, oradakı qoşa bürclər ancaq və ancaq qapı yerinə aid ola bilər. Çünki, qapı olmadığı təqdirdə həmin yerdə bir-birinin yanında bu cür əzəmətli bürclərin tikilməsinə ehtiyac yox idi.

Ötən əsrin 80-ci illərində F.V.Qədirov tərəfindən Bum qalasında kiçikmiqyaslı kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Bu məqsədlə o, qalanın cənub divarındakı nisbətən yaxşı qalmış bürcün üzəri və ətrafını qismən təmizləyərək ölçülərini dəqiqləşdirmişdir. F.V.Qədirovun yazdığına görə, uzunluğu 10 m, divarının qalınlığı 3,8 m, salamat qalmış hissədə hündürlüyü 3,5 m olan bu bürcdən həm də otaq və ya anbar kimi istifadə olunub. Kvadrat formasında olmaqla təqribən 6 kv.m sahəsi olan otaq-anbarın içərisi təmizlənərkən oradan müxtəlif maddi-mədəniyyət qalıqları əldə olunub. Tapıntılar əsasən şirsiz keramika nümunələrindən ibarətdir. Oradan tapılmış bir ədəd qapaq tipli qab diqqəti cəlb edir. Diametri 9, qalınlığı 0,5 sm olan qapağın üstündə qulp yeri var [141, 62].

Qulp-çıxıntının ortasında və kənarlarında isə buxar çıxmaq üçün dəşikləri var. Xatırladaq ki, Albaniya ərazisində tədqiq olunmuş bütün ilk orta əsr abidələrindən bu cür qapaqlar məlumdur. R.M.Vahidov Mingəçevirdən tapılan buna bənzər nümunələri xronoloji cəhətdən V-VI əsrlərə aid edib [227, 42].

Bum qalası yaxınlığında erkən orta əsrlərə aid daha bir neçə müdafiə tikintisi mövcuddur. Məsələn, qaladan təqribən 500 m şimal-şərqdə Kümə dağının qərb ətəyindəki təpədə (xalq arasında bu təpəyə Axıtəpə deyirlər) çay daşı və əhəng məhlulu ilə inşa olunmuş tikinti qalıqlarının olduğu bildirilir. F.V.Qədirovun yazdığına görə, həmin tikinti forma cəhətdən Bum qalasının bürcünə bənzəyir. Ehtimal edildiyinə görə, vaxtı ilə burada müşahidə məntəqəsi olub və oradan ətraf ərazilərə göz qoyulubdur [141, 62]. Yaxınlıqdakı qədim tikinti qalıqlarından birisi də Bum qalasından təqribən 5 km şimalda, İrəvaz dağının zirvəsində yerləşən və Bum əhalisi tərəfindən «İtaldamac» adlandırılan istehkamdır. Orada çay daşından, əhəng məhlulundan və düzbucaqlı formasında olan bişmiş kərpiclərdən (ölçüləri: 22x22x5; 22x22,5x5; 22x22,5x6 sm-dir) istifadə olunmaqla müxtəlif tikinti işləri aparılmışdır. Tamamilə uçub dağıldığından, tikintinin formasını və ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Tikintinin bir neçə metrliyində isə 2-3 yerdə dərin xəndək - istehkam qalıqları mövcuddur [141, 62-63]. Rəvayətə görə, İtaldamacda vaxtilə Sasani qarnizonu keşik çəkərmiş [141, 63]. Ərazinin əlverişli coğrafi və strateji imkanları da bu cür düşünməyə əsas verir.

Dağ keçidlərində Sasani qarnizonunun keşik çəkdiyi müdafiə istehkamlarından birisi də Bum qalasından təqribən 10-12 km şimalda, Qalagərdən aşırımına aparın Şahdağ yolunun üstündə yerləşir. Ətraf yerlərin sakinlərinin «Qaladam» adlandırdığı bu ərazidə çoxlu daş və bişmiş kərpic töküntüsü var. 22x22x5, 22,5x22,5x6 və 22x23x6 sm ölçüdə olan bu cür kərpic nümunələrindən tikintidə xüsusilə geniş istifadə olunub. Görünür, bu tikinti, qarşdakı Qalagərdən aşırımında keşik çəkən Sasani qarnizonunun rəhbər heyəti üçün nəzərdə tutulub. «Qaladam» toponimi də həmin yerin həqiqətən «qala» -«dam», yəni, həm qala, həm də yaşayış binası olduğunu ehtimal etməyə əsas verir [141, 63].

VƏNDAM QALASI

Adından göründüyü kimi, bu abidə Qəbələ rayonunun Vəndam kəndi ərazisində yerləşir. Söhbət kəndin şimalındakı Kiçiktəpə dağının üstündəki yastanda olan qədim tikinti qalıqlarından gedir. Hər tərəfdən dərin dərələrlə əhatə olunan bu ərazini Vəndam sakinləri «Qalaüstü» adlandırırlar [141]. Bu addan belə nəticə çıxır ki, həmin abidədən bir qədər aşağıda, haradasa mühüm bir qala olub. Yəni, Qalaüstü varsa, deməli qala da olub. Elə isə həmin qala haradadır? Hələlik bunu bilən yoxdur. Əlbəttə, bu suala aydınlıq gətirmək üçün Vəndam ətrafi ərazilərdə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmalıdır. Lakin nədənsə həmin ərazilərdə

arxeoloji və etnoqrafik axtarışlar aparılarkən bu məsələ nəzərdən qaçırılmış və diqqət başlıca olaraq Qalaüstü abidəsinə yönəlmişdir.

Təqribən 1 hektara yaxın sahəni tutan abidə Kiçiktəpənin yastan hissəsini bütünlüklə əhatə edir. Abidənin quruluşu ərazinin relyefinə uyğunlaşdırılmışdır. Belə ki, dağın yastanı oval formada olduğundan, qala da oval formada tikilmişdir. Onun şimaldan cənuba doğru uzunluğu 160 m-dir. Ərazisi mərkəzi hissədən başlayaraq cənuba və şimala doğru getdikcə daralır. Beləliklə, abidənin mərkəzi hissəsində eni 60 m, cənub tərəfdə 10 m, şimal hissədə isə cəmi 4 m-dir. Çay daşından və əhəng məhlulundan istifadə etməklə inşa olunmuş qala divarlarının bir sıra yerləri uçaraq dərəyə yuvarlanmışdır. Yarısalamat vəziyyətdə qalan yerlərdə onun hündürlüyü 1 m, qalınlığı isə 1,8 m-dir. Abidədə 5 yerdə qala bürcü olduğu güman edilir. Onların hamısı düzbucaqlı formasındadır. Qala bürcləri əsasən relyefə uyğun olaraq döngələrdə tikilib.

Qalanın çox da geniş olmayan giriş qapısı cənub tərəfdəndir. O, ölçülərinə görə daha çox Xaçmaz Govur qalasının giriş qapısına bənzəyir. Qala darvazasının yanlarındakı bürclər isə forma və ölçülərinə görə Kəldək və Küngüt qalalarının bürclərinə uyğun gəlir [141,63-67].

1964-cü ildə arxeoloq F.V.Qədirov tərəfindən Vəndam qalasında iki yerdə kiçikmiqyaslı kəşfiyyat qazıntısı qoyulmuşdur. Qala qapısı qarşısında 8x1,5 m ölçüdə olan qazıntı nəticəsində qala qapısının eninin 1,8 m olduğu müəyyən edilmişdir. 3x2 m ölçüdə götürülən ikinci qazıntı sahəsi üçün qalanın mərkəzi hissəsində yer seçilmişdir. Tədqiqat zamanı orada təqribən 40 sm qalınlığında yanq təbəqə aşkar edilmişdir. Həmin təbəqə götürüldükdən sonra qazıntı davam etdirilərkən, orada xeyli miqdar şirsiz keramika qalıqları aşkar edilmişdir. Əsasən məişət qablarının fraqmentlərindən ibarət olan bu tapıntılar içərisində dulus dəzgahında istehsal edilən nümunələrə və şirli qab fraqmentlərinə təsadüf olunmamışdır [141, 66]. Oradan tapılmış keramika nümunələri Mingəçevirin 2 və 3 sayılı yaşayış yerlərinin alt qatlarından, habelə, Tərkəş və Qarovultəpədən məlum olan nümunələrlə oxşarlıq təşkil edir. Bütün bunlar isə bəhs edilən qala-istehkamin təqribən V-VI əsrlərdə tikildiyini və VIII əsrin ortalarında istifadə olunduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Abidənin meşəli dağların dərinliklərində, keçid və yollardan uzaqda olması onun daha çox passiv müdafiə istehkamu olduğuna dəlalət edir.

OGUZ QALASI

Oğuz şəhəri yaxınlığında, Qalasisik düzündə yerləşən bu abidə qərb tərəfdən dərin uçurumla, şərq tərəfdən isə çay yatağı ilə əhatə olunub. Yerli sakinlərin dediyinə görə, son vaxtlaradək həmin ərazi sıx meşəliklə örtülü olub. Təbii təsirlər nəticəsində uçub dağıldığından yerüstü əlamətlərinə görə abidənin quruluşunu müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Lakin, onun cənub tərəfində bir-

birinin yaxınlığında 2 ədəd bürc yeri olduğu aydın bilinir. Bu işə həmin abidənin qala tipli müdafiə istehkamı olduğundan xəbər verir. F.V.Qədirovun yazdığına görə, qala bürclərinin diametri təqribən 10, divarların salamat qalmış hissədə hündürlüyü 3-3,5 m-dir. Bürclərin arasından indinin özündə də yol yeri keçir. Bu o deməkdir ki, qalanın giriş qapısı cənub tərəfdəki qoşa bürclər arasından olub. Qapı yerinin eni 6 m-dir. [141,67].

Oğuz qalası çay daşından və əhəng məhlulundan istifadə edilməklə tikilib. Qalanın inşasında düzbucaqlı formada yonulmuş puç daşlardan da istifadə olunub. Həmin daşların əksəriyyətinin ölçüləri belədir: 40x24x18, 40x22x26 sm. Xatırladaq ki, bu cür daşlardan Qəbələ şəhərinin qala divarlarının inşasında da geniş istifadə olunub.

1965-ci ildə arxeoloq F.V.Qədirov tərəfindən Oğuz qalasında kəşfiyyət xarakterli ilkin axtarışlar aparılmışdır. Bu məqsədlə qala bürcləri qarşısında 3x2 m ölçüdə yoxlama qazıntısı qoyulub. Maraqlıdır ki, yoxlama qazıntılarında 1 m dərinliyədək heç bir material əldə edilməyib. Lakin, qala bürcünün bünövrəsindən dərinə düşdükdə, oradan bir ədəd şaquli vəziyyətdə basdırılmış küpün yarından aşağı hissəsi tapılmışdır [141, 68]. Göründüyü kimi, qala divarlarının bünövrəsi qazılarkən təsərrüfat küpünün yarından yuxarı hissəsi kəsilmişdir. Qazıntı davam etdirilərkən orada 0,5 m qalınlığında mədəni təbəqə olduğu müəyyənləşdirilib. Təbəqə materialları əsasən şirsiz saxsı məmulatı nümunələrindən ibarətdir. Onlar bir sıra əlamətlərinə görə Vərdanlı materiallarına bənzəyir. F.V.Qədirov tərəfindən qala bürclərindən təqribən 5 m şimalda 3x2 m ölçüdə daha bir yoxlama qazıntısı qoyulmuşdur. Qazıntı təqribən 40 sm dərinliyə çatdırılanadək heç bir material üzə çıxməyib. Yalnız 45 sm-dən başlayaraq 75 sm dərinliyədək 30 sm qalınlığında mədəni təbəqə aşkar edilmişdir [141, 68]. Tədqiqat zamanı orada müxtəlif maddi-mədəniyyət qalıqlarının olduğu qeydə alınmışdır. Bunlar əsasən tərkibində qum qatışığı olan gil qazan parçalarından, kiçik həcmli dopu tipli qabların fraqmentlərindən, habelə müxtəlif ölçülü məişət qablarına məxsus çubuqvari qulplardan ibarətdir. Xatırladaq ki, mütəxəssislər tərəfindən bu tapıntılar eramızın əvvəllərinə aid edilir. Beləliklə, Oğuz qalası eramızın əvvəllərində, çox ehtimal ki, III-V əsrlərdə mövcud olan yaşayış yeri üzərində inşa edilib. Təqribən VI əsrin sonlarında Sasani hücumlarından qorunmaq məqsədi ilə orada müdafiə qalası tikilib. Yoxlama qazıntıları zamanı qeydə alınan nəticələr qala tikildəndən sonra orada yalnız qısa müddətli həyat olduğunu deməyə əsas verir. Görünür, qala tikildikdən az sonra yadelli qəsbkarlar tərəfindən fəth edilib. Elə bu səbəbdən də qala daxilində mədəni təbəqə əvəzinə təqribən 45 sm qalınlığında lal təbəqə əmələ gəlib.

XOSROV QALASI

Göyçay rayonunun Ərəb-Kükən kəndindən şimalda, Göyçay və Türyan çayları arasındakı köndələn dağ silsilənin ən yüksək nöqtəsi olan Şiştəpə və onun ətrafında yerləşən bu abidə üç hissədən ibarətdir: Şiştəpə, onun yaxınlığındakı yaşayış yeri və onlar arasındakı yeraltı mağara-istehkamlar [141, 79]. Şiştəpə hər tərəfdən dərin dərələrlə əhatələnib. Zirvəsi oval formasındadır. Onun uzunluğu təqribən 40, eni isə 20 m təşkil edir. Dərəyə yaxın hissələri köbər, mərkəzi hissəsi isə çökmüş vəziyyətdədir. Bu, köbər yerində vaxtı ilə qala divarı, çökmüş hissədə isə müxtəlif təyinatlı tikinti qalıqları olduğuna dəlalət edir. F.V.Qədirov tərəfindən orada kəşfiyyat qazıntıları aparılarkən bu ehtimal təsdiq olunmuşdur. Məlum olmuşdur ki, həqiqətən də təpənin kənarları boyunca müşahidə olunan köbər yerində möhrə üsulu ilə tikilmiş divar qalıqları mövcuddur [141, 83].

Abidənin yerləşdiyi məkanın təbii-strateji xüsusiyyətləri və oradakı tikintinin yerüstü əlamətlərini əsas götürərək F.V.Qədirov onun müşahidə məntəqəsi olduğunu ehtimal edib. Halbuki, F.V.Qədirovun özünün orada ikinci sahədə aparmış olduğu yoxlama qazıntısının nəticələri Şiştəpə abidəsinin sadəcə olaraq müşahidə məntəqəsi olmadığı barədə düşünməyə əsas verir. Məsələn, F.V.Qədirovun yazdığına görə, həmin sahədə 1 m qalınlığında olan mədəni təbəqə aşkar edib [141, 84]. Halbuki, indiyədək tədqiq olunan müşahidə məntəqələrinin heç birində belə qalın mədəni təbəqə qeydə alınmayıb. Bu, ondan irəli gəlir ki, müşahidə məntəqələrində heç vaxt intensiv yaşayış olmayıb. Şiştəpənin müşahidə məntəqəsi olması barəsindəki ehtimalın əleyhinə olan daha bir ciddi argument orada istehsalat ocağının tapılması faktıdır. F.V.Qədirov özü bu barədə belə yazır: «İkinci qazıntı sahəsində təxminən 60 sm dərinliyində çoxlu miqdarda əridilmiş metal çıxarı, kömür və kül təbəqəsi aşkar edildi. Bu təbəqə təxminən 2x2 kvadrat metr sahəni əhatə edir. Orada, həmçinin, xam torpaqda qazılmış və içərisi kömür, kül, metal ərintilərinin çıxarları ilə dolu olan 40x40x60 sm ölçüdə kiçik bir kürə aşkar edilib. Kürə və ətrafından 4 kq-a qədər metal ərintisinin çıxarı tapılmışdır» [141, 84]. F.V.Qədirovun fikrincə, metal ərintilərinin həcmcə kiçik, vəzncə ağır olmaları sübut edir ki, burada metal lazımı keyfiyyətdə əridilməmişdir. Görünür ki, yüksək hərarət əldə etmək mümkün olmadığından, metalın xeyli hissəsi çıxar şəklində tullanmışdır [141, 84].

Şiştəpədən təqribən 500 m cənubda, hər tərəfdən dərin dərələrlə əhatə olunan təpə üzərində daha bir abidə mövcuddur. F.V.Qədirov onun «qalanın yerüstü tikintisi» (?) olduğunu bildirir. Təpənin üst hissəsinin eni təqribən 80, uzunluğu isə 250 m-dir. Abidənin ətrafı möhtəşəm qala divarları ilə möhkəmləndirilib. Əksər yerlərdə divar qalıqları uçaraq dərəyə tökülmüşdür. Yalnız şimal tərəfdə abidənin ölçüləri aydın bilinir. Bu yerdə divar qalıqlarının salamat qalmış hissəsinin uzunluğu 5 m, eni 2,4 m, hündürlüyü isə 2,3 m təşkil edir. Qala divarlarının hörülməsində tikinti materialı kimi çay daşından, kirəc

məhlulundan və kvadrat formalı bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmuşdur [141, 82]. Qala ərazisində hələlik arxeoloji tədqiqatlar aparılmadığından, onun dəqiq dövrü və oradakı mədəni təbəqənin xarakteri barədə fikir söyləmək çətindir. Xatırladaq ki, bu abidənin altında, yəni, dağın içərisindəki mağara-istehkamlar da hələlik lazımınca tədqiq olunmamışdır. Lakin, onların qala ilə əlaqəli olduğu şübhəsizdir. Qaladan mağaralara, oradan isə dərəyə doğru yol olduğu aydın bilinir. Mağara-istehkamlar quruluş etibarilə çox mürəkkəbdir, bu səbəbdən də onların içərisində hərəkət etmək qeyri-mümkündür.

Xosrov qalası ilə bağlı xalq arasında müxtəlif rəvayətlər dolaşır. F.V.Qədirov həmin rəvayətlərdən ikisini çap etdirib. Onlardan birində bildirilir ki, bu qala Xosrov şah tərəfindən tikilib. Onun mağaralar yerləşən hissəsində böyük xəzinə var [141, 81]. İkinci rəvayətə görə isə iki nəfər gənc qalının sirtini öyrənmək məqsədilə əlində şam mağaraya girərək bir qədər irəliləyib. Lakin şamlar söndüyündən, onlar mağarada it-bat olublar [141, 81].

1963-cü ildə Göyçay rayonunda ezamiyyətdə olarkən, yerli sakinlər bu abidə ilə bağlı arxeoloq F.L.Osmanova da bir neçə rəvayət söyləyiblər. Ekspedisiya rəisinin çöl qeydlərində bu barədə belə deyilir: «Göyçay sakinləri arasında yayılan rəvayətə görə, bu qala Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poemasının qəhrəmanı olan Xosrov tərəfindən tikilib. Başqa bir rəvayətə görə isə bəhs edilən qalanı tikdirən Xosrov adlı şəxs İrandan gəlib. O, Qarabağ ərazisindəki qalalardan birini ələ keçirmək üçün uzun müddət müharibə aparıb və onu fəth etdikdən sonra bu yerlərə gələrək bəhs edilən qalanı tikdirib».

F.V.Qədirov Xosrov qalasının və onun yaxınlığındakı tikinti qalıqlarının eyni abidənin ayrı-ayrı hissələri olduğunu düşünür. Sözsüz ki, bu fikirlə razılamaq olmaz. Çünki Şiştəpə və onun yaxınlığındakı tikinti qalıqları bir-birindən ciddi surətdə fərqlənən ayrı-ayrı abidələrdir. Təkcə elə ona görə ki, Şiştəpədə tikinti materialı kimi ancaq möhrdən, onun yaxınlığındakı qalanın tikintisində isə həm daş, həm kirəc məhlulu və həm də bişmiş kərpicdən istifadə olunub. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Şiştəpə abidəsi xronoloji cəhətdən daha əvvəlki dövrə aiddir. Tapıntıların xarakterinə əsasən düşünmək olar ki, bu qala təqribən IV-V əsrlərdə ilkin hərbi-feodal malikanəsi olaraq təşəkkül tapıb. VIII-IX əsrlərdə Girdiman feodallarının nüfuzunun artdığı dövrdə Şiştəpə artıq qala-istehkam olaraq dövrün tələblərinə cavab vermədiyindən, onun yaxınlığında daha bir möhtəşəm qala tikmək zərurəti yaranıb. Bu, Xilafət ordularının hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə görülən ehtiyat tədbiri idi. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, həmin qalaların hər ikisindən sonralar da uzun müddət istifadə olunub. Oradan tapılmış IX-XIV əsrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri bunu deməyə əsas verir.

Xosrov qalasının yerli əhali tərəfindən həm də Surxab qalası kimi təqdim olunması da təsadüfi hal kimi dəyərləndirilməməlidir. Əslində, bu adların hər ikisi doğrudur. Sadəcə olaraq ayırd edilməlidir ki, oradakı qalalardan hansı Xosrov qalasıdır, hansı isə Surxab qalası. Bizə belə gəlir ki, Şiştəpədəki qala-istehkam

qalıqlarının Xosrov qalası olduğunu düşünmək daha məntiqli uyğun olardı. Bu fikir ona görə inandırıcı hesab edilə bilər ki, İran şahı Xosrov Pərvizin hakimiyyəti illərində Albaniya ərazisində həqiqətən çoxsaylı müdafiə istehkamları tikilib. Şiştəpədəki Xosrov qalası adı ilə bəlli olan hərbi-feodal istehkama da çox güman ki, onlardan birisidir. Görünür, Albaniyada, xüsusən də Girdiman vilayəti ərazilərində Mehranilərin hərbi-siyasi nüfuzunun artması və bunun əksinə Sasani mərzbanlarının rolunun zəifləməsi və nəhayət, yaxınlıqda Surxab qalası kimi dövrümüzə qədər gəlib çıxan daha möhtəşəm qala-istehkam tikilməsi ilə Xosrov qalası hərbi-feodal malikanəsi olaraq öz funksiyasını itirib.

Tədqiqatçılardan bir qismi Surxab qalasının Alban tarixçisi M.Kalankatuklu tərəfindən adı xatırlanan Soqarn şəhərinin qalıqları olduğunu güman edir. Doğrudur, Y.A.Lalayan hələ 1919-cu ildə Tiflisdə çap etdiyi qeydlərində Qəbələ şəhərinin Səlbir hissəsinin Soqarn şəhərinin qalıqları olduğunu bildirib. Lakin, görkəmli arxeoloq S.M. Qaziyev bu fikirlə razılaşmayaraq Soqarn şəhərinin qalıqlarının Səlbir deyil, məhz Surxab qalası olması ehtimalını irəli sürüb [141,79].

Surxab qalasının adının mənşəyi barədə elmi ədəbiyyatda hələlik qəti fikir yoxdur. Doğrudur, yazılı mənbələrdə Surx, Surxab, Surxat, Gəldməgilan, Qarabağ Surxabı, Surxab dağı və s. kimi istilahlara rast gəlirik. Onlardan hansının Surxab qalası ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğunu söyləmək çətindir. Lakin, tarixdən o da bəllidir ki, orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində, konkret olaraq Təbrizdə görkəmli şəxslərin (əsasən şairlərin) dəfn edildiyi «məqbərət üşşüərə» (şairlər məqbərəsi) qəbiristanının yerləşdiyi məhəlləyə «Surxab» deyilirdi. Ənənəyə uyğun olaraq Surxabda bir neçə məscid və təkyə olurdu. Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Zəhirəddin Fəryabi, Mücirəddin Beyləqani, Kəmaləddin Xocəndi və bir çox məşhur şair, alim və din xadimlərinin qəbirləri də Təbrizdəki «Surxab»dadır. Həmidullah Qəzvini, Dövlətşah Səmərqəndi, Nadir Mirzə Qacar və başqaları öz əsərlərində «Surxab» barəsində məlumat vermişlər. Fikrimizcə, Göyçay rayonu ərazisində Surxab qalası adı ilə məlum olan abidə də bu baxımdan istisna deyil. Görünür, həmin ərazidə ilk müsəlman məscidi, yaxud da zamanəsinin görkəmli elm, sənət və ya din xadimlərinin dəfn edildiyi məqbərə olduğuna görə, oraya «Surxab» deyiblər. Ətrafi qala divarları ilə əhatələndiyinə görə, o daha çox Surxab qalası kimi yaddaşlarda həkk olunub. Əlbəttə, burada təəccüblü heç nə yoxdur. Ona görə ki, orta əsr qalalarının bir çoxu həm də qala-şəhər olub. Abidənin ərazisinin genişliyi və xarakteri də onun məhz qala-şəhər olduğuna dəlalət edir.

QIZLAR QALASI

Göyçay dərəsinin sağ sahilindəki ilk orta əsr abidələrindən birisi də Qəbələ rayonu ərazisində yerləşən və yerli əhali arasında «Qızlar qalası» adı ilə tanınan tikinti qalıdır. Abidə Yengicə və Sirt-Yengicə kəndləri arasındakı alçaq dağın üstündə yerləşir. Düzbucaqlı formada olan bu abidənin şimal və cənub divarlarının

uzunluğu 15,7 m, şərq və qərb divarlarının uzunluğu isə 16,5 m-dir. Tikintidə çay daşı və kirəc məhlulundan istifadə olunub. Divarlarının qalınlığı 1,3 m, salamat qalan hissələrində hündürlüyü 1,5 m-dir (LXVIII tablo). Maraqlıdır ki, qala divarlarının hörülməsində bişmiş kərpicdən istifadə olunmasa da, orada aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı xeyli miqdar irihəcmli (33x33x8 sm) bişmiş kərpic nümunələri tapılıb. F.V.Qədirovun fikrincə, bişmiş kərpicdən divarların yuxarı hissəsinin tikintisində istifadə olunub [141, 79]. Sözsüz ki, bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Bizə belə gəlir ki, qalanın giriş qapısı və onun ətrafındakı bürclərin bəzi hissələrinin bişmiş kərpiclə hörüldüyünü düşünmək daha düzgün olardı. Xatırladaq ki, bu hala yaxınlıqdakı Kilsədəğ məbədinin tikintisində də rast gəlinib.

Qızlar qalasında 8 bürc yeri olduğu qeydə alınıb. Şimal-qərb və şimal-şərq küncdəki bürclər nisbətən iri olması ilə diqqəti cəlb edir. Dairəvi formada olan həmin bürclərin diametri 3,5 m-dir. Cənub tərəfdəki bürclər daha çox dağıntıya məruz qaldığından, onların ölçülərini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Divarın orta hissəsindəki bürclər isə yarım dairəvi formada olmaqla bir qədər kiçikdir. Onların diametri 1,5 m-dən çox deyildir [141, 89]. Maraqlıdır ki, Qızlar qalası həm formaca, həm də bürclərin sayına görə Bayramkoxa və Bum qalalarına bənzəyir. Analoji cəhətdən Qızlar qalasına bənzəyən daha bir orta əsr abidəsi 1976-cı ildə Qusar rayonunun Aşağı-Ləyəz kəndi ərazisində aşkar edilib [642, 496]. Xalq arasında «Qızlar təpəsi» adı ilə bəlli olan bu abidədən çay daşı ilə hörülmüş bina qalıqları və müxtəlif keramika nümunələri aşkar edilib [180, 99-100]. Məlumat üçün bildirək ki, Lənkəran rayonu ərazisində də «Qızlar qalası» adı ilə bəlli olan daha bir ilk orta əsr abidəsi vardır.

Qızlar qalasında ilk dəfə F.V.Qədirov tərəfindən 1972-ci ildə kəşfiyyat xarakterli kiçik qazıntı aparılıb və orada 0,20 m qalınlığında mədəni təbəqə olduğu müəyyənləşdirilib [141, 88-90]. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı abidənin 1,8 m enində olan giriş qapısının cənub-qərb tərəfdən olduğu dəqiqləşdirilib. Qapı yerindən iki ədəd kiçik və bir ədəd iri ölçülü yastı daş tapılmışdır. İri daşın uzunluğu 1,5, eni 0,28 m, hündürlüyü isə 0,47 m-dir. İri daşın üzərinin bəzi hissələri səliqə ilə hamarlanmışdır. Lakin hansı səbəb üzündənsə daş üzərində iş yarımçıq saxlanmışdır. Kəşfiyyat qazıntıları zamanı oradan həmçinin, daş sütun altlığının parçaları və müxtəlif çeşidli şirsiz saxsı qabların fraqmentləri də tapılıb. F.V.Qədirovun yazdığına görə, saxsısı qara-bozumtul rəngdə olan dopu və çölmək tipli qablar əllə, sarımtıl-qırmızı rəngdə olan küpə tipli qablar isə dulus dəzgahında hazırlanıb. Həmin tapıntılara əsasən, mütəxəssislər Qızlar qalasını xronoloji cəhətdən VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəlinə aid etmişlər [141, 91]. Lakin bu fikirlə heç də qeyd-şərtsiz razılaşmaq olmaz. Ona görə ki, VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəlində Azərbaycanda artıq şirli saxsı məmulatı istehsalı mövcud idi. Qızlar qalasından isə şirli saxsı qab nümunəsi tapılmayıb. Oradan tapılmış iri ölçülü bişmiş kərpic nümunələrinin də VIII-IX əsrlərə aid olduğunu söyləmək çətinidir. Çünki, bu dövrdə nisbətən kiçik ölçülü və kvadrat formalı bişmiş kərpic

nümunələrinin istehsalı artıq kifayət qədər yayılmışdı. Bütün bunlar Qızlar qalasının indiyədək güman edildiyindən daha erkən, təqribən VI əsrin sonu - VII əsrin ortalarında tikildiyini deməyə əsas verir.

Məlum olduğu kimi, müşahidə məntəqələri adətən, hündür və axar-baxarlı yerlərdə tikilirdi. Bu baxımdan F.V.Qədirovun Qızlar qalasının təyinatı, yəni, onun müşahidə məntəqəsi olması barədəki fikri də inandırıcı görünür. Çünki, yaxın ərazilərdə müşahidə məntəqəsi tikmək üçün daha münasib yerlər mövcuddur. Bizcə, bu abidənin təyinatı barədə fikir söyləyərkən, oradan tapılmış daş sütun altlığı parçalarını və üzəri çox güman ki, yazılmaq məqsədilə qismən hamarlanmış iri və yastı daşı nəzərə almamaq olmaz. Hansı ki, bu tapıntılar müşahidə məntəqələri üçün əsla səciyyəvi tapıntı hesab edilə bilməz. Əksinə, bu qəbildən olan tapıntılar həmin abidənin daha çox kiçik feodal qəsri, yaxud da məbəəd olduğunu düşünməyə əsas verir. Ola bilər ki, müəyyən səbəblər üzündən bu tikinti başa çatdırılmayıb.

QALATAP

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Mehranilərin hərbi-siyasi nüfuzunun artdığı dövrdə Girdiman feodallarının mülkləri qərbdə Daşağıl çayınadək olan əraziləri də əhatə edirdi. Oudur ki, Oğuz rayonu ərazisində mövcud olan bir sıra ilk orta əsr abidələri, xüsusilə də müdafiə istehkamları və müşahidə məntəqələri çox güman ki, məhz həmin dövrdə inşa olunmuşdur. Həmin tarixi yadigarlardan birisi də Əlciyan çayının sol sahilində, Qayabaşı kəndi yaxınlığındakı təpənin üstündə yerləşən abidədir. Şimal, qərb və cənub-qərb tərəfdən dərin çay dərəsi ilə əhatə olunmuşdur. Bu təpənin üstündəki dairəvi formalı yastan yerinin diametri təqribən 200 m-ə yaxındır. Oraya yerli sakinlər «Qalatap» deyirlər [141, 69]. Yastanın mərkəzi hissəsi kənarlarla müqayisədə təqribən 2-3 m çöküb. Kənarlarda isə divar qalıqları olduğu aydın bilinir. Köbər formasında olan divar qalıqları təpənin üst hissəsinin dairəsini tam əhatə edir. Tikintidə çay daşı və əhəng məhlulundan istifadə olunub. Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən Qalatap ərazisindən xeyli yerüstü material toplanmışdır. Həmin materiallar başlıca olaraq küpə və tava tipli saxsı qabların fraqmentlərindən, üzərində cızma üsulu ilə müxtəlif həndəsi təsvirlər işlənmiş məişət qablarından və həmin qablara aid qulplardan ibarətdir. Tapıntılar içərisində xırda qum qatışığı olan və üzərinə nazik anqob təbəqəsindən ibarət astar çəkilməmiş qalındıvarlı bir neçə gil qab da vardır [141, 70]. VII-VIII əsrlər üçün daha çox səciyyəvi olan bu cür tapıntılar sözsüz ki, həm də abidənin tikildiyi və istifadədə olduğu dövrdən xəbər verir. Görünür, bu abidə təqribən VII əsrin ortalarında vilayətin qərb sərhədini nəzarətdə saxlamaq məqsədilə tikilib. O, eyni zamanda həm qala, həm də müşahidə məntəqəsi funksiyası daşıyıb.

HƏZRƏ QÜLLƏSİ

Qəbələ rayonunun Həzrə kəndindən şimalda, dağın zirvəsində, sıx meşə və kolluqlar içərisində yerləşir [141, 66-67]. Çay daşı və kirəc məhlulu ilə inşa edilmiş bu abidə barəsində ilk dəfə D.B.Şərifov məlumat vermişdir [658, 66]. Onun yazdığına görə, Həzrə qülləsi quruluş etibarı ilə dördkünc formada inşa edilib. İlk baxışda çox da iri olmayan düzbucaq formalı qala bürcünə bənzəyir. Əsrlər boyu təbii təsirlər nəticəsində ciddi surətdə dağıntıya məruz qaldığından, ölçülərini müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Həzrə qülləsindən baxdıqda ətraf ərazilər, o cümlədən karvan yolları və dağ keçidləri çox aydın görünür. Bu isə funksional baxımdan onun daha çox, məhz hərbi əhəmiyyətli müşahidə məntəqəsi olduğunu ehtimal etməyə əsas verir. Abidənin quruluş etibarı ilə sadə olması və nisbətən kiçik sahəni əhatə etməsi də onun müdafiə qalası deyil, sırf müşahidə məntəqəsi olduğuna dəlalət edir. Fikrimizcə, Göyçay çayı hövzəsi boyunca geniş mülkləri olan Girdiman feodalları Həzrə qülləsi vasitəsilə düşmənin şərqdən, cənubdan və qərbdən olan hər hansı basqın və hücumlarını izləməklə müvafiq tədbirlər görürmüşlər. Abidənin dövrünə gəlinə, onun daha çox, məhz yaxınlıqdakı Kələş yaşayış yeri ilə həmdövr olduğunu söyləyə bilərik. Onu da xatırladaq ki, Həzrə qülləsi yaxınlığında çoxsaylı digər orta əsr abidələri də mövcuddur [166; 167].

MƏBƏDLƏR VƏ QƏBİR ABİDƏLƏRİ

İlk orta əsrlər dövrü Albaniya üçün əhalinin dini baxışlarının son dərəcə müxtəlifliyi ilə səciyyəvi olub. Belə ki, ölkə əhalisinin böyük bir qismi min illər öncə olduğu kimi, yenə də bütpərəst olaraq qalmaqda idi. M.Kalankatuklu alban çarı Arsvdgenin və Girdiman knyazı Xursun hakimiyyəti dövründə «Girdimanda hələ bütpərəstlərdən qalanların» olduğunu bildirir [120, 33]. Hansı ki, bu vaxt ölkə ərazisində artıq xristianlıq dini geniş yayılmaqda idi. Doğrudur, xristianlığın yayılması demək olar ki, hər yerdə bütpərəstlərin ciddi müqaviməti ilə rastlaşmaqda idi. Tarixi mənbələrdən o da məlumdur ki, hələ I əsrdə Albaniya ərazilərində xristianlığı təbliğ etməyə başlayan və bu məqsədlə Kişdə, hətta məbəd də tikdirməyə nail olan apostol Yelisey alban bütpərəstləri tərəfindən öldürülüb [120, 18]. Buna baxmayaraq, IV əsrin əvvəllərindən etibarən ölkə ərazisində xristianlığın təbliği yenidən vüsət alıb. M.Kalankatuklunun qeydlərindən belə aydın olur ki, artıq IV əsrin 30-cu illərində Albaniyada müstəqil katalikosluq və doqquz yepiskopluq fəaliyyət göstərirdi. Alban çarı Urnayr yeni dinin təbliğinə və yayılmasına xüsusi önəm verirdi. Bu isə sözsüz ki, hakim sinfin maraqlarından irəli gəlirdi. Başqa sözlə, bütpərəstlikdən fərqli olaraq xristianlıq hakim dini ideologiya olmaqla feodalların mənafeələrinin qorunmasına etibarlı təminat yaradırdı. Odur ki, alban hökmdarları və feodalları xristianlığın yayılmasını təmin etmək məqsədilə

ölkənin hər yerində məbədlər tikilməsində maraqlı idilər. Alban hökmdarlarından Urnayrın (IV əsr), I Vaçenin (V əsrin II yarısı), III Vaçaqanın (V əsrin sonu - VI əsrin əvvəlləri), Cavanşirin (636-670) hakimiyyəti illərində ölkənin ayrı-ayrı əyalət, vilayət, şəhər və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələrində çoxsaylı məbədlər tikilməsi buna sübutdur.

GİRDİMAN MƏBƏDİ

Yazılı mənbələrdə tez-tez adı çəkilən, barəsində nisbətən ətraflı bəhs edilən və İsanın müqəddəs xaçının qızıl zərgərcikləri saxlanan bu məbədin, hətta qapı və pəncərələrinin də son dərəcə təmtəraqlı şəkildə bəzədildiyi bildirilir [120, 128, 130, 134, 135]. Alban tarixçisi M.Kalankatuklu bu barədə belə yazır: «Müdrək Cavanşir İsa Xaçı üçün layiq olan yer axtardı və öz doğma vilayətində, Girdiman qalasında onun üçün Allah evi tikdirdi və İsa peyğəmbər şərfəfinə buranı həddindən artıq bəzədi» [120, 128]. Mənbədən belə məlum olur ki, Girdiman məbədi iki il ərzində tikilib. Yəni, M.Kalankatuklunun yazdığına görə «Xəzərlərin qovulmasından və Cavanşirin qələbəsindən sonra iki il ərzində Allah naminə gözəl kilsənin tikilməsi başa çatdı» [120, 130]. Akademik Z.M.Bünyadov alban tarixçisinin bu məlumatına istinadən ehtimal edir ki, Girdiman məbədi 661/662 - 663/664-cü illərdə tikilib [120, 224].

Məbədinin tikintisi başa çatandan sonra Cavanşir «əbədi işıq saçan Allah evinə daxil olaraq diz çökür» və Allaha dualar edir: «Qoy bu mənim tikdirdiyim ev döyüş günlərində başımın üstündə mənə örtük olsun, əleyhimə üsyan edənləri ayaqlarının altına devir, oğul-qızlarımı isə şərlə üzbəüzdə qorxmaz et və onları həmişə qüvvədə saxla. Sən ki, İlahi, məni uşaqlıqdan hidz edib təhlükələrdən xilas edirdin, mənim var-dövlətimi, qul və kənzlərimi artırıb mənə çarlıq hökmdarlığımı bəxş etmişən, bu gün öz bəndəni mərhəmətlə qarşılayıb müdrək biliklərini mənim rəyyətlərimə ver ki, onlar Sənin yolunla getsinlər» [120, 131].

Cavanşir hərbi yürüşləri və səfərləri ərəfəsində, habelə yürüş və səfərlərdən sonra bir qayda olaraq Girdiman məbədinə gəlirdi, orada niyyət və dualar edərdi. Məsələn, Xəlifənin dəvəti ilə görüşə getməzdən əvvəl Allah evinə gələrək etdiyi duaları alban tarixçisi belə qələmə alıb: «Ya hökmün və həqiqətin Xalığı! Məni təqib edənlərimin əlinə vermə!» [120, 134].

Tərəflər üçün olduqca müvəffəqiyyətlə keçən görüşdən sonra Cavanşir yenidən təmtəraqla Girdiman vilayətinə gələrək müqəddəs Allah evində oldu. «Kilsəni çox bahalı və incə şeylərlə bəzədi, çox pul sərf etdi. Rəssamları dəvət edib onlara kilsəni başdan ayağa kimi qızılla və ipəklə bəzətdirdi. Dünyanın işığını hidz edən aramgahın qapısını gümüşlə bəzədi və üzərində naxışlar saldırdı» [120, 135].

Əfsuslar olsun ki, Cavanşirin tikdirmiş olduğu müqəddəs Allah evinin - Girdiman məbədinin harada olması elm üçün hələ də müəmmalı olaraq qalmaqdadır. Çünki, bu məbədin və içərisində olduğu Girdiman qalasının özünün

dəqiq yeri hələ ki, qeyri-müəyyəndir. Bununla bağlı mülahizələrə yuxarıda artıq toxunulduğundan, bir daha onları təkrar etmək istəmirik. Təkcə onu xatırlatmaq istərdik ki, Girdiman qalasının məhz Şirvan ərazisində olduğu şəksizdir. Sadəcə olaraq onun Şirvanın konkret olaraq hansı ərazisində olması məsələsinə hələ ki, yetərinə aydınlıq gətirilməyib. Fikrimizcə, Girdiman qalasının yeri ilə bağlı indiyədək söylənmiş ehtimalların ən inandırıcısı Ağsu rayonunun Bəyimli kəndi ərazisindəki Torpaqqala abidəsidir. 2004-cü ildə arxeoloji tədqiqatlar aparılarkən oradan tapılmış daş sütunaltılığının da məhz məbəd tipli ictimai binaya aid olduğu güman edilir. Bütün bunlar isə Girdiman məbədini də məhz orada axtarmaq üçün əsas verir [60].

Erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisində fəaliyyət göstərən xristian məbədlərinin qalıqları Şəki rayonunun Kiş kəndində [463], Qax rayonunun Qum və Ləkit kəndlərində bu günədək qalmaqdadır [454]. Bu cür məbəd qalıqları həmçinin, Mingəçevir qazıntıları zamanı aşkar edilmişdir. Zaqatala rayonunun Yuxarı Tala kəndi yaxınlığındakı «Pipan» adlı ərazidə də bir neçə məbəd qalığı olduğu güman edilir. Əfsuslar olsun ki, Pipan abidələri hələlik arxeoloji cəhətdən öyrənilməmişdir.

KİLSƏDAĞ MƏBƏDİ

Qafqaz Albaniyası ərazisində məlum olan çox möhtəşəm dini abidələrdən birisi də Kilsədağ məbədidir. Bu abidə Qəbələ rayonunun Böyük Əmili kəndi yaxınlığında, xalq arasında Kilsədağ adlanan dağın üstündə yerləşir (LIX tablo). Abidə 1971-ci ildə arxeoloq R.M.Vahidovun rəhbərliyi ilə orada aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkara çıxarılmışdır [360, 487]. Məbədin bünövrə hissəsi dairəvi formadadır [155, 30-31]. Onun içərisinin diametri 10,4 m, çöl divarlarının qalınlığı isə 95 sm-dir. Tədqiqatlar zamanı bəhs edilən dairəvi divarın içərisində qalınlığı 1 m, hündürlüyü isə 40 sm olan daha bir dairəvi divar qalıqları olduğu müəyyənləşdirilib. Həmin divar üzərində 8 ədəd sütun yeri olduğu qeydə alınıb. Mütəxəssislərin ehtimalına görə, daxili divarlar üzərində məbədin sütunları, onlar üzərində isə məbədin qülləsi ucaldılıb. Beləliklə, Kilsədağ məbədinin ikiyarıslu olduğu, onun üstünün isə günbəzvari formada örtüldüyü güman edilir (LIX tablo, şəkl.4-5). Xatırladaq ki, P.D.Baranovski tərəfindən ötən əsrin 40-cı illərində Qax rayonunun Ləkit kəndi ətrafında buna bənzər daha bir məbəd kompleksi öyrənilib [630, 31-33]. Kilsədağ məbədinə oxşar məbədlərə həmçinin, Suriya, Türkiyə, Gürcüstan və bəzi digər ölkələrin ərazisində də təsadüf olunub [155, 28-29].

Kilsədağ məbədinin əsas giriş qapısı qərb tərəfdəndir. Şimal və cənub tərəfdən olan qapı yerləri isə ikinci dərəcəli funksiya daşıyıb. Memar K.M. Məmmədzadənin fikrincə, Kilsədağ məbəd kompleksinin giriş və çıxış qapılarının üstü tikintinin ümumi ansamblına uyğun olaraq tağvari formada inşa edilib [155, 29]. Kompleksin şimal-şərq və cənub tərəflərində diametri 2,3 m olan dairəvi

formalı (diakonik) iki otaq yeri olduğu aşkar edilib. Abidənin memarlıq quruluşundakı bu orijinal elementlərin hansı məqsəddə xidmət etdiyi barədə konkret fikir söyləmək çətindir. Ola bilsin ki, bu otaqlar sadəcə olaraq məbədə məxsus qiymətli inventarların saxlanıldığı anbar funksiyası daşıyıb.

Məbədin tikintisində əsasən 60x80 sm ölçüdə olan açıq-boz rəngli daş piltələrdən istifadə olunub. Bununla yanaşı, məbəd-kompleksin ayrı-ayrı elementlərinin inşasında bişmiş kərpicdən də istifadə olunmuşdur. Həmin kərpiclərin ölçüləri belədir: 24x24,5x5,5; 27x25x6; 26x26x5 sm.

Arxeoloji tədqiqatlar davam etdirilərkən Kilsədəğ məbədinin ətrafında bir neçə köməkçi bina və hasar qalıqları da aşkar edilib. Görünür, həmin köməkçi binalardan yaşayış məqsədilə istifadə olunub. Məbəd-kompleksin içərisində və ətrafından əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyətini keramika məmulatı, daha doğrusu, şirsiz və erkən dövr şirli saxsı məmulatı təşkil edir. Tapıntılar içərisində dəmir, bürünc və şüşə məmulatı qalıqlarına da təsadüf olunub. Orada, həmçinin, üzərində xaç işarəsi təsvir olunmuş iki ədəd iri daş tapılıb.

Kilsədəğ məbədinin dövrü ilə bağlı mütəxəssislər tərəfindən ziddiyyətli mülahizələr söylənilib. Məsələn, R.M.Vahidovun rəhbərliyi ilə orada tədqiqat aparmış olan arxeoloji ekspedisiyanın 1972-ci ildə «Arxeoloji kəşflər» məcmuəsində dərc olunmuş hesabatında Kilsədəğ məbəd kompleksinin VIII əsrdə inşa edildiyi və XI əsrdəkə ondan istifadə olunduğu bildirilir [360, 487]. Lakin, memar K.M.Məmməd zadə sonralar nədənsə özünün də müəllifi olduğu həmin fikrindən imtina edərək Kilsədəğ məbədinin VI əsrin əvvəlində tikildiyi barədə fikir söyləyib [155, 29]. Bizə belə gəlir ki, Kilsədəğ məbədinin dövrü barədə söylənməmiş olan hər iki mülahizəyə tənqidi yanaşmaq üçün kifayət qədər əsas var. Birincisi, təkcə «kompozisiyasını və konstruktiv xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla» bu məbədin VI əsrin əvvəllərinə aid edilməsi fikri ilə əsla razılaşmaq mümkün deyildir. K.M.Məmməd zadə VI əsrin ortalarından etibarən üçyaruslu məbədlərin məlum olduğunu, Kilsədəğ məbədinin isə ikiyaruslu olduğunu əsas götürərək onu VI əsrin əvvəllərinə aid edib. Biz, əlbəttə, üçyaruslu məbədlərin xronoloji baxımdan ikiyaruslu məbədlərdən daha sonra meydana gəlməsi fikrinin əleyhinə deyilik. Lakin, bu o demək deyildir ki, üçyaruslu məbədlər meydana gəldikdən sonra, ikiyaruslu məbədlər bütünlüklə tarix səhnəsindən gedib. Yəni, üçyaruslu məbədlərlə eyni vaxtda, ikiyaruslu məbədlərin də mövcud olduğunu inkar etmək üçün heç bir elmi əsas yoxdur. Və nəhayət, arxeoloji tədqiqatlar zamanı Kilsədəğ məbəd kompleksindən şirli saxsı məmulatı nümunələrinin tapılması faktını da əsla nəzərə almamaq olmaz. Əslində, həmin məbədin VIII əsrdə inşa edildiyini bildirən müəlliflər də elə bu məntiqdən çıxış ediblər. Bəli, uzun illərin elmi araşdırmaları nəticəsində sübut olunub ki, Azərbaycan ərazisində şirli saxsı məmulatı istehsalına məhz VIII əsrin sonu, IX əsrin əvvəllərindən etibarən başlanılıb. Lakin, bu halda belə təkcə şirli keramika nümunələri tapılması faktına istinad etməklə Kilsədəğ məbədinin VIII əsrdə tikilməsi barədə qəti mülahizə söyləmək də doğru olmazdı.

Əksinə, bir sıra amilləri nəzərə alaraq bu abidənin təqribən VII əsrin ortalarında Girdiman hökmdarı Cavanşir tərəfindən tikildiyini və Albaniya ərazisində İslam dininin yayılması dövrünədək, yəni, təqribən IX əsrin ortalarındakı istifadə olunduğunu söyləyə bilərik. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Xəzərlər üzərində qələbədən «sonra o, (yəni, Cavanşir - Q.C.) özüylə katalikosu, onun yepiskoplarını götürüb, onlarla birlikdə Firuz-Qubad şəhərindən bir günlük yolda yerləşən Vəngə gəldi. Bu vəngi o, yaşayış məntəqələrindən uzaq yerdə, iki vilayət arasında ona görə tikmişdi ki, həm özü, həm buraya yolu düşənlər burada rahatlınsınlar» [120, 130].

Yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, alban tarixçisinin burada adını çəkdiyi «vəng» çox güman ki, Göyçay çayının sol sahilində yerləşən Vəng adlı yaşayış məntəqəsi ola bilərdi [57, 264]. Xatırladaq ki, Kilsədəağla Vəngi bir-birindən təkcə Göyçay dərəsi ayırır.

QƏBİR ABİDƏLƏRİ

Büt-pərəstlik və xristianlıqla eyni vaxtda Albaniya əhalisinin müəyyən qismi zərdüştliyə sitayiş edirdi. Sasani İranı Cənubi Qafqazda, o cümlədən Albaniyada zərdüştliyin geniş yayılmasında xüsusilə maraqlı idi. Məlum olduğu kimi, zərdüştlik İranda, xristianlıq isə Bizansda rəsmi dövlət dini idi. Hansı ki, həmin imperiyalardan hər biri Qafqazı, deməli, həm də Albaniyanı ələ keçirmək və orada möhkəmlənmək uğrunda fəal mübarizə aparırdı. Onlar özlərinin bu planlarını təkcə hərbi-siyasi vasitələrlə deyil, həm də dini pərdə altında həyata keçirməyə can atırdılar. Beləliklə, ölkədə zərdüştliyin yayılması nəticə etibarilə İran təsirinin, xristianlığın yayılması isə Bizans təsirinin artmasına təminat yaradırdı. Elə buna görə də Sasani İranı Albaniya və Ermənistanda xristianlığın geniş yayılmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdı.

Sasanilərin yerli əhali arasında zərdüştliyi zorla yaymaq cəhdləri əhalinin geniş kütlələri tərəfindən böyük narazılıq və müqavimətlə rastlaşdı. Bütün bunlar isə nəticə etibarilə 705-ci ildə alban katalikosluğunun öz müstəqilliyini itirməsinə və onun erməni kilsəsinə tabe edilməsinə gətirib çıxardı. Bu, əslində Albaniyada təkcə xristianlığın deyil, eyni zamanda Bizansın mövqələrinin itirilməsi, Sasani İrınının və zərdüştliyin öz mövqələrini saxlamaq uğrunda mübarizəsinin güclənməsi və nəhayət, ərəb Xilafətinin Qafqazda getdikcə daha artıq möhkəmlənməsi, beləliklə də İslam dininin yeni-yeni ərazilərdə yayılmasının nəticəsi kimi izah olunmalıdır. İslamın yayılması ilə ölkədəki dini-mənəvi durum sözsüz ki, bir qədər də mürəkkəbləşdi. Beləliklə də, çoxsaylı etnik vahidlərin məskunlaşmış olduğu Albaniya, həm də müxtəlif dini baxışların yanaşı mövcud olduğu bir məmləkətə çevrildi [24, 186-192]. Bütün bunlar isə sözsüz ki, dövrün maddi mədəniyyətində də müəyyən izlər buraxıb. Əslində Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrünün qəbir abidələrinin və dəfn adətlərinin müxtəlifliyi də daha çox,

məhz bu amillə izah olunmalıdır. Arxeoloji qazıntılar, habelə tikinti və təsərrüfat işləri zamanı təsadüfən üzə çıxan çoxsaylı qəbir abidələri buna sübutdur. Bu baxımdan Girdiman vilayətinin ərazisi də istisnalıq təşkil etmir. Ə.Ə.Ələkbərov [558], M.M.İvaşsenko [431], S.M.Qaziyev [131], Y.A.Paxomov [575], Q.M.Aslanov [288], Ö.Ş.İsmizadə [438], R.M.Vahidov [228], C.Ə.Xəlilov [639], F.L.Osmanov [191; 194], T.İ.Qolubkina [388], İ.A.Babayev [306], A.B.Nuriyev [171], Q.M.Əhmədov [75], F.V.Qədirov [138], Ə.Ə.Əliyev [82] və qeyrilərinin Girdiman vilayəti ərazisindəki qəbir abidələrinin və dəfn adətlərinin öyrənilməsi istiqamətində səmərəli tədqiqatları var. Onların söyləri nəticəsində Ağsu, Göyçay, Girdimançay və Turyançay hövzəsində çoxsaylı nekropollar aşkara çıxarılaraq tədqiq olunmuşdur. Bu cəhətdən Mingəçevirdə aparılmış genişmiqyaslı qazıntıların əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulamaq gərəkdir. Çünki, Mingəçevir ərazisində antik və ilk orta əsrlərə aid qəbir abidələrinin demək olar ki, bütün növlərinə təsadüf olunmuşdur. Hansı ki, həmin abidələrin geniş və hərtərəfli tədqiqi Albaniyanın digər yerlərində aşkara çıxarılan kurqan, torpaq, küp, daş qutu, təknə və katakombə tipli qəbir abidələrinin də hər birinin dövrü və mənsubiyyəti barədə fikir söyləmək baxımından bir növ etalon olmuşdur.

Qəbir abidələrinin təsnifatı ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. Məsələn, S.M.Qaziyev Azərbaycan ərazisində ən qədim zamanlardan başlayaraq 10 tip qəbir növünün qeydə alındığını bildirir [127, 7]. Fikrimizcə, onun təqdim etdiyi bölgədəki bəzi qəbir tipləri bir-birinin təkrarı olduğundan, onları birləşdirmək daha düzgün olardı. S.M.Qaziyevin bölgüsündə, həmçinin, Albaniya ərazisində geniş yayılmış torpaq qəbirlər, təknə qəbirlər, sərdabə tipli qəbirlər də öz əksini tapmayıb. Qəbir abidələrinin bəzi digər müəlliflər tərəfindən verilmiş təsnifatı da qüsurlardan xali deyildir. Fikrimizcə onların ayrı-ayrı qəbir tipləri kimi təqdim etmiş olduqları torpaq qəbirlər və quyu qəbirlər arasında əslində tipoloji cəhətdən elə bir ciddi fərq yoxdur [640, 53-77].

İlk orta əsrlərə aid qəbir abidələri bir sıra spesifik əlamətləri etibarilə əvvəlki tarixi dövrlərə aid qəbir abidələrindən fərqlənir. Birincisi, bu dövrdə Albaniyada əvvəlcə xristian, daha sonra isə İslam dini qəbul edilərək dövlət dini səviyyəsinə yüksəlib. Sasani mərzbanlarının idarəçiliyi dövründə isə zərdüştiyin daha geniş yayılması üçün imperiya təmsilçiləri tərəfindən hər cür zəruri tədbirlər görülmüşdür. Bütün bunlar sözsüz ki, dəfn adətlərində və qəbir abidələrində də öz izini qoyub. İkincisi, bu dövrdə Albaniya, o cümlədən Girdiman ərazisində miqrasiya prosesləri çox intensiv xarakter alıb. Yəni, tez-tez buranı tərk edənlər və yaxud da buraya gələnlər olub. Təbii ki, gələnlərin dəfn adətləri aradan çıxıb, gələnlər isə özləri ilə yeni-yeni adət və ənənə gətirib. Bütün bunlar isə, əlbəttə ki, qəbir abidələrinin rəngarəngliyində öz əksini tapmaya bilməzdi. Bax, bu mənada ilk orta əsrlərə aid qəbir abidələrinin hərtərəfli surətdə öyrənilməsi elmi cəhətdən olduqca aktual bir sahədir.

Keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Girdiman ərazisində çoxsaylı qəbir abidələri aşkar edilmişdir. Həmin abidələr içərisində torpaq qəbirlər miqdarca üstünlük təşkil edir. Tədqiqatçıların fikrincə, ölümlərin torpaq qəbirlərdə dəfn olunması adəti orta daş dövründən etibarən məlumdur [335, 375]. Azərbaycanın elə bir bölgəsi yoxdur ki, orada müxtəlif tarixi dövrlərə aid torpaq qəbirlərə təsadüf olunmasın. Bəri başdan deyək ki, bu tip qəbirlərin demək olar ki, hamısı forma etibarilə bir-birinə bənzəyir. Belə ki, əksər hallarda torpaq qəbirlər yer səthindən təqribən 0,8-1 m dərinliyə qədər qazılmış düzbucaqlı formasında olan quyulardan ibarətdir. Bundan daha dayaz və yaxud da nisbətən daha dərin qəbirlər də məlumdur.

Torpaq qəbirlərin böyük və ya kiçik olması, onlarda dəfn olunan insanların boyunun müvafiq olaraq böyük və ya kiçik olması ilə əlaqədar olub. Bu tipdən olan qəbirlərin istiqaməti də müxtəlifdir. Yəni, eyni nekropolda və eyni dövrə aid müxtəlif istiqamətdə olan qəbirlər var. Yalnız islamlaşmadan sonra bu sahədə ümumi normalar hökmran olub. Məsələn, Bəyimli qalasında açılmış ilk müsəlman qəbirlərinin hamısında ölümlərin başı qərb tərəfdə olmaqla üzü qibləyə doğru dəfn olunmuşdur.

Elmi cəhətdən ciddi maraq doğuran məsələlərdən biri də bu tip qəbirlərdə qəbir avadanlığının olub-olmamasıdır. Məlum olduğu kimi, antik dövrə aid torpaq qəbirlər zəngin qəbir avadanlığının olması ilə diqqəti cəlb edir. Mollaisaqlı, Nüydi, Uzunboylar və Qırlartəpə ətrafında aparılan arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, Girdiman ərazilərindəki abidələr qəbir avadanlığının çoxluğu və rəngarəngliyinə görə xüsusilə diqqəti cəlb edir. Ərazinin ilk orta əsr abidələri də bu baxımdan istisnaqlı təşkil etmir. Məlum olduğu kimi həmin qəbirlərdən çoxsaylı metal və keramika nümunələri götürülmüşdür. Buna misal olaraq Göyçay və İsmayilli rayonları ərazisində tikinti və təsərrüfat işləri zamanı üzə çıxan torpaq qəbirləri nümunə göstərmək olar.

Antik və ilk orta əsrlər dövründə Albaniyanın digər ərazilərində olduğu kimi, Girdiman hövzəsində də ölümlərin küp qəbirlərində dəfn olunması adəti geniş yayılmışdı. Məlum olduğu kimi, ilk vaxtlar mütəxəssislər küp qəbirlərin xronoloji çərçivəsini e.ə. II və bizim eranın II əsrlərinə aid edirdilər [191, 69-95; 228, 93; 431, 73-80; 432, 451-457]. Xınıslı qazıntıları zamanı bu adətin V-VI əsrlərədək davam etdiyi sübuta yetirildi. 1964-cü ildə Şamaxı yaxınlığındakı Şərgah qəbiristanlığında A.B.Nuriyevin rəhbərliyi ilə tədqiqatlar aparılarkən oradan içərisində VII əsrə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, o cümlədən sikkələr olan küp qəbirləri aşkar edilib. Xatırladaq ki, hələ bundan xeyli əvvəl S.M.Qaziyev Albaniyanın düzən ərazilərinə nisbətən dağlıq və dağətəyi ərazilərdə ölümlərin küp qəbirlərdə dəfn edilməsi adətinin nisbətən gec yayıldığı ehtimalını söyləmişdi [127, 93].

Qalagah Girdiman ərazisində ilk orta əsrlərə aid küp qəbirlərin ən geniş yayıldığı və nisbətən yaxşı öyrənilməsi abidələrdəndir. Yuxarıda artıq qeyd

olunduğu kimi Y.A.Paxomov və F.L.Osmanov tərəfindən Qalagahda çoxsaylı bu cür qəbirlər aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur [190, 48-54; 577, 8-21].

Təəccüblüdür ki, Y.A.Paxomov Qalagah materiallarının bütün əlamətlərinə görə Mollaisaqlı tapıntılarından fərqləndiyini qeyd etsə də, onların hər ikisini xronoloji cəhətdən e.ə. I - eramızın I əsrlərinə aid olduğunu bildirib. F.L.Osmanov isə Qalagah materiallarını eramızın III-IV əsrlərinə aid edib. Görünür, hər iki tədqiqatçı abidənin dövrü barədə fikir söyləyərkən daha çox orada küp qəbirlərinin yayıldığını və arxeoloji ədəbiyyatda küp qəbirləri mədəniyyəti kimi tanınan mədəniyyətin əsasən eramızın III əsrinədək olan dövrdə Albaniya ərazisində geniş yayıldığını əsas götürüblər. Lakin, bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, son illərin tədqiqatları nəticəsində Albaniya ərazisində küp qəbirləri mədəniyyətinin eramızın VII əsrinədək davam etdiyi elmi cəhətdən sübuta yetirilib. Bu baxımdan Qalagahdan məlum olan küp qəbirlərinin xronoloji çərçivəsi üzərində də düşünməyə dəyər. Yəni, onların materiallarının antik dövr abidələrindən məlum olan küp qəbirlərinin materiallarından əsaslı surətdə fərqləndiyi mütləq nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, Qalagahdakı küp qəbirlərində antik dövr abidələri üçün səciyyəvi olan nəfis keramika nümunələrinə təsadüf olunmamışdır. Halbuki, xronoloji cəhətdən III əsrədək davam edən bütün digər abidələrdə antik dövrdə geniş yayılan nəfis keramika nümunələrinin bütün növlərinə, o cümlədən süddanbiçimli və mehtərə tipli qablara geniş təsadüf olunubdur.

Albanıyanın digər əraziləri ilə müqayisədə Girdiman hövzəsində övlərin təknə qəbirlərdə dəfn olunması hallarına da tez-tez rast gəlinir [190, 54-62]. Arxeoloqlar tərəfindən Mingəçevir, Mollaisaqlı, Qalagah, Şıxdərə təpəsi, Şamaxı və Pirsaatçay hövzəsində çoxsaylı təknə qəbir nümunələri aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur. Məsələn, 1938-ci ildə Y.A.Paxomov tərəfindən Qalagahda öyrənilmiş iki hissədən ibarət təknə qəbirin ölçüləri belədir: uzunluğu 75, eni 60, kənarların hündürlüyü 15-20, divarların qalınlığı 1,2-5 sm. Gildən oval formasında hazırlanmış hissələr qəbirdə uc-uca birləşdirilmişdir [190, 54-55; 577]. Uçurumun kənarında olduğundan qəbirin üst hissəsinin sürüşərək dərəyə uçduğu güman edilir. Gildən hazırlanmış digər tabut da iki hissədən ibarət olmaqla oval formasındadır. Onun uzunluğu 75, eni 60, divarlarının qalınlığı 1,2-5, kənarlarının hündürlüyü 15-20 sm olduğu bildirilir. Skeletin əlamətlərindən onun yaşlı kişiyyə aid olduğu güman edilir: O, sol böyrü üstə, üzü şərqə tərəf, qolları başına tərəf qatlanmış vəziyyətdə dəfn edilib. Təknə qəbir içərisində dəmir ox ucları, kənarında isə tutqun boz rəngli, tək qulplu gil qablara məxsus fraqmentlər olduğu müəyyənləşdirilib. Lakin, nədənsə həmin təknə qəbirin materialları Y.A.Paxomov tərəfindən nəşr etdirilməmişdir. Xatırladaq ki, bu materiallar yalnız 1982-ci ildə, yəni, aradan 50 il keçəndən sonra F.L.Osmanov tərəfindən nəşr olunmuşdur [190, 54-62]. Buna bənzər təknə qəbirlər S.M.Qaziyev tərəfindən Qəbələdə, Q.M.Aslanov tərəfindən isə Mingəçevirdə aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur [130, 47; 288]. Yeri gəlmişkən deyək ki, 1963-64 və 1971-ci illərdə İsmayılı rayonu ərazisində tədqiqatlar

apararkən F.L.Osmanov tərəfindən Mollaisaqlı, Şıxdərə təpəsi, Qalagah, Qışlaq və Sultankənd yaşayış yerlərində də təknə qəbir abidələri aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur [190, 54-62]. Maraqlıdır ki, Y.A.Paxomovun güman etdiyindən fərqli olaraq həmin qəbirlərdən heç birinin üstü xüsusi qapaqlarla örtülməyib. F.L.Osmanovun ehtimalına görə, ola bilsin ki, təknə qəbirlərin üstü ağac və ya taxta məmulatı ilə örtülürmüş [190]. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də odur ki, Mollaisaqlı, Şıxdərə təpəsi və Qışlaqdan məlum olan daha qədim qəbirlərə müqayisədə Qalagah və Sultankənddə aşkar edilmiş qəbirlərə nisbətən az avadanlıq qoyulub. Analoji cəhətdən onlardan fərqlənməyən daha iki qəbir Ş.S.Əhmədov tərəfindən Pirsaatçay hövzəsində öyrənilmişdir. Həmin qəbirlərdən birisi yer səthindən 2,8 m dərinlikdə aşkar edilib. Qəbirin üstü üç ədəd iri sal daşla örtülüb. Bir-birinə bərkidilən iki hissədən ibarət olan təknələrin ölçüləri belədir: uzunluğu 70, eni 70, kənarlarının hündürlüyü 20, qalınlığı isə 1,5-2 sm-dir. Təknələrin alt hissəsinin qalınlığı 4,5 sm-ə çatır [79]. Ş.S.Əhmədovun Güngörməz müdafiə istehkamında öyrəndiyi ikinci təknə qəbir də ölçüləri etibarlı ilə birinci qəbirdən fərqlənmir. Maraqlı burasıdır ki, həmin qəbirdə iki deyil, bir təknə qeydə alınıb. Ölünün çanaq sümüyündən aşağı hissəsi təknənin açıq tərəfindən kənara çıxdığından torpağın üzərinə qoyulub. Cənazənin baş tərəfində xırda məişət əşyaları, ayaq tərəfində isə iri həcmli təsərrüfat qabları qeydə alınıb. Qəbir avadanlığı içərisində keramika nümunələri ilə yanaşı, bir ədəd tuncdan asma bəzək, ölünün sağ əlinin barmağında isə bir ədəd möhür üzük olduğu qeydə alınıb. Qəbirdəki saxsı qablarda heyvan və quş sümükləri aşkar olunub [79].

Fikrimizcə, qəbir abidələrinin tipoloji baxımdan müxtəlifliyi hər şeydən öncə, yerli əhalinin etnik tərkibinin və dini baxışlarının müxtəlifliyindən xəbər verirdi. Ayrı-ayrı qəbir abidələrinin konkret olaraq hansı etnosu, yaxud da hansı dinin daşıyıcısına aid olduğunun müəyyənləşdirilməsi sözsüz ki, çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada təknə qəbirlərin mənsubiyyəti məsələsi də maraqlıdır. Akademik İ.H.Əliyev və arxeoloq F.L.Osmanov təknə qəbirlərin mənsubiyyətindən bəhs edərkən onların yayılma ərazisinin antropomorf və zoomorf fiqurlarla eyni olduğunu xüsusi vurğulayaraq bunun təsadüfi olmadığını bildiriblər [269, 64]. Onların fikrincə, torpaq və küp qəbirlərdən fərqli olaraq təknə qəbirlər yerli alban etnosuna deyil, İrandan bu əraziyə köçürülmüş insanlara aiddir [269, 64]. Bizcə, bu fikri bir qədər də dəqiqləşdirərək təknə qəbirləri bilavasitə zərdüştlüyü qəbul edən əhaliyə xas olan dəfn adəti kimi xarakterizə etmək daha düzgün olardı. Məlum olduğu kimi, Albaniya Sasani mərzbanlığının tərkibində olduğu dövrdə imperiya ideoloqları tərəfindən burada zərdüştlüyün yayılması istiqamətində fəal iş aparılırdı. Bu isə, nəticə etibarlı ilə zərdüştlüyü qəbul edən əhalinin dəfn adətlərində və qəbir abidələrində iz qoymaya bilməzdi.

Məlum olduğu kimi Girdiman ərazilərindən tapılan və əksəriyyəti kiçikölcülü qadın heykəlciklərindən ibarət olan antropomorf fiqurların hamısının baş hissəsi və qolları qırılmış vəziyyətdədir. Bu təsadüfidirmi? Əlbəttə, bütün

bunların təsadüf olduğunu düşünmək düzgün olmazdı. Hesab edirik ki, əsasən Qədim Şərqi, o cümlədən Misir, Mesopotamiya, Hindistan və Orta Asiya əhalisi üçün səciyyəvi olan bu cür heykəlciklər Albaniya əhalisinin də büt-pərəstliyə sitayişinin göstəricisi kimi dəyərləndirilməlidir. Qadın heykəllərinin baş və qol hissələrinin qırılması isə çox güman ki, yeni dini dünyagörüşün yayılması ilə əlaqədar olub. Belə ki, eramızın əvvəlindən başlayaraq Albaniya ərazisində xristianlığın və zərdüştlüyün yayılması ilə büt-pərəstlik tədricən öz əvvəlki mövqelərini itirməyə başlayıb. Qadın heykəlciklərinin başının bədənindən ayrılması da çox güman ki, məhz bu amillə bağlı olub. M.Kalankatuklunun qeydlərindən bəlli olduğu kimi, bir qədər sonra analoji proses Hun ölkəsində də baş veribdir. Albaniya knyazı Varaz Tiridatın təşəbbüsü ilə Böyük Kolmak vilayətinin yepiskopu İsrail dostluq münasibətləri yaratmaq məqsədilə oraya göndərilir. Məlum olduğu kimi, o vaxtadək hunlar «uydurulmuş və yalançı inamlarına sadıq qalaraq öz murdar büt-pərəst ayinlərini başqa dinlərdən üstün tuturdular... Onlar oda və suya qurbanlar gətirir, naməlum yollar ilahisinə, aya və onların gözlərinə təccüblü görünən bütün məxluqa sitayiş edirdilər... Öz vəhşi büt-pərəst adətlərinə görə atalarının arvadlarını, ya iki qardaş bir arvadı və ya bir neçə arvadı alırdılar» [120, 156]. Hansı ki, alban yepiskopunun apardığı güclü maarifçilik işi sayəsində tez bir zaman içərisində Hun ölkəsində büt-pərəstliyə xas olan bu adətlərdən əsər-ələmət belə qalmadı. Hər yerdə büt-pərəstliyi təbliğ edən məbədlər və bütlər yandırıldı, müqəddəs hesab edilən ağaclar kəsildi. Məbəd və bütlərin dağıdılması, yandırılması əleyhinə çıxan cadugərlər, sehirbazlar və ovsunçular isə ifşa olundu [120, 156-166].

Təbiidir ki, Albaniyada xristianlığın qəbulu da eyni ilə buna bənzər bir yol keçmişdir. Yəni, təqribən I əsrdən başlayaraq alban əhalisi içərisində xristianlığın təbliği istiqamətində aparılan maarifçilik işi tədricən hər yanda büt-pərəstlik məbədlərinin və bütlərin yandırılaraq, dağıdılaraq, sındırılaraq məhv edilməsi ilə nəticələnmişdir. Arxeoloqlar tərəfindən Girdiman abidələrindən tapılan və sındırılmış vəziyyətdə olan çoxsaylı antropomorf fiqurlar buna sübutdur. Diqqəti cəlb edən odur ki, Albaniyanın cənub və qərb əraziləri ilə müqayisədə Girdimanda xristianlaşma prosesi xeyli uzanıb. Həm tarixi mənbələr, həm də arxeoloji materiallar bunu təsdiq edir. Məsələn, M.Kalankatuklu yazır ki, yunanların imperatoru Kiçik Feodosi (408-450-ci illər - Q.C.), ermənilərin çarı Vramşapuk (384-414-cü illər - Q.C.) və İran şahı Yezdəgirdin (399-421-ci illər - Q.C.) hakimiyyətdə olduğu vaxtda Mesrop Albaniyaya gələrək maarifçilik fəaliyyəti barədə danışıqlar aparır. Elə bu vaxt Mesrop «xəbər alır ki, Girdimanda hələ büt-pərəstlikdən qalan var. Sünikdən keçərək Girdiman knyazı Xursun yanına gəlir. Onun köməyi ilə Mesrop büt-pərəstləri müstəqim yola döndərir».

Xatırladaq ki, Qalagah və Qırlartəpədən tapılan və xronoloji cəhətdən IV əsrə aid edilən gildən hazırlanmış insan heykəlcikləri alban tarixçisinin bu məlumatını tam təsdiq edir.

F.L.Osmanovun fikrincə, qadın bütlərinin və digər heykəlciklərin daha çox tapıldığı ərazilərdə vaxtı ilə çox güman ki, məbədlər və ya bu kimi dini mərkəzlər fəaliyyət göstərmiş [190, 94]. Bu ehtimalı təsdiqləyən digər arqumentlər də var. Ən ciddi arqument odur ki, Kilsədağ məbədi həmin ərazinin lap yaxınlığındadır. Yəni, Göyçay çayının sağ sahilində Kilsədağ məbədi, sol sahilində isə təknə qəbirlər və bütlər yayılan ərazi yerləşir. Görünür, vaxtı ilə çayın sol sahilində də məbədlər olmuş. Orada «Vəng» adlı qədim kənd yerinin olması da buna sübutdur. Tədqiqatçıların fikrincə, «vəng» sözü «kilsə» və ya «məbəd» mənası bildirir. Vəng kəndi ərazisindən və onun ətrafından məlum olan maddi-mədəniyyət qalıqları orada antik və ilk orta əsrlər dövründə yaşayış yeri və nekropollar olduğundan xəbər verir [50, 249].

Əlbəttə, dini təyinatlı tikintilərin və xüsusən də qəbir abidələrinin öyrənilməsi ayrıca tədqiqat mövzudur və ümid edirik ki, problemin dərinədən araşdırılması tariximizin bir çox qaranlıq məsələlərinin, o cümlədən azərbaycanlıların etnogenezini məsələsinin araşdırılması yolunda mühüm mərhələ olacaqdır.

Göründüyü kimi, Girdiman əraziləri ilk orta əsr abidələri ilə olduqca zəngindir. İzdihamlı şəhərlərin, şəhər tipli iri yaşayış məntəqələrinin, müdafiə tikililəri və məbədlərin qalıqları, habelə çoxsaylı nekropollar IV-IX əsrlərdə bəhs edilən ərazinin kifayət qədər sıx məskunlaşdığından, orada təsərrüfat və mədəniyyətin inkişaf səviyyəsindən, çoxşaxəli ticarət əlaqələrindən, bütövlükdə, ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında bu vilayətin rolundan xəbər verir.

V FƏSİL

GİRDİMAN ƏHALİSİNİN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI

İnsan yarandığı gündən ətraf mühitlə daimi təmasda olub. Bu və ya digər toplumun təsərrüfat fəaliyyəti də məhz bu zəmində təşəkkül taparaq formalaşmış. Təbii ki, bütün yerlərdə və bütün hallarda insan ətraf mühitin imkanlarından çıxış edərək fəaliyyət göstərmiş [564; 652]. Yəni, ovçuluq üçün şərait olmayan ərazidə ovçuluqla məşğul olmaq ideyası yarana bilməzdi. Əkinçilik, balıqçılıq, maldarlıqla məşğul olmaq üçün də, əlbəttə, təbii, ilkin amillər vacib idi. Bu baxımdan Girdiman vilayəti ərazilərinin əlverişli iqlimi, düzən və dağları əhatə edən sıx meşələri, məhsuldar çölləri, çoxsaylı meyvə və giləmeyvə növləri, bol su ehtiyatları, ucu-bucağı görünməyən yay və qış otlaqları, bir sözlə, zəngin təbii ehtiyatları insanların bu yerlərdə məskunlaşması və onların səmərəli təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli, təbii, ilkin zəmin idi. Ona görə də antik dövrdə olduğu kimi, ilk orta əsrlərdə də əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq və sənətkarlıq yerli əhalinin məşğul olduğu başlıca təsərrüfat sahələri olaraq qalmışdır. Ərazidə aparılmış genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar zamanı ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən çoxsaylı maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Hansı ki, həmin tapıntıları qədim və orta əsr müəlliflərinin məlumatları və müasir etnoqrafik dəlillərlə birlikdə, kompleks şəkildə araşdırmaqla Girdiman ərazilərinin erkən orta əsrlər dövrünə aid təsərrüfat həyatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf səviyyəsi barədə ümumi təsəvvür yaratmaq mümkündür. Həmin təsərrüfat sahələri bunlardır: 1. Əkinçilik; 2. Maldarlıq; 3. Ovçuluq; 4. Sənətkarlıq; 5. Ticarət əlaqələri.

ƏKİNÇİLİK

Albaniya ərazisində bir neçə məhsuldar vadi olub. Onlardan birisi də Alazan-Həftəran vadisidir. Əlverişli təbii-iqlim şəraiti ilə yanaşı, həm də münbit torpaqları və bol su ehtiyatları qədim zamanlardan başlayaraq orada əkinçilik mədəniyyətinin inkişafı üçün zəmin olub. Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, antik dövr və ilk orta əsrlərdə bu ərazi intensiv məskunlaşma rayonu olub. Bəhs edilən ərazidə yaşayış məntəqələrinin sıxlığı da məhz bu amillə izah olunmalıdır.

Qədim yunan coğrafiyaşünası Strabon Albaniya torpaqlarının məhsuldar olduğunu, insandan o qədər də qayğı tələb etmədiyini, bəzən heç şümləmədən, səpmədən bol məhsul yetirdiyini, bir dəfə əkilən yerin bəzən iki-üç dəfə məhsul verdiyini yazırdı [617, 475-476]. Yunan aliminin bu məlumatlarını bütünlüklə Girdiman ərazilərinə də şamil etmək olar. Çünki, Alazan-Həftəran çökəkliyinin torpaqları Kür sahilində ərazilərdən daha münbitdir, iqlimi daha mülayimdir, su ehtiyatları isə daha zəngindir. Odur ki, bu ərazinin geniş otlaq və biçənəkləri ilin

yaz, yay və payız mövsümündə, Strabonun yazdığı kimi, daim yamyaşıl vəziyyətdə olur [617, 476].

«Əkinçilik» və «mədəniyyət» məfhumları çox zaman yanaşı işlədilir. Əlbəttə, bu təsadüf deyil. Yəni, əkinçilik ayrıca bir məşğuliyyət sahəsi olaraq bəşər cəmiyyəti inkişafının müəyyən mərhələsində meydana gəlib. Bu, o vaxt baş verib ki, artıq təbiətdə öz-özünə yetişən yabanı bitkilər ibtidai insanın tələbatını və zövqünü təmin etməyib. Beləliklə, insanlar, məhsulların miqdarını və keyfiyyətini artırmaq məqsədilə münbit sahələr seçməli, məhsuldar bitki növləri əkməli və onlara qulluq etməli olublar. Əlbəttə, bu da mədəniyyətin bir mərhələsidir. Onun adı əkinçilik mədəniyyətidir.

Əkinçilik təsərrüfatın elə mühüm sahəsidir ki, ilk baxışda müstəqil görünən bir sıra digər məşğuliyyət sahələrinin, o cümlədən maldarlıq, bağçılıq, üzümçülük və tərəvəzçiliyin inkişaf səviyyəsi də xeyli dərəcədə onunla əlaqəlidir. Yəni, əgər möhkəm yem bazası yoxdursa, heyvandarlığı inkişaf etdirmək olmaz. Yaxud, torpaq yaxşı hazırlanmazsa, becərmə düzgün aparılmazsa, bitkiçilik, bağçılıq, üzümçülük və tərəvəzçilik sahəsində uğur qazanmaq qeyri-mümkündür.

Əkinçilikdə ilkin proses torpağın hazırlanması və şumlanmasıdır. Strabonun verdiyi məlumata görə, albanların əkinçilikdə istifadə etdiyi əsas əmək aləti ağac xış olub [617, 476]. Akademik T.Ə.Bünyadovun fikrincə, Strabonun bu məlumatını Albaniyanın bütün ərazilərinə aid etmək düzgün olmazdı [357, 33-35]. Tədqiqatçılar ümumən Strabonun bu məlumatına şübhə ilə yanaşsalar da, hər halda Azərbaycanın antik dövr abidələrindən hələlik dəmir gəvahnın tapılmayıb. Doğrudur, Y.İ.Krupnov Strabonun Albaniya ərazisində ağac xışların mövcudluğuna dair məlumatına və müasir etnoqrafik dəlillərə əsaslanaraq Qafqaz ölkələrində hələ Dəmir dövründən başlayaraq əkinçilik təsərrüfatında ağır xışlardan istifadə olunduğunu bildirib [479, 313]. Akademik B.B.Piotrovski isə e.ə. I minilliyin əvvəlindən etibarən Zaqafqaziyada torpaqların primitiv xışlarla şumlandığını ehtimal edir [582, 75]. Qonşu Gürcüstan ərazisində e.ə. IV-II əsrlərə aid dəmir gəvahnın tapılması faktı da sözsüz ki, söylənilən ehtimalların əsaslı olduğuna inam yaradır. Əlbəttə, bütün bunlar Zaqafqaziyada, o cümlədən Albaniyada erkən orta əsrlərdə əkinçilik mədəniyyətinin kifayət qədər zəngin tarixi ənənələr əsasında yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduğundan xəbər verir. Azərbaycan ərazisində dəmir gəvahnların ən qədim nümunəsi arxeoloqlar tərəfindən ilk dəfə Mingəçevirin 2 saylı yaşayış yerindən tapılıb. Tədqiqatçılar həmin tapıntıyı xronoloji cəhətdən V-VI əsrlərə aid ediblər [227, 68]. Analoji tapıntılara Qafqazın digər həmdövr abidələrində də təsadüf olunubdur. Akademik T.Ə.Bünyadovun fikrincə, əkinçiliklə məşğul olan insanlar ağac xışlardan son dövrdək istifadə ediblər [39, 10-11]. Etnoqrafik araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, ağac xışlardan daha çox dağlıq ərazilərdə istifadə edilibdir. Bu da iki mühüm amillə əlaqədardır. Birincisi, bir neçə öküz qoşulan ağır kotalardan fərqli olaraq at qoşulmuş yüngül xışlarla, hətta, yamac əraziləri, darısqal yerləri,

bağçaları, çayarası kiçik sahələri də şumlamaq mümkün idi. İkincisi, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə ilboyu kifayət qədər rütubət ehtiyatı olduğundan, həmin ərazilərdə dərin şum etməyə ehtiyac qalmırdı. Dayaz şum çıxarmaq üçün isə daha çevik işləmək imkanları olan yüngül ağac xışlar kifayət edirdi. Lakin suvarılan əraziləri ağac xışla şumlamaq o qədər də asan deyildi. Birincisi, həmin sahələrdə şiddətli istilər ucbatından torpaq həddən artıq bərkiyirdi. Odur ki, həmin sahələri ağac xışla şumlamaq olmurdu. İkincisi, torpaqda rütubət ehtiyatı yaratmaq və bitkilərin kök sisteminin daha yaxşı inkişafını təmin etmək məqsədilə suvarılan ərazilərdə mümkün qədər dərin şum etmək lazım gəlirdi. Yüngül ağac xışlarla dərin şum çıxarılması isə praktiki baxımdan qeyri-mümkün idi. Odur ki, mütəxəssislər aran ərazilərdəki suvarılan sahələrin bir neçə öküz qoşulan ağır kotanlarla və yaxud da dəmir gəvahnılı xışlarla şumlanıldığını ehtimal edirlər.

Torpağı daha dərin, daha yaxşı şumlamağa imkan verən ağır və yaxud da xalq arasında deyildiyi kimi «qara kotan»ın meydana gəlməsi əkinçilik təsərrüfatının inkişafında yeni mərhələ idi. Belə kotanlar vasitəsi ilə əkinçilər aran bölgələrdə çox böyük sahələri daha yaxşı şumlamaq imkanı əldə edirdilər. Təkmilləşdirilmiş ağır kotan xam torpaqların istifadəyə verilməsi üçün xüsusilə əlverişli idi [24, 193-194]. Arxeoloji axtarışlar zamanı Beyləqan ərazisində IX-X əsrlərə aid mədəni təbəqədən ağır kotanlara aid edilən nisbətən iri dəmir gəvahnının və kotanönünün (bıçaq) böyük hissəsinin tapılması bu cür təkmilləşdirilmiş şum alətlərinin yayılma arealı ilə bağlı söylənilən mülahizələri bir daha təsdiq etdi [24, 194].

Azərbaycan ərazisində suvarma əkinçiliyinin qədim tarixi var. Strabonun yazdığına görə, Albaniya əraziləri, hətta Misir və Babilistan torpaqlarından daha yaxşı suvarılırdı. Bu məqsədlə çaylardan və digər su mənbələrindən istifadə olunurdu [617, 476]. Məsələn, vaxtı ilə düzən əraziləri suvarmaq məqsədilə çəkilmiş Govurarxın izləri indi də qalmaqdadır. T.S.Passek Sabirabad rayonunun Cəfərxan qəbiristanlığında aparılan arxeoloji tədqiqatlar əsasında düzən rayonlarda süni suvarmanın geniş yayıldığını təsdiqləyib [569, 157-178]. Təbii şəraitdən asılı olaraq Girdiman ərazilərində süni suvarmanın tətbiq dərəcəsi də müxtəlif olub. Yəni, əgər Şirvan düzündə əkinlər və bağlar mütləq şəkildə suvarılırdısa, dağlıq və dağətəyi ərazilərdə yalnız tərəvəz və bostan bitkiləri suvarılırdı. Elə indinin özündə də belədir. Məsələn, Qəbələ, Oğuz və İsmayıllı rayonları ərazisində daha çox dəməyə əkinçilik geniş yayılıb. Ağsu, Kürdəmir, Ucar, Zərdab, Ağdaş və Göyçay rayonları ərazisində taxıl sahələri və üzüm bağları mütləq şəkildə suvarılır. Yay və yaz fəslinin həddindən artıq quraq keçdiyi vaxtlarda Ağsu, Girdiman, Göyçay və Turyan çaylarında su azalır və bu səbəbdən də həmin ərazilərdə məhsulun taleyi üçün çox ciddi təhlükə yaranır. Quraqlıq uzun müddət davam etdikdə vəziyyət xüsusilə dözülməz olur. N.A. Abelovun XIX əsrin sonlarına aid qeydlərində bildirildiyi kimi, Şirvan düzü süni suvarmasız insan yaşamayan boş səhraya bənzəyirdi. Çaylardan çəkilən süni suvarma arxları hesabına həmin ərazilər firavan

yaşayış məskənlərinə çevrilibdir [246, 76]. Süni suvarmanın tətbiq dərəcəsiindən asılı olaraq Girdiman ərazilərində müxtəlif suvarma qurğularından istifadə olunub. Bu məqsədlə hələ erkən orta əsrlərdə salınan bənd və kanalların əksəriyyəti sıradan çixsa da, onların bir qisminə yerli əhali indinin özündə də yararlanmaqdadır.

Uzun illər ərzində aparılmış genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş çoxsaylı maddi-mədəniyyət qalıqları Girdiman ərazilərində əkinçiliyin ayrı-ayrı sahələrinin hər birinin özünəməxsus və zəngin ənənələrə malik olduğundan xəbər verir. Məsələn, Qırlartəpə, Qalagah, Qəbələ, Yekəxana və sair abidələrdən əldə olunmuş taxıl və un qalıqları e.ə. I minilliyin sonlarından başlayaraq bu ərazidə dənli bitkilər əkininin geniş yayıldığına dəlalət edir. Bu qəbildən olan tapıntılar sırasında həm yabanı, həm yarım mədəni, həm də mədəni buğda və arpa sortlarına aid nümunələr vardır. Məsələn, 1985-ci il tədqiqatları zamanı Qırlartəpədə təqribən 1-1,2 m dərinlikdə aşkar edilmiş təsərrüfat küpü içərisində bu cür nümunələr olduğu müəyyən edilmişdir. Həmin taxıl qalıqları görkəmli seleksiyaçı alim akademik İ.D.Mustafayev tərəfindən təyin edilmişdir. Onun rəyinə görə, bu, Azərbaycan ərazisində mədəni buğda sortlarından istifadə olunduğunu təsdiqləyən ilk tapıntıdır [198, 26]. Arxeoloqların Yekəxanadan (Göycay rayonu) aşkar etmiş olduqları taxıl qalıqlarının tədqiqi, onun əsasən çoxcərgəli mədəni arpa sortuna, müəyyən qisminin isə ikicərgəli yabanı arpa toxumuna aid olduğunu bildirir. Həmin nümunələr içərisində yumşaq sort buğda toxumları olduğu da bildirilir [24, 194-195; 532, 19-20]. Xatırladaq ki, analoji nümunələrə Qalagahda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı da təsadüf edilmişdir [190, 105-106]. Qazıntılardan, həmçinin, darı və çəltik qalıqları da bəllidir [24, 194]. Bütün bunlar isə yerli əhəlinin geniş sahələrdə buğda, arpa, darı və çəltik yetişdirdiyindən xəbər verir. Qədim buğda və arpa nümunələri içərisində yabanı, yarım mədəni və mədəni sortların olması isə yerli əhəlinin toxumçuluğun seleksiyasına bələd olduğuna, bütövlükdə Girdiman ərazisində əkinçilik mədəniyyətinin tədricən yüksəldiyinə dəlalət edir.

Arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, yetişdirilmiş buğda, arpa, darı və çəltiyin biçilməsində əsasən müxtəlif formalı oraqlardan istifadə olunmuşdur [12, 30-36]. Azərbaycan ərazisində ilk oraqların Eneolit və Tunc dövründə meydana gəldiyi bildirilir [536, 312]. Ağacdan və sümükdən dəstəyi olan bu oraqların dişləri, adətən çaxmaqdaşı və ya dəvəgözündən hazırlanırdı [289, 28-29]. Qafqazda geniş yayılmış bu cür oraqların qalıqlarına Mingəçevirin 1 sayılı qədim yaşayış yerində də təsadüf olunmuşdur [227, 68]. T.Ə.Bünyadov ilk metal oraqların Tunc dövründə meydana gəldiyini ehtimal edir [357, 42]. Arxeoloji axtarışlar zamanı ilk dəfə Mingəçevirin küp qəbirlərindən dəmir oraqlar tapılıb. Həmin oraqlar kiçik olduğundan ilk vaxtlar mütəxəssislər onların «oraqvari bıçaq» olduğunu güman ediblər. Məsələn, R.M.Vahidov tiyəsinin uzunluğu 8-10 sm olan belə nümunələrin həqiqətən də bıçaq üçün yararlılığını bildirir. Tiyəsinin uzunluğu 18-20 sm olan nisbətən

iriölçülü nümunələrin isə orağ olduğu güman edilir [227, 69]. Mingəçevirdən tapılan və tiyəsinin uzunluğu 43 sm olan orağ isə öz ölçüsü və forması etibarlı ilə müasir oraqlardan az fərqlənir. Xatırladaq ki, həmin nümunə 3 sayılı yaşayış yerində VI-VII əsrlərə aid mədəni təbəqədən dəmir dəryaz və dəmir vedrə ilə birlikdə tapılıb [227, 69]. Ümumiyyətlə isə tədqiqatçı Q.M.Aslanovun məlumatına görə, Mingəçevirdən yalnız katakomba qəbirlərindən antik dövrə aid 20-dən çox dəmir orağ tapılıb [39, 29]. Analoji nümunələrə Qəbələnin antik dövr qəbir abidələrində də təsadüf olunub [309, 485]. Qəbələ və Mingəçevirdən dəmir oraqların tapılması, İ.A.Babayevin fikrincə, şəhər əhalisinin müəyyən hissəsinin əkinçiliklə məşğul olduğuna dəlalət edir [310, 120].

F.L.Osmanov tərəfindən Nüydidən tapılmış nümunə göstərir ki, dəmir oraqlar Girdiman hövzəsinin yaşayış yerlərində hələ antik dövrdən başlayaraq geniş yayılıb [190, 64]. Xatırladaq ki, Nüydidə dəmir orağ gil qablar və dəmir nızələrlə birlikdə torpaq qəbirdən tapılıb. Aypara formasında olan həmin orağın işlək hissəsi nisbətən enli və qalındır. Həddən artıq korroziyaya uğradığından, onun dişli və ya dişsiz olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmayıb. Məlumat üçün bildirək ki, buna bənzər dəmir oraqlar Girdiman hövzəsinin digər abidələrindən, o cümlədən Vardanlıdan və Şəfilidən də tapılıb.

Tədqiqatçıların fikrincə, dənli bitkilərin biçilməsində yardımçı əmək aləti kimi sümük barmaqçıqlardan da istifadə olunub. R.M.Vahidovun yazdığına görə, biçinçilər əsasən iribuynuzlu heyvanların lülə sümüyündən hazırlanan bu aləti orta və ya şahadət barmaqlarına geyməklə əllərini kəsilməkdən qoruyurdular [227, 69]. Xatırladaq ki, buna bənzər sümük alətlər Qırlartəpədən də məlumdur [560]. Lakin onların məhz biçin prosesində istifadə olunmaq məqsədilə hazırlandığını söyləmək çətinidir. Çünki, həmin sümük halqalar istehsal edildikdən sonra ümumiyyətlə işlənməyib.

Taxıl biçildikdən sonra dərz formasında bağlanaraq xırmana daşınırdı və orada qurudularaq döyülürdü. Azərbaycan ərazisində hələ Tunc dövründən başlayaraq taxılın daşdan dişləri olan ağac vəllə döyüldüyü məlumdur [399, 55]. Bu cür vəllər Gürcüstan ərazisindən də tapılıb [653, 61-67]. Lakin Azərbaycanın antik dövr və ilk orta əsr abidələrindən hələlik taxıl döyülməsində istifadə olunan əmək alətləri tapılmayıb. Bununla belə, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlərinin demək olar ki, əksəriyyətində taxılın Tunc dövründə olduğuna bənzər ağac vəllərlə döyüldüyü məlumdur. Sadəcə olaraq həmin vəllərin formalarında və ölçüsündə müəyyən fərqlər ola bilər. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, elə antik dövrdə və ilk orta əsrlərdə də taxılı məhz bu cür vəllərlə döyüblər.

Müasir dövrə qədər gəlib çıxmış bəzi toponimlər də taxılın döyülməsində vəldən geniş istifadə olunduğunu təsdiqləyir. İsmayılı rayonunun Təzəkənd kəndində əhalinin yaddaşlarında yaşayan «Vəlbinə» toponimi buna sübutdur.

Taxılı adətən külək tutan yerdə döyürdülər ki, onun samanını sovura bilsinlər. Belə yerlərə xalq arasında «xırman» deyilir. Etnoqrafik məlumatlara görə,

kiçik yaşayış məntəqələrində 1-2, nisbətən iri yaşayış məntəqələrində isə ən azı 4-5 xırman olub. Erkən orta əsrlərə aid belə xırman yerlərindən biri Qəbələ rayonu ərazisində «Xırmantəpə» adı ilə mövcuddur [141, 87]. Daha bir xırman yeri İsmayılı rayonunun Talıstan kəndi ərazisində «Xırman bağı» adı ilə məlumdur. Xatırladaq ki, 70-ci illərin əvvəllərində plantaj şumu çıxarılarəkən «Xırman bağı» adlanan ərazidən V-VII əsrlərə aid çoxsaylı iri təsərrüfat küpləri üzə çıxmışdır [407, 418]. Deyilənlərə təkcə onu əlavə edək ki, həm Xırmantəpə, həm də Xırman bağı adı ilə məlum olan qədim xırman yerləri coğrafi baxımdan da taxılın döyülərək külək vasitəsilə sovrulması üçün olduqca əlverişli yerlərdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Albaniyanın ilk orta əsr yaşayış məntəqələrində içərisində taxıl və ya taxıl məhsulları saxlanılan çoxsaylı iri təsərrüfat küpləri və quyular aşkar edilmişdir. Yuxarıda artıq qeyd etdiyimiz kimi, bu küplərin əksəriyyəti yaşayış evlərinin və yardımçı binaların içərisində, döşəməyə basdırılmış vəziyyətdə aşkar edilib. Bir-birinin yanında basdırılmış bir neçə iri təsərrüfat küpü əslində anbar funksiyası daşıyırdı. Bu cür anbar qalıqları Mingəçevir, Qəbələ, Şamaxı, Qalagah və Qırlartəpə qazıntılarından da məlumdur. Məsələn, 1948-ci il qazıntıları zamanı Mingəçevirdəki 2 saylı yaşayış yerindən yan-yanı düzülüşü və ağzı gil qapaqlar və dəyirman daşı parçaları ilə örtülmüş 6 ədəd iri təsərrüfat küpü tapılıb. Hansı ki, onlardan bir neçəsinin içərisində taxıl və un qalıqları olduğu qeydə alınıb. Orada, həmçinin, xam torpaqda qazılmış bir neçə təsərrüfat quyusu da aşkara çıxarılıb. Onlardan birində darı qalıqları aşkar edilib [227, 72]. Şəhərin məbədlər sahəsindəki konusşəkilli quyudan isə 15 kiloqramadək un götürülmüşdür. Quyunun divarı hamar şirələndiyindən 1500 il ötməsinə baxmayaraq orada saxlanılan un torpağa qarışmamışdır [227, 74]. Xatırladaq ki, içərisində un saxlanılan bu cür quyular Mingəçevirin 3 saylı yaşayış yerində də aşkar edilib [227, 74].

Albaniyanın digər əraziləri kimi, Girdiman abidələrində də taxılın emalına xidmət edən çoxsaylı maddi-mədəniyyət qalıqları əldə olunmuşdur. Bunlar əsasən qayıqvari, oval və dairəvi formalı dən daşları, habelə əl dəyirmanına aid qalıqlardır. Qalagahda, Qırlartəpədə, Kənd yerində, Bəyimli qalasında, Həsən bəyin yerində, Kələş və Yekəxanada bu qəbildən olan tapıntılara az qala hər addımda rast gəlinir.

Arxeoloji ədəbiyyatdan bəlli olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində ilk dən daşı qalıqları Mingəçevirin 1 saylı yaşayış yerinin Eneolit dövrünə aid mədəni təbəqəsindən tapılıb [289, 30]. Maraqlıdır ki, bizim eranın ərəfəsindədək həyatın davam etdiyi həmin yaşayış yerinin üst mədəni təbəqəsindən də bu cür dən daşları tapılıb. Onların əksəriyyəti qayıqvari, az bir qismi isə oval və ya dairəvi formalıdır. 2 və 3 saylı yaşayış yerlərindən tapılan dən daşları isə dairəvi və ya oval formadadır. Ovalşəkilli dən daşlarının əksəriyyətinin uzunluğu təqribən 60 sm, eni 35 sm, dairəvi formalı dən daşların diametri isə 40 sm-dir. Həm oval, həm də dairəvi dən daşlarının qalınlığı 3-10 sm-dir. [227, 70].

Arxeoloq R.M.Vahidov görkəmli geoloq, akademik M.Qaşqayın rəyinə əsaslanaraq Mingəçevirdən tapılmış müxtəlif formalı dən daşlarının İsmayılı rayonunun Qalacıq kəndi yaxınlığındakı Qabbro cinsli daş yatağından gətirildiyini güman edir [227, 70]. Arayış üçün bildirək ki, bu yataq qədim Girdiman ərazisində, Göyçay çayı sahilində yerləşir. Hansı ki, həmin yataqdan tədarük olunmuş müxtəlif formalı dən daşlarına Girdiman hövzəsinin ilk orta əsr abidələrində daha çox təsadüf olunubdur. Qalagah, Kələş, Həsən bəyin yeri, Qırlartəpə və Bəyimli qalasında aparılan tədqiqatlar zamanı əldə olunan maddi-mədəniyyət qalıqları içərisində bu cür nümunələr xüsusilə çoxluq təşkil edir.

Fikrimizcə, əl dəyirmanları dairəvi formalı dən daşlarının təkmilləşdirilmiş forması hesab edilə bilər. Baxmayaraq ki, akademik T.Ə.Bünyadov ilk əl dəyirmanının hələ Erkən Dəmir dövründə, su ilə işləyən dəyirmanların isə e.ə. III-II əsrlərdə meydana gəldiyini ehtimal edir [39, 50-56]. Lakin bu ehtimallar hələlik arxeoloji materialla təsdiqlənməyib. Əl dəyirmanlarına aid ən qədim nümunələr isə Yaloylutəpə və Şamaxıdan tapılıb [438, 44; 639, 215-216]. Yaloylutəpədən məlum olan əl dəyirmanına aid alt və üst daşın diametri 40 sm-dir. Onun üst daşı alt daşa nisbətən daha nazikdir. Alt daşın orta hissəsində birləşdirici ox üçün nəzərdə tutulan kiçik deşiyi var. Üst daşın orta hissəsindəki deşik isə həm birləşdirici ox üçün, həm də dən tökülməsi üçündür. Bundan əlavə, üst daşın kənarına yaxın hissəsində əlcək yeri üçün nəzərdə tutulan daha bir deşiyi var. Təbiidir ki, taxıl məhsullarının emalında bu cür əl dəyirmanlarından istifadə olunması, əl əməyinin yüngülləşdirilməsi və əmək məhsuldarlığının artırılması istiqamətində irəliləyiş idi [227, 71; 310, 121].

Tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycan ərazisində ilkin olaraq Eneolit dövründən etibarən taxıl məhsullarının emalına başlanıb. Bu məqsədlə əvvəlcə qayıqvari, daha sonra oval və dairəvi formalı dən daşlarından, nəhayət, III-IV əsrlərdən başlayaraq əl dəyirmanlardan istifadə edilib. Diqqəti çəkən odur ki, yeni şəraitdə istehsalın təkmilləşməsinin göstəricisi olan əl dəyirmanları ilə eyni vaxtda dən daşlarından da əvvəlki kimi yenə də geniş istifadə olunduğu müşahidə edilməkdədir. Bunu istisnasız olaraq bütün ilk orta əsr abidələrində təsadüf edilən müxtəlif formalı, çoxsaylı dən daşları təsdiq edir.

İlk orta əsrlər dövründə Girdiman ərazilərində çörəkbişirmə sənətinin təşkili və onun texnologiyası barədə hələlik kifayət qədər təsəvvür yoxdur. Düzdür, bu məqsədlə təndirlərdən istifadə olunduğu məlumdur. Bəyimli qalasında öyrənilən II qazıntı sahəsində, 1,4 m dərinlikdə, VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəlinə aid mədəni təbəqədə aşkar edilmiş təndir qalığı buna sübutdur. Həcmcə o qədər də böyük olmayan bu təndir xam torpaq üzərində ölçüm üsulu ilə tikilib [60, 217]. Ətrafi müasir təndirxanalarda olduğu kimi, çiy kərpiclə döşənilib. Görünür, indinin özündə də Girdiman hövzəsinin yaşayış məntəqələrində geniş yayılan təndirxanalar hələ ilk orta əsrlərdən mövcud olub. Lakin təndir qalıqlarına az təsadüf olunması onu deməyə əsas verir ki, bəhs edilən dövrdə şəhərlərdə və şəhər tipli iri yaşayış

məntəqələrində istehsal olunan çörəyin hələ ki, olduqca az bir qismi təndirə yapılıb.

M.Kalankatuklunun məlumatına görə, Albaniyanın Kürsahili ərazisində həm də külli miqdarda pambıq əkilirdi [120, 16-17]. Mingəçevir ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 3 saylı yaşayış yerinin II mədəni təbəqəsindən tapılan çiyid dənələri bu məlumatı bir daha təsdiqlədi [227, 73-74]. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Kür çayının sol sahili boyunca olan Girdiman ərazilərində də pambıq əkini yerli əhalinin təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli yer tutub. Yəni, ola bilməzdi ki, Kürün sağ sahilində əhali pambıqçılıqla məşğul olardı, sol sahildə yaşayanlar isə buna maraq göstərməyəydi. Bir də ki, hazırda Ağsu, Kürdəmir, Göyçay, Ağdaş, Ucar və Zərdab rayonlarının sərhədləri daxilində olan bu ərazilər əslində ənənəvi pambıqçılıq rayonları olub. Bu fikri sözsüz ki, bütün Girdiman ərazilərinə deyil, yalnız Acınohur öndağlığı və Qaraməryəm tirəsindən cənuba doğru, Kür çayınadək olan ərazilərə aid etmək daha düzgün olardı.

İnsanlar əsrlər boyu təbiətdən yalnız mümkün olanı ala biliblər. Əkinçilik texnikasının və texnologiyasının nisbətən primitiv səviyyədə olması sözsüz ki, qədim insanı digər sahələrdə olduğu kimi, əkinçiliyin təşkili sahəsində də təbiətdən daha çox asılı etmişdir. Odur ki, insanlar hansı ərazidə hansı bitkiləri əkilib becərmək daha asandır, ilk öncə, məhz həmin bitkilərin əkilib becərilməsinə üstünlük veriblər. Bitkiçilik sahəsində geniş yayılan rayonlaşma da tarixən məhz bu zəmində meydana gəlib. Əlbəttə, Kürsahili ərazilər bu baxımdan pambıqçılığın əsil vətəni hesab oluna bilərdi. Bu, keçmişdə belə olub və indi də belədir.

Girdimanın Kürsahili ərazilərində təbiidir ki, pambıqçılıqla yanaşı, taxılçılıq da müəyyən qədər yayılmışdı. Lakin həmin ərazilərdə üzüm, nar, əncir, tut bağları, xüsusilə də çəyirdəklə meyvələr xüsusilə geniş yayılmışdı. Albaniya ərazisində, o cümlədən Girdiman abidələrində arxeoloji tədqiqatlar apararkən, burada üzümçülüyn və şərabçılığın xüsusilə mühüm təsərrüfat sahəsi kimi yüksək inkişaf səviyyəsində olduğundan xəbər verən çoxsaylı maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. Məsələn, bu cür tapıntılara Mingəçevirdə tədqiq olunan III-VIII əsrlərə aid yaşayış yerlərində, katakomba və küp qəbirlərində rast gəlinib [227, 75]. Ağdam rayonu yaxınlığındakı Üzərliktəpədə e.ə. III-I əsrlərə aid küp qəbirlərindən birində üzüm tumları tapılıb [86, 85]. Qazax və Xanlar rayonları ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində yerli əhalinin hələ tunc dövründə üzümçülüklə məşğul olduğunu təsdiqləyən maddi mədəniyyət qalıqları əldə olunmuşdur [168, 10; 169, 31-43; 398, 68-76]. Mollaisaqlı, Qışlaq və Qalagahda aparılan tədqiqatlar zamanı da həmin ərazilərdə üzümçülüyn mövcudluğunu təsdiq edən qalıqlar aşkar edilmişdir [190, 106-107]. Bütün bunlar isə üzümçülüyn bir təsərrüfat sahəsi olaraq geniş yayıldığından xəbər verir. Elə antik və ilk orta əsr müəlliflərinin qeydləri də bu cür düşünməyə əsas verir. Məsələn, Strabonun yazdığına görə, Albaniyada «üzüm tənəklərinin ətrafını heç vaxt axıradək becərmirlər və yalnız beş ildən bir budama

aparırlar. Cavan meynələr artıq ikinci il bar verir, yetkin tənəklər isə o qədər salxım gətirir ki, onun da xeyli hissəsi yığılmamış halda qalır» [617, 476]. Alban tarixçisi M.Kalankatuklu da ölkə ərazisində külli miqdarda üzüm bağları olduğunu bildirir [120, 16-17].

Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuş bir sıra alətlərdən üzüm bağlarının becərilməsində və budanmasında istifadə olunduğu güman edilir. Məsələn, R.M.Vahidovun fikrincə, Mingəçevirdə 2 saylı yaşayış yerindən tapılmış dəmir toxadan həm də üzüm tənəklərinin dibini becərmək üçün istifadə olunub [227, 74-75]. Onun uzunluğu 23,5, tiyəsinin ağız hissəsinin eni 8,8, topunun qalınlığı isə 7,5 sm-dir. İsmayılı rayonu Tircan kəndi yaxınlığında tədqiq olunmuş torpaq qəbirdən tapılmış dəmir dəhrədən isə Ö.Ş.İsmizadənin fikrincə bağların budanmasında istifadə edilə bilər [436].

Mingəçevir, Qəbələ, Şamaxı, Qalagah və Qırlartəpədən məlum olan bir sıra maddi-mədəniyyət nümunələri ilk orta əsrlərdə Albaniya, o cümlədən də Girdiman ərazilərində şərabçılığın inkişaf səviyyəsi barədə də müəyyən təsəvvürlər yaradır. Məsələn, mütəxəssislərin fikrincə, Mingəçevirdə 3 saylı yaşayış yerinin ikinci mədəni təbəqəsindən tapılmış gil saxsı vanna, şərab materialını sıxmaq məqsədilə istifadə edilib [227, 76]. Həmin vannanın uzunluğu 104, eni 55, hündürlüyü isə 68 sm-dir. Vannanın 10 sm uzunluğunda lüləyi var. Lüləyin qabın dib hissəsi ilə eyni səviyyədə olması, şərabın sıxıldıqda tədricən süzülməsinə imkan yaradır. Şamaxı qazıntılarında məlum olan daş əşyanın da üzüm sıxılması məqsədinə xidmət etdiyi bildirilir. Xatırladaq ki, İsmayılı rayonu ərazisindəki abidələrdən də buna bənzər gil qablar tapılıb [190, 106-107]. Qəbələdə isə IV qazıntı sahəsində yan-yana basdırılan və içərisində şərab qalıqları olan 7 ədəd iri təsərrüfat küpündən ibarət şərab anbarı aşkar edilib [294, 432]. Qırlartəpə və Qalagahda yaşayış binaları içərisində aşkar edilmiş küplərin də bəzilərindən şərab saxlanması məqsədilə istifadə edildiyi ehtimal edilir. Xatırladaq ki, Ağsu rayonunun Gürcüvan, Qax rayonunun Kötüklü və Qəbələ rayonunun Nic kəndlərində çoxsaylı iri təsərrüfat küplərindən ibarət şərab anbarlarından indinin özündə də geniş istifadə edilməkdədir.

Şərabın daşınması üçün dəridən hazırlanmış tuluqlardan, onun süfrəyə verilməsində isə müxtəlif formalı saxsı qablardan istifadə olunub [227, 76; 310, 124]. Xatırladaq ki, içərisində üzüm tumu və şərab qalıqları olan dəri tuluq parçalarına Mingəçevir qazıntılarında, süfrəyə şərab verilməsində istifadə olunan saxsı qablara isə Girdiman hövzəsinin bütün ilk orta əsr abidələrində təsadüf olunubdur.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı ayrı-ayrı abidələrdən tapılan nar, qoz, fındıq, gilənar və şaftalı tumu qalıqları Girdiman ərazilərində qədim zamanlardan başlayaraq meyvəçiliyin təsərrüfat sahəsi olaraq geniş inkişaf etdiyindən xəbər verir [190, 107; 227, 73, 76]. Hansı ki, qədim və orta əsr mənbələrində də bu barədə məlumatlar yetərincədir. Məsələn, Strabonun yazdığına görə, «bu ölkə

(Albaniya - Q.C.) başdan-başa cür meyvələrlə və insanlar tərəfindən yetişdirilən meyvə ağacları ilə doludur» [617, 475-476]. X əsr ərəb müəllifi əl-İstəxrinin qeydlərindən belə məlum olur ki, Bərdədən bir fərsəxdən də az məsafədə olan «bu yerlər meyvəli bostan və bağlarla doludur. Fındığı Səmərqənd fındığından, şabalıdı əş-Şam şabalıdından daha yaxşıdır. Burada həmçinin bir cür meyvə yetişir ki, onu ər-ruqal adlandırırlar. O, təqribən üvəz kimidir. Bunun tumları yetişdikdə, yemək üçün şirin, yetişməzdən əvvəl isə acı olur» [236, 88]. Görkəmli mənbəşünas alim N.M.Vəlixanlının fikrincə, bu mətndəki «ər-ruqal» əslində «zoğal» kimi oxunmalıdır. Çünki üvəzin də meyvəsi yetişməzdən əvvəl zoğal kimi acı olur. Deyilənlərə təkcə onu əlavə edək ki, Bərdəyə nisbətən yaxın olan ərəzilərdən yalnız Girdiman hövzəsinin yaşayış məntəqələrində bol şabalıd və zoğal yetişir [56, 66].

İnsanlar tərəfindən yetişdirilən, yaxud da təbiətdə yabani şəkildə yayılan bu meyvələr yerli sakinlər tərəfindən yığılaraq, qurudularaq, emal edilərək istehlak olunurdu. Bu baxımdan V əsr müəllifi Koryunun Mesrop Maştosun yolüstü Girdiman vadisində olarkən dadlı meyvələrə və şirələrə qonaq edilməsi barədə məlumatı da maraq doğurur [473, 108].

Görkəmli etnoqraf, akademik T.Ə.Bünyadov Azərbaycan ərazisində hələ antik dövrdən başlayaraq qarpız, yemiş və qabaq kimi bostan bitkiləri yetişdirildiyini ehtimal edir [39, 97-107]. Əslində, bu barədə ilk məlumat Strabonun qeydlərində rast gəlinir. Onun məlumatına görə, Albaniya torpaqları «hər cür tərəvəz bitkiləri yetirir» [617, 475]. Yazılı mənbələrin bu məlumatları arxeoloji materiallarla da təsdiq olunur. Məsələn, Mingəçevirdə III-VIII əsrlərə aid yaşayış sahələrindən və digər abidələrdən xeyli miqdar qarpız və qabaq tumları tapılıb. Bütün bunlar isə bağçılıqla yanaşı, tərəvəzçilik və bostançılığın da yerli əhalinin təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli yer tutduğundan xəbər verir. Bu, əslində elə indi də belədir. Yəni, bölgənin bütün sututar ərəzilərində müxtəlif növ tərəvəz və bostan bitkiləri yetişdirilir.

MALDARLIQ

Girdiman ərəziləri bütün dövrlərdə maldarlıq təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli imkanlara malik olub. Yəni, Albaniyanın bəzi digər inzibati-siyasi vahidlərindən fərqli olaraq buranın həm aranı, həm yaylağı, həm də geniş örüş və biçənək sahələri var. Odur ki, yay mövsümündə mal-qara əsasən Baş suayrıcına yaxın ərəzilərdəki alp çəmənliklərində, yaz və payız aylarında Həftəran vadisinin məhsuldar örüşlərində, qışlama dövründə isə Şirvan düzündəki qış otlaqlarında bəslənilib. Bu, əsrlər boyu belə olub və indi də belədir. Elə bu səbəbdən də bəhs edilən ərəzidə «yaylaq» və «qışlaq» anlayışları geniş yayılıb. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, mövsümi köç daha çox xırdabuynuzlulara aid olub. İribuynuzlu

mal-qaranın bir hissəsi isə arana - yaylağa köç etmədən, elə yaşayış məntəqələrində və ya onlara yaxın ərazilərdə bəslənilib. Xüsusilə də gündəlik olaraq təsərrüfatda istifadə olunan minik və qoşqu heyvanları, yaxud da ət və süd məhsullarına olan tələbatın ödənilməsinə xidmət edən sağlam heyvanlar yaylaq və ya qışlağa göndərilirdi. Bütün bunlar müasir etnoqrafik müşahidələrlə də təsdiq olunur.

Girdiman ərazilərində əhalinin maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olmasının qədim tarixi var. Qırlartəpənin alt mədəni təbəqəsindən əldə olunan Eneolit dövrünə aid materiallar bunu qəti şəkildə təsdiq edir. Həmin tapıntılar içərisində həm osteoloji qalıqlar, həm də heyvandarlıq məhsullarının emalı və saxlanması məqsədilə istifadə olunan məişət əşyaları var. Ərazinin antik dövr abidələrində də bu qəbildən olan maddi-mədəniyyət qalıqlarına tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, Nüydi, Mollaisaqlı, Uzunboylar, Hacıhətəmli, Kürdüvan, Qışlaq və digər abidələrdə müxtəlif vaxtlarda arxeoloji tədqiqat işləri aparılarkən çoxsaylı bu cür nümunələr tapılıb. Xatırladaq ki, antik dövr müəlliflərinin qeydlərində də Albaniyada maldarlığın aparıcı təsərrüfat sahəsi olduğu bildirilir. Məsələn, Strabonun yazdığına görə, Albaniya ərazilərində həm vəhşi heyvanlar, həm də ev heyvanları yaxşı inkişaf edirdi [617, 476]. II-III əsrlərdə yaşamış Elian isə Aminata (e.ə. IV əsr) istinadən Kaspi torpaqlarında çoxlu öküz sürüləri və at ıxılları bəsləndiyini xəbər verir [310, 125]. K.V.Trever Elianın kaspilərə aid olan bu məlumatını eyni ilə Şirvan, Mil və Muğan düzlərində yaşayan və maldarlıqla məşğul olan alban tayfalarına da şamil edib [628, 76]. Antik müəlliflər Albaniya ərazisində, həmçinin dəvə və buynuzu olmayan ağ rəngli keçilər saxlandığı barədə də xəbər verirlər [310, 125].

Yazılı mənbələrdən bəlli olduğu kimi, albanlar atçılıq təsərrüfatına xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu da, sözsüz ki, onların toplum olaraq təbiətən daha çox hərbi sənətinə bağlılığı ilə əlaqədar olub [220]. Bu da faktıdır ki, indiyədək Albaniya ərazisində qədim silah nümunələri daha çox məhz Girdiman ərazilərindən tapılıb.

Tarixi mənbələrdən bəllidir ki, Pompeyə qarşı döyüşdə albanlar 22000 süvari çıxarıblar [617, 476]. Yazılı mənbələrdə verilən məlumatlara görə, Girdiman vilayəti hərbi əməliyyatlarda 1000 süvari ilə təmsil olunurdu [255, 263]. Albaniya əhalisinin gündəlik həyatında atçılıq təsərrüfatının xüsusi yer tutduğu Girdiman abidələrindən əldə olunmuş arxeoloji materiallarla da təsdiq olunur. Nüydi, Uzunboylar və Qırlartəpədən tapılan at qantarğaları, üzəngi və döyüş atlarının yüyününün bəzədilməsində istifadə olunmuş müxtəlif metal hissəciklər buna sübutdur.

Göründüyü kimi, ilk orta əsrlər dövründə bəhs olunan ərazilərdə heyvandarlığın inkişaf etmiş təsərrüfat sahəsi kimi fəaliyyət göstərməsi üçün kifayət qədər zəngin ənənələr olub. Yəni, arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunan çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələri IV-IX əsrlərdə maldarlığın mövcud vəziyyəti və ev heyvanlarının növ tərkibi barədə tam təsəvvür yaradır. Mingəçevir və Qırlartəpədən məlum olan osteoloji materialların təyini bunu deməyə əsas verir.

Xatırladaq ki, Qırlartəpə materialları tanınmış paleontoloq alim, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü D.Hacıyev tərəfindən təyin olunmuşdur. Və bu zaman ev heyvanlarından iri buynuzlu mal, keçi, donuz və it sümüklərinin osteoloji materiallar içərisində faiz etibarlı ilə üstünlük təşkil etdiyi müəyyənləşdirilmişdir [196, 28]. Məlum olduğu kimi, Mingəçevirdən aşkar edilən III-VIII əsrlərə aid osteoloji materiallar içərisində də analoji nümunələr faiz etibarlı ilə çoxluq təşkil edir. Lakin Mingəçevir materiallarından fərqli olaraq Qırlartəpə materialları içərisində at və qoyuna aid osteoloji qalıqlara təsadüf olunmayıb. Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, Qırlartəpə sakinlərinin təsərrüfatında at və ya qoyun olmayıb. Çünki coğrafi baxımdan Qırlartəpəyə yaxın ərazilərdəki anlik dövr abidələrinin demək olar ki, hamısında, o cümlədən Nüydi və Uzunboylarda çoxsaylı miqdarda at və qoyun sümüklərinə təsadüf olunub. Ola bilsin ki, Mingəçevirdən fərqli olaraq Qırlartəpə materiallarından təyinat üçün daha az nümunə götürülüb. Məlumdur ki, Mingəçevirin III-VIII əsr osteoloji materiallarından 100-dən çox nümunə paleontoloq alim N.A.Ələkbərova tərəfindən öyrənilib [259]. Qırlartəpə materiallarından isə təyin olunmaq üçün bundan təqribən 3 dəfə az material təqdim olunub. Görünür, məhz bu səbəbdən də təyin olunmaq üçün götürülən osteoloji qalıqlar içərisində sırf təsadüf ucbatından at və qoyun sümükləri olmayıb.

İribuynuzlu heyvanlardan əsasən iki məqsədlə istifadə olunurdu. Birincisi, bu qəbildən olan heyvanlar əhalinin ət və süd məhsulları ilə təmin olunmasına xidmət edirdi. Tədqiqatçıların rəyincə, Azərbaycan ərazisində süd məhsullarının istehsalı, emalı və saxlanması hələ Tunc dövründən bəllidir [209; 357, 107]. Təbiidir ki, antik dövrdə, xüsusilə də ilk orta əsrlərdə bu məhsulların emalı və saxlanması xeyli təkmilləşmişdir [227, 79]. Arxeoloji axtarışlar zamanı tapılan çoxsaylı sərnic, dopu, küpə, goduş, tava və nehrə tipli qablar da bunu təsdiq edir. Yaşayış yerlərindən bu tip qabların çox tapılması sözsüz ki, bəhs edilən dövrdə süd məhsullarının istehsalı, emalı və saxlanılmasının miqyasına dəlalət edir.

İribuynuzlu heyvanlardan Girdiman əhalisinin gündəlik təsərrüfat həyatında minik və qoşqu məqsədilə də geniş istifadə olunub. Belə ki, öküz arabaları vasitəsilə yaxın və uzaq məsafələrə yüklər daşıyırdı, sahələr isə bir neçə öküzün qoşulduğu xış və ya kotanla şumlanırdı. Sahələrin şumlanmasında qoşqu atlarından istifadə olunduğu da şübhə doğurmur. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, indinin özündə də Azərbaycanın bir sıra kəndlərində əkin və bostan yerləri at qoşulmuş xışlarla şumlanır. Atlardan və dəvələrdən uzaq məsafələrə yük daşınmasında da geniş istifadə olunurdu. At, həmçinin başlıca minik vasitəsi idi.

İribuynuzlu heyvanların dərisindən dabbağlıq sənətində, dəvə yunundan isə məişətdə və toxuculuq sahəsində xammal kimi istifadə olunurdu. Arxeoloji axtarışlar zamanı Qırlartəpə, Qalagah, həmçinin Mingəçevirdən tapılmış bəzi əmək alətlərindən gön-dəri məmulatının aşılınmasında və yun məmulatının emalında istifadə olunduğu güman edilir. Bu cəhətdən qoyunların qırılması məqsədilə

istifadə edilən dəmir qayçıları və xam götün təmizlənməsində işlədilən sıyrıq tipli alətləri qeyd etmək olar. Analoji nümunələrin Albaniyanın digər ərazilərindən, həm dövr və həm dövr olmayan abidələrdən də tapılması bəhs edilən təsərrüfat sahələrinin kifayət qədər geniş yayıldığından və tarixi ənənələrə malik olduğundan xəbər verir [227, 80; 287, 68].

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində, Girdiman vilayətinin erkən orta əsr abidələrindən əldə olunan osteoloji materialların böyük bir qismi xırdabuynuzlu heyvanlara aiddir. Bunlar əsasən qoyun və keçi skeletlərindən, onların dağılmış hissələrindən və buynuzlardan ibarətdir. Maraqlıdır ki, antik dövrə aid qəbir abidələrinin əksəriyyətinə qoyun qoyulub. Bəzən bir qəbirə bir neçə qoyun qoyulduğu da qeydə alınıb. Bunu, əlbəttə, ölünün ruhuna ehtiram əlaməti olaraq kəsilmiş qurban kimi də anlamaq olar. Bu, həmçinin, o deməkdir ki, Azərbaycan ərazisində indi olduğu kimi, 2000 il bundan öncə də qida məhsulu kimi qoyun ətinə üstünlük verilib.

Mingəçevir və Qırlartəpədən məlum olan çoxsaylı osteoloji qalıqlara əsasən demək olar ki, Albaniya əhalisinin təsərrüfatında ev heyvanı kimi keçi saxlanılmasına xüsusi əhəmiyyət verilib. Sərt relyef və iqlim şəraitinə dözümlü olan keçi, digər ev heyvanları ilə müqayisədə daha tez törəyib artırdı. Ətindən və südündən qida kimi, dərisindən və tükündən isə sənətkarlıqda xammal kimi geniş istifadə olunurdu. Əslində elə bu gün də Şirvanın dağlıq və dağətəyi ərazilərində, xüsusilə də Lahıcətrafi kəndlərdə əhalinin şəxsi təsərrüfatlarında keçi sürüləri saxlayanlar sayca çoxluq təşkil edir.

N.A.Ələkbərovanın fikrincə, indi Azərbaycan ərazisində geniş yayılan quyuqlu qoyunlar və yerli keçilər cins etibarını ilə ilk orta əsrlərdə Albaniya əhalisinin təsərrüfatında bəslənilən xırdabuynuzlu heyvanlardan az fərqlənir. Osteoloji materialların təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlinib ki, qədim dövrə aid qoyun və keçilər müasir cinslərdən olan qoyun və keçilərdən yalnız ayaqlarının bir qədər qısa, bədənlərinin nisbətən iri və çəkilərinin çox olması ilə fərqlənib [259, 79]. Görkəmli etnoqraf, akademik T.Ə.Bünyadov hesab edir ki, qədim və orta əsrlər dövründən başlayaraq Azərbaycan ərazisində müxtəlif cins qoyunlar, o cümlədən Qarabağ cinsinə mənsub qoyunlar rayonlaşaraq geniş yayılıb [41, 54].

Girdiman abidələrindən məlum olan osteoloji materiallar içərisində ev donuzuna aid qalıqlar da çoxdur. Məsələn, Qırlartəpəyə aid təyin olunmuş heyvan sümüklərinin 20 faizindən çoxunu ev donuzlarına aid osteoloji qalıqlar təşkil edir. Mingəçevir, Şamaxı, Qəbələ və Qalagahda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı da belə qalıqlar çox tapılıb. Özü də ev donuzuna aid osteoloji qalıqlara həm mədəni təbəqə, həm də qəbir materialları içərisində rast gəlmək mümkündür. Bunlar, əsasən donuzun baş hissəsi və dişləridir. Doğrudur, Mingəçevir və Qırlartəpə istisna olmaqla, digər abidələrdən tapılmış osteoloji qalıqlar üzərində paleontoloqlar tərəfindən xüsusi tədqiqat işi aparılmamışdır. Lakin İ.A.Babayevin də qeyd etdiyi kimi, hətta vizual müşahidələr belə təsdiq edir ki, müxtəlif

abidələrdən əldə olan bu cür osteoloji qalıqlar arasında ciddi fərq yoxdur [310, 126].

Qəbir abidələrindən və xüsusən də yaşayış yerlərindən tapılan osteoloji qalıqlar içərisində quş sümükləri də çoxdur. Təəssüf ki, bu qalıqların konkret olaraq hansı quş növünə aid olduğu hələlik araşdırılmayıb. Lakin o da məlumdur ki, Mingəçevirdən tapılmış osteoloji materiallar içərisində toyuq, xoruz və durna sümüklərinə təsadüf olunub [227, 78]. Deməli, Qırlartəpə, Qəbələ, Qalagah və digər ilk orta əsr abidələrində də bu qəbildən olan nümunələrin mövcudluğu şübhə doğurmamalıdır. Bu isə o deməkdir ki, indi olduğu kimi, 1500-2000 il bundan öncə də yerli əhalinin qida rasionunda ev quşları ilə yanaşı, vəhşi quşların da öz yeri olub.

Həm yazılı mənbələr, həm də arxeoloji materiallar qədim Girdiman əhalisinin təsərrüfat həyatında digər heyvanlarla yanaşı, itlərin də rolu barədə müəyyən təsəvvür yaradır. Məsələn, Strabonun qeydlərindən belə aydın olur ki, albanlar itlərdən daha çox ovçuluqda istifadə ediblər [617, 476]. K.H.Əliyev belə hesab edir ki, Albaniya əhalisinin ov məqsədilə saxladığı itlər, kifayət qədər geniş yayılmış olan Qafqaz qoyun itləri cinsinə mənsubdur. Yuli Solinin məlumatına görə, alban hökmdarı bu cür itlərdən ikisini Makedoniyalı İsgəndərə bağışlayıb.

Müxtəlif vaxtlarda Girdiman abidələrindən tapılmış ayrı-ayrı maddi-mədəniyyət nümunələri də itlərin yerli əhalinin təsərrüfat həyatındakı rolundan xəbər verir. Qəbələ, Mingəçevir, Qırlartəpə, Qalagah və digər abidələrdən məlum olan çoxsaylı it skeletləri, gildən hazırlanmış it fiqurları və nəhayət, müxtəlif əşyalar üzərində işlənmiş it təsvirləri buna sübutdur [131]. Xatırladaq ki, həm Mingəçevir, həm də Qırlartəpəyə aid təyin olunan osteoloji materiallar içərisində ev itlərinə aid qalıqlar da qeydə alınmışdır [227, 78; 196, 28]. Maraq doğuran odur ki, bu tapıntıların xeyli qismi insan qəbirlərində aşkar edilib. Bu isə sözsüz ki, itə olan inamla əlaqədar olub. Hansı ki, onun bəzi nişanələri indinin özündə də qalmaqdadır. Buna misal olaraq, Azərbaycan kəndlərində hələ də çəpər və hasarların üstündə it başı asıldığını göstərmək olar. Bunu bəzən bədnəzərdən qorunmaq əlaməti kimi izah edirlər. Fikrimizcə, bu cür izahla qənaətlənmək olmaz. Çünki qədim insanların həyatında itin rolu və funksiyası daha geniş olub. O, sahibinin mülk və əmlakını təkcə bəd nəzərdən deyil, ümumiyyətlə mühafizə etmək funksiyasına xidmət edib. Yəni, itlərdən bu gün olduğu kimi, 15-20 əsr öncə də həm ovçuluqda, həm də təsərrüfatın qorunmasında geniş istifadə olunub. İt bu sahədə insanın ən yaxın və ən etibarlı dostu olub. Əlbəttə, bu mənada itin idealizə edilməsi, yaxud da insanlarla birlikdə dəfn olunması başa düşüləndir.

Bütün bunlar isə bütövlükdə IV-IX əsrlərdə Girdiman ərazisində maldarlıq təsərrüfatının geniş yayıldığına və yerli əhalinin başlıca məşğuliyyət sahələrindən biri olduğuna dəlalət edir.

OVÇULUQ

Təbii şəraitin imkan verdiyi ərazilərdə digər təsərrüfat sahələri ilə yanaşı, ovçuluq da bütün dövrlərdə insanların əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olub. Girdiman əraziləri isə nəinki ilk orta əsrlərdə, lap elə indinin özündə də ovçuluq təsərrüfatı üçün son dərəcə əlverişli ərazi hesab edilir. Məlum olduğu kimi, Böyük Qafqazın cənub yamacının, Alazan-Həftəran çökəkliyinin və yaylasının, habelə Acınohur öndağlığının meşə örtüyü ilə əhatə olunan geniş sahələri vəhşi heyvanların və quşların törəyib artdığı ərazilərdəndir. Kür çayı, ona qovuşan və qovuşmayan çoxsaylı dağ çayları və bulaqlar isə bütün dövrlərdə müxtəlif balıq növləri ilə zəngin olub. Əlbəttə, canlı təbiətin zənginliklərilə gündəlik təmasda olan insanlar bütün bunlara münasibətdə biganə ola bilməzdilər. Bax, ovçuluq təsərrüfatı da məhz bu zəmində təşəkkül taparaq inkişaf etmişdir. Nüydi, Uzunboylar və Molaisaqlıda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış bir çox maddi-mədəniyyət qalıqları bu ərazidə ovçuluq təsərrüfatının geniş yayıldığından xəbər verir. Məsələn, bir çox hallarda insanlar dəfn edilərkən onların cəsədləri ilə birlikdə qəbirlərdə müxtəlif növ heyvan və quşlar da basdırılıb. Tapıntılar içərisində qaban başı və köpək dişlərinə xüsusilə tez-tez təsadüf olunub. Maraqlıdır ki, qabana aid osteoloji qalıqlara qəbir materialları ilə yanaşı, təbəqə materialları içərisində də tez-tez rast gəlinir. Bu hal Qırlartəpənin üst mədəni təbəqəsində xüsusilə çox yaxşı izlənilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində qaban təsviri olan əşyalar da əldə olunub [4, 23]. Məsələn, Uzunboylardan tapılmış daş qab üzərində müxtəlif heyvanların, o cümlədən donuzun qaçış səhnəsi təsvir olunub [50, 46-47]. Məlumat üçün bildirək ki, Krım və Gürcüstanda öyrənilmiş qəbir abidələrindən də bunlara bənzər tapıntılar əldə olunub [491, 42].

Tədqiqatçılardan bir qismi qəbir abidələrində qabana aid osteoloji qalıqlara və ya qaban obrazlı əşyalara təsadüf olunmasını daha çox zərdüştliliklə əlaqələndirirlər [4, 140]. Xatırladaq ki, zərdüştliliyə görə, qaban obrazı güc, qüdrət simvolu hesab edilirdi. O da məlumdur ki, Sasani şahlarının imperiyanın sərhədlərini qoruyan sərkərdələrə verdikləri heyvan obrazlı titullar içərisində qaban obrazı xüsusi yer tuturdu [4, 140]. Bu baxımdan Girdiman vilayəti ərazisində «Qaban dağı» toponiminin mövcudluğu da təsadüfi hesab edilə bilməz. Qaban dağı Girdimançayın sol sahilində, Lahıcın üstündə, Baş Suayrıcına bitişik ərazidə yerləşir [50, 145; 221, 14]. Xatırladaq ki, Dərbənd istiqamətində olan keçidlərdən birisi məhz bu ərazidə yerləşir. Görünür, iranmənşəli əhalinin bu yerlərə köçürüldüyü ilk vaxtlarda, Babadağ keçidinin mühafizəsi etibar edilən Sasani qarnizonuna «Qaban» titulu daşıyan sərkərdə rəhbərlik edirmiş və «Qaban dağı» toponimi də bu zəmində yaranıb. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, Mehrani hökmdarlarından bəzilərinin adının əvvəlindəki «Varaz» (məsələn Varaz Qriqor, Varaz Peroj, Varaz Tiridat və s.) sözü qədim pəhləvi dilində «qaban» mənası bildirir [50, 145].

Girdiman ərazilərində maral ovu da geniş yayılıb. Mollaisaqlı, Uzunboylar və Qırlartəpədən tapılmış maral fiqurları, üzərində maral təsviri olan əşyalar və nəhayət, osteoloji qalıqlar bunu təsdiq edir. Diqqəti çəkən odur ki, xronoloji cəhətdən qədim olan nümunələr, əsasən maralla bağlı inamları özündə əks etdirir. Mollaisaqlıdan məlum olan tuncdan hazırlanmış maral fiqurları və Uzunboylardan tapılmış üzərində maral təsviri olan daş qab buna sübutdur [50, 274, 282]. Arayış üçün bildirək ki, Azərbaycanın bir çox qədim abidələrindən, o cümlədən Qobustandan, Qızılvang nekropolundan, Sandıqtəpədən, Gəncədən, Qazax rayonu ərazisindən, Rustov nekropolundan, Xınıslıdan və s. yerlərdən də üzərində maral təsviri olan əşyalar məlumdur [4, 134; 90, 43; 530, 42-43; 643, 17-28]. Qırlartəpənin üst mədəni təbəqəsindən də çoxlu miqdarda maral sümüyü və buynuzu tapılıb ki, onların da əksəriyyəti işlənmiş vəziyyətdədir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, yerli sakinlər maralın ətindən ərzaq məhsulu, buynuzundan isə sümükişləmə sənətində xammal kimi geniş istifadə ediblər.

İlk orta əsrlər dövründə Girdiman ərazisində ovlanan heyvanlar sırasında cüyür də olub. Bunu ilk dəfə Qırlartəpənin üst mədəni təbəqəsindən əldə olunan osteoloji qalıqlar əsasında müəyyən etmək mümkün olubdur [196, 28].

Mənbələrin xəbər verdiyinə görə, yerli sakinlər ova gedərkən ov itlərindən istifadə ediblər. Strabona görə, «albanların özləri kimi onların itləri də ov etməyə fəvqəladə dərəcədə meyilli idi» [617, 476]. Başqa bir mənbədə deyildiyinə görə, albanlara məxsus ov itləri hər cür vəhşi heyvanları, hətta öküz və şirləri də tutub saxlaya bilirdi [310, 127]. K.V.Trever zəhmli səsi olan bu nəhəng itlərin Qafqaz qoyun iti olduğunu güman edir [628, 77]. Uzunboylardan məlum olan daş piyalə üzərində qədim rəssam tərəfindən işlənmiş ov səhnəsi buna əyani sübut ola bilər. Söhbət maral, donuz və dağ keçisinin ov iti tərəfindən qovulduğu səhnədən gedir. Girdiman abidələrindən əldə olunan osteoloji tapıntılar içərisində itlərə məxsus sümüklərə də tez-tez təsadüf olunub.

Tarixi mənbələrdə Albaniya ərazisində böyüklüyünə görə xoruza bənzəyən və çox da hündürdən uça bilməyən quşların yayıldığı barədə məlumat verilir [310, 127]. K.V.Trever həmin quşun qırqovul olduğunu ehtimal edir [628, 33]. Məlum olduğu kimi, qırqovul daha çox kolluq və qamışıqlarda yayılıb. Bu cəhətdən Alazan-Həftəran vadisi, Acınohur öndağlığı, Qaraməryəm tirəsi və Kürsahili ərazilər qırqovulun törəyib artması üçün çox əlverişli təbii şəraitə malikdir. Hansı ki, həmin ərazilərdə elə indinin özündə də qırqovul ovu geniş yayılıb. Odur ki, ilk orta əsr abidələrindən tapılan osteoloji qalıqlar içərisində qırqovul sümüklərinin də olduğu istisna edilə bilməz. Xatırladaq ki, Qəbələ, Qırlartəpə və Qalagah materialları içərisində ayrı-ayrı vəhşi quş növünə aid olduğu güman edilən çoxlu osteoloji qalıqlar aşkar edilib.

Böyük Qafqazın Cənub yamacı ilə Alazan-Həftəran vadisini birləşdirən geniş çay şəbəkəsi və oradakı xırda su mənbələri müxtəlif balıq növlərinin yayılması və inkişafı üçün olduqca əlverişli imkanlara malikdir. Bu isə Girdiman

ərəzilərinin balıq ovu üçün də əlverişli təbii imkanlara malik olduğundan xəbər verir. Qədim və orta əsr mənbələrində bildirildiyi kimi, Kür çayının və Böyük Qafqazın Cənub yamacından Alazan-Həftəran çökəkliyinə istiqamət alan çoxsaylı xırda çaylarda müxtəlif növdən olan balıqlar geniş yayılmışdı [310, 127-128]. M.Kalankatuklu bu barədə belə yazır: «Böyük Kür çayı sakit-sakit bu ölkənin düz ortasından axır və iri və xırda balıq gətirib, sularını Xəzər dənizinə tökür» [128, 16]. Əlbəttə, belə bir şəraitdə Şirvanın düzən ərəzilərində məskunlaşan əhalinin bir qismi həvəslə Kürdə balıq ovu edirdi. Mingəçevir ərəzində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Kür sahilində yaşayan əhali hələ Eneolit dövründən başlayaraq balıq ovu ilə məşğul olub [227, 81].

SƏNƏTKARLIQ

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə çoxsaylı nadir sənət inciləri bəxş edib. Bütün bunlar isə əlbəttə ki, xalqın çoxəsrlik tarixi ənənələri üzərində yaranıb. Belə bir cəhəti xüsusi olaraq qeyd etməyə dəyər ki, erkən sivilizasiyanın beşiyi olan Azərbaycan yerləşdiyi geosiyasi məkanla bağlı, həm də, mədəniyyətləri transformasiya edən bir məmləkət olub. Bu mənada Azərbaycanın və azərbaycanlıların bir çox ölkə və xalqlarla müqayisədə daha qədim və daha zəngin mədəniyyətin daşıyıcısı olduğu şəksizdir.

İlkin sənətkarlıq nümunələri, əslində qədim insanlarla həmyaşdı olub. Yəni, təqribən 450-500 min il öncə AZIX adamı yaşamaq uğrunda mübarizə apararkən sözsüz ki, müxtəlif alət və silahlardan istifadə etməli olmuşdur. Həmin alət və silahlar nə qədər primitiv olsa belə, hər halda onların hazırlanması artıq sənətin mövcudluğundan xəbər verirdi. Beləcə, ağacdan və daşdan olan ilk alət və silahlar meydana gəlib. Daha sonra sümükişləmə, dəriçilik, dulusçuluq, metalışləmə, şüşə istehsalı kimi sənət sahələri təşəkkül taparaq inkişaf edib. Məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri inkişaf etdikcə, ayrı-ayrı sənət sahələri də təkmilləşib. Bu baxımdan antik və ilk orta əsrlər dövrü Azərbaycan tarixinə müxtəlif sənət sahələrinin yüksəlişində yeni mərhələ kimi daxil olub. Ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən qədim Qafqaz Albaniyası ərəzində aparılan genişmiqyaslı arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş olduqca zəngin maddi-mədəniyyət kolleksiyası buna sübutdur. Hər şeydən öncə məhz bu tapıntılar Azərbaycanda sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf tarixini daha əhatəli və dərinlən araşdırmağa imkan yaratmışdır. XIX əsrin birinci rübündə Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra imperiya maraqlarından çıxış edən qafqazşünas alimlər tərəfindən Azərbaycan tarixinin, o cümlədən kустar sənət sahələrinin tarixinin öyrənilməsinə maraq artıb. Moskvada, Sankt-Peterburqda və Tiflisdə işıq üzü görən müxtəlif elmi məcmuələrdə Azərbaycan tarixinə və etnoqrafiyasına dair materiallar çap olunub. Bu baxımdan 1881-ci ildə nəşrə başlayan «Qafqaz tayfaları və məskənlərinin təsviri üçün materiallar toplusu»nu ayrıca qeyd etməyə dəyər. Kənd müəllimlərindən

M.Əfəndiyev, H.Bağirov, R.Əfəndiyev, S.Zöhrəbəyov, Y.Zedqenidze, M.Kalaşev, K.Nikitin, Q.Osipov, B.Veniaminov və qeyrilərinin müxtəlif vaxtlarda həmin məcmuədə çap olunan yazılarında Azərbaycanca ayrı-ayrı sənət sahələrinin vəziyyəti və inkişaf tarixi barədə olduqca maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır [162,19].

XIX əsrin sonlarına aid iqtisadi-statistik xarakterli ədəbiyyatda dərc olunmuş bir sıra materiallar da Azərbaycanda sənətkarlıq tarixini araşdırmaq baxımından olduqca faydalı mənbə kimi dəyərləndirilə bilər. S.İ.Qulışambarovun, K.Xatisovun, A.Piralovun və V.Zelenitskinin qeydləri bu cəhətdən xüsusilə əhəmiyyətlidir [162, 19-20].

1899-cü ildə təsis olunan Qafqaz Kustar Sənət Komitəsi sənətkarlığın tarixinin öyrənilməsi sahəsində əhəmiyyətli rol oynayıb. Xatırladaq ki, Komitə regionda sənətkarlıq istehsalının vəziyyətini və onun problemlərini öyrənmək məqsədilə yaradılmışdı. Odur ki, Komitənin XX əsrin əvvəlində çap etdirdiyi bir sıra materiallar Qafqazda, o cümlədən Gürcüstanda və Azərbaycanda sənətkarlıq istehsalının formalaşması tarixini araşdırmaq baxımından dəyərli mənbə kimi səciyyələndirilə bilər [162, 19-20].

1923-cü ildə təşkil olunan «Azərbaycan Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti» arxeoloji və etnoqrafik araşdırmaların aparılması, materialların toplanması və muzeyşünaslığının təşkili istiqamətində olduqca səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Məhz həmin Cəmiyyətin təşəbbüsü, yardımı və bilavasitə təşkilatçılığı ilə ötən əsrin 20-30-cu illərində İ.İ.Meşşaninov, Ə.Ə.Ələkbərov, İ.M.Cəfərzadə, D.B.Şərifov, S.M.Qaziyev tərəfindən Azərbaycanın müxtəlif regionlarının, o cümlədən Girdiman hövzəsinin abidələrinin arxeoloji və etnoqrafik cəhətdən tədqiqi istiqamətində ilkin addımlar atılıb. «Azərbaycan Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti»nin başladığı iş sonralar qismən də olsa, Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu tərəfindən davam etdirilib. 1929-cü ildə fəaliyyətə başlayan bu İnstitut 30-cu illərdə kustar sənətin ayrı-ayrı sahələrinin tarixini araşdırmaq istiqamətində müəyyən işlər görüb. İnstitutun əməkdaşları İ.M.Cəfərzadənin və D.Rəfəbəyovun fəaliyyəti bu cəhətdən xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır [162,21].

1946-cı ildən başlayaraq Mingəçevirdə, daha sonra isə Beyləqan, Qəbələ, Torpaqçala (Qax və Tovuz rayonları), Şamaxı, Bərdə, Qalagah və Qırlartəpədə aparılan uzunmüddətli və genişmiqyaslı arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş çoxsaylı istehsalat ocaqları, əmək alətləri, rəngarəng çeşidli sənətkarlıq məmulatı ayrı-ayrı sənət sahələrinin tarixini və inkişaf dinamikasını öyrənmək baxımından xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin tapıntılar əsasında İ.M.Cəfərzadə [413], S.M.Qaziyev [127; 129], R.M.Vahidov [227], Q.M.Aslanov [287; 288], O.H.Həbibullayev [102; 248], İ.H.Nərimanov [168; 537], C.Ə.Xəlilov [640], Q.M.Əhmədov [74; 77], Ö.Ş.İsmizadə [439; 440; 441], A.L.Yakobson [670], İ.A.Babayev [305; 310], R.B.Göyüşov [96; 98], H.Ə.Ciddi [414; 415], Q.İ.İone [433; 434], A.B.Nuriyev [172], F.L.Osmanov [190; 558], F.Ə.İbrahimov

[114], A.Ş.Orucov [178], F.V.Qədirov [141], T.M.Dostiyev [418], A.M.Məmmədov [152, 153], Ə.Ə.Əliyev [82], A.S.Namazov [165], F.Ə.Abbasova [4; 5] və qeyrilərinin hesabatlarında və tədqiqat əsərlərində sənətkarlığın bu və ya digər sahələri və problemləri işıqlandırılmışdır. Hansı ki, həmin tədqiqatların xeyli qismi bilavasitə Girdiman probleminə aid olmasa da, ən azı ilk orta əsrlər dövrünün ayrı-ayrı məsələlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Məsələn, R.M.Vahidov Mingəçevir və Torpaqqalanın [227; 229; 230; 232], Q.M.Əhmədov Beyləqan və Qəbələnin [74; 75; 77; 78], F.V.Qədirov Qəbələ mahalının [138; 139; 140; 141; 142], A.B.Nuriyev Bərdə və Şamaxı ətrafının [171; 173; 174; 175], R.B.Göyüşov Şabranın [383; 385], F.L.Osmanov Qalagah, Qırlartəpə və ətraf ərazilərin [183; 188; 189; 551; 553], C.Ə.Xəlilov, A.Ş.Orucov və T.M.Dostiyev Azərbaycanın şimal-şərq regionunun [66; 67; 69; 70; 179; 180; 181; 640; 642], İ.M.Cəfərzadə [413], V.N.Leviatov [488], A.M.Məmmədov [152; 153; 502; 503] və A.S.Namazov [165] Gəncə və Gəncəbasarın ilk orta əsr abidələrinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi istiqamətində uzun illər səmərəli tədqiqat işləri aparılmışdır. Q.M.Əhmədov, R.B.Göyüşov [95; 96; 97; 98; 382], Q.İ.İone [432; 433; 434] və A.Ş.Orucov [178] dövrün saxsı məmulatının, F.Ə.İbrahimov [113; 114; 115] metalışləmə sənətinin, A.B.Nuriyev [172] və Q.Ə.Hacıyev [100; 101] şüşə istehsalının, Ö.Ş.İsmizadə zərgərlik sənətinin [442], F.Ə.Abbasova [3; 4] zoomorf qabların bədii-texniki və texnoloji xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən bilavasitə zəngin arxeoloji materiallara istinad etmişlər.

Sənətkarlığın inkişaf tarixinin bəzi məsələləri ayrı-ayrı tarixçi alimlər tərəfindən də dərinlən araşdırılıb. Ə.Ə.Əlizadə [279], Z.M.Bünyadov [42; 43], M.X.Heydərov [380; 381], K.V.Trever [628], V.F.Minorski [523], S.B.Aşurbəyli [14; 304], V.N.Leviatov [488; 489], F.C.Məmmədova [157], T.M.Məmmədov [154], N.V.Piqulevskaya [580; 581], A.N.Solovkin [615] və qeyrilərinin araşdırmaları bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Elə sənət sahələri vardır ki, təkcə arxeoloji materiallar əsasında bu və ya digər məmulatın istehsal texnologiyası barədə fikir söyləmək çətindir. Bu yerdə kустar sənət sahələrinin etnoqrafik cəhətdən öyrənilməsi köməyə gəlir. Azərbaycanın görkəmli etnoqraf alimləri T.Ə.Bünyadovun [38; 40], H.A.Quliyevin [144; 145], A.N.Mustafayevin [160; 161; 162; 163], M.Nəsirinin [170], Q.C.Cavadovun [44], M.Dadaşzadənin [65], S.M.Ağamalıyevanın [253] və bir sıra başqalarının tədqiqatları bu mənada xüsusilə əhəmiyyətlidir. Yəni, xalq sənətkarlığının elə bir sahəsi yoxdur ki, həmin müəlliflərin əsərlərində bu və ya digər dərəcədə işıqlandırılmasın. Məhz onların xidmətləri sayəsində ayrı-ayrı sənət sahələrinin keçmişi və bu günü arasında körpü salınıb.

Problemin ayrı-ayrı aspektləri uzun illərdir ki, memar və sənətsünaşlar tərəfindən uğurla öyrənilməkdədir. Bu sahədə görkəmli Azərbaycan memarları Ə.Salamzadə, L.Bretanitski [630], C.Qiyasi [143; 386], D.Axundov [302], K.Məmmədzadə [155] və V.Kərimovun [461] tədqiqatlarını xatırlamaq yerinə

düşərdi. Sənətşünas alimlərdən L.Kərimovun [464], N.Rzayevin [597; 598; 599], R.Əfəndiyevin [72; 73; 665], N.Nəcəfovanın [535] toxuculuq, şüşəişləmə, dulusculuq, metalışləmə və ağacışləmə sənətinin müxtəlif sahələrinə dair səmərəli araşdırmaları da, qədim sənət növlərinin tarixini və texnoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından olduqca faydalıdır. Problemin ümumbəşəri inkişaf müstəvisində araşdırılması nöqteyi-nəzərindən Azərbaycana coğrafi və mədəni dəyərlər baxımından yaxın olan Dağıstan [291; 444; 480; 481], Rusiya [336; 342; 358; 400; 471; 600], Gürcüstan [492], Qazaxıstan [257; 317; 318; 319; 419; 482; 614], Orta Asiya [359; 495; 496; 497] və Yaxın Şərq [252; 285; 331; 446; 546; 580; 581] ölkələrində orta əsr şəhərlərinin və ayrı-ayrı sənət sahələrinin tarixi-arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi təcrübəsindən də yeri gəldikcə geniş istifadə olunmuşdur.

METALIŞLƏMƏ

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, Girdiman vilayətinin ilk orta əsr abidələrində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı zəngin metal məmulatı aşkar edilmişdir. Bundan əlavə müxtəlif vaxtlarda və ayrı-ayrı yerlərdə tikinti və ya torpaq işləri nəticəsində üzə çıxan maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində də çoxlu metal əşya və silahlar qeydə alınmışdır.

Azərbaycan ərazisində metaldan istifadənin qədim tarixi var [459; 608, 41-45; 609, 138-145]. Bunu Eneolit dövrü abidələrindən tapılmış mis əşyalar da təsdiq edir. Əksəriyyəti bəzək məmulatından ibarət olan bu nümunələrin yerli istehsal, yaxud da gətirilmə olduğu hələ ki, dəqiq müəyyənləşdirilməyib. Yəni, hələlik Eneolit dövrü abidələrindən filiz ərintisi və metal məmulatı istehsalını təsdiqləyən digər materiallar olmadığından, tapılan əşyaların isə sayca az olduğunu əsas götürərək, mütəxəssislər həmin nümunələrin daha çox gətirilmə olduğunu ehtimal edirlər.

Akademik B.B.Piotrovski Zaqafqaziyada e.ə. III minillikdən başlayaraq mis yataqlarından istifadə edildiyini bildirir [582, 78-79]. Əslində, Baba Dərviş və Kültəpənin Tunc dövrü təbəqələrindən tapılan metaləitmə kürələri, metalətkmə qəlibləri və pasa qalıqları da məhz bu cür düşünməyə əsas verir [516, 17-19]. Xatırladaq ki, Mingəcevirin [288; 289, 133-134] Son Tunc və İlk Dəmir dövrü mədəni təbəqəsindən, habelə, Girdiman hövzəsinin orta əsr abidələrindən də metaləitmə kürələri və pasa qalıqları tapılıb [114, 14; 141, 84]. Qırlartəpə isə son antik və ilk orta əsrlər dövründə regionda başlıca metallurgiya mərkəzlərindən olmuşdur. Orada aşkar edilən metaləitmə kürəsi, çoxlu miqdar istehsal tullantıları, uzun müddət ərzində yüksək hərərət nəticəsində yanaraq bərkimiş mədəni təbəqə və kül qalığı bunu inandırıcı surətdə təsdiq edir.

Yazılı mənbələrdə Albaniya ərazilərinin mis, qızıl, gümüş, dəmir, qurğuşun və s. metalların ehtiyatları ilə zəngin olduğu və onlardan istifadə edildiyi bildirilir

[120, 17; 157, 91; 645, 327-332]. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazilərində geoloji kəşfiyyat axtarışları aparılarkən aşkar edilən çoxsaylı tərk olunmuş mədənlər yerləri ilə yazılı mənbələrin bu barədəki məlumatları bir daha təsdiq olunur [270, 143, 435]. Məsələn, A.N.Mustafayev professor E.Eyxvala istinadən Daşkəsəndə dəmir filizini əritmək üçün kiçik kürələrdən istifadə olunduğunu bildirir. Məlumatda bildirilir ki, filizin əridilməsi prosesi təqribən 4 saata qədər davam edir və bu iş 6 nəfər tərəfindən həyata keçirilir. Akademik K.V.Abixə istinadən Daşkəsən ərazisində çoxsaylı qədim mədənlər və quyu yerlərinin olduğu bildirilir [162, 91]. Y.Veydenbaumun məlumatına görə, Daşkəsəndəki Quşçu, Seyidlər, Bayan, Çovdar və bəzi digər yaşayış məntəqələrində yerli əhali bir neçə əsrdən ki, yaxınlıqdakı yataqlardan mis və dəmir çıxarmaqla məşğuldur. K.Xatisova istinadən isə Bayan və Quşçu kəndlərində hər bir kəndlinin, yaxud da hər iki nəfərin bir kürəsi olduğu bildirilir [361, 258-260]. Y.Veydenbaumun və K.X.Xatisovun metaləritmə kürələrinin forma və quruluşu barədəki məlumatları da elmi cəhətdən böyük maraqlıdır. Məsələn, Y.Veydenbaumun təsvirinə görə, fəhlələr iməkləyə-iməkləyə mədənlərə girir, filizi qopararaq arabalara yığır və kəndir vasitəsi ilə sürüyərək çölə çıxarırlar. Metal uzunluğu 4, hündürlüyü 1,5 arşın olan otağı xatırladan kürələrdə əridilirdi. Körüyü pələmək yolu ilə kürədə hərarət daim artırılırdı. Beləliklə, təqribən 5 saat ərzində filiz əriyərək qaynar kütlə halına gəlirdi [361, 165]. Etnoqrafların müşahidələrinə görə, metaləritmə kürələri orta hissəsində daha çox çalabayənzər oduğu olan ocağı xatırladırdı [162, 192-193]. XX əsrin ikinci yarısında Gədəbəy, Mısdag, Qalakənd, Zəylək, Çovdar və Daşkəsən ətrafındakı mis yataqlarında geoloji axtarışlar zamanı çoxsaylı bu cür metaləritmə kürələrinin qalıqları aşkar edilmişdir [458, 59].

Filizin əridilməsi məqsədilə ağac kömürdən istifadə olunurdu. Deyilənlərə görə, filizin əridilməsi üçün hər dəfə təqribən 9 pud kömür işlədilir. Kömürün və filizin daşınması əlavə problemlər doğurduğundan, metaləritmə kürələrinin daha çox xammal ehtiyatlarına yaxın ərazilərdə yerləşdirilməsinə üstünlük verilirdi. Görünür, bu həm də ekoloji faktorlarla əlaqədar olub.

Tarixi inkişafın müəyyən mərhələsində qədim insanlar artıq müxtəlif mineralların qatışıqlarından ibarət olan keyfiyyətə yeni növ metal almağın sirlərinə yiyələnib. Bu yenilik Tunc dövründə baş verib. Xocalı, Daşkəsən, Gədəbəy, Gəncə, Naxçıvan və Qarabağ ərazisindən əldə olunmuş çoxsaylı tunc əşyalar, habelə Mingəçevir və Şəmkiyədə tapılan tunc balta və nizə fiqurları hazırlamaq üçün istifadə edilmiş daş qəliblər buna sübutdur [162, 195-196].

Dəmirin kəşfi metaləritmə sənətinin ilkin inkişafında çox mühüm dönüş nöqtəsi olub. E.ə. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəlində baş vermiş olan bu yenilik bütövlükdə məhsuldar qüvvələrin inkişafında olduqca progressiv rol oynayıb. Həmin dövrdən etibarən metal məmulatının çeşid müxtəlifliyi sürətlə artır, silahlar və əmək alətləri sırasında keyfiyyətə yeni nümunələr meydana çıxır. Bu isə alban döyüşçülərinin daha çox dəmir qılınc, xəncər, yaba, bıçaq, nizə və ox

ucları ilə silahlanması, məişət və təsərrüfatda isə dəmirdən istehsal olunan gəvənin, oraq, dəhrə, qayçı, qırılıq, neştər, at üçün qantarğa, üzəngi, toqqa və bu kimi ləvazimatların artması ilə nəticələnib [162, 197]. Xatırladaq ki, bu qəbildən olan silah və əşya nümunələri Girdiman vilayəti ərazisindəki antik dövr və ilk orta əsr abidələrində xüsusilə daha çox tapılıb. Qalagah, Qəbələ, Qırlartəpə, Xirəki, Bayramkoxa və digər abidələrdən tapılmış çoxsaylı xəncər, bıçaq, yaba və nizə ucluqları, toqqa, biz, mismar və digər əşyaları buna misal göstərmək olar. Bu, sözsüz ki, hər şeydən öncə həmin məmulat növlərinin geniş miqyasda yerli istehsalı ilə əlaqədar olub [625, 167-172]. Dəmirdən fərqli mis, qızıl və gümüşdən başlıca olaraq bəzək və zinət əşyalarının istehsalında və pul zərbində istifadə olunub [215].

İlk orta əsrlərdə Albaniyada ayrı-ayrı sənət sahələrinin vəziyyəti ilə bağlı müasir tarixşünaslıqda polemika mövzusu olan və deməli, hələ də həllini gözləyən bir sıra ciddi problemlər mövcuddur. Bu, əlbəttə, hər şeydən öncə bütövlükdə, bəhs edilən dövrün sənətkarlıq tarixinin yetərinə öyrənilməməsi ilə əlaqədardır. Belə problemlərdən birisi də, ilk orta əsrlərdə misgərlik sənətinin, yəni, mis qablar istehsalının vəziyyəti ilə bağlı milli tarixşünaslığımızda müəyyən fikir ayrılığının mövcudluğundadır. Məsələn, sənətkarlıq tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından olan professor A.N.Mustafayev hesab edir ki, Azərbaycanda zəngin mis yataqları olmasına və uzaq tarixi keçmişdən başlayaraq Albaniyada həmin ehtiyatlardan istifadə olunmasına baxmayaraq, ilk orta əsrlərdə misgərlik sənəti kütləvi istehsal sahəsinə çevrilə bilməmişdir [162, 198]. A.N.Mustafayev özünün bu tezisini daha çox bəhs edilən dövrdə dulmuşluq sənətinin inkişafı və ölkənin hər tərəfinə yayılması, qismən də ağac, dəri və toxuma materiallarının çoxalması ilə əlaqələndirir [162, 198]. Əlbəttə, bu fikirlə razılışmaq çətindir. Birincisi, ona görə ki, Albaniya ərazisindən, xüsusilə də Girdiman abidələrindən ilk orta əsrlərə aid kifayət qədər mis qablar tapılıb. Qəbələ, Qalagah, Qırlartəpə, Bəyimli qalası və Göyçay hövzəsinin ilk orta əsr abidələrindən tapılan və yerli ustalar tərəfindən hazırlanmış çoxsaylı məişət əşyaları buna sübutdur. İkincisi, mis əşyaların dəmir və ya keramika nümunələri ilə müqayisədə az tapılması heç də bu qəbildən olan məmulatın istehsalının məhdudluğu kimi izah edilə bilməz. Ona görə ki, mis əşyalar köhnələndə, istifadəyə yararsız hala düşəndə təkrar emala verilir. Bu isə o deməkdir ki, mis əşyalar təkrar-təkrar emal edilərək XIX-XX əsrə qədər gəlib çıxmışdır. Nəhayət, misdən hazırlanan əşyalar, adətən zərif və nazikdivar olduğundan onların əsrlər boyu açıq havada və ya torpaqda qalmaq ehtimalı da az olub. Yəni, təkrar emal tələbi yaşamayan mis əşyalar isə açıq havada və ya torpaq altında qalaraq tez bir zamanda oksidləşərək sıradan çıxmışdır. Fikrimizcə, bu dəlillər «mis qabların ilk orta əsrlər dövründə kütləvi istehsal sahəsinə çevrilə bilməməsi» barədəki fikrin ən azı Girdiman vilayəti üçün əsaslı olmadığını söyləmək üçün kifayətdir. Bizcə, belə bir ciddi arqumenti də nəzərə almamaq

olmaz ki, əsrlər boyu təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Zaqafqaziyada mis qablar istehsalı mərkəzi olan Lahıc qəsəbəsi də məhz bu ərazidədir.

Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Girdiman hövzəsinin antik və ilk orta əsr abidələrindən tapılmış metal məmulatları içərisində dəmirdən hazırlanmış silahlar, əmək alətləri və məişət əşyaları üstünlük təşkil edir [568, 151-152] (C-CII tablolar). Deməli, dəmirçilik peşəsi o dövrdə də metalışləmə sənətinin aparıcı sahələrindən biri olub. Bu da sözsüz ki, əhalinin geniş kütlələrinin dəmir məmulatına olan tələbatı ilə əlaqədar idi. Çünki dəmirdən hazırlanan silahlar, əmək alətləri və məişət əşyalarına ölkənin hər yerində, hər zaman ehtiyac hiss olunurdu. Məhz bu səbəbdən də dəmirçi ustaların çalışdığı səs-küylü emalatxana və dükanlar iri şəhərlərdə olduğu kimi, ucqar kəndlərdə də geniş yayılmışdı. Bu gün Şamaxıda, Şəkiddə, Lahıcdə xüsusi dəmirçi məhəllələrinin mövcudluğu da bu peşəyə olan ehtiyacın böyüklüyündən və onun həqiqətən geniş yayıldığından xəbər verir [202, 89-98]. Dəmirçi ustalar arasında araba və fayton hissələri hazırlayanlar, kənd təsərrüfatı alətləri istehsal edən çilingərlər, nalbəndlər, silahsızlar xüsusən çox idi. Diqqəti çəkən məqamlardan biri də odur ki, bu peşələr daha çox irsi olaraq nəsil-dən-nəslə ötürülürdü.

Dəmirçi ustaların istehsal etdikləri çeşidli məmulat növləri əsasən iki üsulla - tökmə və ya döymə üsulu ilə hazırlanırdı. Tökmə əşyalar daşdan, ağacdan və keramikadan olan xüsusi qəliblərdə, döymə əşyalar isə dəmirin qızdırılaraq çəkiləndən vasitəsilə lazımi formaya gətirilməsi yolu ilə istehsal olunurdu. İlk orta əsr abidələrindən tapılan çoxsaylı metal məmulatı içərisində həm tökmə, həm də döymə üsulu ilə istehsal olunmuş dəmir əşyalar yetərincədir. Elə Qəbələ, Şamaxı, Şabran, Bərdə, Qalagah, Qırlartəpə və digər abidələrdən tapılmış xüsusi qəliblərdən də müxtəlif növ metal əşyalar istehsal etmək məqsədilə istifadə olunmuşdur.

Şəhərlərdə və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələrində dəmirçi emalatxanaları, adətən ustalara məxsus yaşayış binalarının zirzəmisində yerləşirdi. Kəndlərdə isə əksər hallarda yaşayış binalarının zirzəmisində olmadığından, bu məqsədlə çox da böyük olmayan xüsusi emalatxana-dükanlar tikilirdi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində Şəkiddə, Şamaxıda, Gəncədə belə olub. Lahıcdə və Basqalda isə indi də belədir.

Azərbaycanın ilk orta əsr abidələrində aparılan arxeoloji axtarışlar zamanı məişət və təsərrüfatda işlədilən metal əşyaların demək olar ki, bütün nümunələrinə təsadüf edilibdir. Qazıntılardan tapılan çoxsaylı mismar, qarmaq, dəhrə, maşa, gavağın, oraq, dəryaz, toxa, bıçaq, qayçı, sayırğa, üzəngi, qantarğa, nizə və ox ucluqları, cam, boşqab, sərnici, üzük, sırğa, toqqa, zıncırov, başlıq və asmalar buna sübutdur [24, 113].

Girdiman vilayəti abidələrindən tapılan müxtəlif növ qiymətli bəzək əşyaları orada zərgərlik məmulatı istehsalının da geniş yayıldığına dəlalət edir (CII-CIII tablolar). Bu cür nümunələrə antik dövr və ilk orta əsr materialları

içərisində xüsusilə tez-tez təsadüf edilir [442, 277-317]. Mollaisaqlı, Nüydi, Uzunboylar və Qırlartəpə ətrafındakı antik dövrə aid qəbirlərdən məlum olan rəngarəng çeşidli bəzək əşyaları buna sübutdur. Analoji nümunələr, həmçinin Mingəçevir, Yaloylutəpə və Xınıslıdan da məlumdur. Tapıntılar arasında asmalar, üzük, bilərzik, sırğa və boyunbağılar xüsusilə çoxluq təşkil edir. Bəzək əşyaları, adətən misdən, tuncdan, gümüşdən və qızıldan hazırlanıb. Onların bir qismi daha cəlbedici olsun deyə qiymətli daşlarla bəzədilib. Y.A.Paxomov və F.L.Osmanov tərəfindən Qalagahdan tapılmış tunc üzük, bilərzik və üç ədəd qızıl sırğa bu baxımdan daha çox diqqəti cəlb edir [190, 99-100; 575, 70-74]. Qayığa oxşar formada olan qızıl sırğalar döymə üsulu ilə hazırlanıb və demək olar ki, bütün əlamətlərinə görə oxşardılar. Üçünün də xarici səthi qırmızı rəngdə olan müxtəlif formalı qiymətli daşlarla bəzədilib. Bu da onların eyni zərgər tərəfindən istehsal olunduğunu deməyə əsas verir. Göyçay rayonunun Ərəbcəbirli kəndində təsərrüfat işləri zamanı dağıdılmış qəbirdən tapılmış mis, tunc, gümüş və qızıldan hazırlanmış sinə bəzəkləri, bilərzik, üzük və sırğalar da ilk orta əsrlər dövründə Girdiman ərazisində bu qəbildən olan bəzək əşyalarına böyük maraq göstərdiyindən xəbər verir.

Tədqiqatçıların rəyincə, zərgərliklə məşğul olan ustalar metaldan zinət əşyalarını əsasən tökmə, döymə və ştamplama üsulu ilə hazırlayırdılar [442, 317].

Metaldan hazırlanan rəngarəng çeşidli sənətkarlıq məmulatlarının sifarişçisi də, alıcısı da müxtəlif idi. Yəni, əgər, gündəlik olaraq məişət və təsərrüfatda işlədilən əmək alətləri həm kənddə, həm də şəhərdə hamı tərəfindən alınırırsa, dəbdəbəli fayton və döyüş arabalarının, habelə müxtəlif növ silahların və qiymətli zinət əşyalarının sifarişçisi də, alıcısı da başlıca olaraq iri feodallar və yüksək rütbəli hərbcilər idi.

DULUSÇULUQ

Azərbaycan ərazisində saxsı qablardan istifadəyə hələ Neolit dövründən başlanıb. Zaman keçdikcə, məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikcə, cəmiyyət daxilində əmək bölgüsü dərinləşdikcə dulusçuluq sənəti də getdikcə daha artıq təkmilləşməklə, onun yeni-yeni sahələri meydana gəlib [49, 6].

Dulusçuluq sənətinin inkişaf tarixində çox aydın şəkildə izlənən bir neçə mərhələ olub. Bunlardan dulus dəzqahının və ikiyaruslu dulus kürələrinin meydana gəlməsini, saxsı məmulatının səthinin anqoblaşmasını və şirlənməsini, nəhayət, inşaat keramikası istehsalının kəşfini xüsusi olaraq qeyd etmək gərəkdir. Hansı ki, bu problemlər uzun illər ərzində ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən bu və ya digər dərəcədə araşdırılmışdır. Azərbaycanın ilk orta əsr keramikasının tədqiqi baxımından Q.İ. İonenin [433; 434], V.N. Leviatovun [488], R.M. Vahidovun [227], S.M. Qaziyevin [127], R.B. Göyüşovun [96; 97; 98; 382], Q.M. Əhmədovun

[74; 293], A.Ş. Orucovun [178], N.İ. Rzayevin [598] və bəzi digər müəlliflərin tədqiqatları olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Gil ehtiyatları və onun tədarükü. Azərbaycanın demək olar ki, bütün regionlarında saxsı məmulatı istehsalı üçün münasib gil ehtiyatları olan yataqlar mövcuddur [49, 23]. Məsələn, Qəbələ şəhəri yaxınlığında bir neçə belə zəngin gil yataqları var. İsmayılı rayonunun Balıq, Mollaisaqlı, Basqal, Talıstan, Diyallı kəndləri yaxınlığında da belə münasib gil yataqları mövcuddur.

Tədarük olunan gil, adətən əvvəlcə ələnilir, daha sonra isə xüsusi quyularda tərkibinə su və saman qatışdırılmaqla həll edilərək, qıvcırdılaraq münasib kütlə halına gətirilir. Fiziki cəhətdən ağır zəhmət tələb edən bu işi əsasən şagirdlər və usta köməkçiləri görürdü. Saxsı qabların hazırlanması ilə daha çox, məhz usta özü məşğul olurdu.

Tədqiqatçıların bir qismi guya aparılan fiziki-kimyəvi analizlərin nəticələrinə istinad edərək dulusçu ustalar tərəfindən keramika məmulatı istehsalı üçün hazırlanan xüsusi palçıqın tərkibinə müxtəlif növ qatışıqlar, o cümlədən karbonat, qum və şamot qatıldığını bildirirlər [605]. Fikrimizcə, bu halda məsələ bir qədər şişirdilir. Bununla da elə təsəvvür yaratmağa çalışırlar ki, guya qədim ustalar az qala lap peşəkər kimyagər olublar. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədilə müəllifin təşəbbüsü ilə xüsusi laborator analizləri aparılmışdır. Analizə təqdim olunmuş nümunələr Ağstafa, Şəmkir, Cəlilabad, İsmayılı, Ağsu, Yevlax və Ağdam rayonları ərazisindəki Son Paleolit, İlk Tunc, Orta Tunc, Son Tunc, Dəmir dövrü, habelə antik və ilk orta əsr abidələrindən götürülmüşdür. Göründüyü kimi, təqdim edilən nümunələr həm coğrafi, həm də xronoloji baxımdan müxtəlifdir. AMEA Geologiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılan analizlərin nəticələri isə inanılmaz dərəcədə oxşardır. Təsəvvür edin, təqdim olunan nümunələrdən hər birinin tərkibində 23 element olduğu müəyyən edilib. Həm də bütün nümunələr kimyəvi tərkib etibarlı ilə eyni elementlərdən ibarətdir. Təqdim olunan cədvəldən (əlavə 4) göründüyü kimi, ayrı-ayrı nümunələrin tərkibindəki kimyəvi elementlərin nisbəti də demək olar ki, eynidir. Bu oxşarlıq sözsüz ki, hər şeydən öncə xammalın kimyəvi tərkibinin eyniliyi ilə izah olunmalıdır. Yəni, analizi aparılan keramika nümunələrinin tərkibində müxtəlif qatışıqların olması heç də o demək deyildir ki, dulusçu-ustalar bunu xüsusi texnoloji əməliyyat olaraq həyata keçiriblər. Əslində isə, dulusçu-ustalar o yataqların gilindən istifadə ediblər ki, ondan hazırlanan məmulat yaxşı sığala gəlsin, yüksək temperatur rejiminə dözümlü olsun və s. Bu isə əlbəttə, uzun illərin təcrübəsi əsasında mümkün olubdur. Yalnız bu yolla qədim ustalar müəyyən ediblər ki, hansı yatağın gili məişətdə işlədilən nəfis süfrə qabları, hansı yatağın gili isə təsərrüfat məqsədləri üçün nəzərdə tutulan və nisbətən davamlı məmulat istehsalı baxımından daha münasibdir.

Dulus dəzgahının kəşfi. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə dulus məmulatı müxtəlif üsullarla istehsal olunub. Məsələn, Eneolit dövrü abidələrindən məlum olan və

elmi ədəbiyyata «toxuma keramika» adı ilə daxil olan qədim keramika nümunələrinin parçadan tikilmiş xüsusi torbalardan istifadə edilməklə hazırlandığı güman edilir. Lakin keramika istehsalı tarixində ən ciddi dönüş mərhələsi dulus dəzğahının kəşfi ilə başlanıb. Dulus dəzğahlarının iki növü məlumdur: 1. Əl dəzğahı. 2. Ayaq dəzğahı.

Əl dəzğahları əslində dairəvi formada olan taxta və ya gil lövhədən ibarət olur. Bu və ya digər məmulatı hazırlamaq üçün nəzərdə tutulan palçıq kündəsi onun üzərinə qoyularaq əllə fırladılmaqla hərəkətə gətirilir və bu yolla da tədricən saxsı qab formalaşır. Bu, dulus dəzğahının ibtidai və primitiv formasıdır. Onun hərəkət sürəti yüksək deyil. Məhz bu səbəbdən də əl dəzğahlarında hazırlanan qabların həm daxili, həm də xarici səthi heç də həmişə hamar olmur.

Ayaq dəzğahı quruluş etibarı ilə daha mürəkkəbdir. Əsasən alt çarx, üst çarx və birləşdirici oxdan ibarət olan bu cür dəzğahlar tarixi inkişafın nisbətən sonrakı mərhələlərində meydana gəlib və mütəxəssislər tərəfindən təkmilləşdirilmiş dulus dəzğahları kimi xarakterizə edilir [49, 25-28]. F.Engelsin təbircə, təkmilləşdirilmiş dulus dəzğahı yunanların barbarlıqdan mədəniyyətə gətirdikləri başlıca mirasdır. Deyilənlərə təkcə onu əlavə edək ki, ayaqla işləyən dulus dəzğahları zəmanəmizədək gəlib çıxmışdır. İndinin özündə də Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında, o cümlədən Şəki, Qəbələ, Astara və Ağsu rayonlarının bəzi kəndlərində kустar dulusçuluqla məşğul olan ustalar məhz bu cür dəzğahlardan istifadə edirlər [49, 27].

Dulus dəzğahının meydana gəlmə yeri və tarixi ilə bağlı elmi ədəbiyyatda fikir müxtəlifliyi hökm sürməkdədir. Tədqiqatçıların bir qismi onun Mesopotamiyada, başqa bir qismi isə İranda meydana gəldiyini güman edir [605, 92]. Mübahisə doğurmayan təkcə odur ki, eradan əvvəl IV minilliyin II yarısında Mesopotamiya və İran ərazisində, bundan da təqribən min il sonra Avropada dulus dəzğahından istifadə olunub [335, 198-199; 337, 63; 605, 92]. E.ə. III minilliyin birinci yarısından etibarən Misirdə, Hindistanda, III minilliyin sonundan başlayaraq Fələstində və Aralıq dənizi sahili ərazilərdə, e.ə. 1200-cü ildə Yunanistanın materik hissəsində, 759-cu ildə İtaliyada, 200-cü ildə Krit adasında və nəhayət, e.ə. 50-ci illərdən başlayaraq İngiltərədə istifadə olunduğu bəllidir. Tədqiqatçıların fikrincə, Orta Asiya ərazisində e.ə. II minillikdə dulus çarxından geniş surətdə istifadə olunub. A.A.Bobrinskiyin yazdığına görə, Şərqi Avropa ölkələrində e.ə. 700-cü ildən, Qara dənizin şimal sahillərində e.ə. 100-cü ildən, Ukrayna ərazisində isə e.ə. 200-cü ildən başlayaraq saxsı məmulatını dulus dəzğahları vasitəsilə istehsal etməyə başlayıblar [329, 16].

Nəzərə alsaq ki, İran və Azərbaycan əraziləri qonşudur və ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə onlar eyni dövlətin tərkibində olublar, onda belə aydın olur ki, qədim Azərbaycan da dulus dəzğahının meydana gəldiyi ərazilər sırasına daxil edilməlidir. Görkəmli arxeoloq, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü İ.H.Nərimanovun rəhbərliyi ilə keçən əsrin 80-ci illərində Eneolit dövrü abidəsi

olan Leylatəpədə aparılan tədqiqatlar zamanı əldə olunan keramika nümunələri də bu cür düşünməyə əsas verir [537, 47-48]. Xronoloji cəhətdən e.ə. IV minilliyin ortalarına aid edilən həmin nümunələr tədqiqatçıların yekdil rəylərinə görə, dulus çarxından istifadə olunmaqla istehsal edilib [217, 262]. 2004-cü ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin Ağstafa rayonunun Böyük Kəsik kəndi ərazisindən keçən hissəsi öyrənilərkən yer səthindən 80 sm dərinlikdə, təqribən 60-70 m radius daxilində mütəxəssislər tərəfindən Uruk mədəniyyəti dövrünə aid edilən çoxsaylı keramika nümunələri aşkar edilmişdir. Əsasən iri təsərrüfat küplərindən, küpə və piyalə tipli qablardan ibarət olan həmin tapıntıların xeyli qismi dulus dəzğahında istehsal olunub [394, 82]. Uruk materialları ilə müqayisədə Böyük Kəsikdən tapılan nümunələrdə qulp və qulp əvəzi qulaqcıqların olmaması onları fərqləndirən mühüm əlamətlərdəndir [337, 259; 394]. Bu isə məntiqi baxımdan Böyük Kəsik materiallarının Uruk materiallarına nisbətən daha erkən dövrə aid olduğunu düşünməyə əsas verir. Analoji tapıntılara Gürcüstan və Ermənistan ərazisində də təsadüf olunub [537, 48]. Bütün bunlar isə fikrimizcə, mədəniyyətlərin interpretasiyası ilə bağlı elmi baxışlara yenidən nəzər salmağı zəruri edir [10, 18-22]. Başqa sözlə, Şərqi Azərbaycana mədəni təsiri barədə yazarkən Azərbaycanın Şərqi mədəni təsiri barədə də düşünməyə dəyər [10]. Arxeoloji ədəbiyyatda hökmran olan yanaşmaya görə, e.ə. IV minilliyin I yarısında Mesopotamiyada yaşayan Ubeyd tayfaları dünyanın müxtəlif ərazilərinə, o cümlədən Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinə miqrasiya ediblər. Azərbaycan arxeoloqlarının fikrincə, Leylatəpə, Böyük Kəsik və digər abidələrdə aşkar edilən Ubeyd-Uruk mədəniyyəti nümunələri məhz bu zəmində meydana gəlib [303, 52]. Bu, doğrudanmı belə olub?! Tapıntıların miqyası, yayılma coğrafiyası və nəhayət, xronoloji çərçivəsi Mesopotamiya ərazisinin deyil, məhz Azərbaycanın daha erkən sivilizasiya beşiyi olduğundan xəbər vermirmi?! Bu barədə düşünərkən belə bir cəhət xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycan ərazisi İran və Mesopotamiya da daxil olmaqla ətraf ərazilərin hamısından çox-çox əvvəl məskunlaşıb. Deməli, bu ərazidə dulus dəzğahının ən azı İran və Mesopotamiya ilə eyni dövrdə, bəlkə də daha erkən meydana gəlməsi ehtimalı üzərində düşünməyə dəyər.

İlk orta əsrlər dövründə dulus dəzğahından istifadə ilə bağlı elmi ictimaiyyət arasında çox ciddi fikir ayrılığı və qeyri-müəyyənlik hökm sürməkdədir. Yəni, tədqiqatçıların bir çoxu belə hesab edir ki, bu dövrdə dulus dəzğahı ümumiyyətlə istehsalatdan çıxıb. Lakin bəzi araşdırıcıların fikrincə, dulus dəzğahı heç də bütünlüklə istehsalatdan çıxmayıb. Sadəcə olaraq, dulus məmulatının xüsusi çəkisi və yayılma ərazisi kəskin surətdə azalıb. Bu fikirlər arxeoloji materiallarla da təsdiqlənir. Yəni, ilk orta əsr abidələrindən bəlli olan zəngin və rəngarəng çeşidli saxsı məmulatının əksəriyyəti həqiqətən də dulus dəzğahından istifadə olunmadan istehsal edilib. Bununla belə, tək-tək hallarda dulus dəzğahında hazırlanmış nümunələrə də təsadüf olunur. Məsələn, Xınıslının və Qusar rayonunun daş qutu qəbirlərində, Enix və Çetkin abidələrindəki qəbirlərdə (həm torpaq, həm də daş

qutu qəbirlərdə), habelə Quba rayonundakı Xüçbala və Salmantəpə yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bilavasitə dulus dəzqahında hazırlanmış xeyli keramika nümunələrinə təsadüf edilmişdir [108; 109; 177]. Arxeoloq A.Ş. Orucovun qənaətinə görə, həmin nümunələrin bir qismi, xüsusən də Xınıslıdan tapılan ağzı novlu kiçikhəcmli bardaq məhz ayaqla işlədilən dulus dəzqahında istehsal olunmuşdur [178, 13].

Tədqiqatçıların əksəriyyəti dulus dəzqahının ilk orta əsrlərdə birdən-birə tam olmasa da, qismən unudularaq istehsalatdan çıxmasını dulusçuluq sənətindəki tənəzzül kimi səciyyələndirirlər. R.M. Vahidov [227, 34] və Q.İ. İone [433, 7; 434] keramika istehsalındakı bu tənəzzülü Albaniya ərazilərinin Sasanilərlə Bizans imperiyası arasında gedən uzunmüddətli müharibələrdə fəal hərbi əməliyyat meydanına çevrilməsi ilə, R.B.Göyüşov köçərilərin xaricdən olan basqın və hücumlarının artması ilə [96], Q.M. Əhmədov cəmiyyət daxilində baş verən ictimai-iqtisadi proseslərlə [77, 55], A.Ş. Orucov [178, 12] isə daha çox, ölkədə yaranmış iqtisadi şəraitlə əlaqələndirir. Bəhs olunan dövrün keramika məmulatının əsas tədqiqatçılarından olan A.Ş. Orucov belə hesab edir ki, «sənətkarlığın yenidən təşkili nəticəsində dulusçuluğa nisbətən, zərgərlik, şüşə məmulatı istehsalı, ağac üzərində oyma və s. bu kimi sənət sahələri tez yoluna düşür. Bunun da səbəbi gil qab istehsalının digər sənət sahələrindən çətin olmasıdır» [178, 13]. Göründüyü kimi, A.Ş. Orucovun bu fikrinin özü xeyli dərəcədə ziddiyyətlidir. Birincisi, onun işlətdiyi «sənətkarlığın yenidən təşkili» ifadəsi qeyri-elmi səslənir. Yəni, bu və ya digər sənət sahəsi tənəzzül də edə bilər, dirçəliş və ya yüksəliş dövrü də yaşaya bilər. Lakin bütün bunları qlobal mənada sənətin «yenidən təşkili kimi» anlamaq düzgün olmazdı. İkincisi, bəhs edilən dövrdə bəzi sənət sahələri, o cümlədən şüşə məmulatı istehsalının yenidən təşkili barədə ümumiyyətlə danışmaq olmaz. Çünki, şüşə məmulatı istehsalı bir sənət növü olaraq Albaniya ərazisində elə məhz ilk orta əsrlərin başlanğıcından etibarən geniş təşəkkül tapıb [172] və nəhayət, A.S.Orucovun dulusçuluğunun bir sənət sahəsi olaraq guya şüşə məmulatı istehsalından, yaxud da ağacişləmə sənətindən daha çətin olması barədəki fikri ilə də razılaşmaq qeyri-mümkündür.

Bütövlükdə, keramika istehsalının tənəzzülü səbəblərinə dair yuxarıda söylənen mülahizələrin hamısı ilə bu və ya digər dərəcədə razılaşmaq olar. Bununla belə, onu da unutmaq olmaz ki, bu, təkcə Azərbaycana xas olan lokal bir hal deyil. Yəni, Avropanın və Asiyanın bir çox ölkələri və xalqları da bu tarixi yaşamışdır. Məsələn, keramika məmulatı istehsalındakı tənəzzül Cənubi Qazaxıstan, Orta Asiya, Moldova, Krım və Dağıstanın ilk orta əsr abidələrinin materiallarında da müşahidə olunmaqdadır [178; 291; 460; 626; 649]. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, saxsı məmulatı istehsalının keyfiyyət göstəricilərinin pisləşməsi, başqa sözlə, geniş ərazilərdə dulus dəzqahından istifadənin unudulması, hansısa çox ciddi və həm də qlobal faktorlarla əlaqədar olub. İlk orta əsrlərdə belə bir qlobal miqyası əhatə edə bilən ciddi faktor isə az qala bütün Avropanı və

Asiyanı lərzəyə salan xalqların böyük köçü olub. Bir növ sunamiyə bənzəyən bu nəhəng ictimai dalğa təbiidir ki, əhatə etdiyi ərazilərdə çox şeyi dəyişib. Əhalinin bu səbəbdən baş verən miqrasiyası çox ciddi demoqrafik dəyişikliklərlə nəticələnib. Hərbi toqquşmalar, yürüş, basqın və talanlar ucbatından bir çox yaşayış məntəqələri, xüsusən də düzən ərazilərdəki şəhər və kəndlər boşalıb [24, 25-33]. Beləliklə, sözün əsl mənasında, «yersiz gəldi, yerli qaç» zamanı başlayıb. Təbiidir ki, belə bir şəraitdə aborigen əhaliyə məxsus ənənəvi istehsal vərdişlərinin və məşğuliyyət sahələrinin bütünlüklə unudulması, yaxud da əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalması mümkündür. Və əgər onu da nəzərə alsaq ki, köçərilər öz mədəniyyəti və təsərrüfatçılıq səviyyəsi baxımından yerli əhalidən çox-çox geridə qalırdı, deməli, bu halda repressiv təsirin mövcudluğu danılmazdır. Buradan da ehtimal etmək olar ki, Albaniya ərazilərində məskunlaşan köçərilər bəşəriyyətin hələ e.ə. IV minillikdə kəşf etmiş olduğu dulus çarxına ilk orta əsrlərdə bələd olmayıblar. Nəhayət, deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gələ bilərik ki, ilk orta əsrlərdə Albaniyada, o cümlədən Girdiman hövzəsində yaşayan əhali içərisində köçərilərin xüsusi çəkisi sürətlə artdığından, yerli əhali isə bir növ deportasiyaya məruz qaldığından, ölkə iqtisadiyyatında müəyyən tənəzzül elementləri qabarıq şəkildə özünə yer alıb. Lakin bu o demək deyildir ki, dulus çarxı bütünlüklə istehsalatdan çıxıb. Bizə belə gəlir ki, bu dövrdə sadəcə olaraq dulus çarxı və ondan istifadə barədə təsəvvürləri olmayan əhali sayca artıb, yerli əhali isə ənənəvi yaşayış məntəqələrindən didərgin salınıb. Ayırı-ayrı abidələrdən məlum olan dulus çarxı vasitəsilə istehsal edilən məmulat da çox güman ki, məhz keçmiş ənənəni yaşatmaqda davam edən yerli əhaliyə məxsusdur.

Məmulatın bişirilməsi. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı ilk orta əsrlərə aid çoxsaylı kürə və kürə qalıqları aşkar edilmişdir. Mingəçevir [433], Beyləqan [77], Şamaxı [415], Şabran [156] Qəbələ [439] və Torpaqaladan [230] məlum olan dulus kürələri elmi cəhətdən xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunlardan əlavə, ayırı-ayrı ərazilərdə təbii dağıntılar və təsərrüfat işləri zamanı da xeyli kürə qalıqları üzə çıxıb. Hansı ki, bütün bunlar bütövlükdə ilk orta əsrlərə aid dulus kürələrinin forma və quruluşu barədə kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır. Məsələn, Mingəçevir materialları əsasında Azərbaycanın ilk orta əsr dulus kürələrini tədqiq edən Q.İ. İone onları forma etibarlı ilə üç qrupa bölüb: a) düzbucaqlı formalı kürələr; b) ellips formalı kürələr; c) dairəvi formalı dulus sobaları. Bunlardan da ellips, qismən də düzbucaqlı formalı dulus kürələri daha çox yayılmışdır. Düzbucaqlı formalı kürələrin qalıqlarına hələlik daha çox Mingəçevirin sağsahil ərazisində təsadüf olunub. Mütəxəssislərin fikrincə, küp qəbirləri ilə eyni təbəqədə aşkar olunan bu tip kürələrdən e.ə. II-I və eramızın I-III əsrlərində geniş istifadə olunub. Əsasən xam torpaqda qazılan xüsusi çalalarda çiy kərpicdən hörülən bu cür kürələrin əksəriyyətinin uzunluğu 4-6, eni isə 2-3 m-dir.

Ellipsformalı kürələr tarixən düzbucaqlı formalı kürələrdən daha sonra meydana gəlib. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı onların ən geniş yayılmış nümunələrinə Mingəçevirdə - Kürün sol sahilində, 2 və 3 saylı yaşayış sahəsində təsadüf olunub [433, 57-58]. Ellipsformalı kürələr tikilərkən küp qəbirləri təbəqəsini kəsdiyini əsas götürərək tədqiqatçılar bu tip kürələrin Azərbaycan ərazisində daha çox III əsrin sonu - IV əsrin əvvəllərindən etibarən yayıldığını güman edirlər [433, 70-71]. İçərisindən və ətrafından tapılmış çoxsaylı sikkələr, keramika məmulatı və o cümlədən çıxar qab nümunələri ellipsformalı kürələrdən bütün ilk orta əsrlər dövrü geniş istifadə olunduğuna dəlalət edir. Diqqəti cəlb edən odur ki, bir çox yerlərdə düzbucaqlı formalı və ellipsşəkilli dulus kürələri yanaşı aşkar edilib. Bu isə o deməkdir ki, yerli ustalar eyni vaxtda həm düzbucaqlı, həm də ellipsformalı dulus kürələrindən istifadə ediblər.

Ellipsformalı kürələr həcm etibarı ilə düzbucaqlı formalı kürələrdən xeyli böyük olmaları ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür kürələrin əksəriyyətinin uzunluğu 6-8, eni isə 3-4 m təşkil edir [433, 78]. IV əsrdən başlayaraq dulus kürələrinin formaca təkmilləşməsi, xüsusən də onların həcmcə böyüməsi hər şeydən öncə istehsalın miqyasının genişlənməsi ilə izah olunmalıdır. Zaman keçdikcə quruluş etibarı ilə daha təkmil olan ellipsformalı kürələr nisbətən arxaik olan düzbucaqlı formalı dulus kürələrini sıxışdıraraq daha geniş ərazilərdə yayılıb. Azərbaycanın demək olar ki, bütün ilk orta əsr və orta əsr abidələrində ellipsformalı dulus kürələrinə təsadüf olunması buna sübutdur [49, 31-39].

Dulus kürələri formaca fərqlənsələr də, daxili quruluş etibarı ilə bir-birinə çox bənzəyirlər. Başlıca bənzərlik isə onların demək olar ki, əksəriyyətinin ikikameralı olmasıdır. Kürələrin alt kamerasından odluq, üst kamerasından isə bişmə kamerası kimi istifadə olunub. Odluq, adətən, xam torpaqda qazılan və ətrafı kərpiclə hörülən ocağa bənzəyir. Onun üzərində üst kamera - kürənin bişmə kamerası tikilir. Kürələrin alt və üst kameralarını ayıran arakəsmə çiy və ya bişmiş kərpicdən hörülən xüsusi dayaqlar üzərində oturur. Arakəsmədəki iki və ya üç cərgədən ibarət xüsusi bacalar isə kürə qızdırılarkən hərəratin odluqdan bişmə kamerasına bərabər şəkildə paylanmasına xidmət edir.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş ilk orta əsr kürələrinin odluq hissəsi, yəni alt kamerası nisbətən yaxşı qalsa da, onların demək olar ki, əksəriyyətinin üst kamerası bütünlüklə dağılmışdır. Bu səbəbdən də dulus kürələrinin üst kamerasının quruluşu və ölçüləri barədə fikir söyləmək bir qədər çətinlik doğurur. Odur ki, mütəxəssislərin bu barədəki mülahizələrində bir qayda olaraq daha çox etnoqrafik materiallara istinad edilir. Əlbəttə, kürələrin salamat vəziyyətdə olan alt kamerasının quruluşu və ölçüləri əsasında onların üst kameraları barədə də müəyyən təsəvvür formalaşdırmaq mümkündür. Əslində elə Mingəçevir, Torpaqqala, Qəbələ, Tərkəş və digər abidələrdən məlum olan ilk orta əsr dulus kürələrinin üst kameraları barəsində də, məhz bu əsasdan çıxış etməklə müəyyən mülahizələr söylənilirdi.

Dulus kürələrinin təşəkkülü ilə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif rəyədirlər. Bu problemlə məşğul olmuş V.F.Qaydukoviç hesab edir ki, dulus kürələri təqribən e.ə. III-II minilliklərdə Mesopotamiyada meydana gəlib və yalnız müəyyən tarixi dövrdən sonra digər ərazilərdə, o cümlədən Avropada və Orta Asiyada yayılıb [373, 77-78]. Azərbaycan ərazisində ilk dulus kürələri II Kültəpənin VII tikinti qatında aşkar edilib [217, 262]. Əliköməktəpə və Çalağantəpədə isə yerli sakinlərin hələ Eneolit dövründən başlayaraq mükəmməl dulus kürələrindən istifadə etdikləri müəyyənləşdirilib [537, 48]. Bitdili və Mingəçevirdə aparılan tədqiqatların nəticələri də dulus kürələrinin yayılma ərazisinin və inkişaf dinamikasının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əfsuslar olsun ki, geniş ərazilərdə əsaslı arxeoloji tədqiqatlar aparılmasına və bir sıra əhəmiyyətli tapıntılar əldə olunmasına baxmayaraq, dulus kürələrinin təşəkkülü ilə bağlı fikirlərdə demək olar ki, əsaslı bir dəyişiklik baş verməmişdir. Həlbuki, hələ keçən əsrin 50-ci illərində Mingəçevirdə arxeoloji tədqiqatlar zamanı mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən bir sıra məqamlar V.F.Qaydukoviçin dulus kürələrinin təşəkkülü ilə bağlı fikrinə tənqidi yanaşmaq üçün əsas verirdi. Məsələn, Q.İ.İonenin qənaətinə görə, Mingəçevir kürələrinin odluq hissəsi öz quruluşuna və ayrı-ayrı hissələrinin konstruksiyasına görə Yaxın Şərq, daha doğrusu, Qədim Babilistan kürələrindən xeyli dərəcədə fərqlənir [433, 55]. Bu isə, bütövlükdə, Azərbaycan ərazisində aşkar edilmiş təkmilləşmiş dulus kürələrinin təşəkkülünü mexaniki surətdə hər hansı bir kənar mərkəzlə əlaqələndirilməsi fikrini şübhə altına alır. Bununla da, dulus kürələrinin təşəkkül ərazisi ilə bağlı ikinci bir ehtimal üçün əsas yaranıb. Q.İ.İone çox böyük tərəddüd altında olsa belə güman edirdi ki, IV-VIII əsrlərdə Mingəçevirin solsağ ərazilərində geniş istifadə edilən dulus kürələri Kürün sağ sahilindən məlum olan və öz dövrünə görə keramika məmulatı istehsalının kütləviliyindən, habelə yüksək texniki və texnoloji səviyyəsindən xəbər verən daha qədim kürələrin təkmilləşdirilmiş nümunələridir [433, 55].

Mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, dulus kürələrinin təkmilləşmiş formaya gəlib çatması uzun bir tarixi proses keçmişdir [605, 50]. Xatırladaq ki, Mingəçevir ərazisində əldə olunmuş ən qədim keramika nümunələri e.ə. II minilliyə aiddir. Hansı ki, Q.İ. İonenin fikrincə, həmin nümunələrin xeyli qismi bir sıra xüsusiyyətlərinə görə Yaxın Şərq və Orta Asiya materiallarından əsaslı surətdə fərqlənir. Deməli, həmin materialların bilavasitə Şərq təsiri əsasında təşəkkül tapdığını söyləmək olmaz. Bu isə, Şərqdən savayı, digər mədəni mərkəzin də olduğuna dəlalət edir. Bizcə, belə bir mərkəz yalnız və yalnız Azərbaycan ola bilərdi. Yuxarıda dulus çarxının meydana gəldiyi ərazilərdən bəhs edərkən bu məsələyə toxunmuşduq. Bir daha təkrar etmək istədik ki, kütləvi şəkildə istehsal edilən, məişət və təsərrüfatda geniş istifadə olunan nəfis və keyfiyyətli saxsı məmulatı heç bir halda hansısa kənar istehsal mərkəzlərindən gətirilə bilməzdi. Təsəvvür edin, son 50-60 il ərzində Azərbaycan ərazisindəki bir çox abidələrdə e.ə. III-II minilliklərə aid külli miqdarda yüksək keyfiyyətli nəfis keramika məmulatı

aşkar edilərək tədqiq olunub. Həmin məmulat sözsüz ki, kürələrdə bişirilib. Bu cür dulus kürələrinin hələlik tapılmaması o demək deyildir ki, həmin məmulat hansısa kənar mərkəzlərdən gətirilib. Bir sözlə, dulus çarxı kimi, ilk dulus kürələrinin də məhz Azərbaycan ərazisində meydana gəldiyini düşünmək üçün yetərli əsaslar mövcuddur.

Aşkar edilən dulus kürələrinin istisnasız olaraq hamısının üst kamerasının, yəni, bişmə kamerasının bütünlüklə dağılmış vəziyyətdə olması gil məmulatının kürələrə yığılması ilə əlaqədar konkret fikir söyləməkdə çətinliklər yaradır. Buna görə də əksər müəlliflər daha çox etnoqrafik müşahidələrə istinad edərək, məmulatın məhz kürənin üst hissəsindəki bacaqdan bişmə kamerasına yığıldığını yazır. Lakin dulus kürələrinin yan tərəfindən girişi olduğunu güman edənlər də var. Bu ehtimalın tərəfdarlarının fikrincə, irihəcmli qabları bacadan kürəyə doldurmaq və ya boşaltmaq münasib deyil. Odur ki, bu məqsədlə kürələrin yan tərəfindən müvəqqəti girişləri olubmuş [433, 69]. Doğrusu, bu ehtimal o qədər də inandırıcı deyildir. Yəni, baca olduğu halda kürənin bişmə kamerasına daha bir giriş açmaq praktiki cəhətdən özünü doğrultmur. Nəzərə almaq lazımdır ki, kürənin divarları, o cümlədən bişmə kamerasının divarları hörüldükdən sonra içəridən qalın suvaq təbəqəsi ilə səliqə ilə suvanardı. Bu, bişmə prosesi zamanı hərərin maksimum qorunmasına xidmət edirdi. Yandan giriş olduğu halda isə, təbiidir ki, artıq məmulatla dolu olan kürənin həmin hissəsini içəri tərəfdən suvamaq qeyri-mümkün idi. Odur ki, hazır məmulatın bişirilmək məqsədilə kürənin baca hissəsindən kameraya yığılması ehtimalı bizcə daha inandırıcıdır [49, 34].

Müasir kустar dulus kürələri kimi, ilk orta əsr kürələri də odunla qızdırılırdı. Aşkar edilmiş kürələrin içərisində və yaxınlığında qeydə alınan kömür qalıqları bunu təsdiq edir. Dulusçu ustalar bu məqsədlə adətən yanarkən yüksək hərərət yaradan ağac növlərinə üstünlük verirdilər. Odur ki, meşə örtüyünün bolluğu istehsalın təşkilini şərtləndirən əsas amillərdən hesab olunurdu.

Keramika məmulatının keyfiyyəti xeyli dərəcədə bişmə prosesinin təşkilindən asılıdır. Yəni, dulusçu usta tərəfindən hazırlanmış ən nəfis gil əşya belə normal bişmədikdə zay məhsula çevrilə bilər. Arxeoloji axtarışlar zamanı tez-tez bu cür nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Tanınmış mütəxəssis E.V.Saykonun fikrincə, hər bir saxsı qab nümunəsinin normal bişirilməsi həm temperatur rejimindən, həm də bişmə prosesinin davamiyyət müddətindən bilavasitə asılıdır [605, 50]. Uzunmüddətli təcrübələr əsasında mütəxəssislər belə bir qənaətə gəlirlər ki, dulus kürələrində temperatur 400 dərəcəyə çatdıqda gil-palçıq kütləsi artıq keramikaya çevrilir. Hərərət 1000 dərəcəyə çatdıqda isə artıq keramika özü də əriməyə başlayır [337, 108]. Təbiidir ki, odun və ya kömür yandırmaqla kürələrdə hər zaman belə yüksək temperatur almaq asan məsələ deyildi. Odur ki, keramika məmulatı içərisində normal bişməyən nümunələrə bişib ötən nümunələrdən daha çox təsadüf edilir. İ.A.Bulavinə görə, kürədə temperatur 700 dərəcəyə qalxanadək dulus məmulatının saxsısı yüksələn xətlə möhkəmlənir. Temperatur rejimi 700

dərəcədən 800 dərəcəyədək qalxanda məmulatın möhkəmliyi yenidən azalır. Elə ki, hərərət 800 dərəcədən yuxarı qalxdı, yenidən bərkimə prosesi gedir [341,54].

Təbiidir ki, iri və qalındıvarlı qablarla müqayisədə, nisbətən kiçik və nazıkdıvarlı qabların normal bişməsi üçün fərqli temperatur rejimi tələb olunur. Odur ki, bu növ qablar adətən ayrı-ayrı kürələrdə bişirilirdi. Yaxud da dulusçu ustalar məmulatı kamerada elə qablaşdırırdılar ki, iri və qalındıvarlı əşyalar hərərətin azlığından, kiçik və nazıkdıvarlı qablar isə əksinə, hərərətin çoxluğundan keyfiyyətsiz hala düşməsinlər.

İlk orta əsr abidələrindən məlum olan zəngin keramika məmulatı içərisində saxsısının rəngi qırmızı, ağ, boz və ya qara rəngli olan nümunələrə tez-tez rast gəlinir. Bəzən eyni abidədə, eyni kürədə, hətta eyni çeşidli qablar içərisində müxtəlif rəngli nümunələrə təsadüf olunur. Bu cür rəng müxtəlifliyi bizcə, sadəcə olaraq kürədəki temperatur rejimi və bişmə prosesinin davamiyyəti ilə izah olunmalıdır. Əfsuslar olsun ki, bəzi tədqiqatçılar məsələnin mahiyyətinə varmadan müxtəlif mülahizələr söyləmişlər. Məsələn, Q.K.Nioradze [539, 216], V.A.Skinder [607, 21-81] və M.O.Yuşşkeviç [669, 25] saxsı qabların bişirildikdən sonra qara rəng almasını onların gilinin tərkibi ilə əlaqəli olduğunu ehtimal edirlər. Daha konkret desək, V.A. Skinder İlk Tunc dövrünə aid nümunələr üzərindəki kimyəvi analizlərinə əsasən saxsı qabların qara rəng almasını onların gilinin tərkibində dəmir oksidinin, Q.K. Nioradze isə dəmir oksidi ilə yanaşı, üzvi və qeyri-üzvi maddələrin olması ilə əlaqələndirir. Lakin son vaxtlar bizim təşəbbüsümüzlə Azərbaycan MEA Geologiya İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən aparılmış kimyəvi analizlər nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, keramika məmulatlarının rənginin müxtəlifliyi heç də onun kimyəvi tərkibinin müxtəlifliyi ilə əlaqədar deyildir. Xatırladaq ki, Tunc dövrünə aid qara rəngli qabları tədqiq edən Z.P. Maysuradze də gilin tərkibində dəmir oksidi olmasının saxsı qablar bişirilərkən onların rənginə təsir etmədiyini bildirir [513, 156]. M.O.Yuşşkeviçə görə isə tərkibində dəmir oksidinin olub-olmaması ilə saxsı qablar qara deyil, əksinə müxtəlif rəngli olur [669, 25]. Türk tədqiqatçısı Nuru Paşa qədim keramikanın qara rəngdə olmasını bişmə zamanı odun və tüstünün dulusçu ustalar tərəfindən məharətlə nizamlanması nəticəsində mümkün olduğunu ehtimal edir [178, 49]. N.İ.Rzayev və Q.K.Nioradze isə bəzi keramika nümunələrinin qara rəngdə olmasını tüstü faktoru və yaxud da məmulatın xüsusi şəraitdə (?) bişirilməsi ilə əlaqədar olduğunu istisna etmirlər [539, 217, 599, 205]. Azərbaycanın ilk orta əsr keramikasının əsas tədqiqatçılarından olan A.Ş.Orucov qara rəngli keramika ilə bağlı Nuru Paşanın, Q.K.Nioradzenin, N.İ.Rzayevin, xüsusilə də, Z.P.Maysuradzenin mülahizələrinin daha inandırıcı olduğunu bildirir [178, 48-50]. Yuxarıda deyilənlərdən fərqli olaraq qədim keramikanın əsas tədqiqatçılarından olan P.S.Uvarova ayrı-ayrı saxsı qabların qara rəngdə olmasını, onların kifayət qədər bişməməsi ilə əlaqələndirmişdir [178, 48; 629, 74]. O, nisbətən qədim dövrə aid keramika nümunələrinin çoxunun qara rəngdə olmasını, həmin dövrdə

təkmilləşmiş dulus kürələrinin olmaması və məmulatın sobalarda bişirilməsi ilə izah etmişdir. Fikrimizcə, bu mülahizə üzərində dayanmağa və onu bir qədər də inkişaf etdirməyə dəyər. Problemin izahına əvvəlcə praktiki baxımdan yanaşmaq istərdik. Məsələn, Şəkiddə fəaliyyət göstərən kərpic zavodunda gün ərzində təqribən 10000 ədəd müxtəlif çeşidli kərpic istehsal olunur. Eyni torpaqdan və eyni şəraitdə istehsal olunan kərpiclər əsasən qırmızı rəngdə olsa da, içərisində tək-tək ağ, boz və ya qara rəngli nümunələrə də təsadüf edilir. Bu ümumi istehsalın çox cüzi bir hissəsini təşkil edir. Mütəxəssislərin fikrincə, bəzi kərpiclərin qara və ya boz rəngdə olması, onların lazımcıca bişməməsindən xəbər verir. Ağ rəngli nümunələr isə məmulatın bişərək ötdüyünə dəlalət edir.

İndi gəlin, tarixi ardıcılığa nəzər salaq. Məsələn, I Kültəpədən məlum olan Neolit dövrü keramikası saman qatışıqı olan və pis yögrulan gildən bişirilib. Əsasən qırmızımtıl rəngli banka tipli qablarla təmsil olunur [248, 157-168]. Neolit dövrü keramikasından fərqli olaraq Eneolit dövrü abidələrindən aşkar edilən dulusçuluq məmulatının hazırlanma və bişirilmə texnologiyasında müəyyən inkişaf olduğu nəzərə çarpır. Tapıntılar içərisində kasa və banka tipli qablarla yanaşı, küpə, badya və çəlləkvari qablar çoxluq təşkil edir [15; 217, 261]. Kür-Araz mədəniyyəti dövründə dulusçuluq ev sənəti çərçivəsindən çıxaraq ixtisaslaşmış istehsal sahəsinə çevrilir. Məmulatın hazırlanmasında keyfiyyət dəyişiklikləri daha artıq hiss olunmağa başlayır. Keramikadakı simmetriklilik həm də qabların divarlarının eyni qalınlıqda olmasında özünü göstərir. Saxsı qabların səthi əksər hallarda anqobla örtülür. Naxçıvan, Urmiya və Van gölü ətrafı ərazilərdə boyalı qabların istehsalı geniş miqyas alır [88; 89; 91; 217, 155-167]. Bişmə prosesi ilə bağlı problemlər isə yenə də qalmaqdadır. Lakin Tunc dövrünün ortalarından etibarən artıq bu sahədə də inkişaf olduğu nəzərə çarpır. Bunun da ən bariz nümunəsi nazikdivarlı qabların meydana gəlməsidir. Tədqiqatçıların müşahidələrinə əsasən, Kür-Araz mədəniyyətinin ilkin mərhələsində boz və çəhrayı rəngli, orta mərhələsində boz, qara və çəhrayı rəngli, son mərhələsində isə qara və boz rəngli keramika çoxluq təşkil edir. Dəmir dövrü materialları içərisində qara rəngli nümunələr azalır, qırmızı rəngli keramika isə üstünlük təşkil edir [217, 262]. Qırmızı rəngdə olan antik dövr keramikası həm hazırlanma, həm də bişirilmə texnologiyası baxımından əvvəlki dövr materiallarından özünün yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənir. Nəhayət, ilk orta əsrlər dövründə dulusçuluq məmulatının hazırlanma texnologiyasında müəyyən tənəzzül müşahidə olunsada, bişirilmə texnologiyası baxımından daha artıq inkişaf hiss olunur. Yəni, antik dövrdə olduğu kimi, ilk orta əsrlərdə də əvvəlki tarixi dövrlərdən fərqli olaraq bişirildikdən sonra saxsısı qırmızı rəng alan keramika məmulatı üstünlük təşkil edir. Hansı ki, sonrakı tarixi dövrdə bu tendensiya daha da möhkəmlənir.

Fikrimizcə, keramika nümunələrinin qara rəngdə olmasının tüstü faktoru ilə əlaqələndirilməsi ümumiyyətlə ciddi məntiqə əsaslanmır. Ona görə ki, bütün növ kürələrdə yüksək hərarət tüstü ilə müşayiət olunur. Bu, sobalara da, ikiyaruslu

kürələrə də aiddir və yuxarıda artıq qeyd edildiyi kimi, eyni kürədə bişirilən məmulat içərisində böyük miqdarda qırmızı rəngli keramika ilə yanaşı, tək-tək də olsa qara, boz və ya ağ rəngli nümunələrə təsadüf olunur. Deməli, bu nə tüstü faktoru, nə də gilin tərkibindəki bu və ya digər qatışıqın olması ilə əlaqədar deyildir. Bircə, bu, sadəcə olaraq məmulatın bişmə dərəcəsi ilə əlaqədardır. Bu isə bilavasitə kürədə temperaturun səviyyəsindən və bişmə prosesinin davam etdiyi müddətdən asılıdır. Yəni, hansısa qab lazımı dərəcədə bişmədikdə, onun rəngi qara və ya boz olur. Əksinə, bişərək ötdükdə məmulat ağ rəng alır.

Mütəxəssislərin fikrincə, kürədə temperatur rejimi dəyişdikcə keramika məmulatının tərkibindəki birləşmələr də parçalanır, yeni birləşmələr yaranır və s. [624, 78]. Bütün bunlar isə sözsüz ki, məmulatın rənginə də təsir edir. Bu, sırf kimyəvi proses olduğundan və kimyagərlər tərəfindən yetərinə tədqiq olunduğundan, onun üzərində geniş dayanmağa lüzum görmürük.

Saxsı qabların qırmızı rəngdə olması onların normal bişdiyindən xəbər verir. Bu məntiqlə yanaşdıqda, təbiidir ki, Eneolit və ya Tunc dövründə istifadə olunan ocaq və soba tipli kürələrdə kifayət qədər yüksək hərarət almaq qeyri-mümkün idi. Elə bu səbəbdən də həmin dövr məmulatı yetərinə bişmədiyindən, boz və ya qara rəng alırdı. Bu mənada antik və ilk orta əsrlərə aid keramika məmulatı içərisində qara və boz rəngli nümunələrin azlıq təşkil etməsi başa düşüləndir. Yəni, təkmilləşdirilmiş dulus kürələrində (ikiyaruslu kürələr nəzərdə tutulur) məmulat yüksək temperatur altında əsasən normal bişdiyindən, yaxşı bişməyən (qara və ya boz), yaxud da bişərək ötən (ağ) nümunələrə tək-tək hallarda təsadüf olunur. Bu isə təkmilləşdirilmiş dulus kürələrinin meydana gəlməsinin bütövlükdə keramika istehsalının inkişafında xüsusi mərhələ olduğundan xəbər verir. Dulus məmulatının bişirilməsində baş vermiş bu keyfiyyət dəyişikliyi daha çox Dəmir dövrünün sonu, xüsusən də erkən antik dövrün əvvəllərinə aid materiallarda tam aydınlığı ilə izləmək mümkündür. Müxtəlif regionlara və müxtəlif dövrlərə aid çoxsaylı arxeoloji materialların təhlili və tədqiqi məhz bu cür düşünməyə əsas verir.

İlk orta əsrlərə aid keramika məmulatının xarakteristikası. Dulusçuluq sənətinin və keramika məmulatının daha geniş və daha sistemli şəkildə öyrənilməsi son 50-60 il ərzində Azərbaycan arxeoloqları və etnoqraflarının diqqət mərkəzində olub. Bu cəhətdən ilk orta əsr materiallarının tədqiqi də istisnaıq təşkil etmir. R.B.Göyüşovun, Q.M.Əhmədovun, Q.İ.İonenin, R.M.Vahidovun, A.Ş.Orucovun tədqiqatları bu cəhətdən xüsusilə qeyd olunmalıdır. S.M.Qaziyevin, O.Ş.İsmizadənin, H.Ciddinin, İ.A.Babayevin, F.L.Osmanovun, F.V.Qədirovun, A.B.Nuriyevin, T.Dostiyevin, R.C.Əhmədovun, F.Ə.Abbasovanın və qeyrilərinin tədqiqatlarında da bu problemə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuşdur. Həmin müəlliflərin demək olar ki, hamısı əsasən məişət keramikasından bəhs edib. Halbuki, ilk orta əsrlərdə inşaat keramikası istehsalının da geniş vüsət aldığı danılmaz faktdır. Bu dövrün tikintilərində inşaat materialı kimi müxtəlif ölçülü

bişmiş kərpic və kirəmitlərdən də geniş surətdə istifadə edilib. Şəhərlərin və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələrinin su təchizatında saxsı tünqlərdən istifadə edilməklə çəkilən su xətlərinin, bişmiş kərpicdən hörülən kəhriz və su quyuların da rolu böyük olmuşdur. Təbiidir ki, arxeoloji tədqiqatlar zamanı inşaat keramikasından istifadəyə dair çoxsaylı tapıntılar əldə edilib. Hansı ki, həmin tapıntılar hələlik daha çox memarlar tərəfindən araşdırılıb. Bu cəhətdən K.M.Məmmədžadənin, C.Ə.Qiyasinin və B.N.Kərimovun tədqiqatları maraqlıdır.

Həmin tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı orta əsr keramikasının təsnifatına bu və ya digər dərəcədə münasibət bildirib. Lakin, bu tədqiqatlar daha çox ayrı-ayrı keramika növlərinə, yaxud da konkret şəhər və ya regionun materiallarına həsr edildiyindən təbiidir ki, ümumi mənzərəni tam əks etdirə bilməzdi. Fikrimizcə, bəhs edilən dövrün keramika məmulatı üçün aşağıda təqdim olunan təsnifat sxemi daha düzgün və daha əhatəli olar: 1. Təsərrüfat keramikası; 2. Mətbəx keramikası; 3. İnşaat keramikası.

Təqdim olunan sxemin yeganə zəif tərəfi odur ki, bəzən bu və ya digər əşyanın mətbəx keramikasına, yaxud da təsərrüfat keramikasına aid olduğu bir qədər mübahisə doğurur. Yəni, mətbəx ilə təsərrüfatı bir-birindən ayırmaq nə dərəcədə mümkündürsə, mətbəx qabları ilə təsərrüfat qablarını da bir-birindən fərqləndirmək o qədər mümkündür. Bununla belə, gəlin, razılaşaq ki, həmin anlayışların hər birinin özünəməxsus məna yükü var. Elə bu səbəbdən də mətbəx keramikasını və təsərrüfat keramikasını ayrılıqda təqdim etməyi lazım bildik.

TƏSƏRRÜFAT KERAMİKASI

Buraya əsasən müxtəlif ölçülü təsərrüfat küpləri, sərnicilər, təknə və mehtərə tipli qablar aiddir. Bu bölgüyə tam olmasa da, qismən aid edilə bilən bəzi digər keramika nümunələri də var. Məsələn, küpə, dopu və bardaq tipli qablardan yeri gəldikcə mətbəxdən kənar sahələrdə də istifadə edilir.

Küplər. Azərbaycanın bütün ilk orta əsr abidələrində daha çox təsadüf edilən keramika nümunələridir. Onlardan həm dəfn avadanlığı, həm də təsərrüfat məqsədləri üçün geniş surətdə istifadə edilib. Qırıltərəpədə aşkar edilən küplərdən isə ancaq məişət və təsərrüfat ehtiyacları üçün istifadə edildiyi müəyyənləşdirilib [196; 197]. Küplər əsasən tərkibində iri qum qatışığı olan məsaməli gildən hazırlanıb. Təsərrüfat küplərindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə edildiyi klassik poeziya nümunələrində də xatırlanıb [48, 75-79].

Arxeoloji qazıntılar zamanı təsərrüfat küplərinin çox tapılması sözsüz ki, bu növ qabların kütləvi istehsalı və geniş istifadə olunması ilə əlaqədar olmayıb. Əksinə, bütün dövrlərdə, o cümlədən də orta əsrlərdə digər keramika nümunələri ilə müqayisədə təsərrüfat küpləri nisbətən daha az istehsal olunub. Birincisi, bu qəbildən olan məmulatı hazırlamaq həm texniki, həm də texnoloji cəhətdən böyük ustalıq tələb edirdi. Ona görə də küp istehsalı ilə bütün ustalar deyil, yalnız ayrı-

ayrı peşəkar ustalar məşğul olurdu. İkincisi, məişət və təsərrüfatda bu cür qablara tələbat da böyük deyildi. Yəni, hər bir ailəyə ən çoxu 4-5 küp lazım ola bilərdi. Bundan artıq küp saxlamaqla evdə və ya anbarda darısqallıq yaratmağa lüzum da yox idi. Nəhayət, təsərrüfat küpləri əsasən yerə basdırıldığından və yaxşı mühafizə olunduğundan, onların istifadə zamanı sınımaq ehtimalı da az idi. Bu səbəbdən də aparılan tədqiqatlar zamanı sağlamat vəziyyətdə tapılan keramika nümunələri içərisində təsərrüfat küpləri çoxluq təşkil edir. Oturacaqları nisbətən sivri olduğundan küpləri adətən qurşaq hissəyədək yerə basdırırdılar (LXXIV tablo, şək. 7-12, LXXV tablo, şək. 2, 5). Yaşayış binaları və anbarlarda isə küplər izafi yer tutmasın deyə, onlar ağızın kənarınadək torpağa basdırılırdı. Bu halda küplərin ağız yer səthi səviyyəsində olmaqla yastı daş və ya saxsı parçası ilə qapanırdı.

Təsərrüfat küpləri ilk növbədə öz həcminə, formasına, qulplu və ya qulpsuz olmalarına görə bir-birindən fərqlənirlər. R.M.Vahidov Mingəçevir küplərini iri və ortahəcmli olmaları etibarlı ilə iki qrupa bölüb [227, 36]. Bu bölgünü eyni ilə Girdiman abidələrinin materiallarına da aid etmək olar. Onlardan bəzilərinin üzərində bəsit cızma, qazıma və çərtmə naxışlara təsadüf olunur. Xatırladaq ki, buna bənzər nümunələrə Şamaxı və Nisə materialları içərisində də tez-tez təsadüf olunur [414, 38, 39; 415; 514, 425-431].

Küplərin forma müxtəlifliyi daha çox onların ağız hissəsinin kənara qatlanan yerində müşahidə olunur. Onların əksəriyyətinin ağızın kənarı sadə və naxışsız olsa da, bir qismi kəsmə naxışlarla bəzədilib (LXXIV-LXXV tablolar). İlk orta əsr küpləri içərisində qulplu nümunələrə də təsadüf olunur (LXXVI-LXXVII tablolar). Onların əksəriyyətinin iki qulpu var. Lakin dördqulplu, bəzən isə, hətta altıqulplu nümunələrə də rast gəlinir [79, 107-109].

Çoxsaylı müşahidələr iri təsərrüfat küplərinin hündürlüyünün 1-1,5 m, gövdəsinin diametrinin 0,7-1 m, divarlarının qalınlığının isə təqribən 2-4 sm arasında dəyişdiyini deməyə əsas verir. Ortahəcmli küplərin hündürlüyü təqribən 45-90 sm, gövdəsinin diametri 35-50 sm arasında dəyişir. Təsərrüfat küplərinin əksəriyyətinin oturacağıın diametri olduqca dar olmaqla təqribən 12-15 sm arasında dəyişir. Oturacaqları dar olduğundan, adətən qurşaq hissəyədək yerə basdırırdılar (LXXIV tablo, şək. 7-12, LXXV tablo, şək. 2, 5). Yaşayış binaları və anbarlarda isə küplər izafi yer tutmasın deyə, onlar ağızın kənarınadək torpağa basdırılırdı. Bu halda, küplərin ağız yer səthi səviyyəsində olmaqla yastı daş və ya saxsı parçası ilə qapanırdı.

Təsərrüfat küplərinin demək olar ki, hamısı tərkibində iri qum qatışığı olan gildən hazırlanıb. Lakin biz heç də o fikirdə deyildik ki, bu məqsədlə onların palçıqına hansısa qatışıqlar əlavə edilib. Əksinə, biz hesab edirik ki, küp istehsalçıları sadəcə olaraq nəfis məişət qablarından fərqli olaraq bu məqsəd üçün tədarük edilən gili xüsusi ələklərdən keçirməyi lazım bilməyiblər. Bu fikir eyni ilə digər qalındıvarlı saxsı qablara da aiddir. Çünki qalındıvarlı qablar hazırlayarkən

palçıqın tərkibindəki xırda qum dənəcikləri maneçilik yaratmır. Əksinə, məmulatın davamlılığının yüksək olması baxımından bu əhəmiyyətlidir.

Küp istehsalı dulusçuluqda nisbətən çətin və daha çox peşəkarlıq tələb edən iş sayılır. Küsnət kəndinin sakini dulusçu Rizvan Hübətovun fikrincə, «küp istehsal etməyi bacarmayan şəxsə usta demək olmaz» [49, 52]. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, dulusçu usta bir küp istehsal etdiyi vaxtda 3-4 səhəng, 5-6 bardaq və ya 13-15 ədəd piti qabı hazırlaya bilir [49, 52]. Üstəlik küp istehsalı üçün digər qablarla müqayisədə çoxlu gil tələb olunur. Küplərin bişirilmək məqsədilə kürələrə yerləşdirilməsi də əlavə problemlər yaradır. Görünür, məhz bu cəhətlərinə görə də küp istehsalı ilə heç də bütün ustalar deyil, tək-tək ustalar məşğul olurdu.

Mehtərə tipli qablar. Arxeoloji axtarışlar zamanı Girdiman hövzəsinin ilk orta əsr abidələrində tək-tək nümunələr şəkildə olsa da, mehtərə tipli qablara da təsadüf olunmuşdur. Onlar özünün orijinal forması ilə digər su qablarından fərqlənirlər. Hələ Tunc və Erkən Dəmir dövründən etibarən istehsalına başlanan bu tip qablardan antik dövrdə və xüsusən də ilk orta əsrlərdə təsərrüfat işlərində geniş istifadə olunubdur. Bu tip qablardan adətən səfərə çıxanlar və çöl işlərinə gedənlər içməli su götürmək məqsədilə istifadə edirdilər. Lakin mehtərə tipli qablardan süfrəyə şərab və ya müxtəlif şirələr qoymaq məqsədilə istifadə edildiyini güman edənlər də var. Fikrimizcə, bəhs edilən qabların üzərinin müxtəlif ornamentlərlə zəngin bəzədilməsi də bu cür düşünməyə əsas verir.

Mehtərə tipli qablar həcmcə çox da böyük olmur. İki qulpu olan bu qablar üç tərəfdən yumru gövdəyə, enli oturacağa, nisbətən dar və hündür boğaza malik olmaları ilə diqqəti cəlb edir. Onların hündürlüyü 18-20, boğazının uzunluğu 7-8, ağzının diametri 4-5, oturacağının diametri 10, gövdəsinin diametri 19 sm, su tutumu isə 2,3-2,5 litr təşkil edir (LXXX tablo, şəkl.1-5).

Sərnici tipli qablar. Süd məhsullarının emalı və saxlanması məqsədilə istifadə olunan müxtəlif çeşidli məişət əşyaları içərisində sərnici tipli qablar üstünlük təşkil edir. S.M.Qazıyev Mingəçevir materiallarının təmsalında II-III əsrlərdən etibarən bu tip qabların istehsalının xüsusilə artdığını bildirir [127, 9]. Bu tendensiya Girdiman abidələrinin materiallarında da aydın hiss olunmaqdadır.

Sərnicilər forma etibarı ilə mətbəxdə geniş istifadə olunan küpələrə bənzəyir. Hündürlüyü təqribən 28-30 sm-ə çatan bu tip qabların ağzının və oturacağının diametrinin nisbətən böyük olması (təqribən 15-16 sm) onların praktiki əhəmiyyəti ilə izah olunmalıdır. Belə ki, qabın ağzının genişliyi sağım zamanı südün kənara dağılmaması, oturacağının yastı və enli olması isə sağım prosesi zamanı qabın sərbəst dayanması baxımından əhəmiyyətlidir (LXXXIII tablo). Sərnicilər içərisində nisbətən iri nümunələrə də təsadüf edilir (LXXXIII tablo, şəkl. 11-14). Uzunsov və yumurtabiçimli gövdəyə malik sərnicilərin hündürlüyü 55, eni isə 40 sm-ə çatır. Yumrutəhər sərnicilərin isə eni və hündürlüyü 17-23 sm arasında dəyişir [227, 39].

Təknə, tava və tabaq tipli qablar. Təknə tipli qabların salamat nümunələrinə ilk dəfə Qalagah qazıntılarında təsadüf edilib. Onlardan, əsasən dəfn avadanlığı kimi istifadə edilib. Həcmcə iri təknələrdə böyüklər, kiçik təknələrdə isə uşaqlar dəfn olunub (LXXVIII tablo, şək.8).

Dəfn avadanlığı kimi istifadə olunan təknələr, adətən iki hissədən ibarət hazırlanıb və sonradan biri digərinə bənd edilib. Qalagahdan tapılmış təknələrdən birinin ölçüləri belədir: uzunluğu 75, eni 60, divarının qalınlığı 1,2-5, kənarlarının hündürlüyü 15-20 sm. Məlumat üçün bildirək ki, Şirvan ərazisində ölümlərin gildən hazırlanmış xüsusi təknələrdə dəfn edilməsi adəti kifayət qədər geniş yayılmışdır. F.L.Osmanovun və Ş.S.Əhmədovun tədqiqatları zamanı Şıxdərə təpəsi və Pirsaat hövzəsi abidələrində də bu cür materiallara rast gəlinib [79, 80-83; 190, 54].

Tədqiqatçıların fikrincə, gil təknələrdən təkcə dəfn üçün yox, həm də təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilib. Suyun qıt olduğu ərazilərdə bu cür qablarda indi də paltar və ya yun yuyulması, habelə mal-qarayaya qüvvəli yem və su verilməsi buna əyani misaldır (LXXVIII tablo, şək. 1, 2, 5, 6; LIXX tablo, şək. 4-6, 9). Antik dövr materialları içərisində, xüsusən də Mingəçevirin küp qəbirlərində tez-tez təsadüf olunan tava və tabaq tipli gil qablardan ilk orta əsrlərdə də geniş istifadə edilib [128]. Onlar təknələrdən daha çox həcmələrinin nisbətən kiçik və dayaz olması ilə fərqlənir. Bundan əlavə, təknələr oval və düzbucaqlı, tabaqlar isə daha çox dairəvi formaya malikdirlər. Onların oturacağına qalınlığı 2-4, yan divarlarının qalınlığı 1,5-2, hündürlüyü isə 5-8 sm təşkil edir. Salamat vəziyyətdə əldə edilən tabaqların ağız hissəsinin diametri 30-40 sm-dir (LXXVIII tablo, şək. 3, 4, 7; LIXV tablo, şək. 7, 8). İndinin özündə də Azərbaycanın bəzi ucqar rayon və kəndlərində tabaq tipli qablardan xəmir yoğrulması və meyvə qurudulması məqsədilə istifadə olunur.

MƏTBƏX KERAMİKASI

Bardaqlar. Girdimanın ilk orta əsr materialları içərisində müxtəlif ölçülü və müxtəlif formalı bardaq nümunələri çoxluq təşkil edir. A.Ş.Orucov Azərbaycanın ilk orta əsr bardaqlarını üç qrupda təsnif edib. I qrup - ağızının kənarı dairəvi formada olan uzunsov bardaqlar; II qrup - xaşal gövdəyə malik lüləkli bardaqlar; III qrup - ağızı novlu bardaqlar [178, 14-15]. Bizcə, bu cür təsnifat Girdiman abidələrindən tapılmış çoxsaylı bardaq nümunələri üçün də məqbul bölgü kimi qəbul edilə bilər.

Birinci qrupa aid edilən bardaqların əksəriyyəti kiçik və ya orta həcmlidir. Formaca kolbaya bənzəyirlər. Qulpları lentvari və ya çubuqvari olmaqla qabın çiynin hissəsi ilə boğazını birləşdirir. Onları digər nümunələrdən fərqləndirən daha çox dar və hündür boğazlarıdır. Hündürlüyü 15-17, gövdəsinin diametri 12-14 sm arasında dəyişən nümunələrə Girdiman abidələrinin demək olar ki, hamısında təsadüf olunub (LXXXVIII tablo). Darboğazlı bardaqların Qəbələ [139],

Mingəçevir [227], Xınıslı [640], Qırlartəpə [196; 197], dağətəyi Şirvan [106] və Pirsaat [79] abidələrində geniş yayıldığı qeydə alınıb. Üzəri şüyrələnən, cızma və qazıma naxışlarla bəzədilən bu cür bardaqlardan ilk orta əsrlərdə Azərbaycan mətbəxində geniş istifadə olunub. Onlar süfrəyə su, şərab, ayran, şirə və ya şərbət verilməsi üçün çox əlverişlidir.

İkinci qrup bardaqlar özünün hündürlüyü (30-35 sm), həcmlərinin nisbətən iriliyi və enli boğaza malik olmaları ilə diqqəti cəlb edir. Çiyin hissəsi ilə boğazını birləşdirən nisbətən kiçik qulpları, onun əks istiqamətində olmaqla isə dik və qısa lüləkləri var (LXXI tablo, şək. 1, 2; XC tablo, şək. 1, 3, 4-9). Bu cür nümunələrə Xucbala, Şalmantəpə, Nərgizava və Xınıslı yaşayış yerlərində, habelə Mingəçevirin ilk katakombə qəbirlərində daha çox təsadüf olunub. Son zamanlar Pirsaatın qəbir abidələrindən də çoxsaylı bu cür nümunələr tapılıb [79, XVII tablo]. Bu tip bardaqların əksəriyyətinin boğaz hissəsində yapma, cızma və ya qazıma üsulu ilə müxtəlif məzmunlu naxışlar işlənib. Bu qəbildən olan su qablarının təmsalında VIII-IX əsrlərdən başlayaraq enliboğaz bardaqlar və müsəlman əhli üçün səciyyəvi olan aftafa tipli qablar meydana gəlib (LXXII tablo, şək. 3, 4; LXXIII tablo, şək.3).

Üçüncü qrupa aid edilən bardaqlar yastı oturacağa, armudvari gövdəyə, lentvari və ya çubuqvari qulplara malik olmaları ilə diqqəti cəlb edirlər. Qövsvari formada olan qulpları qabın ağzının kənarı ilə çiyin hissəsini birləşdirir. Tək-tək hallarda eşmə formalı qulpa malik bardaqlara da təsadüf olunur. Bu tiptən olan bardaqların əksəriyyətinin hündürlüyü təqribən 15-22, gövdəsinin enli hissəsinin diametri 11-15 sm arasında dəyişir. Tapıntılar içərisində, eyni zamanda həm əl üsulu ilə, həm də dəzgah vasitəsilə istehsal olunan nümunələrə rast gəlinir. Tədqiqatçılardan bir qrupunun ağzı «novçalı», başqa bir qrupunun isə ağzı «büzməli» qablar adlandırdığı bu tip bardaqlar, fikrimizcə, əvvəlki tarixi dövrlərdə, xüsusən də antik dövrdə geniş yayılan süddanbiçimli qabların forma cəhətdən davamı kimi səciyyələndirilə bilər (LXXXIX tablo). İlk orta əsr abidələrinin materialları içərisində süddanbiçimli qabların tədricən azalması və təqribən IV əsrdən sonra bütünlüklə istehsalatdan çıxması da bunu bir daha təsdiq edir.

Çölmək, xeyrə və nəlbəki tipli qablar. Azərbaycanın digər ilk orta əsr abidələrində olduğu kimi, Girdiman abidələrində də çölmək tipli qablara çox təsadüf edilir. Lakin nədənsə R.M.Vahidov Mingəçevirin ilk orta əsr keramikasından bəhs edərkən onları diqqətdən qaçıdırıb. Bəzi müəlliflər isə çölməkləri cam adı ilə təqdim edib (Bu faktın özü onu deməyə əsas verir ki, arxeoloji terminologiya hələ də lazımı səviyyədə işlənməmişdir. Bununla bağlı çoxsaylı digər misallar da göstərmək mümkündür). Onların təsnifatı ilə bağlı da fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Məsələn, A.Ş.Orucov bu tip qabları iki qrupa bölüb: 1 - ağzının kənarında novu olan çölməklər; 2 - nazikdivarlı konusvari çölməklər [178, 29]. Ş.S.Əhmədov isə bu tip qabları üç qrupa ayırır: 1 - ağzı novlu

çölməklər; 2 - konusvari çölməklər; 3 - qulpu olmayan dabanlı çölməklər [79, 109].

Məlum olduğu kimi, çölmək tipli qablar Azərbaycan ərazisində daha erkən dövrlərdən başlayaraq məişətdə geniş istifadə edilib. Antik dövr keramikası içərisində çölməklər xüsusi yer tutur [121, 10]. Məsələn, Ağsuçay-Girdimançay və Göyçay çayı hövzəsinin abidələrində elə bir qəbir abidəsi tapılmaz ki, orada bir neçə çölmək tipli qab olmasın [190].

Çölməklər əsasən əllə hazırlanıb. Bu səbəbdən də nisbətən kobuddurlar. Divarları oturmaq hissədən başlayaraq yanlara doğru mailidir. Kənarlarında bir, bəzi hallarda isə iki ədəd qulp funksiyası daşıyan çıxıntısı olur. Həcm etibarı ilə həm böyük, həm də kiçik çölməklərə təsadüf olunur (LXXXV-LXXXVI tablolar). İri çölməklər daha çox dərin boşqablara, kiçik çölməklər isə nisbətən iri nəlbəkilərə bənzəyir. Çölməklərə nisbətən xeyrə və nəlbəki tipli qablara nisbətən az təsadüf edilir. Salamat vəziyyətdə tapılan nisbətən dayaz xeyrələrin hündürlüyü 6-7, ağızının diametri 12-15, oturmağının diametri isə 8-10 sm-dir. Nisbətən dərin olan xeyrələr isə dayaz xeyrələrdən təqribən iki dəfə böyükdür [178, 28]. Nəlbəkilər həcm etibarı ilə daha kiçik qablar hesab olunur. Onların hündürlüyü 1,5- 2,5, ağızının diametri 10-15 sm arasında dəyişir [178, 28].

Düşünmək olar ki, çölmək və xeyrə tipli qablardan daha çox süfrəyə xörək verilməsi məqsədilə istifadə olunub. Görünür, iri çölməklərdə yeniyetmə və yaşlı insanlara, kiçik çölməklərdə isə uşaqlara yemək verilməmiş. Həcmcə kiçik olan cam və nəlbəkilər isə çox güman ki, müasir külqabıların funksiyasını daşıyıb. S.M.Qazıyev isə onlardan lüləkli qablar üçün qapaq kimi istifadə olunduğunu güman edir [127, 10].

Vaza tipli qablar. İlk orta əsr abidələrinin materialları içərisində tək-tək də olsa vaza tipli qablara və onların fraqmentlərinə də təsadüf edilir. Məlum olduğu kimi, təkayaq və üçayaq vazalar daha çox Yaloylutəpə mədəniyyəti üçün xarakterikdir [438]. Lakin Yaloylutəpə dövrü materiallarından fərqli olaraq ilk orta əsrlərdə üçayaq vazalar istehsalatdan çıxıb, təkayaq vazalardan istifadə isə keyli dərəcədə məhdudlaşılıb. Təqribən VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərindən etibarən təkayaq vazalar da istehsalatdan çıxıb. Görünür, bu tip məmulatın istehsalının məhdudlaşdığını nəzərə alaraq ayrı-ayrı müəlliflər onları ümumiyyətlə diqqətdən kənar qoymuşlar. Halbuki, Mingəçevir, Qəbələ, Pirsaat və Qırlartəpədən tapılmış materiallar göstərir ki, bu tip qablardan IV-VI əsrlərdə də istifadə olunmuşdur (XCVI tablo, şəkl. 7-10).

Təkayaq vazalar, əsasən müxtəlif qatışıqlardan yaxşı təmizlənməmiş cod gildən hazırlanıb. Kor-kobud olmaları onların dulus dəzgahlarında deyil, əllə istehsal edildiyindən xəbər verir. Oturmaq hissələrinin ortası içəriyə doğru bir qədər batıq vəziyyətdədir. Vazaların oturmağı ilə nəlbəkiyə bənzəyən üst hissəsini nisbətən yoğun və silindrik formalı ox birləşdirir. Birləşdirici oxun yuxarı hissəsindən başlayaraq vazanın divarları yanlara doğru geniş açılır və yalnız

ağzının kənarlarına yaxın hissəsində bir qədər xarici tərəfə qatlanır. Vazaların bir qisminin ağzının kənarında kiçik lentvari qulpu var. R.M.Vahidov bu tip vazalarda yanıt izləri olduğunu əsas götürərək onlardan çıraq kimi istifadə edildiyini bildirir.

Mingəçevir qazıntıları zamanı təkayaq vazalar, əsasən şəhərin məbədlər olan ərazisindən tapılıb. Bu isə özlüyündə həmin əşyaların dini yönümlü təyinatı barədə düşünməyə əsas verir. VII əsrdən etibarən bu tip qabların tədricən azalaraq nəticə etibarı ilə istehsalatdan çıxması isə onlardan çox güman ki, zərduştləklə bağlı ayinlərin icrası zamanı istifadə olunduğunu güman etməyə əsas verir.

İlk orta əsr materialları içərisində təkayaq vazaların qədəh formalı nümunələrinə də təsadüf edilir. Onları daha çox iriölcülü qədəhlərə bənzətmək olar. Bu cür vazaların kiçik oturacağı, nisbətən xaşal gövdəsi və kənara geniş açılan ağzı var. Gövdəsinin xaşal hissəsi ilə boğazının kənarını birləşdirən tək qulpa malikdirlər. Əksər nümunələri kor-kobud və bəzəksizdir. Yalnız bəzi nümunələr üzərində yapma naxışları var.

Nehrə, küpə və dopu tipli qablar. Bu tip qablardan əsasən süd məhsullarının emalı və saxlanması məqsədilə istifadə olunurdu. Onların geniş yayılmış növlərindən biri də nehrələrdir. Girdiman abidələrində çoxsaylı nehrə fraqmentlərinə təsadüf olunub (LXXXIV tablo, şəkl. 1-8). Nehrələr təsərrüfat küplərindən dib hissəsində iki ədəd məhmizi olması ilə seçilir. Onlar, həmçinin, gövdəsinin çiyin hissəsində, daha doğrusu, qulpdan aşağı hissədə hava çıxması üçün nəzərdə tutulan xüsusi deşiyi olması ilə fərqlənilir. İlk orta əsr nehrələrinin çiyin hissəsində dairəvi en kəsiyə malik qövsvari qulpları olur. Nehrələr nisbətən iri həcmə və nazik divara malik olduqlarından daha tez sınırlar. Elə bu səbəbdən də indiyədək heç bir abidədən salamat vəziyyətdə olan qədim nehrə nümunəsi tapılmayıb.

Küpələr forma etibarı ilə daha çox kiçik təsərrüfat küplərinə bənzəyir. Təsədüfi deyildir ki, xalq arasında bir çox hallarda onlara «küpəcik» də deyilir. Onlar həcmələrinə, habelə qulplu və ya qulpsuz olmasına görə bir-birindən fərqlənilir. Bu tip qablar, həmçinin, gövdəsinin quruluşu, boğazlarının nisbətən dar və hündür, yaxud da qısa və enli olması ilə bir-birindən seçilirlər.

Küpə və dopulardan məişətdə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Onlarda daha çox süd, yağ, pendir, turşu və s. ərzaq məhsulları saxlanılırdı. Maraqlıdır ki, küpə və dopu tipli qablara demək olar ki, Azərbaycan ərazisindəki bütün abidələrdə təsadüf olunub (LXXXI-LXXXII tablo). Bu da, sözsüz ki, digər qablarla müqayisədə onların istehsalının texnoloji cəhətdən nisbətən asan olması və insanların bütün tarixi dövrlərdə bu cür əşyalara olan tələbatından irəli gəlir.

Süddanbiçimli qablar. Arxeoloji ədəbiyyatdan bəlli olduğu kimi bu tip qablar daha çox Yaloylutəpə mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Onların ən parlaq nümunələrinə Mingəçevir, Mollisaqlı, Nüydi, Şıxdərə təpəsi, Uzunboylar, Qırlartəpə və Xınıslı qazıntıları zamanı təsadüf edilib. Bu qəbildən olan tapıntılara ilk orta əsr materialları içərisində nisbətən az təsadüf olunur. Səbəbi də odur ki,

antik dövrdə geniş yayılan bu növ qablar III-IV əsrlərdən etibarən tədricən azalaraq istehsalatdan çıxıb. Görünür, məhz bu amili nəzərə alaraq A.Ş.Orucov ilk orta əsr keramikasının təsnifatını verərkən süddanbiçimli qabların adını çəkmir. Bununla belə R.M.Vahidov Mingəçevirin, Ş.S.Əhmədov isə Pirsaatçay hövzəsinin ilk orta əsr materialları içərisində süddanbiçimli qabların önəmli yer tutduğunu yazır [79, 111-113; 227, 40-43]. Mingəçevir qazıntıları zamanı bu tip qablara I və II mədəni təbəqənin materialları içərisində, Pirsaatçay hövzəsində isə əsasən Udulu yaşayış yerində və daş qutu qəbirlərdə təsadüf edilib. Doğrusu, Mingəçevirin V-VIII əsrlərə aid edilən I mədəni təbəqəsinin materialları içərisində də bu tip saxsı qablara təsadüf edilməsi bir qədər təəccüb doğurur. Fikrimizcə, burada nə isə bir anlaşılmazlıq var. Çünki, bu tip qablara hələlik digər abidələrin V-VIII əsrlərə aid materialları içərisində demək olar ki, təsadüf edilməyib.

Süddanbiçimli qablar forma etibarilə kiçikdövlü müasir dəm çayniklərinə bənzəyir. Onların əksəriyyətinin gövdəsi şişman, armudvari və ya yumurtabiçimlidir. Hündürlüyü 30, gövdəsinin enli hissəsinin diametri isə 16 sm-ə çatan bu tip qabların su tutumu təqribən 1 litrə bərabərdir. Ağızının kənarları büzülərək gül formasına salınmış bu qablar daha çox uzun və yana meyilli novu olması ilə səciyyələnir. Bu qabların novu quş dimdiyinə bənzədiyi üçün dulmuş-ustalar onların bir qisminin ağızının kənarında simmetrik olmaqla iki ədəd gözə oxşar yapma bəzək vurublar [127, 10]. Əksər qabların boğaz hissəsi ilə novu arasında süzgəc yeri var. Süddanbiçimli qablar içərisində oturaq hissəsi içəriyə doğru batıq olan nümunələrlə yanaşı, oturaq hissəsi hamar, yaxud da dabanlı oturaqğa malik olan nümunələrə də təsadüf edilir. Bu tip qabların çiyin hissəsi ilə boğazını, yaxud da ağızının kənarını birləşdirən, en kəsiyi dairəvi, lentvari, düzbucaqlı və ya eşmə formalı qulpları var. Onların bir qisminin qulpu və çiyin hissəsi yapma üsulu ilə vurulmuş düyməvari naxışlarla bəzədilib (XCI-XCII tablolar).

Diqqəti cəlb edən odur ki, altı içəriyə doğru batıq olan nümunələr həm hazırlanma texnologiyası, həm də bişmə dərəcəsi baxımından digər nümunələrlə müqayisədə yüksək keyfiyyəti ilə seçilir. Fikrimizcə, bu həm də xronoloji əlamət kimi səciyyələndirilə bilər. Bu mənada oturaq hissəsi hamar, yaxud da dabanlı oturaqğa malik olan nisbətən kobud nümunələrin təqribən III əsrin sonu — IV əsrin əvvəllərindən etibarən daha nəfis nümunələri əvəz etdiyini düşünmək olar.

Mütəxəssislərin fikrinə, süddanbiçimli qablardan başlıca olaraq süfrəyə süd, yağ, çay, şərbət, şərab və digər mayələrin verilməsi məqsədilə istifadə olunub. S.M.Qazıyev onlardan süfrəyə meyvə şirəsi vermək məqsədilə istifadə olunduğunu bildirir [127, 11].

Qapaqlar. İlk orta əsrlərdə Girdiman əhalisinin məişətdə və təsərrüfatda istifadə etdiyi müxtəlif çeşidli saxsı qabların hər birinin özünəməxsus qapağı olub. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılan rəngarəng çeşidli qapaq nümunələri bunu bir daha təsdiq edir (XCV tablo). Aid olduqları qabların həcminə və formasına uyğun olaraq böyük və ya kiçik qapaqlar olub. Kiçik qapaqların diametri 5-6, iri

qapaqların diametri isə təqribən 35-40 sm-ə çatır. Birincilərin divarı nisbətən nazik, ikincilərin divarı isə adətən qalın olur. Əksəriyyətinin üstündə əllə tutmaq üçün qövsvari, papaqvari, üçbucaqvari qulpu və ya müxtəlif formalı çıxıntısı olur.

Qapaqların səthi, adətən düz və hamar olur. Tək-tək hallarda konusvari formalı qapaqlara da təsadüf edilir. Onlardan bəzilərinin ağzının kənarları gəz formasındadır ki, bu da qabın ağzının kip örtülməsinə xidmət edir.

Çıraq və şamdanlar. Ayır-ayrı abidələrdən bu tip məmulatın tapılması onu göstərir ki, hələ erkən orta əsrlərdə yerli əhali mənzillərin, emalatxana və dükanların, habelə digər ictimai yerlərin çiraqlardan istifadə etməklə işıqlandırılmasına xüsusi önəm verib [213]. Mingəçevir qazıntıları zamanı əldə olunan şamdanlardan isə məbədlərin və digər müqəddəs yerlərin işıqlandırılması məqsədilə istifadə olunduğu güman edilir [227, 44-47].

Mütəxəssislər ilk orta əsr çiraqlarını forma etibarlı ilə əsasən iki qrupa bölüblər: 1. Vazayaoxşar çiraqlar. 2. Lüləkli çiraqlar [79, 115-116; 178, 20-23]. R.B.Göyüşov isə bunlardan əlavə, həm də kasavari çiraqlardan istifadə edildiyini bildirir. Kasavari çiraqların ən parlaq nümunələri Qəbələ şəhərinin Səlbir hissəsindən tapılıb [95, 271]. Bu çiraqların lüləyi yoxdur. Onlar dairəvi və ya ellips formalı olmaqla ağzının kənarı bir qədər içəriyə qatlanmış vəziyyətdədir. Ağzının kənarında piltə yeri üçün kiçik novçası var.

İlk orta əsrlərdə çiraqların ən çox yayılan növü vazayaoxşar nümunələrdir. Mingəçevir, Qəbələ, Xınıslı, Şabran və nəhayət, Qırlartəpədən çoxsaylı bu cür nümunələr tapılıb. R.M.Vahidovun fikrincə, Mingəçevir qazıntıları zamanı aşkar edilən bütün çiraqlar vaza biçimli olub, dairəvi oturacağa və silindrik ayağa malikdir. Bu tip çiraqların hamısının cama bənzəyən üst hissəsində yanlız izləri qeydə alınıb. Onlardan bəzisinin içərisində, hətta yanan maddənin qalıqlarına da təsadüf edilib. Bu isə vaza tipli çiraqların uzun müddət istifadədə olduğundan xəbər verir (XXVI tablo, şəkl. 9).

Azərbaycan ərazisində geniş yayılan və xalq arasında «qara çiraq» adı ilə tanınan lüləkli çiraqların ilk nümunələrinə də məhz ilk orta əsr abidələrində təsadüf edilmişdir (XCVI tablo, şəkl. 1-6). Mingəçevir, Qəbələ, İsmayılı, Qırlartəpə və Pirsaatçay hövzəsinin abidələrindən tapılmış nümunələr buna misal ola bilər. Xüsusilə də Qırlartəpənin üst mədəni təbəqəsində aşkar edilmiş bir neçə ədəd bu cür tapıntı, Girdiman ərazisində lüləkli çiraqlardan III əsrin sonu - IV əsrin əvvəlindən başlayaraq istifadə edildiyini söyləməyə əsas verir. 1941-ci ildə təsərrüfat işləri zamanı İsmayılı rayonunun Tircan kəndi yaxınlığında tapılan bir ədəd lüləkli çiraq isə forma etibarlı ilə digər nümunələrdən xeyli fərqlənir. Hündürlüyü 5, ağzının və gövdəsinin böyük diametri 7, oturacağıın diametri 2,5, lüləyinin diametri 1,7 sm olan bu nümunə Ö.Ş.İsmizadə tərəfindən lüləkli çiraqların ilkin nümunəsi kimi xarakterizə olunub [436, 26]. Bu tapıntıyı digər nümunələrdən fərqləndirən əsas əlamətlərindən biri, onun gövdəsinin yuxarı hissəsinə bərkidilən və ikinci tərəfi sərbəst olan iri çubuqvari qulpdur. Pirsaatçay

hövzəsinin ilk orta əsr abidələrindən də bir neçə lüləklili çırağ nümunəsi məlumdur [79, 114].

R.M.Vahidov ilk orta əsrlərdə çırağ yanacağı kimi neft və ya yağdan istifadə olunduğunu güman edir [227, 44]. R.B.Göyüşov bu məqsədlə neft və yağdan əlavə, piydən də istifadə olunduğunu bildirir [95, 271]. Qırılartəpədə isə çıraqlarla eyni yerdən həm də mazut qalıqları tapılıb. Bu isə çırağ yanacağı kimi həm də mazutdan istifadə olunduğunu düşünməyə əsas verir.

Yuxarıda sadalananlardan savayı, Girdiman abidələrində həmçinin qazan, dolça, aftafa, tək-tək hallarda isə zənbilvari və səbətvari formalı qablara, müxtəlif heyvan və quş fiqurlarına, habelə çoxsaylı uşaq oyuncağı nümunələrinə də təsadüf olunub (XCIII-XCIV tablolar). Bütün bunlar isə bəhs edilən dövrdə yerli əhalinin bütün yaşayış məntəqələrində dulusçuluq sənəti ilə bilavasitə məşğul olduğundan, əhalinin məişət və təsərrüfat həyatında keramika məmulatından geniş istifadə olunduğundan xəbər verir.

İNŞAAT KERAMİKASI

Qədim insanlar daş olmayan yerlərdə gildən inşaat materialı kimi geniş istifadə ediblər. Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində aşkar edilmiş möhrə və ya çiy kərpicdən olan çoxsaylı qədim tikinti qalıqları buna sübutdur [155, 12]. Təqribən e.ə. I minilliyin ortalarından etibarən inşaatda istifadə edilən gil məmulatının bişirilməsinə başlanıb.

Kirəmit. Antik və ilk orta əsrlər dövründə Albaniya ərazisində inşaat keramikasının kirəmit, kərpic və su tünqlərindən ibarət növləri məlumdur. Qəbələdə İ.A.Babayev tərəfindən aşkar edilən kirəmit nümunələri hələlik Albaniya ərazisindən tapılan ən qədim kirəmit nümunələri hesab olunur [308, 48-59]. Maraqlıdır ki, oradan həm düzbucaq, həm də üçbucaqşəkilli kirəmitlər tapılıb [155, 14]. Analoji nümunələrə Küngüt qalasında [141, 42], Xınıslıda [640 125] və Şıxdərə təpəsində də təsadüf edilib [548, 25]. Düzbucaqformalı kirəmitlərin ölçüləri: uzunluğu - 57-66, eni 36-46 sm, çəkisi 12-15 kq. Onlardan bəzlərinin ölçüləri qismən kiçikdir. Məsələn düzbucaqlı formasında olan nisbətən kiçik kirəmitlərin uzunluğu 43-45, eni isə 24-33 sm-dir. Bir tərəfi enli, digər tərəfin isə getdikcə daralan üçbucaq formalı kirəmitlərin uzunluğu 35, enli tərəfinin eni 18, ensiz tərəfinin eni isə 12 sm-dir. 1959-1960-cı illərdə S.M.Qazıyevin, daha sonra isə Q.M.Əhmədovun, İ.A.Babayevin və F.V.Qədirovun rəhbərliyi ilə Qəbələdə aparılan arxeoloji axtarışlar zamanı əldə edilən tapıntılar ilk orta əsrlərdə də kirəmitdən örtük vasitəsi olaraq geniş istifadə edildiyini təsdiq etdi. Şəhərin Səlbir hissəsində aşkar edilən müxtəlif formalı və müxtəlif ölçülü kirəmit nümunələri buna sübutdur. Mingəçevirdə və Beyləqanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan tapıntılar da bunu bir daha təsdiq edir. Q.M.Əhmədovun fikrincə, iri kirəmit parçaları Beyləqanın VI-VIII əsrlərə aid mədəni təbəqəsi üçün xarakterik

material hesab edilir [77, 23]. Mingəçevirdə 12-ci qazıntı sahəsində tədqiq olunmuş məbədlərdən birinin üstünün kirəmitlə örtüldüyü güman edilir [227, 117-119]. VIII əsrə aid edilən həmin məbədin içərisindən çoxsaylı kirəmit nümunələri tapılması bunu deməyə əsas verir. Orada əsasən düzbucaqlı və nov şəkilli kirəmitlər aşkar edilib. Düzbucaqlı formada olan kirəmitlər də öz növbəsində iki qrupa bölünür: 1. Kənarlarının hər iki tərəfindən eyni istiqamətdə kərti olan kirəmitlər. 2. Bir tərəfində kərti, digər tərəfdə isə əks istiqamətdə ensiz novu olan kirəmitlər. Onların hər ikisinin uzunluğu 43-45 sm-dir. Bu kirəmitlərin bir tərəfi enli (31-33 sm), digər tərəfi isə bir qədər ensizdir (24-25 sm). Elə nov şəkilli kirəmitlərin də bir tərəfi enli (23 sm), digər tərəfi isə nisbətən ensiz (19 sm) olması ilə diqqəti cəlb edir. Onların uzunluğu 40-42 sm, hündürlüyü isə 10 sm-dir. Bəzilərinin qabarıq hissəsi üzərində 2-3 sm hündürlüyü olan çıxıntısı, enli tərəfində isə iki ədəd batıq paralel zehi var. Lakin bu əlamətlər nov şəkilli kirəmitlərin heç də hamısına aid deyildir. Belə ki, onlardan bəzisinin üzərində çıxıntısı və ya paralel batıq zehi yoxdur. Üzərində zeh və çıxıntısı olmayan nov şəkilli kirəmitlərin uzunluğu 45-47, enli tərəfinin eni 24-26, ensiz tərəfinin eni 21, hündürlüyü isə 10-11 sm-dir. Bunlara bənzər kirəmit qalıqlarına Bəyimli qalasında (Ağsu rayonu), Kələş düzü, Həsənbəyin yaşayış yeri, «Kənd yeri» və digər abidələrdə də təsadüf edilibdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, bəhs edilən dövrdə Girdiman vilayəti ərazilərində inşaat keramikası olaraq kirəmitdən tikintidə getdikcə daha geniş miqyasda istifadə olunmağa başlanıb (XCVII tablo, şək. 1-6).

Kərpic. Maraqlıdır ki, Qəbələdə antik kirəmitlər tapılan ərazilərdə və Mingəçevirdə üstü kirəmitlə örtülmüş olan məbədin ərazisində bişmiş kərpic nümunələrinə rast gəlinməyib. Beyləqanın VI-VIII əsrlərə aid mədəni təbəqəsində də bişmiş kərpic qalıqlarına təsadüf edilməyib. Oradakı ilk orta əsr dulus kürələrinin də istisnasız olaraq hamısı tərkibində saman qatışıqı olan çiy kərpiclə tikilib. Görünür, bütün bunları nəzərə alaraq K.M.Məmmədov Azərbaycan ərazisində bişmiş kərpic istehsalına VIII əsrdən etibarən başladığını yazır [155, 89]. Bununla belə İ.A.Babayev Qəbələdən (Çaqqallı) tapılan bişmiş kərpic nümunələrini I əsrə aid edib. Həmin kərpiclərin ölçüləri belədir: 39x39x5 sm; 35x35x4,8 sm; 46x63x3,5 sm [310, 69; 312, 90-92]. Bunlar hələlik Albaniya ərazisindən tapılan ən qədim və ən iriölçülü kərpic nümunələri hesab edilir. Uzunluğu və eni ilə müqayisədə qalınlığının hiss olunacaq dərəcədə az olması bu nümunələrdən həm də örtük vasitəsi kimi istifadə olunduğunu ehtimal etməyə əsas verir (XCVII tablo, şək. 7-9). Xatırladaq ki, ölçüləri etibarlı ilə onlar Qəbələdən məlum olan antik dövr kirəmitlərindən az fərqlənirlər [310, 62-72]. Mingəçevirdə məbədlər sahəsində tədqiq olunan və mütəxəssislər tərəfindən V-VI əsrlərə aid edilən 5 saylı qəbir-sərdabə də bütünlüklə bişmiş kərpiclə hörülüb [227, 129-130]. Qəbir-sərdabənin tikintisində 30x30x6,5 sm ölçüdə olan kərpiclərdən istifadə edilib. İ.P.Şəblikin eyniölçülü bişmiş kərpic nümunələrindən Qəbələnin qala divarlarının hörgüsündə də istifadə olunduğunu bildirir [664, 93]. Gilgilçay

müdafə səddində aşkar olunan və mütəxəssislər tərəfindən V-VI əsrlərə aid edilən bişmiş kərpiclər isə öz ölçüləri etibarlı ilə daha böyükdür: 37x37x8 sm [262, 6].

İnşaat materialı kimi bişmiş kərpicdən istifadə edildiyi barədə məlumatlara orta əsr mənbələrində də rast gəlik. Məsələn, IX əsrin sonu - X əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış ərəb müəllifi İbn Xordadbeh yazır ki, şah «Qubad bişmiş kərpicdən müdafə istehkamı tikmiş, Ənuşirəvan isə Dərbəndi inşa etdirmişdir» [236, 14].

Səlbirdə aparılan tikinti-abadlıq işlərində bişmiş kərpicdən xüsusilə geniş istifadə olunub. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bişmiş kərpic nümunələrinə tez-tez təsadüf olunması da bunu təsdiq edir. Məsələn, 1960-cı ildə S.M.Qaziyev tərəfindən orada öyrənilən II qazıntı sahəsində 75 sm dərinlikdə hər iki tərəfi və alt hissəsi 22x22x4,7 sm ölçüdə olan bişmiş kərpiclərlə hörülmüş arx aşkar edilmişdir. Uzunluğu 10 m, eni 40, hündürlüyü isə 45 sm olan bu arxın üstü daş və bişmiş kərpiclə örtülmüşdür. S.M.Qaziyevin fikrincə, həmin su arxından VIII-IX əsrlərdə şəhərin içməli su ilə təchizində istifadə olunub [130, 28]. Analoji nümunələrə Səlbirdə öyrənilən III qazıntı sahəsində də təsadüf olunubdur. Belə ki, həmin sahədə döşəməsi 22x22x4,5 sm olan bişmiş kərpiclərlə hörülmüş ev aşkar edilib [130, 29]. Qeyd edək ki, evin şimal-şərq küncündəki ocaq da eyni ölçülü kərpiclərlə hörülmüşdür. III sahədə qazıntı davam etdirilərkən qeyd olunan kərpic döşəmədən 25 sm dərinədə, döşəməsi 37x37x55 sm ölçüdə olan kərpiclərlə döşənmə daha bir otaq yeri aşkar edilmişdir [130, 30]. Bişmiş kərpic nümunələrinə Kilsədəğ abidəsində də təsadüf olunub. Daha doğrusu, kompleksin giriş qapısının üstündəki tağ bütünlüklə bişmiş kərpiclə hörülüb. Beyləqanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı da IX-X əsrlərə aid yaşayış binalarının bir qisminin döşəməsinin bişmiş kərpicdən olduğu müəyyənləşdirilib. Evlərin döşəməsində 26-27x26-27x5-6 sm ölçülü, binaların və qala divarlarının hörgüsündə isə 45x45x7 və 28x28x6 sm ölçülü bişmiş kərpiclərdən istifadə edilib [77, 23, 29]. Beyləqanda, həmçinin, kərpic bişirilməsi üçün istifadə edilən kürə də aşkar edilib [77, 29]. Həmin kürədə ölçüləri 29x29x6 və 32x32x6 sm olan kərpiclər bişirilib. 1972-ci ildə kəşfiyyat axtarışları zamanı Qəbələ rayonu ərazisindəki Qızlar qalısından da iriölçülü bişmiş kərpic nümunələri tapılıb [141, 88]. Onların ölçüləri belədir: 33x33x8 sm. Bəyimli qalasında bişmiş kərpic qalıqlarına xüsusilə çox təsadüf olunmuşdur. Mədəni təbəqənin VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərinə aid edilən üst qatında kərpiclə hörülmüş divar və döşəmə qalıqlarına xüsusilə tez-tez təsadüf olunur. Orada əsasən 22x21x6 sm və 25x24x6 sm ölçülü kərpic nümunələrindən istifadə edilmişdir [60, 21]. Şamaxı yaxınlığından tapılan bişmiş kərpiclər də ölçülərinin nisbətən kiçik olması ilə diqqəti cəlb edir: 23x23x5; 25x25x5 sm [175, 90-91].

Su tünqləri. Yaşayış məntəqələrinin içməli su ilə təchizində əsrlər boyu arxlardan, kəhrizlərdən və quyulardan istifadə olunub. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələrinin su

təchizatı ümumi şəkildə S.M.Qaziyev, İ.M.Cəfərzadə, Ö.H.İsmizadə, R.B.Göyüşov, A.B.Nuriyev, F.Ə.Abbasova və başqaları tərəfindən öyrənilmişdir. E.Ə.Qasimov [125, 93-94] və N.V.Minkeviç-Mustafayeva [522, 232] isə bu problemi məxsusi olaraq öyrənmişlər.

Su tüngləri dulus dəzğahı vasitəsilə hazırlanan müxtəlif ölçülü saxsı borulardır. Saxsı boruların bir ucu adətən geniş, digər ucu isə nisbətən ensiz hazırlanırdı. Su tünglərinin ensiz tərəfində xüsusi kərt yeri olurdu. Bu, boruların birinin digərinin içərisinə geydirilməsi üçündür.

Araşdırıcıların fikrincə, Azərbaycan ərazisində təqribən VIII əsrdən başlayaraq saxsı tünglərdən istifadə olunmağa başlanıb. İlk orta əsrlərə aid saxsı tünglərə ilk dəfə Qəbələ şəhərinin Səlbir hissəsində təsadüf olunub [130, 28]. Belə ki, 1962-ci ildə Səlbirdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı yer səthindən 4,5 m dərinlikdə saxsı tünglərdən ibarət 10 m uzunluğunda su kəməri aşkar edilib. Arxeoloq S.M.Qaziyev həmin xətlə Mirzəbəyli kəndi istiqamətində olan bulaqlardan şəhərə içməli su gətirildiyini güman edir. 1977-ci il tədqiqatları zamanı F.V.Qədirov tərəfindən Səlbirdə saxsı tünglərlə çəkilmiş daha bir su xətti aşkar edilib [139, 25]. Qalıqları 1,5 m məsafədə izlənən su xətti uzunluğu 42, eni isə 10-16 sm olan saxsı tünglərlə çəkilib.

80-ci illərdə Səlbir ətrafındakı «Əşrəf yolu» genişləndirilərkən, orada da saxsı tünglərdən ibarət su kəmərinin qalıqları aşkar edilib. Beyləqanda isə I qazıntı sahəsində öyrənilən üçotaqlı mənildə ölçüləri 16x14x45 və 12x8x38 sm olan 7 ədəd saxsı borudan ibarət su xətti olduğu müəyyənləşdirilib. Hansı ki, həmin su xətti evin yanındakı silindrik formalı quyuya qovuşur. Arxeoloq Q.M.Əhmədovun fikrincə, həmin xətdən çox ehtimal ki, evdə istifadə edilən çirkab suyunun quyuya axıdılması məqsədilə istifadə olunub [77, 23]. Bu cür saxsı tünglərin qalıqlarına «Kənd yeri»ndə, Bəyimli qalasında, Kələş düzündə, Kələsərdə, Lahıcətrafi ərazilərdə, Fit qalasının ətəyində, Xanagah Qız qalasının yaxınlığında və bir sıra digər ilk orta əsr abidələrində də təsadüf edilmişdir (XCVIII təblo). Göründüyü kimi, gildən hazırlanmış su tünglərinin yayılma coğrafiyası kifayət qədər geniş olub. Lakin onların xronoloji çərçivəsi barədə bu sözləri demək olmaz. Belə ki, ilk orta əsr abidələrində bu qəbildən olan tapıntılara hələlik yalnız VIII-IX əsr materialları içərisində təsadüf edilib.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş zəngin keramika məmulatı bütövlükdə ilk orta əsrlər dövründə dulusçuluq sənətinin Girdiman əhalisinin təsərrüfat həyatında həqiqətən önəmli yer tutduğundan xəbər verir. Bu o deməkdir ki, dulusçu ustalarının istehsal etdikləri rəngarəng çeşidli saxsı məmulatı əhalinin gündəlik ehtiyaclarının ödənilməsində olduqca mühüm rol oynamışdır.

Arxeoloq C.Ə. Xəlilovun fikrincə, keramika məmulatının çeşid müxtəlifliyi və istehsal texnologiyası baxımından Albaniyanın ayrı-ayrı ərazilərində hər zaman kəmiyyət və keyfiyyət fərqləri olub. Yəni, məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin xarakterindən və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq ölkənin

mərkəzi rayonlarında istehsal olunan məmulat, özünün nisbətən yüksək keyfiyyəti ilə ucqar əyalətlərdə istehsal olunan məlumatdan seçilirdi [640, 126]. Bu mülahizə antik dövr keramikası üçün bəlkə də məqbul mülahizədir. Lakin ilk orta əsrlərdə ümumi mənşərə bir qədər fərqli olub. Yəni, bu dövrdə bütövlükdə ölkə miqyasında istehsal olunan məmulatın həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəricilərində mütləq olmasa da, nisbi bir oxşarlıq müşahidə olunur. Başqa sözlə, iri şəhərlərdə və mərkəzi regionlarda istehsal olunan keramika ilə kənd tipli yaşayış yerlərində istehsal olunan məmulat istər tipoloji, istərsə də bədii-texniki səviyyə baxımından bir-birindən demək olar ki, fərqlənmirdi. Yəni, eyni tipdən olan məmulat növləri həm iri şəhərlərdə, həm də əyalətlərdə istehsal olunurdu. Sadəcə olaraq istehsalın həcmi fərqli idi. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, şəhər sənətkarları geniş bazar üçün, əyalət ustaları isə yerli ehtiyaclar üçün istehsal edirdi. Ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində istehsal olunan məmulatın kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində müşahidə olunan fərqləri isə bircə, təkə məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlamaq doğru olmazdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, dulus məmulatı istehsalı fərdi məşğuliyyət sahəsidir. Ayrı-ayrı fərdlərin isə zövqü də, ustalılıq səviyyəsi də sözsüz ki, müxtəlif olub. Bu mənada ölkənin müxtəlif ərazilərində yaşayan və fəaliyyət göstərən ustaların hamısının bədii-texniki, texnoloji və tipoloji cəhətdən eyni göstəricilərə malik məhsullar istehsal etməsi qeyri-mümkün idi. Ona görə də bu və ya digər mərkəzdə dulusçu-ustalar tərəfindən istehsal edilən ayrı-ayrı məhsulların ölkənin bütün yaşayış məntəqələri üçün vahid standartlar səviyyəsində olması praktiki cəhətdən mümkün olan bir iş deyildi. Eyni sözləri digər sənət sahələri barədə də demək mümkündür. Odur ki, formasından, bədii-texniki və texnoloji səviyyəsindən asılı olmayaraq hər bir sənətkarlıq məhsulu bu və ya digər ustanın fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi dəyərləndirilməlidir.

DAŞIŞLƏMƏ

Azərbaycan ərazisində bu sənətin yaranma tarixi olduqca qədimdir. Daşdan istifadə əslində insanın təşəkkül tapması ilə eyni vaxta təsadüf edir. Azıx mağarasında və Quruçay vadisində aparılan tədqiqatlar bunu tam sübuta yetirib [119; 401; 410]. Təbiətlə mübarizədə, daha doğrusu, təbiətlə təmasda insanın istifadə edə biləcəyi ilk əmək alətləri və silahlar daşdan olub. Əlbəttə ki, bu məqsədlə onlar hər cür daşlardan deyil, yalnız xüsusi olaraq seçilən daşlardan istifadə ediblər. Daha sonra insanlar tədricən həmin daşlar üzərində işləyərək, onları ayrı-ayrı məqsədlərə müvafiq istifadə üçün yararlı ediblər. İnsan əməyinin və zəhmətinin məhsulu olan ilk daş alət və silahlar bax belə yaranıb [525, 20-21]. Xatırladaq ki, arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycanın Daş dövrü abidələrindən külli miqdarda bu cür qədim əmək aləti və silahlar tapılıb.

Tədqiqatçıların fikrincə, qədim insanlar daş materialını əsasən yaşayış düşürgələrinə yaxın ərazilərdən tədarük edirdilər. Alət və ya silah hazırlamaq üçün lazım olan bəzi daş növləri, məsələn çaxmaqdaşı və dəvəgözü (obsidian) isə xüsusi yataqlardan gətirilirdi. Neolit dövründən etibarən qədim insanların həyatında oturaq məişət tərzinin tədricən daha artıq möhkəmlənməsinin nəticəsi olaraq daimi yaşayış məskənlərinin sayı artır. Bu isə öz növbəsində daşdan həm də inşaat materialı kimi istifadənin başladığından xəbər verir [162, 56]. E.ə. VIII minillikdə əcdadlarımız tərəfindən Qobustanda daş üzərində oyma sənətinin nadir nümunələri yaradılıb [412, 11].

Dəmirin meydana gəlməsi, metaldan hazırlanan əmək alətləri və silahların təkmilləşməsi ilə daş alətlərə münasibətdə keyfiyyət dəyişikliyi baş verib. Yəni, bu halda belə daş əhalinin məişət və təsərrüfatından tam çıxmayıb. Əksinə, daşdan istifadənin yeni-yeni sahələri meydana gəlib. Mükəmməl dəmir alətlərin meydana gəlməsi ilə səciyyələnən yeni tarixi şəraitdə daşıqlama sənətinin ənənəvi təmayülündə baş verən dəyişiklik daha çox hörgü-inşaat təcrübəsinin sürətlə yayılmasında özünü büruzə vermiş oldu. Bu zəmində bənnaçılıq, həkkaklıq və şəbəkə ustalığı kimi peşələr yarandı [162, 358].

İlk orta əsrlər dövründə şəhərlərin və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələrinin sayca artması və mövcud şəhərlərin daha da böyüməsi hər şeydən öncə, tikintinin miqyasının artdığından xəbər verirdi. İri saray kompleksləri, feodal qəsrləri, karvansaralar, məbədlər, divanxanalar, qala və türbələr, körpülər, çoxsaylı yaşayış binaları, emalatxana və dükənlər, bir sözlə, şəhərlərin memarlıq görkəminin zəruri elementləri olan bütün bu tikintilərin demək olar ki, əksəriyyəti yerli ustalar tərəfindən daşdan inşa edilirdi. Olduqca geniş miqyasa malik olan bütün bu işləri görmək üçün əlbəttə ki, çoxsaylı peşəkar ustalar tələb olunurdu. Və, sözsüz ki, zamanəmizədək gəlib çıxan bir çox nadir memarlıq nümunələri əvvəlki və sonrakı tarixi dövrlərdə olduğu kimi, ilk orta əsrlər dövründə də Azərbaycanda mahir daş ustalarının yetərincə olduğundan xəbər verir.

Çoxsaylı memarlıq abidələrinin tədqiqi göstərir ki, ilk orta əsrlərdə Albaniyanın digər ərazilərilə müqayisədə Girdiman vilayəti ərazisində tikinti materialı kimi daşdan xüsusilə daha çox istifadə olunub. Bu da, sözsüz ki, ölkənin digər ərazilərinə nisbətən orada yerli daş ehtiyatlarının bol olması ilə izah oluna bilər. Girdiman ərazilərindəki daş ehtiyatlarının mənbəyi isə Böyük Qafqaz dağ silsiləsində bu gün də davam etməkdə olan sürətli aşınma prosesidir. Başlanğıcını Böyük Qafqazın cənub yamacından götürən və yüksək mailliyə malik olan çoxsaylı dağ çayları isə vaxtaşırı daşaraq, aşınmaya məruz qalan daş ehtiyatlarını selinti halında Alazan-Həftəran çökəkliyi ərazilərinə gətirir. Beləliklə də, Ağsu, Girdiman, Arox, Göyçay, Vəndam, Dəmiraparan, Çovurlu, Qoçalan, Türyan, Əlcəyan və Daşağıl çayları minilliklər ərzində bu vadidə böyük daş və çınqıl ehtiyatları yaradıb.

Ərazidə çay vadisi olmayan təbii daş yataqları da az deyildir. «Daşçıxan» adı ilə bəlli olan belə yataqlardan birisi Uzunboylar abidəsi yaxınlığındadır [564, 87]. Xatırladaq ki, Uzunboylar ərazisində qeydə alınmış antik dövrə aid tikinti qalıqlarında hörgü materialı kimi, məhz həmin yatağın daşından istifadə olunub. Maraqlıdır ki, qonşu kəndlərin əhalisi bu gün də «Daşçıxan» yatağının ehtiyatlarından yararlanmaqdadır. Diqqəti çəkən odur ki, daş ehtiyatlarının bol olduğu yerlərdə alternativ inşaat materialından demək olar ki, istifadə olunmayıb. Bu da sözsüz ki, inşaat materialı olaraq daşın daha asan əldə olunması ilə izah edilə bilər. Buna misal olaraq Niyal qalasını, Cavanşir qalasını, Fit qalasını, Xirəki müdafiə sədlərini, Xaçmaz və Bum qalalarını göstərmək olar. Həmin abidələrin təmsalında çox aydın görünür ki, qədim ustalar tikinti üçün daşı nəinki seçib, həm də onu yonaraq münasib formaya gətirib. Mütəxəssislərin fikrincə, ayrı-ayrı tikintilərdə istifadə edilən daş növləri, onların işlənmə forması, hörgü texnikası, blokların bərkidilmə xüsusiyyətləri və digər bu kimi əlamətlər hər hansı abidənin dövrünü təyin etmək baxımından da əhəmiyyətlidir [314, 21].

Girdiman vilayətinin ilk orta əsr abidələrinin inşasında bərkidici, birləşdirici material kimi əhəngdən geniş istifadə olunub. Xatırladaq ki, Böyük Qafqaz silsiləsi əhəngdaşı ehtiyatları ilə də zəngindir. Və iri müdafiə tikintiləri əslində bu cür təbii ehtiyatlar olan ərazilərdə inşa edilib. Məsələn, Cavanşir qalasının tikintisində işlədilən əhəng məmulatının «Səngər» yerindəki quyularda bişirildiyi ehtimal edilir. Məlumat üçün bildirək ki, orada Dəvəboynu dağ silsiləsindən təbii surətdə aşınaraq tökülən çox zəngin əhəngdaşı ehtiyatları mövcuddur. Qırlartəpəyə bitişik ərazilərdə də zəngin əhəngdaşı ehtiyatları olduğu məlumdur. Niyal, Fit, Bum və Xaçmaz qalaları barədə də eyni sözü demək olar. Göyçay çayının sağ sahilində tikilən ilk orta əsr qala və istehkamlarının inşasında da yaxınlıqdakı əhəngdaşı yataqlarından istifadə olunub. Məlumat üçün bildirək ki, dağ süxurları içərisində geniş yayılan əhəngdaşı xüsusi quyularda bişirilərək sönməmiş əhəngə çevrilir. O isə su ilə birləşdikdən sonra əhəng məhluluna çevrilir. Əhəng məhlulunun tərkibinə qum və başqa qatışıqlar qatılaraq tikintidə bərkidici material kimi istifadə olunur. Xatırladaq ki, tikintidə işlədilən əhəng məhlulu açıq havada qaldıqda daşla, qumla, kərpiclə daha artıq birləşərək, bərkilərək monolit kütləyə çevrilir [155, 18].

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Mingəçevir, Qəbələ və Şamaxıdan, habelə Bəyimli qalasından (Mehrvan) ilk orta əsrlərə aid xeyli miqdar daş sütunaltlıqlar tapılıb. Onlar forma və ölçü etibarını oxşardılar. Təbii ki, daş sütunaltlıqlar üçün də xammal yaxınlıqdakı əhəngdaşı yataqlarından tədarük edilib. Bəzi abidələrdə, o cümlədən Qızlar qalasında və Kilsədağ məbəbində kənardan tədarük edilərək gətirilən, lakin hələlik işlədilməyən əhəngdaşı parçaları da aşkar edilib. Adətən bu cür daşlardan qəbir abidələrinin baş daşı, sinə daşı və qəbirüstü sənduqələr yonulurdu. Xatırladaq ki, əhəngdaşı yataqları Girdiman hövzəsində bir neçə yerdə mövcuddur. Ehtiyatları o qədər də zəngin olmayan belə yataqlar Göyçay, Girdiman, Ağsu çayları vadisində qeydə alınıb.

Əhəngdaşı təbiətən yumşaq və kövrək material olduğuna görə, ustalar onu yonaraq istənilən formaya sala bilirdilər. Odur ki, məbədlərin, sarayların, türbələrin, xatirə abidələrinin tikintisində başlıca olaraq bu növ daşdan istifadə olunurdu. Təbiidir ki, Azərbaycan ərazisində ən zəngin əhəngdaşı yataqları Abşeron yarımadasındadır. Odur ki, Abşerondakı tikililərin çox böyük əksəriyyəti məhz əhəngdaşından tikilib. Bu, qədim və orta əsrlər dövründə belə olub və indi də belədir. Azərbaycanın digər regionlarında, o cümlədən Girdiman vilayəti ərazisində əhəngdaşı ehtiyatları az olduğundan, orada çay daşından istifadəyə daha çox üstünlük verilib. Əhəngdaşından isə binaların yalnız ayrı-ayrı detalları işlənib.

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, Girdiman vilayətinin ilk orta əsr abidələrindən taxıl məhsullarının emalı məqsədilə istifadə olunan müxtəlif formalı dən daşları, əl dəyirmanına aid daşlar, həvəng-dəstələr, bülöv daşları, daş qapaqlar, daşdan hazırlanmış müxtəlif formalı qəliblər və s. bu kimi məişət avadanlıqları da tapılıb (XCVII tablo). Axtarışlar zamanı Qalagah, Qırlartəpə, Qəbələ, Yekəxana, Kənd yeri abidələrindən tapılmış qayıqvari formalı dən daşları və əl dəyirmanına aid nümunələr bu cəhətdən maraqlı doğurur. Mütəxəssislərin fikrincə, daşdan hazırlanan bu növ məmulatlar üçün lazım olan xammal, artıq yuxarıda deyildiyi kimi, Göyçay çayı sahilindən, daha doğrusu indiki İsmayilli rayonunun Qalacıq kəndi yaxınlığındakı Qabbro adlı yataqdan tədarük olunurdu.

Qırlartəpədə qeydə alınan sapand daşlarından ibarət arsenal bu və ya digər yaşayış məntəqələrinin müdafiəsi zamanı daşdan, həmçinin, silah kimi də istifadə olunduğuna sübutdur. Uzunboylardan, Göyçay çayının sol sahilindəki «Səngər» adlı yaşayış yerindən, Qalagahdan tapılan və üzərində müxtəlif səhnələrin təsviri olan daş qab nümunələri isə həm də qədim incəsənət nümunəsi kimi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan daşdan hazırlanmış müxtəlif heyvan və insan fiqurları da sözsüz ki, böyük maraqlı doğurur.

Bütün bunlar isə, daşıqlama sənətinin min illər öncə olduğu kimi, IV-IX əsrlərdə də Girdiman əhalisinin məişət və təsərrüfat həyatında mühüm yer tutduğuna dəlalət edir.

AĞACIŞLƏMƏ

Böyük Qafqazın Cənub yamacı və xüsusən də Alazan-Həftəran çökəkliyi tarixən meşə örtüyü ilə zəngin olub. Orada təbii olaraq rayonlaşan müxtəlif ağac növləri əsrlər boyu yerli əhalinin ehtiyaclarının ödənməsində mühüm rol oynayıb. İnsanlar meşələrin zəngin meyvə, giləmeyvə və oduncaq ehtiyatlarından geniş miqyasda faydalanıblar. Girdiman hövzəsinin meşələrində geniş yayılan palıd, fıstıq, qarağac, qoz, armud, qızılağac, köyrüc, ardıc və s. ağac növlərindən hazırlanan çeşidli materiallar əsrlər boyu ağacışləmə sənəti ilə məşğul olan ustalar üçün tükənməz xammal mənbəyi olub [44].

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, ibtidai insanların istifadə etdiyi ilk əmək alətləri və özünümüdafiə silahları məhz ağacdan olub. Doğrudur, qədim yaşayış yerlərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı daşdan, sümükdən və metaldan hazırlanmış əmək aləti və silah nümunələri ilə müqayisədə ağacdan hazırlanmış əşyalara çox nadir hallarda təsadüf olunmuşdur. Bu da əlbəttə ki, ağac əşyaların tez bir zaman içərisində çürüyərək sıradan çıxması ilə əlaqədardır. Bununla belə, ağacışləmə sənətinin tarixi barədə müəyyən təsəvvürlər əldə etmək üçün maddi əsaslar olduğunu da danmaq olmaz. Məsələn, arxeoloji axtarışlardan bəlli olan bir çox daş alətlərinin, qurama oraqların, silahların və kəsici alətlərin dəstəyinin ağacdan hazırlandığı heç kəsdə şübhə yaratmır. Bu sözlər Girdiman hövzəsinin arxeoloji abidələrindən tapılmış külli miqdarda ox və nizə ucluqlarına, kəsici alətlərə, qılınc və xəncərlərə də aiddir. Ehtimal olunur ki, bölgədə hər b sənətinə xüsusi önəm verildiyindən (tapılan silahların çoxluğu və rəngarəngliyi də bunu qəti olaraq təsdiq edir), ola bilsin ki, vaxtı ilə Nüydi və Uzunboylar ətrafındakı köyrüc meşələrindən bu məqsədlə geniş istifadə edilib [564, 87-88]. Tunc və dəmirin tətbiqi ağacışləmə sənətində ixtisaslaşmaya şərait yaradıb [162, 134]. Yəni, metaldan olan kəsici, oyucu, deşici, yonucu alətlər vaxtilə ağac məmulatının işlənməsi istiqamətində yeni üfüqlər açıb. Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycan ərazisində ən qədim ağac alət Y.İ.Hümmel tərəfindən Xanlar (indiki Göygöl) şəhəri yanındakı 2 sayılı kurqandan tapılıb. Bu, Tunc dövrünə aid ağac vəldir [399, 56-57]. Mingəçevir qazıntıları zamanı aşkar olunan və mütəxəssislər tərəfindən IV-VII əsrlərə aid edilən ağac boşqab, taxta daraq və üzərində oyma üsulu ilə işlənmiş rəsmlər olan mücrü, habelə Pirsaatçay hövzəsi abidələrindən bəlli olan ağac qədəh və dəzgah nümunələri erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisində ağacışləmə sənətinin geniş yayıldığından xəbər verir [162, 134]. Bu baxımdan, Mingəçevirdə arxeoloji tədqiqatlar zamanı 3 sayılı yaşayış yerinin ikinci mədəni təbəqəsindən tapılan bir ədəd ağac təknə də elmi cəhətdən böyük maraq doğurur [227, 31-32]. Onun bir hissəsi tamamilə yanmış, qalan hissəsi isə qismən yanaraq kömürləşmişdir. Əslində elə kömürləşməsi onun ömrünü uzatmışdır. Təknənin uzunluğu təqribən 60-65, dərinliyi 17-18, divarının qalınlığı 3, baş hissədəki çıxıntılarının eni 10 sm-dir. Xatırladaq ki, Azərbaycanın ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində indinin özündə də müxtəlif məqsədlərlə ağac təknələrdən istifadə olunur. Etnoqrafik müşahidələrə görə bu əşyalardan başlıca olaraq xəmir yoğurmaq, yun və ya paltar yumaq üçün istifadə olunur.

Azərbaycanın ilk orta əsr abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunan toxuculuq məmulatı nümunələri də sözsüz ki, ağac dəzgahlar vasitəsilə istehsal olunmuşdur. Belə bir dəzgahın qalıqları olduğu güman edilən ağac ox Mingəçevirdə tədqiq olunmuş V-VII əsrlərə aid katakomba qəbirlərində aşkar edilmişdir. Buna bənzər dəzgah hissələri, həmçinin Qalagah və Qırlartəpə qazıntıları zamanı da tapılmışdır. Deyilənlərə onu da əlavə edək ki, Girdiman vilayətinin bir çox kəndlərinin əhalisi tarixən toxuculuq sənəti ilə məşğul olublar.

Məsələn, Basqal və Mürcü əhalisi əsrlər boyu ipək məmulatı, Lahicətrafi kəndlərin əhalisi şal və kəndir, Mücühəftəran və Qalacıq kəndlərinin əhalisi isə daha çox palaz və xalça toxumaqla məşğul olub. Odur ki, həmin kəndlərin sakinlərinin demək olar ki, əksəriyyətinin evində və emalatxanasında son vaxtlaradək ağacdan düzəldilən müxtəlif profilli toxuculuq dəzgahları qalmaqda idi.

Tədqiqatçılar ağacdan inşaat materialı kimi, hələ Neolit dövründən başlayaraq istifadə olunduğunu ehtimal edirlər. Eneolit dövrü abidələrində aşkar edilmiş kərpic hörgülü yaşayış evlərinin üstünün də ağac konstruksiyalarla örtüldüyü bildirilir. Tunc dövrünə aid kurqanlarda ağac materialından geniş istifadə olunması faktları da ağacışləmə sənətinin miqyasından xəbər verir. Məsələn, Mil-Qarabağ düzündəki Tunc dövrü kurqanlarında kameraların üstü uzunluğu 10-12 m olan ağac millərlə örtülüb. Mütəxəssislər həmin millərin ardıc ağacından olduğunu bildirirlər. Qəbir abidələrində ağac materialından istifadə ənənəsi sonralar da davam etdirilib. Bunu antik və ilk orta əsrlərə aid qəbir abidələrinin təmsalında aydın izləmək mümkündür. Məsələn, Q.M.Əhmədov tərəfindən 1982-ci ildə Qəbələdə tədqiq olunmuş antik dövrə aid qəbirdəki ölü, mıxları qızıldan olan taxta tabutda dəfn olunub [294, 431-432]. Görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin şeirlərindən belə məlum olur ki, ölüləri dəfn etmək üçün taxta tabutlar tanınmış ustalar tərəfindən hazırlanmış [106, 81]. Mingəçevirdə ilk orta əsrlərə aid tədqiq olunmuş 6 sayılı qəbrin də döşəməsinin taxtadan olduğu qeydə alınıb [227, 131]. 8 sayılı qəbirdə isə ölü, hündürlüyü 0,4, eni 0,65, uzunluğu isə 1,4 m olan taxta tabutda dəfn olunub. Tabutun çürümüş taxtaları içərisində hər küncdə 2 ədəd olmaqla 8 ədəd dəmir güşəbənd və 15 ədəd dəmir mıx qeydə alınıb. Bu qəbildən olan nümunələri yada salmaqla bərabər, onu da qeyd etmək istərdik ki, IV-IX əsrlərdə Girdiman ərazisində ağacışləmə sənətinin səviyyəsi daha çox müxtəlif təyinatlı tikintilərin miqyasının artması ilə müəyyən olunur. Bunu ayrı-ayrı abidələrdə qeydə alınan çoxsaylı ağac konstruksiyalar qəti surətdə təsdiq edir. Bu baxımdan Qırlartəpə tikinti kompleksindəki qapı yerlərinin altına və üstünə qoyulmuş palıd tirləri və divarların ayrı-ayrı hissələrində aydın bilinən ağac kətil izlərini misal göstərmək olar. Buna bənzər ağac detallarının izləri Cavanşir qalasında da qeydə alınmışdır. Xaçmaz Govur qalasının anbar və ya yaşayış otaqları kimi istifadə olunduğu ehtimal edilən bəzi bürclərində isə divarların yuxarı hissələrində ağac tirlərin yuvacıqları bu gün də aydın bilinir. Qəbələnin Səlbir hissəsindəki qala divarının bəzi hissələrində də ağac kətilərdən istifadə olunub. Qalagahda isə çoxsaylı iri ağac dirəklər üstündə tikilmiş ictimai bina qalıqları aşkar edilib. Əlbəttə, bütün bunlar erkən orta əsrlər dövrünə aid tikintilərdə ağac konstruksiyalardan geniş istifadə olunduğuna dəlalət edən faktlardır. Təbii ki, bəhs edilən dövrdə tikilən bütün binaların üstü ağac konstruksiyalarla örtülüb. Həmin binaların döşəməsi, tavanı, qapı və pəncərələri, pilləkən və rəfləri, sütun və sütun başları bütünlüklə ağacdan işlənib. Əlbəttə, bütün bunlar bəhs edilən dövrdə Girdiman vilayətinin şəhər və kəndlərində çoxsaylı peşəkar dülğərlər olduğundan

xəbər verir. Onların arasında sözsüz ki, adlı-sanlı sənətkarlar da az olmayıb. Məsələn, görkəmli Azərbaycan şairi Xaqani Şirvaninin şeirlərindən bəlli olduğu kimi, onun atası nəccar Əli zəmanəsinin tanınmış dülgəri olaraq Şamaxının baş mühəndisi dərəcəsinə yüksəlib. Oğlunun yazdığına görə atası öz sənəti ilə nəinki əfsanəvi nəccar Yusifdən, hətta Nuh peyğəmbərin dülgərlərindən də yüksəkdə durur [162, 138-139].

Bütün bunlar barəsində şair özü belə yazır:

«Atam, aləm bilir, nəccar Əlidir»,
«Tabut qayırdı o, Xəlilasa».
...«Kim vuracaq böylə nəqş, de, onun eyvanına?».

Xaqani dülgər ustaların istifadə etdiyi əmək alətlərinin də adını çəkir:

«Tişəsi cəngəllərin xəncəri-büranıdır...
Daxma yaranmış ona çərx bu dəsgah ilə,
Bu fələkin tağı da fəxr ilə eyvanıdır.
Yonsa əgər Mərrixi, rəndəsi küt olsa da,
Sovlamağa o Zühəl əldəki suhanıdır.
Olmayıb əsla iki üzlü mişarlar kimi,
Kim deyəcək bu onun eybi, ya nöqsanıdır?
Heyran olur hər görən elminə, ürfanına.
Sərvər edən aləmə elm ilə ürfanıdır...
Eyləşə şagird məni, baş qoyaram əmrinə»... [106, 80-81, 204-207].

Yuxarıda misal gətirilən iqtibaslardan göründüyü kimi, Xaqani yaradıcılığında orta əsr dülgərlərinin istifadə etdikləri əmək alətləri tişə (kərki), rəndə, suhan (yiyə), ərğə (mişar) və usta-şagird münasibətləri barədə müfəssəl məlumatlara da rast gəlirik [106, 139].

Etnoqrafik tədqiqatlar da ağacışləmə sənəti ilə məşğul olan ustaların çeşidli əmək alətlərindən istifadə etdiyini deməyə əsas verir. Sənətkarlığın tarixini tədqiq edən görkəmli etnoqraf A.N.Mustafayev həmin alətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1. Kəsici alətlər (balta, nacaq, dəhrə, mişar, məngal və s.); 2. Yonucu alətlər (kərki, dartı, rəndə və s.); 3. Deşici alətlər (burğu, matqab, yaylı, maha, iskənə, tişə və s.); 4. Sıxıcı alətlər (dəzgə, məngənə və s.); 5. Sığal çəkici alətlər (törpü və s.); 6. Zərbə alətləri (toxmaq, çəkiç və s.); 7. Tutqu alətləri (kəlbətin, maşa və s.); 8. Ölçmə və nişanlama alətləri (arşın, künyə, pərgar və s.) [162, 146-147].

Əlbəttə, bu cür çeşidli alətlər olmadan, dülgər və xarratlar dəbdəbəli saray mühitinə və tavanalı ailələrin sifarişlərini lazımı səviyyədə icra edə bilməzdilər. Ümumiyyətlə götürüldükdə isə, ilk orta əsr ustaları müxtəlif ağac növündən

məişətdə lazım olan ən adi oxlov və təknə-tabaqdan, cəhrə-daraqdan tutmuş şəhər məişəti üçün səciyyəvi olan nəfis taxt və çarpayılara, mücrü və sandıqlara, çar və feodal ailələri üçün nəzərdə tutulan təmtəraqlı faytonlara, çevik və ya ağır döyüş arabalarına qədər çoxsaylı məişət və təsərrüfat əşyaları hazırlayırdılar.

SÜMÜKİŞLƏMƏ

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Girdiman abidələrindən tapılmış çoxsaylı sümük əşyalar ilk orta əsrlər dövründə sümükükləmə sənətinin kifayət qədər geniş yayıldığından və yüksək inkişaf səviyyəsində olduğundan xəbər verir. Məlum olduğu kimi, hələ keçən əsrin ortalarında Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bu qəbildən olan çeşidli nümunələr tapılıb. Bunun ardınca Şamaxı və Beyləqanda da xeyli miqdar sümük məmulatı tapılıb. 80-ci illərin ortalarında Qırlartəpədə aparılan arxeoloji axtarışlar zamanı üst mədəni təbəqədən tapılan maddi mədəniyyət qalıqları içərisində də sümük məmulatı çoxluq təşkil edir. Tapıntılar içərisində həm ev heyvanlarına, həm də vəhşi heyvanlara aid sümük nümunələri var. Fikrimizcə, bu, iki mühüm amillə bağlıdır. Birincisi, bu, yerli sakinlərin maldarlıq və ovçuluq təsərrüfatı ilə geniş məşğul olduğundan xəbər verir. İkincisi, bu qəbildən olan tapıntılar orada sümükükləmə sənətinin inkişaf səviyyəsinin yüksək olduğuna dəlalət edir. Yəni, yerli sakinlər geniş miqyasda maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olmaqla yanaşı, həm də ev heyvanlarının buynuz, sümük və dərisindən də sənətkarlıqda geniş istifadə etmişlər.

Qırlartəpədə təyin olunmaq üçün götürülən sümük nümunələri içərisində 4 növ ev heyvanı (keçi, iribuynuzlu mal, ev donuzu və it) və 2 növ vəhşi heyvan (maral və cüyür) olduğu müəyyənləşdirilib. Maraqlıdır ki, paleontoloqların fikrincə, Albaniya ərazisində aparılan arxeoloji axtarışlar zamanı ilk dəfə məhz Qırlartəpədə cüyür sümüyü tapılmışdır. Deməli, təqribən 1500-1600 il bundan öncə Girdiman vilayətinin meşələrində yayılmış və yerli sakinlər tərəfindən ovlanan vəhşi heyvanlar içərisində cüyür də olub.

Qırlartəpədə tapılmış maral, cüyür və keçi buynuzlarının demək olar ki, hamısı üzərində bu və ya digər dərəcədə işlənmişdir. Yəni, onlar kəsicilə atətlərlə hissələrə bölünmüş, yonulmuş, deşilmiş, cilalanmış və s. Bu məqsədlə maral və keçi buynuzlarından xüsusilə geniş istifadə olunmuşdur (XV tablo, şəkl.1-3). Məsələn, oradan tapılmış bir neçə ədəd keçi buynuzunu kəsərək, yonaraq ondan hansısa əşya düzəltmək istəyiblər. Keçi buynuzu ilə eyni yerdən tapılmış maral buynuzunun isə bir hissəsi mişarla kəsilərək istifadə olunmuşdur. Daha bir ədəd üçşaxəli maral buynuzu da istifadə üçün kəsilərək saxlanılıb.

Sümük məmulatı nümunələri içərisində bir ədəd üzüyə bənzər halqavari əşya da maraqlıdır (XV tablo, şəkl.17). Onun hansısa heyvanın ayağının lülə sümüyündən kəsilərək düzəldildiyi ehtimal olunur. Həmin sümük əşyanın üzərində üzük qaşına bənzər kiçik dairə, onun ortasında isə nöqtəyə bənzər deşik var. Əşya

hazırlandıqdan sonra cilalanaraq tam hamar vəziyyətə gətirilib. Mütəxəssislərin fikrinə, üzüyə bənzəyən bu əşyadan ox atmaq məqsədilə istifadə olunub. Belə ki, kamanın yayını tarıma çəkərkən onun ipi barmağı kəsməsin deyə, bu cür sümük üzüklərdən istifadə olunurmuş. Xatırladaq ki, bu ehtimal yaxınlıqdakı qəbir abidəsindən kaman və ox ucları tapılması faktı ilə də təsdiqlənir.

Arxeoloji axtarışlar zamanı Qırlartəpədən tapılmış ox ucluğuna bənzər sümük əşyalar da maraqlıdır (XV tablo, şəkl. 4, 5). Bəzi tədqiqatçılar onların birmənalı olaraq ox ucluğu olduğunu güman edirlər. Lakin, onların toxuculuqda istifadə olunan alət olduğunu bildirənlər də var. Həmin tədqiqatçıların ehtimalına görə, palaz və ya xalça toxunmasında istifadə edilən əsas alətlərdən biri olan darağın dişləri məhz sümükdən hazırlanırmış. Etiraf edək ki, barəsində söhbət gedən sümük əşyalar həqiqətən toxuculuqda istifadə olunan daraq dişlərinə çox oxşayır.

TOXUCULUQ

Azərbaycan ərazisində geniş yayılan ən qədim sənət sahələrindən biri də toxuculuqdur. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, toxuculuq sənəti ibtidai insanın bəsit hörmə vərdişləri əsasında təşəkkül tapıb. Bu da çox güman ki, neolit dövründə baş verib [162 306]. Eneolit dövründə bu sənətin yayılma arealı sürətlə genişləniib. Bunu həmin dövrə aid abidələrdən tapılan çoxsaylı iy başlıqları təsdiq edir [289, 32-33; 397, 30; 483, 411-412]. Daş, gil, sümük və ağacdan hazırlanmış bu cür tağalağa bənzər əşyalar uzun bir tarixi dövr ərzində toxuculuq istehsalatında vacib element kimi qalmaqda davam etmişdir.

Eneolit dövrü abidələrindən məlum olan toxuma keramika da toxuculuq sənətinin tarixini öyrənmək baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir [40, 82; 168, 30-31]. Xatırladaq ki, bu qəbildən olan dulusçuluq məmulatının parçadan hazırlanmış xüsusi torbalar vasitəsilə istehsal olunduğu güman edilir. Hər halda həmin keramika məmulatının səthindəki toxunma parça izləri bu cür düşünməyə əsas verir [144, 26].

Azərbaycan ərazisində hələlik ən qədim parça qalıqları Mingəçevirin Tunc dövrünə aid mədəni təbəqəsindən aşkar edilib [227, 84]. Təqribən 5000 il yaşı olan həmin parça qalıqlarının kotandan toxunduğu ehtimal edilir. Xatırladaq ki, Mingəçevirin e.ə. II-I və eramızın I-II əsrlərinə aid edilən küp qəbirlərindən də toxuculuq sənətilə bağlı çoxlu miqdarda maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır. Həmin tapıntılar içərisində kəndirdən, pambıq, yun və ipəkdən toxunmuş parça qalıqları ilə yanaşı, toxuculuqda istifadə olunan müxtəlif növ əşyalar da vardır [227, 84]. 3 sayılı yaşayış yerindən və katakomba qəbirlərindən isə yun, iplik və sap yumaqları tapılıb. Mingəçevir qazıntıları zamanı e.ə. IX-VII əsrlərə aid edilən 63 sayılı torpaq qəbirdən isə 200-dən çox düymə tapılıb. Onların üzərində boz-çəhrayı və tünd mixəyi (qəhvəyi) rəngdə olan nazik parça qalıqları aşkar edilmişdir.

Düymələrdən biri üzərində isə qəhvəyi rəngli parça qalığı tapılmışdır [144, 27]. Tədqiqatçılar bunun ölünün üstünə salınmış kəfən olduğunu güman edirlər [451, 18]. Mingəçevirdə öyrənilən küp qəbirlərdən birində isə cavan qızın paltarlı şəkildə dəfn olunduğu bildirilir [144, 28]. Orada açılmış katakombə qəbirlərindən birində aşkar edilən möhürün deşiyində parçadan eşilərək hazırlanmış ip qalıqları qeydə alınmışdır [126, 23]. III-IV əsrlərə aid edilən katakombə qəbirlərində əyrici və toxucu dəzqahların hissələrinə, məgiklərə, dərzçilik alətlərinə, zərif toxunmuş parça qalıqlarına, müxtəlif rəngli və qızılla işlənmiş tikmələrə, yundan, ipəkdən və pambıqdan olan ip yumaqlarına, ağacdən və sümükdən hazırlanmış yundarayan daraqlara da təsadüf olunmuşdur [287, 68]. Mütəxəssislərin fikrincə, bu qəbirdə toxucu-sənətkar dəfn olunub [144, 28]. 3 sayılı yaşayış yerində, həmçinin torpaq döşəmə üzərində açıq-qəhvəyi rəngdə olan xalça və ya palaz qalığı olduğu güman edilən nümunə də aşkar edilib. Bu, artıq III-VIII əsrlərdə Mingəçevirdə xalçaçılıq sənətinin mövcudluğundan xəbər verir.

Etnoqrafik müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, qədim Girdiman vilayəti ərazilərini əhatə edən indiki Qəbələ, İsmayilli, Ağsu, Oğuz, Ağdaş və Göyçay rayonlarının ayrı-ayrı kəndlərində bu gün də ev şəraitində kustar üsullarla xalça-palaz istehsalı geniş yayılıb. Məsələn, İsmayilli rayonunun Qalacıq, Lahıc, Topçu, Qurbanəfəndi, Mollaisaqlı, Hacıhətəmli, Qəbələ rayonunun Qəmərvan, Əmirvan, Laza, Vəndam, Dzaxlı və sair kəndlərində yerli əhalinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri xalçaçılıqdır. Bu işlə əsasən qadın və qızlar məşğul olur. Onlar yunu özü darayır, əyirir, rəngləyir və nəhayət, son məhsul olaraq xalça-palaz məmulatı istehsal edirlər. Ötən əsrin 70-80-ci illərində bu rayonlarda xalçaçılığın sənaye üsuluna keçməsi müşahidə olunub. Qalacıq və Lahıcdə, habelə İsmayilli şəhərində xalça fabrikləri fəaliyyət göstərib. Əlbəttə, bütün bunlar birdən-birə deyil, qədim və zəngin tarixi olan sənət ənənələri üzərində meydana gəlib.

Mingəçevirdə arxeoloji tədqiqatlar zamanı yaşayış yerlərindən və katakombə qəbirlərindən toxuculuq dəzqahının bəzi hissələri də tapılıb. Xatırladaq ki, Albaniya ərazisindəki digər ilk orta əsr abidələrindən də toxuculuq sənətinin mövcudluğundan xəbər verən müxtəlif tapıntılar məlumdur. Belə ki, müxtəlif vaxtlarda Qəbələ, Şamaxı, Qırlartəpə, Şərgah, Qalagah, Torpaqqala və Bəyimli qalasında aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı da toxucu ustaların istifadə etdikləri əşyalar əldə edilib. Qırlartəpənin üst mədəni təbəqəsindən tapılan saxsı iy başlıqları və sümükdən hazırlanmış daraq dişləri bu cəhətdən maraqlı doğurur. Analoji tapıntılar Oğuz, Qəbələ və Göyçay rayonlarının ilk orta əsr abidələrindən də məlumdur. Əlbəttə, bütün bunlar Albaniyanın digər ərazilərində olduğu kimi, Girdiman vilayəti əhalisinin də təsərrüfat həyatında toxuculuğun aparıcı sənət sahələrindən olduğunu düşünməyə əsas verir.

Girdiman əraziləri bütün dövrlərdə toxuculuq sənətinin inkişafı üçün zəruri olan xammal ehtiyatları ilə zəngin olub. Buradakı geniş və məhsuldar tut bağları əsrlər boyu ipəkçiliyin inkişafına zəmin olub. Təsadüfi deyildir ki, bu region son

vaxtlaradək Azərbaycanın ən iri barama istehsalı bazalarından biri hesab edilirdi. İsmayılı rayonunun Basqal və Mücü kəndləri isə uzun müddət bütövlükdə Şirvan ərazisində kустar üsullarla ipək məmulatı istehsalının mərkəzi olub [25, 453, 104]. Əslində Şirvanın digər yaşayış məntəqələrində də ipək istehsalının təşkili daha çox Basqaldan olan peşəkar ustaların adı ilə bağlı olub. Basqaldan olan ipəkçi ustaların Şəki, Gəncə və Tiflisdə də karxanaları olduğu bildirilir. Orta əsrlərdə Azərbaycanda ipək istehsalı mərkəzi hesab edilən Şamaxının xam ipəklə təmin olunmasında da Basqaldan olan sənətkar və tacirlərin fəal rolu danılmazdır.

Etnoqrafların fikrincə, Azərbaycanda ipək istehsalının iki əsas üsulu mövcud olub: əyirmə və çəkmə. Onların da hər birinin özünəxas texnologiyası var. Baramanın açılması, ipək sapın ilkin emalı, xam ipəyin bişirilməsi, çillə və ara ipəyinin hazırlanması, parçanın toxunması, yayılması və nəhayət, naxışlanması - bütün bunlar ipək məmulatı istehsalının başlıca mərhələləri hesab edilirdi [162, 340]. Deyilənlərə onu da əlavə edə ki, xam ipək məmulatı istehsalı ilə ənənəvi olaraq əsasən kişilər məşğul olub.

Geniş sahələri əhatə edən yay və qış otlaqları ilə məşhur olan Girdiman ərazilərində çoxlu qoyun sürüləri bəslənilirdi. Yerli sakinlər qoyunun ətindən və südündən qida məhsulu kimi, dərisindən papaq və isti üst geyimləri, yunundan isə toxuculuq məmulatı istehsalında xammal kimi istifadə edirdilər.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, ibtidai insanlar yundan ilkin olaraq ipək istehsalını mənimsəyiblər. Bunun ardınca ibtidai toxuculuğa yiyələniblər [162, 308]. Arxeoloqlar Eneolit, Tunc və Dəmir dövrü abidələrindən aşkar etmiş olduqları bəzi əmək alətlərini də məhz yun toxuculuğuna aid edirlər [162, 308].

İlk orta əsrlər dövründə feodal cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişafı, iri feodal mülkiyyətçilərinin meydana gəlməsi maldarlığın digər sahələri kimi, qoyunçuluq təsərrüfatının, deməli, həm də yun istehsalının daha geniş miqyas alması ilə nəticələnib. Bu dövrdə Kür çayından Baş suayrıcına, Ağsuçaydan Daşağılçayınadək olan otlaqlar Girdiman feodallarının sürülərinə xidmət edirdi. XIX əsrin 30-cu illərinə aid statistik məlumatlara görə Girdiman ərazilərinin də daxil olduğu Şirvanda hər il təqribən 430-680 min qoyun bəslənilirdi [160,62].

Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqli olaraq Girdimançay hövzəsinin kəndlərində yun parçadan şal məmulatı istehsalı son vaxtlaradək mövcud olub [161]. Məsələn, N.A.Abelovun yazdığına görə Həftəsiyab, Ximran-Zangi, Cülyan, Daxar-Mulux, Zarat-Xeybəri, Aşağı Zarat və Məlhəm kəndlərində yerli əhalinin öz ehtiyaclarından əlavə bazar şalı da istehsal olunurdu [246, 177]. Göyçay və Şamaxı qəzalarından hər il təkcə Şamaxı bazarına orta hesabla 5-6 min ədəd şal çıxarılırdı [246, 178]. A.N.Mustafayev «Qafqaz» qəzetinin 1882-ci ildə çıxan 311-ci sayına istinadən qış aylarında Ximran və Həftəsiyab kəndlərində hər bir ailənin təqribən 100 ədəd qədər satlıq şal toxuduğunu bildirir [162, 308].

Tədqiqatçıların fikrincə, mütəhərrik şal dəzğahının kəşfi yun məmulatı istehsalında xüsusi mərhələ olub. Güman edildiyinə görə, bu cür dəzğahlar ilkin

olaraq təqribən I-III əsrlərdə Mesopotamiya, Suriya və İranda meydana gəlib [580, 239]. Şal dəzğahlarının Azərbaycan ərazisində nə vaxt meydana gəldiyi hələlik dəqiq məlum deyil. Lakin görkəmli etnoqraf A.N.Mustafayevin fikrincə, Azərbaycan ustalarının istifadə etdikləri şaltoxuma dəzğahları dünyanın bir sıra xalqlarının, o cümlədən də gürcülərin, çeçenlərin, taciklərin, kumıkların, başqırdların, osetinlərin, çuvaşların, Komi, Mari və Udmurtiya əhalisinin istifadəsində olan kустar dəzğahlardan əsaslı surətdə fərqlənmiş [162, 63].

Yazılı mənbələrdə Albaniya ərazilərində, həmçinin keçmiş sürüləri və çoxlu zərifiyunlu dəvə saxlanıldığı barədə məlumatlara da rast gəlik. Bu işə, toxucu ustaların xammal kimi həm də keçmiş qılı və dəvə yunundan istifadə etdiyini düşünməyə əsas verir [162, 308-309].

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı ilk orta əsr abidələrində aşkar edilən maddi-mədəniyyət qalıqları içərisində pambıq parça fraqmentləri də vardır. Məlumat üçün bildirək ki, Azərbaycan ərazisində pambıq bitkisinin becərilməsi kifayət qədər qədim tarixə malikdir. Yazılı mənbələr də bu barədə xəbər verir. İlk orta əsrlərdə, xüsusən də onun son mərhələsində Albaniya ərazisində pambıqçılığın və pambıq parça istehsalının miqyası xeyli genişləniş [162, 309]. Bu, əlbəttə hər şeydən öncə iri feodal torpaq mülkiyyətçilərinin artması və toxuculuq sənətinin yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması ilə izah oluna bilər.

Azərbaycan ərazisi təbii boyaq maddələri və bitkilərlə də olduqca zəngindir. Odur ki, həmin ehtiyatlardan nəinki yerli ustalar istifadə edirdi, həmçinin onlar dünyanın bir çox ölkələrinə, o cümlədən Rusiya, Almaniya, İsveç, Norveç, Macarıstan və digər ölkələrə də ixrac edilirdi [621, 46]. Azərbaycanın meşə və çöllərində bitən 1500-dən çox bitkinin yarpağından, kökündən, meyvəsindən, yaxud da oduncağından boyaq maddəsi alınır [49, 37; 455]. Professor H.A.Quliyev Herodotun məlumatına istinadən yazır: «Bu yerlərin meşələrində elə ağaclar bitir ki, onların yarpaqlarını əzərək su ilə qarışdırır və bu məhlul ilə paltarlarına naxış vururdular. Bu naxışlar silinməyərək parça köhnələndək qalır» [144, 29]. Yeri gəlmişkən onu da bildirək ki, Kültəpə qazıntıları zamanı sümükdən hazırlanmış iy ucluqları ilə eyni təbəqədən içərisində qırmızı rəngli boyaq qalıqları olan daş həvəng-dəstə də tapılıb. Analoji nümunələrə Qırlartəpə kompleksində və ətraf ərazidə tədqiq olunmuş qəbir abidələrində də təsadüf olunmuşdur [560]. Mütəxəssislər bu cür həvəng-dəstələrdən müxtəlif boyaq maddələrini əzərək toz halına gətirmək üçün istifadə olunduğunu güman edirlər [144, 26].

ŞÜŞƏ MƏMULATI

Girdiman abidələrindən məlum olan zəngin maddi-mədəniyyət qalıqlarının bir qismi şüşə məmulatıdır. Həmin nümunələr də əsasən Qəbələ və Qalagah qazıntılarından əldə olunub. Əksəriyyəti kiçik fraqmentlərdən ibarətdir. Onların da əksəriyyətinin kiçikölçülü qədəhlər, fincan tipli darboğaz qablar, bəni, nəlbəki,

boşqab, üzük və bilərziklər təşkil edir. Şüşə məmulatı nümunələri tək cə forma və həcminə görə deyil, həm də rənginə və naxışlarına görə də fərqlənirlər. Daha çox şəffaf və yaşıl, qismən də qara və çəhrayı rəngli nümunələrə təsadüf olunur. Əksər nümunələr naxışsız olsa da, bəzən qabartma, oyma və süavari naxışları olan şüşə qablara da təsadüf olunur [655, 111-118; 656; 657, 222-224]. Fikrimizcə, Qəbələ və Qalagahda şüşə məmulatı nümunələrinə çox təsadüf olunması, orada yerli istehsalın olduğuna dəlalat edir. Bu, həmçinin həmin yaşayış məntəqələrində dəbdəbəli saray həyatının göstəricisi kimi izah oluna bilər. Digər abidələrdə şüşə məmulatı nümunələrinə nisbətən az təsadüf olunması isə bircə həmin yaşayış məntəqələrində istehsalın bu növünün hələ ki, kifayət qədər geniş olmadığına dəlalat edir. Xatırladaq ki, uzun illər ərzində Albaniyanın şüşə məmulatının tədqiqi ilə məşğul olan A.B.Nuriyev [172, 176], Q.Ə.Hacıyev [100; 371; 372], Q.M.Əhmədov və V.P.Fomenko [300; 635; 636] da bu fikirdədirlər.

TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ

İlk orta əsrlərdə Girdiman ərazilərində təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinin, xüsusən də sənətkarlığın yüksək inkişaf səviyyəsi, eyni zamanda ticarət münasibətlərinin geniş şəbəkəsinin mövcudluğundan xəbər verir. Söhbət həm daxili, həm də xarici ticarətin mövcudluğundan gedir.

Feodal münasibətləri şəraitində daxili ticarət əsasən mübadilə yolu ilə həyata keçirilirdi. Lakin ayrı-ayrı abidələrdən tapılmış yerli alban pulları Girdiman şəhərlərində və şəhər tipli yaşayış məntəqələrində mübadilə ilə yanaşı, həm də fəal alqı-satqı bazarının olduğundan xəbər verir. Beləliklə, əyalətlər şəhəri ərzaq və xammalla, şəhər isə əyaləti daha çox yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq məhsulları ilə təmin edirdi. Bu məqsədlə ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrində, xüsusən də şəhərlərdə izdihamlı bazarlar fəaliyyət göstərirdi.

Mehranilərin hakimiyyəti dövründə Girdiman vilayətinin Albaniyanın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında rolunun artması, orada ticarət əlaqələrinin də fəal xarakter almasına güclü təsiri olub. Xatırladaq ki, görkəmli albanşünas alim K.V.Trever də VII-VIII əsrlərdə Albaniyada ticarətin xüsusi çəkisinin artdığını qeyd edib [628, 83]. Girdimanın zəngin təbii resursları xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün də geniş imkanlar açırdı. Orada istehsal olunan xam ipyə, quru meyvəyə, xəzə, xalça məmulatına hər yerdə böyük tələbat vardı. Qəbələ, Qırlartəpə, Mehrevan, Qalagah, Lahic, Basqal və digər yaşayış məntəqələrində istehsal olunan yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq məhsullarına İran, Hindistan, Çin, Orta Asiya, Xəzər xaqanlığı, Gürcüstan, Türkiyə, Bizans və digər Avropa ölkələrindən gələn tacirlər böyük maraq göstərirdilər. Girdiman abidələrindən tapılan bir sıra nadir sənət nümunələri də həmin ölkələrlə olan intensiv ticarət əlaqələrinin mövcudluğundan xəbər verir. Qəbələ və Qalagahdan tapılmış nəfis şüşə məmulatı nümunələri, Mingəçevir qazıntıları zamanı tapılmış Çin istehsalı

olan ipək parça nümunələri, Qırlartəpədə aşkar edilmiş Roma istehsalı olan gümüş sancaq, İsmayılı rayonu ərazisindən tapılan gümüş cam, İsmayılı-Muğanlı yolu inşa edilərkən təsadüfən üzə çıxan gümüş piyalə və çoxsaylı bu kimi tapıntılar, məhz ticarət əlaqələri nəticəsində Albaniyaya gətirilmişdir.

Müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı abidələrdən tapılmış pul dəfinələri xarici ticarət əlaqələrinin səviyyəsi barədə xüsusilə aydın təsəvvür yaradır. Bundan əvvəlki fəsildə bildirildiyi kimi, təkcə Qəbələ ətrafındakı abidələrdən ilk orta əsrlərə aid bir neçə pul dəfinəsi tapılıb. Məsələn, 1964-cü ildə Tovla kəndi yaxınlığında aşkar edilmiş dəfinədəki pulların əksəriyyəti Sasanilər sülaləsinin hökmdarları adından VI əsrdə zərb olunmuşdur [31, 34; 139, 19]. Bu faktın özü onu deməyə əsas verir ki, ərəb istilasınadək olan dövrdə Albaniya ərazisində aparılan ticarətdə Sasani pullarından xüsusilə geniş istifadə olunub [208, 62-64]. VIII əsrdən başlayaraq isə ticarətdə ərəb pullarının xüsusi çəkisi artıb [78, 35].

Albaniyanın yerləşdiyi geosiyasi məkanın özü də beynəlxalq ticarət əlaqələri üçün çox əlverişli idi. Onun bu və ya digər formada təmasda olduğu İran, Xilafət, Bizans və Xəzər xaqanlığı kimi dövrünün nəhəng imperiyaları əslində Albaniyanı bütün dünya ilə qovuşdururdu. Bu isə, əlbəttə, geniş ticarət əlaqələrinin qurulması üçün çox mühüm amil idi. Çünki, həmin imperiyaları qovuşduran başlıca ticarət yolları məhz Albaniyadan keçirdi. Kaspi sahilləri ilə İberiyanı birləşdirən əhəmiyyətli karvan yollarından birisi də, bilavasitə Girdiman vilayəti ərazisindən keçirdi [295, 14-16; 307]. Yerli sakinlərin «Poət yolu», «Bəzirgan yolu», «Qəbələ yolu», «Şəhər yolu» adlandırdıqları qədim ticarət yolunun qalıqları bu gün də çox aydın bilinir. Qırlartəpə, Həsən bəyin yeri, Cavanşir qalası, Qız qalası, Səngər, Qalagah, Kələş düzü və Qəbələ kimi ilk orta əsr abidələri məhz bu yolun üstündədir. Doğrudur, erməni tarixçisi Y.A.Manandyan, rus şərqşünası V.V.Bartold və bəzi digər müəlliflər Albaniya ərazisindən belə bir əhəmiyyətli ticarət yolunun keçdiyini inkar edirdilər. Halbuki onlardan xeyli əvvəl bir sıra qədim və orta əsr müəllifləri, Avropadan olan səyyah və tarixçilər bu yolun mövcudluğu barədə yazıblar.

VI FƏSİL

ALBANIYANIN İQTİSADI, SİYASİ, HƏRBİ, DİNİ VƏ MƏDƏNİ HƏYATINDA GİRDİMAN VİLAYƏTİNİN ROLU

İQTİSADI HƏYAT

Erkən orta əsrlər dövrü ümumdünya tarixinin çox mürəkkəb dövrlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Qafqaz Albaniyası bu cəhətdən nəinki istisna deyildi, əksinə, dövrü səciyyələndirən mürəkkəbliklər kompleksinin bütün çalarlarını orada görmək mümkündür. Bu mürəkkəblik, əlbəttə ki, hər şeydən öncə yeni ictimai-iqtisadi formasiya olmaq etibarilə feodalizmin təşəkkülü və inkişafı ilə bağlıdır. Yəni, bir tərəfdən feodalizm cəmiyyəti üçün xas olan yeni məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri meydana gəlir, digər tərəfdən isə icma qaydaları hələ də davam etməkdə idi. Bu isə alban cəmiyyətinin bütün sahələrində yeniliklə köhnəliyin inadlı mübarizəsindən xəbər verirdi.

Ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinin təbii-coğrafi şəraitinin müxtəlifliyi inkişafın qeyri-bərabərliyini şərtləndirən faktor kimi izah olunmalıdır. Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, Girdiman vilayətinin dağlıq əraziləri ilə aran əraziləri eyni vaxtda və eyni dərəcədə məskunlaşmayıb. Deməli, həmin yerlərdə inkişafın səviyyəsi də eyni ola bilməzdi. Bu səbəbdən təbiidir ki, ölkənin ayrı-ayrı regionlarında feodal cəmiyyətinin təşəkkülü və formalaşması prosesi də qeyri-bərabər gedirdi. K.V.Treverin təbirincə desək, IV-VII əsrlərdə Albaniyanın əksər ərazilərində feodal münasibətləri bərqərar olsa da, dağlıq və dağətəyi yerlərdə hələ də ibtidai icma quruluşunun qalıqları yaşamaqda idi [628, 184]. Ölkənin inkişafındakı qeyri-bərabərlik və qeyri-stabillik xeyli dərəcədə həm də xarici faktorlarla bağlı idi. Yəni, Sasani İrən, Bizans imperiyası, Xəzər xaqanlığı və ərəb Xilafəti ümumi inkişaf baxımından müxtəlif səviyyələrdə olduğundan, onların Albaniyaya təsiri də müxtəlif idi. Ölkə iqtisadiyyatında nisbətən qabarıq müşahidə olunan tərəqqi və tənəzzül meyilləri də daha çox, məhz bu amillərlə izah oluna bilər.

Albaniyada erkən feodal münasibətlərini tədqiq edən F.C.Məmmədovanın fikrincə, ölkənin bütün əhalisi feodal cəmiyyətinin sosial əsasını təşkil edən iki antoqonist sinfə-zümrəyə - feodallar (azatlar) və kəndlilər (şinakanlar) sinfinə-zümrəsinə bölünürdü [24, 37] - Elə ilk baxışdan göründüyü kimi, bu bölgü səhih bölgü deyil - Axı, Albaniya cəmiyyəti təkcə feodallardan və kəndlilərdən ibarət olmayıb. Bəs, şəhərlilər, şəhər elitası və sənətkarlar? Mənbə məlumatları, habelə arxeoloji və etnoqrafik materiallar ilk orta əsrlərdə Albaniyada üç əsas sinfin olduğunu xəbər verir: 1 - sahibkarlar; 2 - kəndlilər; 3 - sənətkarlar və şəhər yoxsulları. Şəhər təsərrüfatının əsasını təşkil edən sexlər, dükanlar, xidmət obyektləri, aqrar bölmədə isə iri torpaq sahələri sahibkarlara-feodallara məxsus idi.

V-VI əsrlərdə ölkədə feodal sinfinin formalaşması artıq başa çatmaqda idi. O dövrə aid elmi ədəbiyyatda alban feodalları «azat» və «naharar» kimi təqdim olunur [24, 38]. Həm də «azat» (farsca - «nəcib», «qəbilə daxilində doğulmuş») məfhumu «naharar» (parfiya dilində «əzəl sahib olan», «ilk sahib») termini ilə müqayisədə daha geniş mənə yükü daşıyırdı [24, 38]. Onların mülkiyyətində geniş torpaq sahələri və su hövzələri var idi. Alban feodalları ölkəni qoşun və hərbi ləvazimatla təchiz edirdi. Onlar vergilərdən azad idilər. Dövlətə və kilsəyə aid vergilərin toplanması da bilavasitə onların nəzarətində idi. Alban feodallarının nüfuz dairəsi bəzən bütöv bir vilayət və ya nahiyəni əhatə edirdi [24, 38]. Tarixi mənbələr alban çarlarının və sasanı hökmdarlarının müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı feodallara bütöv kənd və vilayətlər bağışladığına dair faktlar barədə xəbər verir. Belə məlumatlar M.Kalankatuklunun əsərində də az deyildir. Məsələn, alban tarixçisinin yazdığına görə, Girdiman vilayəti şah Xosrov tərəfindən Mehranilərə bağışlanıb [120, 101]. Odur ki, bu vilayətin torpaqları demək olar ki, bütünlüklə Mehrani nəslindən olan feodallara məxsus idi. Onlar öz mövqelərini möhkəmlətdikcə, tədricən digər feodalları sıxışdırıb aradan çıxarmaqla onların mülklərinə də sahib olurdular. M.Kalankatuklunun məlumatına görə, Mehran hiylə yolu ilə yerli feodallardan 12-ni, onun nəvəsi Cəsur Vardan isə 59-nu məhv etməklə onların mülklərini ələ keçirib [120, 101]. Mehranilərin timsalında Girdiman feodallarının bütövlükdə Albaniyada siyasi hakimiyyəti ələ keçirməsindən sonra onların mülkləri daha da genişlənir. Beləliklə, Qəbələ və Ərəş mahalı ərazilərinin də böyük bir hissəsi Girdiman feodallarının əlinə keçir.

Albaniyanın digər ərazilərində olduğu kimi, Girdiman vilayətində də feodalların torpaq üzərindəki mülkiyyət hüququ əsasən irsi xarakter daşıyırdı. Yəni, onlara məxsus torpaqlar zaman yetişəndə övladları arasında bölünürdü. Məsələn, çar Vaçə V əsrdə ölkəni idarə etməkdən əl çəkəndə yalnız atasından irsi olaraq ona qalan min ailəni özünə götürüb [43, 62]. M.Kalankatuklunun qeydlərində Cavanşir «Girdimanın sahibi» kimi təqdim olunur. Hətta Bizans imperatoru II Konstant ona «Girdimanın sahibi» deyə müraciət edir [120 126]. Bütün bunlar isə Girdiman vilayəti ərazilərinin böyük bir qisminin məhz Cavanşirə məxsus feodal mülkləri olduğuna dəlalət edir. Təsədüfi deyildir ki, o, varis təyin etmədən özünün şəxsi mülkü olan Girdiman vilayətini oğulları arasında bölüşdürdü. O, öz oğullarından hər birinə sərvət və titul verdi, hər birinə öz sahəsini ayırdı [43, 62-63]. Bu minvalla da iri feodal mülkləri tədricən parçalanaraq, bölünərək daha kiçik mülklərə çevrilirdi. Bəzən isə əksinə olurdu. Belə ki, hərbi-siyasi nüfuzu artan ayrı-ayrı feodallar başqa əraziləri də ələ keçirməklə öz mülklərini genişləndirirdilər.

Albaniyada irsi yolla iri torpaq sahələri əldə etmiş olan feodalları «dastaket» adlandırırdılar. Ölkədə ən böyük dastaket alban çarı hesab olunurdu. Xatırladaq ki, M.Kalankatuklu alban çarlarından II Vaçə və III Vaçaqanın mülkləri barədə məlumat verir [24, 40]. Əvvəllər, təkcə Girdiman vilayətinin dastaketi olan

Mehranilər VII əsrin ortalarından etibarən bütövlükdə Albaniyada ən böyük dastaket olmaq hüququ qazanıblar. Yerli əyanlar və nisbətən xırda feodallar da müxtəlif vasitələrlə mülklərini tədricən genişləndirmək yolu ilə dastaketlər sırasında özlərinə yer alırdılar.

Bu və ya digər xidmətləri sayəsində dövlət tərəfindən mükafat olaraq torpaq sahəsi alan feodallar - «xostaklar» da tədricən həmin sahələr üzərində irsi mülkiyyət hüququ əldə etməyə çalışırdılar. Xostakların sırası əsasən orduda vəzifə tutan xırda zadəganlar və ruhanilər hesabına artmaqda idi. Xristianlığın dövlət dini statusu əldə etməsi nəticəsində kilsə xadimləri arasında xidmətləri müqabilində torpaq sahələri alanlar xüsusilə çoxluq təşkil edirdi.

Sasanilərin təsir dairəsində olduğu dövrdə, xüsusilə də mərzbanlıq dövründə İrandan gələn bir çox xırda feodallar da Girdiman ərazilərində mülklər ələ keçirdilər. Bundan əlavə, Böyük Qafqazın dağ keçidlərində Sasani qarnizonlarının tərkibində keşik çəkən hərbiçilərə də xüsusi xidmətlərinə görə Albaniya, o cümlədən Girdiman ərazisindən torpaq payı verilirdi. Fikrimizcə, Yuxarı Şirvan ərazilərindəki, xüsusilə də Girdiman çayı hövzəsindəki tat kəndlərinin bir qismi məhz vaxtı ilə iranmənşəli feodallara verilmiş mülklər olub.

Beləliklə, feodalizmin ilkin mərhələsində torpaqlar daha çox dövlətə mənsub idisə, təqribən VI əsrin əvvəlindən başlayaraq torpaq üzərində irsi mülkiyyət hüququ əldə edən iri sahibkarların sayı sürətlə artır. Bu isə əslində feodalizm cəmiyyətinin mahiyyətindən irəli gələn bir tendensiya idi. Təbii ki, artıq formalaşmış olan mövcud iyerarxiya sistemində hər bir feodalın öz yeri var idi. Başqa sözlə, «Dərəcə fərmanı»na görə hərbi qüdrəti və maddi imkanları baxımından ilk onluğa daxil olan şəxslər böyük, digərləri isə kiçik feodallar hesab edilirdi.

Albaniya və Sasani hökmdarlarının vassalı olan Girdiman feodallarının hər biri öz imkanlarına müvafiq olaraq hərbi qüvvə verməli, sarayda xidmət etməli, hərbi şərait tələb edəndə isə həm də müvafiq hərbi-inzibati vəzifələri icra etməli idilər [24, 36]. Hansı ki, bu xidmətləri sayəsində onlar dövlətdən torpaq payı alırdılar. Ölkədə iri feodallarla hökmdar arasında, habelə böyük və kiçik feodallar arasında qarşılıqlı münasibət vassal xidməti ilə tənzimlənirdi [24, 39].

Girdiman feodalları ölkənin digər vilayətlərindən olan feodallarla müqayisədə müəyyən üstünlüklərə malik idilər. Mehranilərin gəlişindən sonra Girdiman feodallarının mövqeyi daha da möhkəmlənib. Onlar o dərəcədə nüfuzlu idilər ki, hətta Albaniyanın sərhədlərindən kənar da özlərini qürurlu apara bilirdilər. Bu cəhətdən M.Kalankatuklunun bir məlumatı maraq doğurur. O yazır: «Girdimanın Xosrov adlı bir nahararı (feodal) Erməniyyəyə gəlir və qorxaq erməni çarı Şapurun (416-420-ci illərdə hakimiyyətdə olub - Q.C.) sarayına girməyə imkan tapır. Çarın qonaqlığında sərxoş vəziyyətdə o, bir qadına ehtirasla sataşır və qəzəbə gəlmiş Şapur onun zindana salınmasını əmr edir. Lakin Xosrov əlini

qılıncının dəstəsinə qoyub təmkinlə sarayı tərək etdi və heç kəs ona tərəf əlini uzatmadı» [120, 33].

İran şahı tərəfindən Mehranilərə bir növ toxunulmazlıq hüququ verilmişdi. Bu səbəbdən də onların dövlət xəzinəsinə verilməsi nəzərdə tutulan vergilərdən azad olduqları güman edilir. VII əsrin ortalarından etibarən Mehranilərin hakimiyyəti ələ keçirmələri ilə Girdiman feodallarının bu üstünlüyü siyasi cəhətdən də təsbit olundu.

Təbiidir ki, iri feodal malikanələrində çoxlu insan çalışırdı. Torpaqlar əkilir, bağlar becərilir, iri mal-qara sürüləri saxlanılır, şəhərlərdə isə zəngin xammal mənbəsindən maksimum yararlanmaqla çeşidli sənətkarlıq məhsulları istehsal olunurdu. Bütün bu işlər isə əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər, sənətkarlar, şəhər yoxsulları və qismən də qullar tərəfindən görüldü. Məhz onlar bu və ya digər formada hakim sinif tərəfindən istismara məruz qalırdılar.

«Kənd» və «kəndli» terminləri əsrlər boyudur ki, dilimizdə geniş yer tutub. Bu terminlərə hətta «Avesta»da rast gəlinir [24, 37]. M.Kalankatuklunun qeydlərindən isə belə məlum olur ki, kəndlərin idarə olunması «kəndxudalar» tərəfindən həyata keçirilib [120, 106]. Belə olan təqdirdə tarixşünaslıqda əcnəbi mənşəli terminlərin, o cümlədən də «şinakan» termininin işlədilməsinə bizcə lüzum yoxdur.

Albaniyanın kənd əhalisi sosial tərkibi etibarlı ilə F.C.Məmmədova tərəfindən üç qrupa bölünüb: varlılar, kasıblar, torpaqsızlar [120, 106]. Kifayət qədər sahəsi və istehsal vasitəsi olan kəndlilər varlı kəndlilər hesab edilirdi. Onların feodallardan demək olar ki, heç bir asılılığı yox idi. Ona görə də varlı kəndlilərə həm də azad kəndlilər deyirdilər. Bu kateqoriyadan olan kəndlilər təbiidir ki, ancaq dövlət və kilsənin xeyrinə müəyyən vergilər ödəməli idilər. Məsələn, Ət-Təbəriyin yazdığına görə, Şah Qubadın dövründə «bütün tarlaların, əkinlərin, vadi və dağların uçotu aparılıb, əhali siyahıya alınıb. Bunun əsasında da torpaq və can vergisi müəyyənləşdirilib» [628, 224]. Şübhəsiz ki, nominal şəkildə olsa belə, Sasanilərin asılılığında olan Albaniya əhalisi də bu vergiləri ödəməli idi. Aqven məclisi tərəfindən qəbul olunmuş qanuna görə, «varlı adam (yəni, azad, tavanalı kəndli - Q.C.) dörd cərib (ilk dəfə İranda Sasanilər tərəfindən ölçü vahidi kimi işlədilən cərib 29,5 litrə və ya 22,825 kq buğdaya bərabər idi) buğda, altı cərib arpa və on altı bardaq şirin çaxır» verməli idi [43, 214; 120, 72]. Bundan əlavə, «kimin təsərrüfatda qoyunu varsa - bir qoyun, üç qoyunun yununu və bir parça pendir verməlidir. Atı olan bir dayça, iribuynuzlu heyvanı olan isə bir buzov verməlidir» [120, 72-73]. Bu məlumatlardan göründüyü kimi, Aqven kilsə qanunları alban cəmiyyətinin sosial strukturunu öyrənmək baxımından olduqca dəyərli mənbədir.

F.C.Məmmədovanın «kasıb» və «torpaqsız» kimi təqdim etdiyi kəndliləri sosial vəziyyətlərinə görə bir-birindən fərqləndirmək olduqca çətindir. Onlar əslində sosial vəziyyətləri etibarlı ilə eyni kateqoriyadan olan insanlardır. Yəni, o

kəndlilər ki, kasıbdır, deməli onların torpağı və onu becərmək üçün vasitəsi yoxdur. Təbii ki, bu cür insanlardan nə dövlətin, nə də kilsənin xeyrinə vergi alınmırdı. Aqven məclisinin qərarlarında bu barədə belə deyilir: «Kimin ki, nə bağı var, nə də əkin yeri - ondan heç bir şey alınmasın» [120, 72].

Bütün dövrlərdə kənd əhalisi arasında varlı və kasıblardan savayı, həm də ortabab təbəqə olub. Nədənsə, F.C.Məmmədova öz bölgüsündə bu təbəqəni nəzərdən qaçırıb. Orta təbəqəyə o kəndlilər aid idi ki, onların torpağı olsa da, onu becərmək üçün yetərinə imkanları olmayıb. Təsərrüfat ilinin nəticələrindən asılı olaraq bu insanların müəyyən hissəsi tədricən öz imkanlarını artıraraq varlı kəndlilər sırasına keçirdi. İl quraq keçəndə, yaxud da xəstəlik və ya təbii fəlakət ucbatından məhsul olmadıqda isə ortabablar daha da müflisləşərək yoxsullar cərgəsinə düşürdü. K.V.Treverin fikrincə, Mehranla birlikdə İrandan Girdimana köçən 30000 ailə də əslində təhkimli, yəni, kasıb və torpaqsız kəndlilər olub [628, 185].

Torpaqsız kəndlilər bütünlüklə, ortabablar isə qismən feodallardan asılı idi. Birincilər ya müəyyən şərtlərlə feodal üçün işləyərək birtəhər öz ailəsini dolandırır, yaxud da torpağı, toxumu, qoşqu vasitələrini feodaldan icarəyə götürürdü. Bir çox hallarda icarə şərtləri həddən artıq ağır olduğundan kəndlilər onun öhdəsindən gələ bilmir və beləliklə də feodaldan tam asılı vəziyyətə düşürdülər. Ölkə müharibə vəziyyətində olanda, yaxud da yadellilərin basqın və talanlarına məruz qalanda kəndlilərin vəziyyəti daha ağır olurdu. Belə hallarda adətən əkinlər, bağlar yandırılır, talan edilir, ələ keçən məhsul və mal-qara isə qarət edilərək aparılırdı. Bu cəhətdən ölkənin bir növ mərkəzi hissəsində olan Girdiman vilayətinin kəndlilərinə xüsusən ağır zərbə dəyirdi. Şimaldan, qərbdən, cənubdan olan bütün basqın və hücumların demək olar ki, heç biri Girdiman ərazilərindən yan keçmirdi. VI-VII əsrlərdə bu ərazilərdə çoxlu müdafiə qalaları tikilməsi faktı bunu bir daha təsdiq edir. Görünür, basqın və hücumlar o dərəcədə intensiv olub ki, artıq alban hökmdarları və yerli feodallar ayrı-ayrı yerlərdə dağ qalaları tikərək əhalinin müdafiəsini təşkil etmək məcburiyyətində qalıblar. Əfsuslar olsun ki, bütün bunlara baxmayaraq, kəndlilərin bütün ilboyu canını və olan-olmazını qoyduğu əkinləri, bağları çox zaman xilas etmək mümkün olmurdu. Elə bu səbəbdən də kəndlilərin bir çoxu varlanaraq böyümək, abadlaşmaq əvəzinə ildən-ilə daha da bərbad hala düşürdü. Girdiman vilayəti ərazilərində tədqiq olunan çoxsaylı kənd tipli ilk orta əsr yaşayış məntəqələrinin tarixən qısaömürlü olması, yaxud da həmin yerlərdə həyatın müəyyən fasilələrlə davam etməsi fikrimizcə, daha çox məhz bu amillərlə izah oluna bilər.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə erkən orta əsrlərdə Albaniyada qul əməyindən də istifadə olunurdu. IV əsr hadisələrindən bəhs edən Favst Buzanın yazdığına görə, alban çarı Urnayr (313-371-ci illərdə hakimiyyətdə olub) orduya müraciət edərək belə deyib: «Unutmayın ki, biz romalıları əsir aldıqda, onların çoxunun əl-qolunu bağlayaraq salamat vəziyyətdə Albaniyaya gətirməli, onlardan

dulusçu və daş yonan usta, habelə şəhərlərimizin, saraylarımızın və sair binaların tikintisində işçi qüvvəsi kimi istifadə etməliyik» [631, 149]. Ehtimal etmək olar ki, qul əməyindən başlıca olaraq müdafiə istehkamlarının və qalalarının tikintisində istifadə olunub. Təbiidir ki, Girdiman, Cavanşir, Fit, Xanəgah, Niyal, Xaçmaz qalaları və Xirəki müdafiə səddi kimi nəhəng tikintilərin inşasında böyük işçi qüvvəsi tələb olunurdu. Dağlıq ərazilərdə, əlçatmaz yerlərdə, kifayət qədər mürəkkəb relyef və məkan şəraitində, həm də qısa vaxt ərzində bu cür əzəmətli qalalar tikmək sözsüz ki, asan məsələ deyildi. Odur ki, həmin qalaların tikintisində geniş miqyasda qul əməyindən istifadə olunması bir növ zərurət idi. Bu məqsədlə daha çox müharibələr zamanı əsir alınmış insanlardan istifadə olunurdu. Doğrudur, bəzi müəlliflər ağır cinayətlərdə, xüsusən də din əleyhinə olan cinayətlərdə ittiham edilən şəxslərdən də qul kimi istifadə olunduğunu güman edirlər. Fikrimizcə, erkən orta əsrlərdə Albaniyada bu qəbildən olan insanlarla qul kimi davranılması o qədər də inandırıcı deyildir. Çünki ağır cinayət, o cümlədən din əleyhinə cinayət törədənlər bir qayda olaraq öldürülürdü. Məsələn, M.Kalankatuklunun yazdığına görə, «Çar Vaçaqan əmr edib ki, cadugər, sehirbaz, bütpərəst kahinləri, barmaq kəsənlərin və ağıl verənlərin uşaqlarını yığıb məktəbə versinlər və orada uşağı imana və xaçpərəst həyat tərzinə öyrədib, onları Allaha sitayiş yoluna yönəltsinlər» [120, 53]. O, öyrənmişdi ki, «barmaqkəsənlər və ağıl verənlər təriqətinə mənsub olanlar... Albaniya ölkəsində çoxdan kök salmışdır. Ondan qabaqkı alban çarları onları ya tuta bilmirdilər, ya da ki, ümumiyyətlə onları saymırdılar. Lənətə gəlmiş və kinli İran mərzbanları onlardan bəzilərini tez-tez yaxalayırtdılar, lakin rüşvət alıb azad edirdilər» [120, 53]. Alban tarixçisinin yazdığına görə, bu qəbildən olan cinayətləri törədənlərdən bir qismi çar Vaçaqan tərəfindən tutularaq dərisi soyulub, sağ qalanlar isə öz kəndinə aparılaraq kənd camaatının və qohumlarının gözü qarşısında öldürülüb [120, 55].

Xatırladaq ki, xalkedonçuluğu yaydığına görə, Girdiman yepiskopu Nerses və Varaz Tiridatın arvadı Sparama da alban kilsəsi tərəfindən ağır cəzaya məhkum edilərək öldürülüb [120, 55].

Göründüyü kimi, alban tarixçisi tərəfindən xatırlanan hər iki ağır dini cinayətin subyekti kilsə qanunları əsasında cəzalandırılıb. Odur ki, bu qəbildən olan insanlardan qul kimi istifadə edildiyi və ümumiyyətlə erməni tarixçiləri tərəfindən guya ilk orta əsrlərdə Albaniyada qul əməyindən geniş miqyasda istifadə olunduğuna dair mülahizələr barədə düşünməyə belə dəyməz.

Antik dövrdə olduğu kimi, ilk orta əsrlərdə də əhalinin böyük əksəriyyətinin kəndlərdə yaşamasına baxmayaraq, Albaniya şəhərləri yenə də ölkədə gedən iqtisadi, siyasi, dini və mədəni proseslərin bir növ episentri olaraq qalmaqda idi. Bu da təbiidir. Çünki ölkədə idarəçiliyi bilavasitə həyata keçirən, hakim siyasi və dini elita məhz şəhərlərdə cəmləşmişdi. Etiraf edək ki, orta əsr şəhər problemi dünyanın bir sıra ölkələrində Azərbaycanla müqayisədə daha erkən və nisbətən daha yaxşı öyrənilmişdir. Bu cəhətdən Orta Asiya [326] və Yaxın Şərq [331]

ölkələrinə dair tədqiqatlar xüsusilə diqqəti cəlb edir. Doğrudur, son onilliklər ərzində Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin arxeoloji cəhətdən tədqiqi istiqamətində də müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin bununla belə, Azərbaycanın ilk orta əsr şəhərlərinin sosial mənzərəsi hələ ki, yetərinə işıqlandırılmayıb. Bu cəhətdən S.B.Aşurbəylinin [304], Q.M.Əhmədovun [77], R.M.Vahidovun [227], H.Ə.Ciddinin [415], F.Ə.Abbasovanın [4] M.X.Heydərovun [380; 381] tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Lakin bütün bunlarla bərabər, Azərbaycanın ilk orta əsr şəhərlərinin sosial-siyasi mənzərəsi hələ ki, bütövlükdə öyrənilməmiş sahə olaraq qalmaqdadır. Əlbəttə, bu cəhətdən Girdimanın ilk orta əsr şəhərləri də istisna deyildir. Əslində, uzun illər ərzində Azərbaycanın ilk orta əsr şəhərlərindən məhz hansının Girdiman vilayətinə aid olması milli tarixşünaslığımız üçün qaranlıq məsələ olaraq qalıb. Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, Mehrəvan, Girdiman və Qəbələ vilayətin əsas şəhərləri, Qırlartəpə, Qalagah və Lahıc isə ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan şəhər tipli iri yaşayış məntəqələri olub. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunub ki, Qəbələdə bütün ilk orta əsrlər boyu, Qırlartəpə və Qalagahda təqribən V əsrdək, Mehrəvanda VI əsrin sonlarından IX əsrin ortalarınaqədər, Lahıcda isə təqribən VII əsrin ortalarından etibarən intensiv şəhər həyatı olubdur. Qəbələ, Qırlartəpə, Qalagah və Mehrəvanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar bir daha təsdiq edir ki, həmin yaşayış məntəqələrinin əhalisinin böyük əksəriyyəti sənətkarlardan və şəhər yoxsullarından ibarət olub. Bunu qəbir abidələrindən tapılan avadanlıq və əşyalar əsasında da müəyyən etmək mümkündür. Belə ki, həmin şəhərlərdə və onların ətrafında öyrənilən ilk orta əsr qəbir abidələrinin yalnız az bir hissəsində zəngin və dəbdəbəli avadanlıq aşkar edilmişdir. İçərisində, heç bir avadanlıq və ya bəzək əşyası olmayan, yaxud da qismən avadanlıq olan qəbirlər isə kütləvi haldadır. Bu, əlbəttə, həm də əhalinin sosial tərkibinin göstəricisidir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən zəngin maddi-mədəniyyət nümunələrinin də böyük əksəriyyətinin, məhz sənətkarlara və şəhər yoxsullarına aid olduğu əsla şübhə doğurmur. Söhbət hər yerdə, özü də kütləvi şəkildə təsadüf olunan məişət və təsərrüfat əşyalarından gedir. Bu qəbildən olan əşyaların çox tapılması birincisi, şəhərlərdə əhalinin kifayət qədər sıx məskunlaşdığından, ikincisi isə həmin insanların böyük əksəriyyətinin, məhz sənətkarlardan və şəhər yoxsullarından ibarət olduğunu söyləməyə əsas verir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı öyrənilən tikinti və istehsalat ocaqlarının qalıqları da şəhərlərin sosial mənzərəsi barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Məsələn, Qəbələdə tədqiq olunan bina qalıqlarının demək olar ki, böyük əksəriyyəti xırda tikililərdən ibarətdir. Onların da sənətkarlara və şəhər yoxsullarına aid yaşayış binaları və ya istehsalat xarakterli tikililər olduğu əsla şübhə doğurmur. Nəhayət, Girdimanın ilk orta əsr şəhərlərində və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələrində aşkar edilmiş istehsalat ocaqlarında sözsüz ki, yerli ustalar çalışmışdır. Onların kütləvi surətdə istehsal etdikləri məhsullar da təbiidir ki, əsasən daxili bazarın ehtiyaclarının ödənməsinə hesablanmışdı.

Albaniyanın ilk orta əsr şəhərlərinin sosial-siyasi mənzərəsindən bəhs edən müəlliflər onları üç qrupa bölüb: 1. Beynəlxalq ticarət yolları üzərində olan, iri inzibati və ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri sayılan, tarixi mənbələrə görə, «nəhəng» və «şöhrətli» hesab edilən şəhərlər. 2. Mühüm ticarət yollarından kənar qalan qapalı şəhərlər. 3. Feodal vilayətlərinin inzibati mərkəzi olan şəhərlər. Z.M.Bünyadov həm Qəbələni, həm də Girdimanı ikinci qrup şəhərlər sırasına daxil edib [43, 142]. F.C.Məmmədovaya görə isə Qəbələ birinci, Girdiman isə ikinci qrup şəhərlər sırasına daxil idi [157, 151-152]. Fikrimizcə, ikinci qrupa daxil edilən qapalı şəhərlər ayrı-ayrı vilayətlərin, hərbi-inzibati mərkəzləri olub. Vilayətin siyasi və dini rəhbərliyi məhz orada otururdu. Orada saxlanılan hərbi qarnizonlar da məhz həmin vilayətin müdafiəsinin təşkilinə xidmət edib. Təbii ki, zərurət yarananda bu qüvvələrdən də ölkənin ümumi maraqları naminə istifadə olunub.

F.C.Məmmədovanın fikrincə, üçüncü qrup şəhərlər feodal vilayətlərinin inzibati mərkəzləri olmaqla əkinçilik xarakteri kəsb ediblər [157, 152]. Biza belə gəlir ki, bu fikri bir qədər dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Belə ki, bu şəhərlər əslində vilayətlərin deyil, sadəcə olaraq ayrı-ayrı feodallıqların inzibati mərkəzi funksiyasını daşıyıb. Bu cəhətdən Girdiman vilayətində də bir neçə iri feodallıq olub ki, onlardan da hır birinin özünəməxsus inzibati mərkəzi olub. Qalagah, Qırlartəpə və Lahıc məhz belə mərkəzlərdən olubdur. Girdiman şəhəri isə təqribən VII əsrin ortalarında vilayətin inzibati mərkəzi olub.

Lahıcın timsalında onu da demək olar ki, ayrı-ayrı feodallıqların hərbi-siyasi nüfuzu artdıqca onların inzibati mərkəzi hesab edilən şəhərlərin statusu da bir qədər dəyişib. Məsələn, VIII əsrdə Lahıcın şahlığı yarananda onun paytaxtı olan Lahıcın statusu da təbii ki, xeyli genişləniş. Feodallıqların inzibati mərkəzi olan şəhərlərin sırf əkinçiliklə məşğul olduğu barədə fikri də birmənalı olaraq qəbul etmək olmaz. Məsələn, Lahıc əhalisinin nə vaxtsa sırf əkinçiliklə məşğul olduğunu əsla qəbul etmək olmaz. Çünki Lahıc əhalisi elə əzəldən sənətkarlıqla məşğul olub. Əslində, orada əhalinin kənd təsərrüfatı ilə məşğul olması üçün şərait də yoxdur.

Müharibələr və xaricdən olan basqınlar zamanı şəhərlərə daha böyük ziyan dəyirdi. Odur ki, şəhərlərin müdafiəsinin təşkili təkcə hakimiyyətə aid məsələ deyildi. Bu işdə bütün şəhər əhalisi maraqlı idi. Elə bu səbəbdən də şəhərləri çox zaman hakimiyyətin dayağı hesab edirdilər.

Göründüyü kimi, əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi, digər vilayətləri və iri şəhərləri birləşdirən tranzit ticarət yolları üstündə olması, bütövlükdə Girdiman vilayətinin Albaniyanın iqtisadi həyatındakı həlledici rolundan xəbər verirdi. Alazan-Həftəran çökəkliyinin, Həftəran yaylasının və Aşağı Şirvan düzünün geniş və məhsuldar torpaqları, mənbəyini Baş suayrıcından və Böyük Qafqazın Cənub yamacından götürən çoxsaylı çay şəbəkəsi, zəngin florası və rəngarəng faunası təsərrüfatın bütün sahələrinin - əkinçiliyin, bağçılığın, maldarlığın, ovçuluğun və sənətkarlığın inkişafı üçün təminat yaradırdı. Ərazisində ilk orta əsr yaşayış

məskənlərinin və nekropolların sıxlığı, həmin abidələrin bir çoxunda uzun müddət və intensiv həyat olduğunu təsdiqləyən qalın və zəngin mədəni təbəqənin mövcudluğu və nəhayət, arxeoloji tədqiqatlar zamanı bu abidələrdən əldə olunmuş zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları da ayrıca inzibati vahid olmaq etibarını ilə Girdiman vilayətinin Albaniyanın iqtisadi həyatında önəmli rola malik olduğuna dəlalat edir.

SİYASİ HƏYAT

Girdiman vilayətinin ölkənin siyasi həyatındakı yeri və rolu sözsüz ki, daha önəmli idi. Bu da bir neçə çox mühüm amillə izah oluna bilərdi. Birincisi, Girdiman özünün əlverişli coğrafi mövqeyi və zəngin təbii resursları ilə ölkənin iqtisadi həyatında aparıcı yerlərdən birini tuturdu. İkincisi, Mehranilərin gəlişindən sonra bu vilayət bilavasitə Sasani şahının razılığı əsasında faktiki olaraq mərzbanlıqdan asılı olmayan müstəqil siyasət yeridirdi. Üçüncüsü və ən mühümü Girdiman feodalları olan Mehranilər 630-cu ildən etibarən Albaniyada siyasi hakimiyyəti ələ keçirməklə bütövlükdə ölkəni idarə etməyə başladılar.

Erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazda siyasi mühit xeyli dərəcədə böyük dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinin durumundan asılı idi. Bu cəhətdən Bizans-İran müharibələrinin regionda cərəyan edən proseslərə xüsusilə fəal təsiri olub. Əlbəttə, bu imperiyalar arasında davam edən uzun-uzadı müharibələrin gedişi və nəticələrinin xeyli dərəcədə Cənubi Qafqaz ölkələrinin, o cümlədən Albaniyanın mövqeyindən asılı olduğunu da danmaq olmaz. Odur ki, ən azı özlərinin hakimiyyətini qoruyub saxlamaq naminə alban çarları İran və Bizansla hərbi-siyasi və diplomatik münasibətlər balansını qoruyub saxlamaq barədə düşünülməli olublar. Əksinə, münasibətlər balansında hər hansı bir boşluq yarananda, yaxud da səhvlərə yol veriləndə qonşular, xüsusilə də ermənilər bundan dərhal sui-istifadə etməyə can atıblar. Qarabağ ətrafında baş verənlər göstərdi ki, bədnam qonşularımızın iliyinə, qanına işləmiş olan xəyanət xəstəliyi, əslində onlara xas olan genetik bir xəstəlikdir. Xatırladaq ki, ermənilərin hiyləgərliyi, riyakarlığı, satqınlığı, qonşularla münasibətdə xəyanətkar planlarla yaşamağı onların özü üçün də daim çox ciddi problemlər yaradıb. Məhz bu səbəb ucbatından Ermənistan dəfələrlə parçalanıb. 387-ci ildə erməni dövləti növbəti dəfə parçalandı. Albaniyanın mövqeyi isə əksinə, daha da möhkəmləndi [628, 201]. Urnayrın, II Vaçaqanın və Arsvagenin çarlığı illərində ölkənin iqtisadi və hərbi qüdrəti daha da artdı, elm və mədəniyyətin tərəqqisi üçün əlverişli mühit yarandı. Mehranilərin timsalında Girdiman vilayətində feodal özünüidarəsinin güclənməsi və nəhayət, ölkədə hakimiyyətin bütönlüklə onların əlinə keçməsi alban cəmiyyətinin siyasi həyatında yeni mərhələ oldu. Beləliklə, IV-IX əsrlərdə alban cəmiyyətini əvvəlcə Arşaqilər sülaləsindən olan çarların, daha sonra isə Mehranilər sülaləsindən olan böyük knyazlar mütləq hakim olmaq etibarını ilə həm dünyəvi, həm də dini hakimiyyəti öz

əllərində cəmləşdirmişdilər. Ölkənin hərbi qüvvələrinə də bilavasitə onlar başçılıq etdirdilər.

Alban Arşaqilərinin titulları barədə tarixi mənbələrdə yetərinə məlumat olmasa da, Böyük Mehrani knyazlarının titulları barəsində M.Kalankatukulu geniş məlumat verir. Xüsusilə də onun Cavanşirlə bağlı yazdıqları bütövlükdə Mehrani knyazlarının titulları barədə kifayət qədər ətraflı təsəvvür formalaşdırmağa imkan verir. Bu cəhətdən Cavanşirin Bizans imperatoruna və Bizans imperatorunun Cavanşirə məktublarında öz əksini tapan müraciət formaları diqqəti cəlb edir. Məktublardan görüldüyü kimi, Bizans imperatoru Cavanşirə «Girdimanın sahibi, Albaniyanın knyazı, apoirat və protonpatrik» deyə müraciət edir. Cavanşir isə imperatora özünü təvazökarlıqla Albaniyanın «sipəhsaları və knyazı» kimi təqdim edir [120, 126; 628, 289]. Alban hökmdarlarının titullarını öyrənmək baxımından M.Kalankatukulun daha bir məlumatı maraqlıdır. Məsələn, o, Albaniya yepiskoplarından birinin Cavanşirə «...qayğıkeş knyaz, əbədi gücə malik rəhbər, prokonsul və patrik, Albaniyanın knyazı cənab Cavanşir» - deyə müraciət etdiyini bildirir [628, 290].

Azərbaycan albanşünasları erkən orta əsrlərdə Albaniyada əsas idarəçilik vəzifələrinin «hazrapet», «hramanatar» və «sparapet» olduğunu bildirlər [24, 55]. Bildiriləyinə görə, mənşə etibarı ilə fars istilahlı olan «hazrapet»in mənası «minbaş» deməkdir. İrən ərazisində ən qədim zamanlardan işlədilən bu termin əvvəllər sırf hərbi sahəyə aid edilmiş. Əhəmənilər dövründə ondan mülki sahədə də istifadə olunmağa başlanıb. Bu ənənə Sasanilər dövründə də davam edib [24, 55]. Hazrapetin Albaniyada da ən yüksək dövlət vəzifələrindən biri olduğunu bilirdən F.C.Məmmədova yazır: «O, alban kilsəsinin başçısı ilə birlikdə Albaniyada ermənilərin yaşadığı vilayətlərə nümayəndəlik təşkil etmiş hökmdar və hramantarlarla (onların isə baş vəzir səlahiyyətlərini icra etdiyi və bütün dövlət işlərinə nəzarəti həyata keçirdiyi bildirilir - Q.C.) birlikdə alban əyanlarının sırasında Aqven qanunlarına öz möhürünü vurmuşdu» [24, 55].

Fikrimizcə, istər «hazrapet» və istərsə də «hramantar» terminlərinin Albaniya cəmiyyətinə əsl aidiyyəti olmayıb. Onların hər ikisi həm forma, həm də məzmun etibarı ilə ermənimənşəli istilahlardır və bu səbəbdən də ən çox erməni tarixşünaslığında özünə yer alıb. Oudur ki, alban cəmiyyətinin siyasi strukturuna dair mülahizələr yürüdərkən qədim erməni mənbələrinə və onlara əsaslanan tədqiqatlara deyil, daha çox bilavasitə Albaniya tarixinə dair mənbələrə istinad etmək daha düzgün olardı. Bu baxımdan Aqven məclisinin sənədləri sözsüz ki, daha mötəbər mənbədir. M.Kalankatukulun yazdığına görə, həmin məclisdə iştirak edənlər və orada qəbul edilən qanunlara imza atanlar sırasında alban çarı Vaçaqanla (487-510-cu illərdə çar olan mömin Vaçaqan nəzərdə tutulur - Q.C.) bərabər Bərdənin baş yepiskopunun, Qəbələnin, Haşunun, Uti və Tsri vilayətlərinin yepiskoplarının, Kalankatuk kəndinin, Bərdənin, Göyçayın və s. yaşayış məntəqələrinin keşişlərinin, əyan, sərkərdə və qəbilə başçıların, çarın

vəzirlərinin, Girdimanın sahibinin, patriarx və əsilzadələrin adı çəkilir [120, 72, 75]. Onlardan yalnız patriarx, baş yepiskop, yepiskop və keşiş dini vəzifədir. Çar, onun vəziri, knyaz, əyan, sərkərdə, əsilzadə, qəbilə başçısı və nəhayət, vilayət sahibi - bunlar isə dünyəvi vəzifələrdir. Fikrimizcə, alban cəmiyyətini və onun ayrı-ayrı inzibati-siyasi vahidlərini də məhz həmin titul sahibləri idarə etmişlər. Lakin nədənsə F.C.Məmmədova Albaniya çarı istisna olmaqla, bu titul sahiblərinin heç birini Albaniyanın idarəçilik institutlarının siyahısına daxil etməyib. Halbuki, onlardan hər birinin idarəçiliyin bu və ya digər pilləsində birbaşa iştirakı olub. Məsələn, knyaz vilayətin hakimi olub. O, yerli feodallardan, sərkərdə və din xadimlərindən, əyanlardan və qəbilə başçılarından yüksəkdə dururdu.

Girdimanın Mehranilərə qədərki knyazları barəsində M.Xorenlinin, F.Buzanın, Koryunun və M.Kalankatuklunun əsərlərində məlumatlara rast gəlirik [120, 33, 75; 473, 108; 529, 180, 195, 201; 631, 38, 123]. Girdiman knyazı Xursun barəsində xüsusilə tez-tez məlumat verilir. Onun Girdiman ərazisində bütərəstliyin ləğvi və xristianlığın qəbulu sahəsində xidmətləri olduğu bildirilir [120, 33; 473, 108]. Mehranilər sülaləsindən olan knyazlar barədə isə M.Kalankatuklu öz əsərində yeri gəldikcə kifayət qədər geniş məlumat verib [120, 173]. O, Mehranilərin knyaz statusuna yiyələnən nümayəndələrinin şəcərəsini belə verib: Mehran (təqribən 480-ci il), Armayel (təqribən 510-cu il), I Vard (təqribən 540-cı il), Cəsur Vardan (təqribən 570-ci il), II Vard (təqribən 600-cü il), Varazman, Varaz Qriqor (630-642-ci illər), Cavanşir (642-680-ci illər)... Varaz Qriqordan başlayaraq Girdiman knyazları böyük Mehrani knyazları adlanmağa başlayıb. Bu da həmin vaxtdan etibarən Girdiman knyazlarının, eyni zamanda, həm də Albaniya taxt-tacına sahib durmaları ilə əlaqədardır. Yəni, Varaz Qriqor və onun xələfləri Girdimanın sahibi titulu daşımaqla yanaşı, həm də alban hökmdarı vəzifəsini icra edirdilər.

Aquen məclisinə aid sənədlərdə adı çəkilən əyan, əsilzadə və qəbilə başçılarından alban cəmiyyətinin idarəçilik institutundakı yeri və rolu barədə konkret fikir söyləmək çətindir. Çünki tarixi qaynaqlarda bu barədə məlumatlar yox dərəcəsinədir. Bununla belə, adları qeyd olunan titullar hər halda mənası anlaşılan titullardır. Məsələn, qəbilə başçıları dedikdə, təbiidir ki, söhbət bu və ya digər feodallıqda yaşayan iri nəsil və ya tayfaların liderlərindən gedə bilər. Görünür, bütün nəslə məhz onlar ağsaqqallıq edirmişlər. Qəbilə başçılarından nüfuzu və imkanları, yəni, torpaq və mülkləri artıqda, onlar da iri feodallar cərgəsinə qoşula bilərdilər. Hər bir halda onlar öz nəsilələrinin təmsilçiləri arasında söz və hökm sahibi hesab edilirdi. Alban cəmiyyətində özünəməxsus yeri olan əsilzadələr barəsində də eyni sözləri demək olar.

Aquen qanunlarına imza atanlar arasında sərkərdə Mirhərikin də adı var. Bu, onu göstərir ki, sərkərdə titulu daşıyan insanların da alban cəmiyyətində xüsusi yeri və nüfuzu olub. Bununla yanaşı, alban cəmiyyətində «sparapet» adı ilə bəlli olan hərbi titul daşıyan insanlar barədə də mənbələrdə məlumatlar var [24, 56].

F.C.Məmmədova ehtimal edir ki, «sparapet» vəzifəsi yalnız Arşaqilərin süqutundan sonra, daha doğrusu Mehranilərin hakimiyyəti dövründə formalaşmışdır. Bu vəzifəni həm böyük knyazlar, həm də başqa şəxslər tuta bilərdilər [24, 56]. Əgər F.C.Məmmədovanın məntiqinə inansaq, onda «sərkərdə» anlayışı «sparapet» titulundan xeyli əvvəl meydana gəlib. Maraqlı burasıdır ki, sparapet titulu meydana gələndən sonra da Albaniyada sərkərdə titulu işlədilməkdə davam edirdi. Hər halda M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərinin akademik Z.M.Bünyadov tərəfindən tərcüməsində Cavanşirin adı bir neçə yerdə həm də «alban sərkərdəsi» kimi xatırlanır. Məsələn: «Şah (yəni, III Yezdəgird - Q.C.) iki əlini Cavanşirin başı üstünə qoyub onu təriflədi və Albaniyanın sərkərdəsi rütbəsinə layiq gördü» [120, 117]. Və yaxud: «Ərəblər irəliləyəndə Albaniya sərkərdəsi onları qarşılayıb hücumlarını müvəffəqiyyətlə dəf edirdi» və s [120, 118]. İran ordu hissələri ilə birlikdə Xilafət ordusuna qarşı döyüşlərdə göstərdiyi şücaətə görə Şah Cavanşiri «sərkərdəyə layiq olan mükafatlarla mükafatlandırdı, o cümlədən sərkərdə kəranayları, iki qızıl nizə və iki qızılla süslənmiş qalxanla fərqləndirdi» [120, 118]. F.C.Məmmədovanın yazdığına görə isə Cavanşir hələ İrana yola düşməzdən əvvəl Albaniya dövlətinin bütün qoşunlarının sərkərdəsi olub. 636-642-ci illərdə alban qoşunlarının sparapeti - baş komandanı olan Cavanşir öz ordusuyla İran ordusuna qoşuldu» [157, 195-196].

«Sərkərdə» vəzifəsinin alban cəmiyyətindəki yerini müəyyən etmək baxımından bəzi digər məqamlar da diqqəti cəlb edir. Məsələn, artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi Aquen məclisində çar Vaçaqanla eyni vaxtda sərkərdə Mirhərik də iştirak edirdi [120, 75]. Deməli, bu halda Mirhərikin alban ordusunun baş komandanı olduğunu demək olmaz. Çünki, həmin dövrdə ordunun baş komandanı vəzifəsini bilavasitə alban çarları özləri icra edirdilər.

Məlum olduğu kimi, ölkənin ayrı-ayrı vilayətləri nisbi müstəqilliyə malik olan inzibati-siyasi vahidlər idi. Onların hər birinin özünəməxsus hərbi qarnizonu var idi [255, 263]. Vilayət qarnizonları adətən vilayətin baş şəhərində saxlanılırdı. Dərəcə fərmanında («Qaxnamak») deyildiyi kimi, Girdiman vilayəti alban ordusuna 1000 süvari verməli idi. O zaman vilayət qarnizonu Girdiman qalasında növbə çəkirdi [43, 142]. Güman etmək olar ki, vilayət qarnizonlarına məhz sərkərdələr başçılıq edirdilər.

Fikrimizcə, F.C.Məmmədovanın mülki vəzifə kimi təqdim etdiyi «hazrapet»lər - minbaşılar da hərbi vəzifə olub. Ehtimal etmək olar ki, onlar konkret ordu birləşmələrinə komandanlıq edəblər. Təbiidir ki, həm vilayət qarnizonlarında, həm də alban ordusunda bu cür hərbi birləşmələr olub. Xatırladaq ki, «minbaşı»nın hərbi titul olduğu M.Kalankatuklunun qeydlərindən də aydın hiss olunur. Məsələn: «...Atropatenadan onun ölkəsinə tez-tez çoxsaylı iranlı dəstələr soxulurdu. Lakin Cavanşir onlardan qorxmurdu... O, Şakaşen vilayətində iki döyüşdə əlində qılınçı çoxlu iranlı dəstələri qırıb məhv etdi və bunların içində döyüşçüləri ilə birlikdə bir neçə minbaşı da öldürüldü» [120, 120].

Alban tarixçisinin qeydlərindən belə bəlli olur ki, Aquen məclisinin qəbul etdiyi qanunlara Girdiman vilayətinin iki təmsilçisi - Girdimanın sahibi Cəsur Vardan və knyaz Xurs imza atıbdır [120, 75]. Göründüyü kimi, burada nə isə bir uyğunsuzluq var. Yəni, əgər Mehranilərin M.Kalankatuklunun qeyd etdiyi kimi, təqribən VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəlində Albaniyaya gəldiyini qəbul etsək, onda Cəsur Vardan heç bir halda Aquen məclisində iştirak edə bilməzdi.

Xatırladaq ki, Mehranilərin Albaniyaya gəlməsi tarixi ilə bağlı tarixşünaslıqda hələ ki, ümumi bir fikir yoxdur. Əslində bu dolaşlıqlığı yaradan da ilk növbədə məhz M.Kalankatuklu olub. Yəni, o bir tərəfdən Mehranilərin şah II Xosrovun dövründə (təqribən VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəli - *Q.C.*) Albaniyaya gəldiyini, digər tərəfdən isə bu sülalənin üçüncü nümayəndəsi olan Cəsur Vardanın Girdimanın sahibi kimi Aquen məclisində iştirak etdiyini yazır. Yeri gəlmişkən görkəmli albanşünas K.V.Trever də Mehranilərin gəlmə tarixi ilə bağlı M.Kalankatuklunun yazdıqlarına şübhə ilə yanaşır [628, 236]. Təsəvvür edin, M.Kalankatuklunun yazdığına görə, təqribən 600-cü illərdə hakimiyyətə gəlmiş güman edilən Mehrandan Cavanşirə qədər, yəni 669-cu ilədək Girdiman vilayəti 7 knyaz tərəfindən idarə olunub, onun da 33 ili təkcə Cavanşirin hakimiyyəti dövrünə düşür [628, 235-236]. Digər 6 knyaz isə guya cəmisi 36 il hakimiyyətdə olub. K.V.Trever bunu inandırıcı hesab etmir və beləliklə də Mehranilərin Albaniyaya daha erkən gəlmələri ehtimalı üzərində dayanır [628, 236]. Doğrusu, bu halda K.V.Treverin məntiqi əleyhinə çıxmaq üçün elə bir ciddi əsas yoxdur. Ola bilsin ki, M.Kalankatuklu I Xosrovlə II Xosrovu dəyişik salıb. Məlum olduğu kimi, I Xosrov 531-579-cu illərdə hakimiyyətdə olub. Göründüyü kimi, bu tarix K.V.Treverin ehtimalına daha uyğundur.

M.Kalankatuklunun Mehranilərin hakimiyyət dövrü ilə bağlı qeydlərində başqa ziddiyyətli məqamlar da mövcuddur. Məsələn, o, Aquen kilsə yığıncağının qanunlarına imza edənlər sırasında Girdimanın sahibi Cəsur Vardanın da adını çəkir [628, 72-75]. Alban tarixçisinin bu məlumatına tənqidi yanaşılmazsa, onda belə çıxır ki, Cəsur Vardan təqribən V əsrin sonundan başlayaraq, ən azı VII əsrin əvvəllərində hakimiyyətdə olub. Əlbəttə, bu heç bir halda inandırıcı hesab edilə bilməz. Elə isə gəlin, aydınlaşdırmağa çalışsaq görək, Cəsur Vardanla bağlı M.Kalankatuklunun göstərdiyi iki tarixdən hansı daha realdır? Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, K.V.Trever Mehranilərin siyasi arenada görünməsinə VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərinə deyil, təqribən yarım əsrdən də çox daha erkən dövrə aid etməklə, əslində bu məsələyə qismən də olsa aydınlıq gətirib [628, 236]. Lakin məsələni o da sonadək həll etməyib. Bizə belə gəlir ki, Mehranilərin siyasi arenaya gəlişini tərəddüd etmədən, ən azı V əsrin ortalarına aid etmək üçün əsas var. Bu baxımdan erkən orta əsr mənbələrində Girdiman adının IV-V əsr hadisələri ilə əlaqədar xatırlanması da əlbəttə, təsadüfi hal kimi dəyərləndirilməməlidir.

Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, Aquen kilsə məclisinin qəbul etdiyi qanunları imzalayanlar arasında Albaniya vilayətlərindən yalnız Girdiman

knyazının adı var. Fikrimizcə, elə bu faktın özü Girdiman vilayətinin Mehranilərə qədərki dövrədə də ölkənin siyasi həyatında önəmli yer tutduğundan xəbər verir. Yəni, hələ alban Arşaqiləri dövründə Girdiman vilayəti həm mərkəzi hakimiyyətə, həm də Sasani mərzbanlığına münasibətdə kifayət qədər müstəqil siyasət yeridirdi. Mehranilərin timsalında günü-gündən güclənməkdə olan Girdiman feodalları isə mərkəzi hakimiyyətə nəinki tabeçilik göstərmirdi, əksinə hərbi və ya hiylə yolu ilə bir-birinin ardınca yeni-yeni ərazilər ələ keçirməklə öz mövqelərini daha da möhkəmləndirməkdə idilər. Hadisələrin bu cür inkişafı əlbəttə ki, Arşaqilərə və Sasani mərzbanlarına sərf etmədi. Amma onlar artıq Mehranilərin hakimiyyətə doğru irəliləyişinin qarşısını almaqda da aciz idilər. Məhz Mehranilərin artan təzyiqindən qorunmaq naminə mərzbanlığın paytaxtı Qəbələdən Bərdəyə köçürüldü. Bununla da, guya ki, mərzbanlığın taleyini xilas etməyə cəhd etdilər. Əslində isə, Qəbələ və onun ətrafı da tezliklə Mehranilərin təsir dairəsinə düşdü. Beləliklə də, Girdiman vilayəti əraziləri qərbə doğru, Şəkinin sərhədlərinədək genişlənməmiş oldu.

ALBANIYANIN SİYASİ HƏYATINDA MEHRANİLƏRİN ROLU

Girdiman feodalları olan Mehranilərin hakimiyyətdə olduğu dövr Albaniyanın hər sahədə qüdrətləndiyi dövr kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə alban cəmiyyəti iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni sahədə böyük uğurlar qazanıb. Beləliklə də, Albaniya təkcə Cənubi Qafqazda deyil, bütövlükdə Şərqlə Qərb arasında həlledici mövqelərə yiyələnən nüfuzlu bir dövlətə çevrilib. Dünyanı lərzəyə salan Bizans və Sasani imperiyaları, ərəb Xilafəti və Xəzər xaqanlığı belə, ayrı-ayrı vaxtlarda Albaniya ilə müttəfiqlik etməyə ehtiyac duyublar. Əlbəttə, bütün bunlar böyük Mehrani knyazlarının ağıllı və düzgün xarici siyasəti, taktiki və strateji baxımdan düşünülmüş hərbi doktrinası və ən başlıcası, gərgin və həm də incə diplomatik səyləri nəticəsində mümkün olmuşdur. Halbuki, Ermənistan iki əsr ərzində iki dəfə parçalanıb (387 və 591-ci illərdə), 428-ci ildə isə ümumiyyətlə dövlətçiliyini itirib.

Böyük Mehrani knyazlarının hakimiyyətdə olduğu təqribən iki əsrə yaxın dövrdə, Albaniyanın hərbi-siyasi sahədə əldə etmiş olduğu bütün uğurlarda Girdiman vilayətinin xüsusi rolu olduğu danılmazdır [63]. Birincisi, ona görə ki, alban dövlətini idarə edənlərin özləri həm də Girdimanın hakimləri idi. Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, bu, lap əvvəldən İran şahı Xosrovun xüsusi sərəncamı ilə rəsmiləşdirilmişdi. Belə ki, Albaniya katalikosu Viro Ktesifonda (Mədəin) əsir saxlanarkən, II Xosrovun arvadı Şirinin himayəsindən istifadə edərək Mehranilər xanədanından olan Albaniya knyazlarının «Girdiman hakimi və Albaniya ölkəsinin knyazı» ləqəbini rəsmiləşdirən sərəncam verilməsinə nail olmuşdu [43, 49]. Bu o demək idi ki, Cavanşir iri feodal olaraq Girdimanın sahibi idi, ölkənin qalan yerlərini isə o, knyaz olaraq idarə edirdi. İkincisi, alban hökmdarlarının əsas

iqamətgahı orada idi. Yəni, böyük knyazlar dövlətin və ölkənin taleyi ilə bağlı mühüm qərarları məhz burada qəbul edirdilər. Sülalənin baş qalası olan Girdiman qalası da orada idi. Alban hökmdarlarının səcdə etdiyi müqəddəs Allah evi də məhz Girdiman qalasında idi. Onu Cavanşir özü tikdirmişdi [120, 138]. Girdiman hökmdarı orada diz çökərək ibadət edərkən belə bir fərman vermişdi: «Qoy, buraya ayaq basan hər kəs burada sığınacaq tapsın» [120, 138]. Cavanşir çətin səfərlərə gedərkən adətən yaxın adamları ilə birlikdə əvvəlcə Girdiman qalasına gəlirdi, oradakı məbəddə Allaha dualar edirdi. Güclü və hiyləgər düşmənlərlə döyüşlərdə İlahidən ona yardımçı olmasını diləyirdi. Səfərlərdən və döyüşlərdən qayıdarkən o, yenidən Girdimandakı Allah evinə gələrək Ulu Tanrıya təkrar-təkrar dualar edirdi.

Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Cavanşirin müstəsna xidmətləri olub. Dövrünün bacarıqlı dövlət xadimi və görkəmli sərkərdəsi olan Cavanşir 616-cı ildə Mehranilər nəslindən olan Varaz Qriqorun (638-642) ailəsində dünyaya gəlib. Xatırladaq ki, Varaz Qriqorun 4 oğlu olub. Cavanşir ailədə ikinci oğul övladı idi. Fiziki cəhətdən çox sağlam və güclü olan Cavanşir hələ gənc ikən yaşlılarından seçilirdi. O, cəsurluğu ilə tez bir zamanda ad çıxarmışdı. Odur ki, atası onun «görkəmli və gözəl bir şahzadə» [120, 117] olacağına böyük ümid edirdi. Alban tarixçisinin yazdığına görə, «o, atasının istəklişi olub, qartal kimi cəld və həmişə döyüş meydanına çıxmağa hazır idi. Cavanşirin oğullarının ən qabiliyyətli olduğunu bilən atası onu kübar cəmiyyətində yaşayan əyanlarla bərabər etmək niyyətində idi» [120 117]. Atası hesab edirdi ki, onu şah sarayında təmsil etmək üçün oğullarından Cavanşir daha bacarıqlıdır. «Atasının sevimlisi, silah işlətməkdə mahir, qartal kimi zirək, hər şeydə müvəffəqiyyət qazanan Cavanşir atasına dünyəvi həyatda öz ağılı ilə kömək etməyə, böyükklərlə bərabərləşməyə, hökmdarlar yanında olmağa hazırlaşdı» [120, 117].

633-cü ildə Xilafət ordusu İraq istiqamətindən sərhədi keçərək İrana hücum etdi. Səhrada baş vermiş qasırgaya bənzəyən Xilafət ordusu sürətlə ölkənin içərilərinə doğru irəliləməkdə idi. Bu vaxt İran şahı III Yezdəgird ona vassal olan ölkələrdən kömək istəyir. Belə bir mürəkkəb şəraitdə Cavanşir atasından bir dəstə döyüşçü alaraq İran paytaxtında keçirilən ümumhərbi keçidə yollanır. O, İran paytaxtına Sünik knyazı Qriqordan və erməni knyazı Muşeq Mamikonyandan daha tez çatır [120, 117]. İran sipəhsaları Rüstəm Cavanşiri görəndə onu qardaş və doğma oğlu kimi qarşıladı. Cavanşiri, ümumiyyətlə, hamı xoşladı. Sipəhsalar çoxminli atlı qoşunu ilə Mədainə gəlib gənc Cavanşiri Yezdəgird şahı təqdim etdi. İran şahı Cavanşiri tərifləyərək ona Albaniya sərkərdəsi rütbəsi verdi [120, 117].

Xilafət ordusu və Sasanilərin birləşmiş qüvvələrinin ilk döyüşü İraqdakı Bataqlıq və ən-Nəcəf gölünün sahilində baş verdi. «Ərəblər irəlilədikcə Albaniya sərkərdəsi onları qarşılayıb hücumlarını müvəffəqiyyətlə dəf edirdi. Elə birinci döyüşdə o, düşmənlərinin bir neçəsini öldürüb daha da ürəkləndi» [120, 117]. «Bir neçə gündən sonra, İsanın mövlud günündə 30 min atlı və 20 min piyada yaxşı silahlanmış iranlı və müttəfiq qoşunlar ərəblər üzərinə hücumla keçməyə

hazırlaşdılar» [120, 117-118]. Lakin böyük qüvvə ilə hücum keçən ərəblər onları qabaqladı. Həmin döyüşdə Albaniyadan olan hərbcilər xüsusilə fərqləndilər. M.Kalankatuklu bu barədə belə yazır: «Albaniya sərkərdəsi Cavanşir öz igid döyüşçüləri ilə onların səfləri içərisinə soxulub düşmənlərindən səkkizini yerə sərđi, özü üç ağır yara aldı, atı isə dörd yerdən yaralandı. Düşməni onu quduz bir kinlə Fərat çayınadək təqib etdi, o isə həmlələri dəf edərək çayı üzüb keçdi. Onun üst-başı qan içində idi, silahı da pəlçiq içində idi. O bütün İran ordusunun və əyanlarının ot kimi biçilib qırılmasını gördükdə tələsik şah sarayına yola düşdü. Burada onu çox səmimi qarşıladılar. Şaha Cavanşirin şücaətindən və aldığı ağır yaralardan danışanda şah onu dəbdəbə ilə qəbul edib əmr etdi ki, ona şah sarayında yer ayırub yanına həkimlərini göndərsinlər» [120, 118]. Xidmətləri müqabilində İran şahı tərəfindən Cavanşirə çoxlu qiymətli hədiyyələr, o cümlədən kəndlər və balıqla dolu çaylar bağışlandı [120, 118].

637-ci ildə şahın iqamətgahı olan Mədain şəhəri ərəblər tərəfindən mühasirə edildi. Bu döyüşdə də Cavanşirin rəhbərlik etdiyi alban ordusu böyük şücaət göstərdi. «O, öz qoşunları ilə düşməni üzərinə hücum etdi və onu geri oturtdu... sonra da təqib edərək Dəclə çayının o biri sahilinə keçməyə məcbur etdi. Bundan sonra o, altı ay ərzində ərəblərə Dəcləni yenidən keçməyə imkan vermədi» [120, 119].

Xilafət orduları qüvvə toplayaraq yenidən hücum keçdikdə Cavanşir İran şahını götürüb Beklala (Mədəindən şimal-qərbdə yerləşən qala - Q.C.) apardı. Ərəblər isə onları təqib etməkdə idi. Cavanşirin qüvvələri isə döyüşə-döyüşə qarşı tərəfi itkilər verməyə məcbur edirdi» [120, 119]. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, İran ordusu bu döyüşdə dəhşətli məğlubiyyətə uğradı [120, 119]. Beləliklə, Cavanşir İran ordusu ilə birlikdə ərəblərə qarşı dalbadal 7 il ağır döyüşlərdə iştirak etdi. 11 dəfə ağır yaralandı [120, 119].

Xilafət orduları ilə ağır döyüşlərdən sonra Cavanşir iranlılarla vidalaşib Atropatenaya gəldi. Burada o, İran sərkərdəsi tərəfindən böyük hörmət və ehtiramla qarşılandı. İran sərkərdəsi hörmət əlaməti olaraq öz bacısını Cavanşirə verərək onunla qohum olmaq istədiyini bildirdi. Lakin Cavanşir bütpərəst (Deməli, VII əsrdə Atropatenada bütpərəstlik hələ də qalmaqda idi - Q.C.) arvad almaq istəmədiyini bildirərək vətənə döndü [120, 119].

Albaniyada Cavanşir qalib sərkərdə kimi qarşılandı. Saçları artıq ağarmış olan atası oğlunu bağrına basaraq sevincdən ağladı [120, 119]. O vaxtdan etibarən Albaniyanın bütün işlərinə rəhbərlik Cavanşirə həvalə olundu. Albaniya taxt-tacına sahib duranda Cavanşirin cəmi 21 yaşı var idi. Gənc olmasına baxmayaraq o, artıq zəmanəsinin tanınmış sərkərdəsi kimi Albaniyada və ondan çox-çox uzaqlarda kifayət qədər məşhur idi.

Cavanşirin hakimiyyətə gəlişi Albaniya taxt-tacının idarə olunmasında yeni dövrün başlanğıcı oldu. Yəni, Cavanşir hiss elədi ki, İran taxt-tacı artıq zəifləyib. Belə olan şəraitdə Albaniya vassal siyasəti deyil, daha çox müstəqil dövlət kursu

yeritməlidir. Təbiidir ki, Albaniyanın hakim dairələrinin belə mövqeyi İran tərəfinin kəskin reaksiyasına səbəb oldu. Belə ki, İran tərəfi bunu Cavanşirin üsyanı kimi dəyərləndirdi və Albaniya üzərinə ordu yeritdi. Lakin Cavanşir özünün yaxşı silahlanmış dəstəsi ilə iranlıların qarşısına çıxdı. O, öz əli ilə düşmənin Dəyləm mənşəli başçısını vurdu. Döyüşdə İran tərəfi böyük itki verdi. Düşmənin canlı qüvvəsinin bir çox üzvü qılıncdan keçirildi, bir qismi isə əsir götürüldü. Alban ordusu qənimət olaraq xeyli miqdarda at və qatır ələ keçirdi [120, 119-120]. Lakin arxadan gələn yeni qüvvələr hesabına İran ordusu albanları təqib etməkdə davam edirdi. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, tərəflər arasında növbəti döyüş Albaniyanın dağlıq ərazilərindən birində oldu. «Cavanşir o günü də qələbə qazandı və Allahın köməyi ilə düşməni darmadağın etdi» [120, 120]. Döyüş meydanlarında ağır itkilər verərək məğlub olan İran tərəfi isə Bərdəyə daxil olaraq Cavanşirin anasını və qardaşlarını girov götürdü. İran tərəfinin bu namərd hərəkəti Cavanşiri bərk qəzəbləndirdi. Alban tarixçisi bu barədə belə yazır: «Mən həqiqəti gizlətmirəm və deyirəm: o gün Cavanşir balalarını itirmiş diş ayı kimi çox qəzəbləndi və hiddətləndi. O, qəmli-qəmli tezliklə Kambeçan vilayətində və Kürün o biri sahilində yerləşən öz ata-baba mülkünə gəldi. Burada o, iranlıların qüvvələrinə laqeydlik göstərməyərək onlarla döyüşə hazırlıq gördü və qoşunlarını üzəüzə çox düzgün yerləşdirdi» [120, 120].

Alban ordusu və İran ordusu arasında növbəti döyüş daha amansız oldu. M.Kalankatuklu Cavanşirin həmin döyüşdəki şücaəti barədə belə yazır: «O, çox qızgın döyüşdə başından yaralandı, lakin Allahın köməyi ilə yenə özünə gəldi və düşmənlə o vaxtadək vuruşdu ki, onlardan heç biri sağ qalmadı» [120, 120]. Amma İran hökmranlığına qarşı mübarizə hələ bitməmişdi. Cavanşirin anası və qardaşları hələ də əsirlikdə idi. Ona görə də alban hökmdarı qüvvələrini artırmaq və müttəfiqlərini də döyüş əməliyyatlarına cəlb etmək məqsədilə Gürcüstana getdi. Orada alban sərkərdəsini onun adına və şöhrətinə layiq olan bir dəbdəbə ilə qarşıladılar. M.Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə, gürcü knyazı Atrnerseh Cavanşirlə görüşə gələrək öz əlləri ilə onun yaralarını sarıyıb onun qələbələri ilə fəxr etdiyini bildirib [120, 120]. Bu görüş zamanı Albaniya və Gürcüstan arasında hərbi saziş imzalanıb. Bundan sonra alban sərkərdəsi gürcü qoşununun köməyi ilə Uti vilayətinə yürüş edib və orada qarşısına çıxan iranlıların hamısını qılıncdan keçirib. Daha sonra Cavanşirin qüvvələri Bərdəyə daxil olaraq oradakı İran ordu hissələrini darmadağın edir və beləliklə də anasının və qardaşlarının əsirlikdən azad olunmasına nail olub [120, 120].

Xilafət və Sasani orduları ilə döyüşlərdə əldə etdiyi qələbələr sərkərdə və dövlət xadimi kimi Cavanşirin hörmət və nüfuzunun sürətlə artmasına səbəb oldu. Bütün bunlar Albaniyada, xüsusən də ona doğma olan Girdiman vilayətində böyük sevinc və qürur hissi ilə qarşılandı.

Cavanşirin şan-şöhrətinin artmasına qonşu dövlətlər və onların xalqları da biganə qalmadılar. M.Kalankatuklu bu barədə belə yazır: «Cavanşirin qələbələrini

görüb eşidən Erməniyyə və Gürcüstan əyanları onun üçün öz nəsilərindən qız seçib onunla qohum olmaq istədilər [120, 120-121]. Alban hökmdarı bu əyanlarla münasibətini pozmadan Sünik vilayətinin knyazı Aruncan nəslindən özünə qız seçib onunla evləndi və bununla da süniklilərin hamısını çox sevindirdi [120, 121].

Hərbi əməliyyatlarda ağır məğlubiyyətə düşərək olan İran tərəfi Albaniya ilə danışıqlara başlayır. İran sərkərdəsi Sünikin böyük knyazı vasitəsilə Cavanşirə məktub göndərərək and içir ki, onunla ittifaq bağlamaq arzusundadır. Beləliklə, İran və Albaniya arasında sülh və dostluğa dair ittifaq imzalandı. Bununla belə Cavanşir İran sərkərdəsinə onu da bildirdi ki, bundan sonra «hər iki tərəf öz bildiyi kimi müstəqil hökmlər qurmalıdır» [120, 121]. Cavanşirin bu hərəkəti əslində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə tarixinin ən erkən səhifəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Bəli, Cavanşir Albaniya dövlətini yetərinə qüdrətli bir dövlətə çevirdikdən sonra onu müstəqil etmək barədə düşünməyə başladı [50, 83-84]. Alban tarixçisinin yazdığına görə, Sünik müqaviləsindən sonra Cavanşir «öz qardaşları ilə ata-baba vilayətinə gəlir» [120, 121]. Lakin İran tərəfi növbəti dəfə vədinə xilaf çıxaraq, 652-ci ildə hiylə yolu ilə Cavanşirin atası Varaz Qriqoru yanına çağıraraq onu əsir götürür və bu yolla Albaniya rəhbərliyini sındırmaq istəyir. Cavanşir atasının intiqamını almaq məqsədilə yenidən silaha sarılaraq hərbi əməliyyatlara başlayır. O, qardaşları ilə birlikdə Bərdə yaxınlığındakı meşədə gecələyir və səhər tezdən hücum edərək şəhəri alır. Alban tarixçisinin yazdığına görə, Cavanşir və qardaşları iranlıları atalarını azad buraxmağa məcbur edənə qədər qırdılar [120, 121].

Sasanilərlə müharibədən başı hələ tam ayrılmayan Albaniya daha sonra bütün Yaxın və Orta Şərqi lərzəyə salan ərəb Xilafətinin hücumları qarşısında dayanmaq zorunda qaldı. Cavanşir əvvəlcə ərəblərə tabe olmayaraq Kür çayının o biri sahilinə çəkilir. Orada mövqelərini bir qədər möhkəmləndirdikdən sonra «ürəyinin odunu söndürmək üçün ərəblərlə yenidən döyüşə başlamaq və atasını azad etmək istədi. Lakin atası onu bu fikirdən daşıdırdı və könüllü olaraq düşməyə tabe oldu» [120, 122]. Vəziyyətin uzun müddət bu cür davam edə bilməyəcəyini anlayan alban hökmdarı yenidən özünə müttəfiq axtarmağa başlayır. Elə bu məqsədlə də Bizans imperatoru II Konstantla diplomatik əlaqələrə girir. Bununla da hələ əvvəldən hərbi intriqada olduğu Ərəb xilafəti asılılığına düşməkdənsə könüllü olaraq Bizans asılılığını qəbul etməyə üstünlük verdi. Sənaməçinin məlumatına görə, səbəbləri Cavanşirin məktubunu imperator II Konstanta oxuyanda «O, səmimi-qəlbədən sevindi və o günü böyük bir qonaqlıq verdi. Vaxt itirmədən cavab məktubu yazmağı və qarşılıqlı ittifaq haqqında müqaviləni hazırlamağı əmr etdi. O, Cavanşirə çox qiymətli hədiyyələr göndərdi. Hədiyyələr içərisində zərli söykənəcəyi olan gümüş taxt, qızıl saplarla tikilmiş geyimlər və mirvari ilə bəzədilmiş qını olan öz şəxsi qılıncı var idi. İmperator Cavanşiri birinci patrik rütbəsinə qaldırdı (xatırladaq ki, bu, Bizans imperiyasının özündə nadir hallarda verilən çox yüksək rütbə idi - Q.C.) və əmr etdi ki,

albanlardan 1200 nəfərə patrik, konsul, eksprefekt, general və elist rütbələri vermək üçün fərmanlar göndərsinlər və bu rütbələri Cavanşir istədiyi şəxslərə paylasın. İmperator həтта sinəsində gəzdirdiyi İsa xaçının zərrəciyini də çıxarıb Cavanşirə göndərdi» [120, 126].

Bizans imperatoru o zaman sadalanan qiymətli hədiyyələrlə bərabər, Cavanşirə olduqca səmimi bir məktub da göndərdi. Məktubda deyilirdi: «Sənə, hökmdar Cavanşirə, Girdiman sahibinə və Albaniya knyazına, apoipata və proton patrikə və Şərqi hökmdarına Xilaskar xaçın ilahi qüvvəsindən mərhəmət və bərəkət, bizim imperator şəxsimizdən isə salam və məhəbbətimiz.

Sənin Allaha məhəbbət və itaətinlə dolu təbrik məktubunu aldıq və biz şadıq ki, sən və sənin Şərqi məmləkətin bizə tabe olmağa razı oldunuz. Buna görə biz və bizim oğullarımız əbədi olaraq sizə, sənə və sənin nəsil-dən-nəslə gələn oğullarına sevgi, səmimiyyət və sarsılmaz məhəbbətlə münasibət bəsləyəcəyik» [120, 126].

Bizans imperatorunun məktubu, hədiyyələri və rütbələri alban hökmdarını çox məmnun etdi. Amma onu bütün bunlardan daha çox məmnun edən Xilafət orduları ilə ehtimal olunan gələcək hərbi toqquşmalarda Bizansın timsalında güclü və etibarlı müttəfiq tapması idi. M.Kalankatuklu Mehranilərin sarayındakı o xoş anları belə qələmə alıb: «Cavanşir xəlvətə çəkilərək bütün gecəni yatmayıb öz ölkəsinin səadəti haqqında fikirləşirdi. Dan ulduzu göylərə qalxanda, o, çarlıq libaslarını geyib taxtına oturdu. Qapılar açıldı və içəri silahlı əsgərlər girib onun sağ-solunda durdular. Bundan sonra ehtiramla rütbələrinə görə Cavanşirin yanına əyanlar gəldilər. O, ədalətli hökmlər çıxarıb xalqın etibarlı haqqını verirdi. O, bütün günü nəşəli keflə yox, öz ölkəsinin qayğısına qalmaqla məşğul oldu. O, Qafqaz dağlarında vəhşi həyat sürənləri də müdrikliyi ilə yola verirdi. Beləliklə, o, öz ölkəsini İberiya sərhədlərindən Dərbəndə və Araz çayına qədər olan torpaqları hakimi-mütləq kimi idarə edirdi» [120, 127].

Tarixi mənbələrə görə, imperator II Konstant 641-668-ci illərdə hakimiyyətdə olub. «Albaniya tarixi»nin müəllifinin yazdığına görə o, öz «hakimiyyətinin on doqquzuncu ilində (yəni, 660-cı ildə - Q.C.) çoxsaylı qoşunu, seçmə atlıları və təcrübəli sərkərdələri ilə İrana gəlir. O, sərkərdələrindən birini Cavanşirin yanına göndərib onu görüşə dəvət edir. Cavanşir imperatorun iqamətgahına gəlir. İmperator Cavanşirin gəlməsindən xəbər tutaraq şəxsən onu qarşılamaq üçün Kinkivar kəndinə gedir, onu salamlayıb, əmr edir ki o, arvadının ölümünə görə geydiyi matəm libasını çıxarıb çar paltarlarını geysin [120, 127]. Elə həmin məclisdə alban hökmdarının xahişi əsasında imperator II Konstant əbədi çarın (İsanın) xaçının zərrəciyini ona hədiyyə edərək ürəkdən xeyir-dua verir: «Qoy, bu sənə və sənin oğlanlarına düşmənlər əleyhinə möhkəm arxa olsun» [120, 127]. Sənaməçinin yazdığına görə, bu səhnəni seyr edən erməni əyanları və ərəblər tərəfindən 656-cı ildə təyin olunmuş Erməniyyə valisi sərkərdə Hamazasp ona möhkəmcə paxıllıq etdilər (sən demə, ermənilərdəki paxıllıq hissi də təzə

məsələ deyilmiş, onların genində, canındaymış - *Q.C.*). Belə bir məqamı xüsusi olaraq qeyd edək ki, Cavanşir imperator II Konstantla vidalaşarkən imperator «İran və erməni əyanlarının hüzurunda onunla xadimi kimi yox, eyni səviyyəli qardaşı kimi vidalaşdı» [120, 127].

Bizans imperatoru ilə olan uğurlu görüşündən sonra Cavanşir vətəni Albaniyada böyük qələbəliklə qarşılandı. Albaniya katalikosu Uxtanes (670-682-ci illərdə katalikos olub) bütün kilsə xadimləri ilə birlikdə onun qabağına çıxaraq uca səsle xeyir-dua verdi. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Cavanşir Albaniyaya dönəndən sonra imperatorun ona hədiyyə etmiş olduğu «İsa xaçı üçün layiq olan yer axtardı və öz doğma vilayətində, Girdiman qalasında onun üçün Allah evi tikirdi və İsa peyğəmbər şərəfinə buranı həddən artıq bəzədi» [120, 127].

Bizansla hərbi-siyasi ittifaqda olması, Albaniyanın və sərkerdə - çar kimi Cavanşirin nüfuzunu daha da artırmışdı. Hər iki tərəf bu ittifaqa və dostluğa çox böyük əhəmiyyət verirdi. Tərəflər dostluq və ittifaqı daha da möhkəmləndirmək naminə əllərindən gələni edirdilər. Elə 661-ci ilin yazında alban hökmdarının imperator II Konstantla Vaqarşapatda olan növbəti görüşü də bu məqsədə xidmət edirdi. Salnaməçinin yazdığına görə, Bizans imperatoru bu dəfə də Cavanşiri xüsusi bir hörmətlə qarşılayıb. «İmperator əmr etdi ki, bütün saray xadimləri və əyanlar onun qarşısına çıxsınlar. O, imperator kimi təntənə ilə Konstantın sarayına daxil oldu. Cavanşiri görən kimi Konstant onu qucaqladı və bütün əyanlarından yuxarıda oturtdu... İmperator əmr etdi ki, Cavanşirin qabağına çara layiq süfrə açsınlar, bu isə onunla həmsüfrə olanları həddindən artıq təəccübləndirdi. Bundan başqa imperator Cavanşirin belinə öz babası İraklinin və ulu nənəsi Niketanın çar kəmərinə bağladı, çiyninə öz əbasını saldı və iki bayraq bağışladı. Cavanşirin iki gənc oğlunu patrik rütbəsinə layiq gördü. O, Albaniyanın ilk çarlarına məxsus olan bütün kənd və mülklərini Cavanşirə irsən nəsilən-nəslə keçmək şərtilə bağışladı və çar kimi bütün Şərq xalqına hökmran təyin etdi» [120, 128-129].

Fikrimizcə, burada diqqəti daha çox cəlb edən önəmli məqamlardan birisi də uzun illər ərzində dünyaya meydan oxuyan böyük bir imperiyanın, 27 il ərzində həmin imperiyaya hökmranlıq edən bir şəxs - imperator II Konstantın bir dövlət olaraq Albaniyaya, onun dövlət başçısı Cavanşirə olan rəğbətidir. Bu isə Albaniya dövlətinin və onun başçısının nüfuzuna dəlalət edirdi. Əlbəttə, bütün bunlar Vətən tarixinin çox şanlı səhifələri kimi yad edilməyə və daha dərinədən öyrənilməyə layiqdir. Bu yerdə M.Kalankatuklunun qeydlərindən daha bir məqamı yada salmaq istərdik: «İmperator heç bir fikrini ondan gizlətmirdi və ondan müdrik məsləhətlər eşidəndə heyran olurdu» [120, 129]. Təsadüfi deyildir ki, 661-ci il Vaqarşapat görüşü başa çatandan sonra Cavanşirlə vidalaşarkən Bizans imperatoru belə demişdi: «Cismən sən həmişə mənimləsən, mənim qəlbim sənindir, salamatlıqla qayıt!» [120, 129].

Maraqlı, həm də ibrətamiz haldır ki, ölkədə və Vətəndən uzaqlarda hörməti və nüfuzu artıqca Cavanşirin öz təbəələrinə sevgi və qayğısı da artırdı. Məsələn,

o, Bizans imperatoru ilə görüşdən qayıdandan sonra əmr verir ki, «xalq tiksın, əksin, kef çəksin və əmin-amanlıqda yaşasın». Hökmdar özü isə səlnaməçinin xəbər verdiyi kimi «çoxlu saraylar tikdirdi» [120, 129].

Cavanşirin ölkə üçün, xalq üçün etdikləri, onun müasirlərini heyran edən insani keyfiyyətləri barədə söz-söhbətlər az qala ildirəm surəti ilə dünyanın hər tərəfinə yayılmaqda idi. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, «hətta Hindistan çarı da ondan əmin-amanlıq və dostluq gözləyirdi və Cavanşirə hədiyyə olaraq seçmə atlar, nökər və xadimlər, sürünən heyvanların gönünü göndərdi. Suriyadan, Atrpatakandan, Araratdan, Gürcüstandan və hətta Hindistandan adamlar gəlirdi ki, ona baxıb səsini eşitsinlər. Bütün ölkələrdə onun idrakı barəsində söhbətlər gedirdi və onun hər gələnə qarşı məhəbbəti hər bir ölkədə gözəl əfsanəyə çevrilirdi» [120, 129].

Cavanşirin diplomatik səylərinə baxmayaraq Albaniya ərazilərinin Xilafət ordusu tərəfindən istila olunmasının qarşısını almaq mümkün olmadı. Salman ibn Rəbiənin hərbi dəstələri qısa vaxt ərzində Bərdə, Beyləqan, Uti, Şəki, Qəbələ və Şamaxını ələ keçirərək yerli hakimlərlə sülh sazişi bağladı [43, 82-83]. Xəlifə Əbu Bəkr (632-634) orduya əmr etmişdi ki, kiçik uşaqları, qocaları, qadınları öldürməyin, meyvə ağaclarını tələf etməyin, yemək üçün lazım olandan başqa qoyun, inək və dəvələri kəsməyin, hücrələrdə dini ayinlə məşğul olan adamları rahat buraxın, sizi qəbul edən hər bir şəhər və xalq ilə müqavilə bağlayın, onlara verdiyiniz vədlərə sadıq olun, qoy onlar biz gələndə əməl etdikləri qayda və qanunlarla yaşasınlar». Bütün bunlara görə də uzun müddət yadelli zülmündən və istilalardan əziyyət çəkən Albaniya əhalisi ilk vaxtlar ərəbləri bir növ xilaskar kimi qarşıladı [43, 79]. Maraqlıdır ki, Xilafət qüvvələri yerli əhalinin müqaviməti olmadan ələ keçirdikləri yerlərdə torpaqları əvvəlki sahiblərinin ixtiyarında saxlayırdılar, bu şərtlə ki, onlar torpaq vergisini ödəsinlər [43, 84]. Müqavimətlə rastlaşdıqları yerlərdə isə torpaqları hərbcilər, yaxud da yerli əhali arasında bölüşdürürdülər [43, 84]. Bunun müqabilində isə yerli əhali və torpaq sahibləri cizyə və xərac ödəməli idi. Vaxtilə ərəblərin məskunlaşdığı, yaxud da sahibi mənsəcə ərəb olan neçə-neçə kənd bu gün də Azərbaycan ərazisində qalmaqdadır [43, 169]. Bu kəndlər görünür, vaxtilə əhalisi Xilafət ordularına müqavimət göstərən kəndlərdir. Ona görə də ərəblər həmin yaşayış məntəqələrinin torpaqlarını ərəb mənşəli hərbcilərə veriblər. Həmin yaşayış məntəqələrinin yeni adları da məhz bu zəmində meydana gəlib.

Azərbaycan ərazisi tarix boyu çoxsaylı hərbi toqquşmalar meydanı olub. Sasanilər və ərəblər cənubdan, şimaldan isə köçəri xalqlar zaman-zaman bu yerlərə basqın və yürüşlər edərək qətl və qarətlər törətmişlər. Xəzərlərin təmsalında şimaldan olan basqın və yürüşlər xüsusilə amansız olmuşdur [283, 584]. Onların 627-ci ildə başlanan hücumu zamanı Albaniya sözün əsil mənasında viran edilmişdir. Belə ki, onlar Dərbəndi dağıdaraq ölkənin içərilərinə doğru irəliləyir, Bərdəni ələ keçirir, sonra da Tiflisə doğru hərəkət edirlər [43, 50-51]. Qış

başlayanda 40 minlik Xəzər ordusu yenidən Albaniyaya dönərək Qəbələ ərazisində qışlayır. Aradan bir neçə ay keçər-keçməz Albaniya əraziləri Xəzər xaqanın oğlu Şadın rəhbərliyi ilə xəzərlərin ikinci hücumuna məruz qalıb. Vəziyyətin mürəkkəb olduğunu anlayan Sasani mərzbanı Sema Viştınası bütün malını və ölkədən oğurladığı bir çox şeyləri özü ilə götürüb İrana qaçır [120, 104-105]. Şadın elçiləri alban katalikosu Vironun yanına gələrək onlara itaət göstərməsini tələb edir. Viro isə müxtəlif bəhanələrlə danışıqları uzatmaqla İran şahına gizli məktub göndərərək kömək istəyir. Lakin İrandan xəbər gəlmir. Xəzərlər Albaniya rəhbərliyinin siyasi manevr etdiyini anlayaraq, eyni zamanda bütün vilayətlərə, şəhər və kəndlərə hücum edərək qətl və qarətlər törədir. Yerli əhali vahimə içərisində Arrana, ordan da Kiçik Qafqazın dağ silsiləsinə qaçmaq məcburiyyətində qalır. Belə olan halda katalikos Viro «bu böyük ölkənin bütün adlı-sanlı adamlarını, çar nəslindən olan bütün zadəganları, vilayət valilərini, kəndxudaları, keşişləri və məmurları çağıraraq onlarla məsləhətləşmələr aparır. Beləliklə, xəzərlərlə sülh danışıqlarına başlamaq barədə qərar qəbul edilir. Bu məqsədlə böyük miqdarda qızıl, daş-qaş və digər qiymətli hədiyyələr toplanır. Viro öz tərəfdarları ilə birlikdə xəzərlərin qərgahına gedir. Şah onu çox böyük hörmətlə qarşılayaraq çadırdə özü ilə yanaşı oturdur və «sən mənim atamsan və sənin siman Allaha bənəyir» - deyir. O, sözüne davam edərək: «Nə üçün sən mənim yanıma gəlməyə yubanırdın? Axı, onda mənim qoşunum sənin ölkəndə bu qədər fəlakət törətməzdi. İndi mən qoşunlarıma əmr edəcəyəm ki, onlar basqınları dayandırsınlar [120, 51]. O, Virodan rica edir ki, «əhaliyə əmr etsin ki, hamı öz evinə, işinə-gücünə və məşğuliyyətə qayıtsın. Mən də qonşu ölkələrə basqın edib aldığım bütün qənimətləri sənin ölkənə gətirəcəyəm. Sənin ölkənə bir basqınına görə mən sənə əsirlərlə və mal-qara ilə ikiqat əvəzini verəcəyəm» [120, 109]. Vironun isə Şaddan xahişi belə olub: «Bizim ölkəmiz dağılmış qalmasın deyə sən öz sadıq adamlarını bütün yerlərə — kənd oba, vilayət, qala və şəhərlərə göndər ki, bu yerlərin xalqı öz yurduna dönsün... Qoşunlarına əmr et ki, öz çadırlarında saxladıkları bütün əsirləri - kişi və qadınları, oğlan və qızları azad etsinlər» [120, 110]. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Xəzər şahzadəsi də alban katalikosunun bu xahişinə dərhal əməl edib və əsirlər hamısı dəstə-dəstə Vironun yanına gələrək ona dua ediblər. O da öz növbəsində onları yedizdirərək, geyindirərək öz evlərinə yola salıb [120, 110].

630-cu il Albaniyanın tarixində çox ağır bir il olub. Bir tərəfdən xəzərlərin işğalı, digər tərəfdən isə ölkədə baş verən dəhşətli aclıq nəticəsində əhali kütləvi surətdə qırılıb. Hər yanda tüğyan edən epidemiyə neçə-neçə şəhər və kəndlərin boşalması ilə nəticələnib. «Xəstəliyə tutulanların acınacaqlı halına günlərlə göz yaşı axıdan» [43, 53-54] Viro özü də elə həmin il epidemiyaya yoluxaraq dünyasını dəyişib. Albaniyanın bir çox, hətta iri yaşayış məntəqələri belə, bu dəhşətli fəlakətlərdən sonra bir daha özünə gələ bilməyərək xarabazara çevrilib.

Cavanşirin hakimiyyəti illərində də xəzərlər tərəfindən Albaniya ərazilərinə dağıdıcı yürüşlər olmuşdur. Məsələn, 662-ci ildə xəzərlər yenidən Albaniya

ərazilərinə soxulub [43, 76]. M.Kalankatuklu Albaniya üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan o gərgin anları belə qələmə alıb: «Xəzərlər qarət və talan məqsədilə Albaniyaya basqın etdilər. Belə halda Albaniyanın knyazı yaraq-əsləhəsini geyib hər şeyə qalib gələn Xaçın qabağına gələrək Allaha dualar edir. Sonra da ordusunu götürüb... Kür çayının o biri sahilinə keçdi və xəzərlərə hücum etdi» [120, 129]. Atı büdrəyib onu yerə yıxsada, o cəld ayağa qalxır və düşmənlərə hücum edib, o günü böyük qələbələr qazandı və barbar qəbilənin başçısına bu sözləri dedi: «Get və Çola darvazasından geriye çəkilib və bir daha buraya qayıtma»!..»[120, 130].

Amma xəzərlər də öz bildiklərini etdilər. Yəni, cəmi iki ildən sonra yenidən böyük qüvvə ilə Albaniya ərazisinə basqın etdilər. Onlar Araz sahillərində irəliləyərək çoxlu qənimət və əsir apardılar. Nəticədə Albaniya Xəzər xaqanlığının vassallığını qəbul etməklə hesablaşmalı oldu. Lakin bu şəraitdə də Cavanşirin diplomatik məharəti öz tarixi rolunu oynamış oldu. Belə ki, o Xəzər xaqanının qızı ilə evlənməklə, bundan belə xəzərləri də özünə dost və müttəfiq edib bildi [43, 76].

Tarixi mənbələrdə Hun hərbi birləşmələrinin zaman-zaman Albaniya ərazilərinə basqın və yürüşləri barədə məlumatlar yetərincədir [328; 389; 395, 60-92]. Xatırladaq ki, Cavanşir qeyri istilaçılar kimi, hunların da hücumlarını hər an gözləyirdi və buna hazır idi.

664-cü ilin dekabrında hunların çoxminli atlı qoşunları növbəti dəfə Albaniyaya basqın etdi. Onlar geniş əraziləri çapıb talayaraq Araz çayınadək irəlilədilər. Mənbələrin yazdığına görə, istilaçılar, hətta Ararat vilayətində və Sünik ölkəsində aldığı əsirləri, Cənubi Qafqazın qış otlaqlarından ələ keçirdikləri çoxlu qoyun və mal-qara sürülərini də Araz sahilində qərarlaşdıqları düşərgələrinə apardılar. Maraqlıdır ki, ölkənin içərilərinə qədər irəliləmiş Hun çarı Cavanşirdən yenə də ehtiyat edirdi. Ona görə də, o, Cavanşirlə vuruşmaq yox, görüşmək arzusunda idi. Elə bu məqsədlə də o, öz qardaşlarını Cavanşirin yanına elçi göndərərək onunla görüşmək və qardaşlıq münasibətləri qurmaq arzusunda olduğunu bildirib. M.Kalankatuklunun yazdığına görə, «bu vaxta qədər heç bir ... hökmdar Türkünstan çarı ilə üz-büz çıxmağa cəsarət etmədi, lakin igid və mərd Cavanşir ondan heç qorxmadı. O, cürətlə və mərd ürəklə... bütün əyanları ilə onun yanına getdi. Hun çarı da qayıqla çayın... bu sahilinə gələrək Cavanşirin qabağına çıxdı» [120, 132]. Beləliklə, həmin görüşdə alban hökmdarı ilə Hun çarı dostluq və qardaşlıq barədə saziş imzaladılar. Onlar mehribançılıqla ayrıldıqlarsa da, Cavanşir gecəni rahat yata bilmədi. Ölkəsinin vətəndaşlarının və mal-mülkünün hunların əlində qalması onu rahat buraxmırdı. Odur ki, elə ertəsi günü Cavanşir növbəti hünər göstərir. Alban tarixçisi M.Kalankatuklu bu barədə belə yazır: «On yeddi döyüşçü ilə o, çayın o biri sahilinə keçib hunların düşərgəsinə gəldi və burada çarın qızını aldı, əsarətdən 120 min baş qoyun, 8 min at və öküz qurtardı və 1200 əsir azad etdi» [120, 132]. Hökmdarın əmri ilə düşmənin qarət etdiyi mallar öz sahiblərinə qaytarıldı. Onun bu növbəti hünəri ilə bağlı xəbərlər çox-çox uzaqlarda

- «şərqdən-qərbə və şimaldan cənuba qədər, arilər və qeyri-arilər arasında geniş yayıldı» [120, 133].

Alban hökmdarı ölkədə və onun hüdudlarından çox-çox uzaqlarda böyük hörmət və nüfuz sahibi olmuşdu. Cavanşiri «Şərqi hökmdarı» kimi vəsf edən, onu «Cənub hökmdarı» (yəni, Xəlifə - Q.C.), «Şimal hökmdarı» (yəni, Xəzər xaqanı - Q.C.) və «Qərb hökmdarı» (yəni, Bizans imperatoru - Q.C.) ilə müqayisə edən M.Kalankatuklu belə yazır: «Cavanşir dünyaya gələn gündən şan-şöhrət üçün yaranmışdı və bu günə kimi Allah-Təala onu bütün işlərdə əzəmətli olmağa layiq görürdü. Elə bunlara görə biz onu heç bir çardan əskik görmürdük... Otuz üç ildir ki, Allah-Təala Albaniyanın knyazını hər şeydə qalib edirdi, xalqlar hökmdarları dörd çar ona böyük hörmət və ehtiram göstərirdi və Cavanşirin şöhrəti və əzəməti heç o çarlarınkıdan az deyildi» [120, 138]. Qeydlərindən göründüyü kimi, alban tarixçisi Cavanşiri döyüşlərin qəhrəmanı, Bizansla, xəzərlərlə, ərəblərlə normal diplomatik münasibətlər qura bilən mahir siyasətçi və nəhayət, öz ölkəsində böyük quruculuq işləri görmüş olan görkəmli dövlət xadimi kimi təqdim edir [628, 249].

680-ci ilin qızmar yay günlərindən birində Cavanşir öz ayanları və cangüdənləri ilə birlikdə yüksək dağlar ətəyindəki gül-çiçəklili çəmənliklərdə dincəlməyə gəlmişdi [120, 145]. Bir çox çətin və qeyri-bərabər döyüşlərdə qələbələr qazanan, ölkəsinin ərazi bütövlüyünü və dövlətinin siyasi cəhətdən müstəqilliyini qoruyub-saxlaya bilən, xalqına əmin-amanlıq və firavanlıq bəxş etmiş olan bu insan da nəhayət ki, dincəlməyə vaxt tapmışdı. Xaçqaldırma bayramı (bu, təqribən 680-ci ilin 16 sentyabrına düşür - Q.C.) gələndə Cavanşir də istirahətini bitirib Bərdəyə qayıtdı. Məqsədi özü tikdirdiyi kilsəyə gedərək Allaha ibadət etmək, qurbanlar vermək idi [120, 145]. Təəssüf ki, bu baş tutmadı. Əksinə, bayram ərəfəsində olan ölkə dəhşətli faciə yaşamalı oldu. Dəhşətə bir baxın! Dünyanı lərzəyə salan, neçə-neçə cahangiri döyüş meydanlarında atdan salan, onlara hünər və igidlik dərsi verən şir ürəkli, pəhləvan cüssəli qəhrəman son məqamda bir xainin zərbəsi ilə dünyadan köçməli oldu. Görün, M.Kalankatuklu bu səhnəni necə də ürək yangısı ilə qələmə alıb: «Şanlı Cavanşir orada zövqlə istirahət etdiyi vaxt, adı bilinməyən bir namussuz, şərli və murdar adam Cavanşirin ona qarşı olan məhəbbətini, hədsiz ehtiramını və atasının evinə göstərdiyi qayğıyı unudaraq, Cavanşiri öldürmək fikrinə düşdü... Artıq gecənin yarısı keçmişdi və Cavanşirin keşiyini çəkən silahlı gözətçiləri rahatlanıb yuxudaydılar. O, gül-çiçəklər arasında olan cığıra çıxdı. Zirehsiz olub, təkə belində qılıncı var idi. Elə bu vaxt kənardan qabağına sanki onun silahları imiş, əlində knyazın əsası, belində polad qılıncı və qalxanlı, şərürəkli, xain Varazo çıxdı. Bundan əlavə, bu insafsız caninin kaftanı altında zirehi də var idi» [120, 145].

«...Onlar bağın ortasını keçib geniş çar həyətini əhatə edən divara çatanda hər şeydə tədbirli olan qüdrətli Cavanşir qəddar qatilin niyyətini anladı. Knyaz qəfildən yaraq-əsləhə səsini eşidib qorxdı və özünü itirdi. O zənn etdi ki, bu, onu öldürmək üçün hazırlanmış sui-qəsdidir. O, görünmədən sakitcə saraya qayıtmaq

istədi. Lakin qılıncını yarıya qədər qınından çıxaran insafsız qatil buna hazır idi və dönüb knyazın belinə zərbə endirdi və onu ağır yaraladı... Cavanşir şir kimi nərildəyib qatilin üstünə cumdu, amma... Qatil isə zəhərli ilan və qudurmuş vəhşi heyvan kimi zərbə üstə zərbə endirib Cavanşirin bədənini doğram-doğram edib öz ağasını yerə sərdi» [120, 145].

Cavanşirin qardaşı oğlu knyazın şəxsi gözetçilərindən 50 atlı götürərək qatili təqib etsə də, onu ələ keçirə bilməyib. Odur ki, onun qohum-əqrəbasından qisas almaq məqsədi ilə Arcahunik mahalına gəlirlər, qatilin atasının evini talan edərək, yandıraraq kor-peşman geri dönürlər [120, 146]. «Cavanşir isə hələ nəfəs alırdı və bir neçə gün yaşadı da. O, oğullarını çağıraraq hər birinin xəzinə payını və rütbələrini təyin etdi, hər birinə malikanə ayırdı və ağır yaralardan taqətdən düşərək vəfat etdi» [120, 146].

Cavanşir 680-ci ildə 64 yaşında sui-qəsd nəticəsində öldürülüb. Deyilənə görə, bunu onun güclü mərkəzi hakimiyyətindən narazı olan yerli feodallar təşkil ediblər [24, 106]. Fikrimizcə, bu heç də ağlabatan versiya deyil. Əksinə, alban hökmdarına olan sui-qəsd daha çox qonşu dövlətlərin, bəlkə də elə ermənilərin fitvası ilə təşkil olunub. Çünki Cavanşirin hərbi-siyasi uğurları çoxdan idi ki, onlar tərəfindən böyük qısqançlıqla qarşılanmaqda idi.

Cavanşirin qətlə yetirilməsi ilə bağlı müxtəlif versiyalar mövcuddur. Lakin M.Kalankatuklunun qeydlərindən görüldüyü kimi, Arcahunik mahalından olan qatil Cavanşirin saray xidmətçilərindəndir. Fikrimizcə, alban hökmdarının daxili feodal çəkişmələrinin nəticəsi olaraq qətlə yetirilməsi barədəki ehtimallar o qədər də inandırıcı deyildir. Əgər belə olsaydı, onda Cavanşirdən sonra alban cəmiyyətində hakimiyyətə gəlmək uğrunda çox ciddi mübarizə gedərdi. Bu isə baş vermədi. Deməli, Varazo adlı qatil xarici dövlətlərdən hansınınsa sifarişini yerinə yetirib. Həm də belə bir sifarişin məhz ermənilərdən gəlməsi ehtimalı daha böyükdür.

Hökmdarın xaincəsinə qətlə yetirilməsi Albaniyada ümummilli matəmə çevrildi. O vaxtdan əsrlər ötsə də, Cavanşir xalqımızın yaddaşında qəhrəmanlıq simvolu olaraq yaşamaqdadır.

Mehranilərin sarayında yaşayan və M.Kalankatuklunun məlumatına görə, görkəmli filosof, gözəl natiq və ustad şair kimi tanınan Dəvdək Cavanşirin ölümü ilə əlaqədar 140 misralıq qəsidə yazıb. Alban tarixçisi «Böyük hökmdar Cavanşirin ölümünə ağı» adlanan həmin qəsidəni də öz əsərinin ikinci kitabına daxil etmişdir.

BÖYÜK HÖKMDAR CAVANŞİRİN ÖLÜMÜNƏ AĞI

Ey ilahi kəlamları xəlq eyləyən ulu Tanrı,
Özün nəğmə-ağı söylə, yad et bizim hökmdarı.
Elə nəğmə-ağı qoş ki, bu əvəzsiz itki üçün
Gözümüzdən gecə-gündüz axsın odlu göz yaşları.

Bu Gündoğan ölkəmizi tutan kədər çox böyükdür,
Yer üzünü hərtərəfli hıçqırıqlar bürümüşdür.
Fəryadıma qulaq assın bütün ellər, qəbilələr,
Mənimlə bir bütün bəşər qoy ağlasın hönkür-hönkür.

Təməmindən qopub getdi əzəmətli canlı qaya,
Parçalandı bizi qucan, hiفز eləyən yüksək divar.
Qüllələri göyə çatan bir imarət yıxıldı, ah,
Sındırlılıb məhv edildi möhkəm qala, hündür hasar.

Dinliyimiz yoxa çıxdı, qara gəldi ağ günümüz,
Üstümüzə hücum çəkdi basqınçılar sürü-sürü.
Heyrətamiz bir dövləti xarabaya çevirdilər,
Möcüzəli səltənətin al şəfəqi söndürüldü.

Bizim yurda gələn bəla yəqin həmin bələdir ki,
İsaya da qorxudaraq bildirmişdi bir zamanlar.
Bayramımız yasa döndü, kölgə düşdü qızıl xaça
Şadlığımız göz yaşında batıb getdi, ey insanlar!

Geri dönməz itki üçün qazdılar bir dərin məzar,
Şərəfətli hökmdarı ora qoyub basdırsınlar.
Basdırsınlar fitnə-fəsad izlərini, cinayəti,
Arifləri azdırmaqın çox əlləşdi o azğınlar.

Aslan kimi qüdrətliydi o öz aslan yatağında,
Düşmənləri zağ-zağ əsər, qarşısında donardılar.
Qüdrətinə baş əyərdi həm qorxudan, həm sevgidən
Bütün elat başçıları, bütün müdrik ağsaqqallar.

Uzaq-uzaq ellərəcən yayılmışdı şan-şöhrəti,
Yer üzünün o tayına çatmış idi adı, sanı,
Bütün cahan vəsf edirdi onun sonsuz qüdrətini,
Qaranlığa işıq salan, uzaq görən zəkasını.

Rum qeysəri, bir də Cənub hökmdarı tələsirdi.
Can atırdı görmək üçün bizim böyük hökmdarı.
Şərəfətlə, ləyaqətlə, ən bahalı zər-zinətlə
Qarşılardı, salamlardı onlar bizim bayraqdarı.

Bizi qəfil yaxaladı bu cinayət, bu qan-qada,
Maymaq kimi azmağımız bizə baha başa gəldi.
Əfəlləşdik, ölgünləşdik, qəzəbləndi Ulu Xaliq,
Böyük məşhur bir dövləti uf demədən məhv elədi.

Hökmdarı sədaqətlə hifz eləyən sadıqları
Elə bil ki, kəsüb ondan, üz döndərib, gözdən itdi.
Bu uğursuz, bu qanlı gün uzaqlaşdı Ulu Tanrı,
Hiyləgərlər caynağında onu yalnız qoyub getdi.

Öz satqınlıq kamanını çəkib dartdı çuğul düşmən,
Məkri hiylə qılıncını itilədi parıl-parıl.
Sənin parlaq günəşini döndərdilər başqa yola,
Kimlər? Moavların alçaq rəzil balaları.

Aldatdılar, apardılar tənha, gizli bir guşəyə,
Açdılar tunc sinəsində neçə-neçə dərin yara.
Gecə gizli öldürülən mobidlər tək qətl olundu,
Görün kimlər qaldırdı əl əzəmətli bahadura!

Atasından xəbərsiz bic... zatıqırıq, alçaq, iyrənc,
Dizin-dizin sürünsün qoy, həsrət qalsın xoş bir üzə.
Qarğışlara, nifrətlərə, lənətlərə bürünərək
Veyillənsin qoy dünyada Qabil kimi əsə-əsə.

Qaçmağa yol, iz tapmasın, cığırılar da tutulsun qoy,
Başı üstə vəhşi quşlar şappıldatsın qanadını.
Dərələrin qarğaları cəmdəyinə daraşsın qoy,
Ağzı qanlı yırtıcılar didim-didim didsin onu.

Açsın Cəhənnəm ağzını, İrod odu udsun onu
Doğulsunlar ürəyində yarasalar, soxulcanlar.
Yandıraraq, söndürərək, öldürərək, dirildərək
Bu qatili dönə-dönə, xıncım-xıncım etsin onlar.

Sınsın çürük budaq kimi sərkərdəyə qıyan o əl,
İflic olsun o mərd üzü tapdalayan mürdar ayaq.
Onun zərdab qanını qoy ağ güvələr zəhərləsin,
Gəbərsin, qoy, vəbalara, cuzamlara tuş olaraq.

Tikanlı ağacların kölgəsində dincələrsə,
Gəlsin ilan balaları, bürüsün dörd çevrəsini.
Üz-gözünə qurbağalar zigil atsın, acı töksün,
Şiş bürüsün əndamını, xərcəng kəssin nəfəsini.

Bizim üçün o, dünyanın yeganə, tək çırağıydı,
Sükançıydı, cilovlardı şahə qalxan dalğaları.
İgid, cəsur Cavanşirin poladlaşan şəxsiyyəti
Əsarətçi zalimlərin yatırdardı qiyamını.

O, yatmazdı, mürgülərdi... gözü ayıq, qəlbi qaynar,
Marsın cəng arabasın ulduzlara sürərdi o.
Qollarına toplasa da min igidin qüvvətini,
Çiçəkləri asta üzər, gülü ehmal dərərdi o.

Danışarkən dodağından mirvarilər saçıldadı,
Əxlaqı saf, ruhu yüksək, könlü odlu bir həvəsdə.
Yuxusundan ayılarkən, aslan kimi sıçrayardı,
Bölüb isti çörəkləri, paylayırdı süfrə üstə.

Həzrət İsa peyğəmbərin qabırğası arasından
Axan qanlar süzülmüşdü onun dərya ürəyinə.
Ən müqəddəs dualarla tanrısına tanışdı o,
Öz qəlbinin qüdrətilə ölümsüzlük tapmışdı o!

Mənim ağım qu quşunun, pərilərin ağısı yox,
Dəstəsindən ayrı düşən bir quşçuğun naləsidir.
Yetim qalıb bizim şəhər, kövrəkləşib polad qala
Uzun illər görməmişdik bu cür məqam, bu cür bəla.

Haçan gəlib tapdı bizi o qanlı əl, canlı bıçaq?
Kaş bataqlıq qurdu kimi yerindəcə qurusun o.
Ağzı yansın, qan qussun o.

Sən ki, saçardın nurunu günəş kimi üstümüzdə,
Batıb getdin... qərq olmuşuq gecələrin zülmətinə.

Bulud girdi aramıza, ayrı saldı səni bizdən,
Gözlərimiz həsrət qaldı, yaraşıqlı qamətinə.

İllər boyu ağlayacam, öz bağrımı didəcəyəm,
Sənsiz qalan o boş taxtı hiddətlə seyr edəcəyəm.
Sən gedəli, dörd tərəfdən bağlanıbdı sevinc yolu,
Gözlərimdən bulaq kimi yaşlar axır qanlı-qanlı.

Əzizlərin, doğmaların sevgin ilə alovlanır,
Yaddan çıxmaz bu məhəbbət bizim eldə heç bir zaman.
Kaş ki, bizim sözlərimiz ətir saçan buxur kimi,
Alışaydı məzarında, yanaydı son damlayacan.

Başımın tacı düşdü,
Taxtımız da, baxtımız da viran qaldı.
Gücümüzün şan-şöhrəti səninlə bir basdırıldı.

Səninlə edərdi fəxr Təbər gölü, Lubnan dağı,
Azğın şimal küləkləri dayanardı səni görcək.
İndi yurdu sənsiz görüb hunlar qapır baltasını,
Viran qalır nar bağları, tapdalanır çəmən-çiçək.

Səltənətlər qara geyib, tac qoyan da sevinməyir,
Gəlinlərin yatağını toz bürüyüb, qəm tozları.
Balasını itirmiş tək yaxa yırtır, yaş tökürlər,
Dərddən solmuş bənizlərin nə yamandır bu qubarı.

Üzərindən atmaq istər ləkələnmiş şöhrətini,
Tac qoyan da anlayır ki, tac əbədi bəzək deyil.
Bu ölümə biz bir daha dərk elədik, başa düşdük:
Heçdi, puçdu fani dünya. Bizə dünya gərək deyil.
Xoşdur mənə bu sözləri deyib yanmaq, alovlanmaq,
Ancaq daha xoş olardı, səninlə bir dəfn olunmaq [120, 147-150].

Qəribədir ki, erməni alimləri Dəvdəkin əsərini də «erməniləşdirərək» ona sahib çıxmaq üçün əllərindən gələni edəblər. Tədqiqatçıların fikrincə, Cavanşirin ölümünə yazılan, hər biri 4 sətirdən və 14 bənddən ibarət olan bu qəsidə alban redaktəsində olan əlyazmalarında erməni əlifbasının ilk 19 hərfinə uyğun gəlir. Qəsidənin erməni redaktələrində olan əlyazmalarında isə bəndlərin sayı süni surətdə erməni əlifbasındakı bütün hərflərə uyğunlaşdırılaraq 36-ya çatdırılıb [24, 121]. Bununla da erməni alimləri sübut etməyə çalışıblar ki, guya Dəvdək

ermənidir və Erməniyədən xüsusi sifariş əsasında gələrək Cavanşirin ölüm səhnəsini nəzmə çəkib. Lakin bu çirkin niyyət sahibləri qanmırlar ki, Albaniyada yaşamayan, Cavanşiri yaxından tanımayan, onun hünərlərindən xəbəri olmayan hansısa bir əcnəbi şair (o da ki, erməni ola) heç vaxt sifarişlə belə bir təsirli əsər yarada bilməzdi. Bu əsərdə təkcə şairin deyil, bütövlükdə Albaniya məmləkətinin niskili, kədəri bədii surətdə ifadə olunmuşdur.

Görkəmli dövlət xadimi, bacarıqlı diplomat və cəsur sərkərdə olan Cavanşir 33 il ərzində Albaniya dövlətinə başçılıq edib. Onun hərbi, siyasi və diplomatiya sahəsindəki misilsiz xidmətləri barədə çox deyilib, çox yazılıb. M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərinin 18-19, 22-31, 36-38-ci fəsiləri bilavasitə Cavanşirin hünər və xidmətlərinə həsr edilib. Slavyan-rus, rus-sovet, erməni-gürcü və xüsusilə də Azərbaycan tarixşünaslığında Cavanşirin Albaniya dövlətçiliyinin qorunması və daha da qüdrətlənməsi sahəsindəki xidmətlərinə kifayət qədər geniş yer verilib [50, 70-76]. Azərbaycanda və Şərqi bir çox digər ölkələrində Cavanşirin xidmətlərindən bəhs edən çoxsaylı ədəbi əsərlər meydana gəlib [235]. Əfsuslar olsun ki, onun xidmətlərinin tarixi mənbələrdə göstəriləyi qədər möhtəşəm olduğuna şübhə edənlər də tapılıb. Məsələn, K.V.Trever M.Kalankatuklunun Cavanşirin timsalında «döyüşlərin qəhrəmanı», «Bizansla, xəzərlərlə və Xilafətlə münasibətləri tənzimləməyi bacaran» «mahir diplomat», «dağıntılar içərisində olan ölkəsini quran və bərpa edən» görkəmli şəxsiyyət obrazı yaratdığını qeyd edərək yazır: «Alban tarixçisi sözsüz ki, Cavanşiri ideallaşdırıb, lakin bununla belə o, həmçinin Zaqafqaziya xalqlarının tarixində ən ağır dövrlərdən biri olan VII əsrin ortalarına aid görkəmli dövlət xadiminin maraqlı və həm də parlaq portretini yarada bilib» [628, 290].

Tədqiqatlar göstərir ki, Cavanşirin hakimiyyəti dövründə ölkənin nəinki maddi mədəniyyəti, həm də mənəvi mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatıb. Məhz Cavanşirin hakimiyyəti illərində və çox güman ki, bilavasitə onun tapşırığı ilə M.Kalankatuklu tərəfindən «Albaniya tarixi» əsəri yazılıb. Girdiman qalasında Cavanşirin şəxsi təşəbbüsü ilə zəmanəsinin ən təmtəraqlı məbədlərindən biri ucaldılıb və s. Onun cəsur sərkərdə, görkəmli dövlət xadimi, mahir diplomat və ən nəhayət, vətəni və xalqını ürəkdən sevən böyük bir insan olduğu barədə məgər təkcə M.Kalankatuklu yazıb? Elə isə Cavanşirin misilsiz xidmətləri ilə bağlı əsrlər boyu xalqın yaddaşında, çoxsaylı folklor nümunələrində yaşayan parlaq səhnə və obrazları kim yaradıb?! Fikrimizcə, K.V.Treverin M.Kalankatuklu tərəfindən Cavanşir obrazının «ideallaşdırılması» barədə yazdıqları ən azı velikorus şovinizmindən irəli gələn qısqaneqliq hissənin ifadəsi kimi başa düşülə bilər. O, sadəcə Rusiya imperiyasının təmsilçisi və velikorus şovinizminin nümayəndəsi olaraq qeyri xalqların təmsilçiləri içərisində bu cür parlaq şəxsiyyətlərin olduğunu qəbul edə bilmədiyindən belə yazıb. Əslində isə, Cavanşir həqiqətən dövrünün böyük şəxsiyyəti olub. Onun xidmətlərini ideallaşdırmağa ehtiyac olmadığı kimi,

onu danmaq da qeyri-mümkündür. Çünki, onun xidmətləri artıq xalqın yaddaşına hopub.

Cavanşirin öldürülməsindən qəzəblənən xəzərlər 684-cü ildə Albaniyaya hücum edərək Girdiman ərazilərini, o cümlədən Qəbələni viran etdilər [628, 290]. Varaz Tiridat onlarla hərbi əməliyyatlara girməkdən çəkinərək danışıqlara üstünlük verdi. Bu məqsədlə yepiskop İsraili xəzərlərin düşərgəsinə göndərdi. Aparılan danışıqların nəticəsi olaraq 685-ci ildə xəzərlərlə Albaniya arasında sülh sazişi bağlandı [628, 250].

DİNİ DURUM

IV əsrdə Albaniyada son dərəcə mürəkkəb dini durum mövcud idi. Belə ki, bütpərəstlik hələ də qalmaqda davam edir, xristianlıq və zərdüştlük isə daha geniş ərazilərdə yayılmaq uğrunda mübarizə aparırdı. Onların ideoloqları və tərəfdarları arasında amansız mübarizə gedirdi. Zərdüştiyin İran tərəfindən, xristianlığın isə Bizans tərəfindən hər vasitə ilə müdafiəsi dinlərarası mübarizənin ölkənin hüduqlarından kənara çıxdığından xəbər verirdi.

Erkən orta əsrlərdə ölkədə dini durumun vəziyyəti Azərbaycan albanşünasları R.B.Göyüşov [384], Z.İ.Yampolski [671], A.A.Qaraəhmədova [454], S.Qasımova [457], F.C.Məmmədova [157] tərəfindən əsaslı şəkildə tədqiq olunduğundan, S.M.Qaziyev [127; 131], İ.A.Babayev [306; 310], C.Ə.Xəlilov [640, 50-106], R.M.Vahidov [227], F.L.Osmanov [190, 44-62] və qeyriləri tərəfindən qismən öyrənildiyindən, bu problem üzərində təfəsilatı ilə dayanmadan, yalnız bəzi prinsiplial məqamlara münasibət bildirməklə kifayətlənəcəyik.

Uzun müddət albanşünaslığa dair elmi ədəbiyyatda belə bir yanlış fikir hökm sürüb ki, guya sağısahil Albaniyasına xristianlıq Ermənistandan göndərilən missionerlərin, ölkənin şimal-qərb vilayətlərinə isə Gürcüstandan gələn vaizlərin təbliğati əsasında yayılıb. Albanşünaslıqdakı bir çox dolaşq mülahizələr kimi, bu fikrin də müəllifi üzdənirə qafqazşünas S.T.Yeremyandır [426, 323-327]. Əslində isə xristianlıq Albaniyada Ermənistandan xeyli qabaq yayılıb. Bu barədə alban tarixçisi M.Kalankatuklunun əsərində dönə-dönə bəhs edilir. Məsələn: «Müqəddəs Yelisey orada (yəni, Albaniyada) xristianlığı Ermənistandan qabaq təbliğ etmiş və ... Gis kəndində Ermənistandan qabaq kilsə tikdirmişdir. Həmin kilsə Şərq kilsələrinin anası idi, yəni, metropoliya idi» [120, 18; 84]. Tarixi mənbələrdə göstəriləyinə görə, «ermənilər yunan tarixi ilə 43-cü ildə, albanlardan 270 il sonra xristianlığı qəbul etmişlər» [157, 215].

Arşaqilər xristian ruhanilərə və kilsəyə xüsusi qayğı göstərməklə onlara çoxlu imtiyazlar verirdilər. Bununla da yeni qəbul olunmuş bu din əslində formalaşmaqda olan feodalizm cəmiyyətinin ideoloji əsasına çevrildi. Məhz alban çarlarının təbliği və dəstəyi sayəsində xristian ruhaniləri bu ölkədə yüksəkmənsəbli əyanlarla bərabər tutulurdu. Alban feodalları kilsəyə və kilsə xadimlərinə zəruri

maddi baza yaratmaq məqsədilə torpaq sahələri verir, çoxsaylı kilsələr tikdirir, bütpərəst məbədlərindəki əmlakın onlar tərəfindən mənimsənilməsinə şərait yaradırdılar [671, 875-878]. Məsələn, təkcə mömin Vaçaqan «Albaniyada ildə olan günlərin sayı qədər kilsə tikdirib» [157, 219-220]. «Albaniya knyazı Varaz Tiridat» isə «öz canının xilasını üçün keçiriləcək ibadətlərə görə müqəddəs Ruh Vənginə kiçik bir kənd bağışladı» [120, 184].

Ölkədə saray məhkəməsi ilə yanaşı, keşiş və yepiskop məhkəmələrinin mövcudluğu da kilsənin alban cəmiyyətindəki mövqeyinin göstəricisi idi [157, 219]. Lakin bununla belə, alban kilsəsi iqtisadi və təşkilati baxımdan hələ çox zəif idi. Kilsəyə aid problemlər də çar və onun ətrafı tərəfindən həll olunurdu. Kilsəyə aid qayda-qanunlar alban çarlarının iştirakı ilə zadəganlar və ruhanilər tərəfindən birlikdə hazırlanırdı. Beləliklə, alban katalikosunun hakimiyyəti nominal xarakter daşıyırdı. Bu isə o demək idi ki, yepiskoplar alban çarları tərəfindən təyin olunur, kilsə qurultaylarının çağırılması məsələsi hökmdar tərəfindən həll edilir və s. F.C.Məmmədova çox haqlı olaraq bütün bunları Albaniyada dövlət hakimiyyətinin güclü olması ilə izah edir [157, 219-220].

Xristianlıq 313-cü ildə, çar Urnayrın dövründə Albaniyada dövlət dini elan edilmişdir [24, 76]. Albaniya ilə eyni vaxtda İberiyada və Ermənistanın İran əsarəti altında olan nisbətən böyük hissəsində də xristianlıq rəsmi dövlət dini olaraq qəbul olunmuşdur. Lakin artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, xristianlıq dövlət dini elan ediləndən xeyli əvvəl Albaniyada xristian icmalarının fəaliyyət göstərdiyinə dair məlumatlar var. Belə ki, I əsrin əvvəllərində xristian missionerləri, apostolları və onların şagirdləri Yerusəlimdən və Suriyadan gələrək Albaniyada xristian təbliğatı aparmaqla məşğul olublar [157, 215]. M.Kalankatuklunun aşağıdakı qeydləri bu cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. O yazır: «Yelisey Şərqi (yəni, Albaniyanı) öz sərəncamına alır. Qüdsdən ayrılıb İrana gedir və oradan... məskut (Z.M.Bünyadova görə Samur çayından cənubda, Yalama və Vəlvələ çayları arasında yerləşən Müşkür ərazisi nəzərdə tutulur) [120] elinə keçir. Öz təbliğini o, Çolada başlayır, müxtəlif yerlərdən şagirdlər toplayaraq, onlara xilaskarı (yəni, İsanı) andırmağa çalışır... Oradan o, üç nəfər şagirdi ilə Uti vilayətinə gedir. Lakin şagirdlərinin bəzi qohumları onları izləyib arxalarına düşürlər və onlardan birini şəhid edirlər. Digər ikisi müqəddəs Yeliseyi ataraq, qatillərlə çıxıb gedir. Müqəddəs patrik Gisə (Şəki rayonundakı Kiş kəndi nəzərdə tutulur - Q.C.) gəlir, burada kilsə tikir və qansız qurban verir. Bu yer Şərqi'nin bütün kilsələri və şəhərlərinin başlanğıcıdır və bu, şərqlilərə xristianlığın qəbul edilməsinin mənbəsidir» [120, 13]. F.C.Məmmədova Albaniyada xristianlığın yayılması prosesinin iki mərhələdən ibarət olduğunu bildirir. Onun fikrincə, birinci mərhələ «apostol dövrü»dür. Bu da «apostollar Faddey, Varfolomey, eləcə də Faddeyin şagirdi Yeliseyin adları ilə bağlıdır» [157, 207]. İkinci mərhələ isə 313-cü ildə xristianlığın dövlət dini elan edildiyi vaxtdan başlayır. Bu mərhələ maarifçi Qriqorinin və çar Urnayrın adı ilə bağlıdır [157, 207]. M.Kalankatuklunun verdiyi məlumata görə, IV əsrin sonuna yaxın

Albaniyada artıq kilsə ierarxiyası mövcud idi. Alban tarixçisi bu barədə belə yazır: «Bizim (yəni, alban) katalikosunun təsdiqinə gəldikdə müqəddəs Qriqorisə qədər Yerusəlimdə təsdiq edilirdilər. İndi bu mərasimi bizim yepiskoplar özləri keçirirlər» [24, 78]. Bu isə, alban kilsəsinin kifayət qədər müstəqil olduğundan xəbər verir. Bununla belə erməni tarixçiləri 60-70 il əvvəl olduğu kimi, bu gün də alban kilsəsinin guya erməni kilsəsindən asılı olduğu, Albaniyanın kilsə başçılarından erməni katalikosu tərəfindən təsdiq edildiyi barədə əsassız və qeyri-elmi mülahizələrindən əl çəkməmişlər. Əslində isə erməni kilsəsinin özü xaricdən tam asılı vəziyyətdə idi. Yəni, Ermənistanın özünün İrandan və Bizansdan asılı olduğu vəziyyətdə erməni kilsəsi necə müstəqil ola bilərdi?

Xristianlıq dövlət dini elan edilsə də, alban kilsəsi ierarxiya baxımından müstəqil olsa da, çar və onun əhatəsi, o cümlədən yerli əyanlar və feodallar bu dini qəbul etsələr də, bütövlükdə onun geniş xalq kütlələri arasında yayılması ciddi müqavimətlə rastlaşmaqda idi. Birincisi, Sasanilər bu dinin yayılmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırdılar. Onlar Albaniyada xristianlığın mövqeyinin möhkəmlənməsini ölkədə Bizansa meyilliyin artması ilə nəticələnməyindən ehtiyat edirdilər. Bunun üçün də onlar yerlərdə baş qaldıran xristian tərqiyyətçiliyini aşkar və ya gizli surətdə müdafiə edirdilər. Zərdüştliyin yayılması və möhkəmlənməsi istiqamətində isə fəal iş aparırdılar. Məsələn, tarixi mənbələrdən məlumdur ki, alban çarı II Vaçe (çar Astvagenin oğlu) xristianlığı qəbul edib. Bir müddət sonra İran şahı II Yezdəgirdin (II Vaçenin anası I Yezdəgirdin qızı idi) təkidi ilə farsların dinini, yəni, zərdüştliyi qəbul edib. Müəyyən vaxt keçəndən sonra o, anası və arvadı ilə birlikdə yenidən zərdüştlikdən imtina edərək xristianlığı qəbul edib [628, 214]. İran şahı bu xəbəri eşidərək II Vaçedən xahiş edib ki, onun bacısının və qohumlarının İrana qayıtmasını təmin etsin. Alban çarı II Yezdəgirdin xahişinə əməl edərək qızını və qohumlarını İrana yola salır, özü isə xristian olaraq qalır [628, 214-215]. O, həmçinin şahdan xahiş edir ki, xristianlığı qəbul etdiyi üçün onlarla işi olmasın. Və nəhayət, 461-ci ildə alban çarı postundan əl çəkərək öz atababa mülkünə gedir və ibadətə məşğul olur [628, 225]. O vaxtdan başlayaraq 30 il ərzində davam edən mərzbanlıq dövründə isə Albaniyada zərdüştliyin hər vasitə ilə yayılması siyasəti yeridilib. Bu məqsədlə təzyiq və məcburiyyətlə yanaşı, şirnikləndirmə tədbirlərindən də geniş istifadə edilib.

Girdiman vilayəti ərazisində xristianlığın yayılması xüsusilə ağır-acılı bir prosesə çevrilmişdi. Çünki bu yerlərdə bütpərəstliyə inamı olan insanlar hələ də çox idi. Elə M.Kalankatuklu da «Girdimanda hələ bütpərəstlərdən qalan olduğunu» və onların Mesrop Maştos tərəfindən «müstəqim yola döndərildiyi»ni bildirir [120, 33]. Girdiman abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilən çoxsaylı bütlər də bu yerlərdə bütpərəstliyə qarşı amansız mübarizə gətirdiyindən xəbər verir. Həmin bütlərin hamısının başının, ətraflarının sındırılmış vəziyyətdə olması bunu təsdiq edir [187].

Girdimanda xristianlığın mövqələrinin möhkəmlənməsinə təriqətçilik də çox mane olurdu. Albaniyanın digər vilayətləri ilə müqayisədə, orada xalkedonçuluğu təbliğ və müdafiə edən qüvvələr daha güclü dayaqalara malik idi. Akademik Z.M.Bünyadovun fikrincə, alban kilsəsi hələ katalikos Vironun dövründən xalkedonçuluq mövqeyində olub. Çar Varaz Qriqorun hakimliyi dövründə Mehranilər xristianlığı qəbul edərək katalikos Viro tərəfindən iki dəfə xaçaçuran ediləblər [43, 49]. Sebeosun verdiyi məlumatlara görə, şah II Xosrovun təşəbbüsü ilə xalkedonçuların və antixalkedonçuların İranda keçirilən kilsə yığıncağında (612-613-cü ildə) «Xalkedon təliminə etiqad edən və İran padşahının sarayında məhbus olan (Z.M.Bünyadovun fikrincə, Viro 603-cü ildə Albaniyada Sasanilər əleyhinə olan üsyana başçılıq edənlər sırasında olub [43, 47-48]. Üsyan yatırıldıqdan sonra o, alban əyanları ilə birlikdə həbs edilərək şahın sarayında 25 il girov saxlanılıb və yalnız 628-ci ildə İranda baş verən hakimiyyət dəyişikliyindən sonra azad edilərək yenidən Albaniyaya qayıdıb) alban katalikosu Viro da var idi [43, 49; 446, 104].

M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Albaniya katalikosu müqəddəs Yelizarin (682-699-cü ildə katalikos olub) vəfatından sonra, vaxtilə Girdiman yepiskopu olmuş, Xalkedon diofizit təriqətinə mənsub olan Nerses adlanan Bakur Cavanşirin ölmüş qardaşı Varaz-Tiridatın arvadı, həmin təriqətin tərəfdarı olan Albaniya çariçası Sprama ilə gizli razılışmaya gələrək ona belə deyib: «Əgər sən məni Albaniya katalikosluğuna seçdirsən, mən bütün Albaniyaya Xalkedon təriqətini qəbul etdirərəm» [120, 175]. Alban çariçası da öz növbəsində «yepiskopları və əyanları dilə tutaraq Nersesin katalikos seçilməsini təmin etdi. Nerses isə vəd etdiyi kimi alban kilsələrinin çoxunun səcdəgahlarını sökdürdü, Xalkedon qərarlarına zidd olan keşişlərin, o cümlədən, xəzərlərin və hunların çoxunu xaçpərəstliyə döndərərək Böyük Kolmakın ecazkar yepiskopu İsraili və onunla birlikdə Girdiman yepiskopu Yelizarı təqib edərək ölkədən qovdurdu» [120, 175-176]. Lakin Nersesin qərarlarının əleyhinə çıxanlar da oldu. Onların arasında Qəbələnin yepiskopu Yovhannes də var idi [120, 176]. Xatırladaq ki, bu vaxt (yəni, 699-cü ildə) Varaz Tiridat (M.Kalankatuklunun yazdığına görə, o, Mehranilər nəslindən olub Albaniyanın birinci knyazı Varaz Qriqordan sonra səkkizinci hökmdar idi) oğlanları Haçiq və Vardan ilə birlikdə Konstantinopolda idi [120, 195]. Oraya getməkdə məqsədi o idi ki, imperator Yustiniana çatdırsın ki, Albaniya Bizansa ödəməli olduğu bac üzündən... bərk sıxıntı çəkir [43, 104]. Yustinian isə onun oğlanlarını girov saxladı. Knyaz özü də vətənə dönməyə hazırlaşarkən bərk xəstələnərək 704-cü ilədək orada qalmalı olub. Bu vaxt Nerses Varaz Tiridatı və oğlanlarını girovluqdan azad etmək məqsədilə knyazın xilafətlə yaxınlaşmaq siyasəti əleyhinə çıxaraq Konstantinopolla münasibətləri normalaşdırmaq mövqeyindən çıxış edir. Lakin bu vaxt xalkedonçuluğun əleyhinə üsyan baş verir. Xalkedonçuluğa qarşı çıxaraq kömək üçün hətta xəlifə Əbdül Malikə də müraciət edirlər. Son nəticədə Girdiman yepiskopu feodallar hüzurunda

mürtəd elan olundu və knyaz arvadı Sprama ilə birlikdə qalaya salındı [43, 104]. Beləliklə, Nerses və Sprama alban kilsəsi tərəfindən ciddi surətdə cəzalandırıldı. Qərara alınmışdı ki, onları ayaq-ayağa zəncirləyib uzaq bir qərüb ölkəyə sürgün etsinlər. Lakin 8 gün heç bir qida qəbul etməyərək ac qaldığından Nerses vəfat etdi. Onun küfrlə dolu əsərləri sandıqlara doldurularaq Tərtər çayına atıldı [43, 177].

Alban tarixçisinin verdiyi məlumatlara görə, Nersesdən savayı, Girdiman yepiskoplarından daha bir neçəsi alban katalikosu kürsüsünə yüksəlib. Xatırladaq ki, Nerses özü 17 il yarım (686-704-cü illərdə), Teodoros 4 il, Qaik isə 14 il (848-862-ci illərdə) Albaniya katalikosu olub. Bütün bunlar isə əlbəttə ki, Girdiman yepiskopluğunun bütövlükdə ölkənin dini həyatında həlledici mövqelərə malik olduğuna dəlalət edir.

Alban kilsəsinin mövqeyinin müəyyənləşməsində Aquen kilsə məclisinin qəbul etdiyi qanunların tarixi rolu olub. Məclis 488-ci ildə mareri (yanvar - Q.C.) ayının 26-da alban çarı Vaçaqanın təşəbbüsü ilə çağırılıb. Aquen məclisinin çağırılma səbəbini M.Kalankatuklu belə izah edir: «Vaçaqanın hakimiyyəti dövründə əhali, yepiskoplar, keşişlər, əyanlar və rəiyyət arasında çoxlu mübahisələr baş verirdi. Buna görə çar qərara gəldi ki, Aquendə böyük məclis çağırılsın» [120, 72]. Məclisdə Girdiman vilayətini knyaz Xurs, Girdimanın sahibi Cəsur Vardan (hərçənd ki, onun iştirakı məsələsi çox ziddiyyətlidir və tarixçilər tərəfindən şübhə ilə qarşılır), Qəbələn yepiskopu Manase, Göyçay keşişi Poqos (Göyçay çayı sahilindəki kilsələrdən birinin keşişi olduğu güman edilir - Q.C.) təmsil edirdi [120, 72, 75].

Aquen məclisində 21 maddədən ibarət geniş qanunlar paketi qəbul olunub. Xatırladaq ki, Aquen qanunlar külliyyatı Albaniya cəmiyyətinin və Girdiman tarixinin bir çox məsələlərinin araşdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malik çox qiymətli tarixi sənəddir.

Aquen qanunları:

1) Kənd keşişləri ildə iki dəfə yepiskopa hörmət göstərməli, müqəddəs kitablar üzrə ondan din nizamlarını öyrənməli və adəti üzrə ona ildə bir dəfə hədiyyə aparmalıdır.

2) Keşiş və ondan aşağı olan vəzifələrə təyin olunan zaman, yepiskopa keşiş dörd dirhəm, ondan aşağı olan vəzifəyə görə iki dirhəm verməlidirlər.

3) Adlı-sanlı əyan və çar nəslindən olan şəxs ömrü boyu öz əliylə öz canı üçün bir yəhərli-qayıslı at və ya nə bacarsa verməlidirlər. Əgər həmin şəxs bunu ömrü boyu verməzsə, o, öləndən sonra bunu onun ailəsi etməlidir.

4) Xalq tərəfindən keşişə gətirilən torpağın bəhrəsi aşağıdakı qaydada verilməlidir: varlı adam dörd cərib buğda, altı cərib arpa və altı bardaq şirin çaxır. Kasıb varlı verən taxılın yarısını, çaxırdan isə bacardığı qədər. Kimin ki nə bağı var, nə də əkin yeri - ondan heç bir şey alınmasın. Kim ki öz canının cəhənnəmdən xilas olunması üçün artıq verər, halal xoşu olsun. Havari Pavel dediyi kimi: «İnsan

nə əkərsə, onu biçər». Kimin təsərrüfatında qoyun varsa - bir qoyun, üç qoyunun yununu və bir parça pendir verməlidir. Atı olan bir dayça, iribuynuzlu heyvanı olan isə bir buzov verməlidir.

5) Heç bir əsilzadə (azad), kəndli və ya başqa bir adam ölənlərin xatirəsini yad etmək üçün ildə bir dəfə özünə layiq nəzirini verməyi unutmamalıdır. Onlar öz gəlirlərindən ölənlər üçün pay ayırmalıdırlar. Əgər rəhmətə gedən şəxsin atları var idisə, onlardan kilsə payı olaraq istədiyi bir at, əgər iribuynuzlu mal-qarası var idisə istədiyi bir öküzü verməlidirlər.

6) Əgər rahiblik edən və ya rahib vəngdən (monastırdan) bir şey oğurlayır və bu əhvalat açılsasa, həmin adam mühakimə olunmalı və öz yerindən qovulmalıdır, ona ayrılan torpaq payı isə kilsənin xeyrinə alınmalıdır.

7) Əgər bir vəngdə keşişlərin sayı artıqdır, amma onun kilsəsinə mənsub olan dindarların sayı azdır və əksinə, əgər dindarların sayı çox, keşişlər isə sayca azdır, bu halda dindarları çox olan kilsədən bir qismini ayıraraq sayı az olan kilsəyə verilməlidir.

8) Əgər hər hansı bir xaçpərəst kiminləsə dava edib onun qanını tökərsə, həmin adamı yepiskopun yanına gətirib onu qanunlara əsasən cəzalandırmaq lazımdır.

9) Böyük kənddə ibadət aparın keşiş ikinci kənddə xidmət göstərməlidir. İki kiçik kənd biri-birinə yaxındırsa, onlar birləşməli və onlara bir keşiş xidmət göstərməlidir. Qoy keşiş idarə edə biləcəyi dindarlara xidmət göstərsin.

10) Heç kəs öz qohumu olan əmi və bibi nəvəsi ilə evlənmə bilməz və qardaşının da arvadını ala bilməz.

11) Kim öz arvadını səbəbsiz boşayıb ikinci arvadla kəbinsiz yaşayırsa, kim cadugərlərə müraciət edərsə, bunları və qatillə qanun pozanın əl-qollarını bağlayıb çar divanına gətirməli və işgəncələrdən sonra ölüm cəzasına məhkum olunmalıdır.

12) Əgər bir evdə ölü üçün yas saxlayıb ağlayırlarsa, evin sahibinin ağıclarla birlikdə əl-qolunu bağlayıb çarın divanına gətirmək və orada onları cəzalandırmaq lazımdır. Ev adamları qoy göz yaşlarını tökməsinlər.

13) Kim ölmüş heyvanın ətinə, qırxgünlük pəhriz zamanı ət yeyirsə və ya bazar günü işləyib kilsəyə getmirsə, qoy onu keşiş dindarların gözü qabağında cəzalandırsın.

14) Kim qırxgünlük pəhrizin ərafəsində çərşənbə və ya cümə günü ət yeyərsə, bir həftə pəhriz saxlamalıdır. Amma əgər kimsə keşişin yanına gəlib pəhriz saxladığını təsdiq edərsə, onda kəndxuda o adamdan bir öküz alıb keşişə verməlidir.

15) Əgər dindarlardan kimsə keşişi və ya ondan vəzifədə aşağı olanı bir şeydə təqsirləndirərsə və onlar boyunlarına alsalar ki, bu ittiham ədalətli və düzdür, onda yepiskop onlara cəza verər və onlar kilsədə tövbə etməlidirlər. Lakin onlar həqiqəti danarlarsa və başqalarının bu haqda dedikləri təsdiq olunarsa, onlar qanunlar əsasında cəzalanıb kənddən qovulmalıdırlar. Əgər onların günahları

təsdiq olunmazsa, onda keşiş gərək nahar ibadətini keçirsin və bu da onun günahsız olduğunu andı kimi qəbul olunur.

16) Əgər keşiş özü etimada layiq olan peşə yoldaşları və şagirdləri tərəfindən bir cinayətdə taqsırlandırılrsa, keşiş səcdəgah və ittiham edən dindarlar qabağında durmalıdır və kilsədən çıxarılıb kənddən qovulmalıdır. Əgər müəyyən olunsun ki, keşişin peşə yoldaşları və şagirdləri bütün bunları paxıllıqdan ediblər və camaat bilirdi ki, bunlar onunla kəsülü idilər, onda keşiş nahar ibadətini keçirsin, dindarlar isə böhtançıları lənət yağdırıb qovmalıdırlar. Amma əgər onlar hər şeyi boyunlarına alıb deyərlər ki, onlar keşişə böhtan atıblar, bu halda onların üzünə tövbə etmək qoyulur, lakin vəngdən qovulmurlar. Lakin əgər bundan sonra onlar başqa bir zərər gətirərsə, onda hamısı qanunlara əsasən mühakimə olunmalıdırlar.

17) Sonra. Yepiskop və keşişlər çara əsilzadələrdən şikayət etmişlər ki, onlar hər kənddə iki və ya üç kilsə və vəng tikirlər. Əsilzadələr öz növbələrində qara fikirlərini söylədilər. Bundan sonra çar, yepiskop və əsilzadələr razılığa gəldilər ki, tikilmiş kilsələr yerində qalmalı, amma onlardan gələn xeyir və vergilər baş kilsəyə verilməlidir.

18) Qoy əsilzadələr kilsəyə verdikləri üşrün yarısını Baş kilsəyə, yarısını da öz kilsələrinə versinlər.

19) Hər bazar günləri həm ağa, həm də nökrər bir yerdə ibadət üçün Baş kilsəyə gedib orada nahar ibadətini keçirsinlər. Hər bir qərrib rəhmət paylarını kilsəyə verməlidir.

20) Əsilzadələr öz şəxsi mülklərindən yepiskopun xəbəri olmadan keşişinə nə qova, nə də götürə bilərlər. Yepiskoplar da əsilzadələrin razılığı olmadan keşişləri nə təyin, nə də çıxara bilərlər. Keşiş, əsilzadə və ya dindarlar tərəfindən ona qarşı təhlükə olsa belə, yepiskopun icazəsi olmadan öz yerindən getməməlidir.

21) Əgər əsilzadə öz kilsəsində səcdəgah qurmaq və ya oraya qaxımış cəsəd gətirmək və ya nahar ibadətini keçirmək istəsə, bunları o, mümkün sə yepiskopun icazəsilə etməlidir. Kim ki, bunları yepiskopun icazəsilə edir, ona uğurlar olsun. Kim ki, bunu yepiskopun icazəsi olmadan edir, o, kilsədən uzaqlaşdırılır və yepiskopa mümkün miqdarda cərimə gətirir. Yalnız qanunlar təyin edən cəriməni gətirəndən sonra o, xeyir-dua ala bilər [120, 72-75].

Aquen kilsə qanunları Azərbaycan albanşünasları içərisində ilk dəfə F.C.Məmmədova tərəfindən nisbətən əhatəli şəkildə öyrənilib. O, Aquen kanonlarını 4 qrupa bölüb: 1) Ruhaniliyə, kilsə xidmətçilərinin qarşılıqlı münasibətlərinə, ruhanilərin hüquq və vəzifələrinə aid kanonlar; 2) ruhanilər və əyanların münasibətlərini nizamlayan kanonlar; 3) ruhanilərlə adi xristianların münasibətlərini nizamlayan kanonlar; 4) hüquqi xarakter daşıyan kanonlar [157, 160-161].

Aquen qanunlarından görüldüyü kimi, 488-ci ildən etibarən Albaniyada kilsə hakimiyyəti kilsə-inzibati vahidlər üzrə müəyyənləşdirilib. Yəni, bu və ya digər yepiskopluğun fəaliyyət dairəsi onun ərazisində olduğu inzibati-siyasi

vahidin ərazisi ilə müəyyən edilib. Başqa sözlə, vilayətin ərazisi həm də kilsənin xidmət etdiyi ərazi hesab olunurdu. Bu, o demək idi ki, Girdiman yepiskopluğu da bütövlükdə Girdiman vilayəti ərazilərini əhatə edirdi.

Tarixi mənbələrdən bəlli olduğuna görə V-VIII əsrlərdə Albaniyada 12 yepiskopluq olub: Qəbələ, Qaşya, Yeyta, Amaras, Tsri, Balasakan, Şəki, Girdiman, Mets-Koqman, Mets-İrank, Haband, Bərdə [24, 82; 157, 225]. Aquen məclisində Girdiman yepiskopluğunun geniş tərkibdə təmsil olunması özü onu göstərir ki, digər vilayətlərlə müqayisədə Girdiman hələ Arşaqilər dövründə ölkənin aparıcı vilayətlərindən biri, bəlkə də birincisi olub. Yəni, o, ölkənin hərbi, iqtisadi və siyasi həyatında olduğu kimi, dini məsələlərin həllində də fəal iştirak edib. Məlumat üçün bildirək ki, Albaniyada kilsə islahatları sonralar da davam etdirilib. Məsələn, Nersesdən sonra katalikos olan Simeonun təklifi ilə 705-ci ildə Bərdə kilsə məclisində yeddi qanun qəbul olunub [24, 119].

Tarixi mənbələrdə Albaniya patriarxı Mixailin Qəbələ, Amaras, Xoşi, Meskoqman, Mesirank yepiskopları ilə yanaşı, Girdiman yepiskopu İohakimlə də ölkənin abadlığı və dini durumu ilə bağlı danışıqlar apararaq razılığa gəldiyi xəbər verilir. Apoipat patriki, Girdiman hökmdarı və Albaniya knyazı Şeroy isə bu razılaşmanın üstünə möhür basıb [43, 214].

Alban tarixçisinin məlumatına görə, kilsə qanunlarında edilən yeniliklərə əsasən «hərbçilərə və başqa adamlara kilsə üzərində aqalıq etməyə icazə verilmir və onların heç bir nəziri və payı güclə almağa ixtiyarları yox idi. Kim buna cəsarət etsə Allah tərəfindən və kilsə tərəfindən cəzasını alacaq» [120, 185]. Bu, artıq alban kilsəsinin cəmiyyətdəki artan nüfuzundan xəbər verirdi. Belə olan halda anlamaq olmur ki, S.T.Yeremyan və K.V.Trever VII əsrdən etibarən alban kilsəsinin hansı məntiqlə erməni kilsəsinin təbəçiliyində olduğunu yazırlar [426, 328].

Tarixi mənbələr və arxeoloji tədqiqatlar Girdiman vilayəti ərazisində bir neçə alban kilsəsi olduğundan xəbər verir. Bu kilsələrin istər vilayətin, istərsə də ölkənin dini həyatına təsiri böyük idi. Ən azı ona görə ki, Albaniyanın böyük knyazları olan Girdiman knyazları gənc yaşlarından başlayaraq məhz bu kilsələrdə ibadət ediblər. Təbiidir ki, onlar bu ənənəni sonralar da davam etdiriblər. Bunu Cavanşirin təmsalında çox aydın görmək olar. Bir daha təkrar edirik ki, Cavanşir hər dəfə uzaq səfərlərdən və çətin döyüşlərdən əvvəl də, sonra da Girdimandakı müqəddəs Allah evinə gələrək orada Allaha dualar edərdi.

Albaniyanın ərəblər tərəfindən istilası nəticəsində ölkədəki çoxcəhətli dini durum daha da mürəkkəbləşdi. Yəni, əgər VII əsrdəki söhbət təkcə büt-pərəstlər, zərdüştlər, xristianlar və onları təmsil edən təriqətlər arasındakı mübarizədən gedirdisə, VII əsrin ortalarından etibarən kütləvi surətdə islamlaşma başladı [237]. Doğrudur, ərəblər əvvəllər Albaniya əhalisini İslam dinini qəbul etməyə məcbur etmədilər. Bununla belə, yerli feodallar və əyanlar özlərinin əvvəlki imtiyazlarını qoruyub saxlamaq naminə ərəblərlə əməkdaşlıq etməkdə maraqlı idilər. Odur ki,

bu təbəqə İslamı daha tez qəbul etdi [43, 86]. Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər və sənətkarlar da təbiidir ki, daha çox alban feodallarının və əyanlarının nümunəsinə uyğun hərəkət etməli idilər və belə də etdilər. Xilafət ordularının tutduğu ərazilərdə əhalinin kütləvi surətdə İslamı qəbul etməsindən bəhs edən tədqiqatçıların fikrincə, «ərəblər yeni və əzəmətli bir din gətirmişdilər. Odur ki, bu vaxta qədər dini təqib və didişmələrdən əziyyət çəkən albanlar onu bir növ xilaskar kimi qarşıladılar» [43, 88]. Beləliklə, cəmiyi yüz il ərzində demək olar ki, hər yerdə İslam zərdüştlüyü tamamilə sıxışdırdı [327, 17]. Lakin ərəblər dağlıq ərazilərə gedib çıxmadığından həmin yerlərin də ucdantutma islamaşdığından söhbət gedə bilməzdi [662]. V.V.Bartold yazır ki, «xristianlıqdan fərqli olaraq, İslam dini fərdi missionerlərdən istifadə etməzdi və yalnız istila yolu ilə yayılırdı; müsəlman torpaqlarının sərhədləri ilə İslamın yayılma arealı bir-birinə uyğun gəlirdi... İslam dini zorakılıqla yayılmırdı, bu səbəbdən də nə xristianlar, nə də zərdüştlər təqib olunmurdular» [33, 142]. Bütün bunlara baxmayaraq, əhalinin getdikcə daha geniş kütlələrinin könüllü olaraq İslamı qəbul etməsi nəticəsində alban kilsəsi də tədricən öz mövqelərini itirməkdə idi. Əvvəllər olduğu kimi, bu halda da daha çox ara qızıdırmaqda mahir olan erməni kilsəsi yaranmış vəziyyətdən yararlanmaq niyyətində idi. Məsələn, erməni katalikosu İlya xəlifə Əbdül Malikə (685-705) məktub yazaraq bildirmişdi ki, guya albanlar Xilafət əleyhinə Bizansla ittifaq bağlayırlar [43, 93]. Alban kilsəsinin Bizansla əməkdaşlıq etməsi təbiidir ki, ərəblərin ürəyincə deyildi. Odur ki, onlar katalikos İlyanın xəbərçiliyindən sonra Albaniyada İslamın yayılması məqsədilə qılınc gücündən də istifadə etməli oldular. Görünür, Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış «qılınc müsəlmanı» anlayışı da məhz bu zəmində meydana gəlib. Alban kilsəsinin mövqelərinin zəifləməsi və ərəblərin düzən ərazilərlə kifayətlənərək dağlıq ərazilərə gedib çıxmaması nəticə etibarlı ilə erməni kilsəsinin həmin yerlərdə əl-ayaq açmasına şərait yaradıb. Beləliklə, erməni kilsəsi dağlıq yerlərdə, o cümlədən də Girdiman ərazilərində yaşayan xristian əhalisinin qriqoryanlaşdırılması fürsətindən maksimum yararlanıb. Udinlərin xristian olaraq qalması və qriqoryan məzhəbinə qulluq etməsi də məhz bununla izah olunmalıdır.

Daha çox Balasakanda yayılan, Girdimanda isə ardıcılıqlarının olduğu bildirilən və geniş antifeodal hərəkət xarakteri alan Pavlikan bidəti də ölkədə dini durumun mürəkkəb və qeyri-sabit olduğundan xəbər verirdi [43, 215].

Girdiman abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bu ərazidə İslam dininin sürətlə yayılması çox aydın şəkildə izlənilmişdir. Qəbələdə (Səlbir hissəsində) və Bəyimli qalasında VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərinə aid mədəni təbəqədə aşkar olunmuş çoxsaylı müsəlman qəbirləri buna sübutdur [61].

GİRDİMANIN MƏDƏNİ HƏYATI

Erkən orta əsrlərdə Albaniyada elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafı kifayət qədər ətraflı öyrənilib. Z.M.Bünyadovun, N.M.Vəlixanlının, İ.A.Babayevin, F.C.Məmmədovanın, T.M.Məmmədovun, K.V.Treverin, F.L.Osmanovun, N.İ.Rzayevin, Q.M.Əhmədovun, Ö.Ş.İsmizadənin, Q.O.Qoşqarının tədqiqatlarında bu məsələlər kifayət qədər geniş işıqlandırılıb. Odur ki, biz problemin bilavasitə Girdiman vilayəti ilə bağlı olan bəzi istiqamətlərinə dair prinsipial əhəmiyyətli məsələlərə münasibət bildirməklə kifayətlənəcəyik.

Erkən orta əsrlərdə Albaniya mədəniyyətinin inkişafına zəmin olan faktorlar bunlar idi: 1. Qonşu ölkələr və xalqlarla müqayisədə Albaniyada mədəniyyətin qat-qat daha qədim köklərə malik olması. Burada mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı ilə bağlı ənənələrin mövcudluğu. 2. Ölkənin qədim sivilizasiya beşiyi olan İran və Bizansla intensiv təmasda olması. 3. Ölkədə yaşayan müxtəlif etnosların bir-birinə olan qarşılıqlı mədəni təsiri. 4. Cənubi Qafqazın digər dövlətləri ilə müqayisədə Albaniyanın nisbətən daha müstəqil və daha mütərəqqi siyasət yeritməsi. 5. Mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinin dinamik inkişafını şərtləndirən yerli təbii resursların mövcudluğu. Bu faktorların hamısının bilavasitə Girdiman vilayəti üçün daha çox səciyyəvi olması danılmaz faktdır. Odur ki, erkən orta əsrlərdə burada mədəniyyətin bütün sahələrinin hərtərəfli və dinamik inkişafı üçün həqiqətən əlverişli mühit olub.

Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilən çoxsaylı abidələr və zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri Girdimanın qədim mədəniyyət beşiyi olduğuna dəlalət edir. Yəni, təkcə Qırlartəpədə aşkar edilmiş tapıntılar ən azı eradan əvvəl V minillikdən başlayaraq bu ərazidə yüksək mədəniyyət və təsərrüfatçılıq ənənələrinə malik olan tayfaların daimi olaraq məskunlaşdığından xəbər verir. Abidələrin sıxlığı, həyatın intensivliyi bu ərazinin Albaniyanın daha sıx məskunlaşma rayonu olduğuna sübutdur. Bütün bunlar isə müəyyən mənada həm də mədəni dəyərlərin məhz bu ərazidə daha erkən, özü də daha geniş miqyasda təşəkkülü və inkişafı üçün zəmin kimi dəyərləndirilə bilər. Antik dövr və erkən orta əsrlər Girdimanda mədəni həyatın xüsusilə çiçəklənmə dövrü olub. Bu dövrün maddi-mədəniyyətinin - tikinti mədəniyyətinin, sənət mədəniyyətinin, incəsənətin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafında ciddi təbəddülət olduğu çox aydın şəkildə izlənilir. Memarlıqda yeni üslub və formaların təşəkkülü, yeni növ inşaat materiallarından, o cümlədən, kirəc məhlulundan, müxtəlif ölçülü bişmiş kərpic və daş plitələrdən, örtük vasitəsi kimi kirəmitdən istifadə edildiyi müşahidə olunur. Tikintidə əvvəlki dövrün ənənələrinin yaşadılması ilə bərabər, bilavasitə yeni tarixi dövrün məhsulu olan forma, kompozisiya və elementlər bütövlükdə memarlıq sənətinin yetkin səviyyədə olduğundan xəbər verirdi. Qəbələ, Cavanşir, Niyal, Girdiman, Xaçmaz, Bum, Xanəgah, Bayramkoxa, Qızlar, Xosrov qalaları, Xirəki müdafiə səddi, Qırlartəpə və Kilsədəğ memarlıq kompleksləri erkən orta əsrlərin əzəmətli tikintilərindəndir.

Bunlar tək Girdimanın deyil, bütövlükdə Albaniyanın nadir memarlıq abidələridir. Bu tikintilərdə əvvəlki dövrün inşaat mədəniyyəti üçün xas olan elementlər çoxdur, amma yeni dövrün xüsusiyyətləri daha qabarıq hiss olunmaqdadır. Diqqəti çəkən ən mühüm xüsusiyyətlərdən birisi odur ki, erkən orta əsr qalaları və digər müdafiə tikintiləri daha çox dağlıq ərazilərdə inşa edilib. Onların demək olar ki, əksəriyyəti Böyük Qafqazın cənub yamacındadır. Bu da sözsüz ki, daha çox Bizans, Sasani və Xilafət ordularının hücumları ilə əlaqədar idi. Çünki, həmin imperiyaların nəhəng ordu birləşmələri ilə düzən ərazilərdəki qala və istehkamlarda müdafiə olunmaq şansları sıfıra bərabər idi. Fikrimizcə, məhz bu səbəbdən də erkən orta əsrlərdə alban hökmdarları, habelə yerli feodallar dağ qalalarının tikintisinə üstünlük veriblər. Bu cür qalaların digər ərazilərlə müqayisədə Girdiman vilayətində çox olması isə, əlbəttə ki, yadellilərin daha çox, məhz oraya olan diqqəti ilə əlaqədar ola bilər. Başqa sözlə, Albaniyaya qarşı aparılan hərbi əməliyyatların taleyi çox zaman məhz Girdimanda həll olunurdu. Yəni, Girdimanda hərbi cəhətdən uğur qazanmadan Albaniyaya qarşı müharibələrdə uğur qazanmaq qeyri-mümkün idi.

Feodal qəsrləri, knyazlara məxsus saraylar, habelə xristian məbədləri təkə özünün əzəməti və orijinal memarlıq üslubu ilə deyil, həm də içərisinin təmtəraqlı şəkildə bəzədilməsi ilə diqqəti cəlb edirdi. Məsələn, M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Cavanşir Girdiman qalasında tikdirmiş olduğu kilsəni bahalı və incə şeylərlə bəzətdirmək məqsədilə çoxlu pul sərf edib. Bu məqsədlə xüsusi olaraq rəssamlar dəvət edərək kilsəni başdan ayağadək qızılı, gümüşlə və ipəklə bəzədirib [120, 135]. Xatırladaq ki, Girdimanın sahibi özünün sarayını da bu cür təmtəraqlı surətdə bəzətdirmişdi. Belə ki, tarixi mənbələrdə deyildiyinə görə, «o, günbəzdən tutmuş kandaradək hər yeri naxışlarla bəzətdirdi, divarlara başdan-başa ipək parçalar çəkirdi, yataq otağının qapısını gümüşə tutdurdu, üzərində oyma naxışlar açmağı əmr etdi» [24, 131].

Mədəniyyətin inkişafı özünü digər sənət sahələrində də göstərməkdə idi. Ənənəvi sənət sahələri olan daşışləmə, metalışləmə, duluşçuluq, sümükişləmə, toxuculuq, boyakarlıq sahələrində inkişaf həm istehsalın miqyasının genişlənməsində, həm də məmulatın bədii-texniki və texnoloji baxımdan təkmilləşməsində özünü göstərməkdə idi. Ayrı-ayrı abidələrdən tapılan olduqca nəfis metal əşyalar bu qəbildən olan məmulatın bədii-texniki səviyyəsində xarici mədəni təsirin güclənməsindən xəbər verirdi. Bu sahədə zəngin ənənələri olan Sasani İrənin təsiri xüsusilə daha qabarıq hiss olunurdu. Bu da iki mühüm amillə izah oluna bilər. Birincisi, İrənlə Albaniya arasında intensiv ticarət və mədəni əlaqələr mövcud idi. Bu yolla İrənin məşhur sənətkarlıq mərkəzlərində istehsal olunan bir çox nadir sənət nümunələri Albaniyaya, o cümlədən də Girdiman vilayətinə gətirilib. Erməni tarixçisi Yeqişenin məlumatına görə, Sasani mərzbanları və sərkərdələri Cənubi Qafqaz ölkələrində, o cümlədən Albaniyada yerli hökmdarları ələ almaq üçün onlara gümüşdən hədiyyələr verirdilər [24, 131]. Girdiman abidələrində aşkar edilmiş İrən istehsalı olan nəfis əşyaların bir hissəsi

də görünür vaxtaşırı məhz bu məqsədlə Albaniyaya gətirilib. Təbiidir ki, bu cür nümunələrlə tanış olan alban feodalları və əyanları yerli ustalara da onlara bənzər məmulat hazırlamaq barədə sifarişlər verirdilər. Yaxud da əksinə, xaricdən gətirilən qiymətli əşyalarla tanış olan yerli ustalar saray adamlarının zövqünü oxşayacaq daha nəfis əşyalar hazırlamaq barədə düşünürdülər. Bu baxımdan Albaniya ərazisindən məlum olan və hazırda Sankt-Peterburqdakı Dövlət Ermitajında mühafizə olunan iki ədəd bədii metal nümunəsinin Girdiman tarixinə bilavasitə aidiyyəti vardır. Onlardan birisi XIX əsrin sonlarında indiki İsmayılı rayonunun II Yengikənd kəndi ərazisindən təsadüfən tapılan gümüş nimçədir (XCVIII tablo, şəkl.7). Bildirildiyinə görə, həmin əşya içərisində digər qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələrinin də olduğu torpaq qəbrin dağıdılması nəticəsində üzə çıxıb. Daxili səthində döymə üsulu ilə mürəkkəb mifik səhnələr işlənən bu nümunənin Kiçik Asiya və ya Roma istehsalı olduğu güman edilir [474, 6-7, 54-57; 628, 6]. Maraqlıdır ki, K.V.Trever həmin tapıntı xronoloji cəhətdən II-III əsrlərə aid edərəkən nəyə əsaslandığını göstərməyib. Çünki, bəhs edilən nimçə ilə birlikdə tapılan qəbir avadanlığının və onların aid olduğu nekropolun dövrü barədə əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Bunlar olmadan isə hər hansı bir tapıntının dövrü barədə konkret söz demək çətindir. Bu mənada Roma istehsalı olduğu güman edilən həmin tapıntının imperator II Konstant tərəfindən alban hökmdarı Cavanşirə verilmiş qiymətli hədiyyələrdən biri olduğunu düşünmək olar.

Dövlət Ermitajında saxlanılan və Girdiman tarixinə bilavasitə aidiyyəti olan ikinci bir bədii metal nümunəsi 1901-ci ildə Naxçıvanda əntiq mallar alverçisindən satın alınmış olan tuncdan hazırlanmış suvari heykəlciyidir. Tökmə üsulu ilə hazırlanmış heykəlciyin hündürlüyü 35,6 sm olmaqla içərisi boşdur. Atın sağ böyründə, dal ayağının gövdəyə birləşən yerinin yuxarısında, heykəlin oturacağı yanında, atın və adamın başının üst hissəsində dəşiklər var. İçərisindəki boşluq və deşiklərin olması onun müəyyən məqsəd üçün işləndiyini göstərir. Güman edildiyinə görə, buxurdan kimi istifadə olunan heykəlciyin içərisində ətirli maddələr yandırmışlar. Mütəxəssislərin fikrincə, bu heykəlcik incəsənət abidəsi kimi daha çox diqqəti cəlb edir. O, bədii cəhətdən ustalılıqla hazırlanmışdır, forması gözəl, naxışları isə incədir. Heykəlin kvadratformalı altlığında qazıma və qabartma naxışları var. Altlığın qabaq hissəsində dal ayaqları üzərində qalxıb üz-üzə dayanan iki şir və onların arasında dağ keçisi təsvir olunmuşdur. Digər tərəfdə sxematik dağ və ağac, uclarında üzüm salxımları olan tənək, şirlə mübarizəyə girən əli xəncərli döyüşçü və tülkü rəsmləri çəkilmişdir. Atın yüyəni, belində və döşündə olan lentlər zəngin naxışlı düymə və qotazlarla bəzədilmişdir. Atlının başında tac, boynunda boyunbağı, qollarında bilərzik, qulaqlarında sırğa vardır. Sığallı və qısa saçları geriə darlanmışdır. Atlının bədəni başına nisbətən balacadır. Qısa və kiçik ayaqlarına uzun çəkmə geyinmişdir. Əynində xalat və gödək şalvar vardır (XCIC tablo, şəkl. 6). Mütəxəssislərdən bir qisminin fikrincə, heykəlcik Albaniyada yerli ustalar tərəfindən istehsal olunub

[628, 327]. Görkəmli albanşünas alim K.V.Treverin fikrincə, bu sənət əsərinin timsalında alban hökmdarı Cavanşirin obrazı yaradılıb. O, belə bir qənaətə gələrkən bəhs edilən heykəlcikdə Sasani şahlarına xas olmayan elementlərin qabarıq şəkildə verildiyini, başlıcası isə heykəlcikdəki ikonografik cizgilərin M.Kalankatuklunun Cavanşir haqqındakı məlumatlarına uyğunluğunu əsas götürüb. Q.M.Əhmədov və N.İ.Rzayev də heykəlcikdə Cavanşirin obrazının yaradıldığına dair fikrə tərəfdardırlar [76]. Lakin bəhs olunan heykəlcikdə son Sasani hökmdarlarından birinin, bəlkə də II Xosrovun təsvir olunduğunu güman edənlər də var [474, 8; 493, 213]. Fikrimizcə, bəhs edilən nümunə ilə əlaqədar mülahizə bildirərkən aşağıdakı amillər mütləq nəzərə alınmalıdır: 1) Heykəlcik Azərbaycan ərazisində tapılıb. 2) Təsviri verilən obrazda Sasani şahlarına xas olmayan cizgilərin qabarıqlığı; 3) Cavanşirin müasirləri, o cümlədən İran şahları ilə müqayisədə daha gənc olması, onun təkcə Albaniyada deyil, bütün Şərqdə sərkərdə kimi daha məşhur olması; 4) Xilafət orduları ilə döyüşlərdə xüsusi şücaət göstərdiyinə görə, Sasani şahı tərəfindən Cavanşirə edilən hədiyyələrin təsvirdə əks olunması; 5) Heykəlcikdə diqqəti cəlb edən daha bir cəhət də sxematik dağ, ağac və üzümlük təsvirləridir. Məlumdur ki, dağ, meşə, xüsusilə də üzümlük məhz Azərbaycan təbiəti üçün xarakterikdir; 6) Heykəlcikdəki fil təsvirinin Albaniya hökmdarına Hindistandan hədiyyə olaraq xüsusi öyrədilmiş fil göndərilməsi barədə məlumatlara uyğunluğu. Bu arqumentlərin hamısı birlikdə bəhs edilən tunc heykəlciyin məhz Cavanşirə aid olduğunu güman etməyə əsas verir.

Eramızın əvvəllərindən başlayaraq İrandan Albaniyaya köçürülən əhali içərisində sözsüz ki, çoxsaylı sənətkar ailələri də olub. Və təbiidir ki, həmin insanlar məskunlaşdığı yeni ərazilərdə öz sənət ənənələrini davam etdiriblər. Bu cəhətdən Lahıc və Kubaçi parlaq nümunədir. Ehtimal etmək olar ki, həmin yaşayış məntəqələrində elə əvvəldən bilavasitə metalişləmə sənəti, o cümlədən misgərlik sənəti ilə məşğul olan çoxsaylı ailələr məskunlaşıb. Bunun nəticəsində də qeyd olunan yaşayış məntəqələri tezliklə nəinki Albaniyada, bütövlükdə Zaqafqaziyada mühüm sənətkarlıq mərkəzi kimi şöhrət qazanıblar. Mətləbdən uzaqlaşmadan belə bir cəhəti də qeyd edək ki, Sasani incəsənətinin formalaşmasında da imperiyanın tərkibinə daxil olan ölkələrin, xüsusən də Albaniyanın mədəni təsirinin olduğunu da inkar etmək olmaz [24, 129].

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı ilk orta əsr abidələrindən əvvəlki tarixi dövrə aid abidələrlə müqayisədə nisbətən az metal əşya tapılıb (XCVIII-C tablolar). Bizcə, bunu cəmiyyət həyatında metal məmumatının rolunun və miqyasının azalması kimi izah etmək düzgün olmazdı. Fikrimizcə, bu, hər şeydən öncə erkən orta əsrlərdən başlayaraq müxtəlif dini təsəvvür və ayinlərin təsiri altında qəbirlərə avadanlıq qoyulmasının getdikcə məhdudlaşması ilə əlaqədar olub. Məlum olduğu kimi, antik dövr metal məmumatına aid əşyaların demək olar ki, çox böyük əksəriyyəti qəbir abidələrindən tapılıb. Elə ilk orta əsrlərə aid metal məmumatı da hələlik ən çox qəbir abidələrindən məlumdur. Bu cəhətdən Qalagah və Ərəbcəbirli

abidələrindən aşkar edilmiş silah və bəzək əşyaları xüsusilə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Alban cəmiyyətinin mədəni səviyyəsini öyrənmək baxımından erkən orta əsrlərə aid dulusçuluq məmulatının tədqiqi də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə ona görə ki, keramika məmulatı cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin mədəni səviyyəsini daha dolğun əks etdirir. Təbiidir ki, heç də bütün ustalar tərəfindən yüksək keyfiyyətə malik olan nəfis keramika istehsal olunmurdu. Nəfis əşyaların alıcısı və istifadəçisi də təbiidir ki, geniş yoxsul kütlələr deyil, məhdud alban elitası idi. Beləliklə, zəngin ornamentlərlə bəzədilmiş nəfis saxsı qablar əslində dəbdəbəli feodal məişətinin göstəricisi idi.

Əsrlər boyu istehsal edilən və istifadə olunan ənənəvi formaların təkmilləşdirilməsi və yeni-yeni formaların meydana gəlməsi, məmulatın daha məzmunlu ornamentlərlə bəzədilməsi - bütün bunlar təbiidir ki, keramika istehsalının cəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin dəyişdiyindən xəbər verirdi. Doğrudur, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, erkən orta əsrlərdə keramika istehsalında tənəzzül baş verib. Bizcə, bu fikirlə birmənalı şəkildə razılaşmaq olmaz. Ola bilməz ki, cəmiyyət bütün sahələrdə tərəqqi etsin, dulusçuluqda isə tənəzzül olsun. Yəni, bu və ya digər formaların istehsaldan çıxmasını və yaxud da texnoloji prosesin ayrı-ayrı vəsilələrinin bir qədər başdansovdu icra olunmasını bütövlükdə tənəzzül göstəricisi kimi başa düşmək düzgün olmazdı. Unutmaq olmaz ki, dulusçuluq sənətindəki bir çox mühüm yeniliklər məhz erkən orta əsrlərdə meydana gəlib. Məsələn, VII-VIII əsrlərdən başlayaraq hər yerdə inşaat keramikasından geniş miqyasda istifadə olunub. VIII əsrin sonu - IX əsrin əvvəllərindən etibarən keramika məmulatının şirlənməsinə başlanıb. Məişətdə istifadə edilən bir sıra qab nümunələri vardır ki, onların istehsalına ilk dəfə olaraq məhz erkən orta əsrlərdə başlanıb. Bütün bunlar isə əlbəttə ki, bütövlükdə Albaniya cəmiyyətinin mədəni səviyyəsindəki təbəddülatdan xəbər verir.

III-IV əsrlərdən başlayaraq alban elitasının məişətində şüşə məmulatı da getdikcə daha artıq özünə yer tutmağa başlayır. Təbiidir ki, ilk vaxtlar heç də hər yerdə istehsal edilməyən nəfis və bahalı şüşə qabları ancaq feodal ailələri əldə edə bilirdilər. Odur ki, kasıb zümrəni təmsil edən insanlara məxsus qəbir abidələrində şüşə məmulatı nümunələrinə demək olar ki, rast gəlinməyib.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Girdiman abidələrindən əldə olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində bəzək əşyaları da çoxdur. Əsasən əlvan metallardan, şüşə və qiymətli daşlardan hazırlanmış üzük, bilərzik, sırğa, sancaq, sinəbənd, başlıq, kəmər, düymə, toqqa və fiqurlar buna misal ola bilər [XCVIII-CI tablolar]. Tədqiqatçıların fikrincə, bu qəbildən olan tapıntıların müəyyən qismi ticarət və mədəni əlaqələr nəticəsində kənar ölkələrdən gətirilsə də, əksəriyyəti yerli ustalar tərəfindən istehsal olunub [113; 210; 211]. Müxtəlif yerlərdən tapılan əmək alətləri və istehsal tullantıları da bunu təsdiq edir. Daha çox qəbir abidələrindən məlum olan bəzək əşyaları sözsüz ki, onların istehsalçısı və

istifadəçisi olan insanların zövqündən, fantaziyasından, bir sözlə, həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən zənginliyindən xəbər verir. Bunlar hamısı birlikdə alban cəmiyyətinin mədəni səviyyəsinin göstəricisi idi.

Bundan əvvəlki fəsildə artıq qeyd olunduğu kimi Qəbələ, Qalagah, Qırlartəpə və digər abidələrdən tapılmış müxtəlif növ əmək alətləri Girdiman ərazisində toxuculuq sənətinin geniş miqyasda yayıldığından və yüksək dərəcədə inkişaf etdiyindən xəbər verir. IV-V əsrlərdə İrandan köçürülən toxucu ailələrinin Girdimanda bu sənətin inkişafına xüsusilə böyük təsiri olduğu güman edilir. Fikrimizcə, Girdiman çayının yuxarı hövzəsi boyunca olan yaşayış məntəqələrində, habelə Basqal, Mücü, Kürdüvan və ətraf kəndlərdə corab, şal, kələğayı, kəndir, torba, xurcun, palaz və xalça toxuculuğu sənəti məhz erkən orta əsrlərdən başlayaraq geniş yayılıb. Məlum olduğu kimi, Yuxarı Şirvanda toxuculuqda xammal kimi istifadə olunan ipək və yun məmulatı geniş istehsal olunurdu. Barama istehsalını artırmaq məqsədilə hər tərəfdə geniş sahələri əhatə edən tut bağları salınırdı. Qoyunçuluq təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi sayəsində yun istehsalı durmadan artırdı. Girdiman ərazilərinin təbiəti boyakarlıqda istifadə olunan bitkilərlə də zəngin idi. Bütün bunlar isə yerli əhalinin ənənəvi məşğuliyyət sahəsi olan toxuculuq sənətinin ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı üçün əlverişli zəmin olduğundan xəbər verir. Nəhayət, toxuculuq məmulatı istehsalının və ondan istifadənin miqyasının artması, xüsusilə də yeni-yeni məmulat növlərinin istehsalına başlanılması sözsüz ki, alban cəmiyyətinin geniş dairələrinin istehsalat və məişət mədəniyyətinin kifayət qədər yüksək olduğuna dəlalat edirdi.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq qafqazşünaslar tərəfindən alban dili, alban əlifbası və alban ədəbiyyatı barədə araşdırmalar aparılır. XX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanda da bu istiqamətdə intensiv tədqiqatlara başlanıb [65]. Bununla belə, həllini gözləyən problemlər də çoxdur. Konkret desək, alban dilinin leksikası, morfologiyası və ümumiyyətlə, qrammatik quruluşu barədə hələlik əlimizdə heç bir məlumat yoxdur. Bizə məlum olan yalnız Strabonun «onların 26 dili vardır, odur ki, bir-biri ilə çox çətin əlaqə saxlaya bilirlər» ifadəsidir [617, 476]. Göründüyü kimi, burada da konkret olaraq albanlardan deyil, ümumiyyətlə Albaniyada yaşayan 26 etnosun fərqli dillərə malik olduğundan bəhs edilir. Albanlar həmin 26 etnosdan biridirmi? Bəlkə, «alban» dedikdə, ümumiyyətlə Albaniyada yaşayan bütün etnoslar nəzərdə tutulur?! Doğrusu, tarixçilər tərəfindən bu suallara hələlik tam aydınlıq gətirildiyini demək olmaz. Elm üçün qaranlıq olan məqamlar olduqca çoxdur [5; 85, 175-177; 368; 509, 108-117]. Belə olan təqdirdə təbiidir ki, albanşünaslar «nə etməli» və «nədən başlamalı» suallarına cavab axtarmalıdırlar. Fikrimizcə, bu haqda elmi axtarışların təməl prinsiplərindən olan məlumdan məchula prinsipindən çıxış etmək lazım gəlir. Gəlin görək elm üçün məlum olanlar nədir? Məlum olan odur ki, təqribən 2000 il öncə burada müxtəlif dillərdə danışan 26 etnos yaşayıb [272, 35-56]. O etnoslar hansılardır? Təbiidir ki, onlardan bir qrupu dili və mədəniyyəti

baxımından zaman-zaman assimilyasiyaya məruz qalaraq tarix səhnəsindən gedib. Amma bütün etnoslar bərsində bunu demək olmaz [267; 281]. Tədqim olunan tədqiqat əsəri bilavasitə Girdiman vilayətinə aid olduğundan, biz də orada məskunlaşmış olan qədim etnoslardan olan udinlər və hapıtların timsalında müəyyən mülahizələr bildirməyə cəhd edəcəyik. Həmin etnoslar əsasən udinlər, ləzgilər, hapıtlar və İran mənşəli tatlardır.

Udinlər hazırda Azərbaycan Respublikasının Oğuz şəhəri və Qəbələ rayonunun Nic kəndində yaşayırlar [46]. Roma mütəfəkkiri Böyük Plini udinlərin sak tayfası olduğunu bildirir [34, 26]. Hapıtlar İsmayılı rayonunun Mollaisaqlı və Hacıhətəmli kəndində, tatlar isə əsasən şimal-şərqi Azərbaycanda, o cümlədən də İsmayılı rayonunun Lahic qəsəbəsi ətrafında olan dağ kəndlərində məskunlaşıblar. Ləzgilərin məskunlaşdığı yaşayış məntəqələri isə istər İsmayılı, istərsə də Qəbələ və Oğuz rayonlarında daha çoxdur. Onlar əsasən maldarlıqla məşğul olduqlarından daha çox dağlıq və dağətəyi ərazilərdə məskunlaşıblar. Bu etnoslardan yalnız tatlar sonradan (yəni, eramızın əvvəllərində) buraya köçürülüb. Udinlərin, ləzgilərin və hapıtların isə ta qədim zamanlardan başlayaraq bu ərazilərdə məskunlaşdığı danılmaz faktdır. Odur ki, alban dilini və mədəniyyətini anlamaq və öyrənmək baxımından həmin etnosların dilinin, folklorunun və mədəniyyətinin hərtərəfli tədqiqi çox önəmli məsələdir. Xatırladaq ki, tarixi mənbələrdə Xilafət asılılığı dövründə Uti vilayətinin düzən ərazilərinin əhalisinin «Arran» dilində danışdığı bildirilir [132; 628, 310]. K.V.Trever isə daha çox F.Korqanovun hələ 1844-cü ilə aid qeydlərində albanları udinlərlə eyniləşdirmək bərdəki məlumatına əsaslanaraq «Arran» dilinin alban-udin dili olduğunu ehtimal edir [628, 310]. Görkəmli dilşünas Voroşil Qukasyan da alban dili ilə udin dilini eyniləşdirmək tərəfdarı kimi çıxış edib. Əslində isə ərazidə məskunlaşmış olan digər etnosların da dilini və folklorunu araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək düzgün olmazdı. Doğrudur, V.Qukasyandan hələ xeyli əvvəl S.T.Yeremyan da udin dilinin məhz qədim alban dili olduğunu bildirib [426, 327]. K.V.Treverin [628, 310] və A.Q.Şanidzenin qənaətinə görə də «udin dili yeni alban dialektlərindən biridir və ya alban dilinin özüdür. Alban dili qədim udinlərin ədəbi dilidir...» [654, 170]. A.Q.Şanidzenin bu fikrindən çıxış edən V.Qukasyan da qədim alban ay adlarının bir çoxunun udin dili fonetikasına ilə səsləşməsinə və nəhayət, əlifbadakı bir çox işarə adlarının müasir udin dilində müstəqil mənəli sözlər kimi işlənməsini əsas götürərək qədim alban dilinin udin dilinə çox yaxın bir dil olduğunu, yaxud da qədim udin dilinin özü olduğunu ehtimal edib [240,86].

Alban əlifbasındakı hərflərdən bir çoxunun müasir Azərbaycan və udin dillərindəki müstəqil mənəli sözlər kimi səslənməsi də sözsüz ki, elmi cəhətdən çox böyük maraq doğurur. Məsələn, alban əlifbasındakı «Zox» hərfinin mənəsini həm udin, həm də Azərbaycan dilində «zoğ», yəni, ağac üstündə göyərən körpə budaq kimi yozmaq olar. «Ça» hərfi isə həm udin, həm də Azərbaycan dilində «çatı» və ya «sicim» kimi izah edilə bilər. Bu cəhətdən «Şak» hərfi də maraq

doğurur. Udin dilində «Şak» «döş», «yamac» mənası bildirir [240, 86]. Fikrimizcə, «Şəki» toponiminin etimoloji kökünü də elə bu yöndən araşdırmaq olar. Nəzərə alaq ki, Şəki şəhəri relyef etibarını ilə dağətəyi döşdə, yamacda salınıb. Ona görə də qonşuluqda yaşayan udinlər oranı ilk növbədə, məhz coğrafi əlamətlərinə görə «Şak», yəni «döş», «yamac yer» kimi tanıyıblar.

Əlbəttə, alban və udin dillərinin yaxınlığını və ya qohumluğunu danmaq, yaxud da onları eyniləşdirmək üçün hələ ki, albanşünasların əlində yetərincə dəlil və sübutlar yoxdur. Yəni, ən azı ona görə ki, hələlik həpirlər və onların dili barəsində də eyni cür düşünmək mümkündür. Elə isə həpirləri albanlara yaxın edən nədir? Birincisi, həpirlər də bu ərazinin əzəli sakinlərindəndir. Onlar da antik və erkən orta əsrlərdə albanların sıx məskunlaşdığı ərazidə yaşayırlar [190]. Uzun illər belə hesab edirdilər ki, həpirlər yalnız Mollaisaqlı və Hacıhətəmli kəndlərində yaşayıblar. Lakin 1980-ci illərdə İsmayılı rayonu ərazisindəki epigrafik abidələrdə öyrənilərkən məlum oldu ki, həpirlər XVI-XVII əsrlərdə rayonu indiki Qalacıq kəndi ərazisində də yaşayıblar. Tədqiqatçı Ağaqasım Qasımov tərəfindən Qalacıq kəndi ərazisindəki Pirdavud qəbiristanlığında oxunmuş 14 kitabənin hamısında «həpirt» sözünə rast gəlinməsi bunu təsdiq edir. Həmin qəbirlərin baş daşlarına həkk olunmuş kitabələrdən belə məlum olur ki, orada dəfn olunanların hamısı həpirt etnosuna mənsub insanlardır. Bunlar hicri tarixlə 1085-ci ildə (1673-74) vəfat etmiş Rza Həpirtəoğlu Molla İmam, 1066-cı il tarixdə (1654-55) vəfat etmiş Bəndə ibn Xəlil Həpirtəoğlu, 1053-cü il (1642-43) tarixdə vəfat etmiş Sədican ibn Muradpaşa Həpirtəoğlu, 1077-ci il (1065-66) tarixdə vəfat etmiş Əli Rza ibn Molla İbrahim Həpirtəoğlu, 1098-ci il (1686-87) tarixdə vəfat etmiş Əhməd oğlu Həpirtlənin qızı Bəkə Sultan, 1059-cu il (1648-49) tarixdə vəfat etmiş Göyçəbəyim Əhmədcan Həpirtlə, 1006-cı il (1596-97) tarixdə vəfat etmiş Kəriməli Həpirtlə qızı Mahan, 1078-ci il (1666-67) tarixdə vəfat etmiş Molla Nəmətulla Həpirtlənin qızı Həcər, 1066-cı il (1655-56) tarixdə vəfat etmiş Rövşən ibn Mamay Həpirtlə, 1096-cı il (1684-85) tarixdə vəfat etmiş Molla Əmirqulu ibn Maqşud Həpirtlə, 1082-ci il (1670-71) tarixdə vəfat etmiş Molla Fəzil ibn Mövlana Cəmaləddin Həpirtlə və 1082-ci il (1670-71) tarixdə vəfat etmiş Camal ibn Molla Cəfər Həpirtlədir [50, 212-216]. Kitabələrdən görüldüyü kimi, Pirdavud qəbiristanında dəfn olunanların 9 nəfəri «həpirtlə», 3 nəfəri «həpirtəoğlu», 3 nəfəri isə «həpirt qızı»dır [1, 64-72; 50, 212-216]. İkincisi, həpirtlərin də özlərinə məxsus dili var. Bir daha təkrar edirik ki, Azərbaycan ərazisində həpirt dilinin daşıyıcıları kompakt şəkildə ancaq Mollaisaqlı və Hacıhətəmli kəndlərində yaşayırlar. Əfsuslar olsun ki, bu qədim və həm də artıq assimilyasiya olub qurtarmaqda olan etnosun dili, adət-ənənələri və folkloru bu günədək lazımi səviyyədə tədqiq olunmayıb. Bəzi zahiri xüsusiyyətlərinə görə həpirt dilinin udin və ləzgi dillərinə yaxın olduğunu güman edirlər. Bu da təbiidir. Çünki, həmin etnoslar əsrlər boyu yanaşı yaşayıblar, bir-birinə təsir edib və bir-birindən nələrisə əxz ediblər. Maraqlıdır ki, özünün ayrıca dili olan həpirtlərin cəmi 29-dək sayları var. Yəni, 29-dək saydıqdan sonra onlar Azərbaycan dilində

olan say sisteminə keçirlər. Strabon isə albanlar haqqında yazırdı ki, onlar 100-dən yuxarı say bilmirlər [617, 476]. Görünür, tədqiqatçılar bu məqama da xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Albaniya ərazisində yaşayan etnoslardan hələlik yalnız hapıtların 100 dairəsindən yuxarı sayı olmadığı bəllidir. Hansı ki, udinlər və ləzgilər barədə bunu demək olmaz. Nəhayət, hapıt dilində «çay» mənası bildiren «kür» sözüne də diqqəti yönəltmək istərdik. Məlumat üçün bildirək ki, hapıtların yaşadığı Mollaisaqlı və Hacıhətəmli kəndləri Göyçay çayının sahilindədir. Yerli sakinlər indi də mal-qaranı və qoyun-quzunu çaya suvarmağa aparanda «kürə aparıram» deyirlər. Bəlkə, «Kür» toponimi də elə bu zəmində yaranıb?! Fikrimizcə, bütün bunlar alban dili ilə bağlı araşdırmaları davam etdirmək baxımından çox tutarlı arqumentlərdir. Bu istiqamətdə tədqiqatları davam etdirmək üçün isə əlbəttə ki, hapıt dilini öyrənmək, hapıtların məişət və mədəniyyətinə daha dərindən bələd olmaq gərəkdir. Kim nə bilir, alban dili və alban əlifbasının sirlərini öyrənməyin yolu bəlkə elə hapıt dilindən keçir!..

Alban dili kimi alban əlifbası da acı tale yaşamalı olmuşdur. Təqribən I əsrdən XIII əsrdək fəaliyyətdə olan bu əlifba da zamanın sət məşəqqətləri ucbatından təcridən büsbütün unudulmuşdur. Beləliklə, albanlara məxsus yazılı abidələr, o cümlədən M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərinin, şair Dəvdəkin Cavanşirin ölümünə yazmış olduğu ağının, Aquen məclisinin və Simeonun qanunu adı ilə tarixə düşən kilsə qanunlarının əsl deyil, erməni dilinə tərcümə edilən variantları zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Təbiidir ki, erməni mirzələri xalqımıza məxsus həmin ilkin mənbələri özlərinin milli maraqlarına uyğun olaraq mümkün qədər «redaktə» etməkdən və saxtalaşdırmaqdan çəkinməmişlər. Odur ki, qafqazşünaslar və albanşünaslar uzun illərdir ki, ermənilərin bu istiqamətdə bilərəkdən etmiş olduqları dolaşlıq və saxtakarlıqları araşdırmaqla məşğuldurlar. Və təbiidir ki, tarixi həqiqətin və ədalətin bərpası naminə bu işlər gələcəkdə də davam etdirilməlidir.

Tarixi mənbələrin məlumatına görə, albanlar hələ e.ə. I əsrdə yazıdan istifadə edirdilər [24, 119]. Koryunun yazdığına görə, V əsrin əvvəllərində erməni maarifpərvəri Mesrop Maştos erməni və gürcü əlifbaları ilə birlikdə alban əlifbasını da tərtib etmişdir [473, 107]. Bu məlumat alban tarixçisi M.Kalankatuklunun əsərində də özünə yer alıb [120, 33]. Təbiidir ki, alban və gürcü dillərindən xəbərsiz olan Mesropun tərcüməçi vasitəsilə az bir zamanda iki dil öyrənməsi və onlara aid əlifba tərtib etməsi həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan qeyri-mümkün bir iş idi. Görkəmli albanşünas alim K.V.Treverin Albaniya tarixinə dair əsərinə daxil etdiyi bir qeyddən belə məlum olur ki, Koryunun əsərinin 1854-cü il Venesiya nəşrində və İ.R.Eminin həmin nəşrdən etdiyi fransızca tərcüməsində Maştosun alban əlifbasını «tərtib etdiyi» deyil, «bərpa etdiyi, təzələdiyi» məlum olur [628, 307]. Buradan belə aydın olur ki, erməni mirzələri Koryunun yazdıqlarına da öz milli maraqları baxımından «düzəliş» ediblər. Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, nəinki Azərbaycan

tarixçiləri, hətta bəzi erməni tarixçiləri də gürcü və alban əlifbasının Mesrop Maştos tərəfindən tərtib edilməsi fikri ilə razılaşırlar. Məsələn, erməni alimi A.Perixiyan Mesropun gürcü və alban əlifbası yaratması barədə fikirlərini bütünlüklə rədd edib [50, 37]. Beləliklə, alban əlifbasının yaranmasını kənar amillərlə və kənar subyektlərlə, o cümlədən Mesrop Maştosun adı ilə bağlamaq üçün heç bir əsas yoxdur. Başqa sözlə, alban əlifbası Albaniya cəmiyyətinin daxili mədəni-siyasi inkişafının məntiqi nəticəsi kimi təqdim və izah olunmalıdır [50, 37].

V-VII əsrlər alban yazısının çiçəkləndiyi dövr hesab edilir. A.Q.Şanidzenin fikrincə, bu dövrdə «albanlar Qafqazın bütün ictimai və mədəni həyatında ermənilər və gürcülər qədər fəal iştirak etmişlər» [654]. Lakin Albaniyanın ərəblər tərəfindən istilasına və ərəb dilinin dövlət dili statusuna əldə etməsi nəticə etibarlı ilə alban dilinin və alban əlifbasının mövqelərinin zəifləməsinə səbəb oldu. İslam dininin gəldikcə daha geniş yayılması isə alban kilsəsinin mövqelərini sarsıtmaqda idi. Belə bir şəraitdə erməni kilsəsi yaranmış vəziyyətdən hiyləgərcəsinə istifadə edərək öz mövqelərini möhkəmlətməkdə idi. Hadisələrin bu məcrada inkişafı, əlbəttə ki, alban dilinin və alban əlifbasının xeyrinə deyildi. Odur ki, tədricən dil də, əlifba da unudulmağa doğru getdi. Bununla belə alban dili və əlifbası sözsüz ki, birdən-birə unudulmamışdır.

Unudulmuş, yoxa çıxmış alban əlifbasını tapmaq ilk dəfə gürcü alimi İ.V.Abuladzeyə qismət olub. O, 1937-ci ildə Eçmiədzin Dövlət muzeyinin Matenadaran fondundakı 7117 sayılı qovluqda XV əsrə aid bir dərsliyin əlyazmasında qədim yunan, latın, ərəb, suriya, gürcü və kont əlifbaları ilə yanaşı, 52 hərfdən ibarət alban əlifbasının varlığını da aşkar edib [250, 69-71]. İlk dəfə akademik A.Q.Şanidze tərəfindən həmin əlifbalar ətrafı şəkildə tədqiq olunub. Məlum olub ki, həmin dərslik XV əsrdə Mkrtç adlı keşiş tərəfindən sifariş edilmiş, Foma Metsopski isə onun redaktoru olmuşdur. A.Q.Şanidze alban əlifbasını Matenadardan tapılan digər əlifbalarla müqayisəli şəkildə tədqiq edərək onun həqiqətən alban əlifbası olduğunu təsdiq etmişdir [250, 69-71]. Xatırladaq ki, həmin əlifba 52 baş hərfdən ibarətdir. Hərflərdən hər birinin altında isə erməni hərfləri ilə onun adı yazılıb. 1953-cü ildə ABŞ-da (Kanzas ştatında) H.Kurdian tərəfindən alban əlifbasının daha bir nüsxəsi tapılıb. 1850-ci ilə aid olduğu bildirilən bu nüsxənin də Matenadardakı 7117 sayılı qovluqdakı dərslikdən köçürüldüyü ehtimal edilir. Bu tapıntılardan sonra ümid etmək olardı ki, Albaniya ərazisindəki ilk orta əsr abidələrindən də alban əlifbasına dair epigrafik nümunələrin aşkar olunması ehtimalı var. Bu barədə akademik A.Q.Şanidze hələ 1938-ci ildə belə yazırdı: «Mən hesab etmişəm və indi də hesab edirəm, ola bilməz ki, orta əsrlərdə Qafqazın mədəni və siyasi həyatında görkəmli rol oynayan bütöv bir xalqın yazısı izsiz olaraq itmiş olsun. Qazıntılar bizə alban yazısının olması haqda mənbələrin məlumatlarını təsdiq edən inandırıcı epigrafika materialı verməlidir». 1948-52-ci illərdə Mingəçevirdə aparılan arxeoloji qazıntılar

A.Q.Şanidzenin əvvəlcədən dediklərini təsdiq etdi. Axtarışlar zamanı oradan üzərində V-VII əsrlərə aid alban yazıları olan çoxlu maddi-mədəniyyət nümunələri tapıldı [227, 137]. Xatırladaq ki, Mingəçevir qazıntıları zamanı məbəd yerindən tapılmış gil lövhə üzərində 56 hərf olduğu qeydə alınmışdır. Bu, Azərbaycan ərazisində tapılmış ən qədim, ən rəbitəli və ən uzun mətn idi. O, 21 hərfdən ibarətdir. Mətndəki qalan 36 hərf isə həmin 21 hərfin təkrarından ibarətdir. Mingəçevirdən, həmçinin üzərində alban yazısı olan gildən hazırlanmış şamdan da tapılmışdır. Bunlardan əlavə, qədim Gəncənin xarabalıqlarından tapılmış 3 sətirlik mətn, Dağıstanın Qunib rayonunun Qroda kəndində tapılan yazılı daş, Dərbənd qalasının divarları üzərindəki 5 hərfdən ibarət yazı, Dağıstan ərazisində, Kürtənçay yaxınlığındakı qəbiristanda qeydə alınan qədim yazı nümunələrinin və nəhayət, 1996-2000-ci illərdə uzaq Fələstindəki Sinay dağında aşkar edilmiş kitabələrdəki iki alt mətnin də alban əlifbası olduğuna dair ehtimallar mövcuddur [5]. Bütün bunlardan sonra 1982-ci ildə İsmayilli rayonunun Hacıhətəmli kəndi ərazisindən təsadüfən əldə olunmuş bir ədəd tapıntı yenidən albanşünaslar arasında qızğın mübahisə və söz-söhbətə səbəb olmuşdur. Məlumat üçün bildirik ki, həmin tapıntı kənd məktəbi üçün bünövrə yeri qazılarkən üzə çıxmışdır. Onunla birlikdə çoxlu miqdarda gil qab, metal bilərziklər və müxtəlif növ muncuqlar da tapılmışdır. Çox təəssüf ki, o zaman yerli təşkilatların diqqətsizliyi üzündən bu qiymətli maddi-mədəniyyət nümunələrinin xeyli hissəsi əldən-ələ düşərək itmişdir [50, 39]. Hansı ki, həmin nümunələr Azərbaycan ərazisində geniş yayılmış Yaloylutəpə mədəniyyətinə mənsub olmaqla e.ə. III-I əsrləri əhatə edir. Tapıntılar içərisində gildən hazırlanmış bir ədəd vaza tipli qab xüsusilə böyük maraq doğurur. Hansı ki, həmin nümunə bu sətirlərin müəllifi tərəfindən əldə edilərək öyrənilmək üçün antik dövr üzrə mütəxəssis olan arxeoloq F.L.Osmanova təqdim olunmuşdur. O isə bu nadir tapıntı barəsində xüsusi məqalə yazmışdır [556, 79-85]. Üzərində yazıya bənzər işarələri olan bu qabın oturacağıın bir tərəfi bişirilməzdən əvvəl ciddi surətdə deformasiyaya uğrayıb (LXX tablo, şəkl.1). Görünür, elə bu səbəbdən də istifadə olunmayıb. İşlənmiş qabların səthi, adətən, hamar, cilalanmış vəziyyətdə olur. Qeyd olunan nümunə isə bu cəhətdən fərqlənir. Şübhəsiz, belə bir cəhət həmin qabın kənar yerdən gətirilmədiyini və bilavasitə yerli istehsal məhsulu olduğunu təsdiqləyir.

Qabın üzərindəki işarələr barədə nə demək olar? Əvvəla, onu deyək ki, bu işarələr ornamentdən daha çox yazıya bənzəyir. Məlumdur ki, ornamentlərdə, adətən, simmetriklilik gözlənilir. Burada isə onu görmürük. Bundan əlavə, Albaniyanın antik dövr saxsı məmulatı üçün bütövlükdə ellin mədəniyyətinə xas olan yüksək bədii-texniki səviyyəyə malik ornamentlər xarakterikdir. Halbuki, bəhs olunan qabın üzərindəki işarələr o qədər də sənətkarlıqla işlənməyib. İşarələr qabın üzərinə yapma üsulu ilə vurulub. Həm də maraqlıdır ki, onlar şaquli istiqamətdə olan yapma xətlərlə (arəkəsmələrlə) beş sektora - səhifəyə (əgər belə demək mümkünsə) ayrılmışdır. Arakəsmələrdən ikisində üç, üçündə isə iki işarə

(cəmi on bir işarə) var. İşarələrdən üçü finikiyalılara məxsus «kin» (mənası «diş» deməkdir), «ayrı» (mənası «göz» deməkdir) və «vav» (mənası «mıx» deməkdir) hərflərinə bənzəyir. Onlar, həmçinin müvafiq olaraq qədim yunan əlifbasındakı «siqma», «omikron» və «ipsilon» hərflərinə oxşayırlar, lakin heç də həmin hərflərin təkrarı deyillər.

Maraqlıdır ki, sektorlardan hər birində eyni işarələr müxtəlif qaydada yerləşdirilib. Bizcə, düzülüşdəki bu müxtəliflik sektorlardan hər birində ayrı-ayrı sözlər və ya fikirlər ifadə olunduğuna işarədir. Əlbəttə, bu işarələrin yazı və ya ornament olduğunu aydınlaşdırmaq dilçilərin, epiqrafların işidir. Lakin yazı və ya ornament kimi izah edilməsindən asılı olmayaraq orada müəyyən fikir ifadə edildiyi şübhəsizdir. Təəssüf ki, Mingəçevirdən tapılmış alban yazıları kimi, bu yazının da oxunması hələlik mümkün olmamışdır. Doğrudur, tədqiqatçılardan bir çoxu alban əlifbasını oxumağa cəhd göstərmişdir. N.V.Abuladze [250], A.Q.Şanidze [654], V.L.Qukasyan [367], S.N.Muravyov [530], Z.Aleksidze [5], Q.A.Klimov [468], A.Q.Abramyan [249] və qeyriləri buna cəhd etsələr də hələlik bir nəticə hasil olmayıb. Beləliklə, alban əlifbasının açılışı və oxunması albanşünaslıqda həllini gözləyən çox ciddi problem olaraq qalmaqdadır.

E.ə. III-I əsrlərdə Albaniya Şərqi iqtisadi və mədəni cəhətdən kifayət qədər inkişaf etmiş ölkələrindən biri idi. Çoxsaylı arxeoloji tapıntılar bu dövrdə ölkədə pul kəsildiyindən, xarici ölkələrlə qızgın ticarət və mədəni əlaqələrin mövcud olduğundan xəbər verir. Bir sözlə, hər yanda ellin mədəniyyətinin güclü təsiri açıq-aşkar hiss olunurdu. Deməli, bu dövrdə Albaniyada yazının olması üçün bütün ilkin şərtlər var idi. Hacıhətəmlidən tapılan üstü yazılı gil vaz bunu bir daha təsdiq etdi. Fikrimizcə, bu, albanların hələ e.ə. I əsrdə yazıdan istifadə etmələrinə dair yazılı mənbələrin məlumatlarını təsdiqləyən çox tutarlı sübutdur. Lakin nədənsə həmin tapıntı barəsində məlumat albanşünaslığa dair yeni əsərlərin bir qisminə, o cümlədən çoxcildlik «Azərbaycan tarixi»nin son nəşrinə daxil edilməmişdir. Halbuki, bəhs edilən tapıntı ən azı iki amilə görə diqqəti cəlb etməli idi. Birincisi, bu hələlik alban əlifbasının mövcudluğunu təsdiqləyən ən qədim nümunədir. İkincisi, bu tapıntı albanların hələ e.ə. I əsrdə yazıdan istifadə etdikləri barədə məlumatı nəinki təsdiqləyir, həm də bu məlumatın daha da konkretləşdirilərək dəqiqləşdirilməsinə imkan yaradır. Yəni, bu tapıntı deməyə əsas verir ki, bəli, albanlar hələ e.ə. I əsrdə özlərinə məxsus əlifbadan istifadə ediblər. Və nəhayət, üçüncüsü, bu tapıntı alban əlifbasına dair bəlli olan epiqrafik nümunələrin yayılma coğrafiyası baxımından da əhəmiyyət kəsb etməyə bilməz. Məlum olduğu kimi, bəhs edilən nümunə hələlik Girdiman vilayəti ərazisindən tapılan ilk epiqrafik abidədir. Əlifbanın varlığı, eyni zamanda onu öyrəndələrin və öyrənələrin olduğundan xəbər verirdi. Bu məqsədlə ölkənin müxtəlif yerlərində, xüsusilə də iri şəhərlərdə və əyalət mərkəzlərində xüsusi məktəblərin fəaliyyət göstərdiyi güman edilir. V-VII əsrlərə aid mənbələrdə belə məktəblərin olduğundan xəbər verilir [120, 32-34; 473, 106-107]. Məsələn, Koryun yazır ki, Mesrop Maştos Albaniyada

olarkən müxtəlif yerlərdən feodallar yazmağı öyrənmək məqsədilə öz uşaqlarını onun yanına gətirib [473, 107]. Onlar qruplara bölünərək münasib yerlərdə öyrədilirdi. Koryurun qeydlərindən o da məlum olur ki, təhsilə cəlb olunanlar yepiskop Yeremiya tərəfindən tərcümə olunan dini kitablardan istifadə edirdilər [473, 107]. Xatırladaq ki, buna bənzər məlumatlara M.Kalankatuklunun əsərində də rast gəlmək mümkündür [120, 33]. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ilkin alban məktəblərində əsasən dini biliklər öyrədilirdi. Maraqlıdır ki, həm Koryun, həm də M.Kalankatuklu Mesrop Maştosun Girdiman vilayətində olduğunu, onun knyaz Xursla görüşdüyünü bildirir. Sözsüz ki, bu məlumatların özü Girdimanda əlifbanın, yazının və nəhayət, təhsilin kifayət qədər geniş yayıldığından və yerli hökmdarlar tərəfindən bu işə böyük maraq göstərildiyindən xəbər verir.

Erkən orta əsrlər alban yazılı ədəbiyyatının inkişafında yeni mərhələ kimi xarakterizə oluna bilər. Yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, zəmanəmizədək gəlib çatmış olan və mütəxəssislər tərəfindən mükəmməl normativ-hüquqi aktlar toplusu kimi xarakterizə edilən Aqven kilsə məclisinin qanunları və katalikos Simeonun qərarları erkən orta əsrlərə aid alban yazılı abidələrinin parlaq nümunələridir. Hansı ki, həmin sənədlərin köməyi ilə Albaniya tarixinin bir çox problemlərinə aydınlıq gətirmək mümkündür. M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» və şair Dəvdəkin Cavanşirin ölümünə yazmış olduğu ağı göstərir ki, bu dövrdə yaranan ədəbiyyat həm salnamə janrında, həm də lirik janrda olan əsərlərin yazılması praktikasından xüsusi məhərətlə istifadə edilib. Qeydlərindən görüldüyü kimi, M.Kalankatuklu Albaniya tarixinin kifayət qədər geniş bir dövrünü əhatə edib. Bu əsər yazılarkən o, özündən əvvəlki bir çox əcnəbi müəlliflərin əsərlərindən istifadə edib. Bütün bunlar isə əlbəttə ki, müəllifin təhsil səviyyəsindən və dünyagörüşündən xəbər verir. Eyni sözləri şair Dəvdək barəsində də demək olar.

Albaniya tarixi kontekstində ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən geniş tədqiq olunan bu yazılı abidələrdən hər birinin Girdiman tarixinə də sözsüz ki, bilavasitə aidiyyəti var. Ona görə də dövrümüzədək gəlib çatmış olan həmin yazılı nümunələrin Girdiman tarixi kontekstində yenidən yada salınması yersiz hesab edilə bilməz. Məsələn, ölkənin digər əraziləri kimi, Girdimanda da alban kilsəsinin müəyyən etdiyi kilsə iyerarxiya sistemi, habelə kilsənin nəfinə müəyyən edilən və toplanan vergilər Aqven qanunları əsasında həyata keçirilirdi. O qanunlar ki, onların altına Girdiman knyazı da imza atmışdı. M.Kalankatuklunun əsərinə gəldikdə isə, onu həm də Girdiman tarixi adlandırmaq olar. Bu fikri əsaslandırmaq üçün təkcə onu demək kifayətdir ki, Albaniya tarixinə dair qaynağın 552-ci ildən 711-ci il hadisələrindək olan dövrü əhatə edən ikinci kitabı bütünlükdə Mehranilər və bu sülalənin ən görkəmli nümayəndəsi olan Cavanşirə həsr edilib. Əsərin üçüncü kitabında isə Girdiman yepiskopluğu və bu kürsüdə fəaliyyət göstərən şəxslər, o cümlədən onların alban katalikosu kürsüsündəki yüksələn nümayəndələri barədə söhbət açılır.

NƏTİCƏ

Girdimanın IV-IX əsrlər tarixinin xüsusi tədqiqat mövzusu olaraq kompleks şəkildə araşdırılması nəticə olaraq aşağıdakıları deməyə əsas verir:

1. Erkən orta əsrlərdə Cənubi Qafqazın aparıcı dövlətlərindən olan Albaniyanın iqtisadi, siyasi və hərbi cəhətdən güdrətlənməsində, onun beynəlxalq nüfuzunun artmasında xüsusi yeri və rolu olan Girdiman vilayəti ərazilərinin Kür çayının sağ sahilində - Ermənistan və Gürcüstanla sərhəddə lokalizəsinə dair mülahizələrin heç bir ciddi elmi əsası yoxdur. İlkin olaraq keçən əsrin 30-cu illərində erməni müəllifləri tərəfindən irəli sürülən bu mülahizələr əslində Albaniya dövlətinin və dövlətçiliyinin özündə duran qədim Girdiman ərazilərinin elmi-nəzəri baxımdan erməniləşdirilməsi məqsədinə xidmət etmişdir. Keçən əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanda nüfuzlu albanşünaslıq məktəbinin formalaşmadığından sui-istifadə edən erməni tarixçiləri Girdiman vilayətinin lokalizəsinə dair özlərinin qeyri-elmi mülahizələrinin SSRİ tarixşünaslığına da daxil edilməsinə nail olublar. Hansı ki, Azərbaycan albanşünasları da uzun müddət tədqiqatlarında həmin tezisə istinad etmək zorunda qalmışlar. Bununla belə, Girdimanı Albaniyanın qərbində - Ermənistan və Gürcüstanla sərhəd ərazilərdə lokalizə edənlər arasında müəyyən fikir ayrılıqları olduğunu da danmaq olmaz. Belə ki, bəziləri onun indiki Tovuz və Qazax rayonları ərazisində, bəziləri Şəmkir və Daşkəsən rayonları ərazisində, bəziləri isə sadəcə olaraq Albaniyanın qərbində, yaxud da şimal-qərbində olduğunu bildiriblər. Elə ilk baxışdan görüldüyü kimi, Girdimanın Albaniyanın qərb ərazilərində olduğunu iddia edən müəlliflər arasında da kifayət qədər əsaslı fikir ayrılıqları mövcuddur. Bu isə hər şeydən öncə həmin müəlliflərin Girdimanın lokalizəsi ilə bağlı arqumentlərinin kifayət qədər ciddi olmadığına dəlalət edir. Belə olan təqdirdə, təbiidir ki, digər versiyaların da meydana gəlməsi zəruri idi. Məhz bu zəmində ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərində Albaniya ərazisində eyni vaxtda iki Girdiman vilayətinin olduğuna dair ehtimallar işıq üzü görüb. Bu versiyanın müəllifləri bir tərəfdən Girdiman vilayəti ərazilərinin Kür çayının sağ sahilində - Albaniyanın qərbində olduğuna dair artıq SSRİ tarixşünaslığında özünə yer almış məlum tezişi inkar edə bilmir, digər tərəfdən isə Girdimanın Şirvan ərazisində olduğunu təsdiqləyən çox ciddi elmi sübutları nəzərə almaya bilmirdilər.

Son vaxtlar qeyd olunan problemlə bağlı tərəfimizdən aparılan araşdırmalar nəticəsində Girdiman ərazilərinin Albaniyanın qərbində və ya şimal-qərbində lokalizəsinə, yaxud da Albaniya ərazisində eyni vaxtda iki Girdiman vilayətinin olduğuna dair mülahizələrin elmi əsası olmadığı sübuta yetirilmişdir. Çoxsaylı mənbə məlumatları, arxeoloji materiallar, memarlıq abidələri, qədim toponimlər və nəhayət, tarixən formalaşmış olan etno-mədəni aura əsasında sübuta yetirilmişdir ki, Girdiman vilayəti məhz Şirvan ərazisində olub.

2. İlk dəfə IV əsrə aid mənbələrdə adı çəkilən Girdiman vilayətinin əraziləri təqribən VI əsrin sonlarınaq şimalda Baş suayrıcı, şərqdə Ağsuçay, qərbdə Göyçay çayı, cənubda isə Qaraməryəm tirəsinədək olan əraziləri əhatə edirdi. Mehranilərin gəlişindən və xüsusilə də Girdiman feodalları Albaniyada siyasi hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonrakı dövrdə vilayətin əraziləri qərbdə Daşağıl çayına, cənubda isə Kür çayınadək genişləniş. Məhz Girdiman feodallarının hərbi-siyasi nüfuzunun artdığından ehtiyatlanaraq Sasani hökmdarları mərzbanlığın paytaxtını Qəbələdən Bərdəyə köçürüblər.

3. Ərazinin təbii-iqlim şəraitinin əlverişli olması, fauna və florasının zənginliyi, əkinə yararlı yerlərin, bağ, meşə və örüş sahələrinin çoxluğu, geniş çay şəbəkəsinin mövcudluğu və nəhayət, müxtəlif istiqamətlərdə olan karvan yollarının bilavasitə oradan keçməsi hələ e.ə. V minillikdən başlayaraq insanların Girdiman ərazilərinə oturmaq həyat sürmələrinə, çoxsaylı yaşayış məntəqələrini salmalarına zəmin olmuşdur. Erkən orta əsrlərdə həmin yaşayış məntəqələrindən Qəbələ, Mehrəvan, Qırlartəpə, Qalagah və Lahic nəinki vilayətin, bütövlükdə ölkənin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında önəmli rolə malik olmuşdur.

Tarixi mənbələrdə adı çəkilən, lakin indiyədək dəqiq koordinatları elm üçün sirr olaraq qalan Mehrəvan şəhərinin yerinin müəyyənləşdirilməsi Girdiman vilayəti ərazilərinin lokalizəsi baxımından xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllifin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 2004-cü ilin may ayında aparılan kəşfiyyat axtarışları zamanı Ağsu rayonunun Bəyimli kəndi yaxınlığında, Girdimançayın sol sahilində aşkar edilən və xalq arasında Torpaqqala adı ilə məlum olan, ətrafı tərkibində saman qatışığı olan çiy kərpiclə hörülmüş əzəmətli qala divarları ilə əhatələnmiş bu şəhər yeri 9 hektar sahəni əhatə edir. Yoxlama qazıntıları nəticəsində orada VI-IX əsrlərdə intensiv şəhər həyatı olduğu müəyyənləşdirilib. Mütəxəssislər vilayətə məxsus hərbi qarnizonun və Girdiman yepiskopluğunun da vaxtı ilə məhz orada yerləşdirildiyini güman edirlər. Tarixi mənbələrdə bildirildiyi kimi, əsası VI əsrdə Mehranilər sülaləsinin banisi Mehran tərəfindən qoyulan Mehrəvan şəhəri təqribən IX əsrin ortalarında süqut etmişdir. Dövrünün izdihamlı şəhərləri ilə yanaşı, Kənd yeri, Kürdüvan, Həsən bəyin yeri, Gəndob, Aşağı Qaraməryəm, Ərəbcəbirli, Yekəxana, Tərkəş, Kələş, Kələsər, Talıstan, Şamdalın kimi kənd tipli yaşayış məntəqələri və onlar ətrafındakı nekropollar da erkən orta əsrlərdə Girdiman vilayətinin Albaniyada əhalinin kifayət qədər sıx məskunlaşdığı rayonlardan olduğuna dəlalət edir.

4. Girdiman ərazilərinin antik və ilk orta əsr abidələrinin coğrafiyası sözsüz ki, həm də əhalinin məskunlaşma dinamikasından xəbər verir. Bu isə o deməkdir ki, antik dövrdə əsasən Həftəran çökəkliyi ilə Qaraməryəm tirəsi arasında yerləşən Acınohur öndağlığı, İvanovka və Sanqalan yaylaları boyunca olan ərazilərdə məskunlaşan əhali erkən orta əsrlərdə özlərinin ənənəvi yaşayış yerlərini tərk edərək dağlıq və dağətəyi ərazilərə çəkilib. Beləliklə də, Böyük Qafqazın cənub yamacındakı ərazilərdə yeni-yeni yaşayış məntəqələri və müdafiə

qalaları meydana gəlib. Ərazinin məskunlaşmasında baş verən bu dəyişiklik çox güman ki, bəhs edilən dövrdə Albaniya, o cümlədən də Girdiman ərazilərinə xaricdən olan basqın və hərbi yürüşlərin intensiv xarakter aldığı ilə izah oluna bilər. Cənubdan Sasani, Bizans və Xilafət ordularının yürüşləri nəticəsində Albaniya əraziləri sözün əsil mənasında fəal hərbi əməliyyat meydanına çevrilmişdi. Bütün bunlardan təngə gələn yerli əhali təqribən V-VI əsrlərdən başlayaraq şimala - Böyük Qafqazın Cənub yamacındakı dağlıq və dağətəyi ərazilərə çəkilərək orada yeni-yeni yaşayış məskənləri və müdafiə qalaları tikmək məcburiyyətində qalıb. Girdiman vilayətinin erkən orta əsrlərə aid yaşayış məskənləri və müdafiə qalalarının əksəriyyətinin dağlıq və dağətəyi ərazilərdə olması buna sübutdur. Təbii ki, uzun müddət davam edən çoxsaylı hərbi əməliyyatlar zamanı düzən ərazilərdəki yaşayış məntəqələri və müdafiə istehkamlarının müdafiəsinin təşkili çoxsaylı problemlər doğururdu. Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə, hərbi-strateji baxımdan əlverişli yerlərdə salınan yeni yaşayış məntəqələri və qalalar uğrunda döyüş aparmaq isə Sasani, Bizans və Xilafət orduları üçün münasib deyildi. Əsasən düzən ərazilərdə döyüş və manevr vərdişləri ilə fərqlənən bu ordular hərbi-strateji baxımdan onlar üçün əlverişli olmayan dağlıq ərazilərdə döyüş aparmağa hazır deyildilər.

5. Tarixi mənbələrdə bildirildiyinə görə, hərbi əməliyyatlar zamanı Girdiman feodalları Albaniya ordusuna yaxşı silahlanmış 1000 süvari verirdi. Xatırladaq ki, Girdiman abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı antik dövrdə və erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisində istehsal və istifadə edilən çoxsaylı silah-sursat nümunələri əldə olunmuşdur. Buradakı lokal və regional əhəmiyyətli qalaların çoxluğu da ölkənin zaman-zaman düşər olduğu hərbi əməliyyatlarda Girdimanın fəal iştirakından xəbər verir. Girdiman qalası, Cavanşir qalası, Xanəgah Qız qalası, Niyal qalası, Fit qalası, Xaçmaz Govur qalası, Bum qalası, Oğuz qalası, Vəndam qalası, Bayramkoxa qalası, Qızlar qalası, Xosrov qalası, Xirəki müdafiə səddi, Qalatap, İtaldamac, Qaladam və Həzrə qülləsi kimi hərbi müşahidə məntəqələri, çoxsaylı digər qala və istehkamlar təkcə Girdiman ərazilərinin deyil, bütövlükdə ölkənin müdafiəsinin təşkili üçün həqiqətən də daimi və etibarlı müdafiə sistemi yaradıldığıнын bariz göstəricisi kimi dəyərləndirilə bilər.

İnşa edildiyi vaxtdan əsrlər keçsə də, Girdiman vilayəti ərazisindəki qalaların və digər müdafiə tikililərinin demək olar ki, əksəriyyəti elə bir ciddi dağıntıya məruz qalmadan zəmanəmizədək gəlib çıxmışdır. Bu isə hər şeydən öncə onunla əlaqədardır ki, həmin qalalar hərbi-strateji baxımdan olduqca əlverişli yerlərdə tikilib. Girdiman qalaları bu mənada ən təhlükəli düşmən orduları üçün belə sözün əsil mənasında əlçatmaz olub. Mürəkkəb relyef şəraitində tikilən bu qalalar mühəndis-texniki baxımdan o dərəcədə əzəmətli və möhtəşəmdir ki, onları hətta azsaylı kiçik qala qarnizonları ilə belə etibarlı şəkildə müdafiə etmək mümkün idi. Bütün bunlar isə bütövlükdə ölkədə, o cümlədən də Girdiman vilayətində hər b sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğundan xəbər verir.

6. Kitabda erkən orta əsrlərə aid adı çəkilən və barəsində məlumat verilən yaşayış yerləri, nekropollar və müdafiə tikililəri Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfədir ki, Girdiman abidələri kimi təqdim olunur. Onların xeyli qismi barəsində arxeoloji ədəbiyyatda ilk dəfədir ki, kifayət qədər əhatəli məlumat verilir. Bir qismi barəsində isə ümumiyyətlə, ilk dəfədir ki, məlumat verilir. Bu isə bütövlükdə Albaniyanın ilk orta əsrlərə aid arxeoloji xəritəsinin yenidən işlənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

7. Albanlarla yanaşı, udinlərin və hapıtların da ərazinin avtoxton sakinləri kimi təqdim olunması, irandilli əhalinin (tatların) isə Girdiman ərazilərinə köçürülmə tarixi və məskunlaşma arealı, müəyyən tarixi dövrdən sonra onların da tədricən albanlaşması ilə bağlı əsərdə irəli sürülən mülahizələr də fikrimizcə, erkən orta əsrlərdə Albaniyanın etnik mənzərəsini daha dərindən öyrənmək baxımından əhəmiyyətli ola bilər.

8. Girdiman vilayətinin lokalizəsi və sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi məqsədilə mənbə məlumatları və arxeoloji materiallarla yanaşı, ərazinin qədim toponimlərinin də ciddi elmi dəlil olaraq ilk dəfə geniş miqyasda tədqiqata cəlb olunması, kitabda irəli sürülən fikir və mülahizələrin kompleks əsaslara söykəndiyindən xəbər verir.

9. İnzibati-siyasi vahid olmaq etibarını ilə Girdiman vilayətinin hərbi-iqtisadi qüdrətinin artması Albaniyada Sasani mərzbanlarının mövqeyinin zəifləməsi, Mehranilərin artan nüfuzundan çəkinərək mərzbanlığın paytaxtının Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsi ilə nəticələnib. Mehranilərin siyasi hakimiyyəti ələ keçirməsi nəticə etibarını ilə Albaniyanın hərbi cəhətdən daha da qüdrətlənməsinə, onun beynəlxalq nüfuzunun artmasına və nəhayət, Girdiman feodallarının mülklərinin yeni ərazilər hesabına xeyli genişlənməsinə gətirib çıxardı. Beləliklə, qərbdə Daşəgil çayınadək olan ərazilər, cənub-qərbdə isə Ərəş vilayətinə məxsus torpaqların xeyli hissəsi Girdiman feodallarının əlinə keçib.

10. Girdiman əraziləri əkinçiliyin, maldarlığın və ovçuluğun inkişafı baxımından olduqca əlverişli təbii-coğrafi imkanlara malik idi. Tarixi mənbələr, arxeoloji materiallar və etnoqrafik nümunələr də erkən orta əsrlərdə bu ərazilərdə müxtəlif təsərrüfat sahələrinin geniş inkişaf etdiyindən xəbər verir. Ayrı-ayrı abidələrdən məlum olan çoxsaylı taxıl nümunələri, üzüm və digər meyvələrə aid tum və çəyirdəklər, taxıl və şərab məhsullarının saxlanıldığı iri təsərrüfat küpləri və anbarlar, müxtəlif formalı dən daşları və s. burada əhalinin geniş miqyasda əkinçilik və bağçılıqla məşğul olduğuna dəlalət edir. Arxeoloji qazıntılar zamanı müxtəlif heyvanlara və quşlara aid əldə olunmuş çoxsaylı osteoloji qalıqlar, ev heyvanlarının bəsləndiyi yerlər, süd məhsullarının emalı və saxlanması məqsədilə geniş istifadə olunan sərnic, nehrə, dopu, küpə və tabaq tipli qablar, üzərində heyvan, quş və balıq təsvirləri işlənmiş maddi mədəniyyət nümunələri ovçuluğun və maldarlığın əhalinin gündəlik təsərrüfat həyatında önəmli yer tutduğunu təsdiqləyən çox ciddi dəlil - sübut kimi dəyərləndirilə bilər.

11. Antik dövrdə olduğu kimi, erkən orta əsrlərdə də sənətkarlıq mühüm təsərrüfat sahəsi kimi Girdiman əhalisinin başlıca məşğuliyyət növlərindən biri olub. Bunu şərtləndirən ən mühüm amil isə ərazidə sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı üçün geniş xammal bazasının olması idi. Zəngin və rəngarəng çeşidli daş, gil, metal, yun, pambıq, ipək, boyaq ehtiyatlarının mövcudluğu burada daşıqlama, metalıqlama, ağacıqlama, dulusçuluq, toxuculuq, şüşəıqlama, sümükiqlama və digər sənət sahələrinin geniş miqyasda yayılması və inkişaf etməsi üçün zəmin olmuşdur. Yazılı mənbələrlə yanaşı, zəngin arxeoloji material və etnoqrafik məlumatlar da Girdiman ərazisində ayrı-ayrı sənət sahələrinin yayılma arealı və inkişaf səviyyəsi barədə kifayət qədər dolğun təsəvvür yaratmağa imkan verir. Qəbələdə, Qırlartəpədə, Qalagahda və Bəyimli qalasında (Mehrvəvan) öyrənilmiş tikinti qalıqları, digər ilk orta əsr abidələrindən məlum olan daş, ağac, kərpic və kirəmit qalıqları Girdiman ustalarının inşaat mədəniyyətinin sirlərinə kifayət qədər dərin bələd olduğunu söyləməyə əsas verir. Çətin və mürəkkəb relyef şəraitində böyük ustalıqla ucaldılmış çoxsaylı əzəmətli müdafiə qalaları da yerli ustaların mühəndis-texniki səviyyəsinin göstəricisi kimi izah olunmalıdır.

12. Girdimanın ilk orta əsr abidələrindən aşkar edilmiş zəngin və rəngarəng çeşidli keramika məmulatının Albaniyanın digər ərazilərinin materialları ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi nəticəsində aşağıdakılar müəyyən olunub:

a) Müxtəlif dövrlərə aid edilən ayrı-ayrı abidələrdən məlum olan keramika məmulatı nümunələrinin kimyəvi tərkib etibarlı ilə eyni və ya oxşar olması onu deməyə əsas verir ki, yerli ustalar əsrlər, minilliklər boyu onlara yaxın olan ərazilərdəki eyni gil yataqlarından istifadə ediblər. Bu isə müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif keramika istehsalı mərkəzlərində istehsal olunan müxtəlif çeşidli məmulatın gilin tərkibinə yerli ustalar tərəfindən guya müxtəlif növ qatışıqlar əlavə edildiyinə dair mülahizələrin əsaslı olmadığına dəlalət edir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, ayrı-ayrı abidələrdən məlum olan, həm də xronoloji cəhətdən müxtəlif dövrlərə aid edilən keramika nümunələrinin saxsısının rənginin müxtəlif olması həmin məmulatın gilin kimyəvi tərkibi ilə deyil, sadəcə olaraq məmulatın bişmə dərəcəsi ilə əlaqədar olduğu daha inandırıcıdır. Eyni abidədən tapılan və eyni dövrə aid edilən, hətta eyni usta tərəfindən istehsal edilərək, eyni kürədə bişirilən məmulat içərisində də müxtəlif rəngli keramika nümunələrinə təsadüf olunması bunu bir daha təsdiq edir. Müqayisə və təhlillər göstərir ki, Azərbaycan ərazisindən məlum olan ən qədim keramika nümunələri saxsısının boz və ya bozuntul-çəhrayı rəngdə, Tunc dövrü materialları qara rəngdə, Dəmir dövrü materialları qırmızımtıl-çəhrayı, antik və orta əsr materialları isə daha çox məhz qırmızı rəngdə olması ilə diqqəti cəlb edir.

b) Mütəxəssislər insanların dulus çarxından ilk dəfə e.ə. IV minilliyin II yarısında Mesopotamiya və ya İran ərazisində istifadə olunduğunu ehtimal edirlər. Lakin Azərbaycan ərazilərinin qədim insanlar tərəfindən daha erkən məskunlaşdığını nəzərə alaraq düşünmək olar ki, dulus dəzgahı da ilk dəfə məhz

burada meydana gəlib. Leylatəpə və Böyük Kəsik abidələrindən tapılan dulus keramikası Azərbaycan arxeoloqlarının gələcəkdə bu barədə daha inamla bəhs etmələri üçün əsas yaradır. Bir sözlə, Mesopotamiya və İranla yanaşı, Azərbaycanın da dulus dəzgahının və təkmilləşdirilmiş dulus kürələrinin (ellipsvari kürələr) ilkin vətəni olduğunu söyləmək üçün yetərinə əsaslar vardır.

c) Fikrimizcə, ilk orta əsrlərdə dulusçuluq məmulatının keyfiyyət göstəricilərində müşahidə olunan dəyişikliklərin bütövlükdə keramika istehsalındakı tənəzzül kimi izah olunmasına dair mülahizələrlə də razılaşmaq olmaz. Birincisi, bu dövrdə mütəxəssislərin bir çoxunun düşündüyü kimi dulus dəzgahı heç də bütünlüklə istehsalatdan çıxmayıb. Ayrı-ayrı abidələrdən tapılan erkən orta əsrlərə aid dulus keramikası bunu bir daha təsdiq edir. İkincisi, erkən orta əsrlərdə bir sıra nümunələrin formaca nəzərə çarpacaq dərəcədə təkmilləşdirildiyi, ilk dəfə olaraq formaca və keyfiyyətcə yeni olan bir çox məmulat nümunələrinin istehsalına başlanıldığı da danılmaz faktdır. Üçüncüsü, erkən orta əsrlərdə ölkədə, o cümlədən Girdiman ərazilərində inşaat keramikası istehsalının və ondan istifadənin miqyasının ciddi surətdə artması da bütövlükdə, keramika istehsalındakı tənəzzüldən deyil, təbəddülatdan xəbər verir.

Fikrimizcə, ilk orta əsr keramika istehsalında müşahidə olunan repressiv meyllər çox güman ki, həmin dövrdə mədəni səviyyəsi, o cümlədən istehsalat mədəniyyəti albanlardan qat-qat aşağı olan köçəri tayfaların Albaniya ərazilərinə ardı-arası kəsilməyən hücumları və bu səbəbdən də yerli əhalinin öz ənənəvi yaşayış yerlərindən didərgin düşərək dağlıq və dağətəyi ərazilərə çəkilməsi ilə izah oluna bilər. Bizans, Sasani və Xilafət ordularının hücumları və beləliklə də ölkənin fasiləsiz olaraq uzun müddət müharibə vəziyyətində olması təsərrüfatın digər sahələri kimi, dulusçuluq istehsalının da səviyyəsinə mənfi təsir göstərməyə bilməzdi.

13. Girdiman vilayəti ölkənin dini və mədəni həyatındakı fəal mövqeyi ilə də digər inzibati-siyasi vahidlərdən fərqlənib. Tarixi mənbələrə və çoxsaylı arxeoloji dəlillərə istinad edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, IV-IX əsrlərdə Girdiman vilayətinin ərazisi bütprəstliyin, zərdüştliyin, xristianlığın və İslam dininin maraqlarının çox ciddi surətdə toqquşduğu bir məkan olub. Ölkənin siyasi həyatında fəal iştirakı olan Girdiman feodalları isə cərəyan etməkdə olan dini proseslərin bilavasitə iştirakçısı, bir sıra hallarda isə həm də hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış ediblər. Ölkə əhəmiyyətli dini tədbirlərin, məsələn, Aqven kilsə məclisinin keçirilməsində Girdiman feodallarının və yepiskoplarının fəal iştirakı buna sübutdur. Bu baxımdan Girdiman yepiskoplarından bir neçəsinin ayrı-ayrı vaxtlarda Albaniya katalikosu kürsüsünə yüksəlməsi də sözsüz ki, təsadüfi hal kimi dəyərləndirilə bilməz. Nəhayət, Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə bilavasitə Girdiman ərazisində çoxsaylı xristian məbədlərinin tikilməsi və Cavanşirin şəxsi təşəbbüsü ilə Girdiman qalasında müqəddəs Allah evi ucaldılaraq oranın faktiki olaraq Girdiman elitasının ibadət yerinə çevrilməsi də bütövlükdə bu

vilayətin ölkənin dini-mədəni həyatında təsir dairəsinin böyüklüyündən xəbər verir.

14. IV əsrdən başlayaraq Albaniyanın hərbi, iqtisadi, siyasi, dini və mədəni həyatında xüsusilə önəmli yeri və rolu olan Girdiman vilayəti təqribən VIII əsrin ortalarından başlayaraq daxili feodal çəkişmələri zəminində inzibati-siyasi vahid olmaq etibarını ilə tədricən özünün əvvəlki mövqelərini itirir. 705-ci ildə Mehranilər sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi olan Girdiman hakimi Şiraz ərəblər tərəfindən əsir alınaraq Ərəbistana aparılıb. Bəzi tarixi mənbələr IX əsrin ortalarında Girdimanın hökmdar Getriç tərəfindən idarə olunduğunu bildirsələr də, əslində, bu dövrdə ölkə daxilində feodal parçalanmaları artıq özünü göstərməkdə idi. Yeni yaranmış feodal dövlətlərdən Şirvanşahlar Girdimanın şərq, Laicanşahlıq, Xursanşahlıq və Zədənşahlıq şimal-şərq ərazilərində, qərb ərazilərində isə Qəbələ hakimliyi müstəqil inzibati-siyasi vahid kimi fəaliyyət göstərməkdə idilər. Bu isə artıq Girdiman vilayətinin inzibati-siyasi vahid olaraq tarix səhnəsindən getməsi demək idi.

QƏBUL OLUNMUŞ İXTİSARLAR

Azərbaycan dilində

- AAEESNEKM** - Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nailiyyətlərinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları
ADU - Azərbaycan Dövlət Universiteti
AEİEA - Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi arxivi
AMEAAEİ - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
AMM - Azərbaycan maddi mədəniyyəti
ASE - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası
BDU - Bakı Dövlət Universiteti
BSU - Bakı Slavyan Universiteti
ƏDİ - Ədəbiyyat, dil, fəlsəfə
TFH - Tarix, fəlsəfə və hüquq
TİEA - Tarix İnstitutunun elmi arxivi

Rus dilində

- Аз.ФАН** - Азербайджанский филиал Академии наук СССР
Арм.ФАН - Армянский филиал Академии наук СССР
АО - Археологические открытия
АЭИА - Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане
АЭС - Азербайджанский этнографический сборник
Б.И. - Без издательства
ВДИ - Вестник древней истории
Вост.лит. - Восточная литература
ДАН - Доклады Академии наук
ЖМНП - Журнал Министерство Народного Просвещения
Зап.ИВАН — Записки Института Востоковедения Академии Наук
Изв.АН - Известия Академии наук
Изд-во - Издательство
ИФП - История, философия и право
КОРИГО - Кавказского отдела Русского Императорского Географического общества
КСИИМК - Краткое сообщения Института Истории и Материальной культуры
ЛЯИ - Литература, язык и искусство
МИЛ - Материалы и исследования по археологии

МИЭБГКЗК - Материалы для изучения экономического быта
Государственных крестьян Закавказского края
МКА - Материальная культура Азербайджана
М.-Л. - Москва-Ленинград
НАИИНА - Научный архив Института Истории Национальной Академии
СА - Советская археология
СМОМПК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа
Тр.ИИАН - Труды Института Истории Академии Наук
Тр.ГИМ - Труды Государственного исторического музея
Тр.ХАЭЭ - Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции
Тр.ЮТАКЭ - Труды Южно-Туркменской археологической комплексной
экспедиции

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov Ə.S. İsmayılı rayonu bəzi epigrafiq abidələri haqqında// Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFH ser., 1973, №1, s.64-72.
2. Abbasov Ə.S. Lahıcın epigrafiq abidələri // Azərb. EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1979, №4, s.74-84.
3. Abbasova F.Ə. Azərbaycanın orta əsr zoomorf əşyaları. Bakı: Elm, 2004.
4. Abbasova F.Ə. Şabran. Bakı: Elm, 2002.
5. Aleksidze Zaza. Qafqaz albanları dilləndilər. Artanuci, 2003.
6. ASE: 10 cildə, I c, Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1976.
7. ASE: 10 cildə, IV c, Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1980.
8. ASE: 10 cildə, VI c, Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1982.
9. ASE: 10 cildə, X cild, Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1987.
10. Ağayev Qəhrəman. Tunc və ilk dəmir dövründə Naxçıvanın Şərqi ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri //Azərbaycan arxeologiyası. 2001, №1-4, s. 18-22.
11. Axundov A.A. «Kür» sözünün etimologiyası haqqında. // ADU-nun Elmi əsərləri, 1956, №10, s.51-56.
12. Arazova R. Azərbaycanın ən qədim biçin alətləri // Azərbaycan arxeologiyası, 1999, №3-4, s.30-36.
13. Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Nafta-Press, 2003.
14. Aşurbəyli Sara. Şirvanşahlar dövləti. Bakı: Azər nəşr, 1997.
15. Aşurov S.H. Naxçıvanın ilk tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002.
16. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 3 cildə. III c, Bakı: Elm, 1983.
17. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. I c, Bakı: Elm, 1988.
18. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası. I hissə, Bakı: Elm, 1996.
19. Azərbaycan Respublikası ərazisində Dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsü. Bakı: 2001.
20. Azərbaycan tarixi: 3 cildə. I c, Bakı: Elm, 1958.
21. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Elm, 1993.
22. Azərbaycan tarixi: Ən qədim zamanlardan XX əsrədək. I c, Bakı: Azər nəşr, 1994.
23. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c, Bakı: Elm, 1998.
24. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c, Bakı: Elm, 1998.
25. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c, Bakı: Elm, 1999.
26. Azərbaycan SSR inzibati rayonlaşmasının iqlim səciyyəsi. Bakı: Elm, 1977.
27. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1989.

28. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Ensiklopediya nəşriyyatı, 1999.
29. Azərli M.İ. Vəqf mülkiyyəti və onun növləri haqqında // Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFH ser., 1974, № 1, s.69-76.
30. Babayev İ.A. Qəbələnin ilk şirli qabları. AMM, V c, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964, s.131-148.
31. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ. Bakı: Elm, 1981.
32. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1951.
33. Bartold V.V. Müsəlman dünyası tarixində Xəzəryanı bölgələrin yeri. / Akad. Z.Bünyadov və E.Ağayevanın tərcüməsində. Bakı: Elm, 1999.
34. Böyük Plini. «Təbiət tarixi». / Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: 1984, s. 25-27.
35. Budaqov B.Ə. Sovet Azərbaycanının təbiəti. Bakı: Maarif, 1988.
36. Budaqov B.Ə. Azərbaycanın Böyük Qafqaz hissəsinin müasir və qədim buzlaşması. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965.
37. Budaqov B.Ə., Nəbiyev V.N. Alazan-Əyriçay çökəkliyinin landşaftı. Bakı: Elm, 1979.
38. Bünyadov T.Ə. Azərbaycan arxeologiyasının öçerkləri. Bakı: 1960.
39. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda əkinçiliyin inkişafı tarixinə dair. Bakı: Azərb.SSREA nəşriyyatı, 1964.
40. Bünyadov T.Ə. Qədim Azərbaycanda toxuculuq və keçəçiliyin inkişaf tarixinə dair. AMM, I cild, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964, s.81-83.
41. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişaf tarixindən. Bakı: Elm, 1968.
42. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Elm, 1984.
43. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989.
44. Cavadov Q.C. Azərbaycanda ağacişləmə sənəti haqqında. / Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, III buraxılış, Bakı: Elm, 1977, s.141-159.
45. Cavadov Q.C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı: Elm, 2000.
46. Cavadov Q.C., Hüseynov R.Ə. Udinlər. Bakı: Elm, 1999.
47. Cəbiyev Q.C. Arxeologiya və romantika. Bakı: Gənclik, 1985.
48. Cəbiyev Q.C. Nizami yaradıcılığında dulusçuluğa dair motivlər. Nizami Gəncəvi almanaxı. İkinci kitab. Bakı: Elm, 1991, s.75-79.
49. Cəbiyev Q.C. Azərbaycan keramikası. Bakı: Elm, 2003.
50. Cəbiyev Q.C. Bura Vətəndir. Bakı: Nafta-Press, 2003.
51. Cəbiyev Q.C. Ağsu rayonu ərazisində ilk orta əsrlərə aid şəhər yeri tapılmışdır. // Arxeologiya və Etnoqrafiya. Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əsərləri, 2004, №2, s.333.
52. Cəbiyev Q.C. Alban tarixçisi M.Kalankatuklu Girdiman tarixi haqqında // Elm və cəmiyyət. BSU-nun elmi məqalələr toplusu, I buraxılış, 2004, s.282-289.

53. Cəbiyev Q.C. Antik və ilk orta əsr mənbələri Girdiman vilayəti haqqında // Arxeologiya və Etnoqrafiya. Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əsərləri, 2004, № 1, s.80-88.
54. Cəbiyev Q.C. Bir daha Girdiman vilayətinin lokalizasiyasına dair. / Akademik İqrar Əliyevin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 2004, s.150-163.
55. Cəbiyev Q.C. Girdiman hövzəsinin bəzi qədim toponimlərinin etimologiyasına dair / Elm və cəmiyyət. BSU-nun elmi məqalələr toplusu. III buraxılış, 2004, s.272-276.
56. Cəbiyev Q.C. Girdiman tarixi orta əsr ərəb və fars mənbələrində / Hikmət, AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi araşdırmalar toplusu, 2004, № 4, s.62-70.
57. Cəbiyev Q.C. Girdiman vilayətinin tarixinə dair bəzi yeni məsələlər. // Dirçəliş - XXI əsr, 2004, № 78-79, s.261-269.
58. Cəbiyev Q.C. İrandilli əhalinin Qafqaz Albaniyası ərazisinə köçürülməsi tarixi və məskunlaşma arealına dair / Elm və cəmiyyət. BSU-nun elmi məqalələr toplusu, IV buraxılış, 2004, s.253-257.
59. Cəbiyev Q.C. Azərbaycanın qədim tarixinə dair yeni tapıntı / AMEA məruzələri, 2005, № 1-2, s.243-248.
60. Cəbiyev Q.C. Bəyimli qalasında ilkin arxeoloji tədqiqatların bəzi nəticələri // Tarix və onun problemləri. BDU-nun elmi əsərləri, 2005, № 4, s.215-226.
61. Cəbiyev Q.C. Ö.Ş.İsmizadənin Girdiman vilayəti ərazilərinin lokalizasiyasına dair mülahizələri / Azərbaycanın antik və orta əsr arxeologiyası problemləri. Bakı: Nafta-Press, 2006, s. 196-198.
62. Cəbiyev Q.C. Xanəgah qız qalası // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2005, № 2, s.58-65.
63. Cəbiyev Q.C. Albaniyanın hərbi-siyasi həyatında Girdiman feodallarının rolu//Dirçəliş - XXI əsr, 2007, № 106-107, s.97-110.
- 63a. Cəbiyev Q.C. Girdiman IV-IX əsrlərdə (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Tarix elm. dok. avtoref. Bakı: 2008.
64. Ciddi Hüseyn. Qız qalalarının yayılma ərazisi və «Qız qalası» sözünün tarixi kökü haqqında. AMM, IX cild, Bakı: Elm, 1980, s. 139-145.
65. Dadaşzadə Məmməd Arif. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1985.
66. Dostiyev T.M. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin abadlığı. Qobustan, 1993, № 1-2, s. 16-19.
67. Dostiyev T.M. VIII-XII əsrlərdə Azərbaycanın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı mədəni əlaqələri. Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. II BBS. Bakı: Elm, 1997, s. 143-146.
68. Dostiyev T.M. Orta əsr Şabran şəhərinin arxeoloji tədqiqinin bəzi nəticələri. //Azərbaycan Arxeologiyası. 1999, № 3-4, s.60-68.

69. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə (Quba-Xaçmaz bölgəsinin materialları əsasında tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2001.
70. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Tarix. elm. dok. avtoref. Bakı: 2004.
71. Dostiyev T.M., Əliyev Ş.M., Orucov A.Ş. Canaxır qədim şəhər yerində 1993-cü ildə arxeoloji tədqiqatlar / S.M.Qaziyevin 100 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı: Elm, 1994, s.37-39.
72. Əfəndi Rasim. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı: Işıq, 1976.
73. Əfəndiyev R.S. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. Bakı: Işıq, 1980.
74. Əhmədov Q.M. Azərbaycanın şirsiz saxsı məmulatı. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959.
75. Əhmədov Q.M. Yaloylutəpə mədəniyyətinə aid daha bir tapıntı // Azərb.SSR EA Məruzələri, 1959, № 5, s.439-444.
76. Əhmədov Q.M. Cavanşirin tunc heykəli. Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. 1967-ci il, 4 mart, № 9 (1418).
77. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı: Elm, 1979.
78. Əhmədov Q.M., Qədirov F.V. 1971-ci ildə Qəbələ şəhərinin Qala hissəsində aparılan arxeoloji qazıntıların hesabatı. AMEAAEİ-nin elmi arxivi, iş № 21, 56 s.
79. Əhmədov Ş.S. Pirsaatçay hövzəsinin ilk orta əsr arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2006.
80. Əhmədova Vəsilə. Azərbaycan təndirləri // Azərbaycan arxeologiyası. 2000, № 1-2, s.56-62.
81. Əl-Bəlazuri. Kitab fütuh əl-büldən. / Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: 1989, s.67-76.
82. Əliyev Ə., Ələkbərov A. Göyçay ərazisində arxeoloji tapıntılar // Azərb. EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1986, № 1, s.85-92.
83. Əliyev H.Ə. Böyük Qafqazın meşə və meşə-bozqır torpaqları. Bakı: Azərb.SSR EA-nın nəşriyyatı, 1964.
84. Əliyev H.Ə., Budaqov B.Ə. Əfsanəli dağlar. Bakı: Azərnəşr, 1973.
85. Əliyev K.H. Qədim Albaniya əhalisi haqqında // Azərb.SSR EA Məruzələri. 1959, XV cild, № 2, s. 175-177.
86. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrə. Bakı: Azərnəşr, 1997.
87. Əliyev İ.H., Qədirov F.V. Qəbələ. Bakı: Elm, 1985.
88. Əliyev V.H. Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyətinin öyrənilməsinə dair. AMM, VI c, Bakı: 1965, s.59-66.
89. Əliyev V.H. Azərbaycanda boyalı qablar mədəniyyətinin xronologiyasına dair. AMM, VII c, Bakı: Elm, 1973, s. 161-175.
90. Əliyev V.H. Tariximizin izləri ilə. Bakı: Gənclik, 1975.

91. Əliyev V.H. Azərbaycanca tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977.
92. Əliyev V.H. Qədim Naxçıvan. Bakı: Elm, 1979.
93. Əliyev V.H. Nərgizava Qafqaz Albaniyasının nadir tarixi abidəsidir // Arxeologiya və Etnoqrafiya, Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun elmi əsərləri, 2003, № 1, s.68-80.
94. Əliyev V.H., Fəriz Xəlilov. Ağsunun tarixi səhifələri. Bakı: Adiloğlu. 2001.
95. Göyüşov R.B. Qəbələnin gil çıraqları / Azərb. SSR EA Məruzələri, 1961, № 10, s.971-976.
96. Göyüşov R.B. I-X əsrlərdə Qəbələ şəhərinin dulus məmulatının inkişaf mərhələləri / Azərb. SSR EA Məruzələri, 1963, XIX c, № 12, s.63-67.
97. Göyüşov R.B. Dulusçuluq sənətində gil qabların anqoblanması üsulu haqqında. AMM, VI c, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s.101-112.
98. Göyüşov R.B. Qəbələ şəhəri gil qablarının hazırlanma üsulu // Azərb. SSR EA Xəbərləri, ict. elm. ser. 1965, № 2, s.94-97.
99. Gözəlova Y.H. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələri (ərəb mənbələri əsasında). Tarix elm. nam. avtoref. Bakı: 2000.
100. Hacıyev Q.Ə. Şabrandan aşkar edilmiş şüşə piyalələr / Gənc alimlərin II elmi konfransının materialları. II hissə, Bakı: Elm, 1987, s.212-215.
101. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhərinin tarixi (b.e.ə. III-XVIII əsrlər). Bakı: «T» nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2000.
102. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959.
103. Hüseynov Məmmədəli. Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü). Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1975.
104. Hüseynov Miryavər. Ulu vətənim Basqal. Bakı: Araz, 2004.
105. Hüseynova T.T. Ağsu rayonunun antik dövr arxeoloji abidələri. Tarix. elm. nam. avtoref. Bakı: 2004.
106. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987.
107. Xasayev H.H. Dağətəyi Şirvanın ilk orta əsr abidələri. Tarix elm. nam. avtoref. Bakı: 1994.
108. Xəlilov C.Ə. Xınıslıda qədim yaşayış yeri // Azərb. SSR EA Xəbərləri, ict. elm. ser. 1961, № 3, s.31-47.
109. Xəlilov C.Ə. Xınıslıda arxeoloji qazıntıların ilk nəticələri haqqında / AMM, VI c, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s.78-90.
110. Xəlilov M.C. Albaniyanın ilk orta əsr arxeologiyasında paytaxt şəhər problemi / 2002-2004-cü illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş sessiyanın materialları. Bakı: Nafta-Press, 2005, s.66-68.

111. Xəlilov M.C. Albaniyanın ilk orta əsr şəhər və qalalarının lokallaşdırılması problemi. Azərbaycanın antik və ilk orta əsr arxeologiyası problemləri. Bakı: Nafta-Press, 2006, s.72-87.
112. İbn əl-Əsir. Əl-kamil fi-t tarix: Mükəmməl tarix. / Ərəb dilindən tərcümə edən: M.Əfəndizadədir. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1959.
113. İbrahimov F.Ə. Örnəqaladan tapılmış metal bilərziklər və onların texnologiyasına dair // Azərb.SSR EA Xəbərləri, ict. elm. ser.,1967, № 2, s.97-102.
114. İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti. Bakı: Elm, 1988.
115. İbrahimov F.Ə. Bakıda metalışləmə tarixi (IX-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 1995.
116. İbrahimov F.Ə., İsmizadə Ö.Ş. Bakının orta əsr boyalı qabları haqqında // Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFH seriyası, 1981, № 1, s.55-65.
117. İbrahimov F.Ə., Osmanov F.L. Şamdlan orta əsr yaşayış yeri haqqında / AMM, XI cild. Bakı: Elm, 1993, s.56-67.
118. İsayev Əmirxan. Şimal-Şərqi Azərbaycanda məskunlaşmanın tarixi-etnoqrafik səciyyəsinə dair // Tarix və onun problemləri, 2002, № 3, s.177-181.
119. İsmayılov Q.S. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: Elm, 1981.
120. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. / Tərcümə və qeydlər Z.M.Bünyadovundur. Bakı: Elm, 1993.
121. Kəndli-Hərişçi Qafar. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti). Bakı: Elm, 1988.
122. Kərəmov N.K. Azərbaycan daxilində Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub yamacı və Alazan-Həftəran vadisinin relyefi haqqında / ADU-nun elmi əsərləri 1956, № 3, s.81-99.
123. Kərəmov N.K., Budaqov B.Ə., Nəbiyev V.H. Alazan-Həftəran vadisinin fiziki-coğrafi rayonlaşması / ADU-nun elmi əsərləri. 1965, № 2.
124. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.
125. Qasimov Etibar. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin su təchizatı (IX-XV əsrlər). Bakı: Adiloğlu, 2002.
126. Qaziyev S.M. İki küp və iki katakombə qəbri / AMM III cild, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1953, s.5-35.
127. Qaziyev S.M. Mingəçevirin küp qəbirləri albomu. Bakı. Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960.
128. Qaziyev S.M. Qəbələdə arxeoloji qazıntıların 1962-ci il hesabatı AMEAAEİ elmi arxivi, iş № 5235.
129. Qaziyev S.M. Qəbələ şəhərinin tarixi-arxeoloji tədqiqi / AMM V c, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1964, s.7-67.
130. Qaziyev S.M. Qəbələdə aparılmış arxeoloji tədqiqat və qazıntıların ilkin yekunları / AMM, VI c., Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı 1965, s.145-158.

131. Qaziyev S.M. Qəbələ şəhərinin qədim dəfn mərasimləri haqqında / AMM, VI c, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s.235-251.
132. Qarabağlı A.M. Utı əyaləti və utilər. «Kredo» qəzeti, 22 dekabr 2005-ci il.
133. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanda qırpqaq mənşəli etnonimlər haqqında / Azərb.SSR. EA Məruzələri, 1976, XXX c, № 4, s.81-94.
134. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992.
135. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994.
136. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair. Bakı: Elm, 1994.
137. Qeybullayev Q.Ə. V-XI əsrlərdə erməni dilində türk mənşəli sözlər // Tarix və onun problemləri. 2002, № 3, s.5-13.
138. Qədirov F.V. 1970-ci ildə Şəki, Vartaşen və Qutqaşen rayonlarına arxeoloji səfərin hesabatı. AMEAEl-nin elmi arxivi, iş. № 33.
139. Qədirov F.İ. 1977-ci ildə Qəbələ şəhərinin Səlbir hissəsində aparılan arxeoloji tədqiqatların hesabatı. AMEAEl elmi arxivi, iş № H-212.
140. Qədirov F.V. Tərkəşdə arxeoloji kəşfiyyat qazıntılarının ilk nəticələri // Azərb.SSR EA Xəbərləri, TFH ser., 1974, № 4, s.57-69.
141. Qədirov F.V. Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları. Bakı: Elm, 1984.
142. Qədirov F.V. Qəbələnin ilk orta əsr yollarının arxeoloji tədqiqinə dair / AMM, X c, Bakı: Elm, 1987, s.97-107.
143. Qiyasi C.Ə., Osmanov F.L. Azərbaycan müdafiə tikintilərinin iki abidəsi haqqında // Azərb.SSR EA Xəbərləri, ƏDİ ser., 1990, s.133-143.
144. Quliyev H.A. Azərbaycanda toxuculuq sənəti / Azərb. SSR EA Xəbərləri, ict. elm. ser. 1961, № 4, s.25-36.
145. Quliyev H., Tağızadə N. Metal və xalq sənətkarlığı. Bakı: Azərnəşr, 1968.
146. Quliyev Ş.A. Azərbaycanda su quşlarının ovlanması haqqında. / AMM, VI cild, Bakı: 1965, Azərb. SSR EA nəşriyyatı., s.295-316.
147. Quliyeva N.H. Azərbaycan tatlarının ailə məişəti və mənəvi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Tarix elm. nam. avtoref. Bakı: 1996.
148. Mahmudov H.İ., Bəktəşi Ş.S. Faydalı qazıntılar və onların tətbiqi. Bakı: Azərnəşr, 1985.
149. Mahmudlu Yaqub. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı: Azərbaycan diplomatiyası jurnalı, 1996.
150. Mehdiyeva A.Ə. Azərbaycanda qız qalalarının tarixi. Bakı. Elm, 2000.
151. Məmmədov A.M. Azərbaycanın Qoşqarçay və İncəçay hövzələrinin tarixi-arxeoloji tədqiqi (III-XVII əsrlər). Tarix elm. dok. avtoref. Bakı: 2004.
152. Məmmədov A.M. Gəncəbasar IV-XIII əsrlərdə. Bakı, Elm, 1993.
153. Məmmədov A., Namazov A. Azərbaycanın orta əsr Xunan şəhərinin tarixinə dair // Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası problemləri. Bakı: 1995, IV hissə, s.3-5.
154. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı: Təhsil, 2006.

155. Məmmədşadə K.M. Azərbaycanca inşaət sənəti. Bakı: Elm, 1978.
156. Məmmədov V.Ə. Şabranda aşkar edilmiş yeni dulus kürəsi. Gənc alimlərin II elmi konfransının materialları. II hissə, Bakı: Elm, 1987, s.215-219.
157. Məmmədova Fəridə. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərnəşr, 1993.
158. Mərdanov İ.E. Böyük Qafqazın cənub yamacında sellərin inkişafının geomorfoloji şəraiti. Bakı: Elm, 1978.
159. Musabəyova Ə.S. Şirvan düzü əsas torpaq tiplərinin aqrokimyəvi xassələri. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1960.
160. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977.
161. Mustafayev A.N. Azərbaycanca şarbaflıq sənəti. Bakı: Elm, 1991
162. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: 1993.
163. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Tarix elm. dok. avtoşef. Bakı: 1993.
164. Müşeyibov M., Süleymanov M. Ceyrançöl dağətəyinin təbii landşaftı. Bakı: Elm, 1975.
165. Namazov A.S. Qərbi Azərbaycanın ilk orta əşr arxeoloji abidələri. Tarix elm. nam. avtoşef. Bakı: 1994.
166. Nemət Məşədixanım. Azərbaycanca pirlər (sosial, ideoloji, iqtisadi-siyasi mərkəzlər). Bakı: Azərnəşr, 1992.
167. Nemətova-Quliyeva M.S. Həzrə abidələrinin kitabələri / Tarix İnstitutunun əşrləri, XVI c, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1963, s.99-124.
168. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1958.
169. Nərimanov İ.H. Sarıtəpədə arxeoloji qazıntılar // Azərb.SSR EA Xəbərləri, ict. elm. ser., 1959, № 2, s.31-43.
170. Nəsirlı M.N. Yaşayış evinin mənşəyinə dair. / Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. III buraxılış, Bakı: Elm, 1977, s.90-98.
171. Nuriyev A.B. Şərgah küp qəbirləri haqqında / AMM, VII cild, Bakı: Elm, 1973, s.220-232.
172. Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı: Elm, 1981.
173. Nuriyev A.B. Azərbaycanın orta əşr şəhəri Ərəş / 2000-2001-ci illərdə arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunlarına həsr edilmiş elmi sessiyanın təzisləri. Bakı: Elm, 2002, s.73-75.
174. Nuriyev A.B., Babayev Ə.H. Bərdə şəhərinin tarixi-arxeoloji oçerki. Bakı: Nurlan, 2001.
175. Nuriyev A.B., Əbdürəhmanov Ə.Ə. Şamaxı rayonundan tapılan inşaət keramikası nümunələri / Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Nafta-Press, 2003, s.90-91.

176. Nuriyev A.B., Göyüşov R.B. Govurqalanın şüşə məmulatı / AMM, X cild, Bakı: Elm, 1987, s. 108-117.
177. Orucov A.Ş. Salmantəpədə ilk orta əsr yaşayış yeri / AMM, VIII cild, Bakı: Elm, 1976, s. 150-160.
178. Orucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulmuşluq. Bakı: Elm, 1989.
179. Orucov A.Ş. Dərə-Çiçi ilk orta əsr abidələri. ADU-nun Elmi əsərləri. Tarix və fəlsəfə seriyası, № 6, s.94-98.
180. Orucov A.Ş. Şimal-Şərqi Azərbaycan ilk orta əsrlərdə. Tarix elm. dok. avtoref. Bakı: 1995.
181. Orucov A.Ş. Azərbaycanın ilk orta əsr abidələrindən aşkar edilmiş uşaq oyuncaqları // Azərbaycan arxeologiyası, 2000, № 3-4, s.68-70.
182. Osmanov F.L. Qəbəldə bağçılığın inkişafına dair // Azərb. SSR EA Məruzələri, 1962, XVIII c, № 2, s.97-100.
183. Osmanov F.L. Ağsu rayonundan təsadüfi arxeoloji tapıntılar // Azərb. SSR EA məruzələri, 1962, № 9, s.75-78.
184. Osmanov F.L. Qəbələn şüşə məmulatı haqqında / AMM, V c, Bakı:Elm, 1964, s.149-160.
185. Osmanov F.L. İsmayilli rayonunun arxeoloji abidələri haqqında / AMM, VI c, Bakı: 1965, s.123-130.
186. Osmanov F.L. Qəbələn metal məmulatı haqqında / Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966, s.33-46.
187. Osmanov F.L. İsmayilli rayonundan tapılmış antik dövr antropomorf fiqurlar haqqında // Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFH ser. 1971, № 1, s.60-66.
188. Osmanov F.L. İsmayilli rayonunun bəzi orta əsr abidələri haqqında. // Azərb. EA Xəbərləri, TFH ser., 1972, № 3, s.55-64.
189. Osmanov F.L. 1975-ci il Nüydü qazıntılarının nəticələrinə dair // Azərb.SSR EA Xəbərləri, TFH ser., 1980, № 4, s.45-59.
190. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı: 1982
191. Osmanov F.L. Azərbaycanda küp qəbirlərinin meydana gəlməsi və yayılması məsələsinə dair / AMM, X c, Bakı: Elm, 1987, s.69-95.
192. Osmanov F.L. Ağsu-İsmayilli arxeoloji ekspedisiyasının 1989-cu il hesabatı. AMEAAEİ-nin elmi arxivi, iş № h-556.
193. Osmanov F.L. Basqal, Niyal, Kürdüvan, Xankəndi ətrafında arxeoloji kəşfiyyat / Saleh Qazıyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş sessiyanın materialları. Bakı: Elm, 1994, s.48-50.
194. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının dəfn abidələri haqqında // Azərbaycan arxeologiyası. 2001, № 1-4, s.43-48.
195. Osmanov F.L. Ağsu ərazisində arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Adiloğlu, 2006.
196. Osmanov F.L. Cəbiyev Q. Ağsu-İsmayilli arxeoloji ekspedisiyasının 1983-cü il hesabatı. AMEAAEİ-nin elmi arxivi, iş № h-333.

197. Osmanov F.L., Cəbiyev Q.C. Ağsu-İsmayilli arxeoloji ekspedisiyasının 1984-cü il hesabatı / AMEAAEİ-nin elmi arxivi, iş № h-351.
198. Osmanov F.L., Cəbiyev Q.C., Mehdiyev T.S. Ağsu-İsmayilli ekspedisiyasının 1985-ci il qazıntılarının hesabatı / AMEAAEİ-nin elmi arxivi. iş № h-406.
199. Osmanov F.L., Cəbiyev Q.C., Ramazanov H.X. 1987-ci il Ağsu-İsmayilli arxeoloji ekspedisiyasının hesabatı / AMEAAEİ-nin elmi arxivi, iş № h-467.
200. Osmanov F.L., İbrahimov F.Ə. Nüydinin bədii metalı // Azərb. SSR EA Xəbərləri, TFH, seriyası, 1979, № 4, s.51-64.
201. Osmanov F.L., İbrahimov F.Ə., Cəbiyev Q.C. «Qızıl» orta əsr yaşayış yeri haqqında // Azərb. SSR EA Xəbərləri, TİF ser., 1982, № 3, s.65-73.
202. Osmanov F.L., Osmanov L.F. Şirvanda antik dövr dəmirçilik və dəmir alətləri / Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2004, Bakı: Elm, 2004, s.89-98.
203. Osmanov F.L., Osmanov L.F. Şirvanın antik dövr silahları haqqında / Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2005. Bakı: Elm, 2005, s.95-106.
204. Piriyeu-Buduqlu Vaqif. Buduq və buduqlular. Bakı: Sabah, 1994.
205. Piriyeu Vaqif. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Araz, 2002.
206. Ptolemey K. «Coğrafiya dərsliyi». V kitab, VIII fəsil (Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar) Bakı: Elm, 1989, s.23-25.
207. Rəcəbli Ə.M. X-XI əsrlərdə Azərbaycanda sikkə rəqalijasının (sikkə zərbi hüququnun) həyata keçirilməsinin bəzi xüsusiyyətləri haqqında / S.M.Qaziyevin 100 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı: Elm, 1994, s.76-79.
208. Rəcəbli Ə.M. Sasani gümüşü Azərbaycan pul dövriyyəsində / Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2004, Bakı: Elm, 2004, s.62-64.
209. Rəcəbov Q.Ə. Azərbaycanda süd məhsulları hazırlanmasının xalq üsulları / Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. III buraxılış, Bakı: Elm, 1977, s.45-65.
210. Rəcəbova B.Ə. Azərbaycandan tapılmış bəzi əqiq muncuqların hazırlanma texnologiyası haqqında / S.M.Qaziyevin 100 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. Bakı: Elm, 1994, s.61-63.
211. Rəcəbova B.Ə. Azərbaycanın orta əsr qadın bəzəkləri (IV-XIII əsrlər). Bakı: Elm, 2000.
212. Rəhimov Ə.H. Bədr Şirvaninin Qəbələyə həsr etdiyi şer // Azərb. EA Xəbərləri, TFH ser., 1973, № 2, s.48-53.
213. Rüstəmbəyova Afət, Mehdiyeva Aygün. Azərbaycanın ənənəvi işıqlandırma vasitələri / Azərbaycan Tarixi Muzeyi - 2005, Bakı: Elm, s.186-194.
214. Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı: İşıq, 1971.
215. Sadıqzadə Ş.S. Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrü bəzəklərinin təsnifatı / AMM, VII cild, Bakı: Elm, 1973, s.74-89.
216. Salamov K.A. Böyük Qafqazın alçaq dağlıq və dağətəyi zonalarının qaratorpaqları. Bakı: Elm, 1971.
217. Seyidov A. Naxçıvan e.ə.VII-II minilliklərdə. Bakı: Elm, 2003.

218. Sədiyev Şəmsəddin. Adlar necə yaranıb. Bakı: Gənclik, 1969.
219. Səməd Vurğun. Əsərləri: 7 cildə. III c, Bakı: Elm, 1986.
220. Səttarzadə R.X. Azərbaycan atçılığı. Bakı: Azərənşr, 1960.
221. Süleymanov Manaf. Lahic. Bakı: Vətən, 1994.
222. Süleymanov M.Ə. Acınohur-Ceyrançöl öndağlığının fiziki-coğrafi rayonlaşması // ADU-nun Elmi əsərləri, 1965, № 2, s.91-97.
223. Şərifli M.X. Eyni adlı orta əsr Azərbaycan şəhər və qalaları // Azərb.SSR EA Məruzələri. 1962, XVIII c, № 3, s.89-93.
224. Şərifli M.X. Şirvanşahlığın Lizanşahlıq ilə birləşdirilməsi // Azərb. EA məruzələri, 1966, XXI c, № 6, s.603-607.
225. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978.
226. Şükürov Məzahir, Bəşirov Fərman. İsmayılı toponimləri. Bakı: Orxan, 2004.
227. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı: Elm, 1961.
228. Vahidov R.M. Azərbaycanda küp qəbirləri mədəniyyətinin bəzi məsələlərinə dair / AMM, VI c, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1965, s.91-100.
229. Vahidov R.M. Torpaqqalada arxeoloji qazıntı işlərinin ilk yekunları / AMM, VI c, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1965, s.201-213.
230. Vahidov R.M. Torpaqqalanın dulus kürələri / AMM, IX c., Bakı: 1980, s.94-100.
231. Vahidov R.M., Quliyev N.M. Kilsə dağında arxeoloji qazıntılar. AAEK (1971). Bakı: Elm, 1972, s.19-21.
232. Vahidov R.M., Quliyev N.M. Torpaqqala və onun tarixi-arxeoloji tədqiqinin ilk nəticələri / AMM, XI c., Bakı: Elm, 1993, s.40-48.
233. Vəkilov M. Cavanşir. Bakı: SSRİ EA AZF nəşriyyatı, 1943.
234. Vəkilov M. Azərbaycanda diplomatiya tarixi məsələlərinə dair (VI əsr) // Təbliğatçı, 1946, № 5, s. 78-84.
235. Vəkilov M. Cavanşir (tarixi roman). Bakı: Gənclik, 1992.
236. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974.
237. Vəlixanlı N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərənşr, 1993.
238. Vəlixanlı N.M. VII-IX əsrlərdə Azərbaycan tarixi və onun tarixşünaslıqda əksi məsələlərinə dair / Azərbaycan tarixinin problemləri, müasir tədris və elmi nəşrlərdə onun əksi konfransının materialları. Bakı: 1995, s.52-58.
239. Vəliyev (Baharlı) M.H. Azərbaycan (fiziki, coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk). Bakı: Azərənşr, 1992.
240. Vorosil Q. Qədim alban əlifbası və udin dili haqqında // Azərb. EA Xəbərləri, ict. elm. seriyası. 1962, № 1, s.79-89.
241. Yaqut əl-Həməvi. Mücəm əl-buldən / Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Elm, 1989, s. 164-168.

Rus dilində

242. Аббасова Ф.А. Об одной группе глиняных кувшинов из Шабрана. АЭИА (1980-1981 гг.). Баку: Элм, 1986, с.3-6.
243. Аббасова Ф.А. Средневековые зооморфные изделия Азербайджана (IV-XIII вв.). Дисс. канд. ист. наук. Баку: 1992.
244. Аббасова Ф.А. Металлические фигурки коня из средневековых памятников Азербайджана // Tarix və onun problemləri. 1997, № 1, s.203-205.
245. Абемян М. История древнеармянской литературы, т.1, Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1948.
246. Абелов Н.А. Экономический быт государственных крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии (МНЭБГКЗК), т.VI, Тифлис: 1887.
247. Абдуллаев Х.Т. Гильгильчайская оборонительная стена и крепость Чирахкала // СА, 1968, № 2, с.196-208.
248. Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюльтепе в Азербайджане. // СА, 1963, №3, с. 157-168.
249. Абрамян А.Г. Дешифровка надписей Кавказских агван. Ереван: 1964.
250. Абуладзе Н.В. К открытию алфавита Кавказских албанцев // Изв. ИЯИМК, т.IV, Тифлис: 1938, с.69-71.
251. Августиник А.А. К вопросу о методике исследования древней керамики / КСИИМК, 1956, вып.64, с.149-156.
252. Авдиев В.И. История древнего Востока. М: Госиздат, 1953.
253. Агамалиева С.А. Гончарство Азербайджана XIX – начала XX вв. Баку: Элм, 1987.
254. Аджи Мурад. Европа, тюрки, Великая Степь. М.: Мысль, 1998.
255. Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван: Изд-во Ереванского университета, 1971.
256. Азербайджанская ССР. Административно-территориальное деление. Баку: Азернешр, 1968.
257. Акишев К.А., Байбаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алма-Ата: Изд-во Наука, Казахской ССР, 1972.
258. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во Академии наук, 1960.
259. Алекперова Н.А. Домашние бараны и козы древнего Мингечаура. МКА, т.IV, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1962, с.250-290.
260. Ал-Екфи Ахмад ибн Асам. Книга завоеваний (Извлечение по истории Азербайджана VIII-IX вв.) / Перевод с арабского и прим. З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1981.
261. Алиев А.А. Археологические раскопки Гильгильчайского оборонительного сооружения. АЭИА (1980-81 гг.). Баку: Элм, 1986, с.14-16.

262. Алиев А.А. Гильгильчайское оборонительное сооружение. Баку: Элм, 1986.
263. Алиев В.Г. Археологические раскопки холма Кюльтепе II // СА, 1972, № 3, с.219-226.
264. Алиев И.Г. К вопросу о племенах Кавказской Албании. Исследования по истории культуры народов Востока. М.: Изд-во АН СССР, 1960, с. 15-19.
265. Алиев И.Г. К интерпретации параграфов 1, 3, 4 и 5 IV глава XI книги «География» Страбона // ВДИ, 1975, №3, с. 150-165.
266. Алиев И.Г. О проникновении на территорию Азербайджана ираноязычных племен в конце II - начале I тысячелетия до н.э. //Изв. АН Азерб. ССР, сер. ИФП, 1987, №2, с.57-67.
267. Алиев И.Г. О некоторых вопросах этнической истории Азербайджанского народа. Баку: Нурлан, 2002.
268. Алиев Играр, Османов Ф.Л. Бассейн рек Геокчай-Гирдманчай-Ахсучай в античное время // СА, 1975, №1, с. 183-202.
269. Алиев Играр, Османов Ф.Л. Ванночные погребения на территории Кавказской Албании и вопрос о парфянском элементе в Юго-Восточном Закавказье // Изв. АН Азерб.ССР, сер. ИФП, 1989, №1, с.56-66.
270. Алиев М.М., Кашкай М.А. Из истории геологических понятий и горнорудного дела древнем и средневековом Азербайджане. Тр.Института Истории естествознания и техники. т.IX, М.: 1957, с.138-155.
271. Алиев К.Г. О названии реки Куры // ДАН Азерб.ССР, 1959, ч.IV, №4, с.361-363.
272. Алиев К.Г. К вопросу о языках на территории Азербайджана. Тр.ИИАН Азерб.ССР, т.14, Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1960, с.35-56.
273. Алиев К.Г. Племена древней Кавказской Албании (I в. до н.э. - I в. н.э.) Автореф. канд. ист. наук. Ленинград: 1962.
274. Алиев К.Г. Кавказская Албании (I в. до н.э. - I в. н.э.) Баку: Элм, 1974.
275. Алиев К.Г. Этюды о населении древнего Азербайджана / В кн.: К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984, с.40-68.
276. Алиев К.Г. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
277. Алиев К.Г. Античная Кавказская Албания. Баку: Азернешр, 1992.
278. Али-заде А.А. Некоторые сведения о Ширване (до начала XIII в.) // Изв.АН Азерб.ССР, сер, общ. наук, 1947, №12, с. 3-22.
279. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1956.
280. Али-заде А. Лагич-поселок ремесленников. Автореф. Канд. ист. наук. Тбилиси: 1983.
281. Алияров С.С. Об этногенезе азербайджанского народа / В кн. К проблеме этногенеза азербайджанского народа. Баку: Элм, 1984, с.4-39.

282. Анарбаев А. Благоустройство средневекового города Средней Азии (V - начала XIII вв.) Ташкент: Фан, 1981.
283. Артманов М.И. История Хазар. Ленинград: Изд-во Гос. Эрмитажа. 1962.
284. Арутюнов А.А. Удины, М.: 1905.
285. Архитектура и искусство Ближнего и Среднего Востока / Материалы конференции. Баку: Элм, 1989.
286. Асадов Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку: Элм, 1993.
287. Асланов Г.М. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура / КСИИМК, 1955, № 60, с.63-72.
288. Асланов Г.М. Материальная культура Мингечаура. Автореф. канд. ист. наук. Баку: 1963.
289. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1959.
290. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыгзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1966.
291. Атаев Д.М. Нагорный Дагестан в раннесредневековье М.: Наука, 1963.
292. Атлас Азербайджанской ССР. Баку-Москва: 1963.
293. Ахмедов Г.М. Неполившая керамика Овенкала IX-XIII в. / МИА СССР, №67, М.: Изд-во АН ССР, 1959, с. 186-227.
294. Ахмедов Г.М. Раскопки античного городища Кабала / АО 1982, М.: Наука, 1984, с.431-432.
295. Ахмедов Г.М. О ранних связях городов Азербайджана с древнерусскими городами. Древнерусский город. Киев: Наукова думка, 1984, с. 14-16.
296. Ахмедов Г.М. Гала - центральная и самая многослойная часть городища Кабала/АЭИА, Баку: Элм, 2003, с.82-105.
297. Ахмедов Г.М., Бабаев И.А., Фоменко В.П., Алиев А.К. и др. Исследования на городищах Кабалы / АО, 1976, М.: Наука, 1977, с.487-488.
298. Ахмедов Г.М., Гадиров Ф.В. Раскопки средневекового города Кабала в 1971-1973 гг. / АЭИА (1973). Баку: Элм, 1974, с.45-49.
299. Ахмедов Г.М., Джабиев Г.Дж. Раскопки на территории Кала городище Кабала. / АЭИА, Баку: Элм, 1980, с.29-31.
300. Ахмедов Г.М., Фоменко В.П. Стекланные изделия из раскопок Кабалы (1972-1976 гг.) / МКА, т. X, Баку: Элм, 1987, с.156-167.
301. Ахмедов Р.Дж. Керамика Баку IX-XVIII вв. Баку: Элм, 1992.
302. Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986.
303. Ахундов Т. Материалы к изучению переднеазиатской миграции на Кавказ / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку:Нурлар, 2005.

304. Ашурбейли С.Б. Очерки истории средневекового Баку. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1964.
305. Бабаев И.А. Некоторые вопросы изучения памятников глиптики в Азербайджана // ДАН Азерб.ССР, 1964, № 6, с.77-80.
306. Бабаев И.А. Раскопки городища и могильнике Кабалы / АО, 1971 г. М.: Наука, 1972.
307. Бабаев И.А. К вопросу о взаимосвязях Кавказской Албании с Сасанидском Ираном (по материалам глиптики и нумизматики). В кн.: Искусство и археология Ирана. М.: Наука, 1971, с.49-56.
308. Бабаев И.А. Античная черепица Кавказской Албании // СА, 1974, № 2, с.48-59.
309. Бабаев И.А. К вопросу о возникновении государства Албании (Кавказской) // Изв. АН Азерб.ССР, сер, ИФП, 1976, № 4, с.40-51.
310. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в. до н.э. - III в н.э. Баку: Элм, 1990.
311. Бабаев И.А, Джабиев Г.Дж. Работы Шеки-Закатальской экспедиции / АО 1986 года. М.: Наука, 1988, с.455-456.
312. Бадалов А.Г. Гончарное ремесло Азербайджана античного периода. Баку: Элм, 2003.
313. Баландин Р.К, Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. М.: 1988.
314. Бакланов Н.А. Изучение строительной техники как один из способов датировки памятников / ИГАИМК, № 7-8, М, 1932, с. 19-24.
315. Байрамов Р.М. Отражение кочевой архитектуры в монументальном зодчестве средневекового Азербайджана / В кн.: Архитектура и искусство Ближнего и Среднего Востока / Материалы конференции. Баку: Элм, 1989, с. 167-170.
316. Байрамов Р.М. Нестационарная архитектура средневекового Азербайджана / В кн.: Архитектура и искусство (вопросы истории и теории). Баку: Ишыг, 1989, с.76-84.
317. Байпаков К.М. Типология средневековых городищ Южного Казахстана и Семиречья (VI - начала XIII в.) // Изв. АН Каз.ССР, 1981, № 3, с.26-33.
318. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI - начала XIII в.) Алма-Ата: Наука, 1990.
319. Байпаков К.М. По следам древних городов Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1990.
320. Баладзори. Книга завоевания стран. Перев. с арабского П.К. Жузе. / Материалы по истории Азербайджана. Вып.3, Баку: Общ-во обслед. и изучения Азербайджана, 1927.
321. Бартольд В.В. Сочинения, т.2, ч.1, М.: Изд-во Вост. лит, 1963.
322. Бартольд В.В. Сочинения. т.3, М.: Изд-во Вост. лит, 1965.
323. Бартольд В.В. Сочинения, т.5, М.: Изд-во Вост. лит. 1968.

324. Бархударян М. Артсах // пер. А.А.Яргулина. - НАИИНА, инв.1622,2010.
325. Безбородов М.А. Химия и технология древних и средневековых стекол. Минск: Наука и техника, 1969.
326. Беленицкий А.М, Бентович И.Б, Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Ленинград: Наука, 1973.
327. Беляев Е.А. Мусульманское сектантство. М.: Изд-во Восточной литературы, 1957.
328. Бернштам А.Н. Очерки истории гуннов. Ленинград: Изд-во Ленинградского гос. ун-та, 1951.
329. Бобринский А. А. К изучению гончарного круга на территории СССР // СА, 1961, №2, с. 14-17.
330. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. М.: Наука, 1978.
331. Большаков О.Г. Средневековый арабский город. / В кн.: Очерки истории арабской культуры V-XV вв. М.: Наука, 1982, с. 156-214.
332. Большаков О.Г. Поливная керамика Маверанахра VIII-XV вв. как историко-культурный памятник. Автореф. канд. ист. наук. Ташкент: 1954.
333. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока (VII - середина XIII в.). М.: Наука, 1984.
334. БСЭ, II издание, 50 томах, М.: Советская энциклопедия, т.48, 1957.
335. БСЭ, III издание, 30 томах, М.: Советская энциклопедия, т.7, 1972.
336. Бреполь Э. Теория и практика ювелирного дела. Ленинград: Машиностроение, 1977.
337. Брей У., Трейн Д. Археологический словарь. М.: Прогресс, 1990.
338. Будагов Б.А. Вертикальная зональность форм рельефа Большого Кавказа в пределах Азерб. ССР / Тр. Азерб.Геогр. Об-ва. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1960, с. 167-180.
339. Будагов Б.А. Геоморфология южного склона Большого Кавказа (в пределах Азербайджана). Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1969.
340. Будагов Б.А. Геоморфология и новейшая тектоника Юго-Восточного Кавказа. Баку: Элм, 1973.
341. Булавин И.А. Теплотехника в тонкой керамике. М.: Наука, 1938.
342. Булатов Н.М. Классификация красноглиняной поливной керамики золотоордынских городов / В кн.: Средневековые памятники Поволжья. М.: Наука, 1976, с.73-107.
343. Буниятов З.М. О термине «Хуррам» // Изв. АН Азерб.ССР, сер. общ. наук, 1959, №2, с.45-52.
344. Буниятов З.М. Новые данные о нахождении крепости Шеки // ДАН Азерб. ССР, 1959, №9, с.860-871.
345. Буниятов З.М. О длительности пребывания хазар в Албании в VII-VIII вв. // Изв. АН Азерб. ССР, сер. общ. наук, 1961, №1, с.21-34.

346. Буниатов З.М. Еще раз о неизданных страницах «Истории Агван» Моисея Кагантваци // Изв. АН Азерб. ССР, сер.общ. наук, 1961, №4, с.3-9.
347. Буниатов З.М. Из истории Кавказской Албании VII-VIII вв. / В кн.: Вопросы истории Кавказской Албании. Баку: Элм, 1962, с.149-165.
348. Буниатов З.М. О деятельности католикоса Албании Виро (596-630) / В кн.: Ближний и Средний Восток. М.: Наука, 1962, с. 15-20.
349. Буниатов З.М. Албаника III // Изв. АН Азерб.ССР, сер. общ. наук. 1964, №4, с.87-92.
350. Буниатов З.М. О хронологическом несоответствии глав «Истории Агван» Моисея Кагантваци // ДАН Азерб.ССР, 1965, № 4, с.65-67.
351. Буниатов З.М. Новый арабский источник по истории Азербайджана IX-X в. // Изв. АН Азерб.ССР, сер. ИФП, 1968, № 2, с. 107-118.
352. Буниатов З.М. Начало господства тюрков в халифате Аббасидов (830-870) // Изв. АН Азерб.ССР, сер. ИФП, 1969, №1, с.51-58.
353. Буниатов З.М. Ширван в XII - первой половине XIII в. (статья первая) // Изв. АН Азерб.ССР, сер.ИФП, 1975, №4, с.29-43.
354. Буниатов З.М. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване. До первой трети, XIII в. // ДАН Азерб. ССР, 1986, №4, с. 70-74.
355. Буниатов З.М. Еще раз о локализации области Шеки // Изв. АН Азерб.ССР, сер. ИФП, 1987, № 1, с. 117-119.
356. Буниатов З.М. Избранные сочинения в трех томах, т.1, Баку: Элм, 1999.
357. Буниатов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1957.
358. Бурнашева Ф.А. Методика изучения древних глазурей / В кн.: Археология и ее естественные науки. М.: Наука, 1965, с. 178-184.
359. Вактурская Н.Н. Хронологическая классификация средневековой керамики Хорезма (IX-XVII вв.) / Тр.ХАЭЭ. т.4, М.: Изд-во АН СССР, 1959, с.261-343.
360. Ваидов Р.М., Мамедзаде К.М., Гулиев Н.М. Новый памятник архитектуры Кавказской Албании / АО 1971 года. М.: Наука, 1972, с.487-488.
361. Вейденбаум Е. Заметки об употреблении камня и металлов у Кавказских народов // Изв. КОРИГО, 1987, №5, с. 140-260.
362. Вейерман Б.В. О специфике искусства и архитектуры мусульманских стран Ближнего и Среднего Востока VII-XVIII вв. В кн.: Архитектура и искусство Ближнего и Среднего Востока / Материалы конференции. Баку: Элм, 1989, с.5-9.
363. Велиханова Н.М. Изменение исторической географии Азербайджана в результате арабского завоевания / В кн.: Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.46-87.
364. Велиханова Н.М. О термине сикка в арабской географической литературе // Изв.АН Азерб.ССР, сер.ИФП, 1989, №3, с. 104-107.

365. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и международные вопросы. Баку: Элм, 1990.
366. Воронина В.Л. Доисламская символика в архитектуре Средней Азии и Зарубежного Востока // Архитектурное наследство, №33, М.: Стройиздат, 1985, с.252-258.
367. Ворошил Гукасян. Опыт дешифровки албанских надписей Азербайджана // Изв. АН Азерб. ССР, ЛЯИ, 1969, №2, с.52-74.
368. Ворошил Гукасян, Асланов Вагиф. Исследования по истории Азербайджанского языка дописьменного периода. Баку: Элм, 1986.
369. Гаджиев В.Д. Высокогорная растительность Большого Кавказа и ее хозяйственное значение. Баку: Элм, 1970.
370. Гаджиев В.Д. Динамика и производительность растительных формаций высокогорий Большого Кавказа. Баку: Элм, 1974.
371. Гаджиев Г.А. О производстве стекла Шабране. ТДКВОРАНА, Баку: Элм, 1988, с.75-76.
372. Гаджиев Г.А. Стекланные изделия Шабрана (IX-XIII вв.). Автореф. канд. ист. наук. Кемерово: 1990.
373. Гайдукевич В.Ф. Керамическая обжигательная печь Мунчек-Таре // КСИИМК, вып. XXVIII, 1959, с.77-78.
374. Гейбуллаев Г.А. К выяснению двух этнонимов Кавказской Албании // ДАН Азерб. ССР, 1976, №8, с.63-65.
375. Гейбуллаев Г.А. Об иранских топонимах Азербайджана // Изв. АН Азерб. ССР, сер. ИФП, 1979, №2, с.91-99.
376. Гейбуллаев Г.А. О происхождении некоторых этнонимов Азербайджана // АЭС, Вып.4, Баку: Элм, 1981, с. 153-164.
377. Гейбуллаев Г.А. О локализации топонима Хурсан в древней Кавказской Албании // ДАН Азерб. ССР, 1982, №2, с.57-61.
378. Гейбуллаев Г.А. Топонимия Азербайджана. Баку: Элм, 1986.
379. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку: Элм, 1991.
380. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982.
381. Гейдаров М.Х. К истории взаимоотношений ремесленных организаций с ахи в странах Ближнего Востока // Изв. АН Азерб. ССР, сер. ИФП, 1985, №1, с.52-60.
382. Геюшев Р.Б. Керамика города Кабалы. Автореф. канд. ист. наук. Баку: 1962.
383. Геюшев Р.Б. Работы Ширван-Шабранской экспедиции / АО 1980 года. М.: Наука, 1981, с.416-417.
384. Геюшев Р.Б. Христианство в Кавказской Албании. Баку: Элм, 1984.
385. Геюшев Р.Б. Средневековый город Шабран. Баку: [Б.и.], 1985.

386. Гияси Дж.А. Средневековые города Азербайджана и их главные площади. В кн.: Архитектура и искусство Ближнего и Среднего Востока. Материалы конференции. Баку: Элм, 1989, с.80-85.
387. Голубкина Т.И. О зооморфной керамике из Мингечаура / МКА, т.Ш, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1951, с. 103-140.
388. Голубкина Т.И. Археологическое обследование и раскопки кувшинных погребений в Азербайджане в 1953 г. // Изв. АН. Азерб. ССР, сер.общ.наук, 1959, №1, с. 17-26.
389. Гмыря Л.С. Страна гуннов у Каспийских ворот. Махачкала: Даг. книж. изд-во. 1995.
390. Горные богатства Закавказья. Баку: [Б.и.], 1983.
391. Гражданкина Н.С. Методика химико-технологического исследования древней керамики / В кн.: Археология и естественные науки. М.: Наука, 1965, с. 152-160.
392. Гудкова А.В. Классификация серглиняной столовой керамики. Тыры II-IV вв. Античная Тира и средневековой Белгород. Киев: Науково думка, 1979, с.39-115.
393. Гулиев Г.А. Таты. Народы Кавказа. ч.2, М.: Изд-во АН СССР, 1962, с.181-185.
394. Гулиев Ф. Урукская керамика Южного Кавказа / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку: Нурлан: 2005, 82 с.
395. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку: Азернешр, 1991.
396. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М: Наука, 1967.
397. Гуммель Я.И. Археологические очерки. Баку: Изд-во Аз.ФАН СССР, 1940.
398. Гуммель Я.И. Раскопки поселения 1 на запад от Ханлара в Азербайджане (1939-1941 гг.) // КСИИМК, 1948, вып.23, с.67-79.
399. Гуммель Я.И. Курган №2 близ Ханлара (раскопки 1940 г.) // КСИИМК, 1949, вып.24, с.55-58.
400. Гусева Т.В. Ремесленные мастерские в восточном пригороде Нового Сарая//СА, 1974, №3, с. 125-141.
401. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1985.
402. Гюл К.К., Мусейбов М.А. К вопросам физико-географического районирования Азербайджана // Ученые записки АГУ, геолг., геогр. серия, 1958, №2, с.49-56.
403. Дадашова С.У. К изучению средневекового караванного пути (Ниязабад-Алтыгач-Шемаха) // ДАН Азерб. ССР, 1977, №2, с.82-84.
404. Дадашова С.У. Торговые пути: мосты, оводаны и карвансарай Азербайджана // Изв. АН Азерб. ССР, сер.ИФП, 1990, №1, с.108-114.
405. Джабиев Г.Дж. Позднесредневековая керамика Азербайджана (XIV-XVII вв.). Автореф. канд. ист. наук. Киев: 1985.

406. Джабиев Г.Дж. Некоторые средневековые памятники Ширвана/АЭИА (1985 г.). Баку: Элм, 1986, с.55-57.
407. Джабиев Г.Дж. Средневековые памятники Исмаиллинского района АО 1984 года. М.: Наука, 1986.
408. Джабиев Г.Дж. Попытки фальсификации армянскими авторами древних народных легенд о Гирдманских памятниках / Археология, этнология, фольклористика Кавказа. Баку: 2005.
409. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984.
410. Джафаров А.Г. Средний палеолит Азербайджана. Баку: Элм, 1999.
411. Джафаров Ю.Р. Гунны и Азербайджан. Баку: Элм, 1985.
412. Джафарзаде И.М. Гобустан. Наскальные изображения. Баку: Элм, 1973.
413. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1949.
414. Джидди Г.А. Историко-археологические сведения о крепости Гюлистан // Изв. АН Азерб.ССР, сер. общ. наук, 1961, №6, с.38-39.
415. Джидди Г.А. Средневековый город Шемаха IX-XVII вв. Баку: Элм, 1981.
416. Дорн Б.А. О походах древних русских в Табаристан с дополнительными сведениями о других побегах их на побережья Каспийского моря. Санкт-Петербург: Императорская АН, 1875.
417. Дорн Б.А. Опыт истории Ширваншахов. / Перев. с немецкого Дж.Джафарова. НАИИ НАН Азербайджана, дело №1741.
418. Достиев Т.М. Средневековые археологические памятники Северо-Восточного Азербайджана (IX-середина XIII). Баку: Изд-во Бакинского Университета, 1999.
419. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. М.: Наука, 1985.
420. Егише Вардапет. О Вардане и войне армянской. Перев. с древнеарм. и коммент. М.А.Геворкяна. Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1971.
421. Еремян С.Т. Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов // ВДИ, 1939, №1, с.80-97.
422. Еремян С.Т. Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу // Зап. ИВАН СССР, М.-Л.: 1939, т. VII, с.129-155.
423. Еремян С.Т. Заметки к тексту «Хроники Сумбата» // Изв. Арм.ФАН СССР, 1941, №9, с.27-30.
424. Еремян С.Т. Экономика и социальный строй Албании III-VII вв. / В кн.: Очерки истории СССР (III-IX вв.). М.: Наука, 1958, с.303-310.
425. Еремян С.Т. Политическая история Албании III-VII вв. / В кн.: Очерки истории СССР (III-IX вв.). М.: Наука, 1958, с.310-323.

426. Еремян С.Т. Идеология и культура Албании III-VII вв. / В кн.: Очерки истории СССР (III-IX вв.) М.: Наука, 1958, с.323-330.
427. Еремян С.Т. Азербайджан (Албания) в период арабского владычества. В кн.: Очерки истории СССР (III-IX вв.). М.: 1958, с.530-536.
428. Заметки о кавказских языках / СМОМПК, вып.38, с. 1-28.
429. Закирова И.А. Косторезное дело Болгара. / В кн.: Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. М.: Наука, 1988, с.220-242.
430. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Перев. с арабского и прим. Н.М. Велихановой. Баку: Элм, 1986.
431. Ивашенко М.М. Кувшинные погребения Азербайджана и Грузии // Изв. АН Азерб.ССР, 1947, №1, с.73-80.
432. Ионе Г.И. Еще раз о датировке кувшинных погребений // ДАН Азерб. ССР, 1948, №10, с.451-457.
433. Ионе Г.И. О гончарных обжигательных печах из Мингечаура / МКА, т.II, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1951, с.31-79.
434. Ионе Г.И. Керамическое производство древнего и средневекового Азербайджана. НАИИНАА, дело №3989.
435. Иессен А.А. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе // Изв. ГАИМК, вып. 120, М.: 1935.
436. Исмизаде О.Ш. Археологические находки в Исмаилинском районе // Изв.Аз.ФАН СССР, 1941, №4, с.25-28.
437. Исмизаде О.Ш. Археологические находки с.Куба-Халилли Исмаиллинского района // ДАН Азерб. ССР, 1952, т. VIII, №11, с.629-632.
438. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956.
439. Исмизаде О.Ш. О гончарных обжигательных печах открытых в Кабале в 1961 г. // Изв. АН Азерб.ССР, сер. общ. наук, 1963, №5, с. 13-24.
440. Исмизаде О.Ш. О раскопках в Кабале на территории Южной части городища в 1960 г. / МКА, т.V, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.68-130.
441. Исмизаде О.Ш. Глиняная статуэтка из Шамылы Куткашеенского района /МКА, т.VII, Баку: Элм, 1973, с.216-219.
442. Исмизаде О.Ш. О ювелирном ремесле в древней Кавказской Албании / МКА, т.VII, Баку: Элм, 1973, с.277-317.
443. Исмизаде О.Ш., Ибрагимов Ф.А. Художественная штампованная керамика средневекового Баку. Баку: Элм, 1983.
444. История Дагестана, т. I. М.: Наука, 1967.
445. История епископа Себеоса. Ереван: 1939.
446. История Иранского государства и культуры (к 2500 летию иранского государства). М.: Вост.лит., 1971.
447. История СССР с древнейших времен до наших дней в 12 томах, т.I, М.: Наука, 1966.

448. Кадиров В.Ф. Северные оборонительные сооружения Азербайджана. Автореф. канд. ист. наук. Баку: 1969.
449. Кадиров Ф.В. Работа 1975 года городище Кабала (Селбира) // АЭИА, Баку: Элм, 1978.
450. Казвини Хамдуллах. Нузхат ал-кулуб (материалы по Азербайджану) / Перев. с английского З.М. Буниятова, перев. с персидского И.П.Петрушевского. Баку: Элм, 1983.
451. Казиев С.М. Археологические раскопки Мингечаура / МКА. т.І, Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1949, с.9-49.
452. Казиев С.М. Археологические памятники Мингечаура, как источник для изучения истории Азербайджана // Изв. АН Азерб. ССР, 1950, №7, с. 167-174.
453. Караулов Н.А. Сведения арабских писателей о Кавказе. СМОМПК, вып. 32, Тифлис: 1903.
454. Карахмедова А.А. Христианские памятники Кавказской Албании (Алазанская долина). Баку: Элм, 1986.
455. Касумов М.А. Красильные растения Азербайджана и их использование в ковровом производстве / В кн.: Международный симпозиум по искусству Восточных ковров. Баку: Элм, 1983, с.63-65.
456. Касумова С.Ю. Южный Азербайджан в III-VIII вв. Баку: Элм, 1983.
457. Касумова Сара. Христианство в Азербайджане в раннем средневековье. Баку: [Б.и.], 2005.
458. Кашкай М.А. Основные этапы истории развития геологии и разработки полезных ископаемых на Кавказе / В кн.: Летопись науки в Азербайджане (техника). Баку: Элм, 1969, с.53-68.
459. Кашкай М.А., Селимханов И.Р. Из истории древней металлургии Кавказа. Баку: Элм, 1973.
460. Керамика и стекло древней Тмутаракани. М.: Изд-во АН СССР, 1963.

461. Керимов В. Оборонительные сооружения Азербайджана. Огуз. Баку: Элм, 1998.
462. Керимов В. Оборонительные сооружения Азербайджана древнего периода. Баку: Nafta-Press, 2003.
463. Керимов Вилаят, Стурфиел Бьернар. Киш. Баку: Чашыоглу, 2003.
464. Керимов Л. Азербайджанский ковер, т.2. Баку: Гянджлик, 1983.
465. Керимов Н.К. Физико-географическое районирование Азербайджанской ССР // Ученые записки АГУ, 1958, №5, с.91-101.
466. Кикнадзе Р.К. Очерки по источниковедению по истории Грузии. Парсадан Горгиджанидзе и Картлис Цховреба. Тбилиси: Мецниереба, 1980.
467. Клавдий Элиан. О животных. Кн.XVII, гл.34 / Перевод В.В.Латишева, ВДИ, 1948, №2, с.223-226.
468. Климов Г.А. К состоянию дешифровки агванском (кавказско-албанской) письменности. Изв. АН СССР, ОПЯ, 1972, вып. 1, с.50-54.
469. Кулизаде З. О концепции Кавказской Албании. Баку: Элм, 2006.
470. Колесников Л. Горные богатства Закавказья. Баку: 1923.
471. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. М.: Изд-во АН СССР, 1955.
472. Колчин Б.А. Проблемы изучения технологии древнейших производств / В кн.: Очерки технологии древнейших производств. М: Наука, 1975, с.5-13.
473. Корюн. Житие Маштоца. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1962.
474. Кошкарлы К.О. Античная и раннесредневековая торевтика Азербайджана. Баку: Элм, 1985.
475. Крачковский И.Ю. Арабская географическая литература. Избранные сочинения. т.IV, М.-Л: Наука, 1957.
476. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного или Кавказского Азербайджана (Кавказской Албании) / К пятидесятилетию научно-общественной деятельности С.Ф.Ольденбургу. М.-Л: Изд-во АН СССР, 1938с.369-384.
477. Крузе Ф. О важности южнокавказских областей России в отношении антикварном и о Птоломее, главном писателе в рассуждении Географии сей страны // ЖМНП, 1935, 4.V, с.423-438.
478. Круг Г.К., Круг О.Ю. Математический метод классификации древней керамики. / В кн.: Археология и естественные науки. М.: Наука, 1965, с.318-325.
479. Крупнов Е.Н. Древняя история Северного Кавказа. М.: Изд-во АН ССР, 1960.
480. Кудрявцев А.А. Развитие торговли в Дербенте в VI - первой половине XIII в. / В кн.: Ближний и Средний Восток. Товарно-денежные отношения при феодализме. М.: Наука, 1980, с. 108-116.

481. Кудрявцев А.А. Великий город на Каспии. Махачкала: Даг.книж. изд-во, 1982.
482. Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа (древности и средневековье). М.: Наука, 1990.
483. Кушнарева К.Х. Поселение эпохи бронзы на холме Узерлик-тепе около Агдама / МИА СССР, М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959, №67, с.388-430.
484. Кушнарева К.Х., Чубинашвили Т.Н. Историческое значение Южного Кавказа в III тысячелетии до н.э. // Советская археология, 1963, №3, с.19-24.
485. Лавров Л.И. Лезгины. Народы Кавказа, т.1. М.: Изд-во АН СССР, 1960, с.503-519.
486. Лавров Л.И. Этнография Кавказа. Л.: 1982.
487. Лалаян Е.А. Раскопки в селе Нидж и Варташен Нухинского уезда // Изв. Кавказского отделения Московского археологического общества. Тифлис: 1919, вып. V, с.37-47.
488. Левиатов В.Н. Керамика Старой Гянджи. Баку: Изд-во Аз.ФАН, 1940.
489. Левиатов В.Н. Азербайджан с V века до н.э. по III век. н.э. // Изв. Азерб.ССР, 1950, №1, с.65-91.
490. Легкобытов В. Кубинская провинция. Обзорение русских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. ч.4. Санкт-Петербург: Типография департамента внешней торговли, 1836, с.95-148.
491. Лордкипанидзе О.Д., Питрудзе Р.В., Матиашвили Н.Н., Чканина А.М., и др. Работы Ванской археологической экспедиции. Полевые археологические исследования в 1980 г. Тбилиси: Мецниерева, 1982, с.39-45.
492. Ломтатидзе Г.А. Важнейшие результаты археологических раскопок Рустави. Материалы по археологии Грузии и Кавказа. Тбилиси: Изд-во АН Груз. ССР, 1955, с. 171-210.
493. Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. / В кн.: История Иранского государства и культуры. М.: Главная редакция восточной литературы. 1971, с.101-121.
494. Луконин В.Г. Искусство древнего Ирана. М.: Искусство, 1977, 231 с.
495. Лунина С.Б. Штампованная керамика из отвала в квартале керамистов средневекового Мерва // Изв. АН Туркмен. ССР, серия общ. наук, Ашхабад: 1960, №4, с.46-53.
496. Лунина С.Б. Гончарное производство Мерва X - начала XIII века. Автореф. канд. ист. наук. Ашхабад: 1961.
497. Лунина С.Б. Гончарное производство в Мерве X начало XIII вв. / Тр. ЮТАКЭ, т.9, Ашхабад: Изд-во АН Туркмен. ССР, 1962, с.217-418.
498. Лунина С.Б. К вопросу о технике изготовления сосудов со штампованной орнаментацией из Старого Мерва // Изв. АН Туркмен. ССР, серия общест. наук, 1962, №4, с.83-86.

499. Лунина С.Б. Города Южного Союза в VII-XII вв. Ташкент: Фан, 1984.
500. Мамедбейли М.Н. Особенности планировочной структуры с.Лагич // ДАН Азерб. ССР, т. XXX, 1974, №4 стр. 66-70.
501. Мамедбейли М.Н. Архитектура жилища Лагича // Изв. АН Азерб ССР, сер. ЛЯИ, 1974, № 4, с. 118-127.
502. Мамедов А.А. Гюлистан - крепость эпохи Низами. Баку: Элм, 1990.
503. Мамедов А.А. К вопросу о топографии средневековых памятников Карабаха / Археология этнология, фольклористика Кавказа. 2005, с. 119-120.
504. Мамедов Т.М. О летописи Кавказской Албании / Вопросы истории Азербайджана. Баку: Изд-во Академии наук, 1966, с.47-52.
505. Мамедов Т.М. К вопросу об этническом составе Азербайджана IV-VII вв. // ДАН Азерб.ССР, 1975, Т.XXXI, №9, с.58-61.
506. Мамедов С.Г. История войн и военного искусства Азербайджана (с древнейших времен до XVIII в.). Баку: Nafta-Press, 1997.
507. Мамедова Ф.Дж. Проблема датировки «Истории албан» // Изв. АН Азерб.ССР, сер. ИФП, 1974, №3, с.52-60.
508. Мамедова Фарида. О некоторых вопросах исторической географии Албании I-VIII вв. / В кн. Историческая география Азербайджана. Баку: Элм, 1987, с.7-45.
509. Мамедова Фарида. К вопросу об албанском (Кавказском) этносе // Изв. АН Азерб. ССР, сер. ИФП, 1989, №3, с. 108-117.
510. Мамедова Фарида. Кавказская Албания и албанцы. Баку: [Б.и.]. 2005.
511. Макет история Азербайджана. Баку: 1954.
512. Марр Н.Я. Кавказские племенные названия и местные проблемы. Петроград: Гос.Академия, 1922.
513. Майсурадзе З.П. Технические способы художественного украшения черных и серых сосудов грунтовых погребений Самтаврского некрополя в Мцхете. Сообщ. АН Груз. ССР, т.XVIII, 1957, №1, с.124-126.
514. Массон В.М. Хумы Нисы (О некоторых формах неполивной керамики) / Тр.ЮТАКЭ, т.2. Ашхабад: Изд-во АН Турк.ССР, 1951, с.413-434.
515. Махмудов А.Н. Минералогия кобальтовых руд. М.: Недра, 1982.
516. Махмудов Ф.Р., Мунчаев Р.М., Нариманов И.Г. О древнейшей металлургии Кавказа // СА, 1968, №4, с. 17-19.
517. Меликсет-Бек Л.М. К истории появления гуннов в восточном Закавказье // ДАН Азерб. ССР, т.XIII, 1957, № 6, с. 709-713
518. Меликов Р.С. Утии. Материалы научной конференции. Баку: Элм, 1989, с.4-6.
519. Мехтиев Т.С. Изучение орудий труда древней Кавказской Албании / Материалы II научной конференции молодых ученых, посвященной 40-летию победы Советского народа в Великой Отечественной войне. Баку: Элм, 1987, с.234-238.

520. Миллер Б.В. Таты, их расселение и говоры // Изв. Общества обслед. и изуч. Азербайджана, №8, вып.7, Баку: 1929.
521. Минкевич-Мустафаева Н.В. Раскопки гончарных печей на городище Орен-Кала / МИА, №67, М.-Л: 1959, с. 174-185.
522. Минкевич-Мустафаева Н.В. К вопросу о водоснабжении и ремесленного квартала Байлакана / МКА, т. VII, Баку: Элм, 1973, с.318-324.
523. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М.: Изд-во Вост. лит., 1963.
524. Мирзазаде Ч.Х. Топонимы Азербайджана в средневековых арабских географических источниках. Баку: Элм, 1988.
525. Мирабдуллаев А.М. К вопросу о древнейшей камнообрабатывающей индустрии на территории Азербайджана и особенности его развития / Материалы научной конференции, посвященной 10 летнему юбилею института археологии и этнографии. Баку: Nafta-Press, 2003, с.20-21.
526. Михальченко С.В. Систематизация массовой неполивной керамики золотоордынских городов Поволжья // С А, 1973, №3, с.122-131.
527. Мнацакян А.Ш. О литературе Кавказской Албании. Ереван: Наука, 1969.
528. Мовсес Калакатуаци. История страны Алуанк / Перевод, предисловие и комментарии Ш.В.Смбатяна. Ереван: Наука, 1984.
529. Моисей Хоренаци. История Армении / Перевод Н.О.Эмина, Санкт-Петербург: 1809.
530. Муравьев С.Н. Три этюда Кавказско-Албанской письменности. Ежегодник Иберийско-Кавказского языкознания. Тбилиси: 1981, вып. VIII, с. 222-325.
531. Мусеибов М.А., Будагов Б.А. О новом физико-географическом районировании Азербайджанской ССР / ДАН Азерб. ССР, 1975, №2, с.71-75.
532. Мустафаев И.Д. Материалы по изучению пшеницы, ржи, ячменя и эгилосов. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР. 1961.
533. Мустафаев И.Д. Селекция пшеницы Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956.
534. Мухелишвили Д.Л. Из исторической географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарена). Тбилиси: Мецниереба, 1982.
535. Наджафова Н., Шелковников Б. Художественная глазуванная керамика Азербайджана IX века // Изв. АН Азерб. ССР, ИФП, 1979, №2, с. 100-105.
536. Нариманов И.Г. Археологические исследования поселения Шому-тепе в 1963 г. / АЭИА, Баку: Элм, 1985, с.311-314.
537. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
538. Насибов Ю.М. Азербайджан в V - первой половине XII (по древнегруз. источникам). Автореф. канд. ист. наук. Баку: 1985.

539. Ниорадзе Г.К. Земо-Авчальское погребение // Вестник Музея Грузии. т.IV, Тбилиси: 1955, с.215-216.
540. Новосельцев А.П. Генезис феодализма в странах Закавказья. М.: Наука, 1980.
541. Новосельцев А.П. Раннесредневековая культура народов Закавказья // Вопросы истории, 1973, №6, с. 100-115.
542. Нуриев А.Б. Из истории ремесленного производства Кавказской Албании. Баку: Элм, 1986.
543. Нуриев А.Б. Средневековый город Барда. Баку: Элм, 1986.
544. Нуриев А.Б. Результаты археологических работ в 1970 г. на могильнике Шергах (Шемахинский район) /МКА, т.XI, Баку: Элм, 1993, с.29-39.
545. Нуриев А.Б., Юсифов Ф.А. Археологические находки в Геокчайском районе / АЭИА (1973 г.). Баку: Элм, 1974, с.43-44.
546. Оруджев С.И. Структурные характеристики мусульманского города. В кн.: Архитектура и искусство Ближнего и Среднего Востока. / Материалы конференции. Баку: Элм, 1989, с. 148-150.
547. Османов Ф.Л. Бронзовый шлем, найденный в Ахсуинском районе Азербайджанской ССР / ДАН Азерб.ССР, 1972, т. XXVIII, №1, с.71-75.
548. Османов Ф.Л. Шыхдере келлеси / АО 1971 года. М.: Наука, 1972.
549. Османов Ф.Л. Глиняные саркофаги найденные на территории Азербайджана / МКА, т.VII, Баку: Элм, 1973, с.245-250.
550. Османов Ф.Л. Античное поселение у деревни Кюрдван / АЭИА (1976 г.) Баку: Элм, 1979, с.22-24.
551. Османов Ф.Л. Находки античного времени в бассейне р.Гирдыманчай / АЭИА (1978 г.). Баку: Элм, 1982, с.22-25.
552. Османов Ф.Л. Орудия производства из раскопок Ньюди // Изв. АН Азерб. ССР, сер. ИФП, 1984, №1, с.66-74.
553. Османов Ф.Л. Находки античного периода на Сангаланском плоскогорье / АЭИА (1979). Баку: Элм, 1984, с.33-38.
554. Османов Ф.Л. Предварительные итоги раскопок на Гырлар-тепе 1983-1984 гг. / В кн.: Всесоюзная археологическая конференция «Достижения Советской Археологии в XI пятилетке». Баку: Элм, 1985, с.261-263.
555. Османов Ф.Л. О связи Гырлартепе с Апшероном в античную эпоху. Страницы истории Баку и Апшерона. Баку: 1990, с. 10-11.
556. Османов Ф.Л. Античная надпись селения Гаджиятамлы // История и ее проблемы, 1997, №2, с.79-85.
557. Османов Ф.Л. О средневековой крепости Хиреки в окрестностях Сулут Исмаиллинского района / Материалы конференции посвящ. итогам археол. и этног. исслед. Азерб. в 2003-2004 гг. Баку: Nafta-Press, 2005, с. 113-114.
558. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании. Баку: Тахсил, 2006.

559. Османов Ф.Л., Джабиев Г. Дж. Из истории города Кабалы и его отношений с зарубежными странами / В кн.: Искусство и культура Монголии и Центарльной Азии. ч. II, М.: 1983, с. 122-128.
560. Османов Ф.Л., Джабиев Г. Дж. Античный памятник Гырлартепе. Баку: Элм, 1985.
561. Османов Ф.Л., Джабиев Г. Дж. Акрополь на Гырлартепе / АО, 1984 года, М.: Наука, 1986.
562. Османов Ф.Л., Джабиев Г. Дж. Археологические исследования Ахсу-Исмаиллинской экспедиции в 1982 г. / АИЭА, Баку: Элм, 1990, с.40-42.
563. Османов Ф.Л., Джабиев Г. Дж., Мехтиев Т.С. Гырлартепе многослойный памятник / АЭИА (1985 г.), Баку: Элм, 1986, с.53-55.
564. Османов Ф.Л., Джабиев Г. Дж., Рамазанов Г.Х. Природа и люди по раскопкам античного поселения Узунбойлар / АЭИА (1980-1981). Баку: Элм, 1986, с.85-89.
565. Османов Ф.Л., Гусейнова С.Г., Джабиев Г. Дж., Мехтиев Т.С. Исследования Гырлартепе / АО 1986 года, М.: Наука, 1988.
566. Османов Ф.Л., Ибрагимов Ф.А., Гусейнова С.Б., Алиджанов М.С. Средневековое городище «Шехергях» на территории Кюрдамирского района // Изв. АН Азерб.ССР, сер. ИФП, 1984, №2, с.65-67.
567. ОАК за 1898 г. /СПб.: 1898, с.113-114.
568. Османов Ф.Л., Османов Л.Ф. Об оружии албанцев из памятников Ширвана / Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, с. 151-152.
569. Пассек Т.Е., Джафарханский могильник / ВДИ, 1946, №2 с. 157-185.
570. Пассек Т.Е., Латынин Б.А. К вопросу о керамике из Ялойлу-Тепе // Изв. об-ва обслед. и изуче. Азербайджана. 1927, №4, с.217-222.
571. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и Закавказья / Труды Общества обследования и изучения Азербайджана, вып. 3, Баку: Общество обе лед. и изучения Азербайджана. 1926.
572. Пахомов Б.А. Молла-Исаклинская статуэтка и ее датировака // Изв. Аз.ФАН СССР, 1937, №2, с.23-28.
573. Пахомов Е.А. Археологические экспедиции по районам Азербайджанской ССР//Изв. Аз.ФАН СССР, 1938, №3, с.31-37.
574. Пахомов Е.А. Монеты из раскопок 1959-1960 гг. в развалинах крепости Кабалы / МКА, т. V, Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.178-186.
575. Пахомов Е.А. Археологические обследования и раскопки кувшинных погребений Азербайджана // Изв. Аз.ФАН СССР, Баку: 1939, №3, с.70-74.
576. Пахомов Е.А. Доисламские печати и резные камни музея истории Азербайджана / МКА, т. I, Баку: 1949, с. 104-110.
577. Пахомов Е.А., Бахмугова М.В. Дневник по раскопкам кувшинных погребений с 3 по 21 апреля 1938 г. / НАИИНАА, инв. №760, с.8-21.

578. Петров В.П. Рассказы о драгоценных камнях. М.: Наука, 1985.
579. Петрунь В.Ф. Об одном интересном направлении изучения состава отошающих примесей в керамических изделиях прошлого / МКА, т. VII, Баку: Элм, 1973, с.40-45.
580. Пигулевская Н.В. Города Ирана в раннем средневековье. М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1956.
581. Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева П.В. и др. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Л.: Изд-во Ленинградского Университета, 1958.
582. Пиотровский Б.Б. Археология Закавказья с древнейших времен до первого тысячелетия до н.э. Л.: Изд-во ЛГУ, 1949.
583. Пиралов А.С. Краткий очерк кустарных промыслов Кавказа. - 2-е изд. /СПб.: 1913.
584. Плетнева С.Б. История Хазар. М.: Наука, 1986.
585. Плиний. Естественная история. Кн. VI, гл.10 // Латышев В.В. Известия древних писателей о скифии и Кавказе // ВДИ, № 2, 1949, с. 272-356
586. Птолемей. Географическое руководство, гл. XI. Латышев В.В. Известия древних писателей о скифии и Кавказе // ВДИ, №2, 1949, с. 252-254.
587. Почвы Азербайджанской ССР. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1953.
588. Прилипко Л.Н. Растительный покров Азербайджана. Баку: Элм, 1970.
589. Природа и люди на Кавказе и за Кавказом. М.: Наука, 1969.
590. Природно-ресурсный потенциал Большого Кавказа. Баку: Элм, 1987.
591. Пугаченкова Г. А. Раскопки южных городских ворот Дилбирджина / В кн.: Древняя Бактрия. вып.3, М.: Наука, 1984, с.93-111.
592. Раджабова Б.А. О некоторых украшениях городища Шабран / АЭИА (1980-1981 гг.). Баку: Элм, 1986, с.89-91.
593. Раджабова Б.А. Об одной группе украшений средневекового Азербайджана (по материалам 1985 г.) / АЭИА 1985 г. Баку: Элм, 1986.
594. Раджабова Б.А. Предметы украшений Азербайджана (IV-XIII вв.), как источник по истории культуры. Автореф. канд. ист. наук. Самарканд: 1990.
595. Рашид-ад-Дин Ф. Переписка. / Перев. с персидского и коммент. А.М.Фалиной. М.: Наука, 1971.
596. Ремпель Л.И. Искусство средневекового Востока. М.: Сов. Художник, 1978.
597. Рзаев Н.И. Художественное стекло Кавказской Албании // Изв. АН Азерб. ССР. сер. общ. наук, 1964, №5, с.91-101.
598. Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании. Баку: Элм, 1964.
599. Рзаев Н.И. Искусство Кавказской Албании. Баку: Элм, 1976.
600. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. М.: Изд-во АН СССР, 1948.

601. Рустамов С.Г. Селы на южном склоне Большого Кавказа и их географическое распространение / В кн.: Селевые потоки и меры борьбы с ними. М.: Изд-во СССР, 1957.
602. Савина В.И. Этнонимы и топонимы Ирана. Ономастика Востока. М.: Наука, 1980, с.140-155.
603. Сафаров И.С. К вопросу физико-географического районирования Азерб.ССР // ДАН Азерб.ССР, т.Х, №5, 1954, с.351-356.
604. Сайко Э.В. Технология керамики средневековых мастеров / В кн.: Археология и естественные науки. М.: Наука, 1965, с. 161-166.
605. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. М.: Наука, 1982.
606. Сайко Э.В. Специализация как фактор прогрессивного развития керамического производства в древности. В кн.: Керамика как исторический источник / Сборник научных трудов. Новосибирск: Наука, 1989, с.3-10.
607. Скиндер В.А. Опыт археологической разведки. Пятигорск: [Б.и.], 1906.
608. Селимханов И.Р. К использованию первых металлов в древности на территории Азербайджана и Дагестана // ДАН Азерб. ССР, т.ХХ, 1964, №1, с.41-45.
609. Селимханов И.Р. К истории освоения человеком металлов и сплавов на Кавказе / В кн.: Археология и естественные науки. М.: Наука, 1965, с. 138-145.
610. Семенов Г.Л. Город и замок в раннесредневековом Согде / В кн.: Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древности и средневековья. М.: Наука, 1990, с.58-66.
611. Сейфеддини М.А. Средневековые монетные клады Азербайджана (1968-1983 гг.). Баку: Элм, 1994.
612. Сейфеддини М.А., Бабаев И.А., Расулова М.М. Алиев З.М. и др. Нумизматика Азербайджана, т.1. Баку: Элм, 1998.
613. Советская историческая энциклопедия в 16 томах, т.4. Государственное научное издательство. Советская энциклопедия. М.: Изд-во Советская Энциклопедия, 1963.
614. Средневековая городская культура Казахстана и Средней Азии. Алма-Ата: Наука, 1983.
615. Соловкин А.Н. Основные черты петрография Юго-Восточного Кавказа // Изв. АН Азерб.ССР, 1951, №4.
616. Степы Евразии в эпоху средневековья. М.: Наука, 1981.
617. Страбон. География в 17 книгах. Персв. с греческого и коммент. Г.А.Стратановского. М.: Наука, 1964.
618. Султанов Р.Г. К геоморфологии южного склона Главного Кавказского хребта в Азербайджане // Изв. Аз.ФАН СССР, 1944, №1, с.44-52.

619. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку: Элм, 1990.
620. Сумбатзаде А.С. Производство медной посуды и ружей в местечке Лагич в XIX в. // Изв. АН Азерб.ССР, сер. общ. наук, 1960, №4, с.3-11.
621. Сумбатзаде А.С. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М.: Наука, 1972.
622. Сумбат Давитисадзе. История и повествование о Багратионах / Перевод, введение и примечания М.Д.Лордкипанидзе. Тбилиси: Мецниереба, 1979.
623. Тарвердиев Р.Б. О крепости Джаванширкала на территории Исмаиллинского района Азербайджанской ССР // ДАН Азерб.ССР, 1966, №4, с.8-11.
624. Теймуров Г.С. Физико-химическое исследование механизма гидатции и длительного твердения глиногипса. Автореф. канд. хим. наук. Баку: 1980.
625. Терехова Н.Н., Мехтиев Т.С. Технология изготовления кузнечных изделий из памятников Кавказской Албании на территории Азербайджана // СА, 1988, №2, с. 167-172.
626. Толстов С.П. По следам древнехорезмской цивилизации. М.- Л: Изд. АН СССР, 1948.
627. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре древней Армении (II в. до н.э. - IV в. н.э.) М.-Л: Изд-во АН СССР, 1953.
628. Тревер К.В. Очерки по истории культуры Кавказской Албании (IV в. до н.э. - VII в. н.э.) М.-Л: Изд-во АН СССР, 1959.
629. Уварова П.С. Могильники Северного Кавказа / Материалы по археологии Кавказа, вып. VIII, М.: 1960, с.70-77.
630. Усейнов М., Бретаницкий Л., Саламзаде А. История Архитектуры Азербайджана. М.: Госиздат, 1963.
631. Фавст Бузанд. История Армении. / Перев. с древнеармянского и коммент. М.А.Геворкяна. Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1953.
632. Физическая география Азербайджанской ССР. Баку: Изд-во Аз.ФАН СССР, 1945.
633. Фитуни А.П. История последней столицы Ширвана // Изв. Азкомистарис, вып. III, Баку: 1927, с.75-140.
634. Фитуни А.П. История народных легенд о кладе Александра Македонского в Ширване // Изв. Азкомистарис, вып. III, Баку: 1927, с.1-25.
635. Фоменко В.П. Стекланные изделия средневекового городища Орен-Кала XI-XIII вв. Археологические исследования в Азербайджане. Баку: Изд-во АН Азерб.ССР, 1965, с. 161-166.
636. Фоменко В.П. Алхимические стекланные сосуды из раскопок средневековых городов Азербайджана / МКА, т. XI, Баку: Элм, 1993, с.50-55.
637. Фрай Ричард. Наследия Ирана. М.: Наука, 1972.

638. Фридолин П.П. Заметки о ремесленных организациях средневекового феодального Востока и Запада // Изв. АН Азерб.ССР, 1948, №7, с.63-70.
639. Халилов Дж.А. Раскопки на городище Хыныслы, памятнике древней Кавказской Албании // СА, 1962, №1, с.215-216.
640. Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании (IV в. до н.э. - III в. н.э.). Баку: Элм, 1985.
641. Халилов Дж.А. Археологические исследования в Гяндже в 1981 г. / АЭИА (1980-1981 гг.). Баку: Элм, 1986, с.97-104.
642. Халилов Дж.А., Аразова Р.Б., Гусейнова Л.С. Археологические раскопки Рустовского могильника в 1975 г / АЭИА (1975 г.). Баку: Элм, 1978, с. 17-28.
643. Халилов Мубариз. О происхождении гидронима Кюр (Кура). Ономастика. Баку: 2004, №1, с.89-95.
644. Халилов М.Ю. Лесные экосистемы Азербайджанской ССР и антропогенная динамика. Автореф. докт. наук. Баку, 1990.
645. Халилова Т.А. О распространенности марганца в магматических породах Азербайджана // ДАН Азерб.ССР, 1954, т.Х, №5, с.327-332.
646. Хамдуллах Казвини. Нузхат ал-кулуб / Материалы по Азербайджану / Перевод с английского акад. З.М.Буниятова. Баку: Элм, 1983.
647. Ал-Хамави Йакут. Му'джам ал-булдан (сведения об Азербайджане) / Перев. с арабского З.М.Буниятова и П.К.Жузе. Баку: Элм, 1983.
648. Хлебникова Т.А. Неполивная керамика Болгаря / В кн.: Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности. М.: Наука, 1988, с.7-102.
649. Хинку Н.Г. Гончарное производство славян Молдавии VI — начала IX веков // Изв. Молдовского филиала АН СССР, 1960, №4, с.22-26.
650. Худяков Н.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии. Новосибирск: Наука, 1986.
651. Худуд ал-алам. Рукопись Туманского с введением и указателями В.В.Бартольда. Л.: 1930.
652. Человек и окружающая среда в древности и средневековья. М.: Наука, 1985.
653. Чубинишвили Т.Н. Погребение с молотильной доской на Самтавском могильнике / Сообщения АН Грузинской ССР, 1951, т.12, №1.
654. Шанидзе А.Г. Язык и письмо Кавказских албанцев. / Вестник отделение общественных наук АН Груз.ССР, 1960, №3, с. 168-189.
655. Шапова Ю.Л. Спектральный анализ и история стекла / В кн.: Археология и естественные науки. М.: Наука, 1965, с. 111-118.
656. Шапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983.
657. Шапова Ю.Л. Химико-технологическое изучение стекол из мастерской на городище Селитренное // СА, 1984, №2, с.222-224.

658. Шарифов Д.Б. Некоторые памятники искусства и древности в Нухинском уезде // Изв. Общества исследования и изучения Азербайджана. Баку: 1927, №2, с.67-75.
659. Шарифов Д.Б. Обследование развалин Кабалы // Изв. Общества исследования и изучения Азербайджана. Баку: 1927, №4, с. 174-184.
660. Шарифов Д.Б. Раскопки в Ялойлу-тепе, (Нухинский у. 1926 г.) Баку: Изд-во общества геогр. обслед. и изучения АССР, 1927.
661. Шихалибейли Э.Ш. Геологическое строение и развитие Азербайджанской части южного склона Большого Кавказа. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1956.
662. Шихсаидов А.Р. Ислам в средневековом Дагестане (VII-XV вв.). Махачкала: [Б.и.], 1969.
663. Шопен И.И. Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей. СПб., 1866.
664. Щерблякин И.П. Остатки крепостных стен Кабалы // ДАН Азерб.ССР, 1945, т.1, №2, с.90-94.
665. Эфенди Р. Эмблематика и символика в декоративно-прикладном искусстве Азербайджана // Изв.АН Азерб.ССР, сер.ЛЯИ, 1967, №2, с.86-94.
666. Эфендиев Р. Памятники древности в Нухинском уезде // Изв. АЗКОМИСТАРИС, вып. III, Баку: 1927, с.65-71.
667. Эфендисв М.Г. Селение Лагич Геокчайского уезда Бакинской губернии / СМОМПК, вып.29, Тифлис: 1902, с.43-92.
668. Юшков С.В. К вопросу о границах древней Албании / Исторические записки АН СССР, 1937, т.1, с.129-148.
669. Юшкевич М.О. Технология керамики. М.: Промстройиздат, 1955.
670. Якобсон А.Л, Художественная керамика Байлакана (Оренкала). МИА СССР, №67, М.-Л: Изд-во АН СССР, 1959, с.228-302.
671. Ямпольский З.И. О размере храмовой собственности в древней Кавказской Албании // ДАН Азерб. ССР, т. XI, 1955, № 12, с. 875-878.
672. Яновский А. О древней Кавказской Албании // ЖМНП, 1846, ч.ЛII, с.97-203.

GHIRDMAN HISTORY (IV-IX Centuries)

SUMMARY

The early-medieval history of Azerbaijan has been systematically studied by historians and archaeologists for long years.

However, history of different administrative-political units of Caucasian Albania hasn't been properly studied yet. It means, their participation and role in economic, political and cultural life of the country hasn't yet been exactly determined. In these terms study of the history of Ghirdman province, which for a long time had been ranking high in economic, political and cultural life of Albania, has particular topicality. According to written sources, as far back as under Arshakids Ghirdman princes and bishops had big authority in the country. And under Mehranis Ghirdman princes seized political power all around Albania. Several Ghirdman bishops became Albanian catholicoses. Written sources give only general data about all the foregoing. And the researchers merely confined themselves to mentioning the data in context of Albanian history. However, numerous archaeological monuments, majestic temples, fortresses and fortifications having been erected nearly through V-VIII centuries by Ghirdman rulers, toponyms personifying Ghirdman history for centuries, language and culture of ethnoses which dwelled there - connection of all the foregoing with data of written sources and their comprehensive study prove topicality of the present work.

The work's **chronological frames** cover IV-VIII centuries what is connected to many important factors. Firstly, for the first time Ghirdman province is mentioned in written sources namely in view of IV century events. As it's known, in IV century in Albania there was shaping feudal society being new social-economic formation. It's supposed that the primary administrative-political units based on major land ownership shaped namely in this period. Right by these factors there can be accounted for beginning of the research work's chronological frames from IV century.

Extension of the work's chronological frames till IX century also can be explained by some very important scientific-logical grounds. Firstly, in the early VIII century power of Mehranis dynasty already comes to end. And since the early IX century in Azerbaijan, including Shirvan there emerge new feudal states. Thus, existence of Ghirdman as administrative-political unit comes to end. Namely therefore, sources dating back to the period after IX century don't mention Ghirdman as administrative-political and religious unit. Secondly, in chronological terms the Early Middle Ages comprise namely period till the early IX century. As it's seen, the present work also covers the whole period of Azerbaijani history - the Early Middle Ages, distinguished for self-peculiar features.

In the early IX century in some primary medieval populated areas (Mehravan, Salbir quarter of Qabala etc.) life fully stops and there emerge a number of new populated areas. And in old ones where life continued there begins shaping a cultural layer reflecting features of the new period (appearance of enamelled ceramics, quantitative growth of ceramics produced by pottery lathes, their quality's improvement, increase of the goods diversity etc.). Completion of the work's chronological frames by IX century, surely, is linked to the above-listed factors.

Research object of the work covers a vast territory (nearly 7 thousand sq. km) known in geographical literature as southern slope of the Major Caucasus, Alazan-Haftaran hollow, Haftaran plateau and the Lower Shirvan plain. Water-abundant river net, summer and winter pastures covering fertile lands fit for sowing, vast area, rich vegetable and animal world favoured appearing of primary populated settlements on the territory as far back as from V millennium B.C. In the Early Middle Ages the places, better known by the local population as ancient Ghirdman territories, were the district of especially intensive settling. Numerous towns (Qabala, Mehravan, Ghirdman, Qalagah, Qaratapa, Lahych), major populated areas and necropolises of urban type (Hasan-bay Yeri, Sangar Yeri, Kand Yeri, Tarkash, Arabjabirli, Ashaghy Qaramaryam, Kalash Duzu etc.) on the territory prove this. Numerous relevant majestic fortresses (Ghirdman, Cavanshir, Niyal, Fit, Khanagah, Khachmaz, Bum, Vandam, Khosrov and Qyz fortresses), as well as other defensive works (defence wall in Khira, Hazra Tower, Qalatapa etc.) betoken Ghirdman province's active participation in military hostilities both of global, and local character in IV-IX centuries. Grave monuments consisting of different edifices (ash graves, trough-shaped graves, ground graves, mausoleum-type graves, stone chest graves etc.), idols and, finally, religious objects (Kilsadagh temple, mosque in Ghirdman etc.) have big scientific importance for studying cultural level and religious views of Ghirdman population. Production hearths and different rich material-cultural items discovered during archaeological excavations, natural destructions and construction-improvement activities favour more profound and comprehensive study of the country's economic life, cultural, trade relations. As it's seen, being administrative-political unit, Ghirdman province had been taking up leading position in economic, political, religious, military and cultural life of Azerbaijan through the Early Middle Ages, and all the foregoing for the first time were investigated as special research object by the author.

The **aim** of elaborating the research work is to investigate developments in Ghirdman province, wholly in Caucasian Albania, economic life, cultural-religious position of the country in the Early Middle Ages on the basis of written sources, archaeological complexes and architectural monuments, rich material-cultural items discovered there. For achieving the stated aim the author tried to solve concretely the below problems:

- Specification of Ghirdman province territories locality;
- Natural-geographical description of the territory, and retracing of the population's settling dynamics;
- Study of the local migration reasons and results;
- Determination of the territory's administrative boundaries, compilation of its archaeological map;
- Systematization and classification of Ghirdman monuments and material-cultural items from them;
- Revelation and generalization of the population's dealings, progressive and regressive tendencies in the development of husbandry, cattle-breeding, hunting and handicraft;
- Study of the society's class content and social standing;
- Retracing of ethnical, religious and cultural developments in the country after example of Ghirdman province concretely;
- Study of the role and services of Ghirdman province and great Mehranid princes in military, political and cultural relations of Albania with the Byzantine and Sasanid empires, the Arab Caliphate and Khazar Khaganate, as well as neighbour countries;
- Specifying of the participation and role of Ghirdman princes and bishops in spreading Christianity and Islam in the country, and in organizing struggle against paganism and Zoroastrianism.

For writing the work there were widely used ancient and medieval sources, materials of historical, archaeological and ethnographical researches held in Ghirdman monuments, material-cultural items kept at museums, funds and private collections, works of Slavic-Russian, Russian-Soviet, Armenian, Georgian authors, and especially Azerbaijani Albanian scholars.

As it's known, works of Strabonus, Koriun, Eghishe, Sebeos, Lazar Parpetsi and particularly Albanian historian M.Kalankatuisky give very valuable data about history of Albania, including Ghirdman history. The problem was also touched upon to a certain extent in the works of medieval Arab geographers and travellers. Surely, research of all the foregoings in coordination and comparison with archaeological materials has big scientific importance.

Let's mention that though there were made certain initiatives for both archaeological, and source studies researching of Caucasian Albania history in XIX century and I half of XX century, wholly the activities hadn't consecutive and systematic feature. Besides, the researches compiled beyond Azerbaijan and by foreign authors and more meeting interests of Tsarist Russia and the Soviet Empire, naturally, couldn't elucidate ancient history of Azerbaijan comprehensively and objectively. Commissioning of apology-for-Caucasian scholar S.T.Yeremyan with compiling Albanian history-related sections of fundamental works on the USSR people history in 30-50s by order of Moscow, in

reality, resulted in appearing Armenianist conception in view of many principal problems.

Since the middle past century there begins new stage peculiar by intensive and productive activity of national specialists for Albanian studies. Later the researches commenced by academician Z.M.Bunyadov were successfully continued by eminent source scholars M.Kh.Sharifli, I.H.Aliyev, Y.A.Pakhomov, N.M.Valikhanly, K.H.Aliyev, T.M.Mammadov, F.C.Mammadova, archaeologists S.Khalilov, R.B.Goyushov, I.A.Babayev, S.M.Qaziyev, R.M.Vahidov, O.Sh.Ismizade, Q.M.Aslanov, Q.M.Ahmadov, A.B.Nuriyev, F.L.Osmanov, Q.I.Ione, Q.O.Qoshgarly etc. In their researches the early-medieval history of Albania was studied on the basis of different written sources and archaeological materials. And, surely, the authors, though generally, to this or other degree touched upon history of administrative-political units, including Ghirdman province. Z.M.Bunyadov, M.Kh.Sharifli, I.H.Aliyev, F.C.Mammadova, G.A.Gheybullayev and F.L.Osmanov expressed their judgements about localization of Ghirdman province. But generally history of Albanian administrative-political units, including Ghirdman province, hasn't yet been particular research topic either from archaeological, or source studies viewpoint. Namely that's why even generalizing works about Azerbaijani history, which have been lately published, don't give information about localization of Ghirdman province, its natural-geographical conditions, towns, populated areas of urban type, grave monuments, fortresses, settling dynamics, ethnical and social content, religious views and cultural level of its population.

The work consists of introduction, 6 chapters, conclusion, list of the used literature, album including map added to the text, photo and graphic illustrations.

Introduction of the work grounds topicality of the subject and reason of its chronological covering namely IV-IX centuries, determines respective methodological basis, aims and tasks, characterizes the source studies base and study situation, shows the scientific novelty and practical value.

The work's **chapter** I deals with study situation of the topic, mentions data of medieval sources about Ghirdman history. In this context there is stated attitude to judgements of Strabonus, Clavdy Ptolemeum, Plinium Elder, Favstos Buzand, Sebeos, Eghishe, Koriun, Movses Khorentsi about Albania, and «Albanian History work of Albanian historian Moisey Kalankatuisky is presented as the most reliable and complete source. There are mentioned and estimated notes of medieval geographers-travellers Ibn Khordadbeh, Al-Balazuri, Al-Masudi, Al-Istakhri, Ibn Havgal, Al-Mugaddas, Al-Idris, Ibn Al-Asr, Yagut Al-Hamavi about Ghirdman history. For example, Ibn Khordadbeh mentions Lahych several times, states about its locating in «Persian Shirvan and compact dwelling by Iranian-speaking population. Al-Balazuri gives data about a defence wall from raw brick between Shirvan and Allan gates, as well as erection of some fortresses and building of 360

towns there. Among the fortresses there is mentioned Ghirdman Fortress. According to Balazuri, troops headed by Arab military leader Habib seized some places, including Shamakhy and Ghirdman, and concluded peace treaty with them. Due to it, people, who performed divine services, paid land and soul taxes, were promised inviolability. According to Al-Masudi, when building Derbent city and the surrounding defence walls, Anushirvan «resettled here different people and their rulers, gave them different ranks, distinguished them from each other by special rank, specified certain boundary between them. The below his notes about Lahych are of interest: «Near Qabh mountain another country borders upon Shirvan land. The place is called Layzan. And its ruler is Layzan-shah. Now he seized Shirvan. He also seized Mughaniyya country. Masudi also asserts that under Mahammad bin Yazid Khurshan-shah and Zadan-shah's lands had been also amixed by Layzan-shah.

X century author Al-Istahri's notes also touch upon some problems about Ghirdman. According to him, «At a distance of less than 1 farsakh from Barda there is place called Al-Andarab having close relations with it. Here are abundant gardens with different fruits. Their hazelnut is better than Samarkand's one, their chestnut - better than Damask's one. Telling about Azerbaijan towns, Al-Istahri divided them on two groups: major and minor towns. Let's remind that among minor towns he also mentions Al-Abkhaz town and states that it locates at two-day distance from Shirvan. Most researchers suppose Al-Abkhaz being Lahych. Due to Ibn-Havgal, just like some other towns of Albania, Lahych is also peculiar by productive territories, vast and suitable economic areas. Al-Mugaddasi, presenting Lahych as «one of Barda towns, states that «it's situated in a nice place, just like all other towns of the province. And the below data of Yagut Al-Hamavi are important for studying history and aim of settling down Iranian-speaking population through Ghirdman territories: «Due to importance of the country Sasanid shahs very much took interest of it and fearing invasions of north tribes they attentively watched on all affairs there. People, who were resettled here from some countries to defend the places and whom shahs trusted, were appointed here as guards.

Pursuant to the Turkmanchay Treaty 1828, Azerbaijan was split between Russia and Iran. Thus, North Azerbaijan history also fell to interest circle of Russian historians. Researches of A.Yanovsky, I.Shaupen, B.Dorn and some other authors about Albanian history, including the history of Ghirdman monuments, which appeared in the middle XIX century, univocally must be evaluated as political order of Tsarist Russia governmental circles. After the October Revolution 1917 the situation didn't change. On the contrary, because of strong positions of Armenians and Armenianist historians, which were impacted by them, at the central scientific-research institutes of the USSR, investigation of some principal problems of Caucasian studies was namely trusted to them. And thus there emerged opportunity for falsifying Albanian history in Armenians' favour.

Having well taken the opportunity, Y.Manadyan, S.Yeremyan etc. compiled and hastily published numerous bipartial works about Albanian history. Judgements about localization of Ghirdman fortress, and on its basis Ghirdman province territories, in general, in west of Albania, i.e. on the frontier with Armenia and Georgia were also brought to Soviet historical studies namely in this period.

In **chapter II called as «Administrative-Political Units of Albania in the Early Middle Ages: Localization of Ghirdman Province»** the author, giving brief historico-geographical review about Chola, Lpina, Cambisena, Ajari, Qabala, Shaki, Sunik, Artsakh, Paytakaran and Uti provinces first dwells on the localization of Ghirdman province. Let's mention that most of those who wrote about Ghirdman problem confined themselves to citing medieval sources, particularly works of Armenian and Georgian historians. However, without sufficient account for natural-historical realities, which through centuries had remained unchanged, about the territory's natural-geographical conditions, toponymy, the population's ethnical content, language, culture and especially material-cultural monuments, surely, it wasn't correct to state judgement about historical geography of Ghirdman province. Thus, just like 60-70 years before, Ghirdman problem today still remains very serious polemic subject in our native historical studies. The point is about discords in historical studies for localization of Ghirdman territories.

The version I. One part of researchers state that Ghirdman territories are within borders of modern Tovuz and Qazakh districts. The judgement was first suggested by apology-for-Caucasian scholar S.T.Yeremyan. In some of his articles and works he tried to ground location of Ghirdman fortress, and on its basis Ghirdman province in west of Albania - on the frontier with Iberia and Armenia.

The version II. Supporters of the version suppose that Ghirdman province located on the territory of modern Shamkir, Gadabay and Dashkasan districts, to be exact, in the basin of the Ghirdman river being east branch of the Shamkirchay river. Since the mid 60s the judgement as main hypothesis for localization of Ghirdman territories was reflected first in the works of Z.M.Bunyadov, and later other Albanian scholars, and, at last, in generalizing works about history of Albania.

The version III. According to the version belonging to F.C.Mammadova, Ghirdman territories located in west or north-west of Albania, right bank of the Kur river, on the frontier with Armenian and Georgian lands.

The version IV. According to some researchers, including M.Kh.Sharifli and G.A.Gheybullayev, in the Early Middle Ages on Albania territory there at the same time existed two Ghirdman provinces. Supposedly, one of them located on Shirvan territory, and another - in west of Albania, to be exact, on the territory of modern Shamkir and Gadabay districts.

The version V. Due to the version first suggested in the late 1920s by B.Miller, Ghirdman province located on highland Shirvan territory. In 40s

M.Vakilov, and in 50s M.Kh.Sharifli expressed their attitude to the problem. In 70s I.N.Aliyev and F.L.Osmanov appeared with some very serious arguments about location of Ghirdman at Shirvan territory. But subsequently they stopped on supposition about locating of Ghirdman province not on Shirvan territory, but in west of Albania, to be exact, on the territory of Shamkir, Dashkasan, Tovuz or Qazakh districts. Thus, judgements about locating of Ghirdman fortress and naturally Ghirdman province on Shirvan territory, still remain as suppositions.

Let's remind that no primary source gives information about locating of Ghirdman province in west of Albania. On the contrary, there is plenty of data about its locating on Shirvan territory. For example, due to Koriun, Mesrop Mashtots, who came to Albania for dealing with enlightenment activity, meets with prince and bishop of the country, gets their support on establishing Albanian alphabet. After completing the activities in Balasakan province he makes for Iberia country. Koriun writes: «He reaches Ghirdman valley. Ghirdman ishkhan Khurs meets him, shows hospitality... Having abundantly eaten fruits and drincken juices, Mashtots rested and again continued his travel to Iberia. The notes of Koriun show that if Ghirdman province located in west of Azerbaijan, then Mashtots going from Armenia to Balasakan had to pass namely there. However, when going from Balasakan to Iberia he was in Ghirdman. And this means that Ghirdman was not over road leading from Armenia territory to Balasakan, but namely over road going from Balasakan to Iberia.

Overwhelming part of the authors supposing location of Ghirdman province within modern Shamkir, Tovuz or Qazakh districts referred to the data of M.Kalankatuisky, being the original source. Despite that notes of the Albanian historian don't give any information concretely about this. On the contrary, his notes have enough weighty reference points proving location of Ghirdman province namely at Shirvan territory. For example, according to M.Kalankatuisky, heralds delivered a letter, sent by shah Khosrov for making Mehran who run away together with 30 thousand families to unify with Khazars, to him in Ghirdman province. In our view, the information of the Albanian historian has big scientific value for localization of Ghirdman namely at Shirvan territory. Because when advancing toward north for unifying with Khazars together with 30 thousand families, Mehran unwillingly had to pass namely through Shirvan territory. Because this was the closest way from Iran to Derbent. Besides, notes of M.Kalankatuisky, describing Ghirdman territories, more often mention namely lowland Shirvan.

We'd like to express attitude to another information of M.Kalankatuisky. He writes: «Khazars invaded Albania for plundering it... Having taken his army, Cavanshir passed to another bank of the Major Kur river and attacked Khazars... Another example: «He came to a place locating at one-day road in north of Firuz-Qubad town... Then together with those who accompanied him he went out off

here and came to Ghirdman province. Referring namely to these notes of M.Kalankatuisky, F.C.Mammadova stated about locating of Ghirdman province on the Kur river's right bank. And in reality the point is about passing of Cavanshir to «other bank of the river, i.e. left bank, his battle with Khazars. In such case with what logic one can think that Ghirdman province located on the Kur river's right bank?

For localization of Ghirdman territories identification of Ghirdman fortress place has principal importance. In this view an episode from prayer of Cavanshir at a church built by him in Ghirdman fortress is interesting. The prayer tells: «Oh God! Turn the church to house of prayers and requests for those who live at the East Sea (the Caspian Sea - *Q.C.*) so that you would hear from the high heaven those who worship you in this place and accept their prayers. Let's remind that among medieval authors works of Balazuri, Tabari, Ibn Faghih, Khagani Shirvani and Falaki Shirvani, as well as «Hududalalam give information about Ghirdman fortress. According to Khagani Shirvani, Falaki Shirvani and «Hududalalam as well, the fortress located on Shirvan territory. For example, due to Falaki Shirvani, Shirvan-shah Manuchohr III built two new towns - Ghirdman and Sadun: «Damn me, if someone of the world's padishahs ever built a town like Ghirdman or Sadun. A note of M.Barkhudaryan, dating back to 1890, also gives information about locating of Ghirdman fortress in west of Aghsu town ruins, on the Ghirdman river's left bank.

One part of authors stating about Ghirdman's localization write that it located in the Ghirdman river's basin. It's strange that some of them even state about Ghirdman's being the Shamkirchay river's right branch. Though the sole river known as Ghirdman on Azerbaijan territory namely locates on Shirvan territory. The river originating from the Babadagh mountain range of the Major Caucasus running through Ismayilly, Aghsu and Kurdamir districts, flow into the Kur river. In relevant basin there exist numerous monuments and toponyms directly connected with Mehranis - rulers of Ghirdman. For example, in north-east of Aghsu town there was Cavanshir village having ancient history. In 70s of the past century on its place there was built «Cavanshir water reservoir. A majestic fortress locating near Talystan village of Ismayilly district and dating back to VII century also bears name of Ghirdman ruler Cavanshir. Very probably, Vardanly village of Oghuz district bears name of Brave Vardan - eminent representative of Mehranis dynasty. It's supposed that an ancient town discovered in Bayimli village of Aghsu district, left bank of the Ghirdmanchay river, and chronologically belonging to VI-IX centuries is remnant of Mehravan town mentioned by M.Kalankatuisky.

According to historical sources, in the Early Middle Ages Albanian population mainly consisted of Albanians, Utis, Caspis, Ghirdmanians, Tsavdeis, Legians, Ghels, Chilbs, Gargars etc. people and ethnical units. It's stated that

Iranian-speaking population later settled down on the Caspian territories and neighbour districts. According to M.Kalankatuisky, along with Uti, Tsvod and Gargar principalities, Ghirdman population also comes from Aran kin. Referring to this note of the Albanian historian, F.Mammadova asserts that from the very beginning the local population of Ghirdman was autochthonous and that from V century here had consolidated Iranian elements. Due to her, Mehranis, having lost their Persianship after the second generation, gradually became Albanianized. And according to V.V.Bartold, in Albania after the example of Mehranis «Albanian dynasty of Persian origin was again reestablished.

Surely, we can't help to agree with judgements about gradual Albanianization of Mehranis. But the fact mustn't be forgotten that this was gradual and long process. For example, referring to medieval sources, academician Z.M.Bunyadov wrote that in the early XIII century Iranian-speaking population still made up majority among Shirvan population. Of course, we can't unqualifiedly agree with the opinion about «majority of Iranian-speaking population in general content of Shirvan population. To our mind, it's more correct to apply the opinion not wholly to Shirvan, but exclusively to population which lived in seclusion far from big towns and caravan routes, in mountain places and mainly dealt with natural economy. Though researchers advancing judgements about Ghirdman localization generally pointed out importance of ancient toponyms for territories, towns and fortresses' localization, they themselves didn't fully comply the principle at all. In this view it's proper to mention the below note of Mammadova: «Along with autochthonous population, here also dwelled Saks who were kindred with Iranian ethnosis and settled down in Sakasena and Mehranis who settled down in Ghirdman, what was reflected in toponyms. But at the same time she hasn't shown concrete example of the toponyms. And the reason is that in west or north-west of Albania such toponyms are absent. And on Shirvan territory such toponyms are numerous. Unfortunately, most authors dealing with localization of Ghirdman territories didn't account for the factor. And the point is not about any small or little-important object, but name of the Ghirdman river - the big river running both through lowland, and mountain territories of Shirvan flowing to the Kur river, and for centuries playing decisive role in natural-geographical and economic life of the province. The fact should't also be forgotten that overwhelming majority of the names of populated areas around Lahych has Iranian origin. And this all, surely, is rather weighty argument for speaking more concretely and addressedly about historical geography of Ghirdman province. I.e. since historically Iranian-speaking population was resettled more namely to Shirvan and Ghirdman territories and remnants of the population, some major components of its culture are still kept on the territory, it's just illogical to search Ghirdman territories in west or north-west of Albania.

Thus, complex study of written sources, natural-geographical factors, numerous material-cultural monuments, ancient toponyms and, at last, ethnical-national realities of the territory enables to tell about locating of ancient Ghirdman province not in west, or northwest of Albania, but namely on Shirvan territory. The province having particularly big importance for military-economic and cultural-political life of Albania, first mainly covered territories located in the Ghirdman river basin, to be concrete, up to the Aghsuchay river in east, the Goychay river - in west, the Babadagh mountain range - in north, and Qaramaryam division - in south. In VII-VIII centuries when Ghirdman feudals controlled political power in Albania, boundaries of the province extended even more at expense of neighbour provinces, mainly Qabala and Arash. The province, in the middle of which situated Haftaran valley and Qaramaryam division, bordered upon the Kur river in south, Chola - in north and northeast, Shaki - in west, and Paytakaran territories - in south-east.

The work's **chapter III deals with natural-geographical conditions and settling dynamics of the population of Ghirdman province territories.** It shows that peculiarity of the territories, first of all, is in connecting lowland, highland and foothill areas. Their adjacence plays important role for settling ancient people. I.e. for acquiring skills on creating favourable microenvironment, people had been leading life mode to meet natural-primary realities for long historical period. In reality, namely in this we should look for roots of nomadic life going on by centuries.

Due to specialists, being rather complicated social phenomenon, settling of the population and territory is also linked to natural, historical, economic and social factors which are closely interrelated. Nevertheless, favourable natural-geographical conditions in all periods played decisive role in people's choosing for themselves a dwelling place and settling there.

Ghirdman territories covered south slope of the Major Caucasus in north, Haftaran valley and east part of Ajynohur foothills - in the central part, Qaramaryam division and great part of Shirvan plain - in south. The south slope, extending up to Main watershed, chiefly consists of dense forests, Alp and subalp meadows. Among tops on the Main watershed there locate Kharakoba, Gumilev, Dindidagh, Rokaldagh, Kam, Salavat, Malkamud passes Haftaran valley was regarded especially favourable territory for developing husbandry, gardening, vegetable-growing and animal-breeding. There exists broad and compact river network. The underground water resources are also very rich. In Ajynohur foothills and Qaramaryam division there are widespread dry-farming husbandry and cattle-breeding.

In result of archaeological researches it was identified that territories between Haftaran plateau and Qaramaryam division were historically settled earlier than both lowland, and highland territories. From viewpoint of its populated areas'

density and life intensity the territory differs from other ones. And plain Shirvan territories have been used mainly as winter pastures for millennia. Irrigation husbandry was widespread just on water-storage territories.

The territory's soil cloak, flora and fauna are also diverse. And this, surely, depends on height of different places above sea level. Let's remind that on Shirvan plain and territories along the Kur river absolute height is 0 meter, whilst on Main watershed the showing is 3632 meters.

The specialists characterize soils of Ghirdman territories in below sequence:

1) Soils of Alp and subalp meadows zone; they include territories over 2000-2200 meters. 2) Soils of mountain-forest zone; they include territories from 500-700 up to 2000-2200 meters. 3) Soils of humid and semi-humid subtropical zones; the group includes soils of territories from 100-150m till 600-700m. 4) Soils of dry subtropical steppe and semi-desert zones. Depending on the soil cloak, fauna and flora of the territory also vary.

The territory's natural-geographical characteristics enables to tell that by its many features Ghirdman province highly differs from other physico-geographical, economic and administrative-territorial units of Azerbaijan. And this, surely, couldn't help to impact settling dynamics of the population at the territory. Thus, warm climate, aridity and tendency of the soils to salinization in south of the territory, severe mountain relief, abundance of the precipitation, respectively long winter in north resulted in the population's intensive migrating from lowland to mountain pastures, from the latter to lowland in accordance with natural conditions, and then their settling down in the middle zone especially favourable for settled life, i.e. on Hajyhatamli, Ivanovka, Qushencha, Nuydi and Sangalan plateaus.

In ancient period and the Early Middle Ages on the territory which had been settled beginning from V millennium B.C. there was particularly intensive life. Density of ancient populated places and necropolises discovered there gives clear idea about the fact. Since the Early A.D. on Ghirdman territories in settling natural habitat of the population there take place dramatic changes and appear innovations. Thus, beginning from III-V centuries on foothill territories from Haftaran valley to north there are built new populated areas. And this surely is linked to some very important factors.

The research work's **chapter IV considers material-cultural monuments of Ghirdman**. The author groups Ghirdman monuments as below: 1) Dwelling places. 2) Fortresses and fortifications. 3) Temples and grave monuments. **The subchapter I** deals with archaeological study situation of Ghirdman monuments. It's told that as far back as in the late XIX century during excavations on present Ismayilly district territory there had been discovered valuable material-cultural patterns dating from the Early Middle Ages. Since 20s of XX century D.B.Sharifli, A.I.Alakbarov, T.S.Passek and V.Latynin had been holding primary archaeological

researches around Qabala, Nich and Oghuz. In 30s Y.A.Pakhomov and M.V.Bakhmutova studied big pitchers-graves around Mollaisagly and Qalagah. In 40-50s O.Sh.Ismi-zade conducted researches on the territory of Ismayilly, and S.M.Qaziyev with I.M.Cafar-zade - of Qabala. From the late 50s in Qabala there had been functioning stationary expeditions. From 60s F.L.Osmanov has begun actively studying ancient and early-medieval monuments on the territory of Aghsu and Ismayilly districts. In Qabala and on surrounding territories under leadership of R.M.Vahidov, Q.M.Ahmadov, I.A.Babayev and F.V.Qadirov there were held wide-scale researches. For studying the local architectural monuments C.A.Ghiyasi, K.M.Mammad-zade, V.Karimov, V.N.Mammadbayli conducted researches.

The subchapter II deals with populated areas of Ghirdman. Among towns and populated areas of urban type it mentions Qabala, Qyrlartapa, Mehravan, Qalagah and Lahych, gives findings of researches held on the monuments, their role and importance for economic, political, military, religious and cultural life of Ghirdman, Albania in general. Among populated areas of rural type the subchapter mentions Kand Yeri, Kurduvan, Hasan-bay Mulku, Ashaghy Qaramaryam, Yekakhana, Tarkash, Ustajantapa, Kalash Duzu and some other monuments, analyses respective archaeological researches and the discovered rich material-cultural patterns.

According to **the subchapter III**, most Ghirdman monuments consist of fortresses and fortifications. Cavanshir and Ghirdman fortresses, Khanagah Maiden Tower, Niyal, Fit, Bayramkokha, Khachmaz Govur, Bum, Vandam, Oghuz, Qyzlar fortresses, Khiraki defence wall, Qalatapa, Italdamaj, Qaladam and Hazra towers are such monuments. Unfortunately, most of the monuments being lively memory of Azerbaijani people's historic past full of heroisms haven't yet been fundamental research object either from archaeological, or architectural viewpoint. That's why no information about the fortresses and other defensive works was included to generalizing works on Azerbaijani history.

Most of Ghirdman fortresses are mountain fortresses having local importance. Their closed and compact structure betokens their use for local hostilities. Surely, depending on time and condition the fortresses were also used for interstate large-scale hostilities. The province rulers attached specific importance to building, restoration and protection of the defensive fortresses. In this view the letter of Rashidaddin, Qazan-khan's vizier, addressed to one of the province rulers and having recommendation feature, is notable: «Don't forget even the smallest work in strengthening fortress towers and digging trenches, because when there is period of feudalism, dissensions and calamities, it will be shelter place for our children, such place where our supporters and grandchildren will be able to stay. Most of the mountain fortresses had been erected during V-VII centuries, i.e. period when attacks and invasions to Albanian territories from

different directions became intensive. It's interesting that building period of the fortresses concurs with stopping of life in populated areas locating on lowland territories. **The subchapter IV of chapter IV deals with temples and grave monuments of Ghirdman.** M.Kalankatuiscky states that under Albanian king Artsvaghén and Ghirdman prince Khurs there still remained people worshipping idols. Despite that in this period Christianity had been already widely spreading in the country. According to the Albanian historian, in 30s of IV century in Albania there functioned independent catholicosate and nine bishopates. Under king Urnayr (IV cent.), Vachn I (II half of V century), Vachagan III (the late V - early VI cc), Cavanshir (636-670) etc. in different provinces, districts, towns and populated areas of urban type there were built many Christian temples. Remnants of the Christian temples built in Albania in the Early Middle Ages are still met in Kish village of Shaki district, Qum and Lakit villages of Qakh district, as well as on a territory called Pipan, near Yukhary Tala village of Zagatala district. Such temple remnants had been discovered through archaeological researches on Mingachevir territory. One of such temples was built in Ghirdman fortress by Cavanshir's initiative. M.Kalankatuiscky writes about this so: «The wise Cavanshir looked for a place decent to Jesus Christ and built for him church in his native province, Ghirdman fortress. «After driving out Khazars and victory of Cavanshir (i.e. 661/62-663/64 — *Q.C.*) within two years building of the beautiful church for God's name had been completed. Due to the Albanian historian, «he adorned the temple with very expensive and delicate things, expended a lot of money. Having invited painters, he ordered them to adorn the whole church with gold and silk, decorate the gate of the sanctuary, feeling Light of the world, by silver and cover its top by patterns.

Before going to military campaigns and diplomatic meetings, Cavanshir, as a rule, came to Ghirdman temple, prayed as below: «Possessor of reason and truth! Don't let those who follow me capture me!

In 1971 during archaeological researches in Kilsadagh near Boyuk Amili village (Qabala dist.) there was discovered another Christian temple. Its foundation part has round shape. Over it there was identified place of 8 columns. On the basis of it the specialists suppose that Kilsadagh temple is two-formation, and that its top is covered in cupola shape. For building the temple there were used big stone slabs with dimension of 24x24,5x,5,5 cm, and burnt bricks -27x25x6, 26x26x5 cm. Archaeologist R.M.Vahidov asserts that Kilsadagh temple was built in VIII century, and architect K.M.Mammad-zade - in the early VI century. To our mind, the judgements about the temple's building period aren't enough convincing, and the temple was built roughly in the middle VII century by Ghirdman ruler Cavanshir.

Along with paganism and Christianity, certain part of Albanian population worshipped Zoroastrianism. As it's known, the latter was official State religion in

Iran, and Christianity -in Byzantium. Both of the empires actively struggled for taking possession of the Caucasus and it means, Albania, consolidating there. They strived for realizing the plans not only by military-political means, but also under religious veil. Thus, spreading of Zoroastrianism in the country ensured growth of Iranian impact, and dissemination of Christianity - increase of Byzantian impact. In such conditions attempts of Sasanis to spread forcedly Zoroastrianism among the local population met big resentment and resistance of the population's wide masses. And all this resulted in losing independence by Albanian Catholicosate in 705 and its subjecting to Armenian Church. In reality, this should be understood as loss of the positions of not only Christianity, but also Byzantium in Albania, intensification of Sasanid Iran and Zoroastrianism's struggle for keeping their positions, and at last, gradual consolidation of the Arab Caliphate in the Caucasus and result of spreading Islamic religion at new territories. By spreading the latter, religious-moral situation in the country, surely, got complicated even more. And thus Albania where existed many ethnical units turned to the country of different religious views' coexistence. And this all, of course, left certain vestiges on the epoch's material culture. In reality, diversity of Azerbaijan's early-medieval grave monuments and burial customs also should be more explained namely by this factor.

Surely, identification of ethnosis or religion bearer, to which belong different grave monuments, has very big importance. For ex., when speaking about belonging of trough graves, academician I. Aliyev and archaeologist F.L.Osmanov pointed out identity of their spreading area with anthropomorphic and zoomorphic figures and stated that this isn't occasional. In their view, unlike the earth graves and big pitchers-graves, the trough graves belong not to the local Albanian ethnosis, but to people who were resettled to the territory from Iran. To our mind, the thought should be specified, and it's more correct to characterize the trough graves as burial tradition belonging directly to the population which adopted Zoroastrianism. As it's known, when Albania was part of Sasanid Marzbanate, the Empire ideologists conducted here active work on spreading Zoroastrianism. And this couldn't help to leave vestige on burial traditions and grave monuments of the population which adopted the latter.

As it's known, head part and arms of all anthropomorphic figures, most of which consist of miniature woman's statuettes, are in broken state. Is it occasional? Surely, it's not correct to think that this all is occasional. We regard that such statuettes being mainly peculiar for the ancient East, including Egypt, Mesopotamia, India and the Middle Asia people must be evaluated as sign of Albanian population's worship to paganism. And breaking of the woman's statuettes, head and arms part was linked to spreading of a new religious outlook. Thus, beginning from the Early A.D. with spreading of Christianity and Zoroastrianism, paganism had been gradually losing its former positions.

Separation of the woman's statuettes, head from its body, very likely, was linked namely to this factor.

As it's known, nearly from I century enlightenment activities on propagandizing Christianity among Albanian population gradually resulted in burning, demolishing, breaking, destroying of pagan temples and idols everywhere. Judging from notes of M.Kalankatuisky, after a while the analogical process developed in Hun country. Numerous anthropomorphic figures discovered in broken state by archaeologists from Ghirdman monuments prove this, too.

It's notable that unlike Albania's south and west territories, Christianization process in Ghirdman highly dragged on. Historical sources and archaeological materials also confirm this.

The work's **chapter V deals with economic life of Ghirdman population.** Dense forests, abundant steppes, numerous fruit and berry species, abundant water resources, vast summer and winter pastures, in a word, rich natural resources of the province were favourable natural primary background for settling people here and their efficient economic activity.

Just like in ancient period, hunting, cattle-breeding, husbandry and handicraft were key economic fields of Ghirdman population in the Early Middle Ages, too. During wide-scale archaeological researches, held on the territory, numerous material-cultural remnants reflecting development level of different economic fields had been discovered. By all-round study of the discoveries together with ancient and medieval authors' data and ethnographic proofs it's possible to create general idea about development level of different realms of Ghirdman population's economic life, dating back to the Early Middle Ages.

According to **subchapter I of chapter V**, «husbandry and «culture concepts are often used together. Surely, this isn't occasional. I.e. husbandry being separate economic field appeared on the certain historical stage of human society development. This took place when wild plants growing by themselves anymore met demands and taste of primitive human. Thus, for increasing quantity and quality of plant-breeding products he had to choose more fertile lands, sow productive plant species and to look after them. Surely, it's another stage of culture. Its name - husbandry culture.

Strabonus wrote that Albanian lands are productive, they don't demand from human big care, sometimes gave abundant yield without ploughing, sowing, sometimes a land sown one time gave yield two-three times. These data of the Greek scholar can be also applied wholly to Ghirdman territories. Because soils of Alazan-Haftaran hollow are more fertile than the Kur bank territories, their climate is milder, and water resources - wealthier. That's why vast pastures and hayfields of the territory, according to Strabonus, permanently were fully green in spring, summer and autumn seasons.

Due to Strabonus, main labour tool used by Albanians for husbandry was wood plough. According to T.Bunyadov, the information of Strabonus shouldn't be applied to all territories of Albania. Resting upon Strabonus' information and ethnographic proofs about existence of wood ploughs on Albania territory, Y.I.Krupnov stated that heavy ploughs have been used in husbandry farming in Caucasian countries as early as from the Iron Age.

Numerous material-cultural remnants discovered during wide-scale archaeological researches betoken that each of different husbandry fields on Ghirdman territories had self-peculiar and rich traditions. For ex., grain and flour remnants discovered in Qyrlartapa, Qalagah, Qabala, Yekakhana etc. monuments betoken wide spreading of crop-sowing on the territory beginning from the late I millennium B.C. Among the discoveries there are patterns belonging to wild, semi-cultivated and cultivated wheat and barley species. During researches 1985 in Qyrlartapa such patterns had been identified inside of farming earthenware pot discovered nearly on 1-1,2 meters depth. The discoveries were identified by eminent selectioner, scientist, academician I.D.Mustafayev. According to him, it's the first discovery confirming use of cultivated wheat species on Azerbaijan territory. It's regarded that research of millet remnants discovered in Yekakhana mainly concerns multirow cultivated barley species, and some of them - two-row wild barley seed. Among the discoveries there were soft species of wheat seeds. Let's remind that analogical patterns had been met during Qalagah excavations. Through the archaeological researches there had been also obtained millet and paddy remnants. All this betokens breeding of wheat, barley, millet and paddy on vast areas by the local population in ancient times and the Early Middle Ages. And presence of wild, semi-cultivated and cultivated species among ancient wheat and barley patterns proves familiarity of the local population to seedfarming selection, gradual growth of husbandry culture on Ghirdman territory as a whole.

Iron sickles, bone fingerstalls used as auxilliary tool, different grain stones, special big pitchers, wells and stores for keeping grain and flour products, tandirs for baking bread - all this betokens that crop-breeding was main dealing field of population at Ghirdman territory in the Early Middle Ages. Historical sources and archaeological discoveries enable to assert that on Ghirdman territory cotton sowing, grape, pomegranate, walnut, hazelnut, fig and mulberry orchards, especially stone fruits were widespread. The fruits grown by people or wildly growing in nature were collected, dried, processed and produced by the local inhabitants. In this view information of V century author Koriun about giving delicious fruits and juices by Khurs to Mesrop Mashtots through his being to Ghirdman province also causes interest. Due to Strabonus, here young grapevines give yield already the second year even without proper care, and mature grapevines gave so many bunches that most of them remained uncollected. M.Kalankatuisky also tells that on the country's territory there were numerous grape orchards. Wine

storage discovered during Qabala excavations, grape seed remnants, obtained in Qalagah, Yekakhana etc. monuments, as well as numerous ethnographic proofs also confirm that viticulture ranked with major economic fields on the territory.

Through IV-IX centuries, along with husbandry, cattle-breeding also played big role in economic life of Ghirdman population. The work's **subchapter II** reads about this. It's pointed out that unlike some other administrative-political units of Albania, both lowland, and mountain pastures of Ghirdman territories were vast pastures and hayfield areas. In summer season cattle chiefly was grazed on Alp meadows near Main watershed, in autumn and spring months - on productive pastures of Ilaftaran valley, and in winter period - on winter pastures of Shirvan plain. So has been for centuries and so is now. Namely that's why «summer pasture and «winter pasture notions were widespread on respective territory.

Let's mention that ancient authors also tell about cattle-breeding's being major economic field in Albania. For ex., due to Strabonus, both wild, and domestic animals well developed at Albanian territories. Referring to Aminat (IV cent. B.C.), Elian who lived in II-III centuries informs about grazing many bull and horse herds on the Caspian lands. K.V.Trever applied the information of Elian about Caspis to Albanian tribes which dwelled Shirvan, Mil and Mughan plains and dealcd with cattle-breeding. There is also given information about camels and keeping hornless white goats on Albania territory. It's stated that Albanians attached particular importance to horse-breeding farming. Surely, this was linked to their natural connection with military art. It's not occasional that in battle against Pompeum Albanians appeared with 22000 cavalries. According to written sources, when necessary, Ghirdman province had to battle with 1000 cavalries.

The archaeological materials also confirm that horse-breeding fanning ranked high in everyday life of Ghirdman population. In this view horse breedles, stirrups and different metal items used for adorning breedles of battle horses, discovered in Mollaisagly, Qalagah, Nuydi, Uzunboylar and Qyrlartapa, play big importance.

Ostheological materials obtained during archaeological researches give full idea about specific content of animals hunted or breded in household farming. This became possible owing to study of Qyrlartapa-related archaeological materials by famous palaentologist-scientist D.Hajiyev. Namely in result of his researches there was identified percentage superiority of the local domestic animals, judging from the bones of big-homed cattle, goats, pigs and dogs discovered here. Let's mention that analogical items, discovered among ostheological materials dating back to III-VIII centuries in Mingachevir, also make up percentage majority.

The big-homed animals were mainly used for producing meat and dairy goods and also as boarding and draught means. Many household utensils and labour tools discovered in Qyrlartapa, Qalagah, Tarkash etc. early-medieval

monuments, as well as in Mingachevir supposedly were used for processing and storing meat and dairy products, wool and leather goods. Discovery of analogical items on other Albanian territories, in contemporary and non-contemporary monuments betokens rather wide spreading of relevant economic fields and their possessing rich historical tradition.

The subchapter III considers hunting farming of Ghirdman. As it's known, on territories where were favourable natural conditions in all times hunting ranked with main dealings of people.

In these terms Ghirdman territories can be considered extremely favourable ones for hunting farming not only in the Early Middle Ages, but also in modern times. As it's known, vast areas of the Major Caucasus south slope, Alazan-Haftaran hollow and Ajynohur foothills, covered by forest belt, rank with territories of wild animals and birds' reproduction. And the Kur river, numerous mountain rivers and springs joining and not joining it in all periods were rich for various fishes. Of course, people being in daily contact with lively nature riches couldn't neglect all this. So, namely on this background hunting farming shaped and developed. Many material-cultural remnants discovered through archaeological excavations in Nuydi, Uzunboylar and Mollaisagly betoken wide spreading of the farming on this territory as far back as in ancient period. For ex., in many cases when humans were buried, together with their corpses different animals and birds were buried in graves. 7,5% of osteological remnants discovered in populated areas II and III of Mingachevir and chronologically dating back to III-VIII centuries is made up by bones of wild animals (deer, wild pig, fox etc.). Among the remnants there were particularly often met boar heads and fangs. Among grave facilities there were also met objects having picture of boar. Abundancy of boar bones among osteological materials, discovered during researches in Qabala, Mingachevir, Qyrlartapa and Qalagah, betokens that in the Early Middle Ages hunting continued ranking high in economic life of the local population.

Let's remind that the researchers connect abundancy of the objects, having picture of boar, and respective osteological remnants in the grave monuments, more with Zoroastrianism, because according to the latter, boar image was regarded holy. It's also known that the image ranked high among titles of animal image conferred by Sasanid shahs upon military chiefs guarding frontiers of the Empire. By the side, we should point out that in the Old Pahlavi language «Varaz word before name of some Mehranid rulers (for ex., Varaz Grigor, Varaz Perozh, Varaz Trdat etc.) means «boar.

In our view, despite remaining beliefs about boar in consciousness of some early-medieval people, through IV-VIII centuries hunting at boars was more aimed on obtaining food products from their meat. Let's remind that in this period hunting at deers was widespread, too. Deer bones and horns discovered in upper cultural

layer of Qyrlartapa once more confirm this. It's interesting that most of them are in processed condition. And this betokens that on Ghirdman territory deer meat was used as food product, and its horn - as raw material in boneprocessing art. Among wild animals hunted in the Early Middle Ages was also gazelle. For the first time this was identified on the basis of osteological remnants discovered in upper cultural layer of Qyrlartapa. Among the archaeological materials there are also many discoveries confirming Ghirdman population's dealing with hunting at fishes and birds.

Due to **subchapter IV of chapter V**, for centuries Azerbaijani nation has been presenting numerous artistic pearls to the treasure of human culture. In reality, primary handicraft works were contemporary with ancient humans. I.e. when struggling for life nearly 450-500 thousand years ago, Azykh man, surely, had to use different instruments and weapons. Even though they were primitive, anyway their making had already betokened existence of art. The first instruments and weapons from wood and stone appeared so. Afterwards such arts, like boneprocessing, leathermaking, pottery, metalworking, glass production, shaped and developed. And surely, each of the arts had self-peculiar place and role in general progress of the society.

Metalworking Art. During archaeological researches in early-medieval monuments of Ghirdman province there had been discovered various rich metal goods. When building and ground works were conducted on the territory, there were discovered many metal items and weapons.

During the researches there had been also discovered metal-melting furnaces. The furnace, many production wastes, cultural layer and ash remnants from Qyrlartapa, which had been burning and petrifying for a long time, enable to think that the territory was metal-production centre.

According to the researchers, despite presence of rich copper deposits in Azerbaijan and their use from distant times, in the Early Middle Ages copper-melting art failed to become mass production realm. They more connect their such thesis with pottery art development in respective period, and partly with increase of wood, leather and weaving materials. Surely, it's difficult to agree with the opinion. Firstly, because on Albania territory and particularly in Ghirdman monuments there were discovered enough many copper plates dating back to the Early Middle Ages. Secondly, less quantity of discovered copper items as compared to iron or ceramical works nowise can be explained as restrictedness of such goods' production. Because when the copper items obsoleted, became unsuitable for applying, they were given for recycling. And this means that the copper items, having been recycled, reached XIX-XX centuries. Finally, since the items were thin, possibility of their remaining in open air or ground was little. I.e. since copper items that weren't recycled remained in open air or ground, they shortly were oxidized and fell into disuse.

Among metal goods discovered in Ghirdman monuments iron weapons, labour tools and household items make up particular majority. Thus, blacksmithery also ranked with leading fields of metalworking art in that period. And this, surely, resulted from demand of the population's wide masses on iron goods. Because weapons, labour tools and household items from iron always were of demand all around the country. Namely therefore workshops of blacksmiths were widespread both in big towns, and distant villages. Today presence of special blacksmith quarters in Shamakhy, Shaki, Lahych also betokens high need and really wide spreading of the profession, enables to think about deep specialization of masters dealing with the art. Among the blacksmiths there were particularly many those who made cart and phaeton parts, metalworkers producing agricultural instruments, farriers, gunsmiths. Another notable feature is that the professions were more inherited from generation to generation.

Diverse goods produced by the blacksmiths were mainly prepared by two methods - casting or striking. The casting items were prepared from stone, wood or ceramics in special moulds, and striking ones were brought to necessary form by heating iron and striking by anvil-hammer. Among numerous metal goods discovered in the early-medieval monuments there are many metal casts, iron items produced by casting and striking methods.

Presence of different precious adornments among the discoveries betokens wide spreading of jewellery art there. Pendants, rings, bracelets, ear-rings and necklaces among the discoveries make up special majority. In this view bronze ring, bracelet and three golden ear-rings discovered in Qalagah by Y.A.Pakhomov and F.L.Osmanov are more notable.

Both orderer, and buyer of the multicoloured diverse handicraft goods made from metal were different. I.e. if labour tools used daily in life and economy were bought both in village, and town by everyone, both orderer, and buyer of vogueish phaetons and battle carts, as well as different weapons and precious adornments chiefly were large feudals and high-ranked military men.

Pottery Art. In result of archaeological researches it was identified that use of faience plates on Azerbaijan territory has begun as far back as from the Neolith Age. The art, which first confined itself to producing primitive plates for purely economic needs of the population that settled down in different caves or auls, turned to one of leading production fields in the society's life at the expense of its technological improvement and extension of its scale.

In different historical periods pottery goods were made by various methods. By discovery of pottery lathe the art entered a new development stage. One part of the researchers suppose that the pottery lathe emerged in Mesopotamia in II half of IV millenium B.C., and another part - on the territory of Iran. Taking into account that Iran and Azerbaijan are neighbour countries, as well as that Azerbaijan territory had been settled long before the surrounding countries, there are rather

weighty grounds to think about appearing of the pottery lathe, being showing of production culture, namely here. Ceramical items, discovered in Leylatapa and Boyuk Kaski and related by the specialists to the middle IV millenium B.C., enable to dwell on the version largely. Those who think so are guided by the fact that the ceramical items dating back to respective period were produced without use of the pottery lathe, considerably lagged behind ancient and medieval materials by quality, to be exact, in artistic-technical and technological terms. Some of such thinkers connect this by wars, to which Albania was involved, some - by invasions and attacks from outside, and some - by social-economic processes in the society. Surely, none of the factors can be ignored. But neither we can ignore the fact that regress tendencies observed in ceramics production were peculiar not only for Albania. I.e. some other countries and nations of Europe and Asia experienced the same history. Thus, fall of the pottery lathe into disuse on vast territories resulted from very serious factors. In the Early Middle Ages such global-scale factor could be Great Migration of People, which staggered Europe and Asia. Surely, the Migration resulted in very serious demographic changes on surrounding territories. Because of military collisions, campaigns, invasions and plunders towns and villages were evacuated. Nomads who settled down on the territories very much lagged behind the local population by their cultural and economic level. As it's seen, pottery lathe which has been used by humanity beginning from the middle IV millenium B.C. hasn't yet been familiar to them.

Appearing of improved pottery ovens betokens commencement of new stage in production of ceramical items. Two-layer ovens used by Ghirdman potters through IV-IX centuries are evident patterns of the improved pottery ovens. As compared with ovens of other shape, the two-layer ovens have apparent advantages in view of the product's qualitative baking. The researches show that in terms of quantity red or light-red-coloured ceramics inside the product baken in such ovens have very big superiority, and the white, black, grey, pink, light-pink patterns are seldom met. Hence we can make such inference that diversity of the colours of ceramical items belonging to different periods and different production centres, as some researchers believe, can't be explained by mixtures added to the product's content or smoke factor at all. Thus, colour variety of the ceramical items merely depended on their baking degree.

The early-medieval ceramics discovered in Ghirdman monuments can be grouped as below: 1. Farming ceramics. 2. Kitchen ceramics. 3. Building ceramics. The 1st group mainly includes farming earthenware pots, milk-poil, frying-pan, trough, pots, the 2nd group - Sahanq (long jar with narrow long neck), clay jug, copper bowl, saucer, churn, small pitcher, lamp, candlestick, milk-can, and lids of different shapes; and 3rd group - tile, brick goods and water-pipes.

According to the researchers, from diversity and production technology viewpoint ceramical goods always had quantity and quality distinctions on

different territories of Albania. This judgement maybe is acceptable for comparatively ancient ceramics. But in the Early Middle Ages the general situation was somewhat different. I.e. though not absolute, in this period both in quantity, and quality showings of the product made in scale of country as a whole there was observed relative similarity. The similar goods were produced both in cities, and villages. Just the production volume was different to result from the fact that the urban masters produced the goods for wide market, and the rural ones - more for their needs. We should also take into account that pottery goods production is individual dealing field. I.e. both taste, and skill level of different persons who dealcd with the art, surely, were different. In such case it was practically impossible to have goods produced by them on standard level being single for the country's all populated areas. That's why irrespective of its shape, artistic-technical and technological level, every art product should be regarded for individual creative work of this or other master.

Stoneworking Art. Use of stone, in reality, coincides with the time of human being's formation. Researches in Azykh cave and Quruchay valley fully proved this. Change that took place in traditional trend of stoneworking art in new historical conditions being notable for appearing of improved iron tools more showed itself in rapid spreading of laying-building experience. On this background there emerged such professions, like bricklaying, engraving and ornamental art. Numerical growth of towns and urban-type large populated areas in the Early Middle Ages and even more extension of existent towns, first of all, betokened increase of the building scale.

Palace complexes, feudal castles, caravanserais, temples, courthouses, fortresses and towers, bridges, numerous dwelling houses, workshops, in a word, most of the constructions being necessary elements of towns' architectural appearance were built from stone by the local masters.

Stoneworking art consists of three main stages: procuring, carving of stone and stone engraving.

Research of numerous architectural monuments shows that in the Early Middle Ages in comparison with other terrirories of Albania, on Ghirdman province territory stone was particularly often used as building material to result from abundancy of the local stone resources. And source of the stone resources of Ghirdman territories is weathering process still continuing in the Major Caucasus mountain range. Mountain rivers periodically overflowing and having brought stone resources, which were weathered, to Alazan-Haftaran depression resulted in appearing rich stone and shingle resources on the territory. It's notable that in the places where the resources are abundant, there wasn't used alternative building material.

For building the early-medieval monuments of Ghirdman province there was widely used lime as hardening material. Let's remind that the Major Caucasus

range is also rich by limestone resources. Big defensive works, in reality, were built on the territories of such natural resources. For ex., it's supposed that lime used for building Cavanshir fortress was baked in Sangar Yeri near it.

During archaeological researches in Mingachevir, Qabala and Shamakhy, as well as Bayimli fortress (Mehran) there were discovered many stone undercolumns dating back to the Early Middle Ages. For the aim this raw material was procured from near deposits. In some monuments, including Qyzlar fortress and Kilsadagh temple there were discovered massive stone pieces procured and brought from outside, but which haven't yet been used. From such stones there were hewed epitaphs of the grave monuments and grave trunks.

In Ghirdman monuments there were also discovered grain stones of different shapes, stones belonging to manufactorial mill, grindstone, lids, mortars, pestles of different shapes etc. domestic facilities. In this view there are interesting boat-shape grainstones and manufactorial mill-related patterns discovered during searches in Qalagah, Qyrlartapa, Qabala, Yekakhana, Kand Yeri monuments. According to the specialists, raw material needed for such goods made from stone was procured from Qabro deposit at the Goychay river (Ismayilly district).

And all the forcgoings betoken that just like millenia before, stoneworking art ranked high in everyday and economic life of the population in the Early Middle Ages, too.

Woodworking Art. South slope of the Major Caucasus and particularly Alazan-Haftaran depression historically were rich by forest cloak. Different trees that naturally districted themselves there for centuries had been playing significant role in meeting needs of the local population. The people widely used rich fruit and berry-fruit resources, as well as wood resources of the forests. Various materials made from oak, beech, elm-tree, walnut, pear, alder, ash-tree, juniper and being widespread in forests of Ghirdman basin for centuries had been inexhaustible raw material source for masters dealing with woodworking art.

According to the researchers, the first labour tools and self-defence weapons used by primitive humans namely were made from wood. True, during archaeological researches on the ancient populated areas, in comparison with items made from stone, bone, metal, faience and glass, wood items had been met very seldom. And this, surely, can be explained by rotting and wearing out of the wood items. Nevertheless, the fact of making from wood many stone tools, artificial sickles, weapons and cutting-tool holders, known from archaeological searches, is undoubtful. The words also can be applied to numerous arrow- and spear-heads, cutting-tools, swords and daggers discovered in the early-medieval monuments of Ghirdman basin. Just like in other branches of art, wide-scale application of iron favoured specialization in woodworking art, too. I.e. appearance of cutting, carving, boring, hewing art opened new possibilities for processing wood goods.

Weaving items discovered in the early-medieval monuments of Ghirdman, surely, were produced by wood lathes. Such discoveries were met in monuments of Mingachevir, Qyrlartapa and Pirsaat basin. Let's remind that dwellers of Ghirdman province's most villages for centuries had been dealing with art of weaving. For ex., population of Basgal and Muju villages dealt with silkweaving, villages around Lahych - with shawl and rope weaving, Hajyhatamli and Qalajyg villages - more often with carpet-weaving. That's why in houses and workshops of the villages' most dwellers lately there had been used different weaving looms from wood.

As it's known, in the Bronze Age tumuli surface of chambers was covered by wood kniddles. Tradition of using wood material in grave monuments was used afterwards. For ex., in a grave dating back to ancient period and researched in 1982 in Qabala by Q.M.Ahmadov, the dead was buried in wood coffin with golden nails.

It's pointed out that floor of grave №6 researched in Mingachevir and belonging to the Early Middle Ages was also made from wood. And in grave №8 the dead was buried in wood coffin 0,4m high, 0,65m wide and 1,4m long. From verses of prominent Azerbaijani poet Khagani Shirvani it becomes known that for burial of deads wood coffins were made by famous masters. Through IV-IX centuries on Ghirdman territory level of woodmaking art is also determined by growth of the scale of different buildings. This is confirmed by numerous wood constructions registered in various monuments. In this view we can show, as example, oak girders put under and over gates and wood stool remnants registered in different parts of walls in Qyrlartapa building complex. Traces of similar wood details were also used in Cavanshir and Khachmaz Govur fortresses, fortress walls of Salbir quarter in Qabala. And in Qalagah there were discovered remnants of a public building constructed on numerous big wood poles. Surely, all the foregoing are facts betokening that in the Early Middle Ages for building there were often used wood constructions.

Boneprocessing Art. Numerous bone items discovered in Ghirdman monuments in result of archaeological researches betoken rather wide spreading of boneprocessing art in the Early Middle Ages. As it's known, during archaeological excavations held in Mingachevir as early as in the middle past century there had been discovered such different patterns. Subsequently numerous bone items were discovered in Shamakhy and Beylagan. Among material-cultural remnants, discovered in a cultural stratum dating back to IV-V centuries during archaeological searches in Qyrlartapa in the middle 80s, bone goods make up majority. Among the discoveries there are bone patterns related both to domestic, and wild animals. Almost all deer, roe and goat horns discovered there were processed to this or other degree. Bone fingerstalls and comb teeth give idea about development level of the art on Ghirdman province territories.

Weaving Art. One of the most ancient arts being widespread on Azerbaijan territory is weaving. According to the researchers, the weaving art had shaped on the basis of simple weaving skills of primitive human. Very likely, this took place in the Neolith Age. In the epoch of Eneolith spreading range of the art rapidly widened. This is confirmed by a lot of spindle hoods discovered in monuments belonging to the epoch. Spool items made from stone, clay, bone and wood went on remaining necessary element of weaving production for long historical period. Such items had been also discovered through archaeological researches in Qabala, Shamakhy, Qyrlartapa, Shargah, Qalagah, Torpaggala and Bayimli fortress. In this view faience spindle hoods and bone-made comb teeth discovered in upper cultural stratum of Qyrlartapa are interesting. Analogical discoveries were made in the early-medieval monuments of Oghuz, Qabala and Goychay districts. Surely, all the foregoing enable to think that weaving ranked with main arts in economic life of Ghirdman province population, just like at other territories of Albania. Let's mention that in all epochs Ghirdman territories were rich by necessary raw resources for weaving art development. For centuries vast and productive mulberry orchards were background for sericulture growth. And Basgal with Muju villages for centuries had been famed as centres of silk goods production in Shirvan. On Ghirdman territories fame by summer and winter pastures covering vast areas there were grazed many sheep herds. The local dwellers used meat and milk of the sheeps as food product, their skin - as hat and warm upper dressings, and their wool - as raw material for weaving goods production.

Unlike other districts of Azerbaijan, in villages of the Ghirdmanchay river's upper basin production of shawl goods from wool cloth has been lately practised. Along with their needs, residents of Haftasiyab, Khimran-Zanghi, Culyan, Dakhar-Mulukh, Zarat-Kheybari, Ashaghy Zarat and Malham villages also produced market shawls. Every year from Goychay and Shamakhy districts to Shamakhy bazaars alone there were delivered averagely 5-6 thousand shawls. According to «The Caucasus newspaper, in the last quarter of XIX century in winter months in Khimran and Haftasiyab villages every family weaved nearly 100 shawls.

Commercial Links. High development level of different economic realms, particularly handicraft on Ghirdman territories in IV-IX centuries at the same time betokened existence of the wide network of commercial links. The point is both about internal, and external trade. Naturally in feudal system conditions the internal trade was chiefly maintained by exchange means. But the local Albanian coins discovered in different monuments, along with exchange in Ghirdman towns and populated areas of urban type, also betoken existing of active sale-purchase town with food and raw materials, and town provided province more with top-quality handicraft products.

Very rich natural resources of Ghirdman opened wide opportunities for developing external commercial links, too. Raw silk, dry fruit, carpet goods

produced here were of great demand everywhere. Merchants coming from Iran, India, China, the Middle Asia, the Khazar Khaganate, Georgia, Turkey, Byzantium and other European countries showed high interest for the top-quality handicraft goods produced in Qabala, Qyrlartapa, Mehravan, Qalagah, Lahych, Basgal etc. populated areas. A number of rare art pieces discovered in Ghirdman monuments also betoken existence of intensive commercial links with the countries. Fine glass items discovered in Qabala and Qalagah, China-made silk cloth items - in Mingachevir, Rome-made silver needle - in Qyrlartapa, silver piala occasionally discovered on building Ismayilly-Mughanly highway and a lot of similar discoveries were brought to Albania namely in result of the commercial links.

Coin treasuries discovered in different times and different monuments give clear idea about level of Ghirdman's external commercial links. In monuments surrounding Qabala alone there were discovered several coin treasuries dating back to the Early Middle Ages. For ex., most coins from treasury discovered in 1964 near Tovla village were minted in VI century on Sasanid rulers' behalf. The fact itself enables to assert that in the period until Arab invasion at Albania territory Sasanid coins had been particularly widely used. And beginning from VIII century in trade specific weight of Arab coins had increased.

The work's **chapter VI deals with role of Ghirdman province in economic, political, religious and cultural life of Albania. The subchapter I** analyses the economic life. It's pointed out that proprietary right over a land mainly had hereditary character. When the time came, properties belonging to a father were distributed among his children. For ex., when in V century king Vache gave up his power over the country, he took under his tutelage thousand families interitted to him from his father.

Due to notes of M.Kalankatuisky, Ghirdman province was presented to Mehranis by shah Khosrov. That's why rulers from Mehranis dynasty were also possessors of Ghirdman. It's not occasional that in his letter, addressed to Cavanshir, Byzantian emperor Constantine II called him «Ghirdman possessor. According to the Albanian historian, when Cavanshir was dying he «called his sons, appointed treasure share and ranks of each of them, allotted properties for each of them....

Feudals, who obtained, a land by hereditary way in Albania, were called «Dastakets. Mehranis who first were Dastakets of only Ghirdman had turned to the greatest Dastakets of Albania as a whole from the middle VII century. There was also increasing number of feudals who gained, a land from State for these or other services as award (Khostaks). Among them military men and religious workers made up majority. Thus, if on primary stage of feudalism lands mainly belonged to State, beginning from the early VI century number of feudals who won hereditary possession right for a long time had been rapidly growing. And this, surely, was a tendency resulting from essence of feudalism society.

In estates belonging to feudals there worked many people. By the mode lands were sown, gardens - grown, cattle and sheep herds - grazed and in towns by means of the territory's rich crude resources there were made different handicraft products. And all the activities were implemented by villagers who made up high majority of the population, artisans, urban poors and partially slaves. Due to historical sources, under shah Qubad «there had been conducted registration of all fields, sown areas, valleys and mountains, the population was put to a list. On its basis land and king's taxes were defined. According to Aguen laws, «rich man is to give four sacks of wheat, six sacks of barley and sixteen jugs of sweet wine. Besides, that one who has a sheep in his farm, he is to give one sheep, wool of three sheeps and one bag of cheese. That one who has a horse is to give one stallion and who has a big-horned animal - one calf. Though, just like in other places of the country, in Ghirdman province most population lived in villages, the towns went on being thoroughfare of economic, political, religious and cultural processes. Because along with key handicraft areas and trade centres, the country's political elite also was concentrated namely in the towns. The researchers divide Albanian towns on three groups:

1) giantic and famous; 2) closed; 3) administrative-central towns of the provinces.

By the principle among Ghirdman towns Qabala can be related to the 1 st group, Qyrlartapa, Qalagah and Lahych - to the 2nd, and Mehravan - more to the 3rd group.

Role of Ghirdman province and Mehranis in the country's political life is investigated by the subchapters II and III. The author substantiates importance and role of Ghirdman in Albanian political life by the below factors:

1. Its favourable natural-geographical position and wealthy natural resources. 2. Relative independence of Ghirdman feudals from Marzbanate by blessing of Sasanid rulers. 3. Taking possession of political power in Albania as a whole from 630 by Mehranis.

In view of studying the reviewed period's political situation documents of Aguen Meeting are particularly valuable source. Among those who took part in it and signed documents adopted there, along with Albanian king Vachagan, there are mentioned general bishop of Barda, bishops of Qabala, Hachin, Uti and Tsri provinces, priests, nobles, military chiefs and tribe leaders of Kalankatuk village, Barda, Goychay etc., populated areas, viziers of the king, Ghirdman's possessor, patriarches and nobles. Among them patriarch, general bishop, bishop and priest are religious ranks. And king, his vizier, prince, noble, military possessor are worldly ranks. As it's seen, among those who signed Aguen Church laws from Albanian provinces there was mentioned only prince of Ghirdman. In our view, the fact itself alone betokens leading role of Ghirdman province in Albanian political life even at pre-Mehranid period.

The work minutely recounts about services of Ghirdman ruler Cavanshir characterizing him as prominent statesman, mighty military chief and talented diplomat.

In IV century in Albania there was extremely complicated religious situation. Paganism continued remaining, and Christianity with Zoroastrianism struggled for spreading on vaster territories. Defence of Zoroastrianism by Iran and of Christianity - by Byzantium betokened overstepping the country frontiers by the interreligious struggle.

Numerous woman's idols discovered in Ghirdman monuments also betoken merciless struggle against paganism everywhere. Broken state of all the idols' head and extremities confirm this.

Consolidating of Christian positions in Ghirdman was also prevented by sectarianism. As compared to other provinces, here forces propagandizing and defending Khalcedonism enjoyed more powerful support. According to M.Kalankatuisky, after decease of Albanian catholicos Holy Yelizar, the former Ghirdman bishop Nerses Bakur belonging to Khalcedon diophysite sect came to secret agreement with Cavanshir's sister-in-law, Albanian queen Sparama and told her so: «If you elect me to Albanian Catholicos, I'll spread Khalcedon sect in the whole Albania. And the Albanian queen, in her turn, ordered bishops and nobles to secure electing of Nerses as catholicos. And the latter keeping his promise ordered to demolish altars of most Albanian churches, banished Great Kolmak's bishop Israil and Ghirdman bishop Yelizar, who converted most priests who neglected Khalcedon decrees, including Khazars and Huns to Christianity, from the country.

According to the Albanian historian, along with Nerses, several other Ghirdman bishops were promoted to Albanian catholicos post. Among them Nerses had been Albanian catholicos for 17 years half (684-704), Theodorus - during 4 years, and Gaik - 14 years (848-862). All this, surely, betokens that Ghirdman bishops had decisive positions in religious life of the country as a whole. The fact of their attendance in wide delegation at Aguen Meeting displays that just like in the country's military, economic and political life, the province very actively took part in solving religious problems. Presence of Kilsadagh temple and holy church built by Cavanshir namely on the territory of Ghirdman once more confirms this.

In result of Arabs' invasion to Albania complicated religious situation in the country aggravated even more. I.e. if until VII century there had been conducted struggle just between pagans, Zoroastrianists, Christians and respective sects, from the middle VII century there had begun mass Islamization. Due to researchers who deal with mass adopting of Islam by population at territories seized by the Caliphate troops, «Arabs introduced a new and powerful religion. That's why Albanians who had been suffering from religious persecutions and clashes up to now, met it as saviour. Thus, within just hundred years almost everywhere Islam

fully kept down Zoroastrianism. V.V.Bartold writes that unlike Christianity, Islamic religion, didn't make use of individual missionaries and was propagated just through invasion; boundaries of Moslem lands corresponded to spreading range of Islam. The religion wasn't forcedly propagated, that's why neither Christians, nor Zoroastrianists were persecuted. In such conditions weakening of Albanian church and failure of Arabs to reach highland territories resulted in spreading activities of Armenian Church in the places. Thus, Armenian Church at best took opportunity of Grigorianizing Christian population of highlands, including Ghirdman territories. The fact of Udins' remaining Christians and serving to Grigorian faith must be explained namely by this. The subchapter IV minutely deals with all the foregoing.

The **subchapter V** of chapter VI reflects the author's investigations about cultural life of Ghirdman, judgements about language of Albanians, Udins, Khaputs and Tats who settled down on the territory, appearance and spreading of Albanian alphabet. Numerous material and moral culture works reflecting Ghirdman history were generalized and characterized in Albanian history context.

The work's **conclusion** reflected main outcomes of the research. They are chiefly below ones:

1. Judgements about localization of the territories of Ghirdman province, which played particular role in economic, political and military strengthening of Albania that ranked with leading states of the South Caucasus in the Early Middle Ages, at the Kur river's right bank on frontier with Armenia and Georgia haven't any serious scientific ground. It's interesting that among those who localize Ghirdman in west of Albania - on territories bordering upon Armenia and Georgia there exist certain discords of opinions. And this, first of all, betokens that the authors' arguments about localization of Ghirdman aren't sufficiently serious. In such conditions, surely, appearing of other versions was necessary. Namely on this basis in works of different researchers there appeared suppositions about existing of two Ghirdman provinces at the same time on Albania territory. The version authors, on the one hand, couldn't deny well-known thesis about location of Ghirdman province territories at the Kur river's right bank, - in west of Albania, which appeared in Soviet historical studies, on the other-couldn't help to account for very serious scientific proofs of location of Ghirdman at Shirvan territory.

In result of investigations about respective problem, held by the author, it was proved that judgements about localization of Ghirdman territories in west or north-west of Albania, or about existing of two Ghirdman provinces at the same time on Albania territory are groundless. On the basis of many source data, archaeological materials, architectural monuments, ancient toponyms and historically shapen ethno-cultural environment there was pointed out location of Ghirdman province namely at Shirvan territory. The province for the first time mentioned in IV century sources roughly until the late VI century had been

covering territories up to Main watershed in north, the Aghsuchay river - in east, the Goychay river - in west, and Qaramaryam division - in south. After appearing of Mehranis and particularly seizure of political power in Albania by Ghirdman feu-dals, territories of the province were extended up to the Dashaghyl river in west, and the Kur river - in south. Apprehending namely increase of Ghirdman feudals' military-political authority, Sasanid rulers transfered capital of Marzbanate from Qabala to Barda.

2. The territory's favourable natural-climatic conditions, rich fauna and flora, a lot of arable places, gardens, forests and pastures, wide network of rivers and finally direct pass of caravan roads in different directions through there, as far back as beginning from V millenium had resulted in conducting settled life on Ghirdman territories by people, settling numerous populated areas. In the Early Middle Ages some of them, including Qabala, Mehravan, Qyrlartapa, Qalagah and Lahych, played important role for economic, political and cultural life of not only the province, but also the country as a whole.

For investigating Ghirdman problem, determination of the place of Mehravan town mentioned in historical sources, but exact coordinates of which up to now have been secret for the science, has big importance. To our mind, the 9-hectared town place discovered in 2004 near Bayimli village of Aghsu district, at the Ghirdmanchay river's left bank and known by people as Torpaggala, encircled by majestic fortress walls laid from raw brick, namely are remnants of Mehravan town. In result of checking excavations it was identified that during VI-IX centuries there had been proceeding intensive urban life. Along with busied towns of their epoch, such populated areas like Kand Yeri, Kurduvan, Hasan-bay Yeri, Gandob, Ashaghy Qaramaryam, Arabjabirli, Yekakhana, Tarkash, Khyrmantapa, Kalash Duzu, Kalasar, Talystan, Shamdlan and surrounding necropolises also betoken that Ghirdman province ranked with districts rather compactly dwelled by population in Albania in the Early Middle Ages.

3. Geography of the ancient and early-medieval monuments of Ghirdman territories, surely, betokens settling dynamics of the population. And this means that population, which in ancient times settled down along Ajynohur foothills locating between Haftaran hollow and Qaramaryam division, in the Early Middle Ages left traditional dwelling places and removed to highland and foothill territories in north. Thus, on the territories of the Major Caucasus south slope there emerged new populated areas and defence fortresses.

The change in settling dynamics of the territory, very likely, can be explained by intensification of foreign invasions and military campaigns. Naturally, organization of defending populated areas and military fortifications on plain territories during numerous hostilities, which continued for a long time, caused numerous problems. And for Sasanid, Byzantian and the Caliphate troops, which were distinguished by battle and manoevre skills more on plain territories, it

was inconvenient to them to battle for new populated areas and fortresses built in places favourable in military-strategical terms.

4. During archaeological researches in Ghirdman monuments there had been obtained numerous ammunition items produced and used on Albania territory in ancient times and the Early Middle Ages. Big number of fortresses of the local and regional importance here also betokens active participation of Ghirdman in hostilities periodically undergone by the country. Due to historical sources, through the hostilities Ghirdman feudals had been giving 1000 well-armed cavalries to Albanian army. Ghirdman fortresses and fortifications can be regarded as evident showing of establishing stable and reliable defence, system for organizing defence of not just the province territories, but also the whole country. The fortresses built in complicated relief conditions from engineering-technical viewpoint are so much majestic that it was possible to reliably defense them even by minor fortress garrisons. And all this betokens that in Ghirdman province military art was on high development level.

5. For the first time in Azerbaijani historical studies, the early-medieval dwelling places, necropolises and defence edifices mentioned and described in the work are presented as Ghirdman monuments. For the first time in archaeological literature there is given comprehensive information about most of them. And for the first time in general there is given information about some of them. This has major importance for recomposing archaeological map of Albania, dating back to the Early Middle Ages, in general.

6. Presenting of Udins and Khaputs, along with Albanians, as autochthonous residents of the territory, judgements about history of resettling Iranian-speaking population (Tats) to Ghirdman territories and their settling areal, their gradual Albanianization after a certain historical period, can be important for more profound study of Albania's ethnical situation in the Early Middle Ages.

7. The fact that along with source data and archaeological materials, ancient toponyms of the territory, being a serious scientific argument, for the first time were involved to the research in wide scale with aim of localizing Ghirdman province and specifying its boundaries, betokens resting of opinions and judgements, advanced in the work, upon complex grounds.

8. Growth of the military-economic power of Ghirdman province being administrative-political unit, and weakening of the positions of Sasanid Marzbans in Albania resulted in removing capital of Marzbanate, which apprehended Mehranis' growing authority, from Qabala to Barda. Seizure of political power by Mehranis resulted in military strengthening of Albania, growing of its authority on the international scene, and Ghirdman feudals' possessions through new territories. Thus, areas up to the Kur river in south, the Dashaghyl river - in west, and a part of lands, belonging to Arash province, in south-west were seized by Ghirdman feudals.

9. Ghirdman territories had very favourable natural-geographical resources to develop husbandry, cattle-breeding and hunting. Historical sources, archaeological materials and ethnographical patterns also betoken high development level of different economic realms on the territories in the Early Middle Ages. Numerous grain patterns, seeds and stones from grape and other fruits, big farming pitchers and storages for grain and wine goods, grain stones of different shapes etc. discovered in Ghirdman monuments testify to the population's intensive dealing with husbandry and gardening. A high number of osteological remnants belonging to different animals and birds discovered during archaeological excavations, places of breeding domestic animals, milk-poil, churn, small pitcher and trough-shape plates widely used for processing and keeping dairy products, material-cultural patterns with animal, bird and fish images can be regarded as very serious arguments confirming big importance of hunting and cattle-breeding for the population's everyday economic life.

10. Just like in ancient period, in the Early Middle Ages handicraft being major economic realm ranked with key dealings of Ghirdman population. The most important factor, conditioning this, was existing of wide raw source base for developing different arts on the territory. Presence of rich and diverse stone, clay, wool, cotton, silk, dye resources favoured wide spreading and development of stoneworking, metalworking, woodworking, pottery, weaving, boneprocessing and other arts here. Along with written sources, rich archaeological material and ethnographical data also enable to have rather clear idea about spreading range and development level of different arts on Ghirdman territory. Building remnants researched in Qabala, Qyrlartapa, Qalagah and Bayimli fortress (Mehran), stone, wood, brick and tile patterns from other early-medieval monuments enable to assert about rather profound knowledge of building culture by Ghirdman masters. High number of majestic defensive fortresses very skillfully erected in hard and complicated relief conditions must be explained as showing of the local masters' engineering-technical level.

11. In result of the comparative study of rich and diverse ceramical goods discovered in the early-medieval monuments of Ghirdman with Albania's other territories there were determined the follows:

a) Identical or similar chemical composition of ceramical patterns discovered in different monuments and belonging to different epochs enables to assert that for centuries, millenia the local masters have been using identical clay deposits on territories being close to them. And this betokens ungroundedness of allegations about mixing different additives to composition of the clay of different goods made in different epochs and different ceramical production centres.

Hence we can come to such conclusion that it's more reliable to connect diversity of the faience colours of ceramical patterns, discovered in different

monuments and chronologically related to different epochs, just with baking degree of the goods, but not with chemical composition of relevant clay.

b) The experts suppose that for the first time people used pottery lathe in II half of IV millennium B.C. on Mesopotamia or Iran territory. Settling of Azerbaijan territory by ancient people earlier than surrounding territories, as well as discovery of ceramical patterns dating back to the middle IV millennium B.C. in Leylatapa and Boyuk Kaski monuments, enable to think that, along with Mesopotamia and Iran, Azerbaijan is also primordial motherland of the pottery lathe and improved pottery ovens.

c) We also can't agree with judgements about explaining change in quality showings of pottery goods, observed in the Early Middle Ages, as regress of ceramics production in whole. Firstly, in this period, as most of the experts believe, pottery lathe didn't completely fall to disuse at all. Pottery ceramics discovered in different monuments once more confirm this. Finally, commencement of producing new, by shape and quality, goods in this period, including dramatic growth of building ceramics production, betoken not regress, but turn in the ceramics production as a whole. Thus, majority of handmade goods, produced without the pottery lathe, among the early-medieval materials, likely, can be explained by ceaseless attacks of nomadic tribes, cultural level, including production culture, of which much yielded to Albanians, in this period to Albanian territories and, as a result, abandoning of traditional dwelling places by the local population, its removal to highlands and foothills. Attacks of Byzantian, Sasanid and the Caliphate troops and thus long, ceaseless being of the country in war situation couldn't help to negatively impact level of pottery production, just like other economic fields.

12. Ghirdman province differed from other administrative-political units by its active role in the country's religious and cultural life. Referring to historical sources and numerous archaeological proofs we can make such conclusion that through IV-IX centuries Ghirdman province territory was a place of very serious clash of the interests of paganism, Zoroastrianism, Christianity and Islamic religion. And Ghirdman feudals who actively took part in the country's political life were direct participators of the local religious processes, and in some cases - motivating force. Active participation of Ghirdman feudals and bishops in holding religious activities which were important for the country, for ex., Aguen Church Meeting, proves this. In this view promotion of several Ghirdman bishops to Albanian catholicos post in different times, surely, can't be regarded for occasional case. At last, building of many Christian temples directly on Ghirdman territory under Mehranis dynasty and turning of holy church erected in Ghirdman fortress by Cavanshir's personal initiative to sanctuary of Ghirdman elite betoken high impact sphere of the province in the country's religious-cultural life.

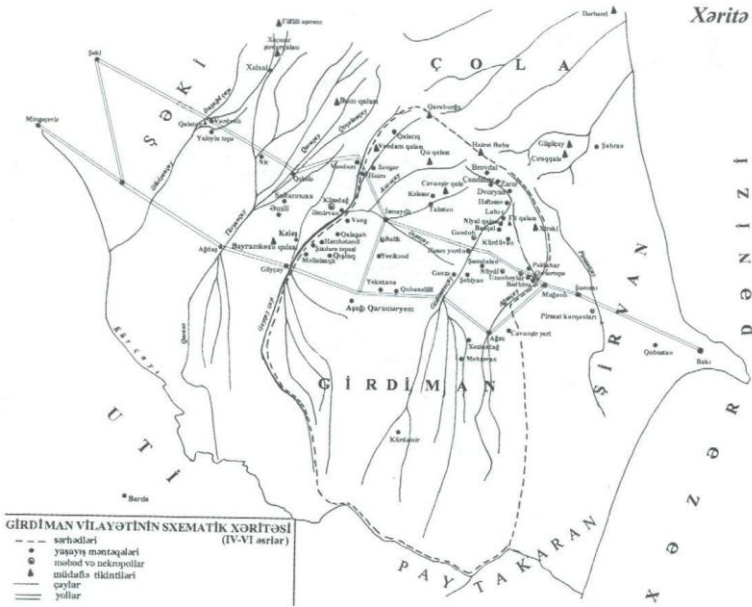
13. Ghirdman province, which played particularly important role in military, economic, political, religious and cultural life of Albania, since IV century gradually loses its former positions of administrative-political unit on the background of feudal dissensions. In 705 Ghirdman ruler Shiroe, the last representative of Mehranis dynasty, was captured and taken to Arabia by Arabs. Though some historical sources indicate that in the middle IX century Ghirdman was governed by king Ghetrich, in reality in this period feudal dissensions inside the country had been already displaying themselves. Newly-established Lajanshahate, Khurshanshahate and Zadanshahate - on north-east territories of Ghirdman, and on the west territories - Qabala rule functioned as independent administrative-political units. And this had been already meaning leaving historical scene by Ghirdman province as administrative-political unit.

**GİRDİMAN TARİXİNƏ
DAİR XƏRİTƏ, DİAQRAM,
CƏDVƏL VƏ TABLOLAR**

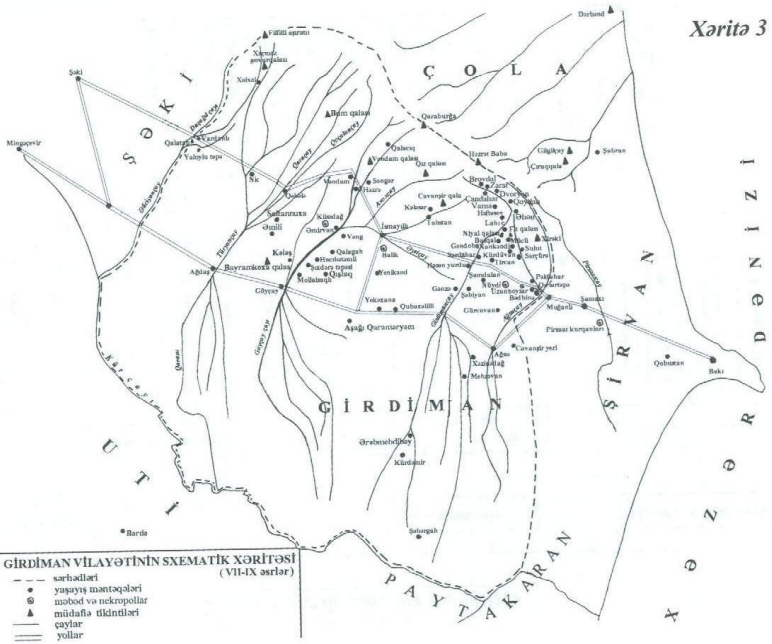

Girdimançayın yuxarı hövzəsinin sxematik xəritəsi

Xarita 2

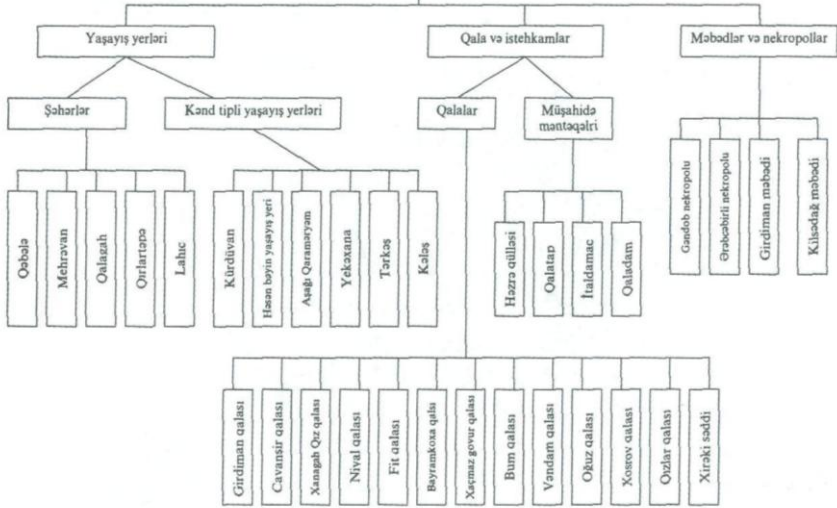

Xarita 3

Girdimann maddi-mədəniyyət abidələri

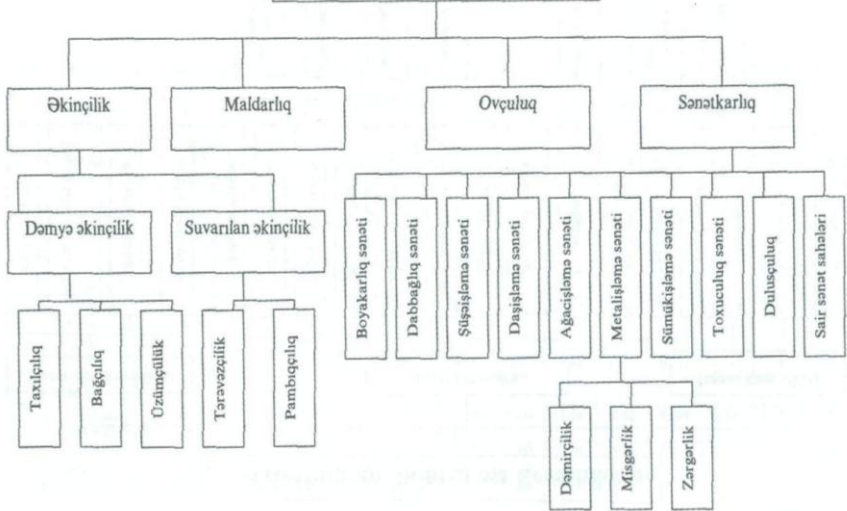
Əlavə 1

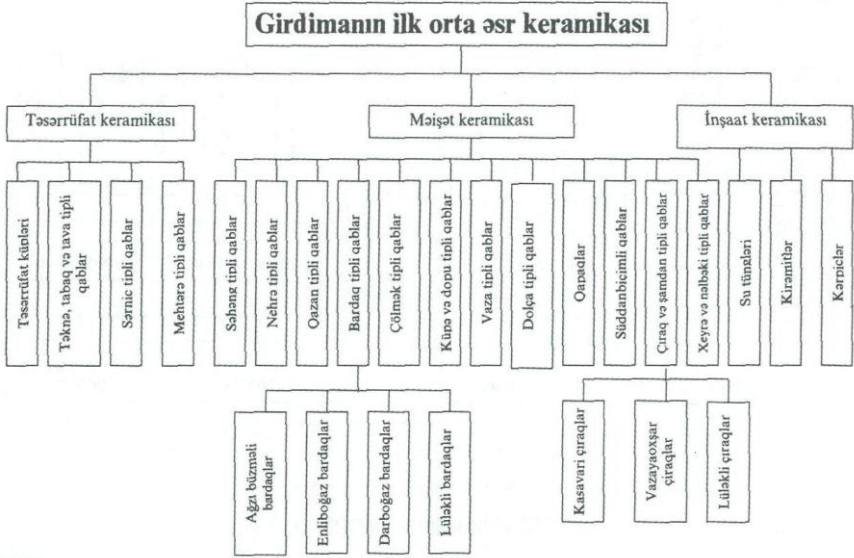

Girdiman əhalisinin məşğuliyyəti

Əlavə 2

Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş keramika məmulatı nümunələrinin kimyavi tərkibinin analizinin nəticələri - %-lə

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Nəsi	Abidənin adı	Abidənin dövrü	Na ₂ O	MgO	Al ₂ O ₃	SiO ₂	P ₂ O ₅	SO ₃	K ₂ O	CaO	TiO ₂	MnO	Fe ₂ O ₃	İtki
1	Polutəpə (Cəlilabədr-nu)	e.ə.V minilliyin sonu	1.25	2.52	13.78	62.09	0.336	0.052	3.06	8.79	0.744	0.168	7.05	0.31
2	Böyük Kəsik (Ağstafar-nu)	e.ə.IV minilliyin ortaları	1.09	2.82	14.82	63.22	0.192	0.067	2.42	4.94	0.751	0.153	8.83	0.29
3	Qarahacılı (Ağdam r-nu)	e.ə.III minilliyin ortaları	1.12	2.53	14.21	68.15	0.150	0.045	2.65	2.45	0.755	0.065	7.16	0.27
4	Qaracəmili (Səmkir r-nu)	e.ə.XV əsr	1.42	2.49	13.67	62.55	0.299	0.068	3.94	7.70	0.722	0.114	6.71	0.35
5	Zəyəmçay nekropolu (Səmkir r-nu)	e.ə.XIV-X əsrlər	1.31	2.38	13.49	63.15	0.196	0.047	3.17	8.38	0.719	0.104	6.61	0.034
6	Nərimankənd nekropolu (Yevlax r-nu)	e.ə.VII-IV əsrlər	1.27	2.50	14.31	62.25	0.428	0.083	2.82	7.37	0.717	0.113	7.45	0.33
7	Mollaisaqlı (İsmayılı r-nu)	e.ə.III-I əsrlər	1.15	2.48	14.20	64.35	0.206	0.054	2.14	7.42	0.699	0.096	6.79	0.23
8	Qırlartəpə (İsmayılı r-nu)	IV-V əsrlər	1.21	4.53	16.56	60.63	0.177	0.051	2.16	4.27	0.812	0.119	8.34	0.45
9	Torpaqqala (Ağsu r-nu)	VI-VIII əsrlər	1.22	2.43	16.80	61.81	0.730	0.034	2.63	5.13	0.026	0.158	7.28	0.47

16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
Cu	Zn	Pb	Ni	Co	Cr	V	Mo	Sn	Ge	Ga	Zr
0.0037	0.0080	0.0008	0.0012	0.0008	0.0012	0.0060	0.00008	0.00008	0.00012	0.0012	0.0090
0.016	0.0087	0.0009	0.0018	0.0004	0.0018	0.0040	0.00010	0.00010	0.00005	0.0027	0.0084
0.0036	0.0092	0.0024	0.0045	0.0012	0.0009	0.0034	0.00021	0.00005	0.00004	0.0025	0.0025
0.0024	0.0094	0.0019	0.0035	0.0007	0.0021	0.0041	0.00018	0.00008	0.00003	0.0018	0.0120
0.0032	0.0091	0.0024	0.0027	0.0008	0.0014	0.0062	0.00024	0.00005	0.00008	0.0035	0.0019
0.0012	0.0099	0.0034	0.0032	0.0009	0.0021	0.0064	0.00006	0.00004	0.00012	0.0025	0.0028
0.0012	0.0095	0.0019	0.0019	0.0014	0.0019	0.0072	0.00008	0.00008	0.00008	0.0018	0.0034
0.0024	0.0070	0.0021	0.0062	0.0004	0.0032	0.0044	0.00009	0.00008	0.00005	0.0024	0.0060
0.0025	0.0062	0.0012	0.0054	0.0005	0.0028	0.0018	0.00005	0.00004	0.00014	0.0035	0.072

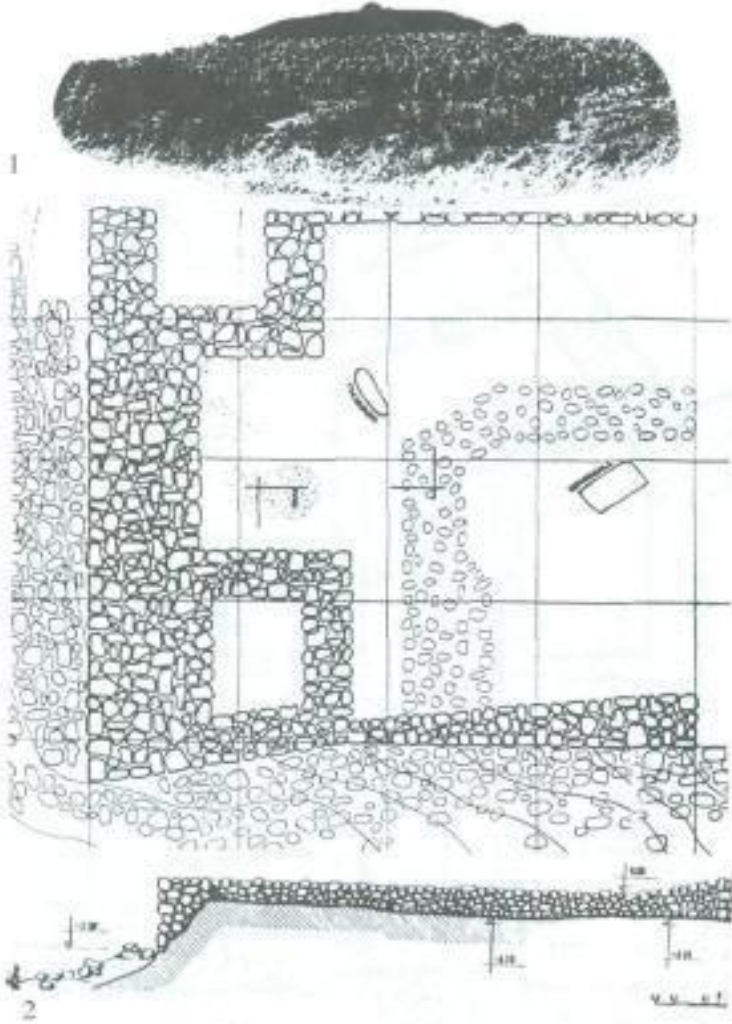
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Geologiya

İnstitutunun Analitik Mərkəzinin rəhbəri: N.M.Sadiqov

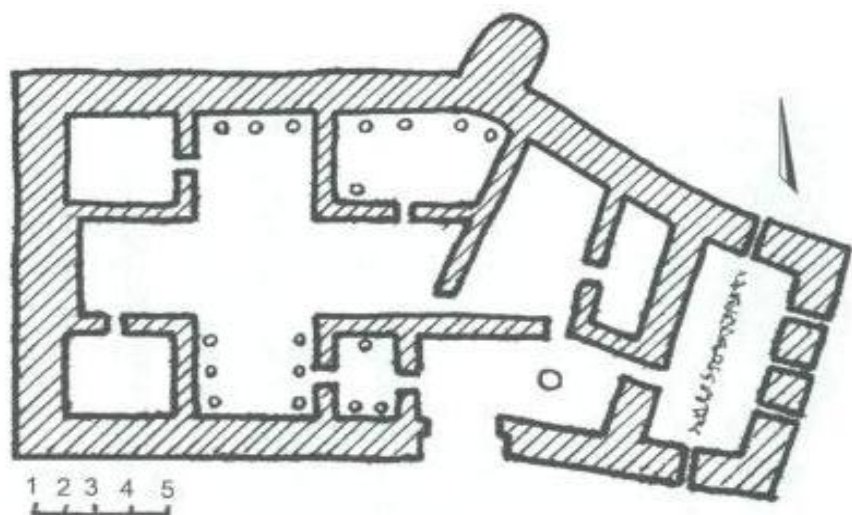
Analitiklər:

M.İ.Abdullayev

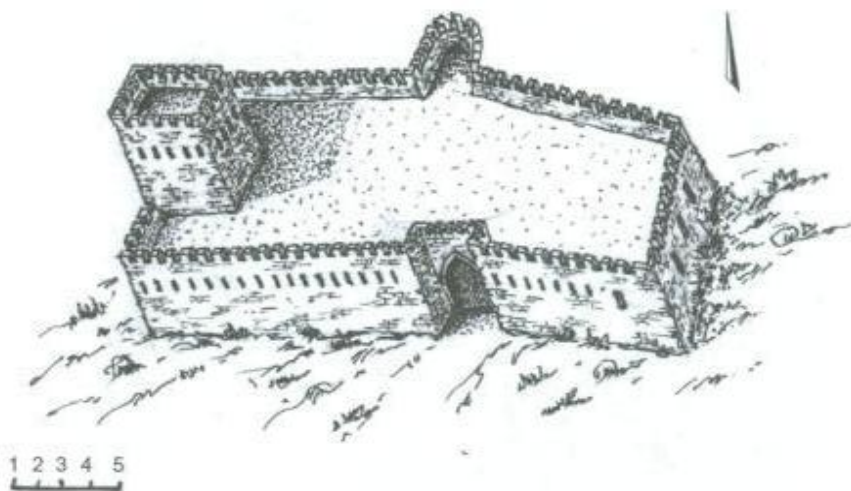
K.Ə.Rüstəmov

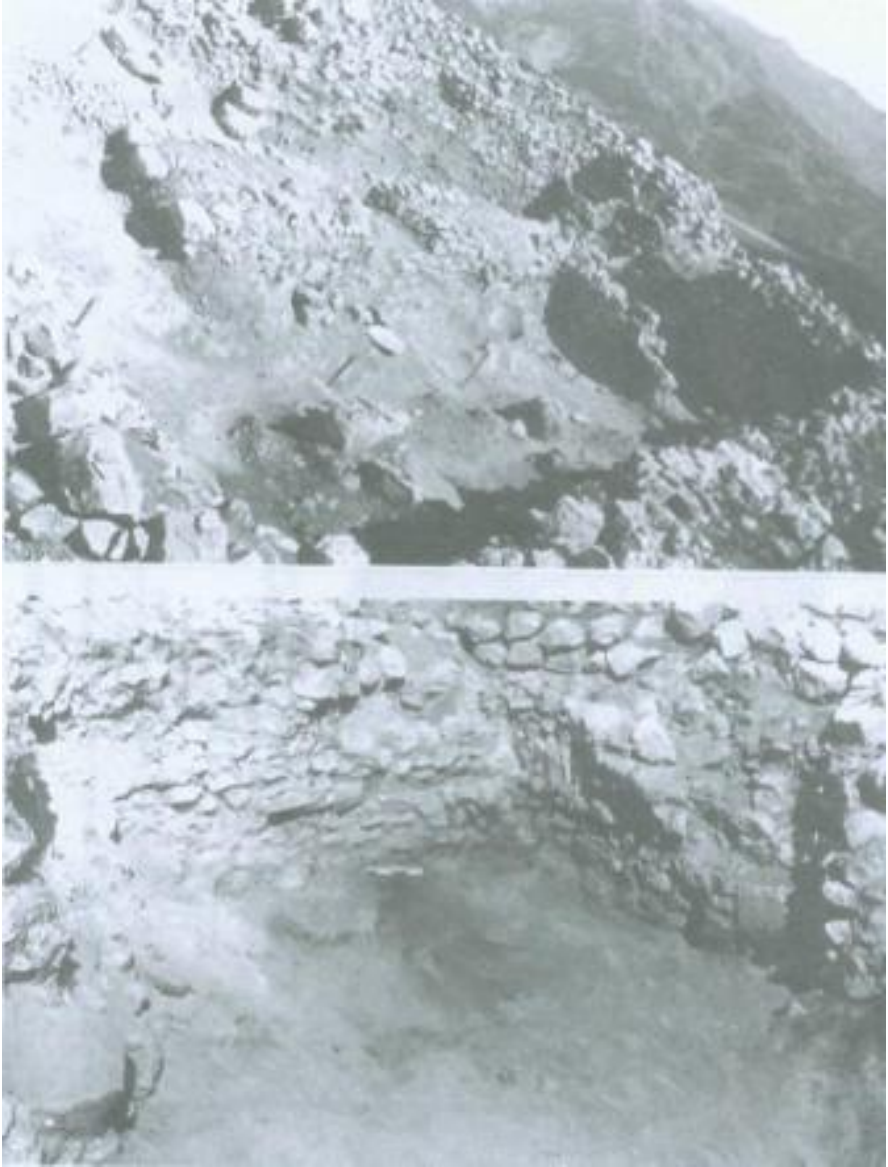
I tablo. 1 - Qırlartəpənin ilkin görünüşü.
2 - 1983-cü ildə orada aparılmış arxeoloji qazıntıların planı.

II tablo. Qırlartəpədəki tikinti kompleksinin planı.

III tablo. Qırlartəpə kompleksinin bərpa eskizi.

IV tablo. Qırlartəpədə arxeoloji qazıntılardan görüntülər

V tablo. Qırlartəpədə tikinti qalıqları (ümumi görüntülər).

VI tablo. Qırlartəpədə tikinti qalıqları (ümumi görüntülər).

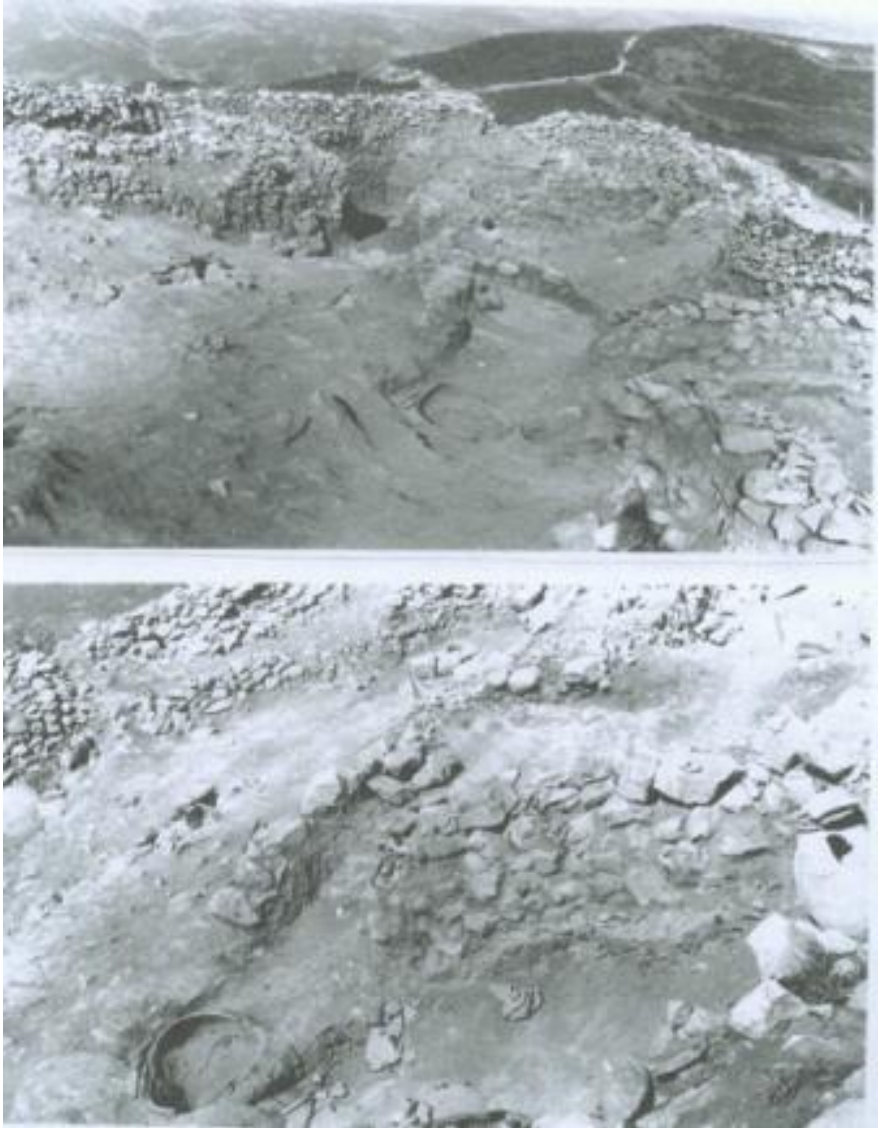
VII tablo. Qırlartəpədə aşkar edilən təsərrüfat küpləri.

VIII tablo. Qırlartəpədə təsərrüfat küplərindən ibarət ərzaq anbarı.

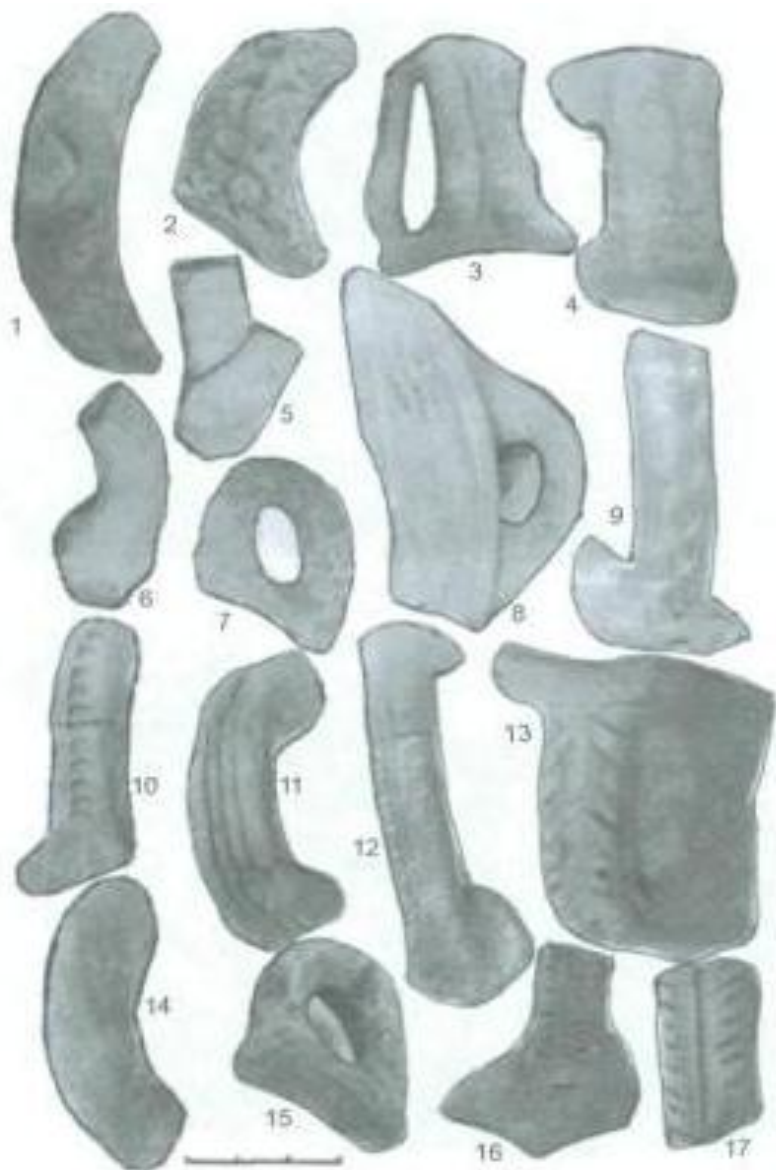
IX tablo. Qırlartəpə (qazıntıdan ümumi görüntülər).

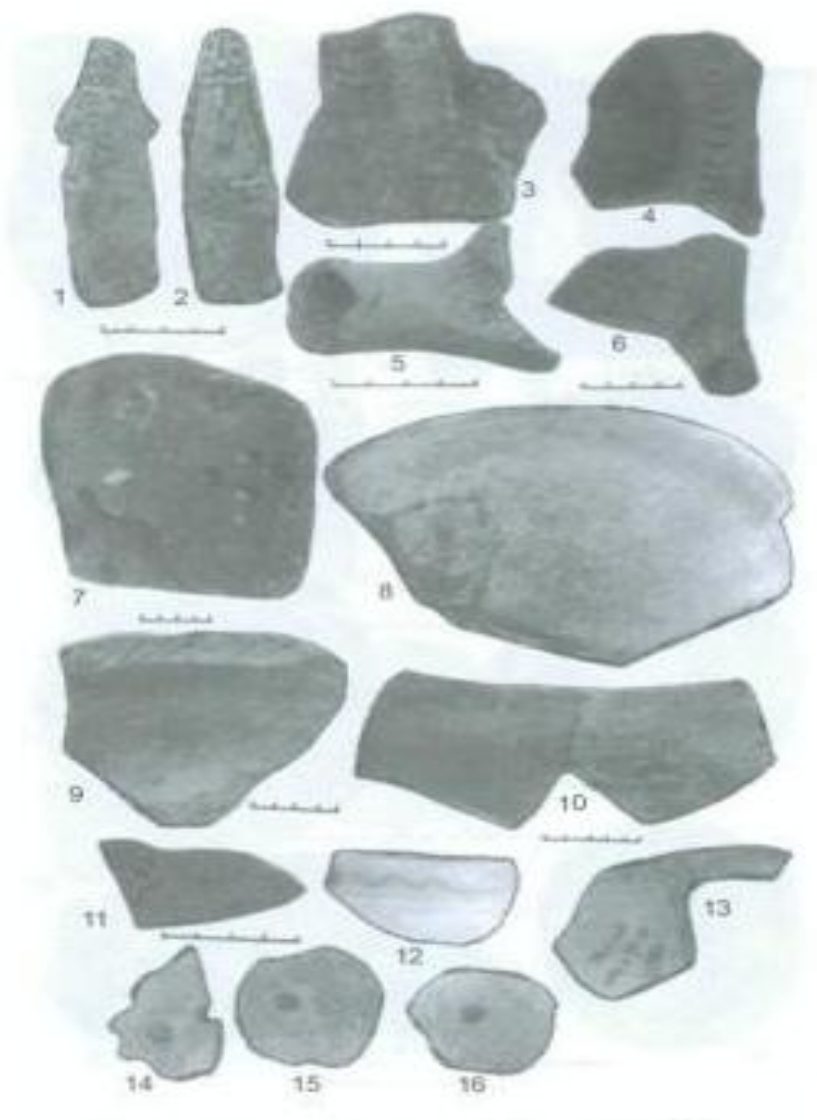
X table. Qırlartəpə (qazıntıdan ümumi görüntülər).

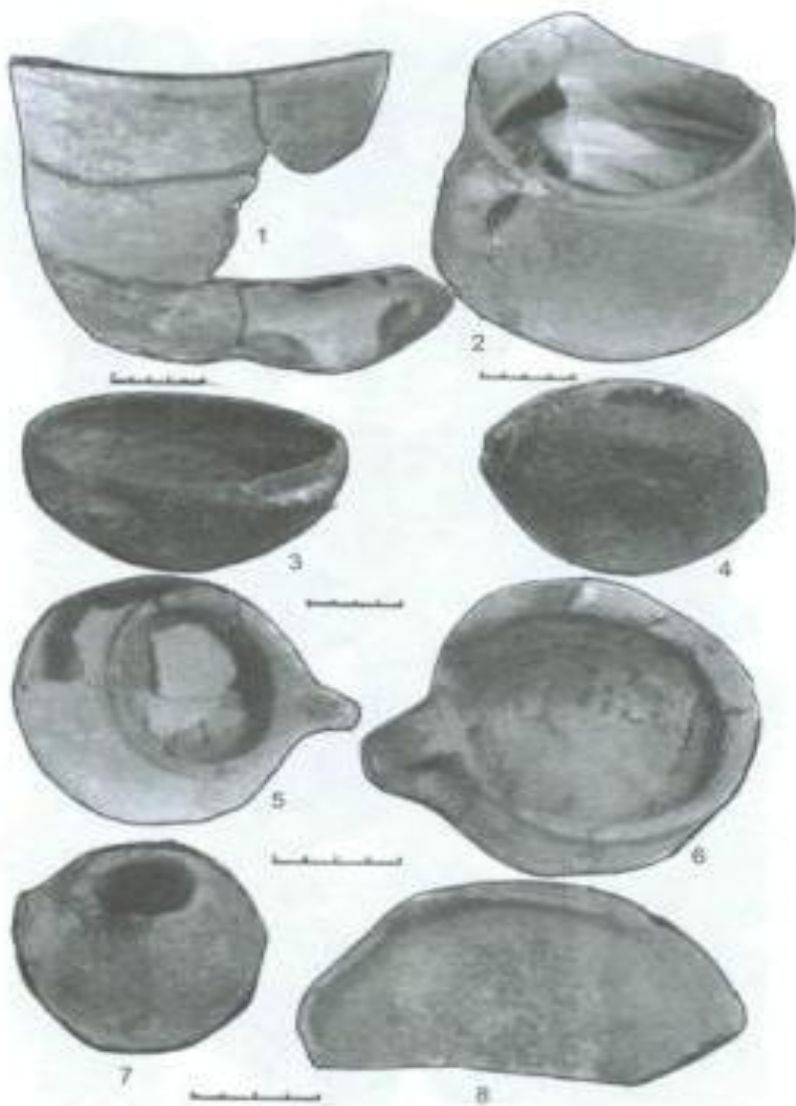
XI tablo. Qırlartəpə (tikinti kompleksi qalıqlarından görüntülər).

XII tablo. Saxsı qablara məxsus müxtəlif formalı qulplar (Qırlartəpə).

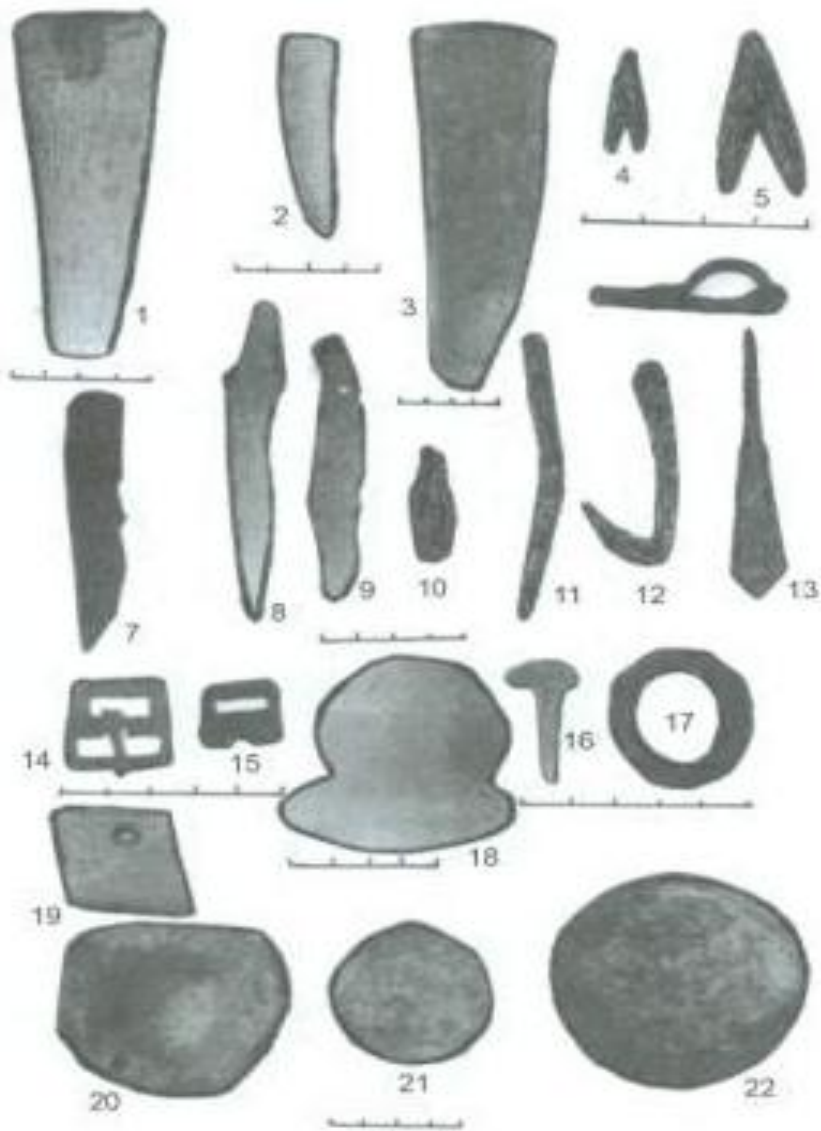

XIII tablo. Qırlartəpənin keramika məmulatı.

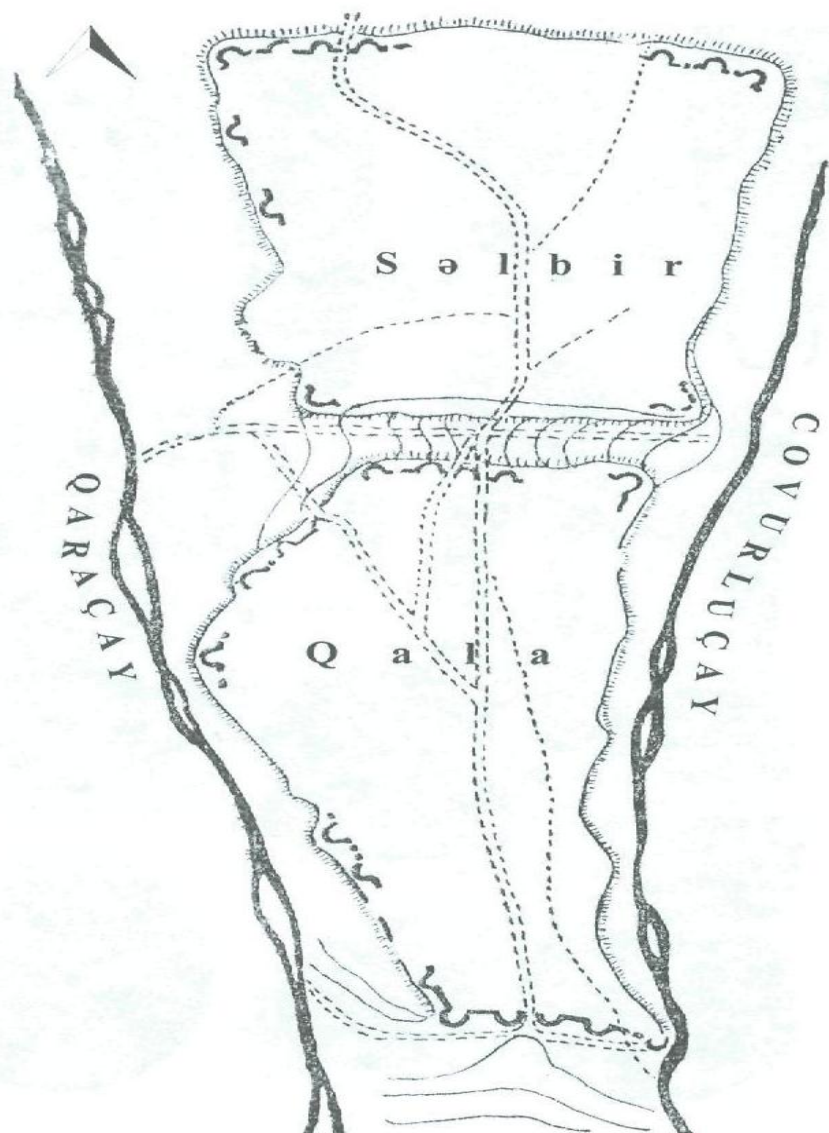

XIV tablo. Qırlartəpənin keramika məmulatı.

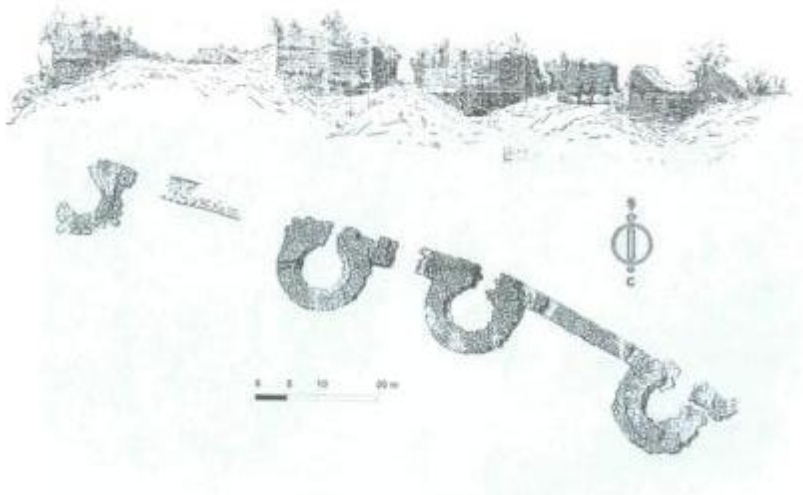

XV tablo. Qırlartəpənin daş, sümük və metal məmulatı.

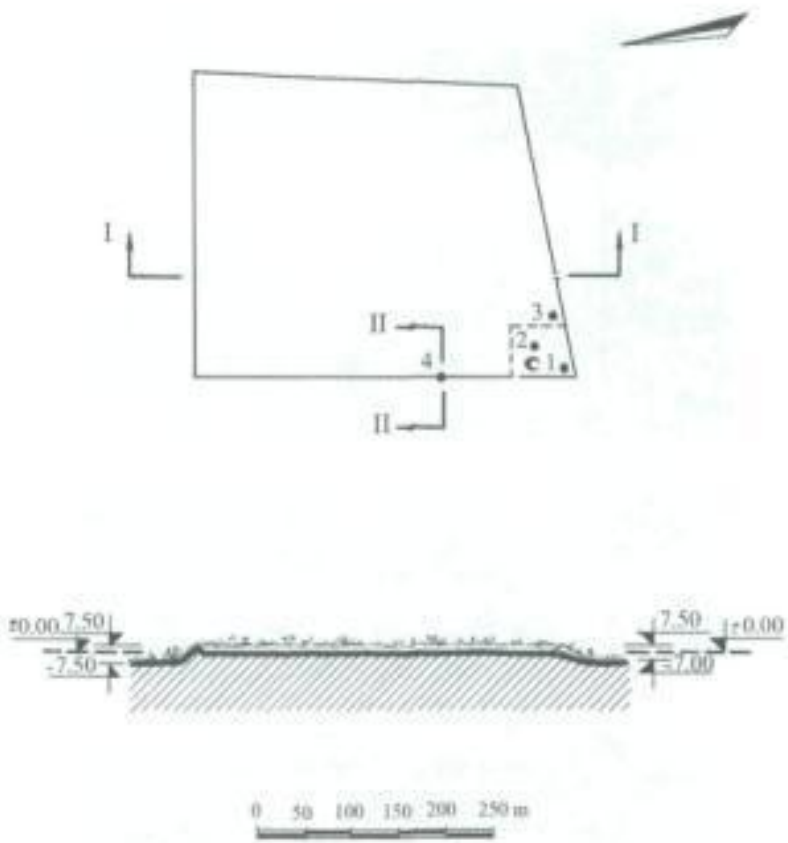
XVI **tablo.** Qəbələ şəhərinin (Səlbir və Qala) sxematik planı (K.Məmmədzaadə).

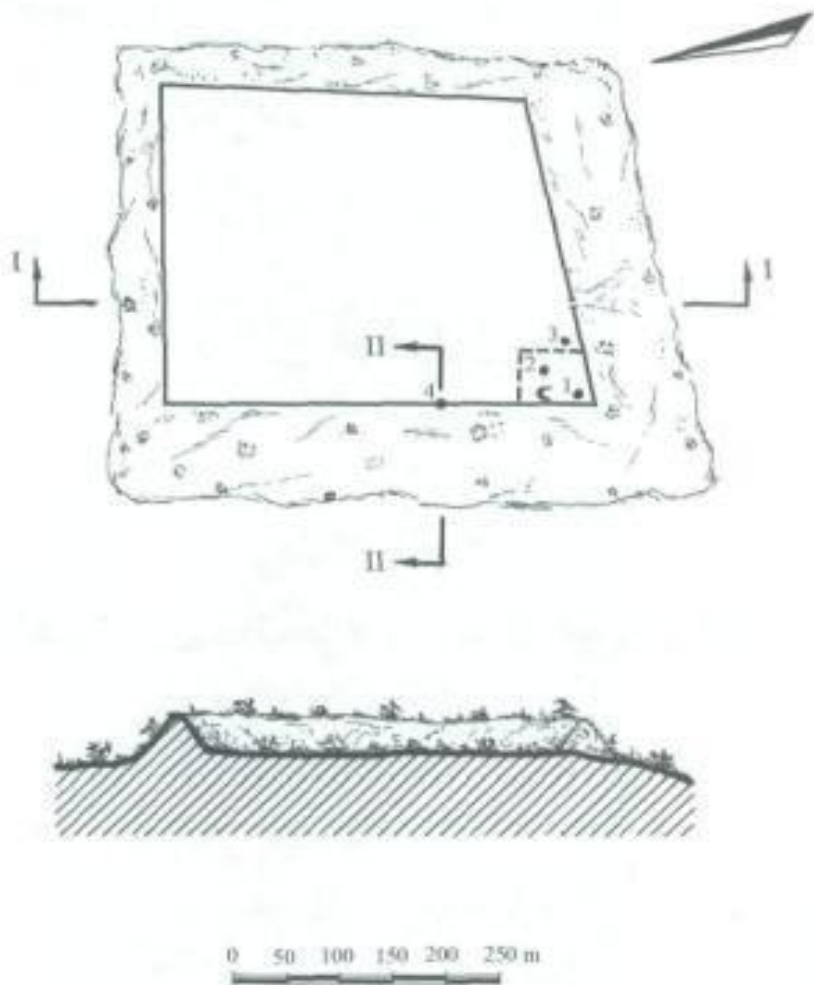
XVII tablo. Qəbələ. Qala divarlarının qalıqları (İ.P.Şəblikin).

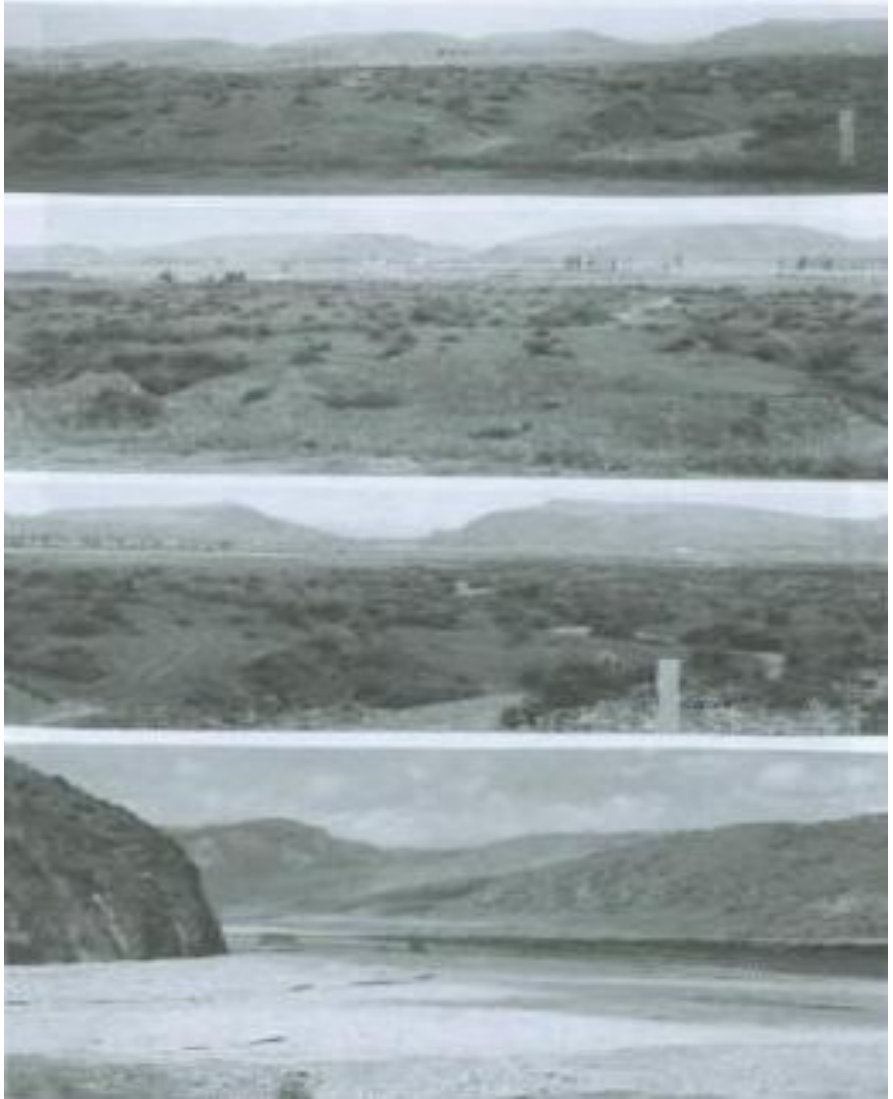
XVIII tablo. Qəbələ. Qala qapısı və bürcləri.

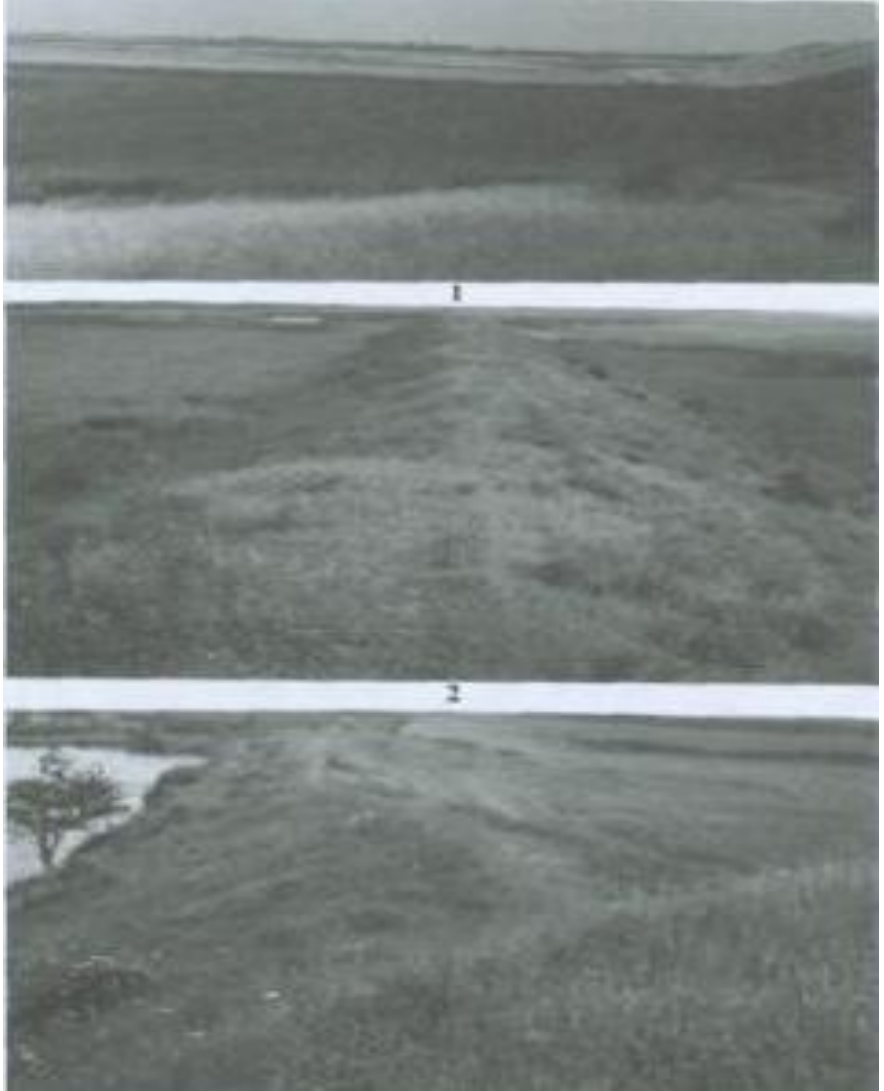
XIX table. Bəyimli qalasının (Mehrovān) sxematik planı.

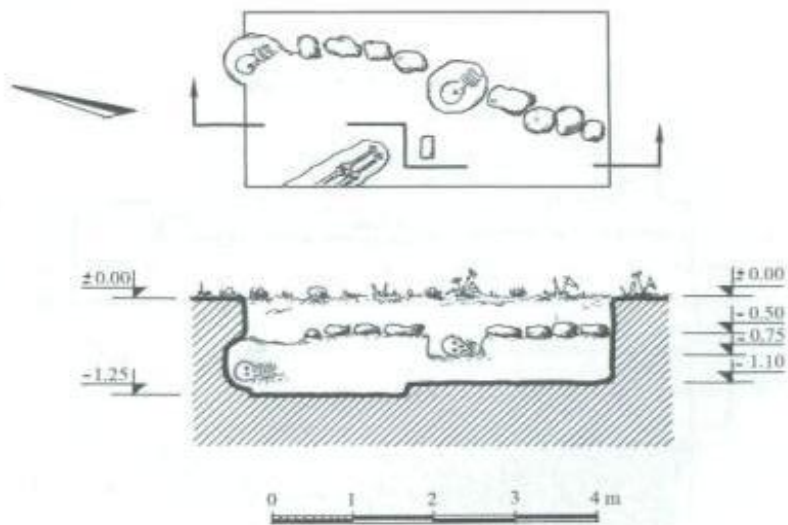
XX tablo. Bəyimli qalasının (Mehrovan) bərpə eskizi (S.Allahverdiyev).

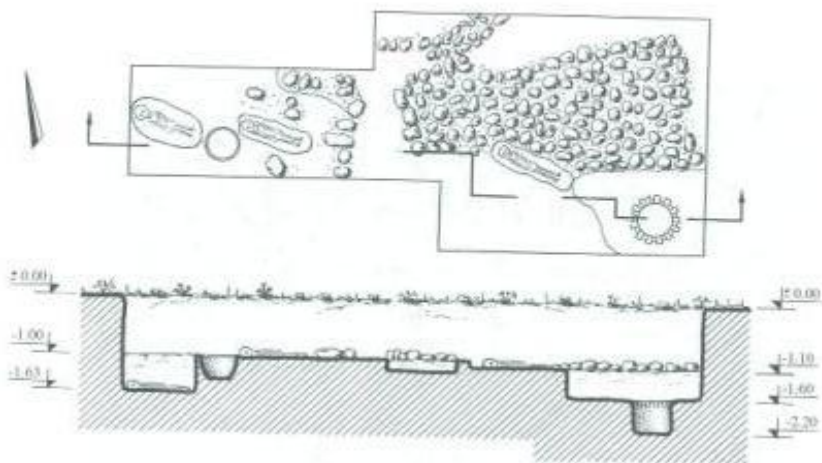
XXI tablo. Girdimançayın Qaraməryəm tirəsində əmələ gətirdiyi keçid - yarıqlar.

XXII tablo. Bøyimli qalasından (Mehrován) ümumi görüntülər.

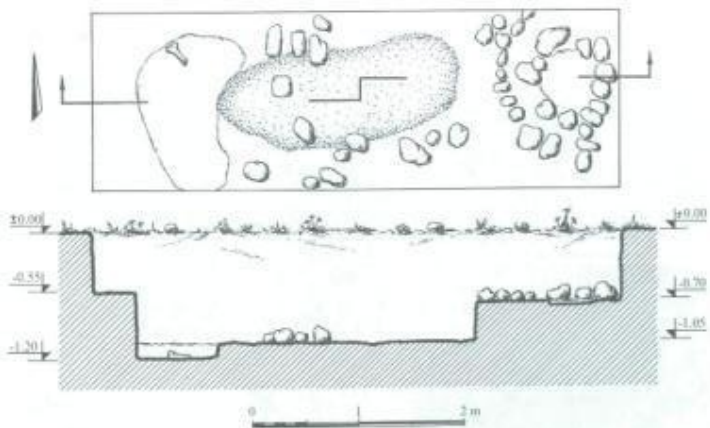

XXIII tablo. Bəyimli qalası (Mehəvən). I qazıntı sahəsinin planı və kəsiyi.

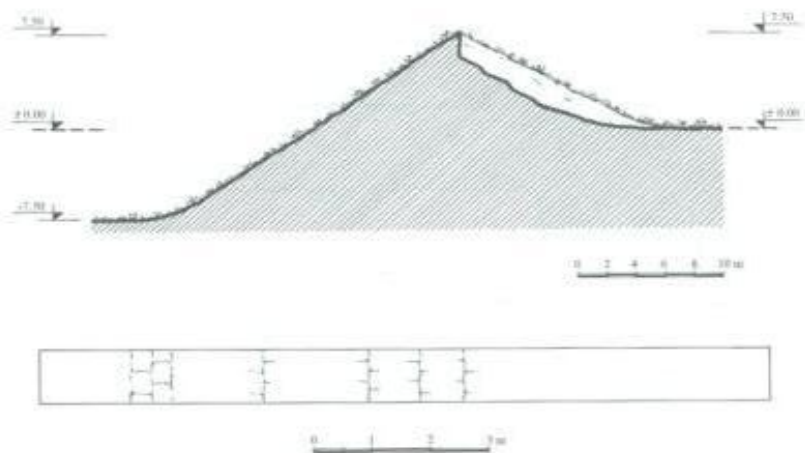

XXIV tablo. Bəyimli qalası (Mehəvən). II qazıntı sahəsinin planı və kəsiyi.

XXV tablo. Bəyimli qalası (Mehəvən). III qazıntı sahəsinin planı və kəsiyi.

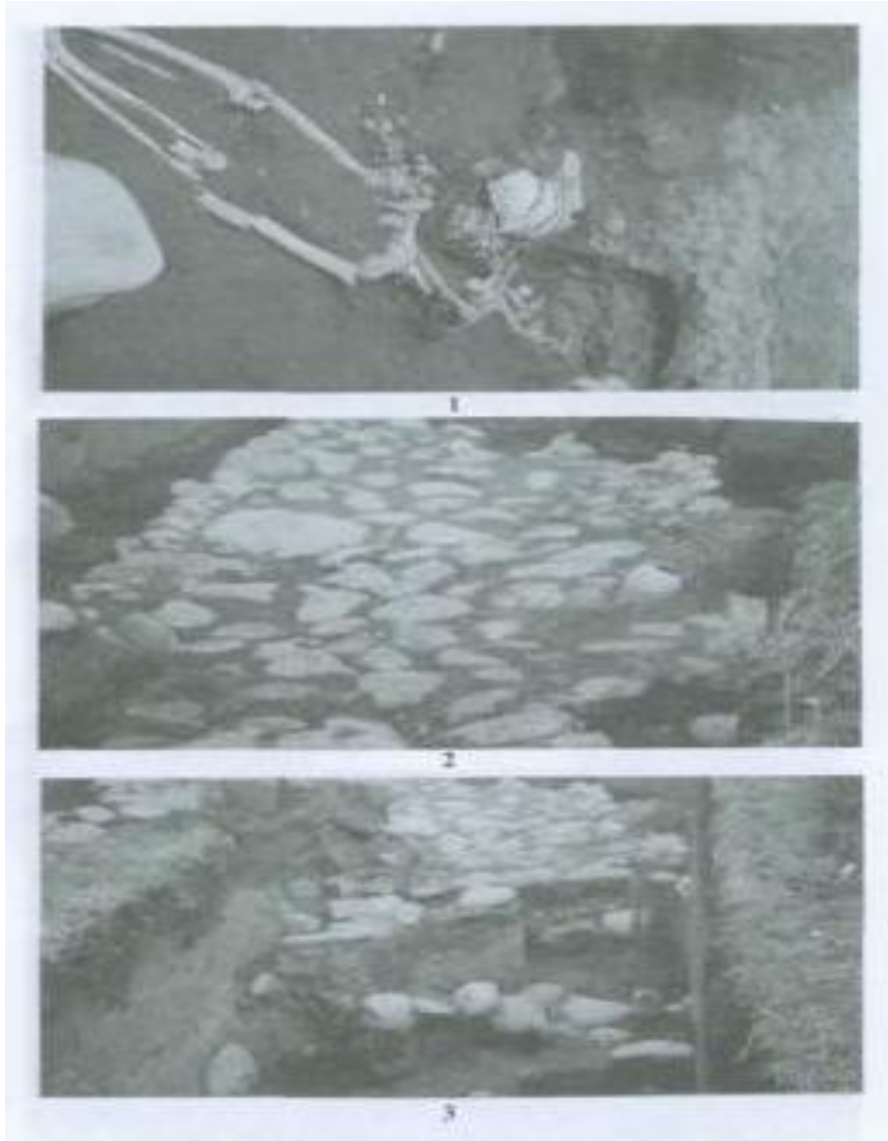
XXVI tablo. Bəyimli qalası (Mehəvən). IV qazıntı sahəsinin planı və kəsiyi.

XXVII tablo. Bəyimli qalası (Mehrevan). Arxeoloji qazıntılardan görüntülər.

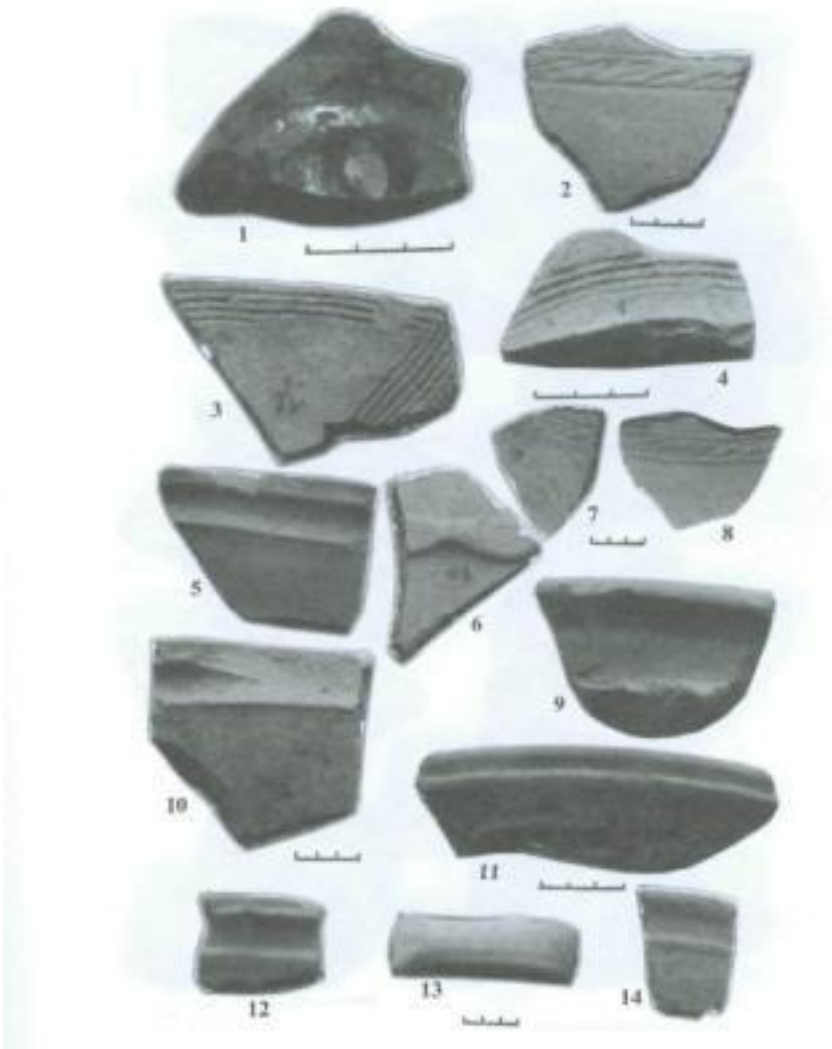
XXVIII tablo. Bəyimli qalası (Məhrəvan). VIII-IX əsrlərə aid tikinti qalıqları.

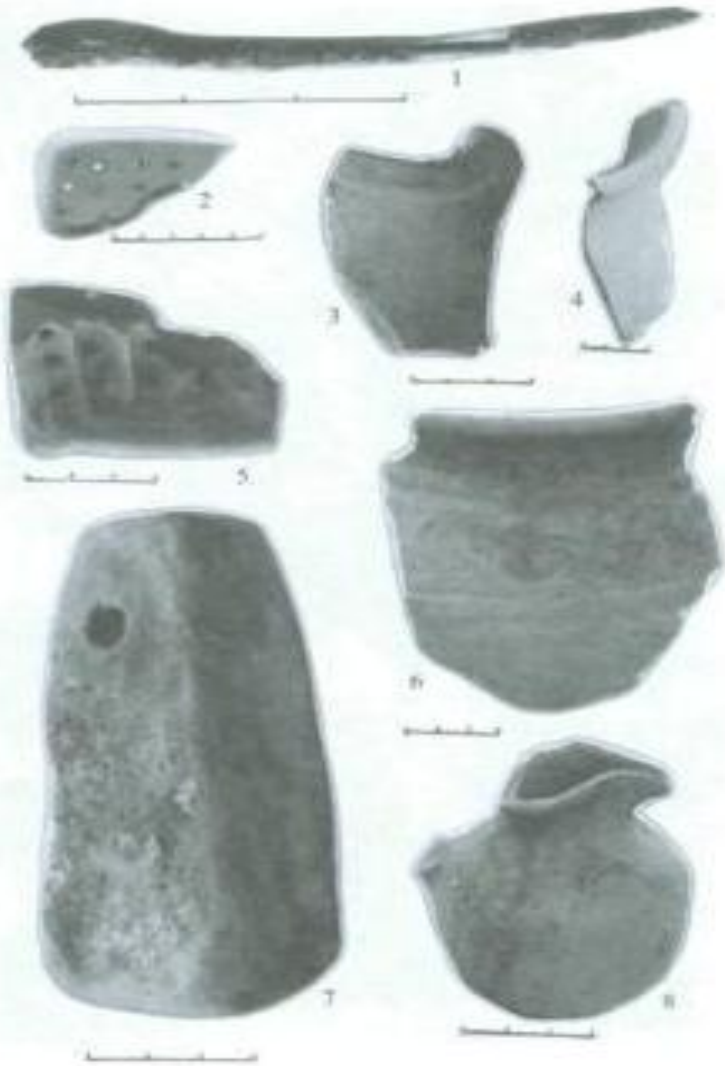
XXIX table. Bəyimli qalası (Mehrovān). Arxeoloji qazıntılardan görüntülər.

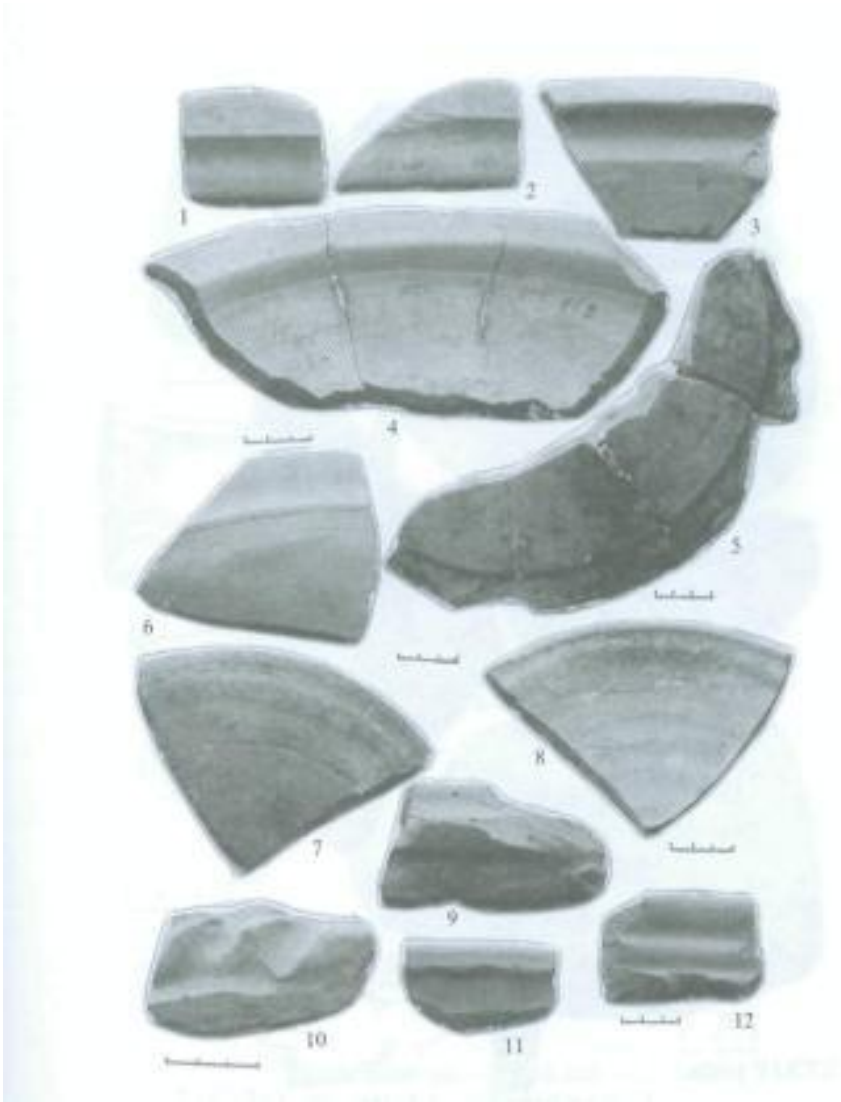
XXX tablo. Bəyimli qalasında (Mehrvan) aşkar edilmiş qəbir, ocaq, küp və təndir qalıqları.

XXXI tablo. Keramika nümünələri (Beyimli qalası).

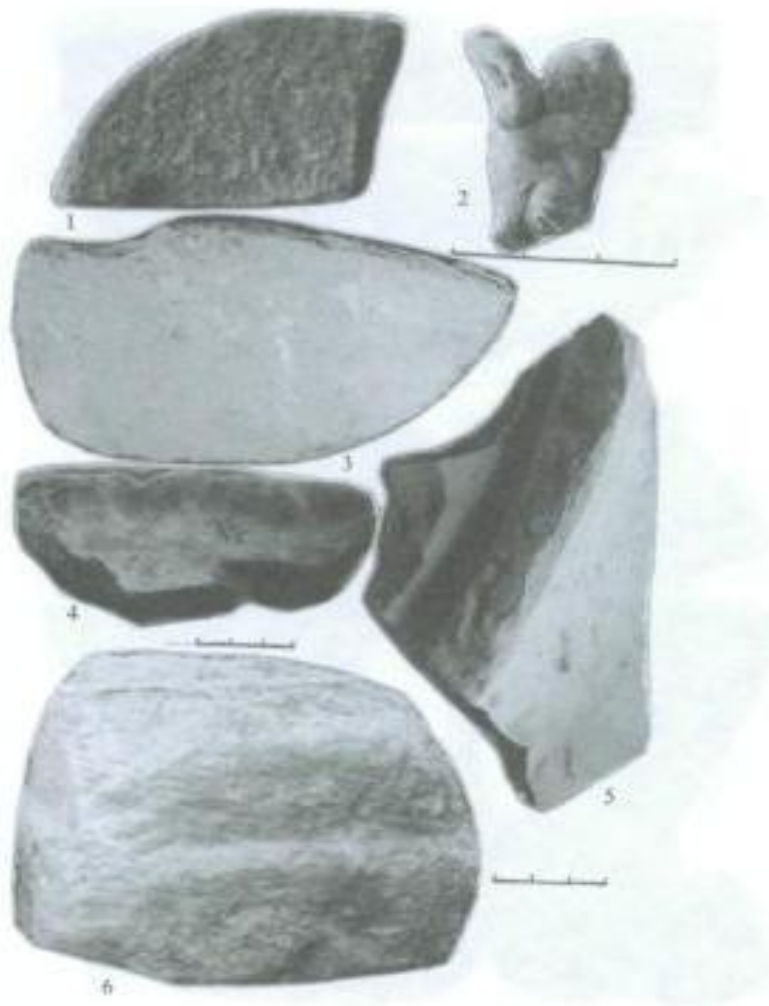

XXXII tablo. Keramika və metal məmulatı (Bəyimli qalası).

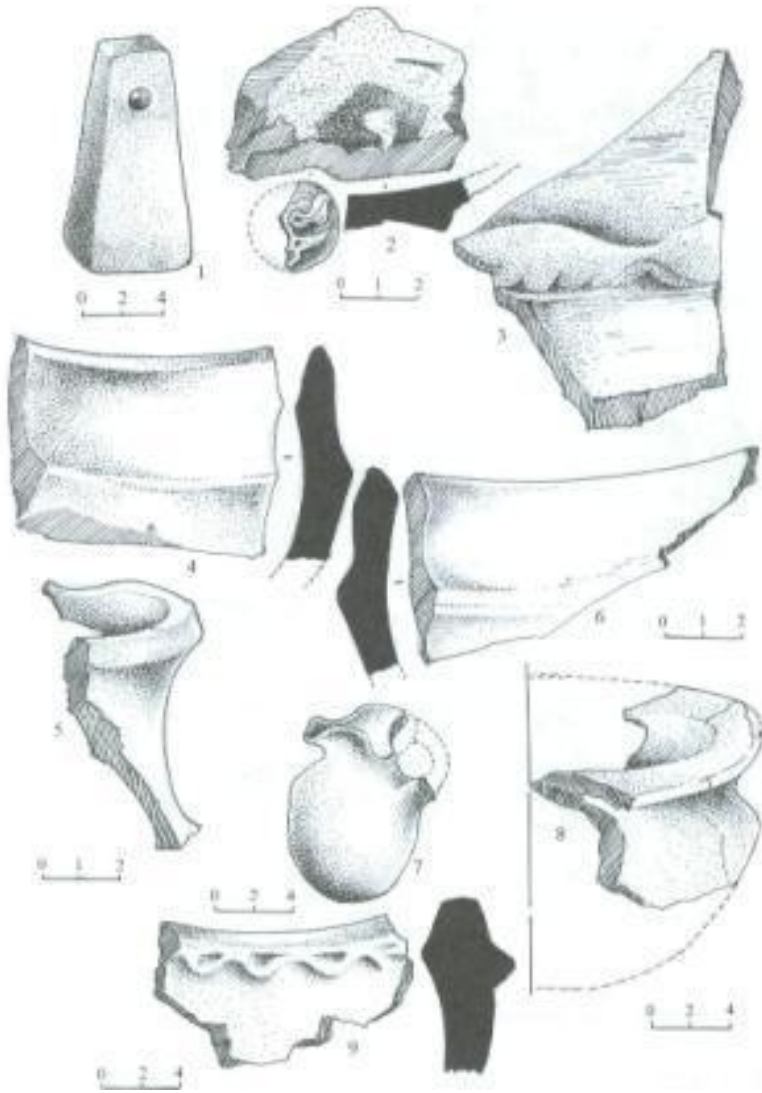

XXXIII tablo. Keramika nümunələri (Bəyimli qalası).

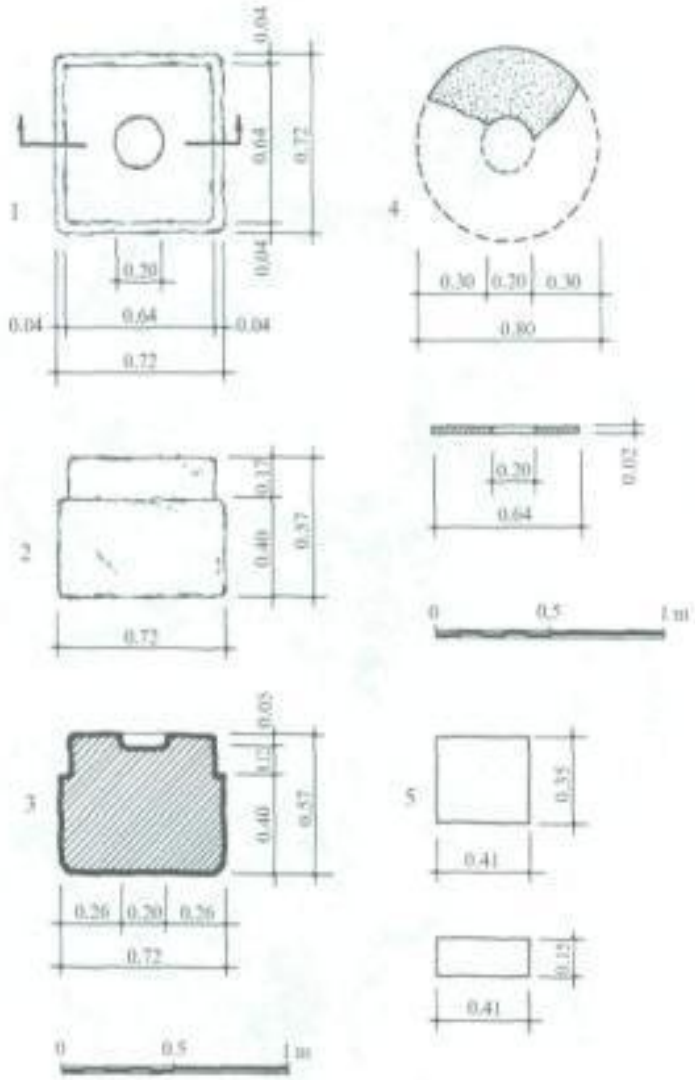

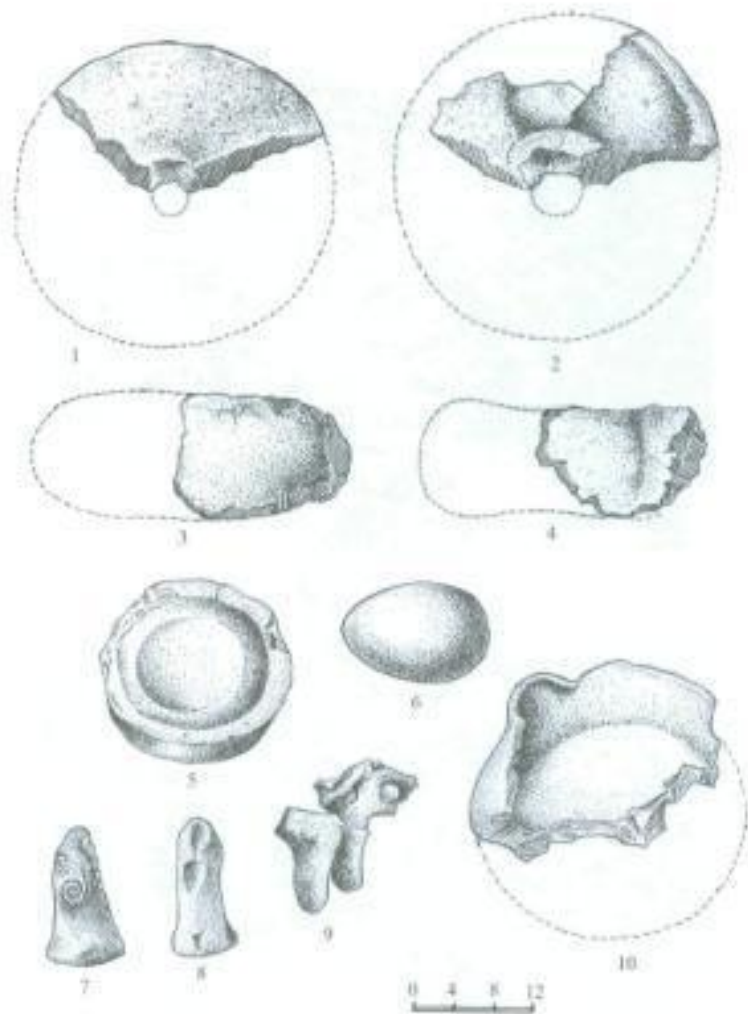
XXXIV tablo. 1,3 - dən daşı; 6 - daş sütun altlığı; 2 - çıxar keramika.; 4-5- təsərrüfat küpünün fraqmentləri (Bəyimli qalası).

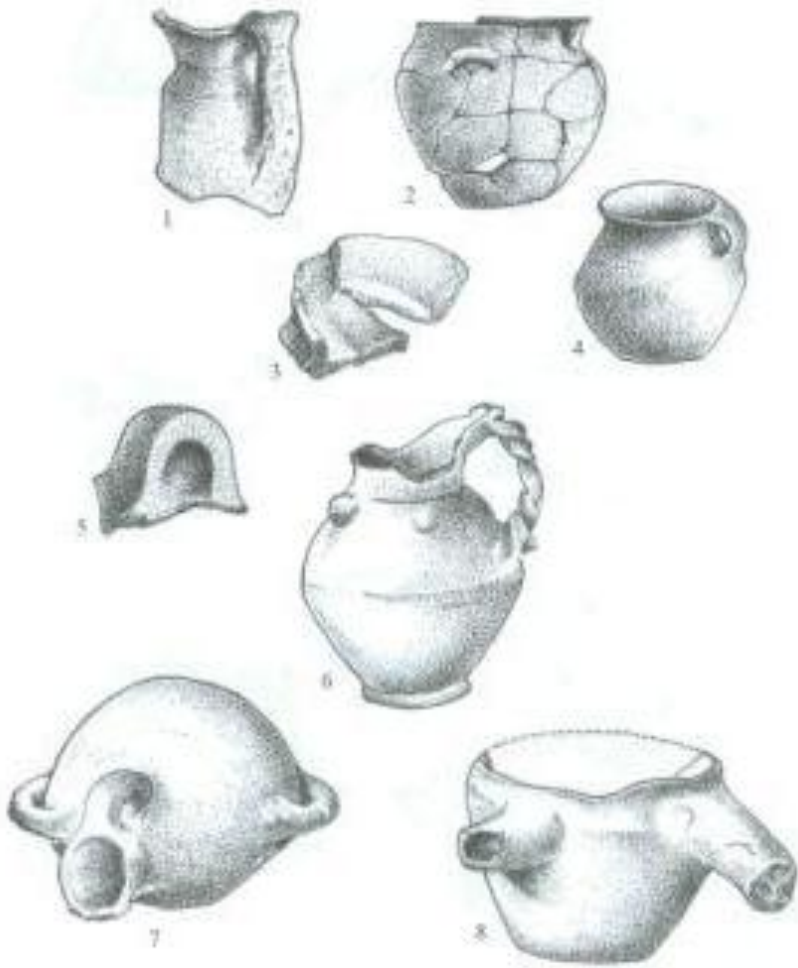
XXXV tablo. Keramika nümünələri (Bəyimli qalası).

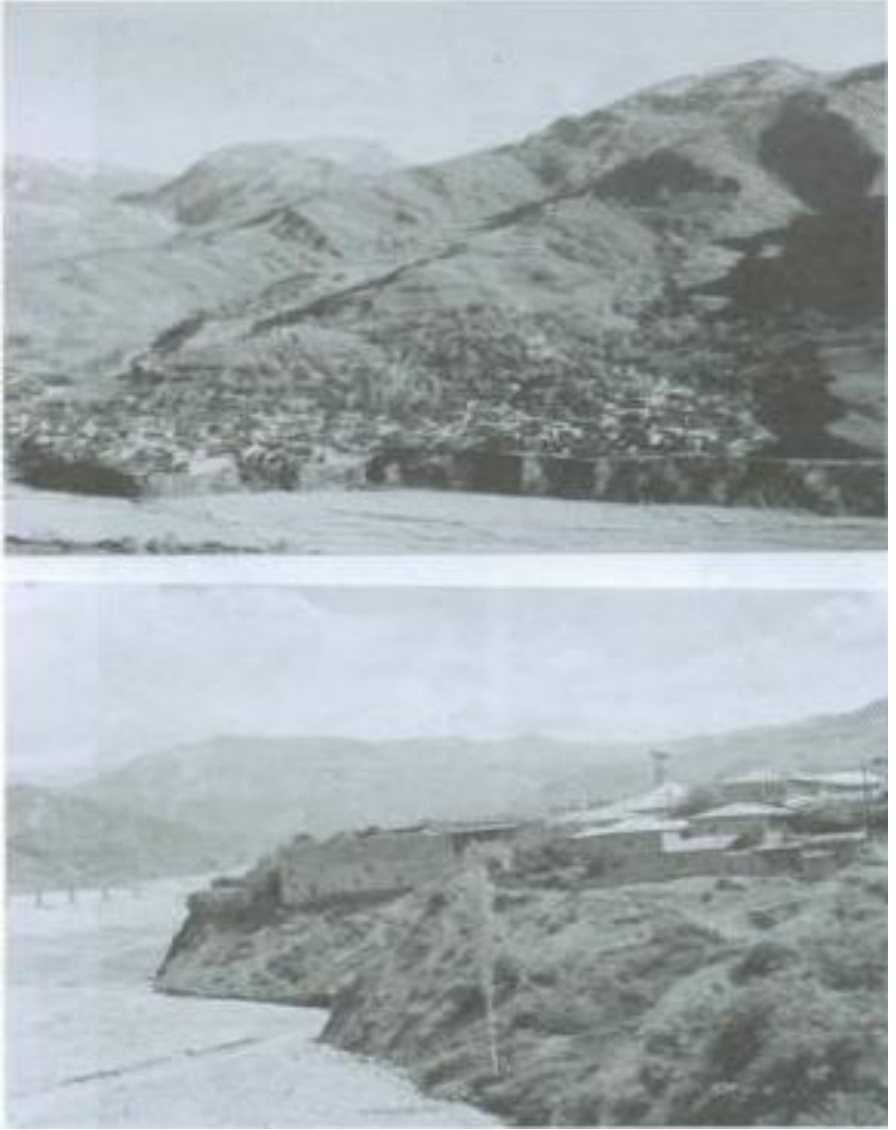
XXXVI tablo. Daş sütun altlığının kəşiyi (3); üstdən (1) və profildən; 4 - dən daşı; 5 - çiy kərpic (Bəyimli qalası).

XXXVII tablo. Keramika nümunələri (Qalagah)

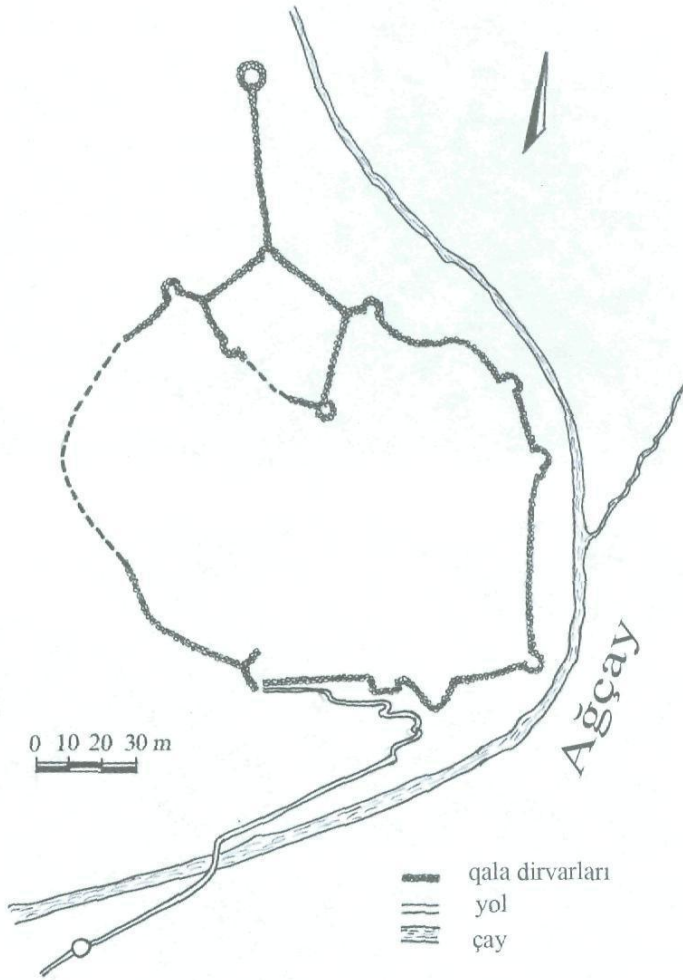
XXXVIII tablo. Keramika nümunələri. 1-5 - Qalagah; 6-8 - Tircan (İsmayıllı rayonu)

XXXIX tablo. Lahıc (ümumi görüntü)

XL tablo. Lahıc (evləri, küçə və meydanları)

XLI tablo. Cavanşir qalasının sxematik planı.

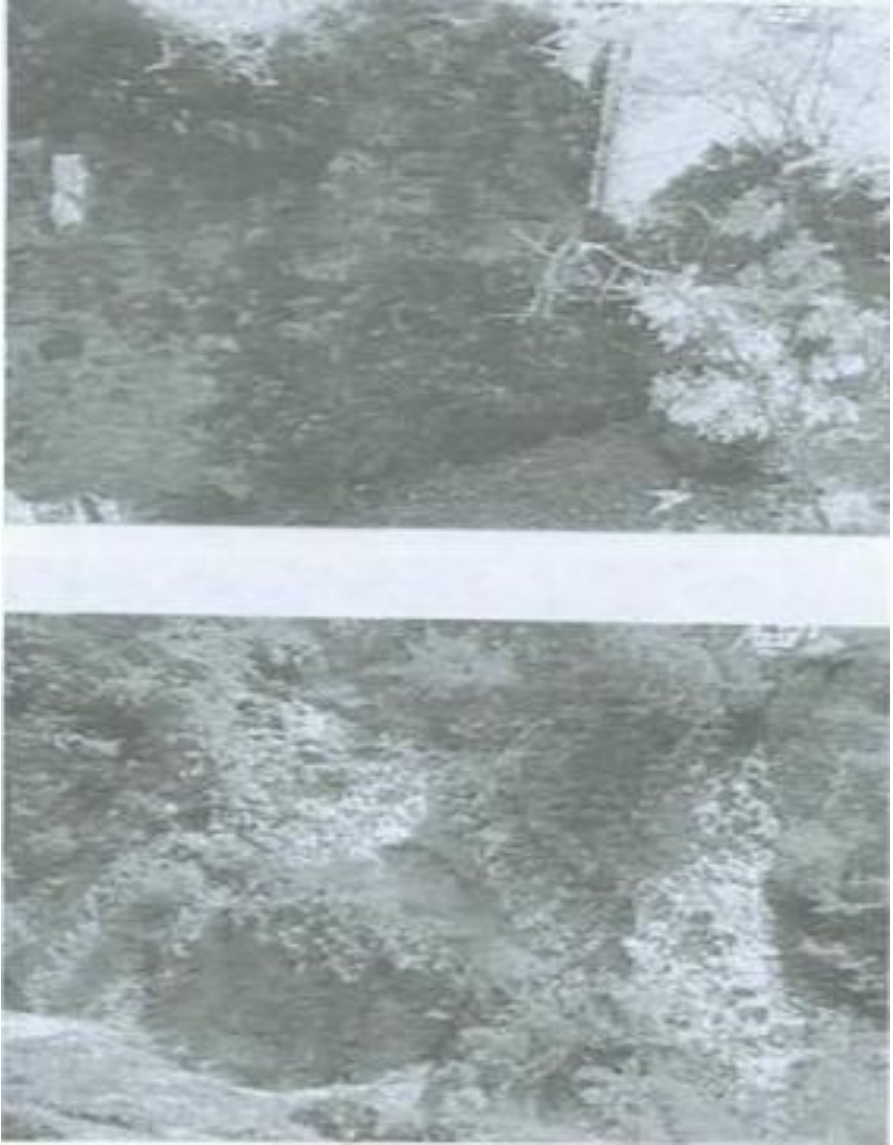

XLII tablo. Cavaşır qalasından görüntülər.

XLIII tablo. Cavaşir qalası. Cənub divarlarından görüntülər.

XLIV tablo. Cavanshir qalası. Cənub divarlarından görüntülər.

XLV tablo. Cavanşir qalasının cənub-şərq divarlarından görüntülər.

XLVI tablo. Cavaşır qalasının cənub-şərq divarlarından görüntülər.

XLVII tablo. Cavaşir qalası. Şarq divarlarından görüntülər.

XLVIII tablo. Cavaşir qalasının şimal-şərq divarlarından görüntülər.

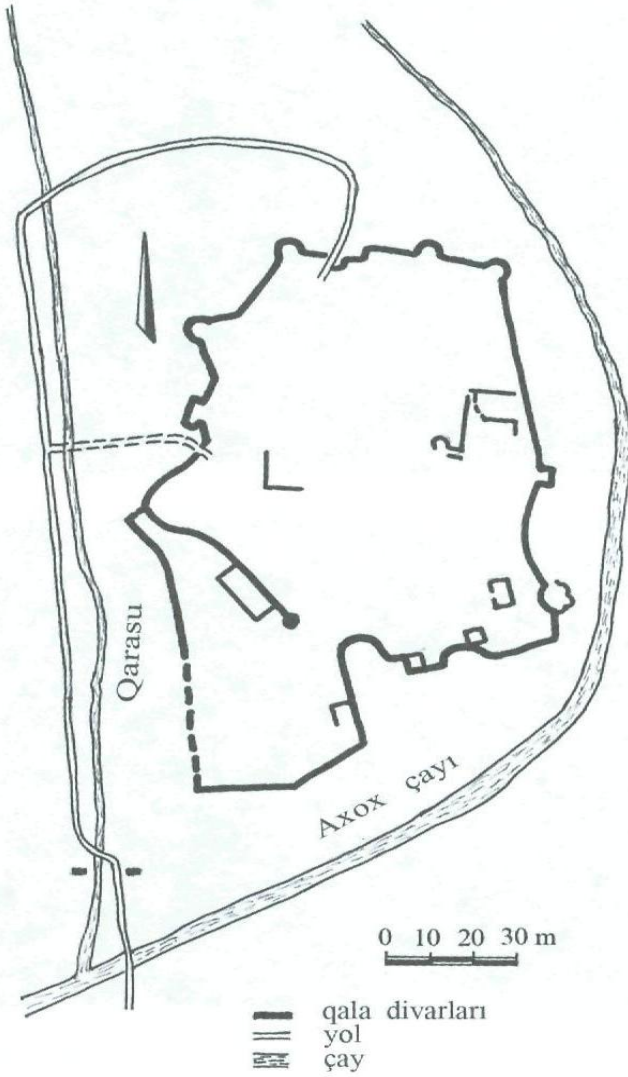
1

2

XLIX tablo. 1- Xanagah Qız qalasının uzaqdan görüntüsü.
2 - Cavanşir qalasının bərpa eskizi (işləyəni C.Qiyasidir).

L tablo. Xanagah Qız qalasının sxematik planı (İsmayılı rayonu)

1

2

LI tablo. 1- Xanagah Qız qalasının girişində müdafiə divarı. 2 - Qalanın şimal bürcü.

LII tablo. 1- Xanagah Qız qalasının şimal-şərq divarlarından görüntü. 2 - Qalanın şimal divarlarından görüntü.

LIII tablo. Xanagah Qız qalası.
1- qala bürcü. 2 - iç qalanın qalıqları.

LIV tablo. Xanagah Qız qalası. Qalanın qərb tərəfində bişmiş kərpiclə bərpa olunmuş qala bürcü.

LV tablo. Xanagah Qız qalası. 1 - qala bürcünün qalıqları. 2 - iç qalada istinad divarı.

LVI tablo. 1 - Xanagah Qız qalasının zirvəsində tikinti qalıqları. 2 - iç qalada istinad divarı.

LVII tablo. Xanagah Qız qalası. İ qaladan görüntülər.

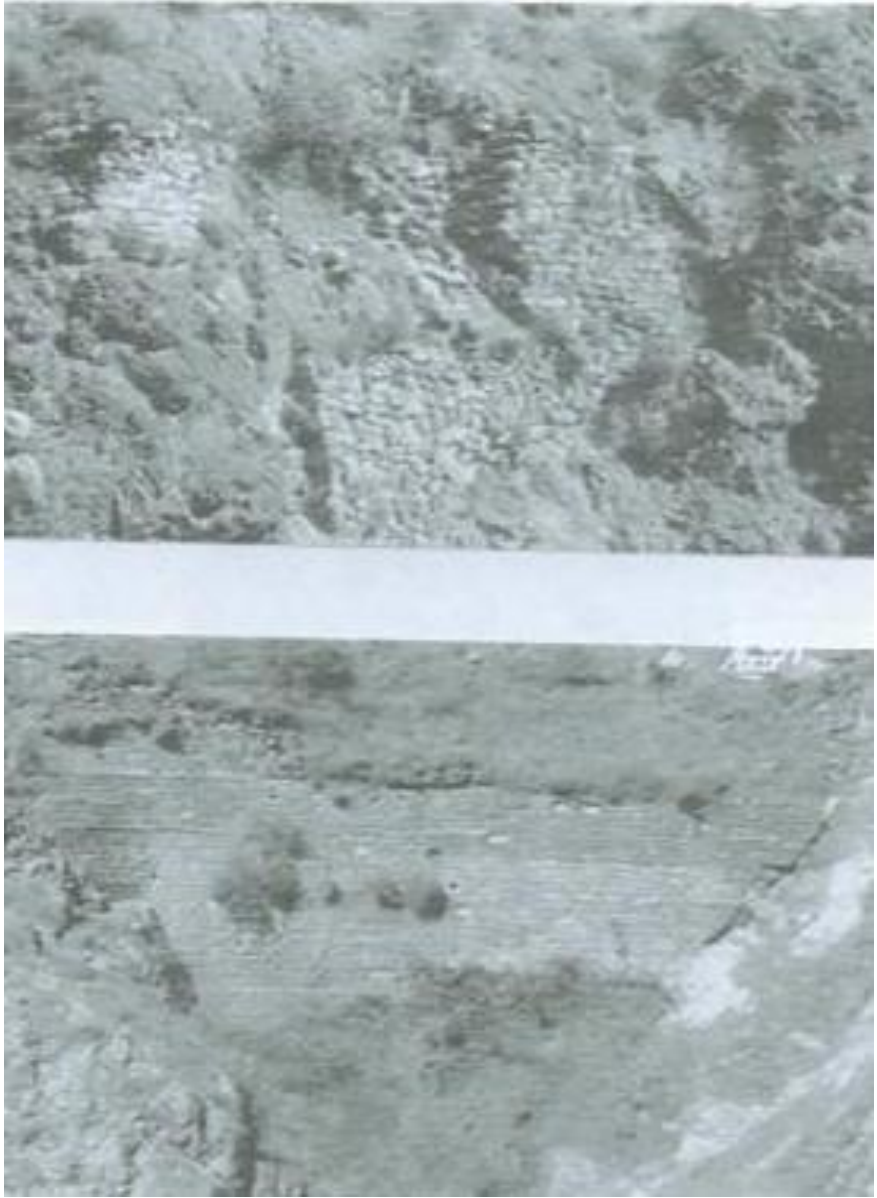

LVIII tablo. Xanagah Qız qalası. İç qalanın qalıqları.

LIX tablo. Girdimann daş abidələri.

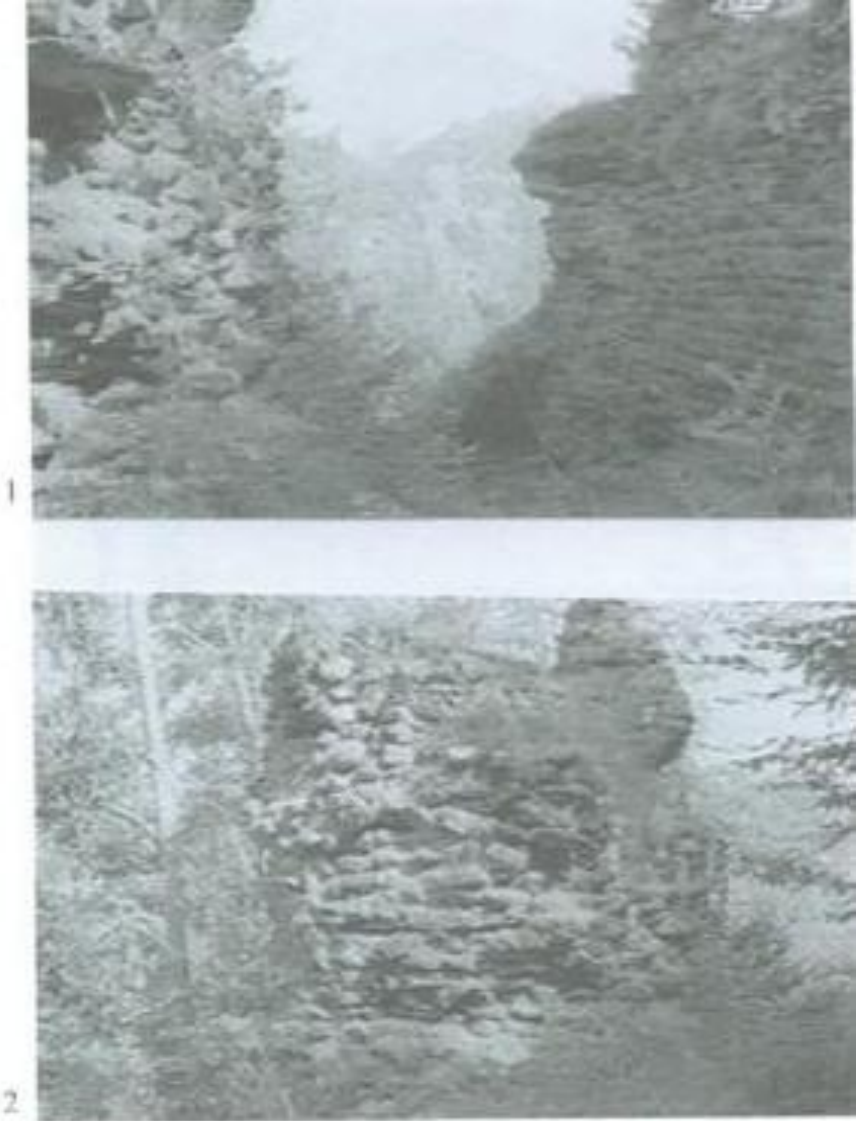
LX tablo. Girdimañay boyunca uzanan qadim çarvadar yolunun qalıqları.

LXI tablo. Niyal qalasından görüntülər (İsmayilli rayonu).

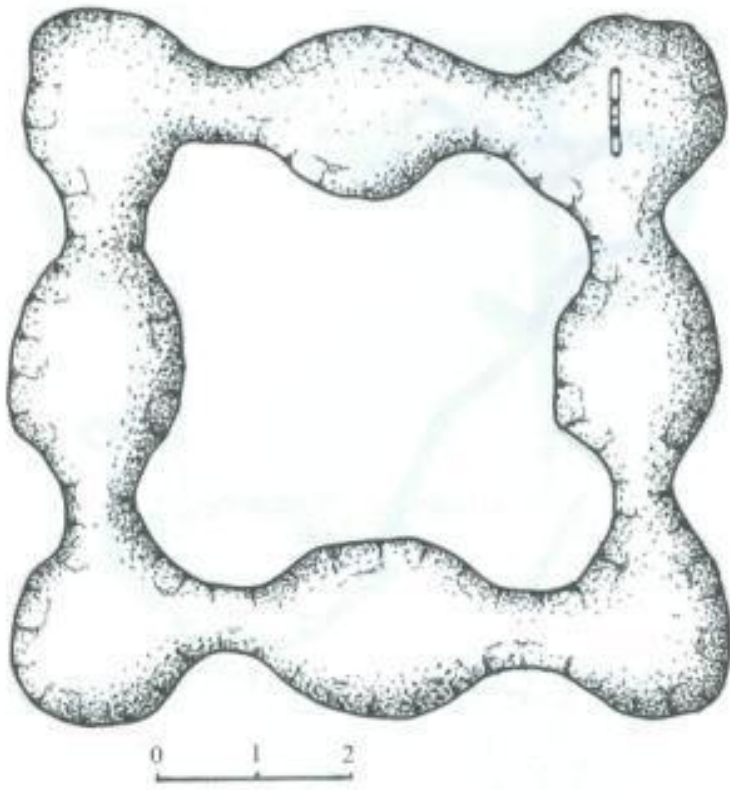
LXII tablo. Niyal qalası. Qala divarı və bürc qalıqları.

LXIII tablo. Niyal qalası. 1- qala divarının qalıqları. 2 - bürc qalıqları.

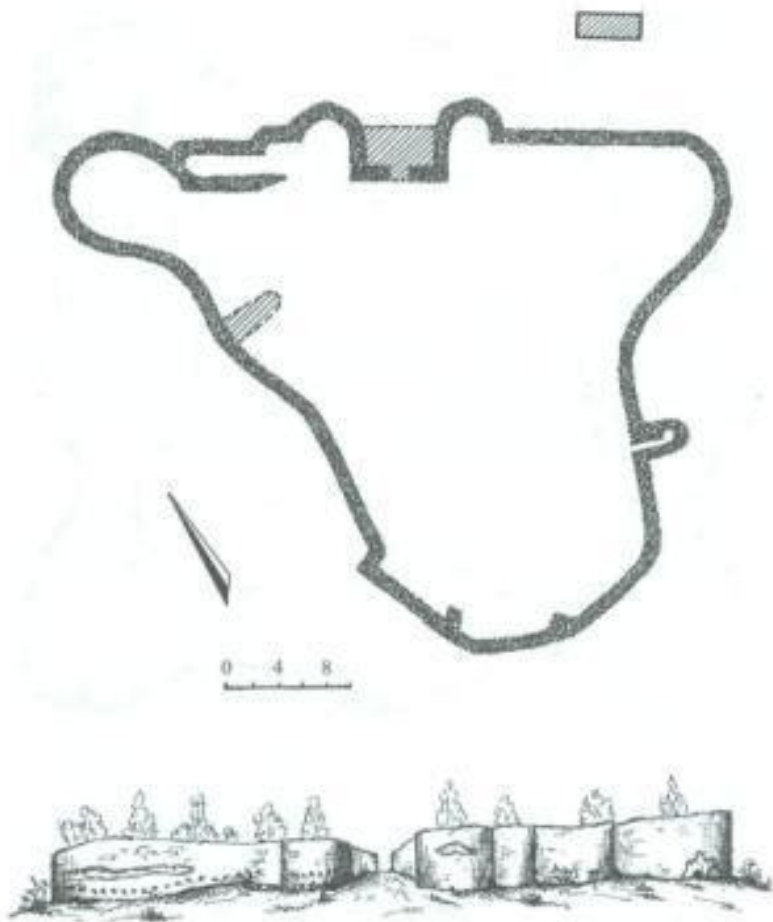

LXIV tablo. Niyal qalasından görüntüler.

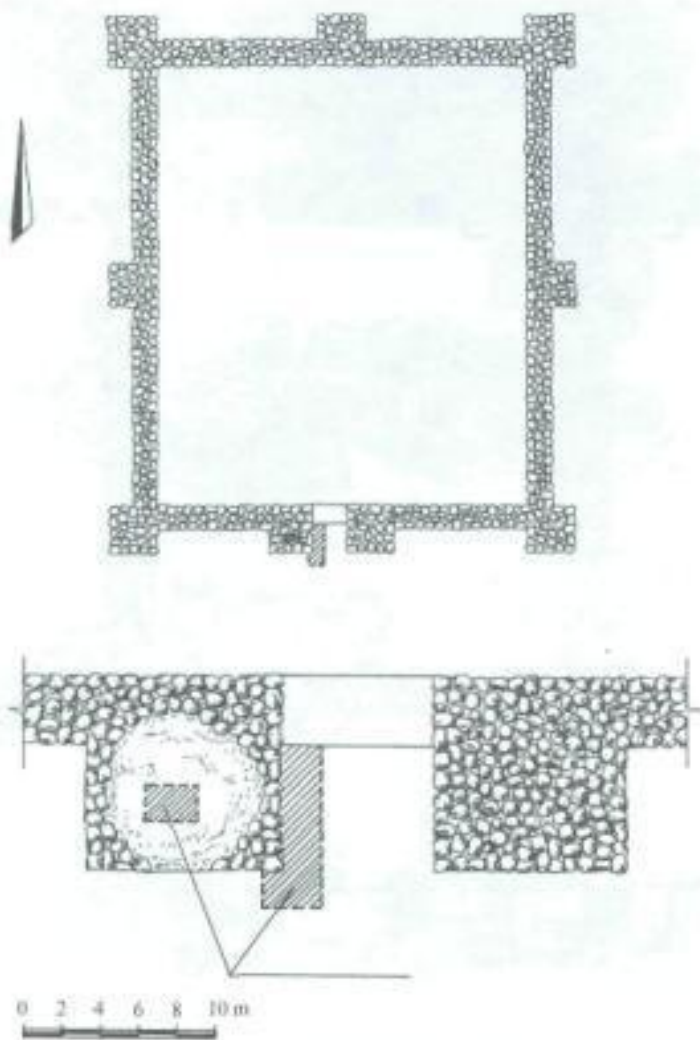

LXV tablo. Bayramkoxa qalası (Qəbələ rayonu).

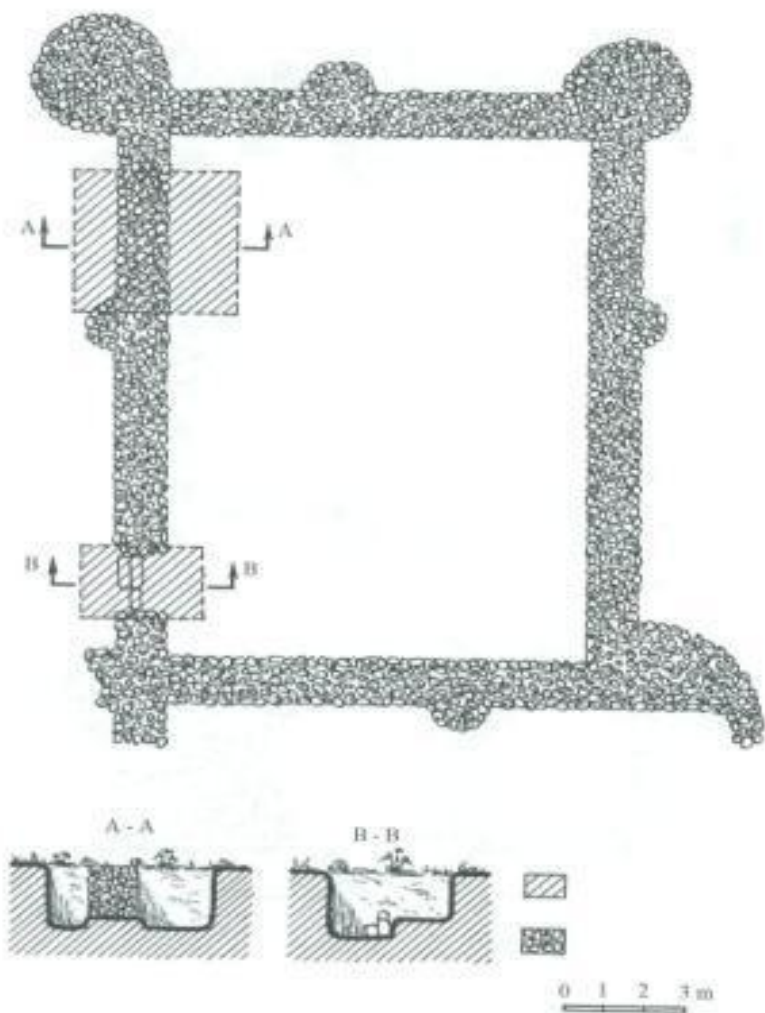

LXVI tablo. Xaçmaz Govur qalası (Oğuz rayonu).

LXVII tabl. Bum qalası (Qəbələ rayonu).

LXVIII tablo. Qızlar qalası (Qəbələ rayonu).

1

2

3

4

5

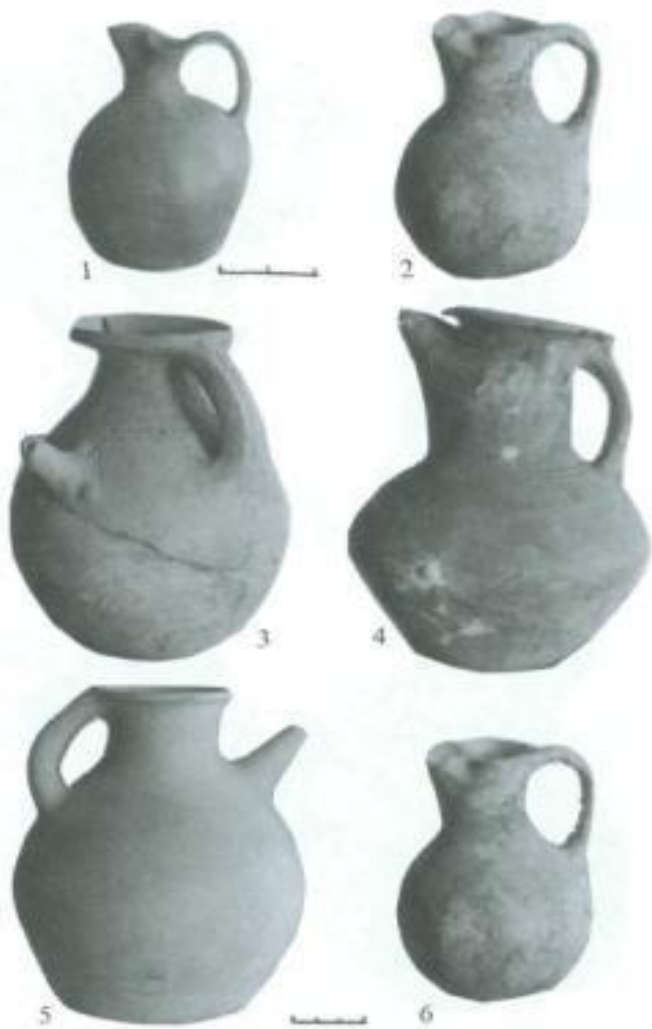
LXIX table. Kilsədağ məbəd kompleksi (Qəbələ rayonu).

LXX tablo. 1 - üzərində alban yazısı olan gil vaza.
2 - Gəndob nekropolundan tapılmış keramika nümunələri (İsmayıllı rayonu).

LXXI tablo. Girdiman abidələrindən tapılan ilk orta əsr keramikası.

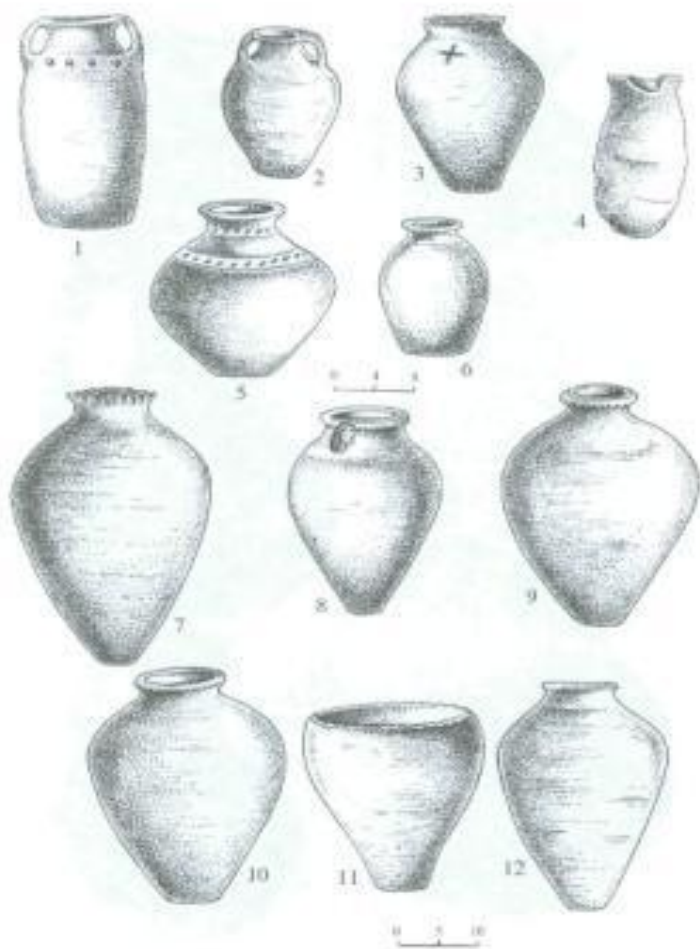

LXXII tablo. Ağız gül formalı bardaqlar.

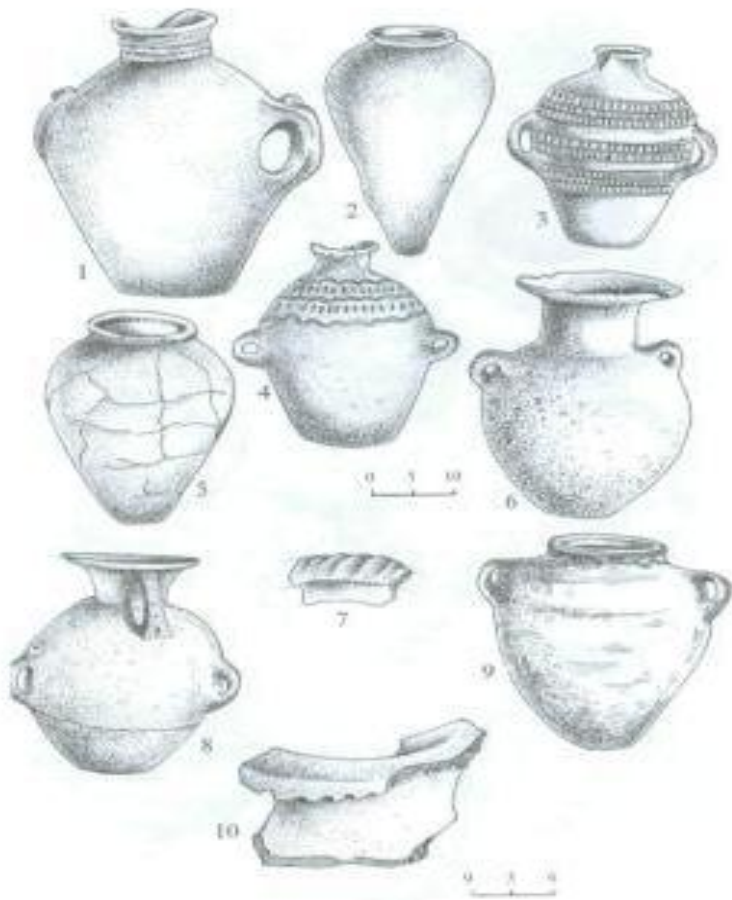

LXXIII tablo. Lüləkli və Ağız gül formalı qablar.

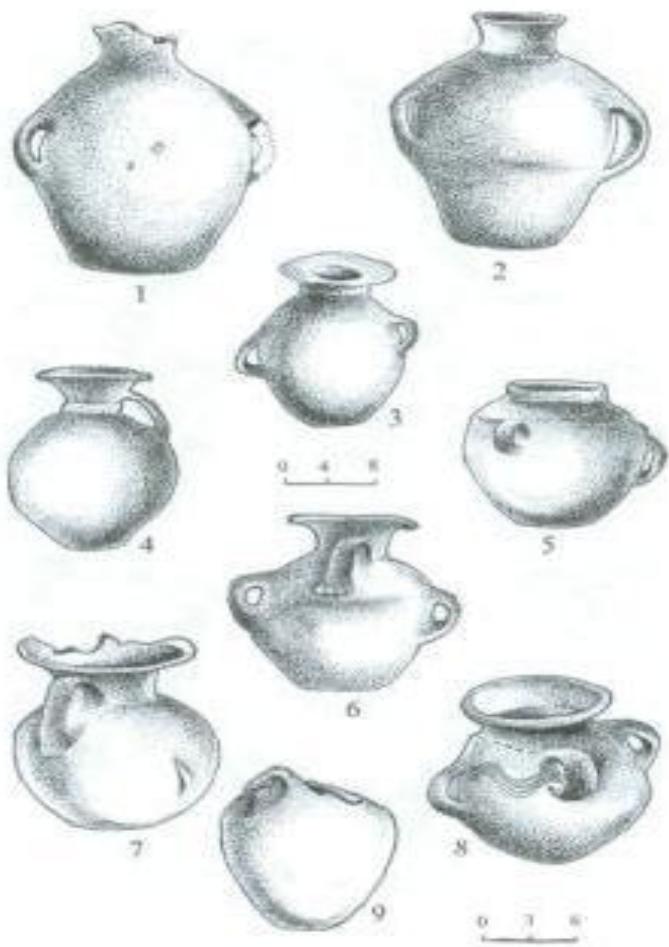

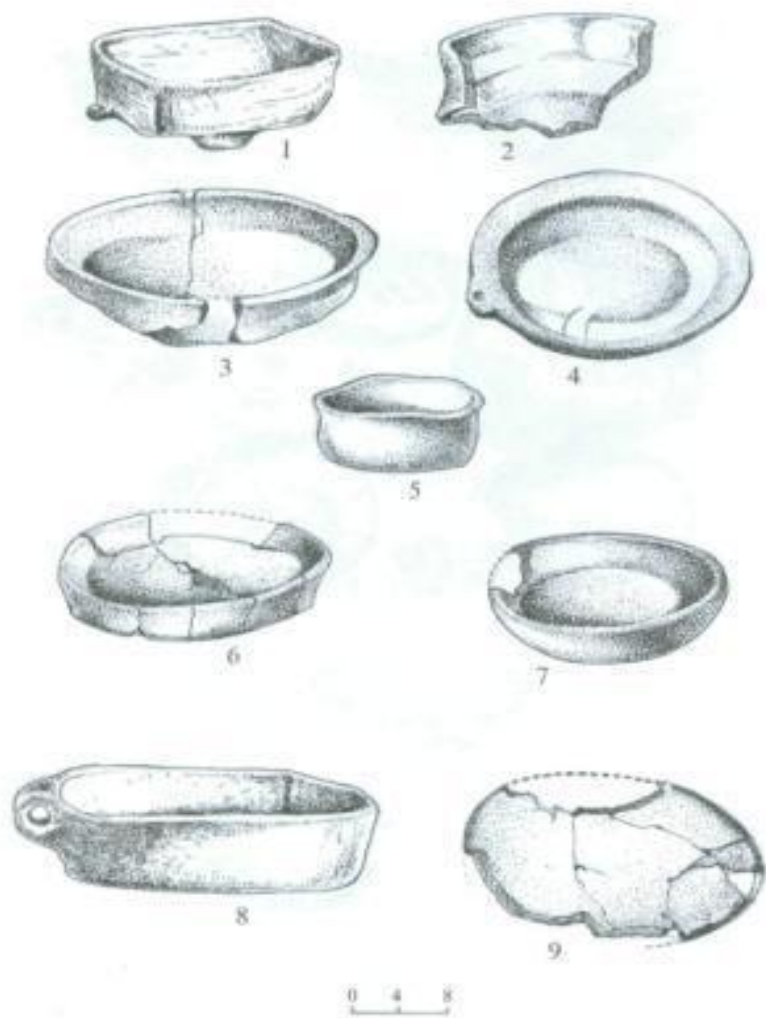
LXXIV tablo. Təsərrüfat küpləri.

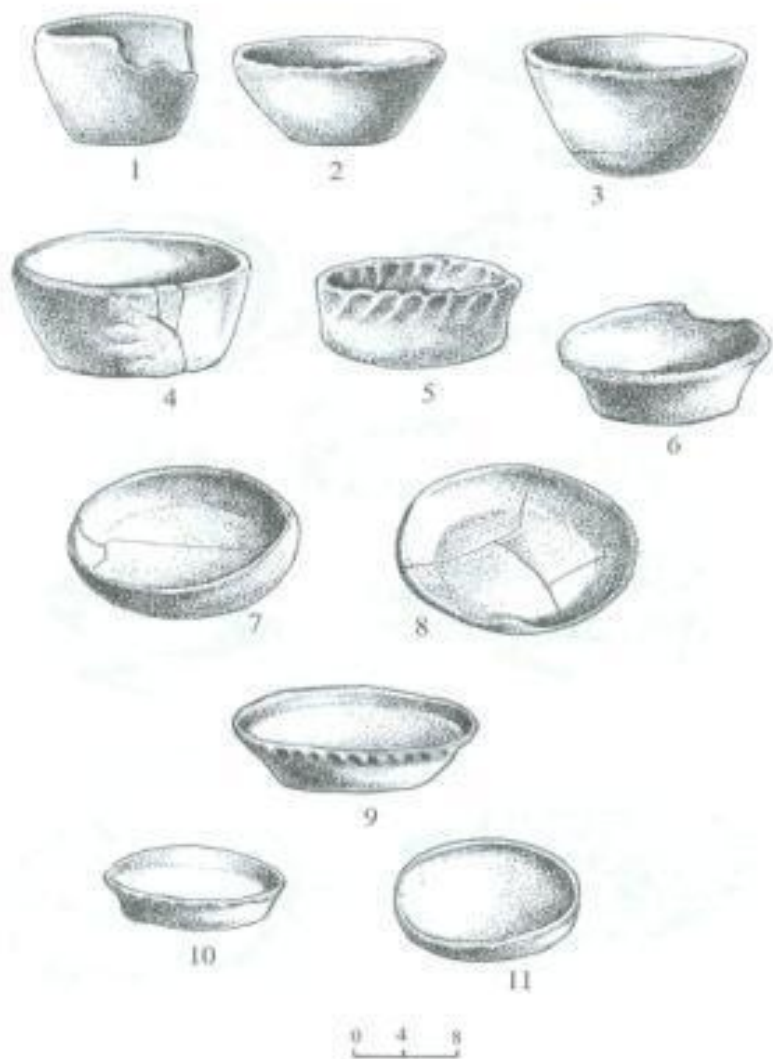
LXXV tablo. Təsərrüfat küpləri.

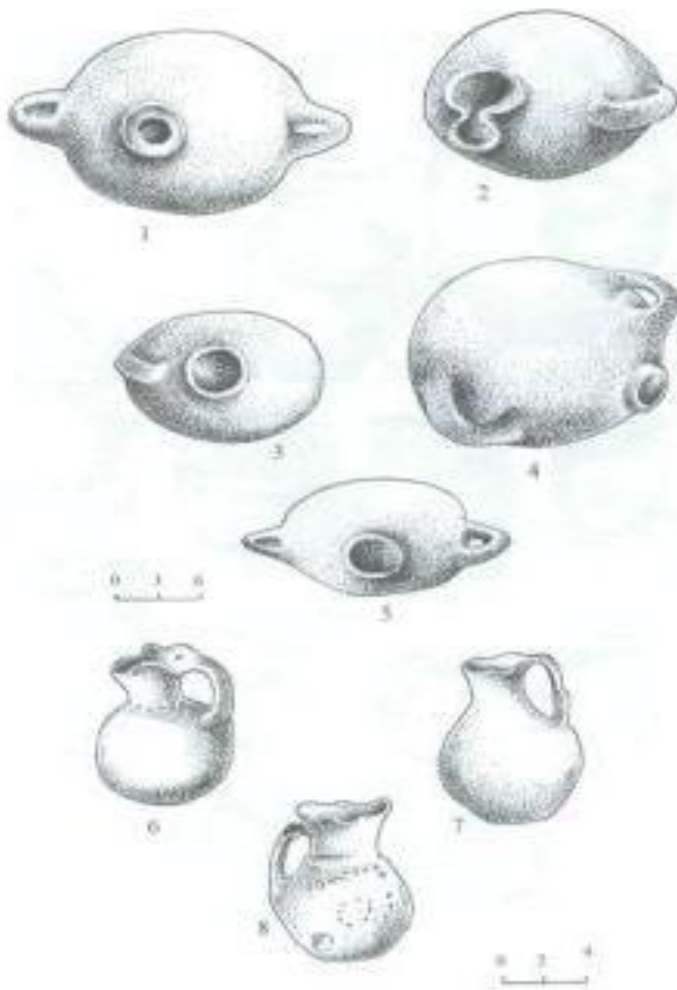
LXXVI tablo. Qulplu küpler.

LXXVII tablo. Təknə - tabaq tipli qablar.

LXXVIII tablo. Tabaq və nəlbəki tipli qablar.

LXXIX tablo. Mehtərə (1-5) və ağız gül formalı təkqulplu bardaqlar (6-8).

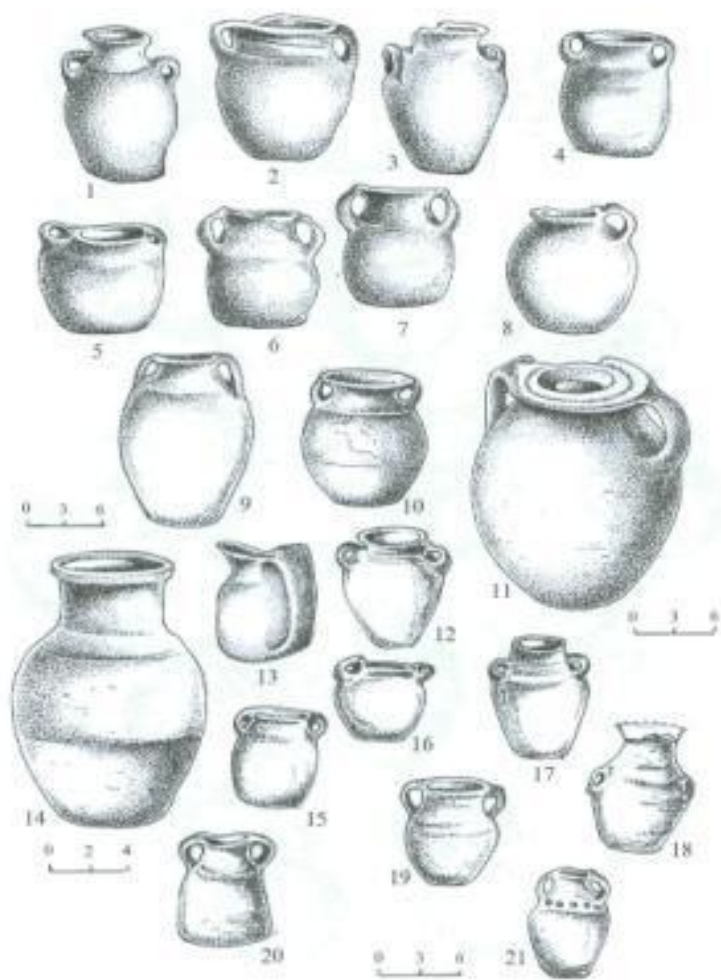

LXXX tablo. Küpə tipli qablar.

LXXXI tablo. Təkqulplu küpələr.

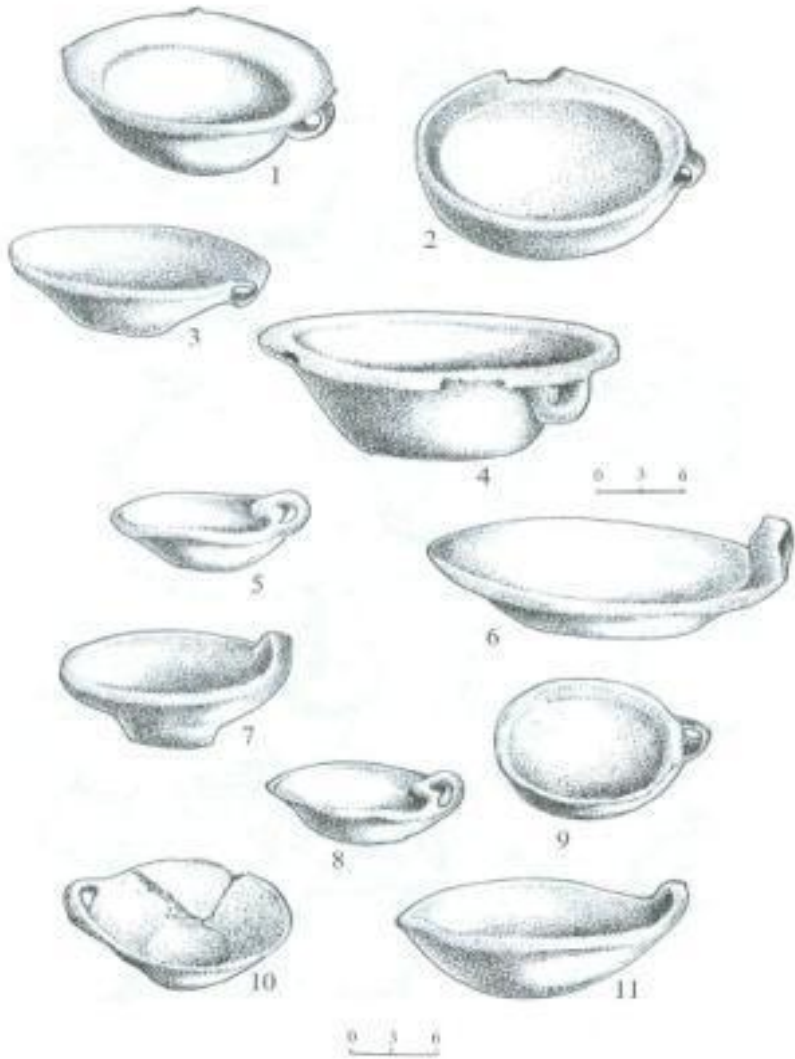

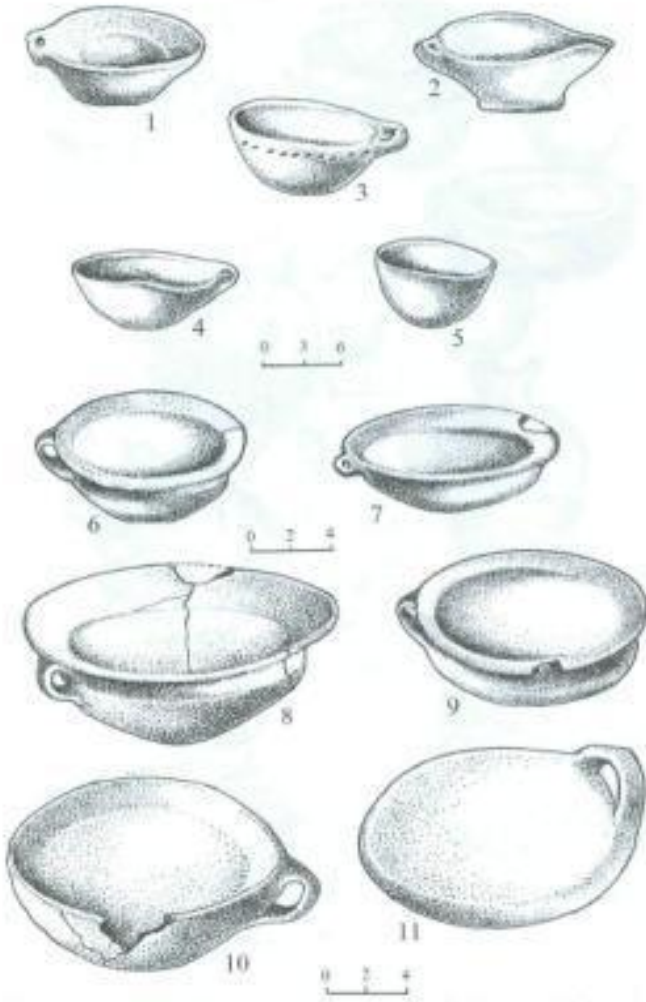
LXXXII tablo. Sərnici tipli qablar.

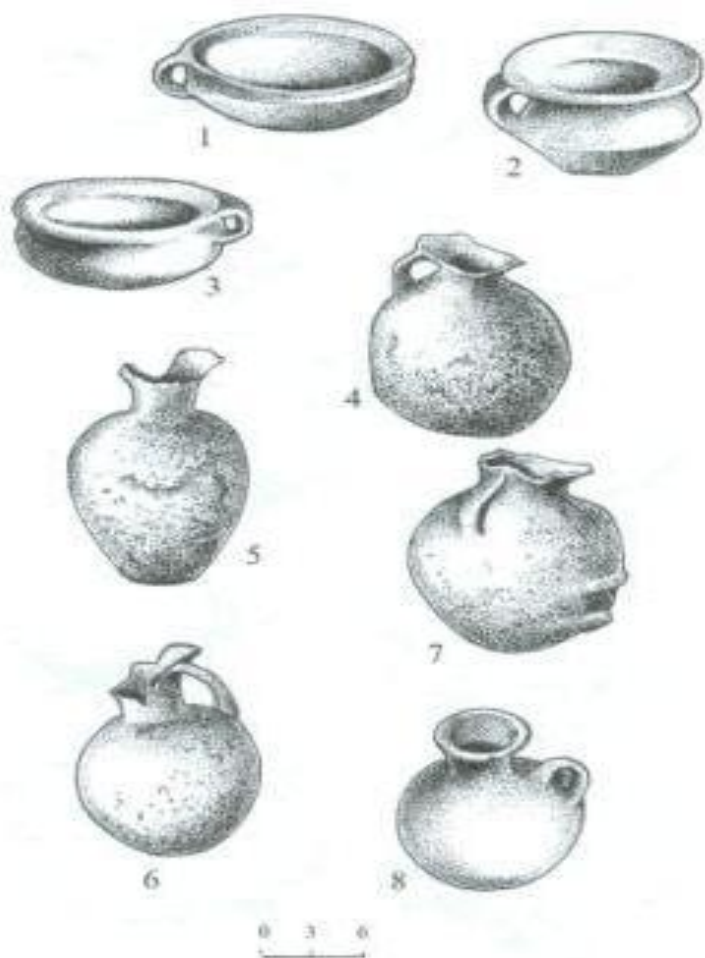
LXXXIII **tablo.** Nehrə (1-8) tipli qablar və enliboğaz bardaqlar (9-17).

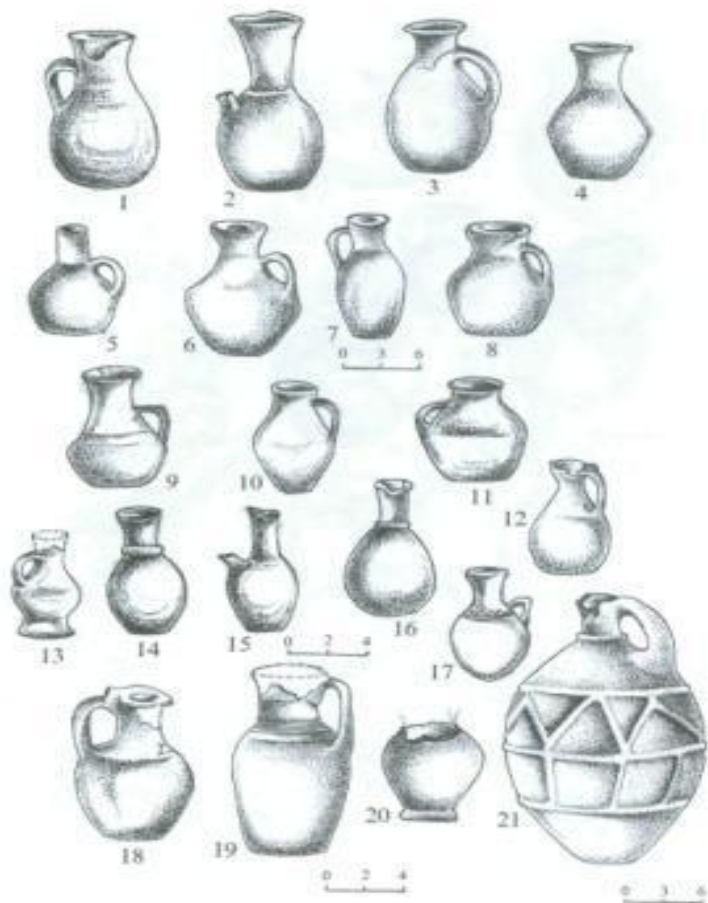
LXXXIV **tablo.** Çölmək tipli qablar.

LXXXV tablo. Çölmək tipli qablar.

LXXXVI tablo. Çölmək, vaza və müxtəlif formalı küpə tipli qablar.

LXXXVII tablo. Bardaq tipli qablar.

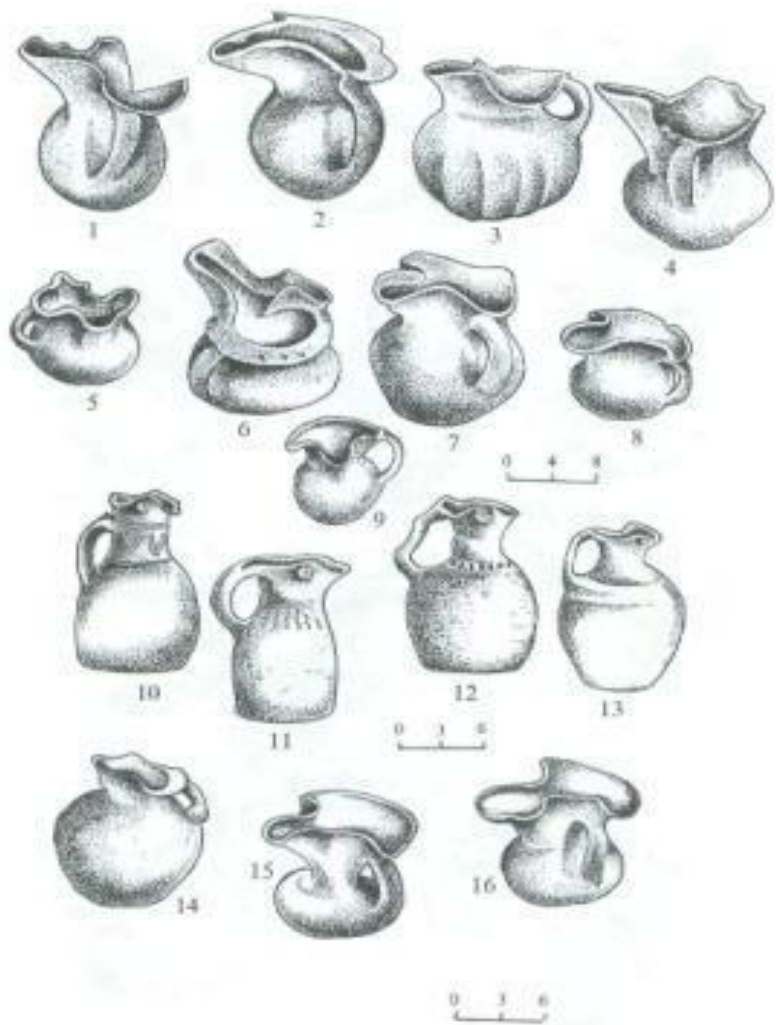

LXXXVIII tablo. Bardaq və süddanbiçimli qablar.

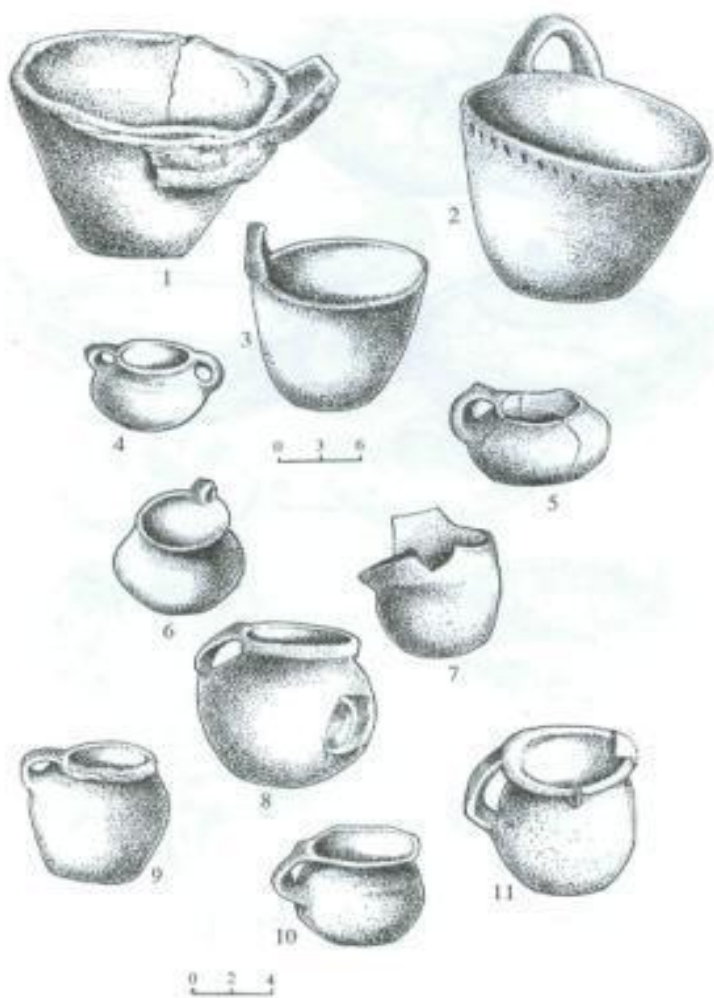

LXXXIX tablo. Lüləkli qablar.

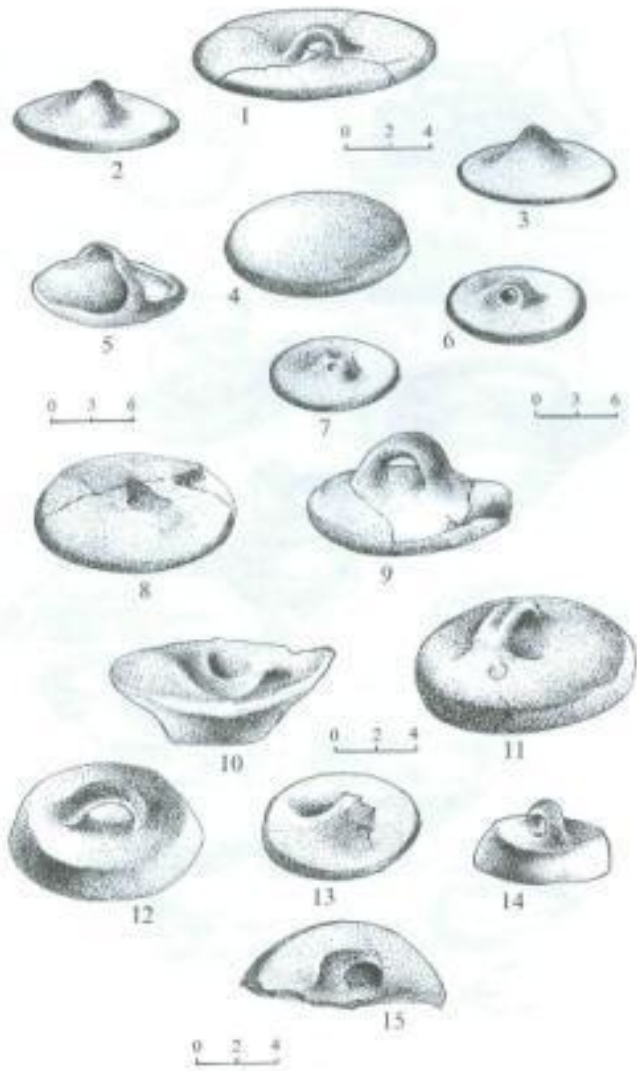
XC tablo. Ağız büzməli bardaqlar və süddanbiçimli qablar.

XCI tablo. Asma və dopu tipli qablar.

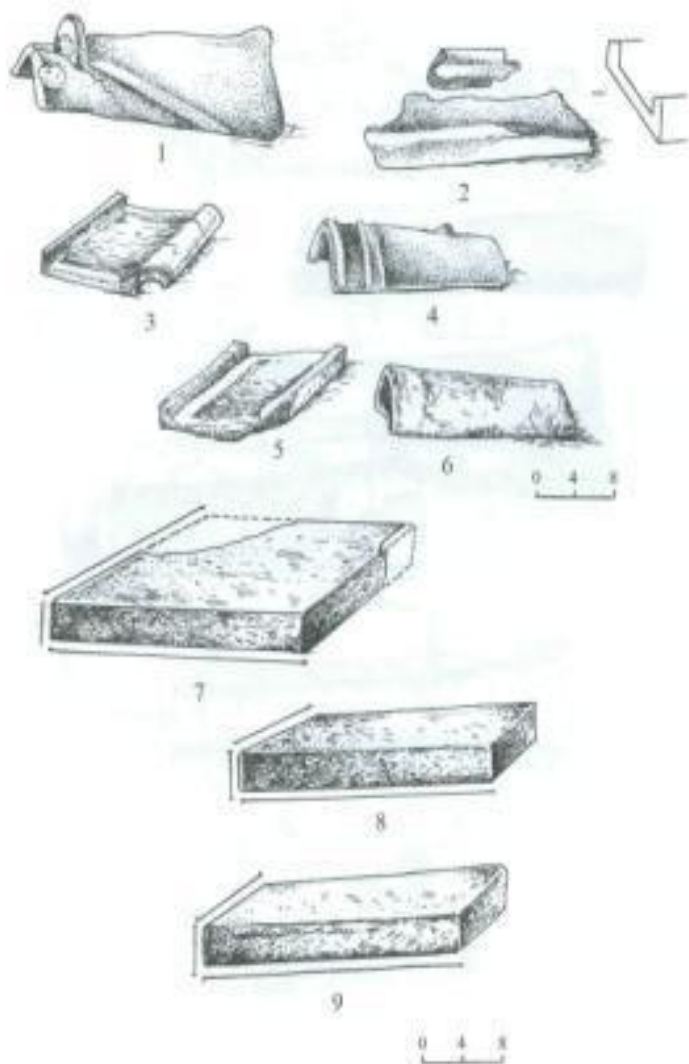
XCI tablo. Qazan tipli qablar.

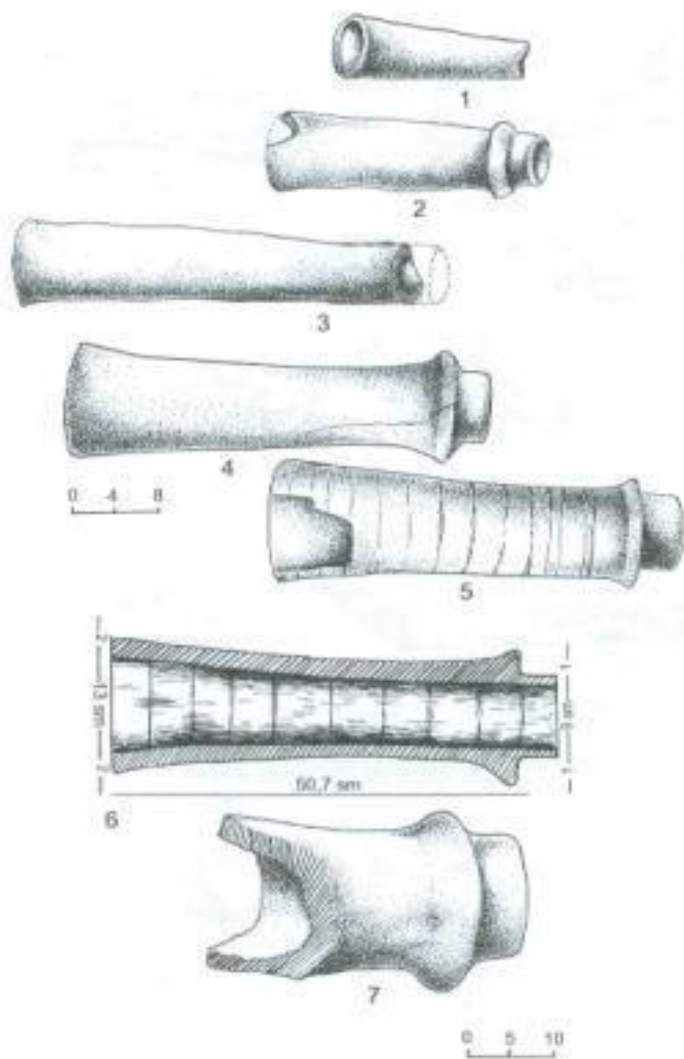
XCIII tablo. Məişət qablarına məxsus qapaqlar.

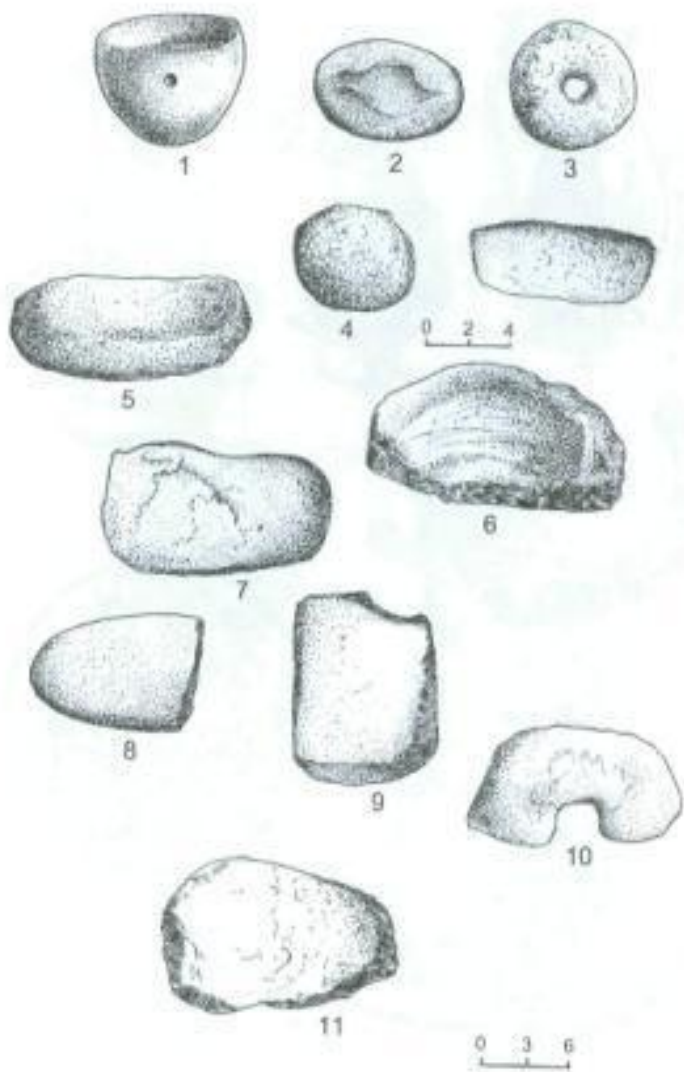
XCIV tablo. Lüləkli çraq və vaza tipli qablar.

XCV tablo. İnşaat keramikası.

XCVI tablo. Su tüngləri.

XCVII tablo. Məişətdə istifadə olunan daş əşyalar.

XCVIII tablo. Metal əşyalar.

XCIX tablo. Metal aşıylar.

C **tablo.** Metaldan silahlar və bəzək əşyaları.

CI tablo. Şüşə qədəhlər (1-3) və qızıl sırğalar (4-5).

CII tablo. Şüşə əşyalar.

CIII tablo. Şüşə əşyalar.

CIV tablo. Şüşədən hazırlanmış bəzək və məişət əşyaları.

"GİRDİMAN TARİXİ" HAQQINDA MÜTƏXƏSSİS RƏYLƏRİ

Albaniya tarixinə dair sanballı tədqiqat əsəri

Albaniya tarixi uzun illərdir ki, həm arxeoloji, həm də mənbəşünaslıq baxımından intensiv surətdə öyrənilməkdədir. Bununla belə Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı inzibati-siyasi vahidlərin tarixi hələ də lazımcına öyrənilməyib. Bu cəhətdən uzun müddət Albaniyanın iqtisadi, siyasi, hərbi, dini və mədəni həyatında çox mühüm yeri olan Girdiman vilayəti tarixinin öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Yazılı mənbələrdən məlum olduğu kimi Girdiman knyazları və yepiskopları hələ Arşaqidlər dövründə ölkədə böyük nüfuz sahibi olublar. Mehranilərin hakimiyyəti dövründə isə Girdiman knyazları bütövlükdə Albaniyada siyasi hakimiyyəti də ələ alıblar. Girdiman yepiskoplarından bir neçəsi Albən katalikosu kürsüsünə yüksəlib. Bütün bunlar barəsində yazılı mənbələrdə ötəri məlumat verilir. Dissertasiyanın giriş hissəsində qeyd olunduğu kimi indiyədək araşdırıcılar həmin məlumatları sadəcə olaraq yada salmaqla kifayətləniliblər. Halbuki ötən əsrin ortalarından etibarən tədqiq olunan çoxsaylı arxeoloji abidələr, Girdiman hökmdarları tərəfindən təqribən V-VIII əsrlərdə tikilən əzəmətli məbəd, qala və istehkamlar, əsrlər boyu Girdiman tarixini özündə yaşadan toponimlər, orada məskunlaşan etnosların dili və mədəniyyəti - bütün bunların yazılı mənbələrin məlumatları ilə əlaqələndirilərək kompleks şəkildə öyrənilməsi zəruriyyəti təqdim olunan dissertasiya işinin aktuallığına dəlalət edir. Odur ki, Q.C.Cəbiyevin «Girdiman tarixi» adlı monoqrafiyası qeyd olunan problemlərin öyrənilməsi baxımdan albanşünaslığa yeni töhfə kimi dəyərləndirilə bilər.

Əsərdə antik, ilk orta əsr və orta əsr müəlliflərinin, slavyan-rus və rus-sovet tarixçilərinin əsərlərində Girdiman tarixi ilə bu və ya digər dərəcədə əlaqəli olan məqamlara toxunularaq onlara münasibət bildirilib. Məlum olduğu kimi, uzun illər ərzində erməni və gürcü tarixçilərinin, habelə SSRİ-nin bilavasitə qafqazşünaslığın araşdırılması ilə məşğul olan elmi mərkəzlərində söz sahibi olan ermənipərəst müəlliflərin tədqiqatlarında Albaniya tarixinin və onun tərkib hissəsi olan Girdiman tarixinin bir sıra prinsiplial məqamlarının saxtalaşdırılması xətti yeridilmişdir. Əfsuslar olsun ki, Azərbaycan albanşünasları da bir sıra hallarda mərkəzin müəyyən etdiyi bu istiqamətdən kənara çıxma bilməmişlər. Hansı ki, müəllif tərəfindən bütün bunlar ətraflı şəkildə təhlil olunaraq onlara münasibət bildirilib.

Albaniyadakı inzibati-siyasi vahidlərin, o cümlədən də Girdiman vilayətinin lokalizəsi müasir albanşünaslıqda prinsiplial əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Əsərin II fəslində məhz bu problemdən bəhs olunur. Müəllif əvvəlcə Z.M.Bünyadov, M.X.Şərifli, F.C.Məmmədova, Q.Ə.Qeybullayev, S.T.Yeremyan və qeyrilərinin Girdimanın lokalizəsi ilə bağlı versiyalarını təhlil edərək onların

lehinə və əleyhinə olan arqumentləri ortaya qoyur. Bununla da o, Girdiman ərazilərinin Albaniyanın qərbində, yaxud da şimal-qərbində lokalizəsinə, habelə erkən orta əsrlərdə Albaniya ərazisində eyni vaxtda iki Girdiman olduğuna dair versiyaların heç bir ciddi elmi dəlilə əsaslanmadığını bildirilir. Daha sonra isə müəllif Girdimanın Şirvan ərazisində olduğunu təsdiqləyən versiyaya dair arqumentlərini ortaya qoyur. Bu arqumentlər aşağıdakılardır:

1. Cənubi Qafqazda Girdiman adı ilə tanınan yeganə çayın məhz Şirvan ərazisində olması;

2. Girdiman vilayətini, Mehrəvan şəhərini, Girdiman qalasını, orada Cavanşir tərəfindən tikdirilən məbədi, məhz Şirvan ərazisində lokalizə etməyə əsas verən məlumatların olması;

3. Orta əsr mənbələrində adı çəkilən Girdiman hökmdarlarından Xursun, Vardanın və Cavanşirin adını daşıyan yaşayış yerləri, qala və istehkamların, məhz Şirvan ərazisində mövcudluğu;

4. Sasani ağalığı dövründə Girdiman vilayəti ərazilərinə köçürülən irandilli əhalinin bu gündək kompakt şəkildə məskunlaşdığı yaşayış məntəqələrinin daha çox, məhz Şirvan ərazisində olması və s.

Müsbət haldır ki, müəllif Girdimanın lokalizəsinə dair mülahizəsini əsaslandırarkən daha çox, məhz Alban tarixçisi M.Kalankatuklunun qeydlərinə istinad edir. Hansı ki, həmin əsərdəki Girdiman ərazilərinin lokalizəsi ilə bağlı bir sıra prinsiplə əhəmiyyət kəsb edən məqamlar indiyədək albanşünas alimlərin diqqətindən kənarda qalıb.

Hansı ki, əsərdə bütün bunlar barəsində kifayət qədər ətraflı söhbət açılır. Bununla da müəllif Girdiman vilayətinin məhz Şirvan ərazisində olduğuna dair öz versiyasını tam mənada əsaslandırmağa bilib.

Girdiman vilayətinin təbii-coğrafi şəraiti və orada əhalinin məskunlaşma dinamikası barədə söhbət açan müəllif ərazinin əlverişli iqlim şəraitinə, flora və faunasına, əkin yerləri, örtüş sahələri və su ehtiyatlarının zənginliyinə, müxtəlif istiqamətdə olan karvan yollarının bilavasitə oradan keçməsinə və nəhayət, arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində aşkar edilən çox zəngin maddi mədəniyyət qalıqlarına istinadən bu ərazilərin minilliklər boyu intensiv məskunlaşma rayonu olduğunu bildirir. Q.C.Cəbiyevin qənaətinə görə erkən orta əsrlər dövründə bir sıra daxili və xüsusən də xarici amillərin təsiri altında Girdiman vilayətinin əhalisi Alazan-Həftəran vadisi ilə Qaraməryəm tirəsi arasındakı ənənəvi yaşayış yerlərini tərk edərək Böyük Qafqazın cənub yamacındakı dağlara və dağətəyi ərazilərə çəkilir. Beləliklə də, V əsrin sonu - VI əsrdən başlayaraq həmin ərazidə çoxsaylı müdafiə tikililəri və yaşayış yerləri meydana gəlir. Hesab edirəm ki, müəllifin bu mülahizələri Albaniyanın erkən orta əsr dövrünə aid tarixi coğrafiyasını işləmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Girdimanın erkən orta əsr abidələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılıb: 1. Şəhərlər və şəhər tipli iri yaşayış məntəqələri (Qəbələ, Mehrəvan, Qalagah,

Qırlartəpə və Lahıc) - Kənd tipli yaşayış məskənləri (Kürdüvan, Həsən bəyin yeri, Kələş, Gəndob, Aşağı Qaraməryəm, Yekəxana, Pəldahar və s.). 2. Qala və istehkamlar (Girdiman qalası, Cavanşir qalası, Xanagah qız qalası, Niyal qalası, Fit qalası, Bum qalası, Bayramkoxa qalası, Qızlar qalası, Xosrov qalası və s.). 3. Məbədlər (Girdiman və Kilsədəğ məbədləri) və qəbir abidələri.

Tədqiqatçı təqdim olunan maddi mədəniyyət abidələrinin hər birinin təyinatı, dövrü, memarlıq xüsusiyyətləri və öyrənilmə vəziyyəti barədə mümkün qədər ətraflı məlumat verməyə çalışmışdır. Əhəmiyyətli məqamlardan birisi də budur ki, həmin abidələrin bir qismi barəsində ilk dəfədir ki, məhz Q.C.Cəbiyev tərəfindən söhbət açılır. Məsələn, Mehrəvan şəhərinin adı yazılı mənbələrdə çəkilərsə də, son vaxtlaradək onun dəqiq yeri elm üçün müəmmal olaraq qalırdı. Hansı ki, bu problemin həlli məhz Q.C.Cəbiyevin adı ilə bağlıdır. Müəllifin Girdiman qalasının lokalizəsi, Lahıcın şəhər olaraq formalaşması, paytaxtın Girdimandan Bərdəyə köçürülməsi səbəbləri, Fit, Niyal və Xanəgah qız qalalarının dövrü, Qırlartəpə tikinti kompleksinin təyinatı və memarlıq quruluşu ilə bağlı mülahizələri də tamamilə yenidir.

Ərazidən tapılmış zəngin arxeoloji materiallar əsasında əkinçiliyin, maldarlığın, ovçuluğun və sənətkarlığın Girdiman əhalisinin təsərrüfat həyatında önəmli yer tutduğu bildirilir. Sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələrinin mövcud vəziyyəti barədə mülahizə yürüdərkən müəllif arxeoloji tapıntılarla yanaşı, yeri gəldikcə yazılı mənbələrin məlumatlarına və etnoqrafik materiallara da istinad edir.

Keramika istehsalının tarixi və texnologiyası ilə bağlı müəllif tərəfindən irəli sürülən bəzi məsələlər müəyyən qədər mübahisə predmeti olsa da, hər halda yeni olması ilə diqqəti cəlb edir.

Girdiman vilayətinin Albaniyanın iqtisadi, siyasi, hərbi, dini və mədəni həyatında yeri və rolu barədə bu əsərdə təfəssilatı ilə bəhs olunur. Müəllifin bu kontekstdə ölkənin iqtisadi və sosial-siyasi institutları barədə mülahizələri indiyədək olan tədqiqatlardan xeyli dərəcədə fərqlənir. Mühüm cəhətlərdən biri də ayrı-ayrı albanşünas alimlər tərəfindən lüzum olmadığı halda Albaniya cəmiyyətinə xas olmayan bəzi istilahların milli tarixşünaslığımıza gətirilməsinə müəllifin etiraz etməsidir.

Girdiman hökmdarı Cavanşirin böyük sərkərdə, mahir diplomat, bacarıqlı dövlət xadimi, ən başlıcası isə vətəninə və xalqını sonsuz məhəbbət hissi ilə sevən alovlu bir vətənpərvər kimi təqdim olunması, bizzat, əsərin mühüm üstünlüklərindən biri kimi dəyərləndirilməlidir. Xatırladaq ki, indiyədək Albaniya tarixi barədə yazılan tədqiqat əsərlərinin heç birində Cavanşirin xidmətləri barəsində bu dərəcədə əsaslı və əhatəli bəhs olunmayıb.

IV-IX əsrlərdə Girdimandakı mürəkkəb dini durum və onun inkişaf dinamikası, ərazidə məskunlaşan insanların etnik mənsubiyyəti, onların dili, mədəniyyəti və nəhayət, alban əlifbasının meydana gəlməsi ilə bağlı məsələlər də müəllif tərəfindən kifayət qədər əhatəli şərh olunub.

Müsbət haldır ki, əsərin ayrı-ayrı fəsillərində araşdırılan problemlərdən hasil olan yekun müddəalar əsərin nəticə hissəsində kifayət qədər əhatəli və həm də sərrast şəkildə şərh olunmuşdur. Müəllifin tədqiqat boyu gəldiyi başlıca elmi nəticələr bunlardır:

Fikrimizcə, bütün bunlar təqdim olunan monoqrafiyanın həqiqətən də sanballı tədqiqat əsəri olduğunu demək üçün kifayət edir. Əsərin ən mühüm üstünlüklərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada tarixi şərh zəngin arxeoloji materialla qarşılıqlı sintezdə təqdim olunub. Digər müsbət cəhətləri ilə yanaşı, geniş bibliografik aparatı, təqdim olunan xəritə, diaqram, cədvəl və zəngin illustrativ materiallar monoqrafiyanın sanbalına və dərin elmi dəyərinə dəlalət edir.

V.H.Əliyev

*AMEA-nın müxbir üzvü,
tarix elmləri doktoru, professor*

Tarixşünaslığımız üçün son dərəcə aktual olan layiqli əsər

Azərbaycanın hər bir bölgəsinin tarixi-arxeoloji baxımından öyrənilməsi elmi və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Q.C.Cəbiyevin tədqiqatı diqqəti cəlb edir və aktualdır. Müəllif Girdiman tarixinin, demək olar ki, bütün sahələrini, aspektlərini araşdırmış, oxucuya bu barədə dolğun, ətraflı məlumat verə bilmişdir. O, təkcə arxeoloji materiallardan deyil, eləcə də yazılı mənbələrdən lazımı dərəcədə bəhrələnmiş, orta əsr mənbələrinin Girdiman barədə verdiyi məlumatları tədqiqata cəlb etmişdir.

Əsərdə Girdiman vilayətinin lokalizəsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir və tarixşünaslıqda mövcud olan müxtəlif versiyalara münasibət bildirilir. Bu vilayətin Tovuz və Qazax rayonları sərhədləri daxilində, Şəmkir, Gədəbəy və Daşkəsən rayonları ərazisində, Albaniyanın qərbində (Kürün sağ sahilində) olması, Albaniya ərazisində eyni zamanda iki Girdiman vilayətinin olması barədə tarixşünaslıqda mövcud olan fikirlərə münasibət bildirən tədqiqatçı vilayətin daha dəqiq lokalizəsini verə bilmişdir. Bəlli olmuşdur ki, bu vilayət ilk vaxtlarda Girdiman çayı hövzəsində, konkret olaraq şərqdə Ağsuçay, qərbdə Göyçay çayı, şimalda Babadağ silsiləsi, cənubda Qaraməryəm tirəsinədək olan əraziləri əhatə etmiş və sonralar hüduqlarını genişləndirmişdir. Artıq VII-VIII əsrlərdə Girdiman feodallarının siyasi arenada tanınmaları vilayətin sərhədlərinin yeni ərazilər hesabına genişləndirilməsi ilə nəticələnmişdir. Beləliklə, Girdiman vilayəti Qəbələ və Ərəş ərazilərini də əhatə etmişdir.

Əsərdə Girdiman ərazisinin təbii-coğrafi vəziyyəti və əhalinin məskunlaşma dinamikası, Girdimanın maddi-mədəniyyət abidələri və təsərrüfat həyatı, habelə, Albaniyanın iqtisadi siyasi, dini və mədəni həyatında Girdiman vilayətinin rolundan ətraflı söhbət açılır. Bir sözlə, Qafar Cəbiyevin «Girdiman tarixi» əsəri tarixşünaslığımız üçün həqiqətən son dərəcə aktual olan bir problemə həsr olunub. Müəllif özünün gərgin əməyi sayəsində qarşıya qoyulan vəzifənin öhdəsindən gəlmiş və layiqli elmi iş yazmışdır.

V.Z.Piriyev

tarix elmləri doktoru, professor

«Girdiman tarixi» bitkin və tamamlanmış tədqiqat işidir

Keçən yüzillikdə Azərbaycanın ilk orta əsrlər tarixinə dair bir sıra əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılaraq sanballı dissertasiyalar, monoqrafiyalar və məqalələr yazılması şübhəsizdir. Ancaq bu da bir həqiqətdir ki, həmin vaxt dövrün tələblərinə uyğun olaraq tarixi konsepsiyalar Moskvada hazırlandığından və bu çərçivədən çıxmaq mümkün olmadığından tariximizin bəzi məsələləri hərtərəfli və ətraflı öyrənilməmiş, bir sıra məsələlərin tədqiqinə məcburən səthi yanaşılmışdır. Hazırkı vaxtda, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən, tədqiqatçılarımız qarşısında qoyulan maneələr aradan qaldırıldıqdan sonra tariximizin bütün problemlərinin obyektiv, hərtərəfli və dərinə öyrənilməsi üçün böyük imkanlar açılmışdır. Xüsusilə indi, bədnam qonşularımız olan ermənilərin Azərbaycana ərazi iddialarının daha da gücləndiyi, torpaqlarımızın 20 faizinin işğal olunduğu bir dövrdə bu cür tədqiqatların aparılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan Q.C.Cəbiyevin Girdiman tarixinə müraciət etməsi təqdirəlayiq hal kimi diqqəti cəlb edir.

Müəllif əsərdə mövzunun öyrənilməsi tarixindən, Albaniyada inzibati-siyasi vahidlər, Girdimanın lokalizəsi, təbii-coğrafi şəraiti, ərazinin məskunlaşması, maddi mədəniyyət abidələri, əhalinin məşğuliyyəti, erkən orta əsrlərdə Albaniyanın siyasi, iqtisadi, dini və mədəni həyatında Girdiman vilayətinin rolundan bəhs etmişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında zəngin antik və orta əsr qaynaqlarından, tədqiqat mövzusunun əhatə etdiyi ərazilərdə aparılmış tədqiqatlar zamanı əldə olunmuş tarixi, arxeoloji, etnoqrafik və s. materiallardan, tədqiqat əsərlərindən bacarıqla istifadə edən müəllif qarşıya qoyulan məqsədə erkən orta əsrlər dövründə Girdiman vilayətində və onun timsalında bütövlükdə Qafqaz Albaniyasında IV-IX yüzillikdə baş verən hadisə və prosesləri, bölgənin təsərrüfat həyatını, dini-mədəni durumunu tədqiq etmişdir. Fikirlərini möhkəmləndirmək üçün müəllifin ayrı-ayrı tədqiqatçıların mülahizələri, əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri, orta əsr qaynaqları ilə yanaşı digər təkzibolunmaz faktlardan, məsələn, yerli toponimlərdən, dil materiallarından və s. müqayisəli və əlaqəli şəkildə istifadə etməsi əsərin dəyərini artırır. Bir sözlə, Q.C.Cəbiyevin təqdim etdiyi «Girdiman tarixi» onun uzun illərdən bəri gərgin əməyinin nəticəsi kimi ərsəyə gələn bitkin və tamamlanmış tədqiqat işidir.

H.Y.Səfərli

*AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix,
Etnoqrafiya və Arxeologiya
İnstitutunun direktoru,
tarix elmləri doktoru, professor*

История и историческая география Гирдымана

Кавказская Албания - первое государство, образовавшееся на территории современной Азербайджанской Республики. Оно просуществовало около 1000 лет и сыграло важную роль в истории нашего народа. Поэтому всегда уделялось особое внимание истории Албании. На долгое время исследования ограничивались анализом и интерпретацией относительно небольшого круга письменных источников античного и раннесредневекового времени. При этом в нашем распоряжении был голос лишь одного албанца - Моисея Каланкатуйского. Остальные сочинения принадлежат историкам других народов. И тему Албании они затрагивали попутно.

Но во второй половине XX в., в результате исследований Салеха Казиева, Кара Ахмедова, Ильяса Бабаева, Фазиля Османова и других Азербайджанских археологов, история Албании и жизнь самих Албанцев стала раскрываться перед нами все шире и шире. В их числе был и автор монографии «История Гирдымана» Гафар Джабиев. Он, являясь уроженцем Исмаиллинского района, одной из местностей, где зарождалась Кавказская Албания, прямой потомок албанцев, выявил, исследовал и проанализировал значительный археологический материал, дошедший до нас от албанского народа.

Но Г.Дж. Джабиев не ограничился, как обычно делают археологи, только небольшими экскурсами в историю, а написал работу, в которой органически переплел, как исторический, так и археологический материал. При этом он выбрал IV-IX века, когда его малая родина - область Гирдыман вдохнула вторую жизнь в Кавказскую Албанию.

Монография очень обширная и содержит большой фактический материал, который раскрывает все стороны материальной и духовной культуры албанского общества, а также прослеживается политическая история Албанского государства в IV-IX веках. Вместе с тем работа Гафара Джабиева в значительной степени является историко-географической работой.

Часто бывает так, что географические названия со временем так преобразуются, что становятся трудно узнаваемыми. Но название Албанского княжества Гирдыман сохранилось практически без изменений в современном названии реки Гирдыманчай - одного из крупнейших левых притоков реки Кура, протекающего почти по середине Ширвана.

Но Гирдыман отождествили с грузинской областью Гардабани, и его стали располагать среди следующих районов: Гардабанского, Казахского, Таузского, Кедабекского, Дашкесанского и Шамкирского. Указывался еще один Гирдыманчай, который будто бы является правым притоком

Шамкирчая. В итоге историки и Азербайджана и соседних республик поместили область Гирдымана на западной окраине Албании. Вместе с тем здесь не было обнаружено никаких следов существования Гирдымана.

Гафар Джабиев, можно сказать, восстановил справедливость и вернул Гирдыманскую область на свое исконное место. Он обратил внимание на сообщение Моисея Каланкатуйского, согласно которому основатель династии Михранидов - родственник персидского царя Хосрова, Мехран переселился со своими людьми из Ирана в Албанию. При этом он вначале пришел в Барду, а затем по пути к хазарам остановился и обосновался в Гирдымане, у подножия гор. Дорога из Барды к хазарам лежала на восток через Ширван. Западная окраина Албании располагалась буквально на противоположной стороне.

Гафар Джабиев отмечает, что автор кавказских алфавитов Месроп Маштоц побывал в Гирдымане по пути из области Баласакан, который находился у Каспийского моря, в Иберию. Как видим, М.Маштоц должен был пройти через Ширван. К тому же автор установил, что притока Гирдыманчай у Шамкирчая нет, и вообще, на территории Азербайджана только в Ширване есть река Гирдыманчай.

Г.Дж. Джабиев также выявил, что именно в Ширване память о Джеваншире держалась вплоть до последнего времени в названиях селения вблизи Агсу и крепости вблизи селения Талыстан Исмаиллинского района. Сохранилось имя одного из героев из рода Мехранидов Вардана в названии селения Варданлы Огузского района. Г.Дж.Джабиев установил расположение главнейших поселений провителей Гирдымана - крепости Гирдыман и города Мехраван.

Вообще, Г.Дж.Джабиев показывает сложную картину взаимосвязей в Албании исследуемого времени между оседлым населением и кочевниками, между христианством, зороастризмом и язычеством, а в конце периода и между исламом и т.д. Особое внимание он уделяет тому, как Мехраниды постепенно расширяли свое княжество, установили власть над всей Албанией.

Гирдыман был связующим звеном между античной Албанией и Ширваном. И в VIII-IX веках ширванцы создали не новое государство, а продолжили после арабского владычества историю Албании. Можно предположить, что ширваншахи на какой-то стадии породнились с предшественниками Мехранидами и поэтому претендовали на родственные связи с династией Сасанидов.

С.С.Велиев

доктор географических наук

«История Гирдымана» является ценнейшим научным исследованием

Данная работа имеет большое научное значение в понимании истории Азербайджана. В годы советской власти не были актуальны исследования по истории Азербайджана, особенно работы, посвященные истории средним и древним векам. Другой причиной не достаточной изученности этого периода является в сложности понимании источников. Дошедшие до нас источники написаны на древнегреческих, арабском, армянском и на других иностранных языках.

Не до конца исследованы также археологические памятники. Все это естественно усложняет задачу историка, требует наличие от него как квалификацию историка, так и языковеда. Однако утверждать, что история Азербайджана средних веков не изучена вообще, был бы большой несправедливостью.

Во всем мире известно имена знаменитых ученых медиевистов, написавших интересные научные работы посвященной как анализу истории Азербайджана в средние века, так и конкретно истории Албании. В числе этих известных и высоко компетентных ученых можно назвать имена З.М.Бунядова, М.Х.Шарифли, И.Г.Алиева, Н.М.Велиханлы, Е.А.Пахомова, К.Г.Алиева, Т.А.Маммедова, Ф.Дж.Мамедовой и др.

Мы можем найти ценные, но наш взгляд не всегда бесспорные сведения в работах выше указанных авторов и по истории Гирдыманской области входившей в состав Албанского государства.

С одной стороны, существующие противоречивые суждения и не достаточно убедительные научные гипотезы, а с другой стороны отсутствие научной работы посвященной конкретно Гирдыманской области делает особо актуальным написание данного исследование.

Научная новизна монографии Г.Дж.Джабиева состоит:

- В процессе написания работы, впервые вовлечено в научный оборот новые письменные источники. Изучены многочисленные топонимы, связанные историей данного региона, проведено археологическое исследование исторических памятников материальной культуры.

- Впервые в историографии написана научная исследования посвященный Гирдыманской области Албанского государства.

- Впервые в исторической науке на основе скрупулезного изучения большого перечня источников определена действительная территория Гирдыманской области. Автором впервые в доказано не состоятельность ранее существующей концепции о нахождении области на западе, или на северо-западе Албании. Утверждения такого рода мнения не соответствует исторической действительности. Как объяснить тогда существования до сих пор реки Гирдыман, крепости Джаваншир и других сохранившихся

исторических памятников на территории Ширвана. Именно поэтому, опираясь, и на другие исторические источники автор, впервые в исторической науке исконный территорией области Гирдыман называет Ширван.

- Раскрывается природно-географическая характеристика изучаемой территории и прослежена также динамика переселения на эту территорию этнических групп. При этом проведен анализ локальных миграций.

- Уточнены границы области и разработана ее археологическая карта. На примере Гирдыманской области изучена динамика изменений общественно-политических, экономических и политических событий.

- Автором впервые выдвигается суждения о более раннем происхождении албанского алфавита на территории Гирдыманской области.

Научная работа Гафара Джабиева написано на высоком профессиональном уровне и рекомендуется на практическое применение:

- в написании археологической работы по средним векам;
- в разработке обобщающего труда по археологии Кавказа;
- в исследованиях посвященной истории средних веков Азербайджана;
- в работах посвященной археологии средних веков Азербайджана;
- в издании учебников и методических пособий посвященной археологии Азербайджана и Кавказа.

И.А.Агакишиев,
*доцент кафедры по изучению стран
постсоветского зарубежья Российского
Государственного Гуманитарного Университета*

MÜNDƏRİCAT

<i>GİRDİMANIN GERÇƏK TARİXİ</i>	3
<i>GİRİŞ</i>	7
I FƏSİL. GİRDİMAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏ VƏZİYYƏTİNƏ DAİR 12	
GİRDİMAN TARİXİ ANTİK VƏ ORTA ƏSR MƏNBƏLƏRİNDƏ.....	12
GİRDİMAN TARİXİ RUS-SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA	23
GİRDİMAN TARİXİ AZƏRBAYCAN MİLLİ TARİXŞÜNASLIĞINDA	32
II FƏSİL. ALBANIYADA İNZİBATİ-SİYASİ VAHİDLƏR VƏ GİRDİMAN ƏRAZİLƏRİNİN LOKALİZƏSİ	38
III FƏSİL. GİRDİMAN ƏRAZİLƏRİNİN TƏBİİ-COĞRAFİ ŞƏRAİTİ VƏ ƏHALİNİN MƏSKUNLAŞMA DİNAMİKASI	63
IV FƏSİL. GİRDİMANIN MADDİ-MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ	78
ÖYRƏNİLMƏ TARİXİNƏ DAİR	78
YAŞAYIŞ YERLƏRİ	80
QIRLARTƏPƏ	81
QƏBƏLƏ.....	89
MEHRƏVAN (BƏYİMLİ QALASI)	96
QALAGAH.....	101
LAHIC	105
KÜRDÜVAN.....	112
HƏSƏN BƏYİN YURDU	113
GƏNDOB	114
AŞAĞI QARAMƏRYƏM.....	115
ƏRƏBCƏBİRLİ	116
YEKƏXANA	117
TƏRKƏŞ	117
KƏLƏŞ.....	119

QALA VƏ İSTEHKAMLAR	120
CAVANŞİR QALASI	122
GİRDİMAN QALASI	128
XANƏGAH QIZ QALASI	130
NİYAL QALASI.....	133
FİT QALASI.....	134
XİRƏKİ	139
BAYRAMKOXA QALASI.....	141
XAÇMAZ GOVUR QALASI.....	142
BUM QALASI	146
VƏNDAM QALASI.....	147
OĞUZ QALASI	148
XOSROV QALASI	150
QIZLAR QALASI.....	152
QALATAP.....	154
HƏZRƏ QÜLLƏSİ	155
MƏBƏDLƏR VƏ QƏBİR ABİDƏLƏRİ	155
GİRDİMAN MƏBƏDİ.....	156
KİLSƏDAĞ MƏBƏDİ.....	157
QƏBİR ABİDƏLƏRİ.....	159
V FƏSİL. GİRDİMAN ƏHALİSİNİN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI	166
ƏKİNÇİLİK.....	166
MALDARLIQ.....	175
OVÇULUQ.....	180
SƏNƏTKARLIQ.....	182
METALİŞLƏMƏ	185
DULUSÇULUQ.....	189

DAŞIŞLƏMƏ	214
AĞACIŞLƏMƏ	217
SÜMÜKİŞLƏMƏ	221
TOXUCULUQ	222
ŞÜŞƏ MƏMULATI	225
TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ.....	226
VI FƏSİL. ALBANİYANIN İQTİSADİ, SİYASİ, HƏRBİ, DİNİ VƏ MƏDƏNİ HƏYATINDA GİRDİMAN VİLAYƏTİNİN ROLU	228
İQTİSADİ HƏYAT	228
SİYASİ HƏYAT	236
ALBANİYANIN SİYASİ HƏYATINDA MEHRANİLƏRİN ROLU	241
DİNİ DURUM	258
GİRDİMANIN MƏDƏNİ HƏYATI	267
<i>NƏTİCƏ</i>	280
<i>QƏBUL OLUNMUŞ İXTİSARLAR</i>	287
<i>İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT</i>	289
<i>XÜLASƏ (İNGİLİS DİLİNDƏ)</i>	322
<i>GİRDİMAN TARİXİNƏ DAİR XƏRİTƏ, DİAQRAM, CƏDVƏL VƏ TABLOLAR</i>	356
<i>MÜTƏXƏSSİS RƏYLƏRİ</i>	356

QAFAR CƏFƏR OĞLU CƏBİYEV

GİRDİMAN TARİXİ

(IV-IX əsrlər)

«Şərq-Qərb»

Bakı-2010

Texniki redaktor: R. Ağayev

Kompüter tərtibçisi: A. Duxanina

Rəssam: R.Cəfərova

Memar: S.Allahverdiyev

Çapa imzalanmışdır: 2010. Formatı 60x90 ¹/₁₆.

Həcmi 38,5 ç.v. Tirajı 1000 nüsxə.